

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Тадија Стефановић

**ТОКОВИ У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ
(1935-1941)**

докторска дисертација

Београд, 2014

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Tadija Stefanović

**FLOWS IN SERBIAN ARCHITECTURE
(1935-1941)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

МЕНТОР:

др Александар Кадијевић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

др Лидија Мереник, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Мирјана Ротер Благојевић, ванредни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

др Александар Игњатовић, ванредни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Датум одбране докторске дисертације: _____

САДРЖАЈ

Резиме.....	i
Summary.....	v
Скраћенице.....	ix
 I УВОД.....	 1
1.0. ПРЕДМЕТ РАДА И ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА.....	1
2.0. ИЗВОРИ, ГРАЂА И ДОКУМЕНТАЦИЈА О СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ ИЗМЕЂУ 1935 И 1941.....	8
3.0. ДНЕВНА И ПЕРИОДИЧНА ШТАМПА.....	10
4.0. СРПСКА АРХИТЕКТУРА 1935-1941. У ИСТОРИОГРАФИЈИ.....	13
 II СРПСКА АРХИТЕКТУРА 1935-1941.	 22
1.0. ТОКОВИ И ОБЕЛЕЖЈА.....	22
1.1. Карактер, појам и распрострање српске архитектуре између 1935 и 1941.	22
1.2. Улога градитеља и наручилаца у српској архитектури 1935-1941.	27
1.3. Градитељски програм.....	31
1.4. Стилски приступи и обележја.....	32
1.5. Монументализам као главно обележје српске архитектуре 1935-1941.	41
 III ПРОФАНО ГРАДИТЕЉСТВО.....	 50
1.0. АДМИНИСТРАТИВНЕ И УПРАВНЕ ЗГРАДЕ.....	50
2.0. БАНОВИНСКЕ ПАЛАТЕ.....	51
2.1. Палата Дунавске бановине у Новом Саду.....	51
2.2. Палата Моравске бановине у Нишу.....	53
2.3. Палата Вардарске бановине у Скопљу.....	54
3.0. МИНИСТАРСТВА И УПРАВЕ.....	56
3.1. Зграда Министарства грађевина у Београду.....	56
3.2. Зграда Друге пореске управе и финансијске контроле у Београду.....	57
3.3. Зграда Окружног уреда за осигурање радника у Нишу.....	58
3.4. Јавна берза рада у Београду.....	58
3.5. Зграде берзи рада архитекте Александра Медведева.....	59
3.6. Зграде берзи рада архитекте Ђорђа Табаковића.....	60
3.7. Берзе рада у Тузли, Скопљу и Котору.....	62
3.8. Зграде Трговинско-индустријске коморе у Зрењанину.....	63
3.9. Зграде општинских управа.....	63
4.0. ВОЈНИ ОБЈЕКТИ.....	65
4.1. Команда ратног ваздухопловства у Земуну.....	65
4.2. Жандармеријска касарна у Нишу.....	68
4.3. Команда копнених снага у Нишу.....	68

5.0. ПОСЛАНСТВА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	69
5.1. Зграда југословенског посланства у Анкари.....	70
5.2. Зграда југословенског посланства у Софији.....	71
5.3. Пројекат за зграду југословенског посланства у Тирани.....	72
5.4. Зграда југословенског посланства у Берлину.....	73
6.0. ПАВИЉОНИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ НА МЕЂУНАРОДНИМ ИЗЛОЖБАМА.....	74
6.1. Павиљон Краљевине Југославије на Светској изложби у Паризу 1937.	74
6.2. Југословенски павиљон на Светској изложби у Њујорку.....	77
7.0. АРХИТЕКТУРА У ФУНКЦИЈИ КУЛТУРЕ.....	81
7.1. Народни, просветни и домови културе.....	81
7.2. Пројекти за установе културе у Београду и Панчеву.....	88
7.3. Државна опера у Београду.....	91
7.4. Пројекат за доградњу зграде Народног позоришта у Београду.....	94
7.5. Народно позориште у Нишу.....	95
8.0. ПРОСВЕТНИ ОБЈЕКТИ.....	97
8.1. Правни и Ветеринарски факултет у Београду.....	97
8.2. Нова зграда за Машинску лабораторију Техничког факултета у Београду.....	99
8.3. Школске зграде у Београду.....	100
8.3.0. Гимназије у Београду.....	100
8.3.1. Основне школе у Београду.....	103
8.4. Примери архитектуре градских гимназија између 1935 и 1941.	105
8.5. Архитектура основних и средњих школа у већим градовима између 1935 и 1941. .	112
8.6. Школске зграде у руралним крајевима.....	117
8.7. Утицај династије на подизање школских објеката.....	120
9.0. ЗДРАВСТВЕНИ ОБЈЕКТИ.....	124
9.1. Здравствени објекти у Београду.....	125
9.2. Подизање здравствених установа у другим градовима и варошима.....	130
9.3. Изградња здравствених објеката у селима и колонијама.....	138
9.4. Санаторијуми за лечење туберкулозе.....	140
9.4.1. Железничарски дом за лечење туберкулозе у Касиндолу.....	143
10.0. ПОШТАНСКЕ ЗГРАДЕ.....	144
10.1. Зграда Главне поште, телеграфа и поштанске штедионице у Београду.....	144
10.2. Палата Дирекције пошта у Скопљу.....	146
10.3. Модернизам у архитектури поштанских зграда.....	147
10.4. Зграде Државне краткоталасне радио станице у Земуну и Телефонске подцентралне на Топчидеру у Београду.....	149

11.0. ЖЕЛЕЗНИЧКИ ОБЈЕКТИ.....	151
11.1. Железничке станице.....	151
11.2. Дирекција државних железница у Нишу.....	157
12.0. АРХИТЕКТУРА ЗГРАДА БАНАКА.....	159
12.1. Филијале и агенције Државне хипотекарне банке.....	160
12.2. Архитектура Народне банке у опусу Богдана Несторовића.....	166
13.0. АРХИТЕКТУРА ХОТЕЛА.....	170
13.1. Хотели у Београду.....	171
13.2. Хотел Парк у Нишу.....	174
13.3. Хотели на Приморју.....	175
13.4. Хотели у бањама.....	179
14.0. ИНДУСТРИЈСКА АРХИТЕКТУРА.....	181
14.1. Индустијски објекти у Београду.....	182
14.1.1. Зграда Државне штампарије у Београду.....	182
14.1.2. Палата и штампарија листа Време.....	183
14.1.3. Старо сајмиште.....	184
14.1.4. Савско пристаниште.....	186
14.1.5. Зграда водовода у Белим водама.....	188
14.1.6. Фабрика аеро и хидроплана Икарус у Земуну.....	188
14.1.7. Фабрика прецизне механике Телеоптик у Земуну.....	189
14.1.8. Државна маркарница у Београду.....	190
14.2. Фабрички комплекси тешке индустрије.....	191
14.2.1. Нова постројења Рафинерије бакра у Бору.....	191
14.3. Фабрике текстилне индустрије.....	195
14.3.1. Фабрика Владе Теокаровића у Вучју.....	195
14.3.2. Фабрика текстила Живојина Вукојичића и синова у Земуну.....	195
14.4. Фабрика сапуна Албус у Новом Саду.....	196
14.5. Силоси.....	196
14.6. Зграде за дуванску индустрију.....	198
15.0. ДОМОВИ ДРУШТВЕНИХ, ЕСНАФСКИХ И ГРАЂАНСКИХ УДРУЖЕЊА...199	
15.1. Примери из београдске архитектуре.....	199
15.2. Домови социјалне намене у Београду.....	204
15.3. Социјални дечји домови у Аранђеловцу.....	206
15.4. Зграде за дечја хранилишта.....	208
15.5. Дом за стара лица у Бањалуци.....	209
15.6. Дом малолетних преступника у Неготину.....	209
15.7. Задружни домови.....	210
15.8. Занатски домови.....	213

15.9. Шегртски дом у Нишу.....	216
15.10. Дом трговачке омладине у Крушевцу.....	217
15.11. Планински домови.....	218
15.12. Ловачки домови.....	223
16.0. СОКОЛСКИ ДОМОВИ.....	225
16.1. Улога Момира Коруновића у српској соколској архитектури 1935-1941.	227
16.2. Соколски домови у Добоју, Ћуприји и Косовској Митровици.....	229
16.3. Соколски дом краља Александра у Бањалуци.....	231
16.4. Соколски дом на Цетињу.....	231
16.5. Модернизам у архитектури соколских дома.....	232
17.0. СПОРТСКИ ДОМОВИ И СТАДИОНИ.....	235
17.1. Зграда Веслачког клуба Београд.....	235
17.2. Олимпијски стадион у Београду.....	236
18.0. ПОСЛОВНО-СТАМБЕНЕ ПАЛАТЕ У БЕОГРАДУ, НИШУ И НОВОМ САДУ.....	239
18.1. Палата Та-Та у Београду.....	239
18.2. Палата Симе Игуманова и Поштанске штедионице у Београду.....	240
18.3. Палате Трговачког фонда Хипотекарне банке.....	242
18.4. Палате L'Union, Призад и Србија.....	246
18.5. Палате Фиат и Одеон.....	249
18.6. Палата Танурџић у Новом Саду.....	250
18.7. Палате Нишава и Јанковић у Нишу.....	251
19.0. СТАМБЕНА АРХИТЕКТУРА.....	252
19.1. Карактеристике и типологија.....	252
19.2. Резиденције и дворови династије Карађорђевића.....	254
19.2.1. Бели двор у Београду.....	254
19.2.2. Резиденцијални комплекс Брдо код Крања.....	255
19.2.3. Краљевска летња резиденција и вила Топлиш у Милочеру.....	256
19.2.4. Резиденцијални комплекс на Бледу и Андрејево село.....	257
19.3. Београдске виле.....	259
19.4. Виле у Нишкој Бањи.....	267
19.5. Виле у Буковичкој Бањи.....	271
19.6. Војвођанске виле (Нови Сад, Зрењанин и Чортановци).....	273
19.7. Једнопородичне узидане стамбене зграде у Београду.....	276
19.7.1. Примери из стамбеног опуса Момчила Белобрка.....	276
19.7.2. Примери из стамбеног опуса Јована Бјеловића.....	278
19.7.3. Примери из стамбеног опуса Душана Бабића.....	279
19.7.4. Примери из стамбеног опуса Игњата Поповића.....	280
19.7.5. Примери из стамбеног опуса Миладина Прљевића.....	281

19.7.6. Примери из стамбеног опуса Фрање Урбана.....	283
19.7.7. Примери из стамбеног опуса Јосифа Најмана.....	284
19.7.8. Примери из стамбеног опуса Валерија Сташевског.....	287
19.7.9. Примери из стамбеног опуса Бранислава Маринковића.....	288
19.7.10. Примери из стамбене архитектуре Леонида Макшејева.....	289
19.7.11. Примери из стамбене архитектуре Милана Минића.....	290
19.7.12. Примери београдске стамбене архитектуре у опусима других градитеља.....	291
19.8. Једнопородичне зграде у Нишу.....	296
19.8.1. Примери из нишког стамбеног опуса Александра Медведева.....	296
19.8.2. Примери из стамбеног опуса Драгољуба Милићевића.....	299
19.8.3. Примери из стамбеног опуса Десимира Мишића.....	301
19.8.4. Примери из опуса осталих градитеља нишке стамбене архитектуре.....	302
19.9. Примери из новосадског стамбеног опуса Ђорђа Табаковића.....	305
19.10. Примери из стамбене архитектуре Скопља.....	307
19.11. Једнопородична кућа у српској стамбеној архитектури 1935-1941.	308
19.11.1. Примери из београдске стамбене архитектуре.....	308
19.11.2. Једнопородичне куће у војвођанском опусу Ђорђа Табаковића.....	311
19.11.3. Примери кућа из нишке стамбене архитектуре.....	313
19.11.4. Примери кућа из стамбене архитектуре Скопља.....	315
19.11.5. Кућа Љубе Маринковића у Лесковцу.....	316
19.11.6. Кућа браће Христифора и Благоја Паруновића у Власотинцу.....	317
19.11.7. Кућа породице Брковић у Горњем Милановцу.....	318
19.11.8. Кућа Хермине Кон у Суботици.....	319
19.11.9. Куће у Буковичкој бањи и Ћуприји, пројектанта Бранислава Којића.....	319
20.0. РАДНИЧКО И СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ.....	321
20.1. Радничке колоније.....	321
20.2. Насеља и колоније у Београду.....	324
20.2.1. Социјално насеље на Северном булевару у Београду.....	324
20.2.2. Неплански грађено насеље на Новом Београду.....	326
20.2.3. Неплански грађена насеља у Београду и околини.....	327
20.3. Неплански грађена насеља на периферији Ниша.....	328
20.4. Викенд насеља.....	329
20.5. Колонија као модел социјалног становања у руралним пределима.....	330
21.0. АРХИТЕКТОНСКИ КОНКУРСИ У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ 1935-1941.	331
21.0. Хрватски градитељи на београдским конкурсима.....	334
21.1. Српски градитељи на архитектонским конкурсима.....	337
IV САКРАЛНА И МЕМОРИЈАЛНА АРХИТЕКТУРА.....	340
1.0. КОНКУРС И ИЗГРАДЊА ХРАМА СВЕТОГ САВЕ У БЕОГРАДУ.....	341

2.0. КОНКУРС И ИЗГРАДЊА ЦРКВЕ СВЕТОГ МАРКА У БЕОГРАДУ.....	344
3.0. ЦРКВЕНА АРХИТЕКТУРА МОМИРА КОРУНОВИЋА.....	346
4.0. ЦРКВЕНА АРХИТЕКТУРА ВАСИЛИЈА АНДРОСОВА.....	355
4.1. Спомен-црква у Ђаковици - пример петокуполног храма.....	355
4.2. Једнокуполне цркве основе комбинованог уписаног крста и триконхоса у неоморавском стилу.....	356
4.3. Једнокуполне цркве основе комбинованог уписаног крста и триконхоса са две куле на западној страни - неоморавска стилска група.....	360
4.4. Цркве уписаног крста са једном куполом.....	362
4.5. Примери једнобродних цркава.....	362
4.6. Примери звоника у Андросовљевом црквеном опусу.....	362
5.0. СРПСКА ЦРКВЕНА АРХИТЕКТУРА 1935-1941.	364
5.1. Примери једнобродних цркава.....	364
5.2. Примери једнобродних цркава са звоником на преслици.....	366
5.3. Једнобродна црква са кулом-звоником на западној страни.....	368
5.4. Примери једнобродних цркава са куполом и кулом звоника.....	376
5.5. Примери неоморавске црквене архитектуре 1935-1941.	379
5.5.1. Једнобродне цркве са кулом звоника на западној страни.....	379
5.5.2. Цркве уписаног крста.....	382
5.5.3. Цркве комбинованог уписаног крста и триконхоса.....	385
5.5.4. Једнокуполне цркве са основом грчког крста.....	389
5.6. Примери архитектуре цркава са основом грчког крста.....	390
5.7. Једнокуполне цркве са основом уписаног крста.....	395
5.8. Једнокуполне цркве уписаног крста са кулом звоника.....	403
5.9. Цркве уписаног крста са централном и две куполе на западној страни.....	411
5.10. Петокуполни храм у српској црквеној архитектури.....	417
5.11. Нетипичне основе у српској црквеној архитектури 1935-1941: Ротонда и тетраконхос.....	420
6.0. ЦРКВЕНИ ОБЈЕКТИ ПРОФАНЕ НАМЕНЕ.....	422
6.1. Административне, просветне и социјалне зграде Српске православне цркве.....	422
6.2. Манастирски конаци.....	431
6.3. Парохијски домови и црквене куће.....	436
7.0. СПОМЕН-ЦРКВЕ, ДЕО САКРАЛНО-МЕМОРИЈАЛНЕ БАШТИНЕ 1935-1941. ..	443
7.1. Спомен-цркве подигнуте у славу војника страдалих у Ослободилачким ратовима Србије 1912-1918.	444
7.2. Спомен-црква св. Димитрија са костурницом у Лазаревцу: најзначајнији сакрални меморијал између два светска рата.....	453
7.3. Спомен-цркве подигнуте у част цивила страдалих у Првом светском рату.....	456

7.4. Спомен-цркве краља Александра и војника палих у ратовима 1912-1918.	458
7.5. Спомен-цркве краља мученика Александра I Карађорђевића.....	464
7.6. Спомен-цркве подигнуте у част патријарха Варнаве.....	470
8.0. МЕМОРИЈАНО ГРАДИТЕЉСТВО.....	472
8.1. Војни и цивилни меморијали.....	473
8.2. Спомен-костурнице.....	473
8.2.1. Спомен-костурница на Зебрњаку.....	474
8.2.2. Споменик Незнаног јунака на Авали.....	477
8.2.3. Спомен-костурница Незнаног јунака на Космају.....	481
8.2.4. Спомен-костурница у Зеници.....	481
8.3. Меморијални опус Василија Андросова.....	482
8.4. Спомен-костурница у Помолу.....	484
8.5. Спомен-костурница на острву Виду у Грчкој.....	485
8.6. Спомен-костурнице цивила, жртава ратова 1912-1918.	487
8.6.1. Спомен-костурница у Добоју.....	487
8.6.2. Спомен-костурница у Грбавчу.....	488
8.6.3. Спомен-капела са костурницом у Манастирецу.....	489
8.6.4. Спомен-костурнице у Сарајеву, Добановцима и Илијашу.....	490
8.7. Спомен-обележја у српској меморијалној архитектури 1935-1941.	492
8.8. Спомен-обележја палих војника.....	493
8.9. Спомен-обележја цивила палих у ратовима 1912-1918.	499
8.10. Спомен-обележја краља Александра Карађорђевића.....	501
8.10.1. Споменици краља Александра у Паризу и Марсељу.....	521
8.11. Спомен-обележја заслужних грађана у Битољу и Љубићу.....	523
8.12. Спомен-чесме у српској меморијалној архитектури.....	526
8.13. Меморијали патријарха Варнаве.....	532
V ЗАКЉУЧАК.....	534
VI ЛИТЕРАТУРА.....	541
VII ДНЕВНА И ПЕРИОДИЧНА ШТАМПА.....	558

Биографија аутора

Изјава о ауторству

Изјава о истовестности штампане и електронске верзије докторског рада

Изјава о коришћењу

ТОКОВИ У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ (1935-1941)

Резиме

У овом раду, српска архитектура 1935-1941. размотрена је на примеру њена три главна тока – профаном, сакралном и меморијалном. Мада су били развијени у истом друштвеном амбијенту, на истом националном простору, ови токови били су вођени различитим градитељским циљевима. Према томе, приступљено је истраживању чинилаца који су утицали на формулисање архитектонских токова у позном периоду међуратног доба. Анализиран је утицај заступљених културних, просветних и социјалних фактора на формирање одређених градитељских програма.

Термином „токови“ означене су различите појаве и доктрине унутар корпуса српске архитектуре 1935-1941. Како су „токови“ упућени на „српску архитектуру“, потребно је осврнути се на значење овог термина у контексту теме истраживања. Под српском архитектуром, подразумевана је архитектура са територија Бановина Краљевине Југославије које су делом или у целини припадале данашњој Србији, или деловима других држава и територија које већински насељавају Срби.

Како би се пресек српске архитектуре 1935-1941. приказао у што прегледнијем виду, коришћена је методолошка конструкција која је обухватила функционалну поделу засновану на типолошким и хронолошким обрасцима. Широко опсег и слојевитост теме овог истраживања, захтевали су да методолошки приступ буде прилагођен садржају рада, коришћеним изворима и грађи. У циљу да се омогући методолошка конзистентност у тумачењу разнородних токова и појава у српској архитектури позног међуратног доба, коришћена је архивска, техничка, фототечка, хемеротечка, историографска и периодичка грађа, и теренска истраживања. Методолошки апарат заснован је на више приступа, фактографском који је базиран на класификацији извора и аналитичком којим су ови извори тумачени. Поред тога, коришћени су методи политичке и културне историографије, због чињенице да је српска архитектура у великој мери зависила од друштвено-политичких параметара који су били успостављени у време намесничке власти кнеза Павла Карађорђевића 1935-1941.

Као важан параметар издвојена је улога наручилаца и пројектаната који су били укључени у настајање капиталних градитељских остварења. Финансијски фактор, одређене идеје и културни садржаји зависили су од наручилаца, док су се улога и значај архитекте огледали у целини архитектонског стваралаштва. Напротив, без архитекте не би било могуће материјализовати очекивања наручилаца. Према томе, између 1935-1941. стваралачки процес био је одраз естетичких и идејних схватања градитеља и укуса наручилаца, али друштвених норми на простору настанка ове архитектуре.

Улога и интереси државе, такође су били од велике важности за разматрање ове теме, јер су на заласку међуратног доба били све присутнији у архитектури јавних државних здања. Ови и други контексти разликују се по својим формалним карактеристикама и по углу посматрања српске архитектуре у периоду 1935-1941. Очигледне разлике у погледу приступа предмету проучавања, нису нарушиле контекстуална повезаност, будући да су биле садржане у оквиру истог цивилизацијског дискурса.

Српска архитектура 1935-1941. анализирана је и у светлу њене друштвене улоге, уметничких и стилских значења и територијалне распрострањености. Принцип провенцијалне целовитости српске архитектуре, био је посебно важан, будући да се ова архитектура развијала у јединственом политичком и националном простору, који је био омеђен економским и традиционалним чиниоцима. Њени домети, смисао и значења, саопштени су кроз дискурс који је креиран у специфичном формату југословенске намесничке власти, на географском и регионалном простору који је заузимала српска архитектура.

Форме и мотиви који су се јавили у оквиру преовлађујућих стилова, дефинисали су визуелни карактер и програмске смернице српске архитектуре 1935-1941. Стилска разноврсност, давала је одређени уметнички контекст и шире културно одређење. Уз стилске, на значају је добила и важност функционалних аспеката, посебно са технолошким напретком и усвајањем нових животних стандарда. Спајањем функционалног и естетског, формиран је профани оквир јаким контраста, избалансиран мноштвом тонова којима је са мање или више успеха спојено наизглед неспојиво.

Стилски плурализам и идеолошка шареноликост, истакли су монументализам као једно од главних градитељских карактеристика овог доба. Реализовани фонд монументалних

објеката, показују да монументализам није имао уједначену морфолошку и естетску основу, да су га делиле исувише дубоке идејне разлике, али и да се у светлу ових различитости ипак издвојен као јединствена појава у своме времену.

Корпус профане архитектуре био је најобимнији. Градитељски фонд профаног корпуса није био уједначен, али је ипак био конзистентан идеји која је формулисана у току његовог настајања, у сложеном сплету функционалних начела, естетских и идеолошких различитости. На примеру профане архитектуре сагледан је и друштвено-политички амбијент њеног настанка, као и стилска и функционална утемељеност њених градитељских програма. У погледу реализованог фонда, профана архитектура била је веома разноврсна типолошка скупина објеката са доста вредних остварења, која припадају групи највреднијих архитектонских здања из касних тридесетих година двадесетог века. Ослоњена на различите ауторске приступе и друштвене, регионалне, локалне и националне контексте, профани ток српске архитектура 1935-1941. садржајно је и слојевито предочавао различите садржаје свога доба. У интерпретацији корпуса профане архитектуре, коришћен је прегледни наратив заснован на функционалистичком приступу. Издвојени су и представљени градитељски модели који су били карактеристични за профани ток српске архитектуре између 1935 и 1941. То је допуњено принципима и ставовима који су били део одређеног поретка у оквиру обимног градитељског корпуса. Док је у профаном градитељству испољена велика разноврсност, како функционална, тако и стилска, црквено градитељство било је хомогенија целина. Сакрални програм је током овог периода остао доследан националној идеологији. Стога се осим опште класификације по којој се разликују цркве, манастири, парохијски домови, конаци и административне зграде, може говорити о варијацијама које су настале услед различитих интерпретација националног стила. Духовно окренута православном Истоку, а географски Западу, српска сакрална архитектура је између два светска рата изградила препознатљив визуелни идентитет, који је говорио о националним и културним традицијама српског народа. Као чувару српског верског и националног идентитета, Цркви је било важно да се надовеже на градитељску традицију сачувану у архитектури средњовековних храмова. Тиме је показана посвећеност националној идеји.

Осим што је водила рачуна о верском животу и националном наслеђу, Српска православна црква се такође старала о меморијалном наслеђу. Како је историја српског народа, била испуњена многобројним ратовима и страдањима, у српском међуратном друштву, искристалисала се свест о потреби подизања меморијала у знак сећања на велика ратна страдања војске и народа у Одлободилачким ратовима 1912-1918. У читавом међуратном раздобљу, укључујући и период 1935-1941. подизани су меморијали различитих типова и врста, као свејеврсни простори сећања, којима је чувана успомена на ратне подвиге и страдања, краљеве Петра и Александра Карађорђевића, српске генерале и војводе, патријарха Варнаву и заслужне грађане.

За разлику од црквене, меморијална архитектура није била у толикој мери заглављена у прошлост. Било да је испољена у академском, романтичарском, националном или модернистичком формату, ова архитектура развила се у веома компактну градитељску целину. У академској строгости тражена је формула за испољавање достојанствене и светле идеје меморијалности. Романтичарски надахнути меморијали у први план су истицали национални пијетет прожет емотивним моментима, док је линија модернистичким волуменима тежила ублажити национал-патриотску реторику, садржану у сваком меморијалу, проналажењем нових форми меморијалног израза.

У српској архитектури 1935-1941. изграђени систем вредности био је прихватљив са становишта историјских и друштвених процеса, животног стандарда, па и националних очекивања. Тај систем је изнедрио је велике градитеље, и корпус дела изузетне вредности. Та дела спадају у навреднија остварења српске архитектуре међуратног доба. Њихова вредност превазилази локалне и државне оквире, и показује да је и српска архитектура била важан део корпуса европске међуратне архитектуре.

Кључне речи: Југославија, меморијали, монументализам, српска архитектура, стил, профано градитељство, токови, црква.

Научна област: Историја уметности

Ужа научна област: Историја архитектуре

УДК: 72(497.11)"1935/1941"(043.3)

FLOWS IN SERBIAN ARCHITECTURE (1935-1941)

Summary

In this work, Serbian architecture from 1935 to 1941. considered the case of its three main streams - the profane, the sacred and the memorial. Although they were developed in the same social environment, in the same national territory, these flows were controlled by different architectural goals. Accordingly, accessed the study of factors that influenced the formulation of the architectural trends of the interwar period in the late era. We analyzed the influence of abundant cultural, educational and social factors on the formation of the certain construction programs.

The term “flows” are marked by different phenomena and doctrine within the corpus of the Serbian architecture from 1935 to 1941. As the “flow” referred to the “Serbian architecture”, it is necessary to reflect on the meaning of this term in the context of research. Under Serbian architecture, the default is the architecture of the territory Banovina of the Kingdom of Yugoslavia, which are wholly or partly belonged to Serbia today, or parts of other states and territories predominantly populated by Serbs.

In order to cross-section of Serbian architecture from 1935 to 1941. demonstrated more clearly in mind, we used the methodology of structures that included functional division based on tipological and chronological patterns. A wide range of topics and stratification of the study, they demanded that the methodology is tailored to the content of the work, sources used and the material. In order to enable the methodological consistency in the interpretation of various flows and phenomena in Serbian architecture of the late interwar era, we used archival, technical, fototetich, hemeroethic, historiographical and period and field studies. The methodological apparatus is based on several approaches, factual, which is based on the classification of sources and analytical which these sources are interpreted.

An important parameter is selected by the contracting authority and the role of designers who were involved in the formation of capital construction works. The financial factor, certain ideas and cultural activities were dependent on the clients, while the role and importance of the architects watched the whole architectural creativity. On the contrary, without the architect it

would not be possible to materialize the expectations of the customer. Accordingly, between 1935-1941. creative process was a reflection of the aesthetic and conceptual understanding of the builder and the taste of clients, but social norms in the area of creating this architecture. The role and interests of the state, were also of great importance for the consideration of this subject, as the twilight of the interwar period were all present in the architecture of public sector buildings. These and other contexts are distinguished by their formal characteristics and the angle of observation Serbian architecture in the period 1935-1941. The obvious differences in terms of access to case studies, did not violate the contextual relationship, since they were contained within the same civilizational discourse.

Serbian architecture from 1935 to 1941. was also analyzed in the light of its social roles, artistic and stylistic meanings and territorial expansion. Principle of the provincial integrity of Serbian architecture, was particularly important, since this architecture is developed in a unique political and national territory, which was bounded by economic and traditional factors. It's scope, purpose and meaning, communicated through discourse that is created in a specific format Yugoslav regency government, the geographical and regional space that is occupied by Serbian architecture.

Forms and motives that have arisen in the context of the prevailing styles, define the visual character and program guidelines Serbian architecture from 1935 to 1941. Stylistic diversity, given the specific context of art and wider cultural designation. With style, importance is given and the importance of functional aspects, especially with technological advances and the adoption of new standards of living. Combining functional and aesthetic formed the secular framework of strong contrasts, lots of balanced tone which is more or less success coupled seemingly incompatible.

Stylish and ideological pluralism medley, highlighted the monumentalism to be one of the main architectural feature of this era. Realized fund monumental buildings, monument to show that he did not have a uniform morphological and aesthetic grounds, that too shared the deep ideological differences, but that in light of these differences are still singled out as a unique figure in his time.

Corpus secular architecture was the most extensive, and therefore the most complex. Architectural Fund profane Corps was not uniform, but is nevertheless a consistent idea that was formulated during its emergence in a complex web of functional principles, aesthetic and ideological differences.

In the example of secular architecture is reviewed and the socio-political environment of its origin, as well as stylistic and functional soundness of its construction program. In terms of realized fund, profane architecture was very diverse typological group of buildings with a lot of worthy accomplishments, which belong to the most valuable architectural buildings from the late thirties of the twentieth century.

Dependent on the different authoring approaches and social, regional, local and national contexts, profane flow Serbian architecture from 1935 to 1941. content is layered and showed you different contents of his time. In the interpretation Corps secular architecture was used narrative review based on the functionalist approach. Featured are presented and architectural models that were typical of the secular stream Serbian architecture between 1935 and 1941. This is complemented by the principles and attitudes that were part of certain order in the context of large-scale architectural Corps.

While in profane architecture demonstrated great diversity, both functional and stylish, the church building was homogeneous whole. Religious program during this period remained consistent national ideology. Therefore, in addition to the general classification that distinguishes churches, monasteries, parish houses, residences and administrative buildings, can talk about variations arising due to different interpretations of the national style.

Serbian church architecture between the two world wars, build a recognizable visual identity, who spoke about national and cultural traditions of the Serbian people. National style of church architecture, was a natural extension of medieval architectural traditions. As guardian of Serbian religious and national identity, the Church was important to build on the architectural tradition preserved in the architecture of medieval temples. Time has shown commitment and dedication to the national cause.

In addition to paying close attention to religious life and national heritage, Serbian Orthodox Church also took care of the memorial heritage. As the history of the Serbian people, was

filled with numerous wars and suffering, in the inter-war Serbian society, crystallized awareness of the need to raise a memorial in memory of the great sufferings of the war the army and people in Freedom wars from 1912 to 1918.

Throughout the interwar period, including the period 1935-1941. were erected memorials of various types and species, as areas of memory, which is stored memories of heroic and suffering, kings Peter and Alexander Karađorđevića, Serbian generals and governors, Patriarch Varnava and deserving citizens.

Unlike the church, memorial architecture was not so much backward-looking. Whether it is manifested in academic, romantic, national or modernist format, this architecture has developed into a very compact architectural whole. In the academic rigor required is a formula for expressing the dignity and bright ideas of the memorial. Romantically inspired memorials in the foreground are emphasized national piety infused with emotional moments, while the line modernist volumes tended to alleviate the national-patriotic rhetoric featured in any memorial, finding new forms of memorial expressions.

The Serbian architecture from 1935 to 1941. constructed system of values was acceptable from the standpoint of historical and social processes in living standards, as well as national expectations. This system has spawned a great builder, and cabinet work of exceptional value. These works belong to achievements of Serbian architecture of the interwar era. Their value goes beyond local and national frameworks, and shows that the Serbian architecture was an important part of the corpus of European inter-war architecture.

Key words: Yugoslavia, memorials, monumentalism, serbian architecture, style, profane construction, flows, Church.

Scientific fields: History of Art

Scientific discipline: History of Architecture

UDC: 72(497.11)"1935/1941"(043.3)

Скраћенице

AJ - Архив Југославије

ИАБ - Историјски архив Београда

СПЦ - Српска православна црква

СПЦОЛ - Српска православна црквена општина у Лазаревцу

арх. - архитекта

В.: - видети

в.: - видети

инж. - инжењер

Нап. - напомена

прет. нап. - претходна напомена

св. - свети

стр. - страна

I УВОД

1.0. ПРЕДМЕТ РАДА И ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

У овом раду, српска архитектура 1935-1941. посматрана је као засебан период међуратног раздобља. Временски најкраћа, градитељски најобимнија и садржински најслојевитија, ова архитектура истражена је са више становишта, која су обухватила њену стилско-естетичку феноменологију, позицију у друштву, територијалну и националну припадност. У том смислу, термин „токови“ означио је читав спектар различитих појава и доктрина унутар корпуса ове архитектуре, и уједно омогућио увид у спољне околности које су утицале на њен настанак. Како су ови „токови“ упућени на „српску архитектуру“, потребно је осврнути се и на значење овог термина у контексту теме истраживања. Под српском архитектуром, у овом раду, подразумева се архитектура са територија Бановина које делом или у целини припадају данашњој Србији, или деловима других Држава које већински насељавају Срби. Према томе, територијални принцип је био веома важан за ово истраживање. Такође, „српска архитектура“ је она која је по својој вокацији била национална, односно по свом стилском и духовном карактеру. Национални принцип је у овом раду примењиван и за издвајање градитељске делатности архитеката српске националности, чији су опуси по овом принципу могу сврстати под „српску архитектуру“. Осим тога, „српска архитектура“ је укључивала и градитељство које је настало за потребе српских државних наручилаца, у домовини и ван ње. То је условно била и архитектура која је идеолошки везана за владарску династију, у смислу да је у јавном простору славила владарску породицу, српске монархе, и која је као таква била активно укључена у изградњу култа личности краља Александра, а која је настала у националним срединама других југословенских народа, и која је била реализована од аутора који нису били српске националности. Будући да је глорификовала владаре српског порекла, у националној перцепцији југословенске државе, у несрпским срединама, била је виђена као страни српски елемент, а не као део тражене југословенске визије архитектуре.

Временски и тематски оквир овог истраживања одабран је из више разлога. Након гашења „Групе архитеката модерног правца“ 1934.,¹ у српској архитектури наступио је период стилске неопредељености, која је обележила српску архитектуру наредних година. Криза критеријума, с једне стране, водила је ка неумереном монументализовању модернистичких форми, ка њиховој унификацији и академизацији, док је с друге стране, погодовала обнови историјских стилова. Сходно томе, пажња је усмерена на карактеристичне форме и мотиве доминантних стилских токова.

Према томе, обележени контрастима и неуједначеностима, „токови“ у српској архитектури 1935-1941. били су испољени кроз коегзистенцију различитих архитектонских пракси, стилова, идеологија и друштвених позиција. Физиономија градитељског фонда која је из тога произашла, имала је формалну целовитост, унутар које је била развијена велика разноликост архитектонских облика и садржаја.

Осим тога, потребно је истаћи и да се од 1935 до 1941. у континуитету увећавао обим градитељске продукције, како у јавном, тако и у приватном сектору. Он је премашао све дотадашње, чак и оне који су пратили обнову ратом разорене земље.² Још један од разлога због којих је српску архитектуру 1935-1941. потребно сагледати као засебно раздобље у српској међуратној архитектури, је и тај, што је у овом периоду већина водећих српских неимара била на врхунцу свога стваралаштва. Како су ауторске амбиције ових неимара биле преточене у вредна градитељска остварења, од којих

¹ О групи архитеката модерног правца в.: Бранислав Којић, *Друштвени услови развитака архитектонске струке у Београду 1920-1940. године* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1979), 169-198; Zoran Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji* (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 1979), 87-121; Викторија Камилић, „Осврт на делатност групе архитеката модерног правца (поводом осамдесетогодишњице оснивања)“, *Годишњак града Београда LV-LVI* (2008-2009): 239-264.

² О обимној градитељској делатности јавног карактера сведочи грађа која се чува у фонду Министарства грађевина 62 и део грађе фонда Двор 74 који се чувају у Архиву Југославије у Београду. Такође, драгоцен извор представља међуратна дневна штампа, највише листови Политика, Правда и Време, који су ревносно бележила архитектуру јавног карактера. Приватна архитектура у највећој мери забележена је у Београдским општинским новинама, расута је по архивима већих градова, затим по општинским архивима, приватним заоставштинама архитеката и другим приватним изворима. Значајан корпус јавне и приватне архитектуре овог периода публикован је у лексиконима српске архитектуре и неимара, међу којима је потребно издвојити следеће: Зоран Маневић, ур., *Лексикон неимара* (Београд: Грађевинска књига, 2008); и Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, knj.2, *Arhitektura, arhitekti, pojmovi* (Београд: Београдска књига, 2005).

нека представљају антологијске примере, у истраживању је истакнут архитектонски и историјски значај ових здања. То су здања, која с правом и данас представљају највише домете у српској архитектури не само међуратог доба, већ и читавог прошлог столећа.³ Уз наведене разлоге, овај период је већ издвојен у историјској периодизацији међуратне Југославије⁴, па је стога био важан за сагледавање његових друштвених, политичких и културних рефлексија у српској архитектури. У атмосфери све веће националне поларизације, које је уследила након погибије краља Александра у Марсеју октобра 1934., у естетици југословенске архитектуре потоњег раздобља, није се тежило стилском дефинисању њеног српског тока. Посматрањем друштвених аспеката ове архитектуре, запажа се већа институционална ангажованост центара у Београду и већих градова са већинском српском популацијом, центара који су остварили утицај на јавну архитектуру. Нарочито зависни од централних власти тада су били јужни крајеви, у саставу тадашње Вардарске бановине, традиционално схватане делом Старе Србије, као историјским и националним центром српске државности, духовности и слободе. Ови крајеви, били су од посебне важности, као простор који је требало трајно везати и интегрисати у српски друштвени поредак, а један од начина којим је то вршено био је путем архитектуре као потврде цивилизацијског континуитета, културне и националне припадности.

³ Међу овим остварењима посебно важна била су капитална дела архитектата Милана Злоковића, Драгише Брашована, Момира Корунковића, Александра Дерока и Богдана Несторовића. Злоковић је аутор Дечје клинике у Тиршовој улици, Брашован је реализовао Дом ратног ваздухопловства у Земуну, зграду Државне штампарије у Београду и палату Дунавске бановине у Новом Саду, Момир Корунковић се издвојио решењем Спомен-костурнице на Зебрњаку, док су Дероко и Несторовић, аутори храма св. Саве на Врачару.

О овим објектима в.: Зоран Маневић, *Архитект Милан Злоковић* (Београд: Музеј савремене уметности, 1989), 26-29; Александар Кадијевић, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887-1965)“, *Годишњак Града Београда XXXVII* (1990): 159-165; Донка Станчић и Мишко Лазовић, *Бановина* (Нови Сад: Прометеј, 1999); Миодраг Јовановић, *Храм Светог Саве у Београду* (Београд: Задужбина Илије М. Коларца, 2007); Марина Ђурђевић, „Дечја клиника две деценије након надградње у контексту најновије иницијативе за враћање објекта у првобитно стање као повод за дијалог“, у *Наслеђе и дијалог*, ур. Светлана Димитријевић Марковић и Нада Живановић (Београд: Завод за заштиту споменика културе, 2011) cd-rom; Александра Илијевски, „Државна штампарија архитекте Драгише Брашована: значај архивских и хемеротечких извора за афирмацију и очување индустријског наслеђа“, у *Индустријско наслеђе - проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације*, ур. Светлана Димитријевић Марковић (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2012) cd-rom.

⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*, knj.1, *Kraljevina Jugoslavija 1914-1941* (Beograd: Nolit, 1988).

Отуда се просторни принцип наметнуо као један од битних токова у физиономији српске архитектуре. Услед непостојања јасних националних граница, управо је архитектура, у институционалном, националном, стилском, културно-уметничком и духовном погледу, осликавала карактер националног простора једног народа. Тако је поступно развијен српски елемент у архитектури територија на којима су Срби демографски доминирали, али и оних у којима то није био случај, а на које је полагано историјско право.

Будући да између 1935. и 1941. године, Србија није постојала као државни субјект, у територијалном смислу, српска архитектура је како је то већ наговештено била развијена на простору више Бановина које су у целости или делимично заузимале простор данашње Србије, или су обухватале друге крајеве насељене српским народом.⁵ Осим тога, потребно је истаћи да се трагови српске архитектуре срећу и у Бановинама које нису биле део српског националног простора.⁶ Манифестовани су малобројним делима градитеља који су професионално и егзистенцијално били везани за српски национални простор, или који су били српске националности, те кроз присуство архитектуре СПЦ-е, и као део идеолошких стратегија посвећивања јавних грађевина краљевима и другим члановима владарске породице. У погледу ових потоњих, реч је о вештачком привиду српског, у архитектура која то у својој суштини није била, ни морфолошки, ни по провенијенцији, нити национално. Српска је једино била у свом идеолошком простору, јер служила за ширење политичке хегемоније Двора, која се у овом периоду заснивала на како је то често забележено у препискама фонда Двора „покровитељству“ одређеног типа грађевина, који је био један од механизма за потврђивање легитимитета и виталитета српске владарске династије. У том погледу је постојала и одређена хијерархија која је прописивала који је тип објекта пожељно посвећивати ком члану владарске породице.⁷

⁵ То су следеће бановине: Дунавска, Моравска, Вардарска, Зетска, Дринска и Врбаска.

⁶ До 1939. то су биле: Дравска, Савска и Приморска бановина, а од 1939: Дравска и Бановина Хрватска.

⁷ АЈ, 74-117.

Сходно томе, у овом раду су истражене појаве које су обликовале карактер српске архитектуре у периоду 1935-1941. и одредили њен значај у корпусу југословенске архитектуре. Другим речима, приступило се истраживању чинилаца који су утицали на формирање токова у српској архитектури позног међуратног периода. Они се међусобно разликују по формалним карактеристикама и углу посматрања српске архитектуре у позном раздобљу међуратне Југославије. Према томе, у контексту теме овог рада, разликују се у погледу приступа предмету проучавања, али су и поред очигледних разлика, контекстуално сродни и повезани.

Најобимнији и најсложенији, био је корпус профане архитектуре. Антагонистички карактер њених многобројних „токова“, упућује на закључак да они иако никада нису били стилски усаглашени, су били конзистентни идеји која је формулисана у процесу њиховог настајања, у сложеном сплету естетских и идеолошких различитости, и јединственом историјском тренутку, у којем су се привремено уједињене нашле све територије на којима су Срби тада живели.

Присуство државних чинилаца, је како је већ истакнуто било веома важно за експанзију српске архитектуре између 1935-1941. Преко Министарства грађевина и техничких одељења појединих Бановина одређен је правац развоја јавне архитектуре позног међуратног доба. Међутим, како је градитељски корпус у приватном власништву чинио преовлађујући део српске архитектуре 1935-1941. намеће се питање утицаја који су њихови наручиоци остварили у архитектонским збивањима овог доба, утицаја који свакако није био занемарљив. Мада не постоје егзактни докази, на основу реализованог градитељског фонда, може се закључити да је наручилац био кључан фактор за архитектонску концепцију објеката у његовом власништву. Тиме се не умањује улога и значај архитекте у целини архитектонског стваралаштва. Напротив, без архитекте не би било могуће материјализовати очекивања наручилаца. Стога се позиција архитекте у архитектонском стваралаштву не доводи у питање. Међутим, оно што је упитно је колико је наручилац допринео формулисању карактера приватне архитектуре. Култура, образовање, животни стил и преовлађујући дух времена, несумњиво су одиграли своју улогу у развијању ове архитектуре, која сва је прилика није била неважна

и маргинална. Усвајање вредносних система европског света, што путем контаката који су остварили градитељи, што кроз животне навике, културу и образовање на-ручилаца повратника из европских земаља, свакако је утицало на карактер приватног градитељства, које је несумњиво допринело модернизацијским процесима у српском међуратном друштву позног раздобља.⁸

У оквиру профане архитектуре издвојени су градитељски програми, унутар којих су по корпусима издвојене врсте објеката, приказан њихов стилски идентитет и дато тумачење. Јавни ток је размотрен по врсти објекта, намени и естетици, друштвеном контексту и распрострањености. На основу карактеристичних и мање истражених дела, приказана је геназа градитељских идеја и њихов пријем у локалним срединама. У обзир су такође узета укупна културна прегнућа и економска развијеност, те значај који је спрам тога имала реализација важних јавних објеката.

Црквена и меморијална архитектура као део јавне архитектуре биле су под надзором државних и црквених власти, па су имале знатно уједначенији развојни ток и мању стилску разноврсност. Црквено градитељство било је под строгим контролом црквених кругова. Почетком двадесетог века добрим делом је био заокружен период тражења нове националне форме црквене грађевине, која је добила упечатљив изглед заснован на евоцирању најрепрезентативнијих средњовековних узора, највише Грачанице и Лазарице. Временом је изглед српске цркве дефинисан у складу са новим схватањима функције и естетике православног храма и реформама које су се одвијале усамој СПЦ-и. Током читавог међуратног доба, задржани су карактеристични национални обриси српског храма, који су били чврсто укореењени у горе поменутој средњовековној градитељској традицији.

⁸ Модернизација стамбене културе започета је још почетком двадесетог века, и у различитим периодима међуратног доба задржала је сличан карактер. У складу са променама које су се на том пољу одвијале у европском свету, у српској средини су посредством културне размене, часописа и трговине, умерено и са извесним закашњем усвајани нови стандарди. Тако је било и у завршној фази међуратног доба, са разликом у томе што је корак са светом био знатно бржи него што је то раније био случај.

О овим процесима в.: Педа Ј. Marković, *Beograd i Evropa 1918-1941. Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda* (Beograd: Savremena administracija, 1992), 95-101; Мирјана Ротер Благојевић, *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века* (Београд: Орион арт, Архитектонски факултет, 2006).

У том погледу, неимари који су градили између 1935 и 1941. надовезали су се на правац који је СПЦ-а усмерила почетком међуратног периода, али су и пренели градитељска схватања свога доба.⁹ Стога су у раду размотрене карактеристике овог градитељства у односу на позицију коју је заузела СПЦ-а, дух времена, регионалне параметре и мисао црквених неимара.

Попут сакралног, меморијално градитељство је било чврсто везано за националну традицију. Будући да је претежно настало у спомен на жртве многобројних ратова из новије српске историје, и у корпусу изградње култа краља Александра, ово градитељство је сасвим очекивано имало национални контекст, који је овде имао више значења. Пре свега, коришћен је у контексту меморијалне посвете, дефинисању друштвеног оквира у коме су ове грађевине афирмисале национални дух, пошто је њихова основна намена била да одају пошту страдалим сународницима, војницима и цивилима. Стил је тек у појединим случајевима био саобразан националној идеји.

Идеја меморијалности је убрзо проширена, па је обухватила владарску династију, црквене великодостојнике и заслужне грађане, што је нарочито упадљиво било након погибије краља Александра. Сходно томе, концепт меморијалности анализиран је на основу његових типолошких и стилских карактеристика.

Широк опсег и слојевитост теме овог истраживања захтевали су методолошки приступ који је био прилагођен садржају рада, коришћеним изворима и грађи. У циљу да се омогући методолошка конзистентност у тумачењу разнородних токова и појава у српској архитектури позног међуратног доба, коришћена је архивска, техничка, фототечка, хемеротечка, историографска и периодичка грађа, и теренска истраживања. Методолошки апарат заснован је на више приступа, фактографском који је базиран

⁹ О развоју црквеног градитељства в.: Момир Лечић, „Изградња и обнова цркава и манастира од 1920. до 1941. године“, у *Српска православна црква 1920-1970. Споменица о 50-тогодишњици васпостављања српске Патријаршије* (Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1971), 65-131; Епископ жички Хризостом, гл. и одг. ур., *Црква календар српске православне патријаршије за просту 2006. годину* (Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2006); Негослав Јованчевић, прир., *Српска православна епархија шумадијска 2002-2008: шематизам* (Крагујевац: Епархија Шумадијска, 2009).

на класификацији извора и аналитичком којим су ови извори тумачени. Поред тога, коришћени су методи политичке и културне историографије, због чињенице да је српска архитектура у великој мери зависила од друштвено-политичких параметара који су били успостављени у време намесничке власти кнеза Павла Карађорђевића.

2.0. ИЗВОРИ, ГРАЂА И ДОКУМЕНТАЦИЈА О СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ ИЗМЕЂУ 1935 И 1941.

Архивски извори и разноврсна историјска грађа од значаја за проучавање српске архитектуре између 1935 и 1941. чувају се у специјализованим установама: историјским архивима, заводима за заштиту споменика културе и музејима, у градским и црквеним општинама и приватном поседу. Највише извора чува се у Архиву Југославије. Примарни део ове грађе налази се у фонду Министарства грађевина који садржи писане и техничке елаборате о подизању значајних јавних здања и пројектну документацију.¹⁰ Поред тога грађа се местимично среће по другим фондовима и збиркама похрањеним у овој установи.

По архивима већих градова, чува се грађа о градитељству јавног и стамбеног типа. Најобимнији фонд поседује Историјски архив Београда. У њему је сачувана техничка документација о изградњи Београда и писана преписка која расветљава најважније аспекте овог градитељства. Осим што пружа увид у техничке, естетске, функционалне, хигијенске и друге чиниоце, она предочава односе између наручилаца, пројектаната и градских власти.

Мноштво извора и грађе о јавној и стамбеној архитектури налази се у архивима градова који су били административни центри тадашњих југословенских бановина: Новом Саду, Скопљу, Сарајеву, Бања Луци, Цетињу и Нишу. Архив Војводине у Новом Саду има грађу о значајним грађевинама Новог Сада и других места која су била у саставу тадашње Дунавске бановине. У Архиву Републике Српске чува се документација

¹⁰ АЈ, 62.

грађевинске и техничке секције града Бањалуке са грађом о градитељској делатности у Бањалуци, али и другим градовима тадашње Дринске бановине. Архив града Скопља поседује изворе о градитељској делатности у Скопљу и тадашњој Вардарској бановини. Историјски архив града Ниша има грађу о јавним и приватним објектима из Ниша и околине. Уз наведене, у архивима других већих места у Србији углавном постоје заоставштине о архитектури и архитектама чији су опуси припадају периоду који је обухваћен овим радом.

У Архиву САНУ у Београду чува се заоставштина арх. Александра Дерока. Архив САНУ у Сремским Карловцима располаже документацијом о појединим објектима и црквама саграђеним у другој половини четврте деценије прошлог века. Грађа за проучавање сакралног градитељства између 1935-1941. највећим делом је у поседу Архива Светог архијерејског синода СПЦ. Значајан извор за проучавање ове теме јесу епархијске и парохијске архиве са грађом о подизању цркава и других сакралних објеката.

Осим архивских извора за проучавање ове теме, значајна је техничка документација Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду и градских завода за заштиту споменика културе широм Србије. Мада документација похрањена у овим установама не представља примарни извор о заступљеним грађевинама, она је ипак важна за праћење стања објеката и мера које су примењиване у њиховој заштити. Услед недостатка других извора, ова документација често представља једини извор информација о појединим грађевинама.

Изворе и грађу о српској архитектури 1935-1941. чувају поједини музеји. Највећу збирку поседује Музеј архитектуре при Музеју науке и технике у Београду. Ту се чувају заоставштине многих српских архитеката чији су опуси захватили и период 1935-41. Значајну грађу има Музеј СПЦ, Историјски музеј Србије и Музеј примењених уметности у Београду, те други градски музеји.

Вредна грађа расута је по општинским, парохијским и архивама великих предузећа, те катастарским одељењима многих градова. Основни проблем оваквог чувања грађе је несистематизованост, непознати садржаји фондова, те неадекватни услови чувања, али и недовољна доступност.

Посебну категорију извора чине заоставштине архитекта које се чувају у породичним збиркама.¹¹ Оне су једнако значајне као архивски фодови и музејске збирке, пошто представљају примарни, често и једини извор за проучавање дела српских градитеља. Извори од значаја за тему овог истраживања налазе се у јавним и приватним фото-текама које су доступне у Архивима и архивама, музејима, заводима за заштиту споменика културе, библиотекама, редакцијама дневних листова, академским установама и приватним колекцијама. Оне садрже аутентичне снимке из времена подизања и непосредно по завршетку изградње појединих објеката, разгледнице, маркице и сличну грађу. Вредност фотографије као извора до изражаја долази у недостатку писане и техничке документације. Осим тога, фотографија пружа најбољи увид у аутентично стање објекта и друштвене активности које су пратиле његову изградњу.

3.0. ДНЕВНА И ПЕРИОДИЧНА ШТАМПА

Међу изворима од примарне важности за проучавање српске архитектуре између 1935 и 1941. године, издвајају се дневна и недељна штампа, и стручна периодика. У новинским чланцима редовно је праћена градитељска делатност јавног карактера. Осим што често представљају једини извор информација за већину објеката из овог периода, чланци су били важни за сагледавање друштвене атмосфере у којој се одвијало њихово пројектовање и грађење. На основу чланака може се реконструисати делатност међуратних градитеља и сагледати политичка позадина реализације капиталних дела. Стамбена архитектура остала је у сенци јавне и била је обухваћена углавном у виду статистичких података. Детаљније је извештавано једино о београдској станоградњи, посебно о проблемима социјалног становања.

Новинари, хроничари, критичари, теоретичари, публицисти и пројектанти су у својим радовима коментарисали актуелна градитељска дешавања, критиковали и хвалили стање архитектонске струке, указивали на њен друштвени, економски, и правни карактер. У њиховим чланцима преовлађују реакције изнете без дуже временске дистанце,

¹¹ Александар Кадијевић, „Значај заоставштина архитеката за историографију српског градитељства и службу заштите“, *Наслеђе* III (2001): 211-215.

значајне за реконструкцију тадашњих стручних дешавања.

У „Политици“, „Времену“ и „Правди“ објављено је више од десет хиљада чланака у којима је праћено подизање јавних објеката. Највећи број чланака објављен је анонимно или под иницијалима. Тек поједини аутори потписивали су своје радове, у којима су коментарисали планирање, извођење и довршење зграда, значајне конкурсе, изложбе и актуелне урбанистичке проблеме. О градитељској делатности у јужним крајевима земље, посебно у Скопљу писао је Бора Антић.¹² Григорије Божовић је објављивао чланке путописног карактера. У њима између осталог извештава о новим грађевинама у Битољу, Добоју, Кијеву, Хамзалији код Струмице, Љубији, пише о новим конацима у манастиру Љубостињи, и другом.¹³ Душан Глумац писао је о припремама и почетку подизања храма св. Саве у Београду.¹⁴ Чланци Синише Пауновића извештавају о изградњи Земуна и Чачка, подизању цркве св. Саве у манастиру Жичи, те црквама у Новом Сарајеву и Тивту.¹⁵

О изградњи појединих објеката и архитектонским приликама, писали су и сами архитекти који су своје чланке публиковали у штампи и уметничким часописима. Важније

¹² Б. Антић, „Скопска општина почиње у овој години неколико великих јавних радова“, *Политика*, Март 28, 1935, 5; Б. Антић, „Јужна Србија треба да добије у току ове године 123 нове зграде за основне школе“, *Политика*, Мај 19, 1936, 8; Б. Антић, „Борба за народно здравље у Јужној Србији, од ослобођења до данас, претставља велико културно дело наше државе“, *Политика*, Октобар 16, 1937, 6; Б. Антић, „Ускоро ће се у Скопљу приступити радовима на подизању великог моста и почети са грађењем радничких станова“, *Политика*, Децембар 5, 1937, 6; Б. Антић, „Послератно Скопље изграђивало се у знаку великог шаренила“, *Политика*, Фебруар 3, 1939, 14; Б. Антић, „Пошто је Буњковац скоро потпуно изграђен, Скопље се шири према Киселој води“, *Политика*, Јануар 22, 1940, 10; Бора Антић, „На веома свечан начин министар саобраћаја г. Бешлић, јуче је предао саобраћају нову железничку станицу у Скопљу“, *Политика*, Децембар 2, 1940, 11.

¹³ Гр. Божовић, „Добој у данашњици“, *Политика*, Јул 27, 1936, 12; Гр. Божовић, „Матарушка Бања“, *Политика*, Септембар 29, 1937, 17; Гр. Божовић, „Данашњи Битољ“, *Политика*, Октобар 23, 1938, 24; Гр. Божовић, „Манастир Љубостиња и његови нови конаци“, *Политика*, Април 25, 1939, 17; Г. Божовић, „У селу Хамзалији код Струмице на имању „Бате“ освећени су темељи основне школе и жандармериске станице“, *Политика*, Април 3, 1940, 12; Гр. Божовић, „Љубија Српска“, *Политика*, август 22, 1940, 13.

¹⁴ Душан Глумац, „Споменик захвалности Св. Сави — споменик уједињења Југословена“, *Политика*, мај 11, 1935, 6; Душан Глумац, „Пред освећењем спомен-храма светом Сави. Дуг народа Светом Сави“, *Политика*, Септембар 14, 1938, 13.

¹⁵ С. Пауновић, „Промене у животу и изгледу града Земуна већ данас су толике да су му дале сасвим друго, ново лице“, *Политика*, Март 3, 1936, 12; Синиша Пауновић, „У присуству 50.000 људи њ. св. Патријарх др. Гаврило осветио је јуче цркву у Новом Сарајеву“, *Политика*, Септембар 16, 1940, 7; С. Пауновић, „Њ. св. Патријарх др. Гаврило осветио је јуче у Тивту темеље православне цркве“, *Политика*, Септембар 23, 1940, 9.

догађаје у српској и југословенској архитектури између 1935 и 1941. године, коментаришао је Иван Здравковић.¹⁶ Градитељском делатношћу београдске општине бавио се Ђорђе Лукић.¹⁷ О изградњи Београда, урбанизму и етажној својини писао је Ђура Бајаловић.¹⁸ Архитектура Београда заступљена је у чланку Светомира Лазића.¹⁹

Публиковани су и прилози програмско манифесног карактера, у којима су архитекти објашњавали своја гледишта и циљеве. Ернест Вајсман, пише о модернизму и његовој савременој примени.²⁰ Принципе модернизма заступао је и Бранислав Маринковић.²¹ Александар Дероко је писао о фолклоризму, који је сместио у контекст савремених модернистичких тежњи у српској архитектури.²² О фолклористичком градитељском наслеђу и његовим савременим реминисценцијама писао је Милан Злоковић.²³ Прилоге критичког карактера, публиковао је Милутин Борисављевић.²⁴

У корпусу публикованих радова потребно је истаћи идеолошку оријентацију Драгомира Поповића који се дивио монументалном немачком градитељству и био његов главни заговорник у српској архитектури.²⁵ Понесена утисцима са изложбе архитек-

¹⁶ Иван Здравковић, „Павиљон Краљевине Југославије на међународној изложби у Паризу“, *Уметнички преглед* I, бр.1 (1937): 27-28; Иван Здравковић, „Хотел на Лопуду“, *Уметнички преглед* I, бр.2 (1937): 56-57; Иван Здравковић, „Савремени ентеријер у Београду“, *Уметнички преглед* I, бр.4 (1938): 122-123; Иван Здравковић, „Виле на Топчидерском брду и Дедињу“, *Уметнички преглед* II, бр.7 (1939): 198-201; Иван Здравковић, „Утицај поднебља и околине на нову архитектуру“, *Уметнички преглед* III, бр.1-2 (1940): 52-54; Иван Здравковић, „Исход конкурса за београдску Оперу“, *Уметнички преглед* III, бр.4-5 (1940): 144-148.

¹⁷ Ђорђе Лукић, „Грађевинска делатност београдске општине“, *Београдске општинске новине* LVIII, бр.11-12 (1940): 892-896.

¹⁸ Ђура Бајаловић, „Поводом новог регулационог плана за Београд и уредбе о његовом извршењу“, *Београдске општинске новине* LVIII, бр.4 (1940): 327-330; Ђура Бајаловић, „Питање изградње Београда и доношења закона о етажној својини“, *Политика*, Децембар 17, 1940, 8.

¹⁹ Светомир Лазић, „Послератна архитектура наше престонице“, *Уметнички преглед* III, бр.6-7 (1940): 213-215.

²⁰ Ернест Вајсман, „Битни основи архитектуре нису формалне ни естетске него економске и социјалне природе“, *Политика*, Април 18, 1935, 10.

²¹ Бран. Маринковић, „Улазна врата у савременој архитектури“, *Уметнички преглед* I, бр.3 (1937): 90-91; Бран. Маринковић, „Нови стил у архитектури“, *Уметнички преглед* I, бр.8 (1938): 248-250; Бран. Маринковић, „Савремени стан“, *Уметнички преглед* III, бр.3 (1940): 93-95.

²² Александар Дероко, „Естетика куће у пољу“, *Уметнички преглед* I, бр.5 (1938): 142-143; Александар Дероко, „Наша фолклорна архитектура“, *Уметнички преглед* III, бр.3 (1940): 72-79.

²³ Милан Злоковић, „Утицај истока на нашу фолклорну архитектуру“, *Уметнички преглед* III, бр.9 (1940): 261-262.

²⁴ М. Борисављевић, „У Београду је после рата подигнуто 6500 зграда чија вредност достиже три и по милијарде динара“, *Време*, Јул 14, 1937, 9.

²⁵ Драгомир Поповић, „Нова немачка архитектура“, *Уметнички преглед* II, бр.10 (1939): 312-315; Драгомир М. Поповић, „Изложба новог немачког грађевинарства“, *Уметнички преглед* III, бр.8 (1940): 249-

туре у Дому немачке уметности у Минхену, естетику Нове традиције подржавала је Милица Крстић.²⁶

Према томе, дневна и периодична штампа пружа слојевит преглед чланака, углавном популистичког катактера, али и одређене критичка гледишта, која чине важну основу за проучавање српске архитектуре у касним тридесетим и раним четрдесетим годинама двадесетог века.

4.0. СРПСКА АРХИТЕКТУРА 1935-1941. У ИСТОРИОГРАФИЈИ

Осим у штампи и стручној публицистици, развој српске архитектуре између 1935 и 1941. је са дистанце периодично анализиран у научној историографији. Иако је помињан у већем броју радова, овај период није свеобухватно истраживан, већ фрагментарно осветљен током других разматрања. Постојећи радови могу се поделити на студије о градитељима, објектима, стилским појавама и идеологијама у архитектури позног међуратног раздобља.

Српска архитектура у раздобљу 1935-1941. постала је предмет историографских изучавања средином шесте деценије двадесетог века. Тада је о међуратној архитектури углавном писано у негативном критичком тону. Недовољна упућеност у релевантне изворе и грађу, идеолошка острашћеност и краћа историјска дистанца у почетку су изнедрили радове скромног утемељења, оптерећене фактографским пропустима и идеолошким стереотипима.

У прве послератне ауторе који су писали о овој теми убраја се Оливер Минић. Он је 1954. у „Годишњаку музеја града Београда“ објавио прегледни чланак о међуратној архитектури Београда.²⁷ У овом прилогу осврнуо се на неколико објеката реализо-

252; Драгомир М. Поповић, „Данашња београдска архитектура“, *Уметнички преглед* III, бр.9 (1940): 278-282.

²⁶ Милица Крстић, „Прва немачка изложба архитектуре у Минхену. Немачка гради огроман број монументалних зграда, стадиона, путева и мостова“, *Време*, Јун 4, 1938, 7; Милица Крстић, „Изложба немачке архитектуре у Београду“, *Правда*, Октобар 16, 1940, 5.

²⁷ Оливер Минић, „Развој Београда и његова архитектура између два рата“, *Годишњак музеја града Београда* I (1954): 177-188.

ваних после 1935. износећи превасходно негативне оцене. У истом тону, о српској међуратној архитектури и позног међуратног раздобља Минић је писао у обимној расправи „Језгро Београда“.²⁸ Његов допринос огледа се у томе што је отворио ову велику тему српске архитектуре и тиме пробудио интересовање будућих историографа.

Знатно утемељеније и подробније коментаре износио је Богдан Несторовић. У раду о еволуцији стамбеног простора у београдској архитектури, период после 1935. описао је као покушај архитеката да се изборе са хаосом који је владао у станоградњи, кроз примену савремених модернистичких решења.²⁹ Освртом на конструктивне, техничке и цивилизацијске норме, аутор је закључио да је остварен осетан напредак у приближавању европским стандардима, али и да се на плану архитектонског обликовања није значајније одмакло. У прегледном чланку о постакадемизму у београдској међуратној архитектури Несторовић је издвојио низ дела која су подигнута између 1935 и 1941. године. Иако обилује садржајним анализама, рад има доста фактографским пропустима, којих је био свестан и сам аутор.³⁰

У већој мери, српска архитектура 1935 и 1941. осветљена је тек у прилозима Зорана Маневића који је крајем седме деценије прошлог века започео са систематским изучавањем новије српске архитектуре, и до данас је објавио велики број радова.³¹ Овим периодом као засебном темом, Маневић се први пут бавио средином осамдесетих година прошлог века, када је публикувао рад о односу архитектуре и политике између 1937 и 1941. У овој расправи, он осветљава везу између политичких, економских и

²⁸ Оливер Минић, „Језгро Београда“, *Годишњак града Београда* VII (1960): 441-472.

²⁹ Богдан Несторовић, „Еволуција београдског стана“, *Годишњак града Београда* II (1955): 247-270.

³⁰ Богдан Несторовић, „Постакадемизам у архитектури Београда (1919-1941)“, *Годишњак града Београда* XX (1973): 339-381.

³¹ Зоран Маневић, „Дело Драгише Брашована“, *Зборник за ликовне уметности* 6 (1970): 187-199; Zoran Manević, „Novija srpska arhitektura“, у *Jugoslovenska umetnost u XX veka. Srpska arhitektura 1900-1970*, (Београд: Музеј савремене уметности, 1972), 7-38; Зоран Маневић, „Архитектура и политика (1937-1941)“, *Зборник за ликовне уметности* 20 (1984): 293-308; Зоран Маневић, *Градитељи I* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1986); Зоран Маневић, „Београдска архитектонска школа“, у *Универзитет у Београду 1938-1988: зборник радова*, ур. Душан Татић и Ђорђе Ускоковић (Београд: Универзитет у Београду, 1988), 619-628; Маневић, *Злоковић*; Зоран Маневић, „О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу“, *Лесковачки зборник* XXIX (1989): 47-48; Зоран Маневић, *Романтична архитектура: Корунковић, Митровић, Ђокић* (Београд: Филозофски факултет, 1990); Zoran Manević, „Art deco and national tendencies in serbian architecture“, *Spatium* 1 (1997): 34-37; Зоран Маневић, „Архитект Бранислав Којић (1899-1987)“, *Архитектура и урбанизам* 4 (1997): 55-

естетских фактора у српској архитектури овог доба.³² Позне тридесете године двадесетог века, у Маневићевим радовима приказане су као период замора и време супротности које су обележили модернизовани академизам и национални романтизам.³³ Са радовима Зорана Маневића, историографија српске архитектуре добила је објективан и непристрасан, научно утемељен методолошки приступ, који је осамдесетих година прошлог века подстакао новија истраживања.³⁴ Међутим, и поред евидентног пораста интересовања за српску међуратну архитектуру почетком деведесетих година прошлог века, раздобље између 1935 и 1941. и даље није био темељито проучавано, па је као и ранијих година био размотрен једино у оквиру ширих прегледа градитељских токова, опуса појединих градитеља или у прилозима о значајним грађевинама.³⁵

Међу истраживачима, који су крајем прошлог и почетком овог века проучавали новију српску архитектуру, предњачио је Александар Кадиевић. У његовим радовима, период 1935 до 1941. године може се сагледавати кроз прилоге о значајним грађевинама из овог времена, на основу монографских студија о животу и делу значајних српских

61; Zoran Manević, „The contribution of serbian architects to the urban development of Skopje“, *Spatium* 4 (1998): 35-38; Маневић, ур., *Лексикон неумара*.

³² Маневић, „Архитектура и политика“, 293-308.

³³ Маневић, „Београдска архитектонска школа“, 625.

³⁴ Осим у радовима Зорана Маневића, током осамдесетих година прошлог века, разматрања српске архитектуре између 1935-1941. готово да и није заступљена. Среће се тек периодично у анализама објеката у радовима: Александар Дероко, „Наставак радова на зидању цркве Светог Саве“, *Годишњак града Београда XXXII* (1985): 193-198; Љиљана Милетић-Абрамовић, „Милутин Борисављевић“, *Годишњак града Београда XXXIII* (1986): 63-86.

³⁵ Весна Матичевић, „Уређење простора око храма Светог Саве. Развој урбанистичких идеја“, *Годишњак града Београда XXXVII* (1990): 241-263; Divna Đurić-Zamolo, „Јевреји – Graditelji Beograda do 1941. godine“, *Jevrejski istorijski muzej: zbornik 6* (1992): 216-242; Срђан Марковић, „Новија истраживања грађанске архитектуре у Власотинцу“, *Лесковачки зборник XXXIII* (1993): 203-205; Алексеј Арсењев, „Биографски именик руских емиграната“, у *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова 2*, прир. Миодраг Сибиновић, Марија Межински и Алексеј Арсењев (Београд: Филолошки факултет у Београду, 1994), 225-326; Милан Миловановић, Архитекта Григорије И. Самојлов, у *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова 2*, прир. Миодраг Сибиновић, Марија Межински и Алексеј Арсењев (Београд: Филолошки факултет у Београду, 1994), 308-314; Милан Миловановић, „Андреј Васиљевић Папков“, у *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. Зоран Бранковић (Београд: Дунај ефект, 1994), 265-275; Милан Миловановић, „Градитељска делатност Григорија Самојлова у Лесковцу и околини“, *Лесковачки зборник XXXV* (1995): 69-74; Милан Миловановић, „Палата пензионерског фонда Народне банке у Београду - врхунско дело новомонументалног стила“, *Ликовни живот* 53-54 (1995): 90-91; Љиљана Милетић-Абрамовић, „Храм Св. Марка у Београду“, у *Традиција и савремено црквено градитељство*, ур. Борислав Стојков и Зоран Маневић (Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1995), 190-199; Марта Вукотић, *Архитекта Момчило Белобрк* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996); Александар Кадиевић и Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата* (Лесковац: Народни музеј, 1996); Станчић и Лазовић, *Бановина*.

градитеља, и у контексту тумачења карактеристичних појава у српској архитектури.³⁶

У погледу ових потоњих, потребно је издвојити рад о одјецима архитектуре тоталитарних режима у српској архитектури чија се појава хронолошки везује за ово време.

У раду је закључено да су се системи вредности тоталитарног тока европске архитектуре и српско градитељство суштински разликовали, те да оно стога није имало већег

³⁶ Aleksandar Kadijević, „Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata“, *Moment* 17 (1990): 90-100; Кадиевић, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована“, 141-173; Aleksandar Kadijević, „Arhitekt Josif Najman (1890-1951)“, *Moment* 18 (1990): 100-106; Aleksandar Kadijević, „Novosadski opus arhitekta Dragiše Brašovana“, *Projekat 1* (1993): 45-47; Александар Кадиевић, „Прилог познавању црквене архитектуре двадесетог века у околини Лесковца“, *Лесковачки зборник XXXI-II* (1993): 197-205; Александар Кадиевић, „Архитектура спомен-обележја на Зебрњаку“, *Врањски гласник XXVI-XXVII* (1993/1994): 153-163; Александар Кадиевић, „Архитектура Патријаршијске зграде у Београду“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 18 (1994): 170-173; Александар Кадиевић, „Допринос руских неимара - емиграната српској архитектури између два светска рата“, у *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. Зоран Бранковић (Београд: Дунај ефект, 1994), 243-254; Александар Кадиевић, „Београдски опус архитекте Милана Минића (1889-1961)“, *Годишњак града Београда XLIII* (1996): 123-152; Александар Кадиевић, *Момир Коруновић* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996); Кадиевић и Марковић, *Градитељство Лесковца и околине*; Александар Кадиевић, „Прилог проучавању архитектуре цркве Св. Марка на београдском Ташмајдану“, *Наслеђе I* (1997): 75-80; Александар Кадиевић, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, *Годишњак града Београда XLIV* (1997): 221-255; Александар Кадиевић, „Балканско градитељско наслеђе као инспирација српских неимара двадесетог века“, *Новопазарски зборник* 21 (1997): 75-91; Александар Кадиевић, „О раду руског архитекте Сергеја Фармаковског у Рашкој и околини између два светска рата“, *Новопазарски зборник* 22 (1998): 131-140; Александар Кадиевић, „Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског (1920-1946)“, *Годишњак града Београда XLV-XLVI* (1998-1999): 115-132; Александар Кадиевић, „Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века“, *Историјски часопис XLV-XLVI* (1998-1999): 255-277; Александар Кадиевић, „Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика у Југославији између два светска рата“, *Саопштења РЗЗСК XXX-XXXI* (1998-1999): 233-237; Александар Кадиевић, „Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941)“, *Наслеђе II* (1999): 33-40; Александар Кадиевић, „О архитектури националног стила на Косову и Метохији у периоду између два светска рата“, *Новопазарски зборник* 23 (1999): 163-186; Александар Кадиевић, „Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруновића у Жичи између два светска рата“, у *Манастир Жича*, ур. Гојко Суботић (Краљево: Народни музеј, Завод за заштиту споменика културе, 2000), 341-356; Александар Кадиевић, „Прилог тумачењу опуса истакнутих београдских градитеља: Милан Злоковић и тражење националног стила у српској архитектури“, *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII* (2000-2001): 213-224; Александар Кадиевић, „О архитектури цркве Рођења Светог Јована Крститеља у Негбини“, *Новопазарски зборник* 25 (2001): 175-180; Александар Кадиевић, „О раду руских архитеката у јужној Србији између два светска рата“, *Лесковачки зборник XLI* (2001): 245-252; Александар Кадиевић, „Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата“, *Годишњак града Београда XLIX-L* (2002-2003): 131-142; Александар Кадиевић и Срђан Марковић, *Милан Минић архитект и сликар* (Пријеполје: Музеј у Пријеполју, 2003); Александар Кадиевић, „О архитектури звоника цркве Св. Василија Острошког у Пријеполју“, *Новопазарски зборник* 27 (2003): 141-156; Александар Кадиевић, „Прилог проучавању живота и дела пријеполског архитекте Милана Минића“, *Новопазарски зборник* 28 (2004): 133-142; Александар Кадиевић, „Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године“, у *Ниш и Византија II*, ур. Миша Ракоција (Ниш: Скупштина града, Просвета, 2004), 379-392; Александар Кадиевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)* (Београд: Грађевинска књига, 2005); Александар Кадиевић, „Поглед на француско-српске везе у архитектури од 1904. до 1941. године“, у *Међународни научни скуп Српско-француски односи 1904-2004*, ур. Михаило

одјека. Кадијевић обрађује и једну од средишњих тема српске архитектуре у другој половини четврте деценије двадесетог века, њен монументалистички ток. Своје ставове сумирао је мишљу да „... крајем четврте деценије ... српски неимари граде монументалне палате у знаку својеврсне локалне рецепције европског монументализма“.³⁷ Са порастом интересовања за српску међуратну архитектуру, током деведесетих година прошлог века, опсег истраживања је све више захватао период између 1935 и 1941. Ово доба разматрано је у радовима Снежане Тошеве.³⁸ Прегледом делатности руских неимара, односно њиховог доприноса српској архитектури, улогом Министарства грађевина, те монографском студијом о арх. Браниславу Којићу, Тошева је допринела бољем познавању архитектуре позног међутарног доба.

Монографским студијама о архитектама Петру и Бранку Крстићу, Милану Злоковићу, Григорију Самојлову, Валерију Сташевском, Петру Анагностију, Василију фон Баум-

Павловић и Јелена Новаковић (Београд: Друштво за културну сарадњу Србија-Француска, Архив Србије, 2005), 163-176; Aleksandar Kadjević, „Odjeci arhitekture totalitarizma u Srbiji“, *DaNS* 51 (2005): 44-47; Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (середина XIX-XX века)*, друго издање (Београд: Грађевинска књига, 2007); Александар Кадијевић, *Архитектура и дух времена* (Београд: Грађевинска књига, 2010); Александар Кадијевић, „О архитектури спомен-обележја на Зејтилику и Виду“, *Лесковачки зборник* L (2010): 197-206; Александар Кадијевић, „О архитектури југословенског посланства у Анкари“, *Наслеђе* XI (2010): 55-70; Александар Кадијевић, „Новинарски дом - значајно остварење хрватских архитеката у Београду“, *Наслеђе* XII (2011): 117-128; Александар Кадијевић, „Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)“, *Наслеђе* XIII (2012): 59-77; Александар Кадијевић, „Хрватски опус архитекте Момира Коруповића (1883-1969) у светлу докумената из његове породичне заоставштине“, *Љетопис српског културног друштва „Просвјета“* XVII (2012): 322-338; Александар Кадијевић, „Експресионистички упливи у међуратној архитектури Лесковца и околине - запостављена тема историографских истраживања“, *Лесковачки зборник* LIII (2013): 205-218; Aleksandar Kadjević and Tadija Stefanović, „Expressionism and serbian architecture between two world wars“, у *On the Very Edge. Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918-1941)*, eds., Jelena Bogdanović, Lilien Filipovitch и Robinson Igor Marjanović (Leuven: Leuven University Press, 2014), 179-200.

³⁷ Кадијевић, „Идеолошке и естетске основе“, 270.

³⁸ Снежана Тошева, „Капитална дела руских архитеката у Београду“, у *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова* 2, прир. Миодраг Сибиновић, Марија Межински и Алексеј Арсењев (Београд: Филолошки факултет у Београду, 1994), 305; Снежана Тошева, „Даница Којић (1899-1975)“, *Годишњак града Београда* XLIII (1996): 109-121; Снежана Тошева, „Архитект Милица Крстић (1887-1964)“, *Годишњак града Београда* XLIV (1997): 95-114; Снежана Тошева, *Бранислав Којић* (Београд: Грађевинска књига, 1998); Снежана Тошева, „Два градитељска остварења Бранислава Којића у Лесковцу“, *Лесковачки зборник* XXXV (1995): 85-89; Снежана Тошева, „Организација и рад архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата“, *Наслеђе* II (1999): 171-181; Снежана Тошева, „Рад руских архитеката у министарству грађевина у периоду између два светска рата“, *Годишњак града Београда* LI (2004): 169-182.

гартену и Андреју Папкову, Марина Ђурђевић је обухватила значајне грађевине које су ови аутори реализовали између 1935 и 1941.³⁹

Кроз монографске чланке о арх. Григорију Самојлову, Јовану Бјеловићу и Александру Ђорђевићу, Василију фон Баумгартену, Милан Просен је анализирао њихове опусе, који су реализовани у другој половини тридесетих година прошлог века. Дао је и допринос тумечењу ар-декоа у српској архитектури овог раздобља.⁴⁰

Александар Игњатовић је писао о југословенском павиљону на светској изложби у Паризу (1937), Музеју кнеза Павла, Споменику Незнаном јунаку на Авали, палати Албанија у Београду, и питању националног и југословенског идентитета. У својим радовима нарочито је размотрио утицај идеологије и политике на српску архитектуру.⁴¹

Ови радови, откривају један нови угао у сагледавању српске међуратне архитектуре, односно њеног позног периода, који је укључивао друштвени и политички контекст, те нови начин читања архитектонских дискурса у српској архитектури тога доба.

Радовима о модерној архитектури Београда у касним тридесетим годинама прошлог века, Љиљана Благојевић је дала целовит осврт на тај период српске архитектуре. На

³⁹ Марина Ђурђевић, „Живот и дело архитекте Милана Злоковића (1898-1965)“, *Годишњак града Београда XXXVIII* (1991): 145-168; Марина Ђурђевић, „Палата Игуманов на Теразијама“, *Флогистон* 1 (1995): 87-94; Марина Ђурђевић, *Архитекти Петар и Бранко Крстић* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996); Марина Ђурђевић, „Григорије Самојлов (архитектонски опус)“, *Годишњак града Београда XLIV* (1997): 257-272; Марина Ђурђевић, „Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду“, *Годишњак града Београда XLV- XLVI* (1998-1999): 151-171; Марина Ђурђевић, „Прилог проучавању живота и дела архитекте Петра Димитријевића Анагностија“, *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII* (2000-2001): 239-251; Марина Ђурђевић, „Архитект Василиј (Вилхелм) Фјодорович Баумгартен“, *Годишњак града Београда LI* (2004): 183-191; Марина Ђурђевић, „Архитект Андреј Васиљевич Папков“, *Годишњак града Београда LII* (2005): 297-312; Ђурђевић, „Дечја клиника“.

⁴⁰ Милан Просен, „Прилог познавању београдског опуса Григорија И. Самојлова“, *Наслеђе* III (2001): 89-104; Милан Просен, „Палата Пензионог Фонда чиновника и служитеља Народне Банке“, *Годишњак града Београда XLIX-L* (2002-2003): 183-193; Милан Просен, „Сарадња архитекте Григорија Самојлова са породицом Теокаровић“, *Лесковачки зборник XLV* (2005): 99-113; Милан Просен, „О раду београдског архитекте Јована Бјеловића“, *Наслеђе* VI (2005): 133-145; Милан Просен, „Неовизантијски елементи у стваралаштву архитекте Григорија Самојлова“, *Ниш и Византија* IV, ур. Миша Ракоција (Ниш: Град Ниш, Просвета, 2006), 443-464; Милан Просен, „Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890-1952)“, *Наслеђе* VII (2006): 167-203; Милан Просен, „Зграда државне хипотекарне банке у Ваљеву: непознато дело архитекте Василија фон Баумгартена“, *Зборник Музеја примењене уметности* 6 (2010): 81-90.

⁴¹ Александар Игњатовић, „Политика представљања југословенства - Југословенски павиљон на Светској изложби у Паризу 1937. године“, *Годишњак за друштвену историју* XI, бр. 2-3 (2004): 65-83; Александар Игњатовић, „Између универзалног и аутентичног: о архитектури Ратничког дома у Београду“, *Годишњак града Београда LII* (2005): 313-332; Александар Игњатовић, „Дом Удружења југословенских инжењера и архитеката у Београду“, *Наслеђе* VII (2006): 87-118; Aleksandar Ignjatović,

примеру главних дела позног београдског модернизма (Новинарског дома, палате Призад и Албанија), понуђених решења за урбанистичке проблеме престонице, великих јавних пројеката, како оних остварених (Сајам), тако и неостварених (Опера и Олимпијски стадион), издвајањем деловања арх. Милорада Пантовића, из критичког угла сагледан је модернистички ток београдске архитектуре овог периода.⁴²

Током прошле и почетком ове деценије српска архитектура у периоду између 1935 и 1941. у мањој мери, била је заступљена у радовима других аутора.⁴³ Као ни претходно поменути, ни у овим радовима није подробније размотрена српска архитектура овог

„Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: Spomenik Neznamom junaku na Avali, 1934-1938“, у *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, одг. ур. Olga Manojlović Pintar (Београд: Институт за нову историју Србије, 2006): 229-252; Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941* (Београд: Грађевинска књига, 2007); Aleksandar Ignjatović, „Vizija identiteta i model kulture: Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918-1941“, у *Kultura sjećanja: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ур. Tihomir Cipek и Olivera Milosavljević (Загреб: Disput, 2007): 167-191; Александар Игњатовић, „Између жезла и кључа: Национални идентитет и архитектонско наслеђе Београда и Србије у 19. и првој половини 20. века“, *Наслеђе IX* (2008): 51-73; Olga Manojlović Pintar и Aleksandar Ignjatović, „Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat“, *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ур. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek и Olivera Milosavljević (Загреб: Disput, 2008): 95-112; Aleksandar Ignjatović, „Peripheral Empire, Internal Colony: Yugoslav National Pavilions at the Paris World Exhibitions in 1925 and 1937“, *Centropa VIII*, no.2 (2008): 186-197; Aleksandar Ignjatović, „Архитектура Новог двора и Музеј кнеза Павла“, у *Музеј кнеза Павла*, ур. Татјана Цвјетићанин (Београд: Народни музеј, 2009): 57-88; Aleksandar Ignjatović, „Architecture, Urban Development, and the Yugoslavization of Belgrade, 1850-1941“, *Centropa IX*, no.2 (2009): 110-126; Aleksandar Ignjatović, „Modern States, Ancient Nations: Balkan National Pavilions at the Paris World Exhibitions in the Twentieth Century“, у *Visual and Performing Arts*, ed., Gregory T. Papanikos (Athens: Institute for Education and Research, 2011): 41-42; Aleksandar Ignjatović, „Razlika u funkciji sličnosti: arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog nacionalnog identiteta“, *Tokovi istorije 1* (2011): 63-75; Aleksandar Ignjatović, „Dve kule: Uspon, hibris i pad“, *Zbornik seminara za studije moderne umetnosti filozofskog fakulteta u Beogradu 9* (2013): 29-36.

⁴² Ljiljana Blagojević, *Moderna kuća u Beogradu (1920-1941)* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2000); Ljiljana Blagojević, *Modernism in Serbia. The elusive margins of Belgrade architecture 1919-1941* (Cambridge: Mass, 2003); Љиљана Благојевић, Нови Београд: Оспорени модернизам (Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, 2007); Ljiljana Blagojević, „Moderna arhitektura Beograda u osvjet Drugog svetskog rata: Sajam, stadion, logor“, у *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*. Том II, *Realizmi i modernizmi oko hladnog rata*, ур. Miško Šuvaković (Београд: Orion art, Катедра за музикологију Факултета музичке уметности, 2012), 99-114.

⁴³ Рифат Куленовић, „Индустријско наслеђе Београда“, *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII* (2000-2001): 137-152; Саша Михајлов, „Прилог проучавању архитектонског дела Милана Минића у Београду“, *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII* (2000-2001): 225-238; Дијана П. Милашиновић-Марић, *Архитекта Јан Дубови* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2001); Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, *Оскрнављени и уништени српски споменици на тлу претходне Југославије* (Нови Сад: Прометеј, 2001); Aleksandar Keković и Zoran Čemerikić, „Moderna u Niškoj Banji“, *Arhitektura i urbanizam 8* (2001): 61-71; Ивана Ковачић, „Прилог познавању архитектонског опуса Милутина Борисављевића: породична

доба. Стога се она тек спорадично била обухваћена у оквиру других истраживања. Посматрана у целини, српска архитектура од 1935. до почетка Другог светског рата,

кућа и вила“, *Наслеђе* IV (2002): 89-111; Предраг В. Милошевић, „Архитектура породичних кућа и вила у Сарајеву (1918-1941)“, *Новопазарски зборник* 26 (2002): 227-245; Давор Џалто, „Преображењска црква у Новом Сарајеву архитекте Александра Дерока“, *Новопазарски зборник* 26 (2002): 247-252; Валентина Брдар, *Од Париса до Брашована. Архитектура јавних здања у Новом Саду између два светска рата* (Нови Сад: Спомен-збирка Павла Бељанског, 2003); Кокан Грчев, *Архитектонските стилови во македонската архитектура од 19 век и периот меѓу двете светски војни* (Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 2003); Маре Јанакова, „Соколски дом у Ужицу – историја и архитектура“, *Новопазарски зборник* 27 (2003): 213-221; Предраг В. Милошевић, „Архитектура породичних кућа и вила у Сарајеву (1918-1941)“, *Новопазарски зборник* 27 (2003): 253-272; Тијана Борић, Теразије. *Урбанистички и архитектонски развој* (Београд: Златоусти, 2004); Зоран М. Јовановић, *Зебрњак. У трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба* (Горњи Милановац, Београд: Библиотека „Браћа Настасијевић“, Музеј рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу, Културни центар у Горњем Милановцу, Републички завод за заштиту споменика културе, 2004); Марта Вукотић Лазар, „Старо београдско сајмиште. Оснивање и изградња“, *Годишњак града Београда* LI (2004): 143-168; Весна Банковић, „Нова зграда министарства грађевина Краљевине Југославије“, *Наслеђе* VI (2005): 163-174; Тања Дамљановић, „Два храма за две конфесије: трагање за модерно-византијским“, *Наслеђе* VI (2005): 77-84; Марија Дрљевић, „Архитектура два значајна јавна здања Чачка с краја четврте деценије XX века – пошта и железничка станица“, *Зборник радова народног музеја XXXV* (2005): 95-108; Mihailo Medvedev, „Projekti i arhitektura ing. Aleksandra I. Medvedeva ovl. arhitekta“, *DaNS* 50 (2005): 44-47; Vladimir Mitrović, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897-1971)* (Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 2005); Милица Церанић, „Историја и архитектура палате Албанија у Београду“, *Наслеђе* VI (2005): 147-162; Маре Јанакове-Грујић, „Београдски опус архитекте Стевана Тоболара (1888-1943)“, *Наслеђе* VII (2006): 151-166; Биљана Мишић, „Београдски сајам“, *Наслеђе* VII (2006): 127-149; Александар Кековић и Зоран Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, (Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2006); Ђурђија Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горњег Милановца (1853-1941) са освртом на градитељство Чачка, Краљева и Крагујевца* (Чачак-Горњи Милановац: Народни музеј - Чачак, Музеј рудничко-таковског краја, 2007); Ђурђија Боровњак, „Градитељска делатност архитекте Јездимира Денића (Крагујевац 1895 – Београд 1970)“, *Годишњак града Београда LIV* (2007): 217-264; Ђурђија Боровњак, „Пројекат за зграду финансијских надлештава у Чачку“, *Зборник радова народног музеја XXXVII* (2007): 201-216; Александра Дабижић, „Модернистичка целина Земуна“, *Наслеђе* VIII (2007): 61-70; Миодраг Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба* (Београд: Завод за уџбенике, 2007); Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто, књ.2, О уништеним српским споменицима* (Нови Сад: Прометеј, 2007); Милица Церанић, „Делатност архитекте Андреја Васиљевича Папкова у Београду (1925-1951)“, *Наслеђе* VIII (2007): 71-85; Aleksandar Keković and Zoran Čemerikić, „Most significant buildings of the Moderne style multi-family housing in Niš 1920-1941.“, *Facta Universitatis* 5, no.1 (2007): 1-15; Ђурђија Боровњак, „Архитектура два школска објекта Јованке Бончић-Катеринић у Београду: зграде Женске учитељске школе и Ветеринарског факултета“, *Годишњак града Београда LV* (2008): 265-290; Хајна Туцић, „Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата“, *Наслеђе* IX (2008): 155-178; Саша Михајлов и Биљана Мишић, „Палата Главне поште у Београду“, *Наслеђе* IX (2008): 239-264; Камилић, „Осврт на делатност“, 239-264; Марија Дрљевић, „Архитектура Поште 1 у Београду“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37 (2009): 277-296; Aleksandar Keković, *Stambena arhitektura Moderne Niša između dva svetska rata* (Beograd: Zadužbina Andrejević, 2009); Горан Половина, „Транзитивни обликовни концепти на примерима архитектуре Београда“, *Наслеђе* X (2009): 41-64; Тадија Стефановић, *Спомен црква светог Димитрија са костуницом у Лазаревицу* (Лазаревац: Српска православна црквена општина у Лазаревицу, 2009); Хајна Туцић, *Споменик Незнаком јунаку на Авали* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2009); Никола З. Килибарда, „Преглед делатности и улога Драгана Гудовића у београдској архитектури“, *Годишњак града Београда LVII* (2010): 211-240; Драгана Мечанов, „Валоризација архитектуре стамбених зграда из периода модерне“, *Наслеђе* XI (2010): 79-101; Predrag V. Milošević, „'Albanija', simbol Beograda, Srbije i Jugoslavije - autorsko ostvarenje diplomiranog inženjera arhitekture Miladina Prljevića, sa njegovim saradnicima -

у историографији архитектуре није била анализирана као засебно раздобље, већ пре-
тежно у оквиру ужих тема и проблема.

konstruktorom građevinskim inženjerom Đorđem Lazarevićem i akademskim arhitektima Brankom Bonom i Milanom Grakalićem“, *Izgradnja* LXIV, br.11-12 (2010): 601-611; Vladimir Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini* (Novi Sad: Akademska knjiga, Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2010); Владана Б. Путник, „Фолклоризам у архитектури Београда (1918-1950)“, *Годишњак града Београда* LVII (2010): 175-210; Aleksandar Keković, Zoran Čemerkić и Marjan Petrović, „Urban matrix formation models in the moderne style architecture in Niš“, *Facta Universitatis* 8, no.4 (2010): 395-401; Злата Вуксановић Мацура, „Социјални станови Београда у првој половини 20. века“, *Наслеђе* XII (2011): 65-89; Александра Илијевски, „Ђурђе Бошковић као савременик и тумач архитектуре Београда између два светска рата“, *Годишњак града Београда* LVIII (2011): 171-203; Олга Латинчић, „Валериј Владимирович Сташевски (1882-) у Београду. Подаци из архивске грађе Историјског архива Београда“, *Наслеђе* XII (2011): 169-196; Саша Михајлов, „Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду у првој половини 20. века“, *Наслеђе* XII (2011): 91-116; Тадија Стефановић, „Прилог проучавању манастира Ваведења у Београду“, *Годишњак града Београда* LVIII (2011): 95-109; Илијевски, Државна штампарија архитекте Драгише Брашована; Михаило Медведев, *Пројекти и архитектура Ing. Александра И. Медведева овл. архитекта* (Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2012); Snežana Ristić, *Brod na obali / A Boat on the Bank*, *Oris* XIV, br.73 (2012): 138-147; Саша Михајлов, *Ражко М. Татић (1900-1979)* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2013); Иван Р. Марковић, „Провокација нове естетике; два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду“, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 41 (2013): 163-180; Владана Путник, „Соколски домови и стадиони у Београду“, *Наслеђе* XIV (2013): 69-82; Ксенија Ћирић, „Интернат студената Православног богословског факултета у Београду“, *Наслеђе* XV (2014): 77-83; Aleksandra Ilijevski, „Form and Function: Architectural Design Competition for the State Printing House of the Kingdom of Yugoslavia“, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 42 (2014): 259-276.

II СРПСКА АРХИТЕКТУРА 1935-1941.

1.0. ТОКОВИ И ОБЕЛЕЖЈА

1.1. Карактер, појам и распрострањавање српске архитектуре између 1935 и 1941.

Српску архитектуру 1935-1941. потребно је посматрати у контексту њене вишезначности. Упадљиве противуречности и неочекиване подударности, биле су једна од главних одлика ове архитектуре. Оне се огледају у светлу њене друштвене улоге, уметничких и стилских значења. Према томе, с једне стране, српска архитектура може се посматрати као веродостојан показатељ општих друштвених, политичких и културних усмерења у тадашњем југословенском друштву, односно места које је у њему припадало српском народу. С друге стране, може се узети као одраз индивидуалних естетичких и идејних схватања градитеља и укуса наручилаца који су учествовали у њеном обликовању.

Важан параметар у разматрању ове теме, јесте регионални контекст, под којим се подразумевају начини на које су одређени градитељски модели прихваћени и коришћени у локалним оквирима. Стилски обрасци, идеолошки модели, или неки други фактори српске архитектуре, били су прилагођени животним навикама мештана, њиховом друштвеним и културним навикама, односно духу места. Такође, потребно је имати у виду чињеницу, да је ова архитектура, колико год била прилагођена локалним потребама, смело отворила врата продору нових, напреднијих идеја у средине које су заобишли токови модернизације.¹

Принцип провенијенције показао се као веома важан у дефинисању географских и регионалних оквира српске архитектуре у позном периоду међуратне Југославије. Њени домети, смисао и значења, саопштени су кроз стваралаштво које је било креирано у специфичном формату југословенске намесничке власти. Тај формат, био је условљен друштвено-политичким приликама, у којима је уметничка страна архитектуре била тесно повезана са идеолошким чиниоцима, али је и поред тога успела остварити ви-

¹ О култури и животу српског села в.: Ljubodrag Dimić, „Socijalno-ekonomska osnova jugoslovenskog sela i kultura življenja 1918-1941“, *Vojnoistorijski glasnik* 42, br.3, (1991): 109-150; Љубомир Петровић, Југословенско друштво између два светска рата, *Историја 20. века XXVI*, бр.2 (2008): 23-44.

сок степен аутономности. Према томе, српска архитектура је она која је настала на територији данашње Србије, или територијама које је некада насељавао српски народ. Принцип територијалне распрострањености био је веома важан, пошто између 1935. и 1941. Србија није била државни субјект. Стога је српска архитектура у овом периоду простирала у више Бановина (претежно у Дунавској, Моравској, Вардарској,

Сл.1. Бановине Краљевине Југославије (1929-1939).

Сл.2. Бановине Краљевине Југославије (1939-1941).

Зетској, Дринској и Врбаској, а мање у Дравској, Савској и Приморској, касније и Бановини Хрватској која је настала у новом административном разграничењу 1939), које су се у целости или делом простирале на територији данашње Србије, бивших српских земља, или у земљама других југословенских народа (Сл.1 и Сл.2).

Под српском архитектуром сматра се градитељство које су створили или поседовали грађани Србије, и градитељство које је по неком другом критеријуму припадало српској нацији. Такође, то је она архитектура која је по своме духу, садржају и карактеру била национална, односно која је репрезентовала националне теме и идеје.²

Сви ти контексти и подконтексти активно су били укључени

² Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 17.

у конструисање идентитета српске архитектуре између 1935 и 1941. године. Они откривају присуство бројних аналогича као неизоставног елемента у заокруживању слике о српској архитектури. Тако је уметничко-естетске вредности, потребно посматрати у контексту времена у коме су настале, или из кога су преузете. С друге стране, друштвена улога архитектуре, повлачи питања социјалног статуса, духовних домета, идејне утемељености, идеолошких погледа, политичког миљеа, симболике и другог.

Под националним у српској архитектури подразумева се принцип припадности српском народу, односно градитељство које по својим стилским, културним или другим критеријумима одражава националну идеју. Углавном се поистовећује са националним стилем, који је био реакција на некритичко прихватање западноевропских градитељских образаца, након напуштања отоманске градитељске културе.³

У српској архитектури тежило се регионалном и националном омеђавању градитељског простора који је проистекао из историјског искуства. То искуство, експлицитно је одражавало дух и уметнички менталитет српског народа, применом облика који се сматрају аутохтоним делом националне архитектонске баштине. Око националног концепта, изграђена је јака идеолошка конструкција, која је омогућила афирмацију националног градитељства у српској архитектури.

Посматран у стилском формату, национални концепт српске архитектуре, временом се мењао и трансформисао. Српски стил је задржао ретроспективан, донекле конзервативан градитељски карактер, у коме су се сусреле друштвене и естетске норме једног историјског раздобља. Од самог почетка, национални стил се одликовао ретроспективним прилазом у коме је сећање на градитељство средњег века имало пресудну улогу у тражењу савремених решења. У контексту времена које је обухваћено темом овог рада, национални стил у српској архитектури, делимично се поклапао са тражењима југословенског стила.⁴

³ Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века)*, друго издање (Београд: Грађевинска књига, 2006), 11.

⁴ Ibid, 12, 14.

То је показивало важност коју су политички чиниоци имали у националном току српске архитектуре. Колико је начелно била независна од контекста југословенске архитектуре, толико је и допринела њеном формулисању. У вези са тим, потребно је истаћи да се ове паралеле не узимају као одвојени процеси истог тока, већ као дивергентни садржаји који су били укључени, како у српску, тако и у југословенску архитектуру. Према томе, значење српске архитектуре у југословенском државном простору, било је садржано у њеним естетским посебностима, и у друштвено-политичком значају који је имао за српску нацију, те очувању националног идентитета.

Мултиетнички и мултикултурни састав југословенске краљевине чинио је овај простор довољно отвореним за деловање архитеката из свих њених етничких група. Лишена дубљих прожимања, размене културних, идејних и естетских модела, градитељска етика српских, хрватских и словеначких градитеља се у југословенској архитектури, позиционирала у виду издвојених националних елемената. Међутим, иако су претежно радили у својим националним срединама, хрватски, делимично и словеначки аутори такође интензивно граде у Србији, као што њихове српске колеге граде у Хрватској и Словенији, и другим крајевима заједничке државе.⁵

Ова сарадња, претежно се одвијала на политичким, економским и верским основама. Градитељски удео хрватских, словеначких и градитеља мањинских народа у српској архитектури, такође је био и део слободније културне циркулације, под којом се подразумева њихово учешће у јавном и приватном сектору, пројектовање за потребе верских заједница, индустријске производње, те културних и уметничких друштава.

У широј перспективи српска архитектура 1935-1941. била је интегрални део корупуса југословенског градитељства, аутономни уметнички израз српског народа и њихових неимара, али и одраз друштвено-политичких стратегија југословенског руководства.

⁵ О томе в.: Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija* (Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990); Darja Radović Mahečić, ur., *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih, Modern architecture in Croatia 1930's* (Zagreb: Školska knjiga, Institut za povijest umjetnosti, 2007), 263-265; Aleksandar Kadijević, „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću“, *Prostor* 19, br. 2 [42] (2011): 466-477.

Према томе, српска архитектура је у југословенском идеолошком простору имала предзнаке националног стваралаштва. Обухватала је и репрезентовала архитектонско стваралаштво које је припадало српском народу. Стога је она по провенијенцији била српска, а тек у широј идеолошкој перспективи део корпуса југословенске архитектуре. Улога архитектуре у турбулентним процесима са краја тридесетих година прошлог века, била је између осталог да југословенско друштво прикаже у пуном сјају његове новооткривене државне моћи, али и да се уклопи у ограничени финансијски формат југословенске државе. Како су моћ и финансије били међусобно зависни, визија југословенске архитектуре, остала је ограничена на њене националне огранке, међу којима је доминирао српски.⁶

Процес културне унификације, био је заснован на неговању националне културе југословенских народа, што је у дугорочној визији требало допринети њиховом истинском уједињењу. Креирани у високим политичким круговима, уз разрађене пропагандне механизме, били су пласирани ширим слојевима друштва, превасходно путем штампе и културе, али без очекиваног успеха. Напротив, то је довело до слабљења демократских принципа и јачања политичког централизма, који је потврђен политичким приближавањем и пактом са немачким Рајхом, што се у архитектури манифестовало тихим фаворизовањем монументалног стила новог немачког градитељства.⁷

Отвореност српског друштва, културна повезаност са главним центрима европске културе, али и земљама у окружењу, мултиетничност и мултикултуралност створили су погодну климу за деловање страних пројектаната. Њихов утицај се највише осетио у пограничним крајевима и у београдској архитектури. Једном делу страних аутора из средњоевропских земаља, менталитет и дух српске средине су толико одговарали да су се за њу трајно везали. Док су ови градитељи својим деловањем допринели квалитативном уздизању српске архитектуре, један део архитеката који је крајем међуратног

⁶ О југословенству у архитектури в.: Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*.

⁷ Aleksandar Kadijević, „Odjeci arhitekture totalitarizma u Srbiji: uticaj stranih totalitarnih političkih ideologija u srpskoj arhitekturi četvrte decenije XX veka“, *DaNS* 51 (2005): 44-47.

доба долазио из тоталитарних европских држава, некритички је преносио градитељску естетику ових режима уз благонаклоност српских власти, али и инфериорност стручних кругова. Превасходна орјентисаност према „... архитектури пријатељских земаља, попут Француске и Чехословачке...“, отвореност за „... прилоге руских архитеката емиграната...“, определила је српску архитектуру у смеру демократских система архитектурног обликовања, услед којих „... везе са установама немачке архитектуре“, нису оствариле суштински утицај на карактер српску архитектуру.⁸

Према томе, удео страних аутора у српској архитектури између 1935 и 1941. био је ограничених домета. Изузев руских емиграната, који су се постепено асимиловали са домаћим градитељима, страни аутори нису битније утицали на трасирање токова у српској архитектури овог периода.

У периоду 1935-1941. карактер српске архитектуре обликован по узору на савремена градитељска достигнућа европског света. То је српској архитектури омогућило да у своме добу, не само у југословенском простору, већ и у европским оквирима буде актуелна и савремена, а дела попут Дечје клинике арх. Милана Злоковића, зграде Државне штампарије и Дунавске бановине у Новом Саду арх. Драгише Брашована, и палата Албанија у Београду, арх. Миладина Прљевића, Бранка Бона и Милана Гракалића, спомен-костурница на Зебрњаку арх. Момира Коруновића, и других запажених остварења, буде равноправан епонент у европској градитељској баштини међуратног доба. Томе су несумњиво допринеле просветне и културне везе са важним центрима европске архитектуре, посебно у Чешкој и Француској, образовање, менталитет и афинитети неимара и наручилаца који су деловали у простору српске архитектуре.

1.2. Улога градитеља и наручилаца у српској архитектури 1935-1941.

Допуњена новим идејама и идеологијама, оснажена новим друштвеним захтевима, српска архитектура између 1935 и 1941. године распознаје се по својој разноврсности и иновативности. Мада 1935. у погледу архитектуре није донела велике и радикалне

⁸ Ibid, 47.

промене попут оних које су испољене у друштвено-политичкој сфери, она је ипак означила почетак једног новог раздобља. Мада је започела тихо и ненаметљиво, у наредних неколико година показан је највиши степен стилске, идејно-теоријске и идеолошке разноврсности у новијој историји српске архитектуре.

Градитељску културу архитеката који су радили у српској средини обележиле су генерацијске, националне, образовне, теоријске, идеолошке, естетичке и друге разлике. Школоване и афирмисане у различитим срединама, три генерације међуратних градитеља радиле су у овом периоду.

Старија генерација увелико се повлачила из градитељских токова.⁹ Средња генерација била је бројнија и активнија. Многи архитекти из ове генерације између 1935 и 1941. године достижу зенит свога стваралаштва.¹⁰ На врхунцу каријере били су и руски еми-

⁹ Никола Несторовић и Бранко Таназевић остали су активни у настави [в.: Зоран Маневић, „Београдска архитектонска школа“, у *Универзитет у Београду 1938-1988: зборник радова* (Београд, Универзитет у Београду, 1988), 625; *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846-1971: необјављени рукопис* (Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Министарство за науку и технологију Србије, 1996), 131-133.].

Градитељску активност одржали су једино арх. Петар Бајаловић (1876-1947), те руски архитекти Николај Краснов (1864-1939), а нарочито Василиј Андросов (1872-1944) који је реализовао нека од својих главних дела [в.: Александар Кадјевић, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, *Годишњак града Београда* XLIV (1997): 221-255; Марија Дрљевић, „Архитектура Поште 1 у Београду“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37 (2009): 277-296.].

Петар Поповић (1873-1945), професор у пензији радио је на рестаурацији и заштити српског средњовековног градитељског наслеђа [в.: Зорица Шипка-Ергелашев, „Пера Ј. Поповић: живот и делатност“, *Зборник за ликовне уметности* 16 (1980): 179, 190-191; Александар Кадјевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908-1930)“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 40 (2012): 225-240.].

¹⁰ Овој генерацији градитеља припадали су: Момир Корунковић (1883-1969), Драгиша Брашован (1887-1965), Димитрије М. Леко (1887-1964), Милан Минић (1889-1961), Александар Дероко (1894-1989), Душан Бабић (1894-1948), Никола Добровић (1897-1967), Милан Злоковић (1898-1965), Бранислав Којић (1899-1987), Миладин Прљевић (1899-1973), Петар Крстић (1899-1991), Богдан Несторовић (1901-1975) и Бранко Крстић (1902-1978). У градитеље са најобимнијим опусом спадају: Јован Бјеловић (1905-1970), Момчило Белобрк (1905-1980), Димитрије Богдановић, Мирко Брадиловић, Гоцић Боровоје (?-1971), Ђура Борошић (1900-1965), Душан Дингарац, Војислав Ђокић (1902-1984), Ђорђевић Ђорђе, Божидар Живадиновић, Тома Живановић, Драгомир Живојиновић, Јовановић Јован, Милутин Јовановић, Момчило Костић, Бранислав Маринковић (1903-1985), Фрања Де Негри (1903-1975), Милутин Борисављевић (1889-1969), Никола Матејић, Бранислав Мирковић, Јован Новаковић, Игњат Поповић (1904-1973), Реља Поповић, Михаило Радовановић (1899-1973), Зоран Томић, Драгомир Владимировић и Синиша Швабић. Између 1935-41. раде и други аутори средње генерације, између осталих: Ђура Бајаловић (1879-1956), Лазар Дунђерски (1881-1951), Андрија Катеринић (1883-1968), Давид Поповић (1886-1967), Иван Белић (1887-1968), Јосиф Михајловић (1887-1941), Милица Крстић (1887-1964), Јованка Катеринић (1887-1966), Александар Ацовић (1888-1957), Александар Ђорђевић (1890-1952), Драгомир Тадић (1893-1976), Светомир Лазић (1894-1975), Велиша Поповић (1894-1974), Јездимир Денић (1895-1970), Данило Каћански (1895-1963), Милан Секулић (1895-1970), Миливоје Тричковић

гранти.¹¹ У српске градитељске токове овог доба активно су били укључени и хрватски неимари.¹² Респектабилна дела подигли су страни аутори, који су долазили углавном из Чешке, Немачке и Мађарске, Италије, Турске, Румуније, Бугарске и других земаља.¹³ Поједини архитекти средње генерације окренули су се теорији и архитектонској публицистици, потпуно занемаривши пројектантски рад.¹⁴

Док су градитељи средње генерације били на врхунцу каријере, у градитељске токове почиње се укључивати и млађа генерација пројектаната.¹⁵ Међутим, већина младих пројектаната која у овом периоду завршавала студије архитектуре, афирмисала се тек

(1895-1981), Марко Андрејевић (1896-1968), Ђорђе Табаковић (1897-1971), Александар Секулић (1898-1981), Петар Вукотић (1899-1988), Даница Којић (1899-1975), Бранко Максимовић (1900-1988), Војин Симеоновић (1900-1978), Рајко Татић (1900-1979), Јован Ранковић (1902-1992), Мијат Тројанић (1902-1984), Ђорђе Лазаревић (1903-1993), Драган Гудовић (1904-1989), Предраг Зрнић (1904-?), Владислав Владисављевић (1905-1961), Александар Крстић, Лазаревић Милош и Милорад Милутиновић. Запажене опусе остварили су и архитекти јеврејског порекла Јосиф Најман (1895-1951), Исак Азриел (1900-1948), Миша Манојловић (1901-1942) и други. [в.: Зоран Маневић, ур., *Лексикон неимара* (Београд: Грађевинска књига, 2008) и претходне изворе.].

¹¹ Међу руским емигрантима истакли су се: Василиј Фјодорович Баумгартен (1879-1962), Евгеније Гулин (1876-?), Валериј Сташевски (1882-1945), Виктор Лукомски (1884-1947), Роман Верховски (1886-1986), Иван Рик (1888-1961), Андреј Папков (1889-1972), Леонид Макшејев (1897-?), Александар Медведев (1900-1984), Григорије Самојлов (1904-1989), Ђорђе Сташевски (1905-?) и Владимир Билински (?). [в.: Алексеј Арсењев, „Биографски именик руских емиграната“, у *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова 2* (Београд: Филолошки факултет у Београду, 1994), 225-326.].

¹² Међу којима су предњачили Драго Иблер (1894-1964), Мате Бајлон (1903-1995), Драго Галић (1907-1992) и Мајран Ивацић [в.: Кадјевић, „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda“, 466-477.].

¹³ Међу њима су најактивнији били чешки архитекти Јан Дубови (1892-1969) и Јарослав Прхал, који су између два светска рата живели и радили у Краљевини Југославији [в.: Дијана П. Милашиновић-Марић, *Архитекта Јан Дубови* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2001)].

¹⁴ Међу њима се издвајају: Ђурђе Бошковић (1904-1990) који се бавио средњовековном епохом; Јовановић Драгољуб (?-1973), Божидар Томић (1900-1978), Иван Здравковић (1903-1991) и Драгомир Поповић (?-1970) који су пратили актуелна стремљења у српској архитектури, и обрађивали одређене историографске теме, док се Милош Сомборски (1902-1983), претежно бавио питањима урбанизма. Историографијом, теоријом и публицистиком бавили су се и многи други српски градитељи, нарочито они који су били запослени на Архитектонском факултету, али је она остала у сенци њихове пројектантске делатности [в.: Маневић, ур., *Лексикон неимара*; Александра Д. Илијевски, „Ђурђе Бошковић као савременик и тумач архитектуре Београда између два светска рата“, *Годишњак града Београда LVIII* (2011), 171-203.].

¹⁵ Професионалну афирмацију започиње Владета Максимовић (1910-1994), и тек свршени студенти архитектуре Петар Анагности (1909-1996), Бранко Бон (1912-2001), Милорад Пантовић (1910-1986), Бранко Петричић (1911-1984), Тихомир Ивановић (1912-1990), Богдан Игњатовић (1912-2004), Милорад Мацура (1914-1989) [в.: Марина Ђурђевић, „Прилог проучавању живота и дела архитекте Петра Димитријевића Анагностија“, *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII* (2000-2001): 239-251; Маневић, ур., *Лексикон неимара*; Маре Јанакова Грујић, *Архитекта Милорад Мацура (1914-1989)* (Београд: Центар „ВАМ“, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 2010).].

након другог светског рата.¹⁶ Интересовање за те студије није јењавало, што потврђује велики број нових полазника.¹⁷

Српској архитектури између 1935 и 1941. препознатљив тон дала су дела руских емиграната. Својом свестраношћу, образовањем и градитељском културом, они су оставили карактеристичан траг у свим токовима српске архитектуре овог доба. Делујући кроз приватне бироје и државне установе, руски неимари су утицали на формирање карактера српске архитектуре овог раздобља. Преовлађује утисак да су својом архитектуром, српској средини тек у назнакама приближили градитељски дух своје домовине, те да су попут српских градитеља превасходно били окренути савременим токовима европске архитектуре.

Осим архитеката, наручилац је био свакако најважнија карика у формулисању градитељске физиономије српске архитектуре 1935-1941. Финансијске могућности, очекивања, култура и образовање наручилаца, често су пресудно утицали на карактер архитектонских остварења. Као инвеститор одређеног објекта, наручилац је пред архитекту излазио са одређеним захтевима. Уколико се радило о јавним објектима, градитељски програм је одређен преко конкурса, директном погодбом са независним архитектором, или је био део радне обавезе пројектанта који су радили при некој од државних институција које су се бавиле градитељским делатностима. У оваквим случајевима, наручилац је имао формалну контролу над пројектом, али је у оквиру норми, прописа и очекивања било доста простора и неимарима да дају своја виђења одређеног градитељског задатка. Код приватних наручилаца, утицај је био знатно

¹⁶ Студије архитектуре завршили су и: Ратомир Богојевић (1912-1962) и Ајваз Бранко (1920-), Надежда Богојевић (1914-1997), Меланија Бугариновић, Никола Гавриловић, Радмило Здравковић (1912-1992), Ружица Илић (1909-1992), Јефтановић Јованка (1912-1994), Леон Кабиљо (1910-1999), Јован Крунић (1915-2001), Иво Куртовић (1910-1972), Станко Мандић (1915-1987), Оливер Минић (1915-1979), Слободан Ненадовић, Доброслав Павловић (1916-), Вујадин Поповић (1912-1999), Стојановић Братислав (1912-1996), Богдан Стојков (1912-1993), Радивоје Томић, Вера Ћирковић (1911-2002), Милица Штерић (1914-1997) [в.: Маневић, ур., *Лексикон неимара*.].

¹⁷ С друге стране, студије архитектуре започињу: Богдан Богдановић (1922-2010), Алексеј Бркић (1922-1999), Душан Гошић (1922-1994), Олга Дивац (1921-1998), Жилник Павле (1920-2006), Вера Мандић Лазич (1921-), Бајо Мирковић (1917-1982), Михаило Митровић (1922-), Бранко Пешић (1921-2006), и други [в.: Маневић, ур., *Лексикон неимара*.].

већи, осим формалних функционалних захтева, приватни наручиоци су у овом периоду често имали и одређена стилска очекивања, која су одговарала одређеној културном амбијенту, просветном, класи, односно статусном положају који је имала у друштву.

1.3. Градитељски програм

У пресеку српске архитектуре између 1935 и 1941. издвојена су три карактеристична корпуса: профани, сакрални и меморијални. Њихове програмске смернице укључивале су принцип територијалне распрострањености, културне и социјалне парамете, идеологије, стилске правце и друго. Ови чиниоци утицали су на формирање специфичних градитељских програма којима су усмерени токови и правци градитељских активности унутар наведених корпуса. У оквиру ширих програма развијени су ужи који су били прилагођени специфичностима одређене гране грађевинарства унутар сваког корпуса, који су се међусобно разликовали у многим погледима. Разлике су најочигледније биле у схватању намене, функције и стила, од којих су зависили друштвени и уметнички садржаји архитектонског стваралаштва.

То се у највећој мери тичало профаног грађевинарства, у оквиру кога су издвојене две врсте заступљених грађевина, јавне или приватне намене. Функционалну различитост која је из тога произилазила допуњавала је стилска разноврсност, која је профаном грађевинарском корпусу давала одређени уметнички контекст и шире културно одређење. Важност функционалних аспеката, добила је на значају са технолошким напретком и прихватањем нових животних стандарда. С друге стране, спајањем функционалног и естетског, формиран је профани оквир јаким контрастима, избалансиран мноштвом тонова којима је са мање или више успеха спојено наизглед неспојиво.

Док је профаном грађевинарству испољена велика разноврсност, како функционална, тако и стилска, црквено грађевинарство било је хомогенија целина. Сакрална програм је током овог периода остао доследан националној идеологији. Стога се осим опште класификације по којој се разликују цркве, манастири, парохијски домови, конаци и административне зграде, може говорити једино о варијацијама које су настале услед различитих интерпретација националног стила.

Између профане и сакралне, нашла се меморијална архитектура, као наставак романтично-националне и академске линије српског неимарства. Пресек меморијалног градитељства открива две основне врсте ових објеката: меморијал ефемерног споменичког и функционалног грађевинског карактера. Такође, меморијали су имали још једну важну разлику, а она је била програмског типа. Наиме, меморијали су у овом периоду подизани као објекти сакралних или секуларних карактеристика, у зависности од примењеног градитељског програма. У класификацији меморијалне баштине, потребно је издвојити и стилски и историјски контекст реализованих грађевина.

На основу градитељских програма одређених корпуса српске архитектуре 1935-1941., може се уочити сусрет различитих интереса, погледа, идеологија, стилова и других форми градитељске етике, који су у овом временски кратком периоду, заокружиле квантитавно и квалитативно најобимнији период српске међуратне архитектуре.

1.4. Стилски приступи и обележја

Како би се у архитектури једног времена, карактеристични градитељски програми могли издвојити и тумачити у форми стила, потребно је да њихову морфологију, садржаје и естетику дефинишу одређени методи обликовања. Будући да је произашао из различитих архитектонских доктрина, стил се перцепира на основу карактеристичних визуелних и симболичних параметара. Естетичка вредност стила мери се његовом креативношћу и иновативношћу, а културни одједи идејама и значењима. Стога се стил у ширем смислу може узети као „... универзална парадигма читаве једне епохе и свих њених уметничких дисциплина...“, под којима је подразумевана и архитектура.¹⁸ У том погледу, стил није самодовољна категорија, већ доктрина са историјским наслеђем, чији је виталитет везан за одређене форме прошлости, то јест за концепт у коме је „... форма ... материјални носилац стила“, из које су уметнички стилови заправо постали „... видљиве форме стила живота и мишљења“, једног времена, доба у коме је садржан „... дух читаве епохе“.¹⁹

¹⁸ Milija Belić, *Meta art. Plastički ritam. Prolegomena za jednu metaumetnost* (Beograd: Studentski kulturni centar, 1997), 194.

¹⁹ Ibid., 197.

Визуелни идентитет српске архитектуре касних тридесетих година прошлог века размотрен је на примеру њених главних стилских токова. У оквиру постојећих естетика, ревидиране су постојеће идеје и постепено унесени нови садржаји. Иако је политички систем био коренито измењен, то се није одмах осетило у архитектури, култури и уметности, пошто се реформи југословенског поретка није приступило као свеобухватном друштвеном пројекту, који би осим политичке, укључио и остале instance друштвеног живота. Мада је неформално, кроз своју међуратну историју југословенска држава подржавала одређени уметнички курс, она га никада није програмски дефинисала, нити финансијски довољно подржала, да би он могао бити прихваћен као неки вид званичног државног стила. С друге стране, власт никада није ни спутавала оне културне токове иза којих није формално стајала.

Српска архитектура је после 1935. постепено трансформисана у складу са животним околностима, стилским, функционалним и културним нормама свога времена. У стилској морфологији српске архитектуре 1935-1941. издвојено је неколико карактеристичних естетика: академска, модернистичка, национална, експресионистичка, романтичарска, класицистичка, ар-деко, и њихове еклектичне варијације. Док је на основу подударности и различитости ових естетика обликован визуелни идентитет српске архитектуре, њен национални, регионални и локални карактер зависио је од друштвених кретања.

Важан аспект ове архитектуре јесу идеолошки елементи. Они су били вид теоријске надградње градитељских идеја и глорификаторски механизам политичке пропаганде којом је мењан културни и социјални контекст, односно механизам спровођења официјелне политике југословенства, која је кроз градитељске наративе обухватила различите облике националне и регионалне архитектуре, и настојала их у њиховим различитостима укључити у интегралан концепт југословенске архитектуре.²⁰

²⁰ О улози идеологије в.: Aleksandar Ignjatović, „Arhitektura kao diskurs“, *DaNS* 45 (2004): 34-35; Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*; Александар Кадијевић, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе* VIII (2007): 225-237.

Главна одлика српске архитектуре, била је мирна коегзистенција различитих стилова. Овај вишедеценијски принцип, наруштен је са успоном модернизма крајем треће деценије прошлог века. Мада су у извесном смислу делили ставове о превазиђености академских, истористичких и романтичарских градитељских тековина, умерено крило српских модерниста, које је иначе било и најбројније, никада није у потпуности раскинуло са овим стиливима. То се може објаснити тиме, што су пре модернистичке фазе, многи од њих реализовали репрезентативне грађевине у историјским стиливима, које нису били спремни одбацити као своје раније стваралачке заблуде. Напротив, већина српских градитеља модернизам није усвојила као догму нове градитељске идеологије, већ као савремен стилски, и иновативан функционални правац тадашње архитектуре. Иновативност и виталност модернизма као његове главне одлике с краја треће и почетка четврте деценије, после 1935. уступају место каноничном обликовању. Стандардизацијом модернистичких форми почела се назирати окоштала форма његове позне фазе. Тиме се овај покрет све више удаљавао од својих корена, идејних и програмских начела. Како између 1935 и 1941. није било формалног опредељења за форму државног стила, овај програм српског градитељства пратили су константни заокрети. У модернистичком правцу српске архитектуре издвојило се неколико препознатљивих модела: анахрони правац „интернационалног стила“, експресионистички ток, рационалистичко-формалистички, академизовани, ар-деко и монументалистички. Током четврте деценије, модернизам је имао водеће место у српској архитектури. Модернизам није био само нова стилска појава, већ одраз савремене културе и начина живљења. Док су поборници историчних стилова нагласак стављали на естетику своје архитектуре, намењене претежно високим друштвеним круговима, модернисти су архитектуру приближили средњим и нижим класама. Захваљујући економској приступачности, социјалној оправданости и високим стамбеним стандардима, бољој функционалној организацији простора, модернизам је у српској архитектури 1935-1941. био веома заступљен. С друге стране, то не умањује значај естетских, идејних, теоријских и идеолошких формулација, које су такође допринеле уобличавању модернистичке градитељске праксе.

Физиономија позног модернизма, одражавала је формалне аспекате овог стила и континуитет деценијске ауторске праксе. Позни модернизам је прихваћен као градитељска норма техничког карактера, која је већ показивала извесне елементе каноничности, у смислу стилске предвидивости, те прилагођеношћу тржишним условима и стандардима у контексту овог раздобља. Ауторска компонента, указала је да модернизам и након деценијског искуства, имао да понуди доста новог, да су могућности у тражењима нових форми модерности биле итекако велике. Упркос извесне недоречености, позни међуратни модернизам био је материјализован великим бројем реализованих здања, како у престоници, тако и у другим већим градовима.

Еволуција модернистичких градитељских образаца одвијала се у више токова, међу којима су најмаркантнији били рационалистички, конвенционалистички и експресионистички. Радикалну црта рационалистичке линије модернизма, настојали су развити аутори који су његове формалне оквире настојали реформисати и ставити у функцију изградње новог језика модерности. Међутим, исувишне радикалан приступ његових заговорника, није могао пронаћи упориште у економској реалности осиромашеног српског друштва позног међуратног доба.

Стога се авангардна рационализација модернистичког језика није могла спровести, јер се није успела прилагодити социјалним приликама и сагледати стварне друштвене потребе, односно није могла пронаћи меру између програмског и реалности друштвеног тренутка. Рационализација модернизма била је могућа једино у социјалној равни, где је одбацивањем сувишних елемената, свођењем форме и све већим придавањем пажње унутрашњем простору, заправо дошло до конвенционализације модернистичких градитељских пракси. Како се међуратно доба ближило своме крају, конвенционални модернизам без већих архитектонских вредности све је више освајао градитељски простор српског друштва.²¹

²¹ О модернизму у српској архитектури в.: Uroš Martinović, *Moderna Beograda* (Београд: Научна књига, 1979?); Zoran Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji* (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 1979); Дијана Милашиновић Марић, *Водич кроз модерну архитектуру Београда* (Београд: Друштво архитеката Београда, 2002); Александар Кековић и Зоран Чемерићић, *Модерна Ниша 1920-1941*. (Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2006); Викторија Камилић, „Осврт на делатност Групе архитеката модерног правца“, *Годишњак града Београда LV-LVI* (2008-2009): 239-264.

С друге стране, експресионизам је у српској архитектури 1935-1941. кристалисао свој вишезначни пластички језик који је прилагођен савременим просторним програмима, конструктивним системима и новим грађевинским материјалима. Не мирећи се са крупним друштвеним противречностима овог турбулентног времена, естетика експресионизма је у архитектонском обликовању била бунтовни гест свога времена. У том смислу, монументални објекти експресионистичких позно-модернистичких волумена и симболистичке наративности, створили су препознатљив градитељски програм, који се из данашње историографске перспективе чине као аутохтони монумент српске архитектуре у периоду 1935-1941.²²

Упоредо са модернизмом, између 1935 и 1941. буде се историјски стилови. Мада нису успели парирати модернизму, они су ипак показали да се у српском друштву још увек имали своје место. Традиционално најзаступљенији био је академизам, чему је несумњиво допринела његова вишедеценијска присутност у српској архитектури.²³

У том периоду, академизам је био прихваћен као једна од окосница у изградњи модерног српског друштва. То је допринело његовом очувању у свести српских градитеља и наручилаца. Након 1935. идеја академизма ревитализована је деловањем групе традиционално орјентисаних неимара, које је у њиховим настојањима финансијски подржала престоничка буржоазија. Готово деценија модернистичког искуства, омогућила је академизму да у позном периоду међуратне Југославије буде откривена у новој форми. То је подразумевало да су градитељи академизам препознали у његовој истористичности, али и да су га интерпретирали на савремен начин, применом нових конструкција, материјала, и модерним уређењем унутрашњег простора. Композициона схема и распоред маса су углавном академски конципирани, у симетричном распореду, или уз мања одступања. Спољашњост је имала академско рухо, поједностављено, схематизо-

²² О експресионизму у српској архитектури в.: Aleksandar Kadijević, „Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata“, *Moment* 17 (1990): 90-100; Александар Кадијевић, „Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)“, *Наслеђе* XIII (2012): 59-77; Aleksandar Kadijević and Tadija Stefanović, „Expressionism and serbian architecture between two world wars“, у *On the Very Edge. Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918-1941)*, eds., Jelena Bogdanović, Lilien Filipovitch и Robinson Igor Marjanović (Leuven: Leuven University Press, 2014), 179-200.

²³ О академизму у српској архитектури в.: Александар Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)* (Београд: Грађевинска књига, 2005).

вано и прилагођено духу времена. Према томе, академизам није преношен, већ узиман као образац који је разрађиван на савремен начин. У развоју српског међуратног академизма, период 1935-1941. био је доба обнове и либерализације академизма у погледу стила и функције. Иако испољен у монументалној форми, академизам ипак није успео повратити свој ранији градитељски сјај.

У академској архитектури позног међуратног доба, издвојило се више програма, од којих су два била нарочито карактеристична. Оба су имала везе са модернистичким стилем. На бази академских искустава, модернисти су извели стилску дефиницију модернизма, којом су канонизовани основни постулати овог стила. Међутим, како су академска и модернистичка естетика биле међусобно удаљене, у размени искустава заправо је било формулисано решење које је у својој основи било модернистичко, а у репрезентацији академско. Стога би се могао означити термином „неутрални“ или „академизовани модернизам“.²⁴ С друге стране, била су она дела чија је база била академска, а реализација модерна, и који би се према томе могли назвати модернизовани академизам. Академски принципи, садржани су у аранжману целине, композицији и декорацији. Модеран је поступак реализације, са савременим конструкцијама и материјалима. Унутрашњост је уређена према савременом стилу живота, хигијенским и безбедоносним прописима. Тиме је академизам показао да је иако историјски превазиђен, и даље реформисан у складу са духом времена. Као што је у деветнаестом

²⁴ Ову појаву први је уочио Зоран Маневић, у својој докторској дисертацији, када је означио термином „неутрални модернизам“. Формула неутралног модернизма „тежи да задржавајући академски изглед корпуса редуцира или сасвим укине академску орнаментацију“ (Maneвић, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji*, 196). Деценију касније, исту појаву Маневић је назвао „модернизовани академизам“, под којим је подразумевао повезивање историзма двадесетих и монументализма касних тридесетих година (Маневић, „Београдска архитектонска школа“, 625). Милан Миловановић сматра да је модернизовани академизам био нека врста међе која је била прихватљива и традиционалним академичарима и модернистима. В.: Милан Миловановић, „Андреј Васиљевић Папков“, у *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. Зоран Бранковић (Београд: Дунај ефект, 1994), 267.

Међутим, с обзиром на специфичан однос који је између 1935 и 1941. постојао између академизма и модернизма, потребно је поменути да би тумачење требало извести у зависности од тога који је стил чинио основу, а који надogradњу. С обзиром да се у овом контексту модернизам редефинисанин у складу са академским решењима, означен је као „академизовани модернизам“. Насупрот томе, термин „модернизовани академизам“ користишћен је код тумачења решења која су у основи имала академизам, а која су у репрезентацији тежила његовом осавремењивању и модернизацији.

веку био је мера савремености, прогресивности, у друштвеном и културном смислу, тако се и између 1935 и 1941. уклопио у нова друштвена кретања.

Корпусу историјских стилова припада и неокласицизам. Претежно се манифестовао у архитектури јавних објеката, а повремено се среће у стамбеној архитектури која је била финансирана од стране богатих наручилаца. Примена класицизма имала је своју симболичну и статусну димензију. Били су јој склони носиоци крупног капитала, банке и велике корпорације, које су овом архитектуром настојале показати своју финансијску моћ. Статусни карактер, класицистичка архитектура, имала је у кругу богате градске елите аристократских схватања и западњачког образовања, најчешће повратника из европских центара, који су били носиоци западњачке културе, и који су свој високи друштвени положај настојали показати озбиљношћу архитектонског израза.

Окренута претежно француским и британским узорима, неокласицистичка архитектура била је најзаступљенија у периоду 1935-1938. највише захваљујући културним и политичким везама. У преносу архитектонских идеја превагнули су пре свега културни разлози. Главни посредници била су национална друштва, која су била носиоци културне размене, који су формално и практично подржавале политичке елите. Идеолошки контекст културне размене, до изражаја је дошао од 1939. током политичког приближавања Немачкој. Тешње политичке и културне везе учврстиле су архитектонску сарадњу, која се огледала у систематском преносу градитељских идеја, коју су усмеравале немачке и југословенске власти, те све чешћим ангажовањем немачких градитеља у српској средини.

Према томе, неокласицистичком изразу, једнако склоне, биле су присталице строгих друштвених и естетичких норми. Они су тежили да архитектуром врате колективни осећај припадности и пројектују пластичну слику идеолошке структуре друштва.²⁵ Међутим, у српској архитектури, овакав класицистички програм није био шире прихваћен. Јавио се тек на неколицини јавних објеката.

²⁵ Александар Кадиевић, „Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века“, *Историјски часопис* XLV-XLVI (1998-1999): 256-257.

Са неокласицистичком естетиком најчешће су комбиноване ренесансне, маниристичке и барокне нео-варијанте, пласиране у виду секундарних архитектонских елемената. Произашле из класичног наслеђа, оне су у свом историјском раздобљу формулисале карактеристичан архитектонски идентитет. Међутим, у српској архитектури касних тридесетих година, никада нису били откривени њихови суштински квалитети, па су стога били заступљени само у декоративним аспектима.

Примена неокласичних декоративних мотива у српској архитектури, углавном је одражавала аспирације инвеститора и градитеља за истицањем европског идентитета. Применом античких декоративних мотива, у српску архитектуру продирала је и естетика ар-декоа. Овај стил је класично наслеђе успео одвојити од академског, тиме што је инсистирао на ликовности декоративних мотива. Ликовни карактер изграђен је модерним третманом и поједностављивањем античких мотива, из чега је произашла њихова слободнија и непосреднија примена.²⁶

Посебна стилска целина српске архитектуре између 1935 и 1941. био је национални стил.²⁷ Национално је у српској архитектури све више било реакција на тренутно друштвено-политичко стање. Стога се није могла изградити карактеристична естетика нове форме националног стила, пошто је често нису покретале културно-уметничке, већ политичке побуде. Национални стил, углавном је био ограничен на лична стремљења домаћих градитеља, црквене наруџбине и меморијална здања. Међутим, аутори се нису опредељивали за одређени стил, већ су често истовремено радили у више градитељских естетика, са тежиштем на одређеном стилу.

Мада је у овом раздобљу национални концепт грађења био историјски и теоријски превазиђен, није био и потпуно напуштен. Најздушније га је подржавала СПЦ-а, која је неговала архитектонски израз инспирисан средњовековним узорима. Осим тога, национални стил се задржао у корпусу меморијалне архитектуре, будући да је био бли-

²⁶ Милан Просен, „Зграда државне хипотекарне банке у Ваљеву: непознато дело архитекте Василија фон Баумгартена“, *Зборник Музеја примењене уметности* 6 (2010): 184.

²⁷ О националном стилу у српској архитектури в.: Кадијевић, *Један век тражења*.

зак идејама које су стајале иза подизања ових грађевина. Осим тога, у мањој мери, био је присутан у профаној јавној архитектури, тамо где се преклапао са националним интересима, попут архитектуре соколских домова и железничких станица, као и у станоградњи, код традиционално оријентисаних наручилаца.

Национални стил „... представља самосвојан, аутентичан ... на традицији и машти заснован правац градитељства, створен са намером да експлицитно одражава дух и уметнички идентитет једног народа, применом препознатљивих облика изворне националне архитектуре средњег века, као и елемената народног неимарства каснијих епоха“.²⁸ У српској архитектури, „... Национални стил ... имао је сопствену идеологију ... која је у оживљавању традиционалног неимарства видела шансу за духовни препород и заговарала повратак изворним уметничким вредностима по којима се Срби издвајају у светској заједници народа“.²⁹

Између 1935 и 1941. очувању националног стила погодиле су друштвено-политичке околности, које нису биле наклоњене српском народу. Осећајући се запостављено, срби су све транспарентније истицали своја национална обележја. Стога је национални стил у српској архитектури овог периода био извештајна реакција на друштвено-политичко стање средине која је постепено тонула у неку врсту романтичарско-националног заноса. Естетска компонента, остала је у сенци друштвеног контекста. Није се тежило ревизији визуелног идентитета националног стила у контексту новог времена, већ је преузимањем ранијих форми национална идеја била стављена у службу друштвених потреба.

Пошто се није тежило новој естетској материјализацији средњовековног градитељског наслеђа, у српској архитектури између 1935 и 1941. национално се препознаје као концепт ревизије сопственог положаја у корпусу југословенске међуратне архитектуре. Према томе, национално је упућивало на регионалну и културну припадност репрезентативних остварења тадашње српске архитектуре, на њихову националну посебност

²⁸ Кадијевић, *Један век тражења*, 12.

²⁹ Ibid., 12.

и различитост у односу на градитељство осталих националних центара југословенске архитектуре, посебно Загреба и Љубљане. У том смислу, неке тенденције у српској архитектури позног међуратног раздобља биле су националне по провенијенцији, али не и по својим другим карактеристикама. Национално је било схваћено као принцип распознавања српске архитектуре, иако она номинално није морала бити национална по својим формалним естетичким особинама.

1.5. Монументализам као главно обележје српске архитектуре 1935-1941.

Монументализам у архитектури, вековима је био градитељски принцип у служби глорификовања најважнијих друштвених достигнућа.³⁰ Њиме је потврђиван цивилизацијски допринос архитектуре, осликавана социјална структура друштва, одражавана моћ државе, и презентовани највиши културни и уметнички домети једне епохе. Дела монументалне архитектуре, била су главни визуелни репери читавих епоха, симболи минулих времена, њиховог духа, схватања и стремљења.

Упркос крупним глобалним променама које су се одиграле за непуне четири деценије, променама које су трајно измениле слику света, његову друштвену, политичку, националну и привредну структуру, цивилизацијска потреба да слави и глорификује своја достигнућа остала је иста. Сходно томе, монументализам је задржао своју вековну улогу, али је у новим околностима, услед велике изложености дивергентним идеолошким чиниоцима, била упадљиво измењена његова представљачка пракса.

У светлу нове технолошке реалности, националних стратегија, привредне филозофије, идеолошких позиција мултиплицираних центара моћи, монументализам се више него икада раније, нашао у служби промоције политичких идеологија и државне моћи. Разводњена између тоталитарне режимске реторике и света крупног капитала у који су веровала демократска мултиполарна и мултиетничка друштва, којима је формално

³⁰ О монументализму у архитектури в.: Nikolaus Pevsner, *An Outline of European Architecture* (London: John Murray, 1948); Henry A. Millon и Linda Nochlin, eds., *Art and Architecture in the Service of Politics* (Cambridge: The MIT Press, 1978); Кадиевић, „Идеолошке и естетске основе“, 255-277; Lorraine Farrelly, *The Fundamentals of Architecture* (Lausanne: AVA Publishing SA, 2007), 138-142.

припадала и Краљевина Југославија, монументална архитектура је имала јасне идеолошке црте, али не и стилску посебност. Монументална архитектура позне етапе четврте деценије двадесетог века била је универзални градитељски принцип, који је у неким случајевима имао елементе националне карактерологије.

Универзалност монументализма била је пре свега технолошке природе, у смислу цивилизацијског напретка, без националних премиса, односно у конкретном случају, у новим конструкцијама и материјалима који су омогућили реализацију монументалних грађевина. Стилски миље коме је монументализам нагињао, развијен је у модернистичком и неокласицистичком руху. Различитост монументалистичких доктрина, није била толико стилска, мада су постојале извесне разлике у схватању одређених естетика, колико је била у језику симбола и друштвеној улози ове архитектуре.

У екстремно националистичким друштвима, које је предводила Немачка, монументализам је репрезентовао моћ нације, расе и режима, у комунистичком уређењу СССР-а потврђивао је снагу народа и радничке класе. Монументална архитектура демократског света на челу са САД-ом и европским западним земљама, одражавао је моћ крупног капитала и Државе која је иза њега стајала.³¹ Широко распрострањен, са специфичним, али не нарочито израженим локалним обрисима, изразитог дуалитета, монументализам је у српској архитектури 1935-1941. био њено најупечатљивије обележје.

Тоталитарни модел, био је доминантан правац у монументалној међуратној архитектури. Најпотпуније се развио у сфери културног колективитета, под окриљем срачунате политичке пропаганде, која је стваралачку индивидуалност подредила пројектованим друштвеним циљевима. У Немачкој, тоталитарни модел заступа „... колосалну монументалну архитектуру...“ као израз „... националистичке идеологије...“³², те као „... националну, чисто расну, на традицији утемељену, експлицитно немачку архитектуру,

³¹ Кадијевић, „Идеолошке и естетске основе“, 263-264, 268.

Карактеристичан пример ове архитектуре су Дом немачке уметности у Минхену, Позориште црвене армије у Москви, Совјетски павиљон на светској изложби у Паризу 1937, Национална галерија у Вашингтону. Национална библиотека у Версају, Концертна дворана у Стокхолму, Парламент у Хелсинкији и други објекти.

³² Кадијевић, „Идеолошке и естетске основе“, 261.

али је подједнако и подстицао нов, националистички монументални стил, ванвременски оријентисан, сразмеран програму вечне доминације немачког Рајха. Тако је створена архитектура дуалистичког садржаја, декларативно и симболички окренута савремениости и будућности, а формално и суштински базирана на градитељским принципима прошлости“.³³

Тоталитарна естетика монументалне архитектуре СССР-а „... морала је бити аперсонална. Није смела бити ауторска ... већ корисна ... заједници и прилагођена потребама радничког колективизма“.³⁴ У пракси, то је била „... репрезентативна, монументална класицистичка архитектура ... остварена као својеврсни наставак империјалног класицизма минулих епоха“.³⁵ Тако је „... примерен укусу руководећих структура ... доминирао неокласицистички вид социјалистичког монументализма“.³⁶

Најлибералнија линија тоталитарног монументализма развијена је у фашистичкој Италији.³⁷ Она није „... била ... институционализована, диригована из партијских центара као она у Немачкој и СССР-у. Класична традиција је овде увек била јака...“, па је „... свестан да ... рационализам модерне италијанске архитектуре не може искористити зарад уско националистичких циљева, фашистички естаблишмент...“ залагао за „... „обнову“ римске класике у супермонументалном виду...“.³⁸ У томе је остварен очигледан успех, али се и „... рационалистички правац ... задржао и оваплотио у оквиру официјелног монументализма, који је постепено попримао све строжији, сведенији и дисциплинованији „римски“ карактер“.³⁹ Одређена начела италијанског монументализма су „... била прихватљива архитектурама у демократским срединама“.⁴⁰ Штавише,

³³ Ibid., 263-264.

³⁴ Ibid., 264.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid., 266.

³⁷ Естетика италијанске тоталитарне архитектуре манифестована је на конкурс за београдску Оперу. Међутим, осим усамљених примера, она није имала већег утицаја на српску монументалну архитектуру. Главни пример италијанског монументализма зграда Сената Римског универзитета, арх. Марсела Пјађентија.

О томе в.: Иван Здравковић, „Исход конкурса за београдску оперу“, *Уметнички преглед* III, бр.4-5 (1940): 144-148; Кадијевић, „Идеолошке и естетске основе“, 262.

³⁸ Кадијевић, „Идеолошке и естетске основе“, 261.

³⁹ Ibid., 261.

⁴⁰ Ibid.

под утицајем академија лепих уметности у Паризу и Бриселу „... позивало се на класицистички приступ обради добро избалансираних архитектонских маса. Предлагани су пројекти у најбољим традицијама класицизма, биле су пожељне грчке пропорције и монументалност“.⁴¹ Под утицајем академија, монументализам постаје глобални феномен, који су подржале „... државне администрације, велике компаније и индустријски гиганти у демократским системима...“ као градитељски програм који је у потпуности „... одговарао промоцији њихове економске и политичке моћи...“.⁴² Према томе, у формалном смислу, између монументалне програма у архитектури земаља тоталитарног и демократског уређења није било битније разлике „... осим у симболици фасадне и унутрашње декорације“, те друштвеној улози реализованог фонда.⁴³

У српској средини, монументализам је пре свега био прихваћен као доминантни одраз укуса државних, црквених и приватних наручилаца, са преовлађујућим обрисима демократског монументализма, мада је заступљен био и тоталитарни модел. Укључен у главне токове српске архитектуре између 1935 и 1941. монументализам се као и у другим земљама, развио у два карактеристична правца, модернистичком и класицистичком. У оба случаја, манифестован је у умереном тону. Афирмисан кроз стратегије културног, уметничког и политичког деловања, стилски некохерентан и неопредељен, монументализам се у српској архитектури није успео развити као заокружен градитељски програм. Као део културе међуратног света, прожет је изразитим националним, политичким, идеолошким и симболичким значењима, па је стога у српској архитектури био друштвена, културна и уметничка појава настала сабирањем историјских искустава.

Идеолошки контекст српског архитектонског монументализма проистекао је из друштвено-политичке хијерархије која је била у служби презентовања идеолошких доктрина. Према томе, она није била идеологизована сама по себи, већ искључиво

⁴¹ Ibid., 268.

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.

у одређеним контекстима примене. У српској архитектури позног међуратног доба, идеолошки постулати монументализма развијени су у склопу укупних стратегија политичког деловања, којима је власт настојала показати јединство југословенског националног простора. Епилог ових настојања није био крунисан достизањем унитарне форме југословенског монументализма, већ кроз издвајање градитељских програма који су различитим приступима градили његов хетерогени дуалистички карактер. Међу карактеристикама ових програма, потребно је издвојити оне који је упућивали на слободну интерпретацију монументалности, и оне који су одражавали тоталитарну мисао с краја четврте и почетка пете деценије прошлог века. Структура српског монументализма која је грађена по угледу на немачке примере тежила је реализацији униформних грађевина репрезентативног изгледа, али се брзо показало да овај градитељски модел није био примерен урбаном лику српских градова и менталитету њених градитеља.

Тоталитарни модел монументализма у српској архитектури користио се архитектуром као средством политичке и идеолошке доминације. Класична линија историзма била је усвојена доктрина изражавања континуитета државне моћи, мада није имала конкретних паралела у националној прошлости српског народа, која је била базични принцип у потврђивању њене друштвене доминације. Као таква била је вештачки конструкт, којим су политичке и идеолошке конотације монументализма тек посредно упућивале на континуитет националне традиције, приписивањем атрибута које она заправо никада није ни имала, изведених из континуитета класичне и академске традиције.⁴⁴

У српској архитектури, шире прихваћен и историјски утемељенији био је монументални програм демократске провенијенције. Иако је био заснован на сличним естетским изворима као и тоталитарни, имао је другачију идеолошку позицију, па и стилски профил, приближнији српском поднебљу, менталитету и наслеђу. Такође, имала је одређене претече у српском монументалном градитељству пре 1935. године.⁴⁵

⁴⁴ Ibid., 257-258.

⁴⁵ Међу карактеристичким примерима претеча монументализма у српској архитектури потребно је уврстити палату Поште 2 (1929), арх. Момира Корунковића, на којој је уткан пут монументализму који је настао из националних форми. Палата Министарства Социјалне политике и народног здравља (1932), подигнута по пројекту арх. Димитрија Лека, репрезентује ране примере модернистички интерпретираног

Из покушаја да се идеолошке пројекције материјализују у градитељском смислу, монументализам је у српској архитектури био прихваћен као прогресивни градитељски програм, који је у настојањима да буде прагматичан, а уједно и политички подобан, постепено деградиран. Ова деградација, интензивирана је крајем међуратног доба, када су се у српској архитектури манифестовали све јаснији трагови тоталитарног монументализма, који због слабе финансијске потпоре није имао ширег одјека. Било да се обраћала језиком симбола, естетским или теоријским становиштима, архитектура монументализма одражавала је стање у друштву, културу и менталитет народа, позицију власти, а делимично и опредељење домаћих градитеља и наручилаца.

Монументализам у српској архитектури између 1935 и 1941. најдоследније репрезентују епохална остварења Драгише Брашована, Милана Злоковића, Бранислава Којића, Момира Корунковића, Богдана Несторовића, Миладина Прљевића, Бранка Бона и Милана Гракалића.⁴⁶ Запажене реализације имали су Димитрије Леко, Петар Бајаловић, Ђорђе Лазаревић, Петар и Бранко Крстић, Александар Васић, Ђорђе Ђорђевић, Јосиф Сајсел, Александар Дероко, Богдан Игњатовић, Тихомир Ивановић и други.⁴⁷ Монументалним

неокласицистичког тока монументалног градитељства. Палата Аграрне банке (1932-1933), арх. Петра и Бранка Крстића, карактеристичан је пример академске линије монументалног израта, који је крајем четврте деценије такође имао своје важне примере. О овим грађевинама в.: Александар Кадијевић, *Момир Корунковић* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996), 62-65; Марина Ђурђевић, *Архитекти Петар и Бранко Крстић* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996), 42-45; Кадијевић, „Идеолошке и естетске основе“, 270.

⁴⁶ Брашован је аутор епохалних остварења Зграде ратног ваздухопловства у Земуну (1935), Државне штампарије у Београду (1935-1938) и Дунавску бановине у Новом Саду (1936-1939). Злоковић је пројектовао зграду Дечје клинике у Београду (1936). Којић је аутор зграде листа Време у Београду (1937-1938). Корунковић је пројектант маестрално решене спомен-костурнице на Зебрњаку (1934-1937). Палата Призад у Београду (1938) грађена је по Несторовићевом пројекту. Палата Албанија (1938-1940) реализована је у ужем центру престонице, приписана је Прљевићу, Бону и Гракалићу.

О овим делима в.: Зоран Маневић, *Архитект Милан Злоковић* (Београд: Музеј савремене уметности, 1989), 26-29; Александар Кадијевић, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887-1965)“, *Годишњак града Београда XXXVII* (1990): 159-165; Снежана Тошева, *Бранислав Којић* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1998), 92-94; Донка Станчић, Мишко Лазовић, *Бановина* (Нови Сад: Прометеј, 1999); Снежана Р. Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића* (магистарски рад. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2000), 86-88; Зоран М. Јовановић, *Зебрњак. У трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба* (Горњи Милановац, Београд: Библиотека „Браћа Настасијевић“, Музеј рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу, Културни центар у Горњем Милановцу, Републички завод за заштиту споменика културе, 2004).

⁴⁷ По Лековом пројекту саграђен је Дом ратних инвалида у Београду (1935). Бајаловић је пројектовао зграду Правног факултета у Београду (1936-1938). Лазаревић је аутор палате Та-Та у ужем центру Београда (1935). Браћа Крстић имала су два запажена остварења, цркву св. Марка (1935-1939) и палату Симе Игуманова у Београду (1936-1937). Васић је аутор Хипотекарне банке у Бањалуци и Земуну

остварењима издвојили су се и руски аутори Василиј Андросов, Александар Медведев и Григорије Самојлов.⁴⁸ Специфична нота меморијалног монументализма испољена је у делима Ивана Мештровића и Николаја Краснова.⁴⁹ Они су остварили дела која и данас представљају највише домете новије српске архитектуре.

Мада су монументални језик своје архитектуре градили у атмосфери све присутнијих тоталитарних струјања, они нису подлегли популизму нових градитељских мода и све израженијих идеолошким притисака. Њихова дела била прави представници либералне струје монументалног израза, тока који је дао највреднија остварења српске архитектуре двадесетог века.

Веза са тоталитарним контекстом монументалне архитектуре остварена је највише кроз усвајање монументалистичких формулација класицистичког наслеђа и примењивањем академских принципа пројектовања на монументалне модернистичке структуре. Утицаји су ширени културном и стручном разменом, посетом немачких неимара српским властима, позитивном оценом у публицистици и изложбеним активностима. Штавише, прва изложба национал-социјалистичке архитектуре ван немачких граница одржана је у Немачком павиљону на Сајму у Београду 1940. „.... под покровитељством

(1935-1936). Ђорђевић је пројектовао Дом железничара у Београду (1936). Југословенски павиљон на изложби у Паризу (1937) дело је арх. Сајсела. Дероко је аутор Интерната студената Богословског факултета у Београду (1939-1940). Ауторски тандем Игњатовић - Ивановић аутор је хипотекарну банку у Новом Саду (1940).

О овим делима в.: Марина Ђурђевић, „Палата Игуманов на Теразијама“, *Флогистон* 1 (1995): 87-94; Александар Кадиевић, „Прилог проучавању архитектуре цркве Св. Марка на београдском Ташмајдану“, *Наслеђе* 1 (1997): 75-80; Синиша Р. Видаковић, *Архитектура јавних објеката у Бањалуци (1918-1941)* (магистарска теза, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2005), 115-120; Александар Игњатовић, „Политика представљања југословенства - Југословенски павиљон на Светској изложби у Паризу 1937. године“, *Годишњак за друштвену историју* XI, бр. 2-3 (2004): 65-83.

⁴⁸ Андросов је пројектант велике палате Поште 1 у Београду (1935-1938). По пројекту Самојлова подигнута је палата Пензионог фонда Народне банке у Београду (1937-1939). Медведев је аутор Шегртског дома у Нишу (1938-1939).

О овим делима в.: Милан Просен, „Палата Пензионог Фонда чиновника и служитеља Народне банке“, *Годишњак града Београда XLIX-L* (2002-2003): 183-193; Дрљевић, „Архитектура Поште 1“, 277-296; Михаило Медведев, *Пројекти и архитектура Ing. Александра И. Медведева овл. архитекта* (Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2012), 80-85.

⁴⁹ Мештровић је аутор познатог маузолеја Незнаног јунака на Авали, док је Краснов аутор спомен-коштурнице на Виду.

О овим делима в.: Хајна Туцић, *Споменик Незнаном јунаку на Авали* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2009); Кадиевић, „Рад Николаја Краснова“, 248-250.

Њ. Кр. Вис. Кнеза Намесника Павла“.⁵⁰ Немачке власти су изложби посветиле велику пажњу и приказале најзначајније примере нове архитектуре.⁵¹ Изложбу је организовао „... генерални инспектор јавних радова престонице Рајха г. професор Алберт Шпер према директивама министра спољних послова Рајха ф. фон Рибентрона и министра пропаганде ... г. др. Гебелса“.⁵² Друштвено-политичка пажња коју су српске и југословенске власти посветиле овој изложби осведочена је присуством кнеза Павла, који је лично отворио изложбу, књегиње Олге, читавог државног врха и дипломатског хора.⁵³ То је био својеврсни куриозитет тога времена, јер чланови владарске династије лично нису присуствовали чак ни највећим националним светковинама у сопственој земљи, чак ни онима које су славиле име краља Александра.⁵⁴

Овим гестом, намесничка власт је недвосмислено определила за правац у коме је требало развити југословенску државну архитектуру, и широм отворила врата продору идеологије национал-социјалистичке архитектуре. Међутим, с обзиром да је то успело касно, у сам освит рата, није било времена да Павлов режим створи услове за шири продор тоталитарне естетике новог немачке монументализма у српску архитектуру. Ширењу идеологије нове немачке архитектуре, допринела су и предавања арх. Ханса Штефана, члана канцеларије Алберта Шпера, који је у време одржавања изложбе на позив Удружења инжењера и архитеката, у Београду одржао предавање о

⁵⁰ „Изложба „Нова немачка архитектура“ биће свечано отворена 5 октобра у Немачком павиљону на Сајмишту“, *Политика*, Октобар 2, 1940, 6.

⁵¹ Међу изложеним радовима међуратна штампа је издвојила Краљев трг у Минхену, Дом немачке уметности у Минхену, Партијске конгресне зграде у Нирнбергу, Канцеларство Рајха са собом за рад вође Рајха, Олимпијски стадион, Аеродром Темпелхоф, висути мост у Хамбургу, типске пријекте школа и дејчјих домова. Изложбу су пратиле и слике са нирнбершких партијских збора. Изложбу је пратио и албум са осамдесет илустрованих дела који је приредио арх. Алберт Шпер (в.: „Изложба „Нова немачка архитектура“ биће свечано отворена“, 6).

О овој изложби види и: Б., „Изложба нове немачке архитектуре на београдском сајмишту“, *Београдске општинске новине* X (1940): 854-858; „Изложба нове немачке архитектуре одржава се на београдском сајму од 5-16 октобра“, *Време*, Октобар 2, 1940, 9; „Њ. Кр. Вис. Кнез Намесник и Књегиња Олга присуствовали су изложби нове немачке архитектуре“, *Време*, Октобар 6, 1940, 5.

⁵² „Изложба „Нова немачка архитектура“ биће свечано отворена“, 6.

⁵³ „У присуству њ. кр. вис. кнеза Намесника и књегиње Олге јуче је свечано отворена велика изложба нове немачке архитектуре“, *Политика*, Октобар 6, 1940, 5-6.

⁵⁴ То се може закључити на основу новинарских извештаја са разних националних свечаности, освешћења меморијала и других објеката на којима није било забележено лично присуство краљевске породице. О томе видети чланке из листова *Политика*, *Време* и *Правда*, као и извештаје у АЈ-74.

новој немачкој архитектури на примеру Берлина.⁵⁵ О изложби и предавању афирмативно је писано у међуратној штампи. Интересовање није изостало ни у стучним круговима, где су архитекти Драгомир Поповић и Милица Крстић, дали крајње позитивне оцене.⁵⁶ Такође, планиране су и монументалне реализације Олимпијског стадиона у Старом граду, по пројекту арх. Вернера Марха, а актуелно је било и подизање Београдске опере.⁵⁷

Строга линија тоталитарног монументализма, у српској архитектури имала је мањи број следбеника и међу домаћим градитељима. Најдоследније је била испољена у пројектима и делима Гојка Тодића, Јованке Катеринић, Предрага Зрнића, Миливоја Тричковића, Павела Крата, Балтазара Дулића, Јосифа Најмана, Драгана Гудовића и других аутора.⁵⁸

Различитост примене и манифестованости монументализма у српској архитектури, стислици плурализам и дуалитет идеолошких позиција, биле су главне одлике овог градитељског програма у касним тридесетим годинама прошлог столећа. Стилски плурализам и идеолошка некохерентност, нису погодиле развоју јединственог програма монументалног градитељства, али се и у светлу ових различитости, монументализам издвојио као јединствена појава у своме времену.

⁵⁵ „Дух нове немачке у монументалним грађевинама“, *Време*, Октобар 13, 1940, 5; „Преуређење Берлина као пример градње у новој Немачкој“, *Политика*, Октобар 15, 1940, 6.

⁵⁶ Милица Крстић, „Прва немачка изложба архитектуре у Минхену. Немачка гради огроман број монументалних зграда, стадиона, путева и мостова“, *Време*, Јун 4, 1938, 7; Драгомир М. Поповић, „Нова немачка архитектура“, *Уметнички преглед* II, бр.10 (1939): 312-315; Милица Крстић, „Изложба немачке архитектуре у Београду“, *Правда*, Октобар 16, 1940, 5; Драгомир М. Поповић, „Изложба новог немачког грађевинарства“, *Уметнички преглед* III, бр.8 (1940): 249-252.

⁵⁷ Драго Угала, „Олимпијски стадион у Београду по замисли професора Вернера Марха“, *Време*, Октобар 10, 1940, 7; Иван Здравковић, „Исход конкурса за београдску Оперу“, *Уметнички преглед* III, бр. 4-5 (1940): 144-148; Илијевски, „Ђурђе Бошковић“, 190-195; Иван Р. Марковић, „Провокација нове естетике; два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду“, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 41 (2013): 163-180.

⁵⁸ Тодић је аутор Министарства грађевина у Београду (1939). Зрнић и Тричковић аутори су Клинике кнеза Павла за лечење рака у Београду (1939-1940). Јованка Катеринић, аутор је Ветеринарског факултета у Београду (1939-1940). По Кратовом и Дулићевом пројекту грађена је Дирекција железница Југ у Нишу (1940-1941). Најман аутор је зграде Државне маркатнице у Београду. Гудовић је радио пројекат реконструкције Народног позоришта у Београду (1940).

О овим грађевинама в.: Весна Банковић, „Нова зграда министарства грађевина Краљевине Југославије“, *Наслеђе* VI (2005): 163-174; Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 187, 295; Никола З. Килибарда, „Преглед делатности и улога Драгана Гудовића у београдској архитектури“, *Годишњак града Београда* LVII (2010): 223-225.

III ПРОФАНО ГРАДИТЕЉСТВО

1.0. АДМИНИСТРАТИВНЕ И УПРАВНЕ ЗГРАДЕ

Карактер градитељства 1935-1941. у великој мери, обликован је кроз јавну архитектуру. Прилагођена стилским, функционалним, културним и социјалним нормама свога времена, архитектура управних државних здања, открива опредељеност за плурализам идеја и садржаја. Карактер јавне архитектуре грађен је на стилским и идеолошким основама, које су профилисали колико стручни кругови, клијентела, толико и друштвено-политичке околности. У светлу ових различитости, архитектура јавних установа издвојила се као јединствен, најкарактеристичнији градитељски програм овог времена, програм, који, колико је одражавао позицију политичког естаблишмента, толико је упућивао на ставове градитеља и укусу наручилаца.

Залагањем за одређени архитектонски концепт, власти су креирале идеолошку платформу на којој је грађена физиономија јавне архитектуре. Будући да се у другој половини четврте деценије, у српској архитектури одвијала убрзана генеза идеја и принципа, праћена сталним ревизијама постојећих позиција, није се тежило унификавању одређеног архитектонског модела. Академизам је и даље био најприхватљивија стилска формулација, колико због своје историчности, анационалности, толико и као наставак градитељске политике краља Александра. Равномерно су биле заступљене и монументално интерпретиране модернистичке форме. Уочавајући благовремено правац савремених европских и светских архитектонских токова, те преузимањем метода који су архитектуру користили као средство политичке пропаганде и репрезентације угледа и моћи државе, власти су у освит Другог светског рата, у простор српске јавне архитектуре почеле уводити нови систем схватања и коришћења јавне архитектуре.

Из ове дихитомије друштвено-политичких односа није могла настати унитарна естетика државног стила у формалном смислу. Стога је формула „државног стила“, с једне стране била довољно либерална и отворена, а с друге ограничена по питању идеолошки индоктриниране политичке формуле интегралног југословенства.

Академизам и модернизам пружали су највише могућности у обликовању јавне архитектуре, пошто нису били оптерећени ни националним традицијама, ни другим идеолошким стереотипима, а захваљујући својој помпезној наративности, били су добро прихваћени у националним срединама као репрезенти снаге и просперитета нације.

2.0. БАНОВИНСКЕ ПАЛАТЕ

Најрепрезентативнији вид јавне архитектуре између 1935 и 1941. године, биле су бановинске палате. Подигнуте су у Новом Саду, Нишу и Скопљу. Изградња ових објеката почела је са административном поделом земље на Бановине 1929. Нове палате су биле намењене бановинској управи, и биле су симболи нових бановинских центара. Стога је изградња ових објеката имала посебну друштвено-политичку тежину.

2.1. Палата Дунавске бановине у Новом Саду

Изградњом монументалног здања Дунавске бановине у Новом Саду (1936-1939)¹, Краљевина Југославија добила је своју највећу јавну палату, која се у време изградње, по својим габаритима издвојила као највећа грађевина на Балкану и југоисточној Европи (Сл.3). Реализацијом овако замашног пројекта, надзирао се све већи политички значај који је након 1935. имала Дунавска бановина, која је по површини била одмах иза Савске, а по економској снази једна од три најразвијеније регије у Краљевини Југославији. Следствено томе, растао је и њен политички значај, мада се услед честих смена банова он није одликовао стабилним политичким приликама.²

¹ „Радове за Банску палату у Новом Саду добило је предузеће г. Секулића из Београда“, *Време*, Јул 14, 1936, 7; „Подизање банске палате у Новом Саду“, *Политика*, Новембар 21, 1936, 10; „Зграда банске управе у Новом Саду – највећа је зграда на Балкану по простору који захвата“, *Политика*, Децембар 11, 1937, 11; „Радови на административној згради и већници банске палате у Новом Саду“, *Политика*, Јун 1, 1938, 20; „На свечан начин јуче је освећена Нова палата Банске управе у Новом Саду“, *Политика*, Септембар 25, 1939, 11; Александар Кадјевић, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887-1965)“, *Годишњак града Београда XXXVII* (1990): 161-162; Александар Кадјевић, „Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)“, *Наслеђе* XIII (2012): 71-72; Aleksandar Kadijević, „Novosadski opus arhitekta Dragiše Brašovana“, *Projekat 1* (1993): 47; Донка Станчић и Мишко Лазовић, *Бановина* (Нови Сад: Прометеј, 1999); Валентина Брдар, *Од Париса до Брашована. Архитектура јавних здања у Новом Саду између два светска рата* (Нови Сад: Спомен-збирка Павла Бељанског, 2003), 25-29; Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 388-390; Vladimir Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini* (Novi Sad: Akademska knjiga, Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2010), 171.

² Станчић и Лазовић, *Бановина*, 12-17.

Сл.3. Дунавска бановина, Нови Сад.

Идеја о подизању бановинске палате, јавила се током 1930. године, недуго након административне поделе Краљевине Југославије на девет Бановина. Као и друге Бановине, и Дунавска је желела да има бановинску палату, која би била њен статусни симбол, мера пословне успешности и економске снаге, те центар који би примио нови управни апарат. Стога се тежило реализацији грађевине што монументалнијег и репрезентативнијег изгледа. Конкурсни услови за подизање палате Дунавске бановине били су доста либерални у погледу стилског опредељења. Омогућавали су учешће свим југословенским држављанима који су имали неопходну стручну квалификацију, што је конкурс давало југословенски карактер. Међу учесницима конкурса, био је и арх. Драгиша Брашован, коме је касније уступљена реализација пројекта, иако се није нашао међу награђенима. Пројекат по коме је палата саграђена, Брашован је израдио током 1936. године, будући да је годину дана раније тадашњи бан Ђорђе Гаспарини због увећане администрације захтевао израду новог пројекта.³ Из историографске перспективе, ова банова одлука се показала као веома значајна за српску архитектуру, будући да је Брашован у новим условима, израдио пројекат монументалних размера који је по својим објективним квалитетима истакнут као једно од најзначајнијих дела српске међуратне архитектуре.

³ Ibid., 21.

Ова у основи потковичаста грађевина имала је два основна тракта, западни који представља корпус водоравне масе, и источни назначен истуреним вертикалним блоком фасаде. Хоризонтале се мирно пружају, а њихов ритам се уједначава дугим низовима прозора. Доминантне вертикале куле на источном краку зграде нарушавају хоризонтални ритам заобљеног дела. На овом објекту, Брашован је показао смелост у организовању хоризонталних и вертикалних блокова у архитектонском обликовању, постижући још једно успело градитељско решење. Оно је остварено органским спајањем функције, конструкције и уметничког израза, и укомпоновано на поетичан начин у склоп градске целине.⁴

Реализацијом бановинске палате у Новом Саду, Брашован је достигао врхунац свога међуратног стваралаштва. Архитектонски, урбани и друштвени значај ове палате био је од изузетне важности. С једне стране, сублимирао је Брашованово схватање модернистичке архитектуре, поставши урбани репер централне зоне Новог Сада. С друге стране, друштвено-политичка димензија овог пројекта, сагледива је у инсистирању на монументалној форми, која је требала засенити све друге објекте сличне намене и постати нови критеријум у поимању јавне државне архитектуре. Крајњи резултат било је дело епохалног карактера, које је трајно променило угао посматрања архитектонске, урбане и друштвене улоге јавних грађевина. Реализацијом бановинског комплекса Нови Сад и Дунавска бановина добиле су не само по размерама највећу, већ и по архитектонском значају своју највреднију јавну грађевину.

2.2. Палата Моравске бановине у Нишу

За разлику од раскошног модернистичког репертоара Дунавске, палата Моравске бановине у Нишу (1936)⁵, реализована је у академском маниру са обиљем неокласицистичких и неоренесансних мотива, следећи естетику архитектуре управних здања из периода диктатуре краља Александра Карађорђевића (Сл.4). Палата је саграђена по пројекту

⁴ Кадиевић, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована“, 162.

⁵ „Освећена је нова палата Моравске бановине и откривен споменик Краљу Александру“, *Политика*, Септембар 7, 1936, 10; „Палата Банске управе у Нишу која је јуче освећена стајала је преко осам милиона динара“, *Време*, Септембар 7, 1936, 4.

Сл.4. Моравска бановина, Ниш.

арх. Петра Гачића. Настала је преправком и дограђивањем зграде Старог окружног начелства. Акценат је стављен на угаони корпус здања, на коме доминирају академски обликовано приземље, и средњи појас, који је богато украшен неокласицистичким

прислоњеним стубићима, прозорима и тимпанонима. Као градитељски модел, академизам је у потпуности одговарао монументалистичким аспирацијама које су обележиле српску архитектуру друге половине четврте деценије, што је потвеђено овим пројектом, мада је преовлађујуће опредељење ипак било модернистичко.

2.3. Палата Вардарске бановине у Скопљу

Четврта деценија прошлог века у Вардарској бановини, у градитељском смислу била је веома интензивна, протекла у подизању многобројних јавних објеката. Међу њима нарочито запажена била је палата Вардарске бановине у Скопљу (1938-1939) (Сл.5).⁶ Конкурс за изградњу банске палате у Скопљу расписан је 1930. године. Победнички пројекат израдили су руски архитекти из Београда Виктор Лукомски и Иван Рик, у монументалном српском стилу.⁷ Међутим, лоше финансијске прилике помериле су изградњу палате у период између 1938 и 1939. године. Како се у међувремену изменио друштвено-политички амбијент, али и рецепција јавне државне архитектуре, палата је подигнута по новом пројекту који је израдио чехословачки архитекта Вјечислав Ј.

⁶ „У присуству претседника владе г. др. Стојадиновића положен је јуче камен темељац банске палате и освећена зграда Реалне женске гимназије у Скопљу“, *Политика*, Јул 4, 1938, 4; „Довршење палате банске управе у Скопљу“, *Политика*, Мај 14, 1939, 33; Кокан Грчев, *Архитектонските стилови во македонската архитектура од 19 век и периот меѓу двете светски војни* (Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 2003), 199-210.

⁷ Александар Кадиевић, „Рад архитекте Ивана Афанасјевића Рика у Југославији између два светска рата“, *Саопштења РЗЗСК XXX-XXXI* (1998-1999): 235.

Сл.5. Вардарска бановина, Скопје.

Худак, који је у том периоду био запослен у Краљевској банској управи Вардарске бановине.⁸

Модернистички волумен новог пројекта, комбиновани су са компози-

цијом симетријом здања. Обиље правих линија и монолитна колонада стубова на прочељу, обликована је по узору на примере строгих естетика новог монументализма. Композицијом је наглашен средишњи улазни део и углови грађевине. Улазна етажа је смештена у средишњу главне фасаде, наглашена је у структури потеза и обложена каменом оплатом светлог окер тона. Улаз је надкривен дубоком стрехом која је фланкирана монолитним квадратним стубовима. Изнад је усечена дубока ниша испуњена стубићима квадратног пресека. Углови су двослојни, сачињени од унутрашњег и спољашњег кубуса. Између се пружају дугачка фасадна платна решена наизменичним смењивањем хоризонталних низова прозора и зидних трака дуж високог приземља и два спрата. Између прозора налазе се здепасти квадрични стубићи окер тона, којим је разбијена монотонију сивих фасада. Применом петоугаоне основе, у средини је формирано унутрашње двориште са салом. Обрада кабинета и ентеријера обимовала је орнаменталним садржајима из српске народне традиције, који је нарочито репрезентативан био у канцеларији бана.⁹

Подизање ове палате имало је осетан друштвено-политички одјек и симболичну важност, јер је у формалном смислу било институционално заокружено политичко наслеђе трагично страдалог краља Александра у традиционално нестабилним, јужним крајевима Краљевине Југославије.

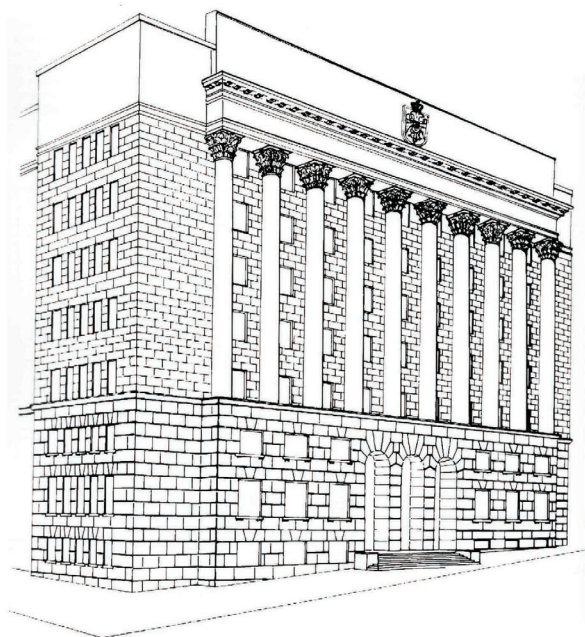
⁸ Георги Константиновски, *Градители во Македонија XVIII-XX век* (Скопје: Табернакул, 2001), 55; Грчев, *Архитектонските стилови*, 201.

⁹ Грчев, *Архитектонските стилови*, 202.

3.0. МИНИСТАРСТВА И УПРАВЕ

3.1. Зграда Министарства грађевина у Београду

Са успостављањем намесничне власти 1935. и друштвено-политичким променама које су уследиле, постепено су усвојени нови градитељски погледи који су били неформални стил официјелне државне архитектуре. Попут других држава југоисточне и централне Европе, Краљевина Југославија је упркос неповољне међународне позиције и сложених унутрашњих прилика, неочекивано почела да у архитектури испољава чврстину, изведену из морфологије Нове традиције. Захваљујући пре свега архитектурама, у српској Новој традицији превладале су умерене концепције, које су биле приближније духу средине и финансијским могућностима наручилаца. Највећи део ових идеја, остао је на папиру, неостварен и неафирмисан.¹⁰

Сл.6. Министарство грађевина, нацрт, Београд.
Извор илустрације: *Наслеђе VI* (2005): 168.

Карактеристичан пример ове градитељске појаве била је палата Министарства грађевина (1939) која је саграђена по пројекту арх. Гојка Тодића (Сл.6).¹¹ Камена академска структура, употпуњена је неокласицистичким елементима - прислоњеним коринтским стубовима и дугачком масивном атиком. Између стубова, у приземној зони и на бочним странама, у рустичну фасадну структуру усечени су правоугаони прозори. Бочне и задња фасада решене су на

¹⁰ Aleksandar Kadijević, „Odjeci arhitekture totalitarizma u Srbiji“, *DaNS* 51 (2005): 44-47.

¹¹ AJ, 62-1379—1385; AJ, 62(зп)-743; „Да ли ће овако изгледати нова зграда Министарства грађевина у Београду“, *Политика*, Септембар 29, 1938, 10; „Овог пролећа почеће зидање палате Министарства грађевина“, *Политика*, Фебруар 10, 1939, 11; „Освећено је градилиште нове палате Министарства грађевина“, *Политика*, Децембар 2, 1939, 10; „Радови на новој згради Министарства грађевина у Београду“, *Политика*, Јун 5, 1940, 10; Kadijević, „Odjeci arhitekture totalitarizma“, 44-47; Весна Банковић, „Нова зграда Министарства грађевина Краљевине Југославије“, *Наслеђе VI* (2005): 163-174.

модернистички начин. Строги геометријски волумени, наглашена угаона вертикала и плошна фасадна платна, типичан су пример модернистичког тока Нове традиције. Дуж истурених угаоних кубуса и фасада између њих, смењују се низови правоугаоних прозора, који су распоређени у правилним размацима читавом површином бочних и задње стране грађевине. Савремена интерпретација античког наслеђа, академски и модернистички мотиви, те монументални габарити здања, били су неформална градитељска норма нове југословенске политичке оријентације.

3.2. Зграда Друге пореске управе и финансијске контроле у Београду

Палата Друге пореске управе и финансијске контроле у Београду (1936-1937), саграђена је по пројекту арх. Драгише Плаовића (Сл.7).¹² То је објекат масивне подужне структуре и заобљеног угаоног дела. Конфигурација терена који се у благом нагибу спушта Бранковом улицом, и чињеница да је палата надовезана на постојеће објекте, утица-

Сл.7. Друга пореска управа, Београд.

ли су на њен изглед. Опредељен за модернистичко решење, пројектант је грађевину композиционо поделио на приземни, средишњи и горњи део. Свака целина, обликована је на другачији начин. Високом приземље има правоугаоне прозоре у сутерену и лучне у приземљу. Средишња зона, пројектована је као троспратна структура, са масивним, густо распоређеним прозорима, који су превладали површину зидних платана. Горњи ниво, има још згуснутији прозорски низ распоређен дуж двоспратне етажес. Поткровни појас је благо увућен, и решен као стаклена зид завеса. Између фасадних целина пружају се по-

¹² АЈ, 62-1551—1553; „У Београду се подиже зграда Друге пореске управе и финансијске контроле“, *Време*, Септембар 5, 1936, 8; „Нова зграда за финансијску контролу и хемијски лабораторијум“, *Политика*, Новембар 3, 1936, 7; „Освећење темеља нове палате за Пореску управу и финансијску контролу“, *Политика*, Јул 5, 1937, 8.

деони венци, који су једини декоративни мотиви. Улази се налазе у средини уличног фронта, и на углу. Подизањем ове зграде, употпуњена је урбана целина Савске падине.

3.3. Зграда Окружног уреда за осигурање радника у Нишу

Модернистички приступ испољен је у архитектури зграде Окружног уреда за осигурање радника у Нишу (1935-1936) (Сл.8).¹³ Сведени модернистички изглед, наглашава кутијасту форму грађевине. Кубични волумени правих линија формирани су симетричном организацијом прозорских низова и плошношћу зидних платана. Зграда има двоспратну структуру, која се једне бочне стране има још један спрат. Подужност

Сл.8. Окружни уред, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерићић,
Модерна Ниша 1920-1941., 198.

пругања зграде, широки прозорски отвори и више улазних партија наглашавају функционалну димензију објекта. Плошне зидне површине оживљене су дискретним уоквиравањем парова правоуглих прозора, који су композицији дали ноту ликовности и допринели разради хоризонталних ритмова грађевина.

Сл.9. Берза рада, Београд.
Извор илустрације: <http://www.politikin-zabavnik.co.rs/pz/content/beograd-koga-vise-nema?page=3306>

3.4. Јавна берза рада у Београду

За потребе државних служби између 1935-1941. подигнуто је више нових Берзи рада. По пројекту арх. Димитрија М. Лека подигнута је Берза рада у Београду (1936-1937) (Сл.9).¹⁴ Модернистички волумени зграде садржани су у њеном поједностављеном, и донекле шаблони-

¹³ „Изградња зграде за Окружни уред за осигурање радника у Нишу“, *Политика*, Јун 1, 1935, 15; „Завршена је зграда Окружног уреда за осигурање радника у Нишу“, *Политика*, Новембар 30, 1936, 9; Александар Кековић и Зоран Чемерићић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, (Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2006), 198-199.

¹⁴ „Резултат утакмице за израду идејне скице за Дом јавне берзе рада“, *Политика*, Јануар 30, 1935, 11.

зованом изгледу. У силуети објекта, на потезу Савске улице, доминира угаона партија, на коју се надовезују симетрично компонована бочна крила. Дуж фасада пружају се нивои прозора и зидних појасева који се наизменично смењују дуж високог приземља и спратне зоне. Пошто је улаз усечен на углу, веза између бочних крила остварена је у висини другог и трећег спрата отварањем прозора устој оси. Поткровни појас, завршен је плошним зидним платном са окулусима. Од декоративног програма, примењени су били једино подеони венци између спратова, и конзоле испод улазних надвратника.

3.5. Зграде берзи рада архитекте Александра Медведева

Модернистички концепт са наглашеним угаоним прочељем, применио је арх. Александар Медведев на пројекту зграде Берзе рада у Нишу (1936-1937) (Сл.10).¹⁵ Овај објекат је пример смелог модернистичког решења са снажним експресионистичким акцентима. Оштро усечена угаона партија има наглашене ивице и средишњи мотив прамца који надвисује кровни појас, те улазну етажу кружне форме у приземном делу. Смелим истицањем форми и ритмичним односом између пуног и празног простора, наговештена је експресионистичка црта пројекта, на који су надовезана асиметрично компонована бочна крила, подељена на хоризонталне потезе зидног платна и уоквире-

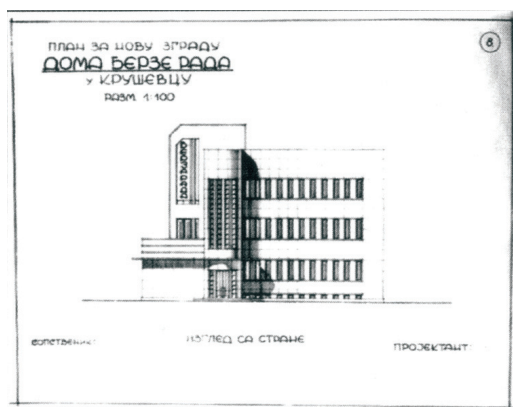

Сл.10. Берза рада, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерикић,
Модерна Ниша 1920-1941., 197.

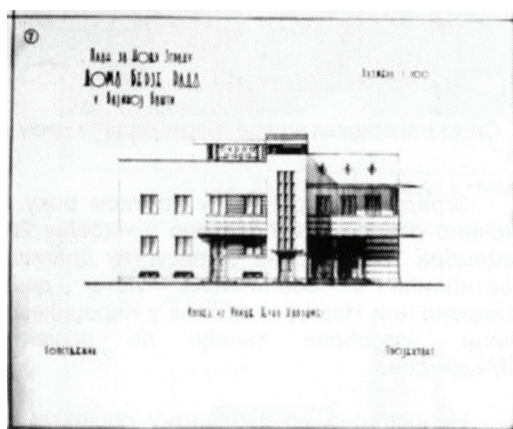
них прозорских поља која су заобљена према углу. У сведеном декоративном програму срећу се и наглашени подеони венци изнад високог приземља. Зграда је по диспозицији и мотиву усеченог угла показивала извесну сличност са Првим дунавског паробродског друштва у Београду (1924-1926).¹⁶

¹⁵ „За који дан почеће радови на подизању Берзе рада у Нишу“, *Политика*, Септембар 19, 1936, 11; „На свечан начин јуче је у Нишу освећена нова зграда Берзе рада“, *Политика*, Децембар 27, 1937, 10; Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 196-197; Aleksandar Keković i Marjan Petrović, „Urbane karakteristike stambene arhitekture moderne Niša“, *Zbornik radova Građevinsko-arhitektonskog fakulteta* 23 (2008): 255; Михаило Медведев, *Пројекти и архитектура Инг. Александра И. Медведева овл. архитекта* (Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2012), 50-51.

¹⁶ Марија Дрљевић, „О архитектури зграде председништва Првог дунавског паробродског друштва у Београду“, *Архитектура и урбанизам* 20/21 (2007): 127-134.

Сл.11. Берза рада, Крушевац.
Извор илустрације: Медведев, *Пројекти и архитектура*, 50.

Сл.12. Берза рада, Бајина Башта.
Извор илустрације: Медведев, *Пројекти и архитектура*, 52.

У успелија модернистичка решења потребно је уврстити пројекат Берзе рада у Крушевцу (1937-1940) (Сл.11).¹⁷ Асиметричним композиционим решењем и ритмичним смењивањем заобљених и кубичних партија, арх. Медведев се овим решењем вратио свом уобичајеном приступу код пројектовања слободностојећих објеката. Смелим сучељавањем подужног једносратног и попречног двосратног крила, наглашена је угаона партија, разуђене форме и снажни веритаклни потези. Бочне стране су компоноване на конвенционалнији начин, па имају мирну силуету са низовима прозора и зидним тракама.

Следећи пројекат за берзу рада, Медведев је израдио за експозитуру у Бајиној Башти (1938-1939) (Сл.12).¹⁸ Попут претходних примера у погледу просторног решења, примењено је

слично решење са подужним и попречним трактом. У спољашњем изгледу је за разлику од динамичног сучељавања форми са претходних примера, остварено решење умеренијег израза. Асиметрично композиционо решење, вертикални и хоризонтални кубични волумени, издвојили су ово дело у ред успешних примера позног модернизма.

3.6. Зграде берзи рада архитекте Ђорђа Табаковића

У архитектури берзи рада посебно се истакао арх. Ђорђе Табаковић, пројектант експозитура у Суботици (1937-1939) и Зрењанину (1938-1939).¹⁹ Суботичка берза рада

¹⁷ „Освећење темеља Берзе рада у Крушевцу“, *Политика*, новембар 11, 1938, 8; „Берза рада у Крушевцу“, *Политика*, Август 16, 1940, 13; Медведев, *Пројекти и архитектура*, 50-53.

¹⁸ „Јавна берза рада у Београду расписује прву јавну оферталну лицитацију за зидање нове зграде Јавне берзе рада у Бајиној Башти“, *Политика*, Јул 18, 1939, 21; Медведев, *Пројекти и архитектура*, 53.

¹⁹ „Камен темељац Дома берзе рада у Суботици, чије је грађење отпочело пре неколико дана, освећен

(Сл.13), представља успео пример модернистички обликованог објекта, асиметричне композиције, сачињене од масивних кубичних блокова, који су ритмичним истицањем и повлачењем формирали динамичну силуету зграде. Наглашавањем угаоног дела, чврстим линијама, плошним фасадама које доминирају над правилним низовима правоугаоних прозора различитих величина и распореда, архитекта је створио дело коме су једноставне геометријске форми, дале извесну ноту ликовности, којом је додатно истакнут функционалистички карактер објекта.

Сл.13. Берза рада, Суботица.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=447759&page=23>

Сл.14. Берза рада, Зрењанин.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=749794>

Функционалистички моменат, Табаковић је нагласио на пројекту Берзе рада у Зрењанину (Сл.14). За разлику од строгих линија суботичке берзе, ова зграда има мекше форме, настале умереним заобљавањем угаоног дела. У погледу просторног програма, зрењанинска берза подсећа на суботичку. И овде је један улични блок истурен, а супторни повучен од регулационе линије. Решење фасада одражава дух позног модернизма, са непрекинутим низовима прозора и густо распоређеним вертикалним акцентима. Они формирају ребрасту структуру, која дели прозоре и зидна поља између спратова. Вертикалном ритму супротстављена је угаона фасада којом доминира равно зидно платно. Оно је акцентовано вертикалним потезом који је сачињен од врата, обојеног зидног

је“, *Политика*, Јул 11, 1937, 13; „Грађење дома Експозитуре Јавне берзе рада у Петровграду“, *Политика*, Октобар 22, 1938, 17; „Јуче је освећена нова палата Берзе рада у Суботици“, *Политика*, Октобар 30, 1939, 8; „Ударен је камен темељац нове палате Јавне берзе рада у Петровграду“, *Политика*, Фебруар 2, 1939, 16; Vladimir Mitrović, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897-1971)* (Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 2005), 122-123.

платна и дугачког прозора, који заједно наглашавају осу улазног дела. Посматрана у целини Зрењанинска берза несумњиво заостаје за својим суботичким узором, али се ипак може рећи да заједно са њим арх. Табаковића сврстава у ред оних стваралаца, који су својом интуицијом и стваралачком енергијом били способни остварити дела изузетних архитектонских вредности.

3.7. Берзе рада у Тузли, Скопљу и Котору

По пројекту арх. Душана Смиљанића саграђена је зграда Берзе рада у Тузли (1938).²⁰ Зграда представља типичан пример позно модернистичке архитектуре, шематизоване и прилагођене функционалним потребама наручиоца. Објект има скромне размере и смештајне капацитете за пријем радника, од свега тридесет лежаја.

Сличан пример позно модернистичке архитектуре, представља и Берза рада у Скопљу (1939), која је саграђена по пројекту арх. Јосифа Михајловића (Сл.15).²¹ Акцент је стављен на заобљени угао зграде, који има три спрата наткривена дубоком стрехом. На угао се надовезују двоспратне бочне стране. Композициона симетрија остварена је распоредом маса и прозора на углу и бочним странама. Применом различитих боја, објект је добио полихромни карактер. Као државна институција, берза рада била је значајна како за Скопље, тако и за његову околину.

Сл.15. Берза рада, Скопље.

Изворилустрације: Грчев, *Архитектонските стилови*, 350.

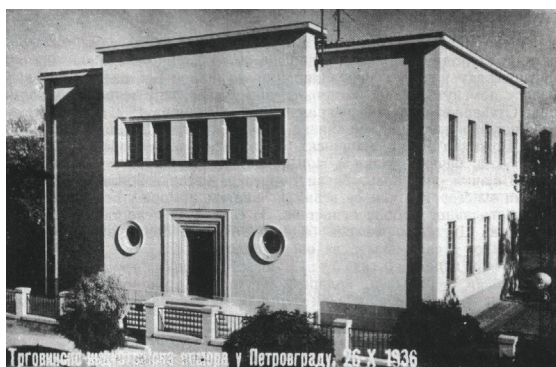
Социјални значај берзи рада, до нарочитог важан био је током подизања Јавне берзе рада у Котору (1939). Тадашњи министар социјалне политике и народног здравља, Милоја Рајковића, је на свечаном отворању, рекао да је то „... прва социјална установа ове врсте у читавој Зетској бановини“²², па је јасно, да је подизање ових установа свакако било од посебне важности.

²⁰ „Свечано отварање прве Берзе рада обављено је у Тузли“, *Политика*, Октобар 24, 1938, 11.

²¹ „Подизање дома Јавне берзе рада у Скопљу“, *Политика*, Септембар 13, 1938, 24; „На свечан начин јуче је у Скопљу освећен дом берзе рада“, *Политика*, Октобар 9, 1939, 11; Грчев, *Архитектонските стилови*, 350-351.

²² „У присуству министра г. Милоја Рајковића јуче је на свечан начин извршено освећење нове зграде

3.8. Зграде Трговинско-индустријске коморе у Зрењанину

Сл.16. Трговинско индустријска комора, Зрењанин.

Извор илустрације: Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 101.

Табаковића.²⁴ У његовом међуратном опусу, зрењанинска Трговинско-индустријска комора истакла се као једно од најоригиналнијих модернистичких решења. Функционално и ликовно су у складном, уравнотеженом односу. На pročељу зграде, истакнут је средишњи део са степенованим улазом, два окулуса и уоквирени низ прозора на спрату. Тако је добијена симетрична композиција, геометријског карактера. Бочне стране имају сасвим поједностављен изглед, са два реда правогаоних прозора који су распоређених дуж равних фасада. Геометријски волуметритам испраћен је и у оштрој линији кровног венца.

Осим што је подстакла изградњу берзи рада, нова социјална политика допринела је изградњи других типова социјалних установа. Тако је у Зрењанину подигнута Трговинско-индустријска комора (1935-1936), чији је задатак био да заступа права привредника и радника (Сл.16).²³ Зграда је подигнута по пројекту арх. Ђорђа

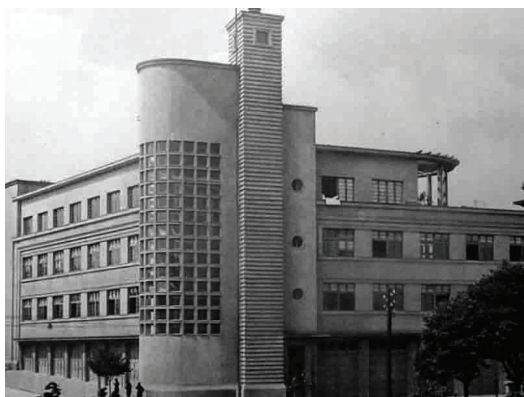
3.9. Зграде општинских управа

Корпусу јавне државне архитектуре припадају зграде општинских управа. Ови објекти су попут других типова државних установа, такође обављали управне, административне, комуналне, интервентне и друге делатности. Једина разлика између њих и осталих државних објеката била је у јуриздикцији њиховог деловања, која је обухватала искључиво општинску територију. Модернистичку композицију са експресионистичким елементима имала је зграда Ватрогасне команде у Београду (1935), саграђена по пројекту Добривоја Петровића и Игњата Поповића, која је била међу најупечатљивијим

Јавне берзе рада у Котору“, *Политика*, Мај 15, 1939, 5.

²³ F. 98 Trgovinsko-industrijska komora Petrovgrad-Bečkerek (Zrenjanin), <http://www.arhivzrenjanin.org.rs/afondovi/Fond%20br%20098.htm>

²⁴ Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 101.

Сл.17. Ватрогасна команда, Београд.

Извор илустрације: *Наслеђе XIII* (2012): 72.

примерима међуратног београдског експресионизма (Сл.17).²⁵ Комбинацијом архитектонских елемената и широких волумена постављена је основа експресионичном ритму ове у основи моденистичке грађевине.

Превласт стаклених панела над зидним платном, степенована фасадна платна и масивна

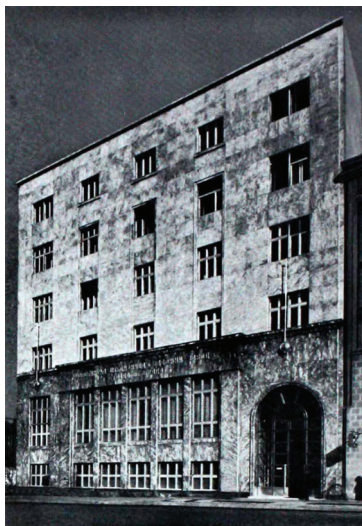
елиптична кула са стакленом зид завесом на

углу, експресионистички је слој ове грађевине. Модернистичком слоју припада наглашена функционалност, произашла из намене објекта. заламањем фасадних партија. Стилски наноси заокружени су ар-декоом фасадних усека вертикалног кубуса са угла грађевине. У послератним градитељским захватима, у потпуности је измењен стилски идентитет објекта.

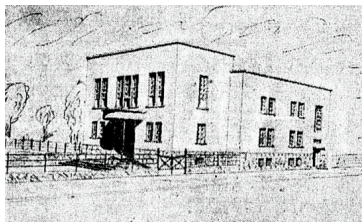
Тражење академског реда приметно је на модернистички обликованој згради Општинске штедионице и заложног завода на Зеленом венцу 16 у Београду (1935-1936), која је саграђена по пројекту арх. Јосифа Најмана (Сл.18).²⁶ У архитектури овог објекта, модернистички аспект испољен је у функционалистичком приступу, који се запажа како у унутрашњем уређењу, тако и на једноставно решеним спољашњим волуменима. Издвајањем приземне и спратне зоне, композиционо је одвојен детаљ од масе. Збијена форма асиметричног приземља, са улазом на углу, и масивним прозорским појасом који је усечен у плитку нишу која је акцентована монолитним дугачким гредама, те полихромна камена оплата, откривају архитектуру склоност ка фасадном декоративизму.

²⁵ „Београд ће ускоро добити модерну Пожарну централу“, *Политика*, Јун 13, 1935, 13; „Свечано освећење нове Зграде престоничке пожарне команде“, *Правда*, Јул 10, 1935, 7; „Освећење нове Пожарне централе“, *Београдске општинске новине* LIII, бр.7-8 (1935): 479-480; Кадиевић, „Експресионизам у београдској архитектури“, 71.

²⁶ „На светски дан штедње свечано су освећени темељи Општинске штедионице у Београду“, *Београдске општинске новине* LIII, бр.11-12 (1935): 711; „Нова палата Општинске штедионице на Зеленом Венцу“, *Време*, Октобар 30, 1936, 12; „Освећење нове Зграде општинске штедионице“, *Време*, Октобар 31, 1936, 11; „Свечано освећење нове зграде Општинске штедионице. Освећењу су присуствовали изасланик Њ. В. Краља, Њ. Св. Патријарх и министар трговине г. Врабнић“, *Политика*, Новембар 1, 1936, 14; „Свечано освећење нове зграде Општинске штедионице“, *Београдске општинске новине* LIV, бр.10-11 (1936): 782-783; Бран. Маринковић, „Нови стил у архитектури“, *Уметнички преглед* I, бр.8 (1938): 250;

Сл.18. Општинска штедионица, Београд.
Извор илустрације: *Уметнички преглед* I, бр.8 (1938): 250.

Сл.19. Општинска зграда, Свилајнац.
Извор илустрације: *Политика*, Октобар 18, 1937, 10.

Изнад приземља уздиже се четвороспратна конструкција са пет правоуглих уоквирених прозора на сваком спрату, који су у правилном геометријском поретку распоређени дуж плошне беле фасаде.

Флексибилан однос према стилском формату државног стила, у архитектури јавних здања потврђен је многим примерима. Један од њих је општинска зграда у Свилајнцу (1937)²⁷ која је саграђена по пројекту арх. Ејдуса Љоља (Сл.19). У композиционом решењу ове зграде, издвојена су два дела. Прочеље је симетрично решено са улазом у средишту тракта, прозорима у приземљу и на спрату. На овај део зграде надовезана је слична кутијаста структура, која се пружа у дубину парцеле. Једноставне плошне фасаде појачавају модернистички израз ове грађевине.

Модернистички приступ, имао је и градитељ општинске зграде у Дебељачи (1937-1938).²⁸ Наглашена угаона партија завршена попут четвороугаоне куле која се изди-

же изнад кровне конструкције. Масивност угла, ублажена је уоквиреним правоугаоним прозорима, који су густо распоређени дуж фасада.

4.0. ВОЈНИ ОБЈЕКТИ

4.1. Команда ратног ваздухопловства у Земуну

У првим годинама постАлександрове Југославије, ситуација у друштву, по много чему била је најлибералнија. То се осетило и градитељству, па су пројектанти имали доста слободе у тражењу стилске формуле великих јавних здања. У најбољем светлу, то се

Aleksandar Kadijević, „Arhitekt Josif Najman (1890-1951)“, *Moment* 18 (1990): 104; Divna Đurić-Zamolo, „Јевреји – Градитељи Београда до 1941. године“, *Jevrejski istorijski muzej: zbornik* 6 (1992): 232.

²⁷ „За нову општинску зграду у Свилајнцу извршено је ових дана свечано полагање камена темеља“, *Политика*, Јул 24, 1937, 10; „Нова зграда општине свилајначке“, *Политика*, Октобар 18, 1937, 10.

²⁸ „У Дебељачи је јуче освећен нов Општински дом“, *Политика*, Август 15, 1938, 8.

види у првим јавним поруџбинама арх. Драгише Брашована, које су биле реализоване од 1935. године. Монументални модернизам испољен је у архитектури зграде Команде ратног ваздухопловства у Земуну (1935), једном од три велика остварења овог врсног неимара (Сл.20).²⁹ Савременим градитељским концептом, Брашован је у потпуности задовољио како формалне потребе инвеститора, тако и своје ауторске амбиције.

Још у међуратној штампи, примећено је да зграда Команде ратног ваздухопловства „... са својима колонадама, металним кљуном, и композицијом“, одаје „... утисак циновског авиона“.³⁰ Истанчаним језиком, Брашован објекту додаје одређене експресионистичке елементе. Како то примећује Зоран Маневић, на овом здању „... сукоб изнутра тиња, али варница никако да се упали“.³¹ Експресивност је пренесена укупном модернистичком архитектонику овог здања. Садржана је у наглашеним фасадним мотивима, док је модернистички слој испољен у функцији и конструкцији објекта. Експресивни наноси улили су се у алузивно-симболистички представљачки систем, којим је архитекта успоставио везу између архитектонских облика и њихових симболичких значења. Осим јасне симболике која се среће у мотивима који су примењени у исписивању архитектуре овог објекта, за потпуније разумевање експресионистичког слоја у архитектури ове зграде, важно је имати у виду и друге контексте. Пре свега, на овој грађевини је примењен популарни мотив прамца, чија је симболика била везана за поменућу асоцијацију авиона.

Као важан елемент експресионистичких трагања у архитектури наметнула се употреба стакла и светлости. Команда ратног ваздухопловства, један је од најбоље осветљених објеката у читавом Брашовановом опусу. На овом објекту коришћена је пре свега као део функционалистичких садржаја здања, али такође и као експресионистичка потре-

²⁹ „Довршава се зграда Команде ваздухопловства у Земуну“, *Политика*, Октобар 25, 1935, 7; „Команда ваздухопловства прелази из Новог Сада у Земун првог маја“, *Политика*, Март 7, 1936, 16; „Зграда која даје утисак циновског авиона“, *Политика*, април 28, 1936, 12; Зоран Маневић, „Дело Драгише Брашована“, *Зборник за ликовне уметности* 6 (1970): 187-199; Aleksandar Kadijević, „Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata“, *Moment* 17 (1990): 100; Кадијевић, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована“, 159-162; Кадијевић, „Експресионизам у београдској архитектури“, 71-72.

³⁰ „Зграда која даје утисак циновског авиона“, 12.

³¹ „Дело Драгише Брашована“, 196.

Сл.20. Команда ратног ваздухопловства, Земун.

Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1480658>

ба за динамиком, за покретом, за креативном слободом и неспутаношћу. У том смислу, светлост је схваћена као метафора покрета, чулног искуства, која је увек била нова и непоновљива, али уједно и стална и постојана. Овај пример показује, да експресионизам у српској архитектури није био само визуелна материјализација експресивности, већ принцип којим су биле обухваћене оне идеје и појаве путем којих је изграђен идентитет експресионизма и његове естетичности.

У композиционом склопу зграде, издвојена је средишња симетрала стакленог прамца, која снажно пресеца подужно тело прочеља. Средишњи део прочелног тракта отворен је развијеном улазном етажом са истакнутим скулптуралним волуменима. Спратни појас прочеља, бочних и задње стране, решен је развијањем дугих хоризонтала, наизменичним смењивањем зидних трака и масивних прозорских панела, који су међусобно одељени уским парапетима. Бочне стране завршене су продуженим угаоним анексима заобљених волумена. Зграда је завршена масивном кубичном вертикалом која се пружа према зачељу здања, а истиче прамцем са прочелне стране. Својим архитектонским квалитетима, ово дело представља не само једно од најуспешнијих

остварења српске међуратне архитектуре, већ уједно и једно од највреднијих дела југословенског, па и европског градитељства. Међутим, реализацијом овог епохалног остварења, Брашован још није рекао све што је имао, у наредним годинама остварио је још један монумент српске архитектуре Палату Дунавске бановине у Новом Саду.

4.2. Жандармеријска касарна у Нишу

Одјеци строге естетике модернистичког правца, испољени су у архитектури Жандармеријске касарне у Нишу (1939) (Сл.21). Зграда је саграђена по пројекту арх. Миодрага Настасијевића.³² Обликована је у строгом модернистичком маниру, са улазом у средишњем тракту и симетричном фасадном композицијом, у којој се истичу строге форме и чврсте линије. Монолитност фасадне структуре остварена је применом дугачких стубова квадратног пресека, којима је фланкирана масивна ниша прочеља. У ниши су отворени низови од по девет прозора дуж три спрата. На угаоним партијама доминирају равне зидне површине са низовима нешто мањих прозора, по четири на сваком спрату. Плошна фасада поткровног појаса, послужила је као постамент за постављање државне хералдике, што је у то време била типична пракса у државној

Сл.21. Жандармеријска касарна, Ниш.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=106477369>

архитектури немачког рајха. У средишту фронта смештен је двоглави орао са круном, симбол југословенске монархије.

4.3. Команда копнених снага у Нишу

Са порастом политичког значаја Ниша као административног центра Моравске

³² „Нова зграда Касарне жандармеријског пука у Нишу“, *Политика*, Август 25, 1939, 14; Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 211.

Сл.22. Команда копнених снага, Ниш.
Аутор фотографије: Катарина Радовановић.

бановине, у другој половини четврте деценије прошлог века, дошло је до повећања обима градитељске активности. У градњи објеката за државну управу и администрацију, динамика и мере изградње биле су једне од најобимнијих у земљи.

Принципи академског обликовања видљиви су у архитектури зграде Ко-

манде копнених снага у Нишу (1939), која је саграђена по пројекту Д. М. Симића (Сл.22).³³ Романтизована модернистичка структура има повучен угао који се издиже изнад кровног нивоа снажних бочних крила, дуж којих се у хоризонталним потезима наизменично смењују прозор и зидни парапети. Реликти академског обликовања најизразитији су у форми улазне партије, која је фланкирана стубићима и украшена фасадном скулптуром. Топли тонови фасадне оплате (окер, сиви и бели), дају згради умерен полихромни карактер, који је у комбинацији са фасадном скулптуром, конзолама и поткровним венцима, оплеменио масивне волумене овог монументалног здања.

5.0. ПОСЛАНСТВА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Архитектура посланстава Краљевине Југославије, спада у најрепрезентативније видове државног градитељства. Зграде посланстава „... су рељефно одсликавале спољнополитичку оријентацију југословенске државе, њену културну шароликост и социјалну мултиетничност, укључујући и конструктиван партнерски став према земљама домаћинима. На њиховим фасадама се могу уочити и ознаке ужих, преовлађујућих владарских и архитектонских идеологија, које су биле заступљене у домаћем градитељству током њиховог подизања“.³⁴

³³ Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 210.

³⁴ Александар Кадиевић, „О архитектури југословенског посланства у Анкари“, *Наслеђе* XI (2010): 56.

Посматрана у међуратном периоду, архитектура посланстава, готово у целини је настала у његовој завршној фази 1935-1941. Ове грађевине, програмски су обликоване доминантним деловањем српских архитеката, који су били ангажовани на пројектовању посланстава у Анкари (1934-1936), Тирани (1938), Софији (1937-1940) и Пешти (1940). Међутим, било је и примера потпуне негације градитељских традиција земље коју је посланство представљало, што је био случај са Југословенским посланством у Берлину (1938-1939).

5.1. Зграда југословенског посланства у Анкари

Подизање зграде југословенског посланства у Анкари (Сл.23), „... имало је прворазредан политички, економски и културни значај за развој међудржавних односа Краљевине Југославије и Републике Турске“.³⁵ Његова архитектура настала „... је под принудом приказивања „аутентичности“ националног и културног идентитета и „репрезентативности“ државе“.³⁶ Тежило се, да се „... употребом архитектонских елемената конструише аутентичан идентитет који је - у складу са општом механиком дискурса и вредностима уграђеним у стратегије културне политике државе - официјелно

Сл.23. Југословенско посланство, Анкара.
Аутор фотографије: Александар Кадијевић.

именован као „умерени византијски склоп са применом домаћих мотива“ - а нипошто као „српско-византијски“³⁷, што је речито говорило о ставу државних наручилаца по овом питању.

Посланство је подигнуто по пројекту арх. Косте Јовановића³⁸, градитеља који је ауторски легитимитет изградио реализацијом задужбинском храму владар-

³⁵ Ibid., 56.

³⁶ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 196.

³⁷ Ibid., 197.

³⁸ AJ, 62-1395—1397.

³⁹ О храму св. Георгија на Опленцу в.: Миодраг Јовановић, *Опленац. Храм Светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића* (Топола: Задужбина краља Петра I, 1990).

ске династије, храма св. Георгија на Опленцу.³⁹ Посланство је грађено у организацији Бранка Лазаревића, тадашњег југословенског амбасадора у Турској, који је на аутентичности националног програма инсистирао до те мере, да је за кровни покривач увежена ћерамида. У стилском погледу, преовладао је концепт балканске варошке куће динарског типа као парадигме „... савременог државног идентитета“.⁴⁰

Припреме за подизање посланства, започеле су годинама пре његове реализације. Још почетком 1932. у Министарству грађевина је одржан конкурс на коме је победио Јовановићев пројекат, који је реализован тек 1936. године. Посланство је подигнуто на правоугаоној парцели између улица Чанкаја Ладеси и Ајраник Јолу, поред мађарске и египатске амбасаде.⁴¹ Из правоугаоног кубуса објекта, симетричном композиционом поставком извучено је прочеље са отвореним тремом у приземљу и балконом на спрату. Лучне аркаде на стубићима, дефинишу спољашњи изглед грађевине. Лучни мотиви

Сл.24. Југословенско посланство, Софија.

Извор илустрације: <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/foto-galerija/ambasada-sofija-slike/---4-926?lang=lat#jooming>

поновљени и на прозорским отворима. Дубока стреха, наглашава линију кровног покривача на четири воде, са високим украсним димњацима.

5.2. Зграда југословенског посланства у Софији

Дуго планирање, обележило је и подизање југословенског посланства у Софији (Сл.24). Подизање је формално одобрено 1935. када је на пројектовању ангажован арх. Јездимир Денић. Међутим, две године касније пројекат је уступљен арх. Бранку Петричићу.⁴² Ангажман у атељеу арх. Ле Корбизјеа 1936-1937. оставило је трага у Петричићевом опусу, па и решењу софијског по-

⁴⁰ Кадијевић, „О архитектури југословенског посланства“, 59.

⁴¹ Ibid., 60, 63.

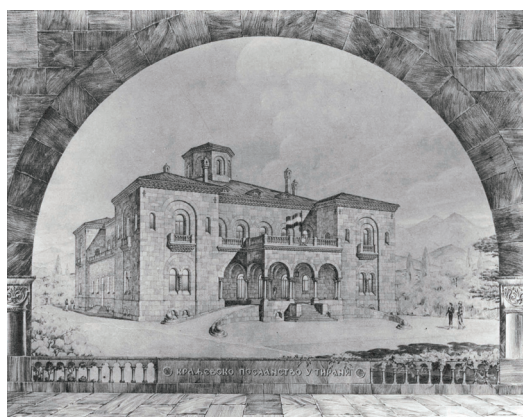
⁴² Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 198-199.

⁴³ АЈ, 62-1398; „Освећење темеља нове зграде Југословенског посланства у Софији“, *Политика*, Септембар 29, 1940, 21.

сланства. Посланство у Софији подигнуто је тек 1940.⁴³ Зграда је „... конципована као прецизна коцка ... идеални облик који је пропагирала пуристичка естетика ... која је остала трајно наслеђе Ле Корбизјеовог архитектонског вокабулара“.⁴⁴ Софијско посланство је грађевина централног плана, чија је просторна организација слична посланству у Анкари. Око централног хола су распоређене све просторије, укључујуће тремове и балконе.⁴⁵ Спољашњи волумени здања настали су савременом интерпретацијом традиционалних облика српског средњовековног и фолклорног наслеђа. Симетрична композициона поставка истиче улазну лођу са балконом. Систем аркадних лукова ослоњен је на четири стубића са декорисаним капителима. Балкон је обликован применом монолитних греда и геометријских стилизованих балустера. Тиме је мотив отвореног дрвеног балкона српско-балканске куће добио своју савремену интерпретацију, чија монолитност представља ехо строге естетике функционалистичког модернизма. Монолитност строгих форми и бела камена оплата, истичу репрезентативни карактер грађевине, која и поред скромних размера, остављају утисак изразите монументалности.

5.3. Пројекат за зграду југословенског посланства у Тирани

Опредељеност државних наручилаца за национални стил, испољена је у наруџбини пројекта за посланство у Тирани (1937) (Сл.25).⁴⁶ Иако нереализовано, пројектно решење

Сл.25. Југословенско посланство, Тирана.
Извор илустрације: *Наслеђе VII* (2006): 195.

овог посланства осликава правац у коме су власти виделе репрезентацију државне архитектуре у иностранству. Штавише, пројектовано од стране арх. Александра Ђорђевића, као једини познати пример националног стила у опусу овог неимара, посланство у Тирани говори о опредељености за национални стил у архитектонском државних посланстава у овом периоду.

⁴⁴ Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 198.

⁴⁵ Ibid., 199.

⁴⁶ Милан Просен, „Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890-1952)“, *Наслеђе VII* (2006): 194-195.

Решење зграде посланства било је условљено „... жељама наручилаца, али се лични афинитети самог архитекте могу уочити у концепцији ... грађевине која је базично академистичка. Раслојавање маса са четири истакнута угаона крила наспрам увучених фасадних фронтова и постављање трема са терасом пред улазом“⁴⁷, те куполни мотив који извире из кровних површина, дефинисали су архитектуру овог објекта као изразито националну, инспирисану средњовековним узорима.

5.4. Зграда југословенског посланства у Берлину

Архитектура југословенских посланстава није била увек национална у српском контексту, па чак ни југословенска у ширем смислу. Штавише, посланство у Берлину, најбољи је пример да се власт није увек доследно држала својих програмских начела. У жељу политичког приближавања Немачкој, у Берлину је између 1938 и 1939. подигнута зграда Југословенског посланства, која је у симболичном погледу означила и почетак прихватања естетике немачке архитектуре. После пројеката за посланства у Анкари и Тирани, прихватање оваквог градитељског решења, отквира дубуке противречности унутар политичко-идеолошког апарата и естетичких схватања југословенског режима, односно њеног доминантног српског крила.

Пројектовано од стране арх. Вернера Марха, Посланство је било увод у потоње деловање овог градитеља у српској престоници. У погледу архитектуре, њене сиве травертинске фасаде са малим прозорима, подсећају на стил италијанских палата. Према томе, концепт берлинског посланства отворени је покушај да се „... битни методи нацистичке архитектуре“, насилно наметну „... српској средини као вид културног поробљавања“, где је „... негирање права југословенских народа да на делићу своје територије, у Берлину, изграде амбасаду по властитим схватањима ... било ... комбиновано са рафинираним и већ уобичајеним методама ширења нацистичког утицаја“.⁴⁸

⁴⁷ Ibid., 194.

⁴⁸ Kadijević, „Odjeci arhitekture totalitarizma“, 47.

6.0. ПАВИЉОНИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ НА МЕЂУНАРОДНИМ ИЗЛОЖБАМА

У служби југословенске културно-политичке пропаганде, од посебне важности, била је улога ефемерне архитектуре. Недостатак програмске слике о визуелном идентитету југословенске културе, узроковао је прихватање архитектонских форми чија естетика није репрезентовала националну културу југословенских народа, већ идеју о томе каква би она требала бити. „У време када су се на политичком хоризонту све јасније почели оцртавати обриси новог међународног поретка, крајње неповољног за мале европске државе“, Краљевина Југославија је изложбеним активностима „... перманентну кризу националног идентитета“, супституисала „... идеолошком сликом, која је ... обухватила ... југословенску државу, нацију и њену културу“.⁴⁹ Постојала је изражена потреба да се модел југословенске културе „... посматра кроз систем идентификације југословенске нације и државе као монолитне и јединствене, упркос етничким, локалним и историјским разликама њихових конститутивних делова“.⁵⁰ Показати спољашњу чврстину и унутрашњу кохезију нације у њеном југословенском концепту, односно њених конститутивних култура, био је излагачки програм Краљевине Југославије на Светској изложби у Паризу.⁵¹

6.1. Павиљон Краљевине Југославије на Светској изложби у Паризу 1937.

Пројектовани концепт југословенске мултиконфесионалности, дошао је до пуног израза 1937. на светској изложби у Паризу.⁵² У светлу политике реалног југословенства,

⁴⁹ Александар Игњатовић, „Политика представљања југословенства - Југословенски павиљон на Светској изложби у Паризу 1937. године“, *Годишњак за друштвену историју* XI, бр. 2-3 (2004): 68.

⁵⁰ Ibid., 67.

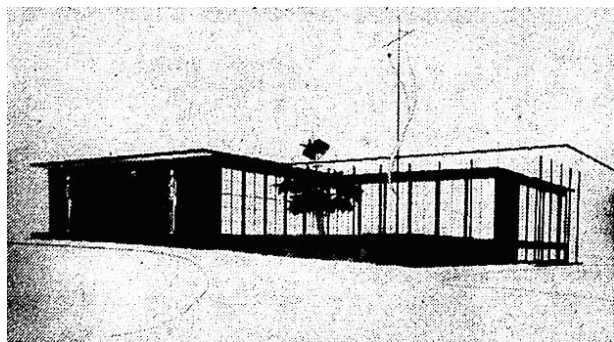
⁵¹ Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 88.

⁵² „Јуче је положен камен темељац за Југословенски павиљон на међународној изложби у Паризу“, *Политика*, Јануар 21, 1937, 13; М. П., „Осамнаест југословенских сликара и четири архитекта излажу у Паризу“, *Политика*, Април 10, 1937, 7; „Прекјуче је свечано отворен југословенски павиљон на париској међународној изложби“, *Политика*, Јун 23, 1937, 8; „Енглески сликар г. Алисон и вајар г. Гарик о југословенском павиљону на Париској изложби“, *Политика*, Октобар 29, 1937, 13; Иван Здравковић, „Павиљон Краљевине Југославије на међународној изложби у Паризу“, *Уметнички преглед* I, бр.1 (1937): 27-28; Josip Seissel, „Jugoslovenski paviljon na Međunarodnoj izložbi u Parizu 1937“, *Gradevinski vjesnik* 8 (1937): 125; Игњатовић, „Политика представљања југословенства“, 65-83; Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 87-97.

форма југословенског павиљона, требала је бити одраз „... југословенског идентитета као истовремено аутентичног и јединственог, интегралног и целовитог ... сачињеног од низа комплементарних локалних култура и регионалних особености“.⁵³

Као што се није могао пронаћи одговарајући интегришући модел југословенске нације и њене културе, тако се ни у градитељској пракси није могла остварити стилска форма која би доследно репрезентовала југословенски идеолошки концепт. Мешање власти у оцењивачку и уређивачку политику, довело је до селективног одзива уметника и подељених мишљења стручне јавности. На Конкурсу за пројекат југословенског павиљона у Паризу из 1936., победио је коаторски пројекат београдских архитеката Ивана Савковића и Марјана Ивацића (Сл.26). Другонаграђеним пројектом, делом загребачког арх. Јосипа Сајсла, наручиоци нису били у потпуности задовољни, па је накладно расписан ужи конкурс, након кога је прихваћен, а касније и реализован Сајслов пројекат (Сл.27).⁵⁴

Прихватањем другонаграђеног пројекта, одбачена је архитектура, чија је авангардна модерност за оновремени укус политичких гарнитуре, могла бити исувише безлична,

Сл.26. Павиљон у Паризу, победнички пројекат Ивана Савковића и Марјана Ивацића.
Извор илустрације: *Политика*, Септембар 5, 1936, 8.

штавише, далека новопронађеном идеалу строгих естетика, који је од 1937. био све присутнији у југословенском друштву и архитектури.

Овај идеал је на мала у српску и југословенску архитектуру уведен управо реализованим решењем париског павиљона. Прихватањем Сајсловог

⁵³ Игњатовић, „Политика представљања југословенства“, 70.

⁵⁴ Две треће награде, припале су коатурским пројектима архитеката Ернеста Вајсмана, Крсте Филиповића, Звонка Кавурића и А. Корна, и ауторског пара Марјана Хаберлеа и Хинка Бауера. В.: АЈ, 66-273-829; АЈ, 66-279-833; „Резултати натечаја за израду идејних скица за наш павиљон на међународној изложби у Паризу“, *Политика*, Септембар 5, 1936, 8; „Допуна конкурса за израду скица за Југословенски павиљон на међународној изложби у Паризу“, *Политика*, Јул 24, 1936, 8; Игњатовић, „Политика представљања југословенства“, 69.

решења, југословенска архитектура се чини све више приближавала немачком кругу, односно све више удаљавала од својих традиционалних чешких и француских узора. Архитектонско решење југословенског павиљона је „... у погледу архитектонске синтаксе и семиологије“, прихватила „... огољени, архаички и „метаисторијски“ класицизам немачког павиљона“.⁵⁵

Пресек излагачке праксе, показује изостанак водећих имена југословенске уметничке сцене, попут Мештровића, већине хрватске и словеначких уметника. У таквој ситуацији, место главног идеолога југословенске уметности у Паризу припало је Томи Росандићу. Укључена у архитектонски склоп главне фасаде, Росандићева скулптура „Борац“ је заједно са великим мермерним стубовима на улазу, без база и капитела, симболично говорила о драми „... рађања југословенске нације“.⁵⁶ Мада је у јавности створен утисак представљања државе у форми која је у потпуности одговарала духу времена, и која је у уметничком смилсу била прави одраз „укуса и разумевања“ проистеклог из „народне традиције“⁵⁷, присвојена античка традиција и нова југословенска култура, која је суверено грађена на њеним основама, са овим вредностима готово да и нису имали везе.

Сл.27. Југословенски павиљон на Светској изложби у Паризу, 1937.

Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/show-thread.php?t=406398&page=45>

Монолитном формом чеоне фасаде, асиметричне композиционе поставке, плошних волумена, са четири масивна стуба, Росандићевом скулптуром и Милунићевим рељефом, формулисани визуелни карактер париског павиљона, говорио је о новој доктрини југословенске културе и уметности, која је перцепирала наци-

⁵⁵ Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 92.

⁵⁶ Игњатовић, „Политика представљања југословенства“, 72.

⁵⁷ Здравковић, „Павиљон Краљевине Југославије“, 27-28.

оналну целовитост, у тотализујућој форми нације. Антички симболи, који су укључени у градитељски концепт југословенског изложбеног павиљона, глорификовали су хомогеност југословенске нације, што је у светлу приближавања торалитарним политичким системима, творило извештачени амбијент и слику о југословенског друштва, без реалног односа према националним и културним особеностима југословенског државног простора. Стога не чуди инфериорност водећих посленика југословенске културе, који у оваквом концепту очито нису видели реалну слику о култури своје земље.

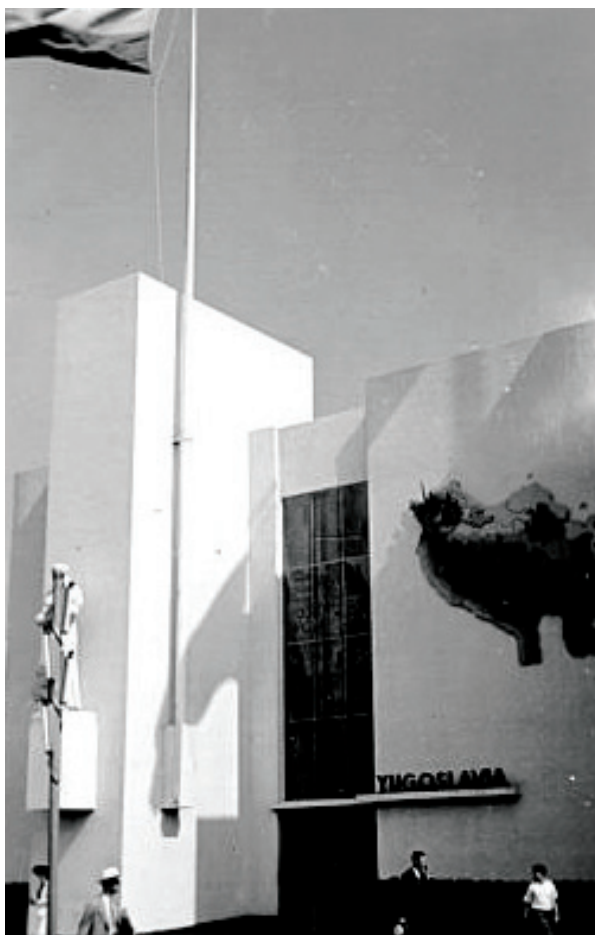
6.2. Југословенски павиљон на Светској изложби у Њујорку

Политика представљања коју је Краљевина Југославија применила у Паризу 1937., у сличном идеолошком формату реализована је у концепту југословенског изложбеног павиљона на Светској изложби у Њујорку, који је одржан 1939. године (Сл.28).⁵⁸ Програм југословенског павиљона требао је свету представити „... срце и слику наше земље“.⁵⁹ Та слика је грађена поступном градацијом идеолошких доктрина које је увео режим Милана Стојадиновића, а наследила и надоградила влада Драгише Цветковића. Програмске садржаје југословенског павиљона су као и раније у великој мери дефинисали притисци политичких структура, које су се старале о представљачкој политици југословенства. Сложени механизми репрезентације југословенске културе на изложби у Њујорку, контролисани су од стране надлежних министарстава у Београду.⁶⁰ Интегришући модел југословенске културе показивао је типичну програмску неконзистентност југословенских идеолога. Југословенска нацију виђена је као „... народ једне крви“, а из Њујорка је стизала порука и жеља у исто време, „... Југословенима, Србима, Хрватима и Словенцима ... Волите се међу собом као браћа

⁵⁸ М. Пантовић, „Светска изложба 1939 године у Њујорку“, *Политика*, Јануар 15, 1939, 8; М. Јојић, „Сутра се у Њујорку отвара светска изложба која ће задивити цео свет“, *Политика*, Април 29, 1939, 9; „Претседник г. Рузвелт јуче је својим говором отворио Светску изложбу у Њујорку“, *Политика*, Мај 1, 1939, 4; „Отварање нашег павиљона на Светској изложби у Њујорку“, *Политика*, Мај 25, 1939, 4; „Г. Фотић о нашем павиљону на светској изложби у Њујорку“, *Политика*, Мај 25, 1939, 4; „Два лица њујоршке Светске изложбе“, *Политика*, Мај 26, 1939, 5; Момчило Јојић, „Југословенски павиљон на Светској изложби одлично је уређен и привлачи велики број американаца који се одушевљавају лепотама наших предела и ношњи“, *Политика*, Јун 11, 1939, 7-8; Јован Раденковић, „Писмо из Америке. Светска изложба у Њујорку“, *Уметнички преглед* II, бр.7 (1939): 216-218.

⁵⁹ „Отварање нашег павиљона“, 4.

⁶⁰ „Г. Фотић о нашем павиљону“, 4.

Сл.28. Југословенски павиљон на Светској изложби у Њујорку.

Извор илустрације: http://www.1939nyworldsfair.com/worlds_fair/wf_tour/hall_of_nations/yugoslavia.htm

Сл.29. Типска решења павиљона из секције Хола нација, Светска изложба у Њујорку.

Извор илустрације: http://www.1939nyworldsfair.com/worlds_fair/wf_tour/hall_of_nations/hall_of_nations.htm

па ће вас и цео свет волети“.⁶¹ Међутим, чини се да су југословенски народи делали у дијаметрално супротном смеру, који је 1941. показала братоубилачка борба потпомогнута од стране окупаторских снага, која је са наступањем Другог светског рата, била увод у крвави распад међуратне Југославије.

Изложба је била и повод за продубљивање веза између две земље у културној сарадњи. У том правцу искоришћен је углед који је у америчкој јавности уживао највећи српски научник Никола Тесла. На свечаном отварању Југословенског изложбеног павиљона прочитано је писмо остарелог научника, кога је болест спречила да се лично обрати. Тесла је истакао да „... већина Американаца ... није обавештена колики је допринос Југословена за развитак америчке културе“, да такође нису упућени у нашу „славну историју“, па да је стога нужно „... да се између Америке и Југославије развију што тешње везе пријатељства“.⁶² На крају обраћања Тесла је симболично говор закључио покликом „... Живео

⁶¹ „Отварање нашег павиљона“, 4.

⁶² Ibid.

Председник Рузвелт. Живео Краљ Петар II. Живео Кнез Намесник Павле⁶³, баш у време када се југословенски режим све одлучније и интензивније приближавао тоталитарном свету немачког Рајха.

Стога је Павлово „... велико дивљење народу Сједињених Америчких Држава и њеном великом председнику Рузвелту“, било скројено искључиво за потребе југословенског учешћа на Њујоршкој изложби и политичкој промоцији.⁶⁴

Изложбена поставка југословенског павиљона осмишљена је тако да презентује „... ашу материјалну и духовну културу, наше дивне крајеве, дивну Далмацију, Словенију, србијанске и црногорске планине, хрватске равнице и Војводину, славу Старе Србије“.⁶⁵ Према томе, садржај југословенског павиљона афирмисао је идеју о идентитетском јединству југословенских народа која је изражена њиховом материјалном и духовном културом. Регионално-географски карактер осликавао је примордијални простор југословенског краљевства. Одатле је монопол на националној супремацији припао је концепту о слави Старе Србије, Немањинског наслеђа, као прве аутохтоне националне културе која се развила на просторима југословенске краљевине, наслеђе на које је историјско право полагала последња српска, а прва и једина југословенска краљевска династија Карађорђевића.

Југословенски павиљон био је подигнут на Тргу Мира, у склопу типских павиљона из секције Хола нација (Сл.29). Југословенски павиљон био је на углу, на почетку средишњег дела јужне стране тзв. Председничког пута, у коме су још били чехословачки, мексички и норвешки павиљон. Пројекат за југословенски павиљон радио је арх. Ернест Вајсман, и сва је прилика само за уређење унутрашњег простора. Из штампе се сазнаје да су пројекти послати у Њујорк „... много пре отварања Светске изложбе“, као и да „... кад су наши дошли из Југославије да почну са радовима, испоставило се да је рампа у павиљону погрешно монтирана“, те да су се „... морали правити нови нацрти, који су предвидели много више посла, па је тако наша држава

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Јојић, „Југословенски павиљон на Светској изложби“, 7.

⁶⁵ Ibid.

задоцнила са отварањем свога павиљона“.⁶⁶ На основу тога, што се у штампи помињу само радови у унутрашњости, па и што илустрације осталих павиљона из ове секције имају идентична спољашња решења, упућују на закључак да је Вајсманово решење било намењено обликовању унутрашњег простора.

У силуети спољашњих волумена, аутентичност југословенске уметности и културе тражена је у скулптуралним и рељефним наративима, па је „... фасада нашег павиљона испод државне заставе, украшена ... фигуром мајке са дететом, која представља Југославију“.⁶⁷ Радио ју је чешки вајар Војта Браниш, који је у то време живео и радио у Загребу. На фасади се налази и бронзани рељеф који представља карту Југославије са центрима Бановина. Такође, били су украшени и прозори, са репродукцијама старих повеља, фресака и деловима Мирослављевог јеванђеља. Унутрашњи простор павиљона био је организиран у два дела, одељена великим преградним панелом који представља Југославију, делом Љубе Бабића. Предње одељење павиљона било је замишљено као културно-уметничко и фолклорно, са стубом културе као средиштем југословенске интегришуће мултикултуралности, са репродукцијама фресака српских средњовековних манастира, рељефног сакралног наслеђа хрватског приморја, богумилским споменицима, и другим садржајима. На главном зиду, испод мапе САД-а, и прилозима о доприносу југословенских исељеника америчкој култури, приложене су кратке биографије Николе Тесле, Михаила Пупина и Ивана Мештровића, најзначајнијих југословенских исељеника у Америци.⁶⁸

Југословенски павиљони у Паризу и Њујорку нису били једини примери југословенске ефемерне архитектуре, којима је власт показала интересовање за партиципирате националних елемената сложеним садржајима својих изложбених презентација, али су несумњиво били њени најзначајнији примери.⁶⁹

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid., 8.

⁶⁹ Осим у Паризу и Њујорку, Краљевина Југославија учествовала је на изложбама у Прагу, Бечу, Пловдиву и Солуну. В.: „Југословенско солколство подиже у Прагу свој изложбени павиљон“, *Политика*, Јун 1, 1938, 6; И. М. Р., „Улога Беча у изградњи европске привредне структуре“, *Политика*, Септембар 8, 1940, 8; „Наш павиљон на Међународном сајму у Пловдиву“, *Политика*, Мај 15, 1940, 11; „Југословенски павиљон на Петнаестом међународном сајму у Солуну“, *Политика*, Октобар 7, 1940, 7.

7.0. АРХИТЕКТУРА У ФУНКЦИЈИ КУЛТУРЕ

7.1. Народни, просветни и домови културе

Основу модернизацијских идеја о културном, националном и друштвено-политичком јединству, и интеграцији југословенских народа, најчешће је дефинисао „... страх од страних асимилаторских утицаја ... националних и верских раскола, партикуларистичке и традиционализмом оптерећене свести, заосталости и својеврсне скучености малих, незнатних, свету непознатих и затворених балканских култура“.⁷⁰ Стога је и садржина југословенске културне политике, била условљена „... историјским наслеђем, културним традицијама ... аспирацијама водећих друштвених снага и природом друштвеног система, односно начином уређења и степеном функционисања власти“, односно бројним ограничењима која су утицала на то да се „... културна политика исказивала као скуп жеља и пројеката који нису имали много заједничког са реалним стањем“.⁷¹

Као последица сучељавања и преплитања различитих културних традиција (западњачке, медитеранске, српско-византијске и орјенталне), испречила се немогућност интегрисања аутохтоних култура у хомогени формат нове југословенске културе. Стога су представљачки концепти југословенске културе до 1941. у пракси задржали хетероген састав националних култура.

Док се у култури није могла пронаћи хомогеност интегралне форме југословенства, у архитектури која је била у функцији презентације културе, универзалност модернистичке градитељске естетике омогућила је да се заобиђу идентитетски проблеми који су оптерећивали садржајни корпус националних култура на југословенском државном простору. Као што политика југословенства није одражавала природан континуитет идеја и идеологија, тако ни архитектонске праксе нису биле одраз поступне градитељске еволуције, већ наслеђених градитељских програма. Карактер архитекту-

⁷⁰ Ljubodrag Dimić, „Kulturna politika u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (mogućnosti i ograničenja)“, у *Dijalog povjesničara – istoričara* II, прир. Hans-Georg Fleck и Igor Graovac (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000), 307.

⁷¹ Ibid., 311-312.

ре установа културе углавном је обликован у модернистичком руху, мада су чести били и примери локалних интерпретација традиционалног градитељства, а одређене одјеке оставила су и строге линије новомонументалних градитељских програма.

Плуралистичка физиономија српске културе, грађена је пројекцијом континуитета националне прошлости и њеном југословенизацијом. Креиране и спровођене као део стратегија културне политике, интеграција националне у југословенску културу, није се посебно осетила у архитектонском стваралаштву, које је између 1935 и 1941. било стављено у функцију културе.

Изградња установа културе, посебно значајна била је у заосталим руралним пределима. Село је захваљујући културним акцијама, изградњи школа и установа културе постало просвећеније. У годинама које су претходиле Другом светском рату, село је доживело велики културни препород, али не и адекватан економски напредак. Ове неравномерности, нису могле бити отклоњене до почетка рата, „... али су, ипак, били приметни процеси који су водили културној интеграцији и уједначавању“.⁷²

Објекти културе били су од непроцењивог значаја за напредак заосталих крајева, али и за подизање квалитета градског живота. Сходно различитим улогама које су имали у градским и сеоским срединама. Монументалнији објекти реализовани су у градовима, док су у селима реализоване грађевине скромнијег формата, које често могле задовољити тек одређени аспект културног живота. Међутим, и поред тога, установе културе у селима често имале готово мисионарски катактер, посебно када су реализоване у заједницама које нису имале развијену просветну и културну свест, нити друштвено-социјални живот.

Као „... носилац културно-просветног и националног живота“, у шумадијском селу Мали Крчмари, по пројекту арх. Павле Ђорђевић, 1935. саграђен је дом краља Александра Карађорђевића.⁷³ Овај приземни објект има лучни троделни улаз у средишњем делу прочеља. Бочно су два масивна прозора. Кровни покривач има необичан облик настао из слободне примене четвороводног крова. Значај дома посебно долази до

⁷² Đimić, „Kulturna politika“, 316.

⁷³ М., „Народни дом у Малим Крчмарима“, *Политика*, Јун 21, 1935, 8.

изражаја када се узме у обзир да је подизан средствима мештана, и да је био други објекат таквог типа који је подигнут у Шумадији.

Национални и друштвени значај народних, просветних и домова културе, види се у великој пажњи коју су им придавале власти. Захваљујући њиховом специфичном карактеру, који се осетио у динамици народног живота, односно у афирмацији културних и просветних садржаја, који су поступно постали саставни део народног живота. Према томе, власти су овде препознале могућност идеолошког деловања, па је југословенска мисао ширена посветним пијететом који је био садржан у имену страдалог краља Александра, политичког заштитника југословенске идеје и оца југословенске државе. Краљу Александру посвећен је модернистички обликован Народни дом у Књажевцу (1935) (Сл.30). Свечаном освећењу присуствовале су високе државне и војне званице, међу којима и тадашњи министар социјалне политике Драгиша Цветковић.⁷⁴ Модернистичком интерпретацијом традиционалних и неокласицистичких облика, налик градским палатама с почетка прошлог века, формулисана је архитектура наглашених еклектичних обриса. Симетрично композиција прочеља и асиметрија бочних потеза грађевине даје извесну динамику. Улазна партија, маркирана је издигнутим улазом у средишњем делу прочеља. Сокл је обложен ломљеним каменом, изнад кога се пружа високо приземље. Бочно од улаза са сваке стране су по четири правоугаона прозо-

Сл.30. Народни дом краља Александра, Књажевац.
Извор илустрације: <http://knjazevacinfo.rs/kultura/6049-simbol-gradjanskog-knjazevca.html>

ра. Исти распоред поновљен је на спрату. Вертикални акценти фасадног платна, остварени су стилизованим плошним лезенама које се пружају између прозора. Осим у лезенама, одједи неокласицистичког обликовања, садржани су у силиуети кровног венца са атиком и

⁷⁴ „Освећење Народног дома у Књажевцу“, *Политика*, Децембар 30, 1935, 7.

балустерима. Зграда је покривена четвороводним кровом са мноштвом димњака, чија силуета наговештава народну градитељску традицију.

Надахнутији модернистички концепт применио је пројектант Народног дома у колонији Томиславци код Бачке Тополе, који је био посвећен краљевом сину, принцу Томиславу (Сл.31). На овом примеру, види се значај који је политички естаблишмент придавао популарисању династије у народу. Симболичним посвећивањем народних домова члановима краљевске породице, Двор је демонстрирао своју приврженост и оданост народу. Да ова оданост буде обострана, потрудили су се организатори освећења, на коме је говорио и тадашњи сенатор Радослав Дуњић, бивши бан Дунавске бановине који окупљенима поручује да „... овај дом који освећујемо, а који носи име Принца Томислава, ... буде величанствена манифестација љубави и оданости нашем Узвишеном Краљу, Његовом дому и великој Југославији“.⁷⁵

У погледу архитектуре, народни дом у Томиславцима, дело је изразитих модернистичких волумена. Симетрична композициона поставка зграде са истакнутим средишњим трактом који се пружа у дубину плаца, различитом нивелацијом примарних маса, и великим прозорима, упућује на веома савремен приступ. Кубични волумени прочеља имају

Сл.31. Народни дом принца Томислава, Томиславци.
Извор илустрације: http://tomislavci.rs/slike/12-28-2008%207-34-01%20_0002.jpg

по три реда прозора. Заједно са издигнутим средишњим делом, ова крила истичу подужност и геометријску структуралност прочеља.

По пројекту инж. Драга Јозића и Михаила Барана, општинских градитеља, у српском стилу саграђен је народни дом краља Александра у Косовској Митровици (1936) (Сл.32).⁷⁶ Овај дом

⁷⁵ „Освећен је Народни дом у Томиславцима најлепша зграда у целом том крају“, *Политика*, Септембар 16, 1935, 12.

⁷⁶ „У Косовској Митровици подигнут је велики дом Краља Александра Првог Ујединитеља“, *Политика*, Децембар 30, 1936, 11; Александар Кадјевић, „О архитектури националног стила на Косову и Метохији између два светска рата“, *Новопазарски зборник* 23 (1999): 182.

примио је чак седамнаест разних културних, националних и привредних друштава, па на прави начин осликава мултифункционални карактер народних домова. Реализован у форми традиционалне куће, са чевроводовним, те придодатим лучним тремом и балконом, правоугаоним прозорима, представља модерну локалну интерпретицију националног градитељског корпуса.

У још једном важном центру тадашње Јужне Србије, Скопљу, између 1936 и 1938. саграђен је народни дом посвећен Ибн Пајку, по пројекту арх. Глигорија Томића

Сл.32. Народни дом краља Александра, Косовска Митровица.
Извор илустрације: *Новопазарски зборник* 23 (1999): 181.

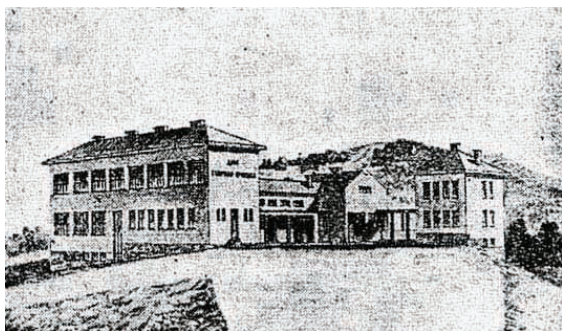
Сл.33. Народни дом Ибн Пајко, Скопље.
Извор илустрације: Грчев, *Архитектонските стилови*, 361.

(Сл.33).⁷⁷ У групи наведених објеката, скопски народни дом је свакако најрепрезентативнији. Зграда је замишљена и реализована као монументална модернистичка структура. То је вишеспратна грађевина са закривљеном главном фасадом, нозовима густо распоређених правоуганих прозора, ребрастом структуром завршног страта, и истуреним балконима на бочним странама.

У скромне примере спада дом културе и музеј краља Александра у Грабовцима (1939).⁷⁸ Дом има изглед једноспратне куће на две воде, без архитектонског

⁷⁷ „Конкурс за израду идејних скица за Вакуфски дом „Ибни Пајко“ у Скопљу“, *Политика*, Март 16, 1937, 18; „Подизањем „Дома Ибни Пајко“ отпочело је формирање трга цара Душана у Скопљу“, *Политика*, Октобар 24, 1938, 11; Грчев, *Архитектонските стилови*, 359-361.

⁷⁸ Д. Ј., „Културни дом у Грабовцима у Срему, биће споменик националном хероизму и музеј хуманости“, *Политика*, Јул 8, 1939, 12.

Сл.34. Народни спомен-дом Гаврила Принципа, пројекат, Босанско Грахово.
Извор илустрације: *Политика*, Децембар 31, 1940, 17.

значаја. Међутим, с друге стране још је у међуратног штампи истакнут национални значај дома, који је подизан као „... споменик националног хероизма“, у част грабовчана који су мучки убијени 1914. Тако је дом имао и меморијалну функцију. У дому су смештене библиотека и читаоница, школска чета, задруга, две учионице и музеј.

Као права „... манифестација националне свести...“, у штампи је издвојено освећење темеља Народног спомен-дома Гаврила Принципа у Босанском Грахову (1939-1940) (Сл.34).⁷⁹ То је монументалан објект сачињен из више целина. У идејном решењу преовлађује модернизована форма традиционалног народног неимарства. Ритам истурених и повучених партија, више самосталних грађевина са низовима великих прозора, четвороводним и двоводним крововима, међусобно повезаних системом слободних тремовима, створили су једну разуђену композициону целину прилагођену терену у паду и брдовитом пејзажу Босанског Грахова.

Елементи народне градитељске традиције садржани су у архитектури народног дома у Истоку код Пећи (1940).⁸⁰ Примењујући тип куће са наглашеним бочним странама и увученим улазним делом, равним фасадама и вишеделним кровом, настало је дело модернизованог народног тока.

Репрезентативнији пример модерно интеретираног народног неимарства представља Народни дом у Бадњевицу (1940-1941) залагањем свештеника Андре Божића (Сл.35).⁸¹ Зграда је подигнута у близини цркве у центру места, што јој је давало истакнут урбани

⁷⁹ „Спомен дом Гаврилу Принципу у Босанском Грахову доведен је под кров“, *Политика*, Децембар 13, 1939, 11; Б. Радић, „Дом Гаврила Принципа у Босанском Грахову још није довршен“, *Политика*, Децембар 31, 1940, 17.

⁸⁰ „Први Народни дом у Метохији“, *Политика*, Јануар 28, 1940, 19.

⁸¹ „Бадњевац најнапредније село у Шумадији“, *Политика*, јануар 22, 1941, 12; Саво М. Арсеновић, ур., *Споменица Епархије шумадијске: фотомонографија* (Крагујевац, Београд, Каленић: Епархија шумадијска, 2009), 312.

Сл.35. Народни дом, Бадњевац.

Извор илустрације: Фотодокументација Епархије шумадијске.

положај. У основи је примењено подужно приземно решење коме су са страна придодата бочна одељења. Дуж плошне фасаде пружа се низ лучних прозора, типичан мотив националног стила. Између прозора прислоњени су удвојени стубићи, док је лук профилисан декоративним луне-

нама. Зграда је покривена четвороводним кровним покривачем. Унутрашњи простор сачињен је од средишње дворане пројектоване да прими хиљаду људи, са модерном биоскопском и позоришном позорницом, и шест помоћних одељења у која је смештена читаоница и сва културне и просветне установе овог села и парохијски дом.

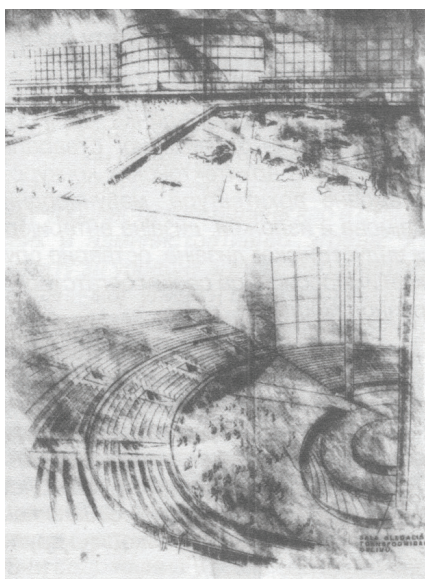
Естетика модернизма заступљена је у архитектури репрезентативног здања Народног дома краља Петра и Александра Карађорђевића у Вишеграду (1940).⁸² У дому су смештена разна вишеградска друштва и грађанска школа. Чврсти кубични облици, правих линија, распоређени су у симетричном композиционом поретку. Одвајањем двоспратног прочелног тракта од основног троспратног кубуса грађевине, у чију је плошну површину усечена широка ниша са прозорима и подеоним гредама, естетика зграде је приближена строгом модернистичком маниру Новог стила. У освит Другог светског рата, опредељеност за строги модернистички језик Нове традиције, била је све присутнија у архитектури коју су финансијски помогале југословенске власти. Идеолошко маркирање објеката којима је придаван национални значај, још од 1935. године, обављано је посветном нотом југословенским монарсима, али је склоност ка естетици строгих форми одличније испољена тек крајем четврте и почетком пете деценије двадесетог века, што се види на примеру вишеградског народног дома.

⁸² „Споменик краљу Ослободиоцу и краљу Ујединитељу“, *Политика*, Јануар 14, 1940, 19.

7.2. Пројекти за установе културе у Београду и Панчеву

„Сада, у четвртој деценији двадесетог века, нису више актуелни споменици са чисто уметничком и репрезентативном тенденцијом ... већ корисне културне установе, где би човек из колективне масе могао да се физички и душевно изграђује“, писао је Милорад Пантовић поводом свог пројекта за централни дом културе у Београду (Сл.36).⁸³ Пројекат је настао 1935. као дипломски пројекат, у коме се види утопијска визија младог аутора.⁸⁴

Пантовић је сматрао, да је Београду као младој метрополи и престоници једне велике државе, био неопходан дом културе, у коме би „... човек ... нашао времена за забаву, одмор, телесно и душевно окупљење“, који би свој пуни значај остварио из широког социјалног схватања, „... јер би на тај начин дом најбоље одговарао циљу ... да послужи најширим деловима нашег друштва“.⁸⁵

Сл.36. Централни дом културе, пројекат, Београд.
Извор илустрације: Маневић, ур.,
Лексикон неимара, 310.

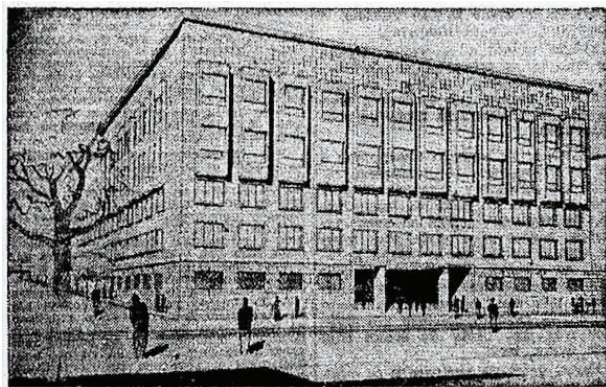
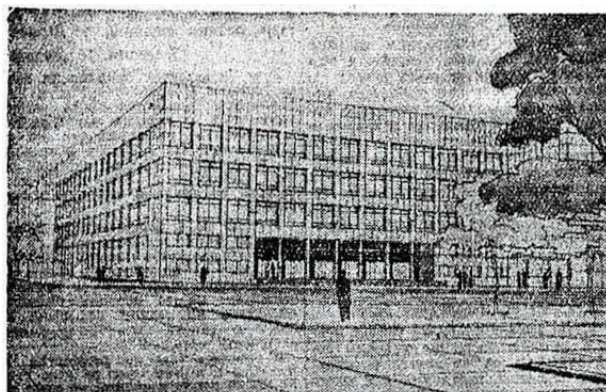
У саставу ове установе културе нашли би се и позориште, биоскоп, библиотека и купатило. Разноврстан садржај подразумевао је примену савремених концепата градње. Гвожђе, стакло и насагориви материјали требали су бити примењени у конструкцији овог изразито монументалног објекта. Како је главни део зграде заузимала велика позоришна дворана, средишњи део објекта је овалног волумена, са масивним стакленим панелима. Читава грађевина оставља утисак авангардног функционалистичког дела, исувише радикалног за историјски амбијент парка Мањез, локације која је била предвиђена за реализацију.

⁸³ В. Л., „Дом културе, у гвожђу и стаклу, за Београд будућности“, *Политика*, Мај 6, 1935, 8.

⁸⁴ Зоран Маневић, ур., *Лексикон неимара* (Београд: Грађевинска књига, 2008), 310.

⁸⁵ Л., „Дом културе, у гвожђу и стаклу“, 8.

Корпусу нереализованих пројеката за установе културе, припада и онај за зграду Етнографског музеја у Београду (Сл.37/38). Као установа са дугом традицијом, која је дуго деценија била бастион националне културе, етнографском музеју била је потребна нова савремена зграда, како би могла испуњавати своју културну мисију. Пошто је музеј скоро пуне четири деценије био у старој кући Стевче Михајловића коју је на располагање добио 1899. потпуно је јасна потреба за изградњом нове грађевине. Стога је средином 1938. био расписан конкурс, који није задовољио очекивања наручилаца, а награђени су били загребачки арх. Ђорђе Крекић, Јован Корка и Ђорђе Киверов и

Сл. 37/38. Зграда Етнографског музеја у Београду: пројекат Мате Бајлона и Емануела Шаманека (горе) пројекат Крекића, Корка и Киверова (доле)
Извор илустрације: *Политика*, Август 19, 1938, 7.

сарајевски неимари Мате Бајлон и Емануел Шаманек, као и рад београдског градитеља Драгана Гудовића.⁸⁶

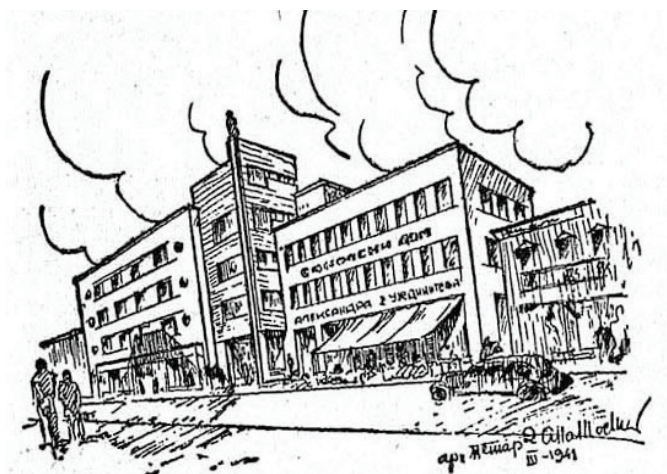
Загребачки и сарајевски аутори понудили су два слична модернистичка решења, наглашеног функционалистичког карактера. Оба пројекта предвиђају угаону зграду кутијасте форме и симетричне композиције. У средишту pročеља отворен је улаз, који сарајевски аутори решевају колонадом монолитних стубова, а загребачки са два масивна заобљена стуба.

Фасаде су решене по систему скелетне конструкције са мноштвом прозора.

⁸⁶ Б. М. Дробњаковић, „Етнографски музеј у Београду“, *Политика*, Април 23-26, 1938, 10; „Како ће изгледати нови Етнографски музеј који ускоро треба да се гради“, *Политика*, Август 19, 1938, 7; „Етнографски музеј у Београду имаће зграду по узору на зграде европских музеја те врсте“, *Правда*, Септембар 2, 1938; Зоран Маневић, „Архитектура и политика (1937-1941)“, *Зборник за ликовне уметности* 20 (1984): 305-306; Slobodan Ćiša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, knj.2, *Arhitektura, arhitekti, pojmovi* (Beograd: Beogradska knjiga, 2005), 796; Никола З. Килибарда, „Преглед делатности и улога Драгана Гудовића у београдској архитектури“, *Годишњак града Београда LVII* (2010): 222-223.

Док је систем наизменичног понављања прозорских низова код Бајлона и Шаманека прешао у монотонију, Корка, Крекић и Киверов уоквирују завршна два спрата и тиме у композицију уносе елемент динамике.

Пројекат Драгана Гудовића остао је непознат, али је у коначном опредељењу наручи-лаца, оцењен као најподеснији за подизање зграде. Како би на прави начин прерадио свој пројекат у савремену музејску установу, Гудовић је упућен на студијско путовање по европским метрополама. Пројекат који је настао након ових путовања, познат је на основу описа показује да је Гудовић нарочито надахнут био новом немачком архи-тектуром. Пројекат подсећа на решење Министарства грађевина, са монументалним псеудојонским стубовима, пренаглашеним и истакнутим у први план главне фасаде.⁸⁷ Као објекат монументалних размера, замишљен је Дом културе у Панчеву, пројектован од стране архитекте Петра Анагостија у освит Другог светског рата (Сл.39).⁸⁸ Пројекти су одобрени, али је изградању омео почетак рата. Панчево је у то време имало више од тридесет и пет хиљада становника, соколско друштво и више од тридесет културних,

Сл.39. Дом културе, Панчево.

Извор илустрације: *Политика*, Март 23, 1941, 13.

хуманих и националних друштава, која су сложено покренула акцију за подизање дома културе. Планира-но је да се зграда подигне у центру града. Пројектант се определио за модернистички концепт са експре-сивно обликованом средишњом партијом која се попут куле ис-тицала у силуети уличне фасаде.

⁸⁷ Килибарда, „Преглед делатности и улога Драгана Гудовића“, 223.

⁸⁸ „Велики дом културе подиже се у Панчеву. То ће бити једна од највећих зграда ове врсте у нашој земљи“, *Политика*, Март 23, 1941, 13; Марина Ђурђевић, „Прилог проучавању живота и дела архитекте Петра Димитријевића Анагостија“, *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII (2000-2001)*: 246-247. Са површином од 2.500 м², уличном фасадом дужине педесет и пет мерата и двораном за хиљаду стоо-самдесет гледалаца, био је један од највећих планираних домова културе у земљи.

Лево и десно су се надовезивала два независна дела, истурени троспратни са леве стране, и увулени двоспратни са десне стране. Дуги низови прозора, зидних патапета, и равних зидних трака уклопили су се у динамични композициони формат зграде, чију су изградњу на крају спречила већ помињана ратна збивања.

7.3. Државна опера у Београду

Један од највећих нереализованих архитектонских конкурса у међуратном Београду, био је намењен згради Државне опере (1938-1940).⁸⁹ Како би се створила материјална основа за подизање Државне опере, власти су у финансијски закон унеле нарочито овлашћење којим су била обезбеђена средства за изградњу. Сходно плану да ово буде једна од најрепрезентативнијих престоничких палата, расписан је међународни конкурс за који је владало веће интересовање у свету него у земљи, па је од укупно седамдесет и четири приспела пројекта, чак четрдесет и пет било из иностранства.

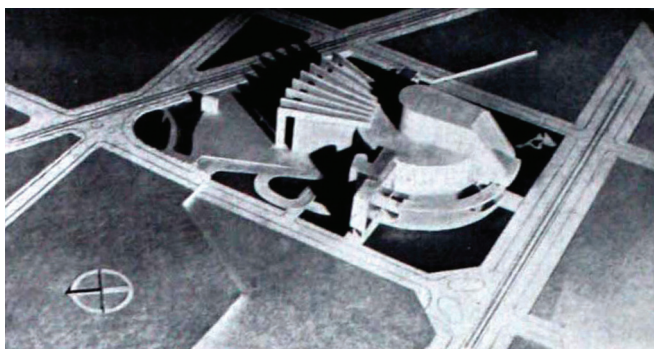
У оцењивачком суду нашли су се угледни професори архитектуре Светозар Јовановић, Димитрије М. Леко, Едо Шен и Иван Вурник. Према томе, српска архитектура је била довољно отворена не само за југословенске градитеље, већ и за стране архитекте, упркос томе што се део домаће јавности и стручних кругова томе оштро протибио. Уважавањем мишљења колега из Загреба и Љубљане, потврђена је либералност српских стручњака, али уједно и негативна тенденција све већег уплитања политике у питања естетике репрезентативних државних здања.

На конкурс за београдску оперу награђени су радови италијанског ауторског тандема Марбота Пасквала, Орестана и Вињети Луиђија, Тасоти Дантеа и Ренде Карла

⁸⁹ АЈ, 62(зп)-778; „За подизање Опере у престоници биће расписан међународни конкурс“, *Политика*, Март 25, 1938, 8; „Конференција посвећена питању подизања Опере и других просветних зграда“, *Политика*, Мај 13, 1938, 6; „Око зидања велике Државне опере у Београду“, *Политика*, Мај 31, 1938, 8; „Како је замишљена зграда Велике државне опере у Београду“, *Политика*, Јун 10, 1938, 10; „Где ће бити подигнута Државна опера у Београду“, *Политика*, Децембар 29, 1938, 10; „Државна Опера могла би се подићи код Народне скупштине. Реферат архитекте г. Ивана Здравковића у клубу престоничких архитеката“, *Политика*, Фебруар 25, 1939, 14; „На конкурс за израду идејне скице за нову зграду Државне опере у Београду стигла су седамдесет и четири рада, од којих четрдесет и пет из иностранства“, *Политика*, Март 1, 1940, 14; „Продужен рок предаје идејних скица интернационалног конкурса за нову зграду Државне опере у Београду“, *Политика*, Новембар 21, 1940, 18; Иван Здравковић, „Исход конкурса за београдску Оперу“, *Уметнички преглед* III, бр.4-5 (1940): 144-148.

Сл.40. Опера у Београду, пројекат италијанских аутора.
Извор илустрације: *Уметнички преглед* III, бр. 4-5 (1940): 144.

Сл.41. Опера у Београду пројекат Владимира Турине и
Хинка Готвалда.
Извор илустрације: *Уметнички преглед* III, бр. 4-5 (1940): 146.

(Сл.40), загребачких аутора Владимира Турине и Хинка Готвалда (Сл.41), немачких градитеља Хенриха и Ханса Хојзера, белгијског арх. Раула Бегуина, београдског арх. Ивана Савковића и руских неимара Николаја Васиљева и Џошуе Ловенфиша из Њујорка.

Стилски распон награђених пројеката кретао се од модернистичког и неокласицистичког тока новог стила, до авангардних модернистичких решења. Строги поредак монолитних стубова у спратном делу pročеља, у комбинацији са плош-

ним зидним површинама пројекта италијанских аутора оставља утисак помпезне монументалности. Улаз је на средини pročеља. На надвратник је постављен стилизовани двоглави орао. Широка платформа са pročељем, монументална скулптура на платоу испред зграде и улазна партија, читавом комплексу дају сценографски визуелни карактер. За разлику од тога, унутрашњи простор је добро простудиран и функционално организован. Нарочито упечатљив утисак оставља простана оперска дворана.

Пројекат немачких арх. Хентриха и Ханса Хојзера, типичан је пример нове немачке архитектуре. Модерном интерпретацијом елеманата преузетих из немачког академског и неокласицистичког наслеђа, комбиновани су подужни и полукружни волумени, којима је формирана силуета pročеља и бочних страна. Масивни монолитни стубови у правилном поректу пружају се дуж читавог pročеља, нарочито снажно дејствујући на улазној полукружној партији. У градитељском склопу истичу се масивни угаони кубуси, високи објекти у позађу грађевине, те отворене аркаде стубова којима су са зградом повезана помоћна одељења.

Пројекат Раула Бегуина, белгијског архитекте, био је модерно конципиран објекат, подељен на средишњи тракт, наглашен у силуети прочеља и бочна крила. Главни градитељски акценат чине масивни луци који снажно дејствују наспрам плошних зидних површина, заузимајући читаву површину грађевине, како на прочељу, тако и на бочним странама, што згради даје извесну дозу закаснеле романтичарске сензибилности, карактеристичну за рану модернистичку архитектуру западне Европе.

Међу југословенским ауторима, учесницима конкурса, посебно се издвојио пројекат загребачких неимара Владимира Турине и Хинка Готвалда. Авангардни модернистички концепт, хрватских градитеља потекао је из кружне основе објекта, која се лепезасто шири у простор са прочеља, односно затвара са супротне стране. Обиље армирано-бетонских носача, рамова и готово скулптурално обрађени овал основе, наглашавају модернистичке квалитете пројекта, који су сагледиви у усаглашености између његових функционалистичких и естетских критеријума.

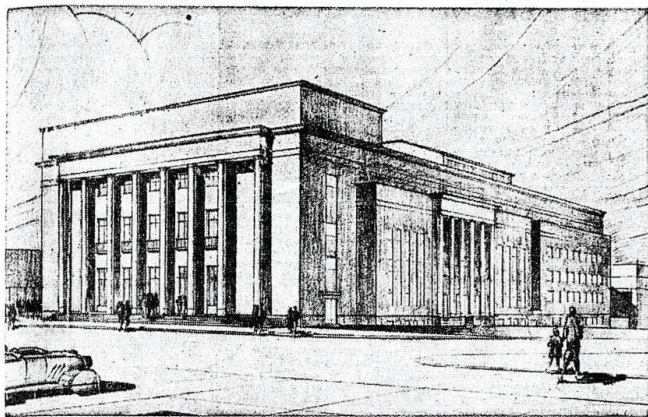
Од београдских аутора, награђен је пројекат арх. Ивана Савковића, који је био савремено модернистичко решење кружних волумена. На средишњи кружни простор оперске сале, Савковић је надовезао сферичне партије, које је уклопио у решење наглашене функционалности. Спољашња архитектура, одраз је унутрашњег распореда. У силуети здања, запажају се сферичне форме, различито позициониране у простору. Умерени одједи естетике стогих стилова, осећају се у отвореном траму који је начињен од парова удвојених монолитних стубова.

Међу пројектима који нису били награђени, жири и стручна јавност издвојили су нацрт арх. Милорада Пантовића и Божицара Обрадовића, чије решење није сачувано, али је остало забележено да рад приказује зграду на оригиналан начин, са добрим познавањем позоришног живота. Као и на пројекту за Централни дом културе у Београду, Пантовић је понудио решење утопијског карактера, са салом за три хиљаде посетилаца, са још једним позориштем под ведрим небом према Улици Краља Милана, што је у великој мери превазилазило потребе наручилаца. Планирајући у монументалним размерама, нудећи разноврсне садржаје, Пантовић је понудио решење, које

је судећи по реакцијама жирија и стручне јавности, свакако превазилазило духовни и технолошки формат свога времена.⁹⁰

7.4. Пројекат за доградњу зграде Народног позоришта у Београду

Судбину београдске опере, на известан начин је делио и пројекат за доградњу зграде Народног позоришта у Београду (Сл.42). Ни овај пројекат није се могао реализовати због почетка рата. Осим тога, међу њима, још једна сличност јасно је уочљива. Као што је на конкурс за београдску оперу наградама нескривено фаворизован монументалистички концепт новог немачког стила, иста естетика била је заступљена и на пројекту за доградњу и преправку зграде Народног позоришта. Мада је у питању било једно од најзначајнијих позоришних здање у земљи, дуге историје и традиције, идејно решење је рађено без конкурсног надметања. Израда је 1940. поверена арх. Драгану Гудовићу, чији је пројекат још једном потврдио предратну наклоност власти према естетици стогих стилова. Идеја доградње ове зграде, била је резултат намере управе позоришта, да се у новој проширеној згради уприличи пунолетство краља Петра II

Сл.42. Народно позориште, Београд.
Извор илустрације: *Политика*, Септембар 20, 1940, 11.

Карађорђевића, што је наравно наишло на одобравање власти.⁹¹

Пројекат је предвиђао примену низови монолитних стубова, како на прочељу, тако и надograђеним бочним странама. Стубови прочеља постављени су на ступенишну платформу и надкривени надстрешни-

⁹⁰ Здравковић, „Исход конкурса“, 147-148.

⁹¹ АЈ, 62-1506; „Проширење и преуређење Народног позоришта код Споменика“, *Политика*, Септембар 20, 1940, 11; В. Сотировић, „На дан пунолетства Њ. В. Краља Народно позориште у Београду почеће рад у проширеној репрезентативној згради“, *Време*, Септембар 20, 1940, 7; „Питање обнове Народног позоришта код Споменика“, *Политика*, Децембар 5, 1940, 9; В., „Почели су радови за обнову и проширење позоришне зграде код Споменика“, *Политика*, Март 2, 1941, 16; Н., „Око реновирања позоришта код Споменика. Садашњу позоришну зграду треба само прилагодити потребама посетилаца и глумаца“, *Политика*, Март 3, 1941, 9; Килибарда, „Преглед делатности и улога Драгана Гудовића“, 223-225.

цом у виду ентаблатуре. Завршни кровни потез дефинише силуету прочеља и висински га одваја од остатка грађевине. Ритмичним смењивањем истурених и увучених партија, подужни волумен здања је подељен на пет целина које не одају утисак композиционе целовитости. Свака партија је решена на другачији начин. У средишњој зони истакнут је низ густо груписаних слободних и прислоњених стубова.

Посматран у целини, пројекат у потпуности одражава еволуцију тоталитарне мисли у српској архитектури, која се од 1938. до 1941., поступно развила од еклектичних евоцирања класичних елемената, преко његовог транспоновања у модерну форму, што се најбоље види на решењу зграде Министарства грађевина, преко грађевина код којих је у потпуности превагнула модернистичка концепција, заснована на строгом реду. Важно место имало је превођење стуба као незаобилазног класицистичког и академског наслеђа у његову нову монолитну форму, која је као таква била укључена у изградњу строгих модернистичких структура, које се у најчистијем облику виде на пројекту Народног позоришта, као и раније издвојеним пројектима за Београдску оперу, те на пројектима и објектима о којима ће бити више речи.

7.5. Народно позориште у Нишу

Монументални објекти намењени установама културе, у време Намесништва, углавном су остали утопијске идеје својих аутора, или ретроградни концепти популарне архитектонске културе свога времена. Међутим, ретки примери, показују да су неки од ових пројеката преточени у успеле реализације. Такво је позоришно здање које је подигнуто у Нишу (1937-1939) по пројекту арх. Всеволода Татаринова (Сл.43).⁹² Зграда је решена у модерном стилу са наглашеним функционалним аспектима пројекта. Улазна партија је постављена на северној страни. Решена је степенованим преламањем кружних волумена зграде. Улаз је профилисан ненаметљивим псеудодорским стубовима, који су

⁹² АЈ, 62(зп)-б.б; „Подизање бановинског позоришта у Нишу“, *Политика*, Јун 12, 1937, 17; С. С., „Завршена је нова позоришна зграда у Нишу“, *Политика*, Децембар 18, 1938, 22; Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 183-85.

Сл.43. Народно позориште, Ниш.
Аутор фотографије: Катарина Радовановић.

постављени на полукружној степенишној платформи, са којој се утапају у модернистичку силуету pročеља. На стубове је ослоњен балкон, који прати закривљеност pročелне фасаде и повезује њене бочне партије. Позадинско фасадно платно прати форму балкона. Отворено је са пет масивних прозора и балконским вратима. Крајњи бочни делови pročеља наглашени су како висином, тако и масивношћу. Попут осталих делова pročеља, имају закривљени волумен који се преноси на бочне фасаде. За разлику од збијених, суперпонираних маса на северној фасади, на подужним потезима бочних фасада, форме су веома разуђене. Чини их низ зидних партија које су асиметрично распоређене дуж наглашених хоризонтала бочних страна. Оне имају различиту висинску нивелацију, са превлашћу једноспратних етажа, истакнуте и повучене делове фасаде са ритмично распоређеним прозорима, те обиље декорације у виду маскерона на парпетним плочама, мноштво лезена, степеновани кровни покривач и клинасте завршетке са јужне стране, у целини произашле из уређења унутрашњег простора.

Мада малобројне, зграде установа културе, имале су важну улогу у укупним настојањима за подизање друштвене свести. Било да су реализоване, или не, оне показују слојевит пресек градитељске мисли о култури и њеној друштвеној улози.

8.0. ПРОСВЕТНИ ОБЈЕКТИ

Просветне прилике заостале југословенске краљевине, биле су такве да је у „... у круговима економске, интелектуалне и политичке елите“, упорно „... истицано да без просвете нема ... стабилизације политичких прилика“.⁹³ Велики проблем просветног система био је у томе што је највећи део уложених средстава ишао на плате запослених, а не на опремање школа, као ни на осавремењавање наставног система. Другим речима, недовољна издвајања „... су утицала на атрофирање културних и просветних установа у областима где су оне постојале у већем броју“, па се „... додатно потхрањивала неравномерност културне и просветне развијености“.⁹⁴

Просветну политику, пратила је неуједначена градитељска активност, која је и поред лоших прилика била врло жива. Градски центри добили су репрезентативне школске објекте, као и друге просветне установе, попут факултета и института, ученичких и студентских интерната, учитељских домова, просветних домова и обданишта. Док је каква таква материјална потпора државе у градским срединама, унапредила квалитет образовања, рурални предели остали су препуштени сами себи. Међутим и поред тога, локалне сеоске заједнице начиниле су озбиљан напор у уздизању просветних прилика, што је било испраћено масовном изградњом нових школских објеката.

8.1. Правни и Ветеринарски факултет у Београду

Између два светска рата, Београд се развио у значајан универзитетски центар. По пројекту арх. Петра Бајаловића подигнута је зграда Правног факултета (1936-1938) (Сл.44).⁹⁵ Романтичарске и академске облике комбиновао је са савременим концептима

⁹³ Dimić, „Kulturna politika“, 316.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ АЈ, 62-1481—1482; АЈ, 62(зп)-828; „Ускоро ће се приступити подизању нове зграде Правног факултета“, *Време*, Август 21, 1936, 2; „Нова зграда Правног факултета у Београду“, *Време*, септембар 9, 1936, 8; „Свечано освећење темеља нове зграде Правног факултета београдског универзитета“, *Политика*, Јул, 8, 1937, 7; „Освећен је темељ нове зграде правног факултета“, *Београдске општинске новине* LV, бр.7-8 (1937): 493-494; „Нова зграда Правног факултета већ је озидаана и налази се под кровом. Унутрашњи радови наставиће се идуће године“, *Политика*, Децембар 28, 1937, 5; „Скидају се већ и последње скеле с нове зграде правног факултета“, *Политика*, Август 24, 1938, 7.

Сл.44. Правни факултет, Београд.

модернизованих монументалисталистичких структура. Зграда има широк угао, наглашен масивним стубовима кружног пресека. Са бочних страна се надовезују подужна крила глатких фасада и густо збијених правоугаоних прозора који су распоређени у правилном поретку дуж спратних етажа. Са задње стране, целина

је затворена попречним анексом благо закривљеног волумена, чиме је добијена троугаона форма основе. Између прочеља и зачеља зграде пружа се подужно средишње крило. Њиме је остварена боља комуникација унутар објекта. Међутим, слободна површина факултетског комплекса ипак није довољно искоришћена, што га чини сличним градитељској култури епохе академизма. Склоност ка академској композицији може се објаснити чињеницом да је Бајаловић био архитекта у позном периоду свога стваралаштва, те да је у већем делу своје пројектантске каријере радио у стилу академизма. Стари принципи и навике су задржани, и често нису били усаглашени са савременим токовима српске архитектуре, што је било својствено старијој генерацији српских градитеља. Према томе, архитектура ове зграде показује да је у другој половини четврте деценије двадесетог века, естетски и идејни компромизам између старог и новог био могућ, али да није давао квалитетна решења, већ дела хибридног карактера, настала неприродним стапањем исувише удаљених стваралачких концепција.

До почетка Другог светског рата, Београд је добио још једну факултетску зграду монументалних размера. У питању је Ветеринарски факултет, који је саграђен 1940. по пројекту арх. Јованке Катеринић (Сл.45).⁹⁶ За разлику од еклектичне архитектуре Правног факултета, у решењу Ветеринарског факултета није било стилског лутања. Опредељеност за стругу линију позног модернизма, одговарала је градитељској политици државе у освит Другог светског рата.

⁹⁶ АЈ, 62-1485—1487; Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 187; Ђурђија Боровњак, „Архитектура два школска објекта Јованке Бончић-Катеринић у Београду: зграде Женске учитељске школе и Ветеринарског

Сл 45. Ветеринарски факултет, Београд.

Зграда се састоји од главног по-
дужног крила, на који су надове-
зана бочна, која су окренута према
дворишној страни. Композиција
је решена по принципима осне
симетрије. У средишту уличног
дела зграде, истакнута је улазна
партија. Она је издвојена из плош-
не равни фасаде и маркирана ду-

боком надстрешницом са четири монолитна стуба. Фасаде су обликоване као глатка
зидна платна са дугим низовима правоугаоних прозора. Са задње стране зграде, у оси
улазне партије дозидан је вишеделни анекс, а са унутрашње стране бочних крила, кон-
структивно су повезана два одељка једноставне правоугаоне форме. Строги симетрич-
ни поредак, наглашена функција, плошност фасада и потпуно одсуство декорације, те
улазна партија, указују на блискост са естетиком слободније схваћене форме Новог
стила. Кровни покривач има нешто традиционалнији изглед. Опоначана је форма чет-
вороводног изгледа, али је на угаоним спојевима прилагођена структури грађевине.
Подизање факултетских здања остало је у сенци изградње школских објеката. То
се и уклапало у слику о просветној политици која је формално нагласак ставила на
описмењавање ширих слојева друштва, односно на стицање основног образовања, које
је и поред државног фокуса ипак највећим делом било на терету локалних заједница.

8.2. Нова зграда за Машинску лабораторију Техничког факултета у Београду

Окоштала форма позног модернизма још јасније је пласирана у архитектури нове
зграде за Машинску лабораторију Техничког факултета у Београду (1937-1940), која
је саграђена по пројекту арх. Бранислава Маринковића и Михаила Радовановића (Сл.46).⁹⁷

факултета“, Годишњак града Београда LV (2008):

⁹⁷ АЈ, 62-1478—1480; АЈ, 62(зп)-797; Милан Просен, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији“, *Наслеђе* VIII (2007): 110.

Сл.46. Машинска лабораторија Техничког факултета, Београд.

Пројектована као подужни објекат, зграда има истакнут централни блок на који су надовезана два бочна. Композициона симетрија објекта развијена је око пренаглашеног централног улаза, који делимично заклања прозоре првог спрата. Плошна фасадна платна отворена су право-

угаоним вертикално постављеним прозорима који су у приземљу и на првом спрату уоквирени у вертикалним паровима, док су на другом спрату примењени мањи, такође уоквирени квадратни прозори. Нижа бочна крила, којима се завешава композиција главне фасаде, обликована су попут главне фасаде, са уоквиреним паровима вертикално постављених прозора. Ненаметљиви вертикални акценти ублажавају плошност зидних површина и дуге хоризонталне волумене главне фасаде.

8.3. Школске зграде у Београду

8.3.0. Гимназије у Београду

Најмонументалинији школски објекти подигнути су у Београду. На Топчидерском брду, по пројекту арх. Предрага Зрнића који је настао прерадом првобитног решења атх. Војина Петровића, саграђена је гимназија краља Александра (1935-1936) (Сл.47).⁹⁸ У еклектичној архитектури овог здања, издвојено је више стилских слојева. Приземље је обликовано у академском маниру, применом рустичног каменог сокла. Композициона поставка и распоред маса такође су настали на академским традицијама. Зграда је подељена на средишњи истурени тракт и ниже бочне анексе. Обрада фасадних платана је у модернистичком маниру, са широким плошним површинама и масивним прозорским панелима који маркирају прочеље зграде. Дубоки поткровни венци са конзо-

⁹⁸ АЈ, 62-1447—1448; „Грађење зграде за гимназију на Топчидерском Брду“, *Политика*, Мај 18, 1935, 15; „На Топчидерском брду, код Звезде, подиже се Гимназија краља Александра I“, *Политика*, Јул 21, 1935, 15; „Гимназија на Топчидерском брду“, *Политика*, Септембар 17, 1936, 16.

Сл.47. Гимназија краља Александра, Београд.

Сл.48. Прва мушка реална гимназија, Београд.

лама и ниска ентаблатура и класични стубови на улазу дају згради извесну неокласицистичку димензију. Кровни појас прошаран је високим димњацима.

Модернистички програм примењен је на решењу монументалне зграде Прве мушке реалне гимназије (1935-1937), која је саграђена по пројекту арх. Милице Крстић и Виктора Гансона (Сл.48).⁹⁹ Зграда има асиметричну композицију, наглашене подужности главне фасаде у Улици Цара Душана 61. На потезу од Добрачине улице развијен је подужни двоспратни тракт, са плошним фасадама и строгим редовима праоугаоних про-

зора. Пажљиво обликовани троделни улаз смештен је у средишту уличне фасаде. Над њим се уздиже вертикална суперпонирана структура завршена дозиданим трећим спратом. Вертикални акценат појачан је структуралним истицањем кубичног прамца, највише тачке грађевине. Прамац је средином отворен вертикалом малих прозора и завршен носачем за заставу. Угаона страна према Доситејевој 39, заобљена је у тупом луку. Отворена је великим квадратним и правоугаоним прозорима у приземљу и два спрата. Сокл је обложен топло-сивом каменом оплатом, док су плошне беле фасаде са масивним прозорима дефинисале монументалну модернистичку силуету здања.

⁹⁹ АЈ, 62-1444—1446; „Грађење нових зграда Прве мушке и Прве женске реалне гимназије у Београду“, *Време*, Јул 17, 1936, 8; „Освећење темеља Прве мушке гимназије“, *Време*, Септембар 20, 1936, 2; „Зграда Прве мушке гимназије на Дорћолу биће завршена ове године“, *Политика*, Јул 16, 1937, 8; „Дорћол је добио нову зграду за своју Прву мушку гимназију“, *Политика*, Април 21, 1938, 13; „Освећена је нова зграда Прве мушке гимназије“, *Политика*, Април 27, 1938, 19; „Како је основана прва београдска

Сл.49. Прва женска гимназија, Београд.
Извор илустрације: <http://www.vbeogradska.edu.rs/o-skoli/kroz-istoriju/>

По пројекту једног од водећих градитеља школа између 1935-1941. арх. Предрага Зрнића подигнута је Прву женску гимназија у Београду (1936-1938) (Сл.49).¹⁰⁰ Комбинацијом равних и заобљених линија формулисана је модернистичка архитектура овог здања. Зграда се састоји од главног и бочних трактова. Главни је развијен на потезу Улице Илије Гарашанина. Због нагнутог терена, на доњем потезу примењена је троспратна структура, док је на горњем потезу, на углу са Абердаревом улицом, добила још један спрат. Угао је снажно заобљен са дуже стране, чиме је грађевина добила извесну експресивност у силуети спољашњих волумена. И на супротном углу Гарашанинове улице, зграда има попречни тракт, што основи даје изглед издуженог слова П. Композија је грађена хоризонталним смењивањем зидних трака и прозорских панела, са наглашеним подеоним бордурама. Ритмичност дугих хоризонтала донекле је наручена вертикално постављеним правоугаоним прозорима и уским зидним парапетима. Пројектом предвиђено решење кровне конструкције предвиђало је извођење традиционалног четвороводног крова, којом је Зрнић показао да није био затворен за примену других стилских образаца, али се у извођењу од тога одустало, па је равна кровна површина сачувала модернистичко-експресионистичку линију зграде, и истакла је међу успешније примере престоничких школских објеката.

Изградња престоничких гимназија настављена је реализацијом још једног Зрнићевог пројекта, овога пута за зграду Шесте мушке гимназије (1938-1941) (Сл.50).¹⁰¹

гимназија“, *Политика*, октобар 1, 1939, 26; Снежана Тошева, „Архитект Милица Крстић (1887-1964)“, *Годишњак града Београда XLIV* (1997): 104-108.

¹⁰⁰ АЈ, 62-1460; „Освећење камена темељца Прве женске гимназије која је чекала своју зграду тридесет година“, *Време*, Октобар 26, 1936, 8; „Освећени су темељи Прве женске гимназије“, *Политика*, Октобар 26, 1936, 11; „Данас се освећује зграда Прве женске гимназије“, *Политика*, Мај 8, 1938, 13.

¹⁰¹ АЈ, 62-1449—1454; „Освећење темеља зграде Шесте мушке гимназије у Краља Александра улици“, *Политика*, Мај 15, 1939, 7; „У Београду се гради нова Шеста мушка гимназија“, *Политика*, Јул 22, 1939, 8; „Нова зграда шесте мушке гимназије“, *Београдске општинске новине LVII*, бр.5 (1939): 297.

Сл.50. Шеста мушка гимназија, Београд.
Извор илустрације: www.politika.rs

Реализацијом овог објекта, Зрнић је начинио извештај заокрет у схватању и интерпретацији модернистичке форме. За разлику од модернистичких волумена који су оживљени смелим експресионистичким захватима на згради Прве женске гимназије, овде је превладао функционалистички приступ, и извесна конвенционализација обли-

ковног језика. Симетричним распоредом кубичних облика тражена је форма прочеља. У средишњој оси прочеља развијена је улазна партија са масивним застакљеним троделним улазом, на који су надовезани истурени бочни анекси. У позађу је повучено фасадно платно спратног појаса, у оси угла отворено великим троделним стакленим панелом, који су као и улаз профилисани са две уске греде. У оси бочних анекса зидно плашна зидна платна отворена су паровима правоугаоних прозора на два спрата. Прочеље је завршено монолитним фасадама, које су са сваке стране отворене паровима широких хоризонтално постављених правоугаоних прозора са подеоним парапетом и оквирним бордурама. Дворишна страна је обликована још конвенционалније, развијањем правилних прозорских и зидних хоризонтала.

8.3.1. Основне школе у Београду

У склопу стратегија просветне политике, промоција владарске породице била је важан аспект дугорочног пројекта интеграције југословенског друштвено-политичког простора, као део образовања младе генерације. Тако је у престоници била саграђена школа краљице Марије Карађорђевић (1935-1940), око чије личности је изграђен култ заштитнице и мајке нације. Школа је саграђена по пројекту арх. Милана Драгутиновића.¹⁰² Модернистичка силуета објекта допуњена је елементима естетике ар-декоа. Зграда је

¹⁰² „Освећење нове основне школе краљице Марије“, *Политика*, Јануар 28, 1935, 16; „Значај изградње нових основних школа у Београду“, *Београдске општинске новине* LIV, бр.8-9 (1936): 547-548; „Школа у предграђу краљице Марије биће проширена тако да ће добити дванаест учионица“, *Политика*, Октобар 5, 1940, 8.

организована у две симетричне целине, које су повезане приземним средишњим анексом. Он повезује средишња двоспратна крила, заобљених угаоних волумена, чије су фасаде прошаране декоративним хоризонталним бордурама. Бочна крила обликована су у виду приземних анекса, са великим уквиреним прозорима, који су отворени у плошним зидним површинама. Ритмичним повлачењем и истицањем делова целине, остварена је динамична, експресивна композиција, али је уједно добијена структурално раслојена и слабо повезана композиција.

Међу успела модернистичка дела уврштава се Основна школа на Булевару кнеза Александра (1936-1938)¹⁰³, данашња Педагошка академија (Сл.51). Зграда је саграђена по пројекту арх. Миливоја Тричковића. Ова школа, била је награђена на конкурс за најбољу београдску фасаду из 1938. године. У модернистичкој архитектури зграде, наглашени су функционалистички аспекти решења. Композиција pročелја је асиметрично постављена. Улазна партија посебно је наглашена у структури грађевине, анексом издвајањем и применом развијену степенишне етажа која води до великих врата квадратног облика. На улаз је надовезана висока кубична структура отворена великим стакленим зидом. Са супротне стране развијено је плошно хоризонтално постављено зидно платно. Подужни волумени здања развијени и на дворишној стра-

Сл.51. Педагошка академија, Београд.

ни са посебним улазом и оштрим вертикалним прамцем који даје експресионистички акценат хоризонтално развијеној композицији. Нагнутост терена према улици Љутице Богдана утицао је на развијање бочних фасада. Ту форме збијеније, прозори вертикално постављени, али је идеја остала неизмењена, заснована на функцио-

¹⁰³ Р., „Која од престоничких зграда сазиданих за последње три године имају најлепшу фасаду?“, *Политика*, Фебруар 4, 1939, 13.

Сл.52. Школа Матија Бан, Београд.
Извор илустрације: Михајлов, *Рајко М. Татић*, 49.

налистичким методама обликовања, са плошним суперпонираним фасадама.

Међу успелије примере архитектуре београдских школа, потребно је уврстити школу Матија Бан на Бановом брду (Сл.52). Школа је подигнута по пројекту арх. Рајка Татића, између 1936-1938. године на Бановом брду је саграђена школа

Матија Бан.¹⁰⁴ Зграда је подигнута на нагнутом терену у Пожешкој улици 52. Два крака спојена су на тупом угаоном прочељу. Троделни надкривени улаз заузима читаву површину приземља. Чине га широки правоугаони улази и удвојене рустичне монолитне гредице. Бочно од улаза су отворена два мања прозора. Спрат је обликован отварањем великих прозора међусобно одвојених уским гредицама. Због нагнутости терена бочне стране су добиле и други спрат. Плошне равне зидне површине су са сваке стране отворене мултиплицираним паровима од по три уоквирена прозора, што уводи модернистичку црту целине. Међутим, оно што грађевини даје посебан акценат, јесте не-обично решен кров, заобљен на углу и ефекто надовезан на подужне трактове. Кров је издвојен као главно архитектонско обележје у композиционој целини здања. Заобљен на углу, преломљен на попречним траковима подужних кракова, двосливан између, кров је наговестио фолклористичку црту пројекта. Репертоар традиционалних народних облика, допуњен је применом лучних кровних прозора и стилизованих димњака.

8.4. Примери архитектуре градских гимназија између 1935 и 1941.

У корпусу архитектуре школских објеката 1935-1941. гимназије су биле најрепрезентативнији вид ове архитектуре. Попут престоничких примера, све су биле пројектоване и реализоване као монументални објекти. Грађене су широм земље, а

¹⁰⁴ ИАБ, 15-92-1936; „Освећење нове зграде школе „Матија Бан“ на Бановом брду“, *Политика*, Јануар 23, 1938, 6; „Освећена је основна школа »Матија бан« на Бановом брду“, *Београдске општинске новине* LVI, бр.1 (1938): 44-45; Саша Михајлов, *Рајко М. Татић (1900-1979)* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2013), 47-50.

Сл.53. Гимназија, Алексинац.

један од најрепрезентативнијих примера представља гимназија у Алексинцу (Сл.53). Подигнута по пројекту арх. Милорада Дивца, локалног градитеља између 1935 и 1936.¹⁰⁵ Зграда се упадљиво издвојила у алексиначкој урбаној панорами, својом репрезентатив-

ном архитектуром. С обзиром да је зграда обликована као угаони објект, архитектонски акценат стављен је на решење угла. Равна широка фасада, са извесном сценографском поставком, има развијену улазну партију, спратни појас и степеновану силуету кровног венца. У симетричној композиционој схеми издвојено је неокласицистичко прочеље, са псеудорским стубовима и ентаблатаром на коју је постављен балкон са низом оградом од малих балустера. Спратни појас сачињен је од пет великих прозорских отвора, који су маркирани равним монолитним пиластрима који носе псеудоархитрав. Фасадно платно прочеља је потпуно плошно, завршено са носачем заставе, који је наговестио доминацију модернистичких волумена грађевина. Бочне стране решене су пружањем два уовирена реда прозора и парапета у високом приземљу и на спрату, и издужених зидних платана, која бочним крилима дају наглашени хоризонтални ритам. Уграђивањем неокласицистичких мотива у модернистичку структуру објекта, остварена је грађевина наглашене монолитности, која се издвојила међу претечама строге линије нове монументалности у српској архитектури позног међуратног раздобља.

Одрази строге модернистичке естетике испољени су у архитектури Женске реалне гимназије у Нишу (1935-1936) арх. Димитрија Јуришића (Сл.54).¹⁰⁶ Главна фасада симетрично је компонована. Има наглашене угаоне партије, развијено фасадно платно

¹⁰⁵ „Нова Гимназија подигнута је у Алексинцу“, *Политика*, Јануар 13, 1935, 9; „Освећење нове гимназије у Алексинцу чија је изградња стајала два милиона динара“, *Време*, Јануар 27, 1937, 10.

¹⁰⁶ АЈ, 62(зп)-II/8, 289; АЈ, 74-225-325; „Свечаном освећењу нове зграде женске гимназије у Нишу присуствовао је министар социјалне политике г. Драгиша Цветковић“, *Време*, Јануар, 28, 1937, 4; „У Нишу је јуче освећена нова женска гимназија“, *Политика*, Јануар 28, 1937, 22; Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 186-187.

Сл.54. Женска реална гимназија, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерићић, *Модерна
Ниша 1920-1941.*, 186.

платно са улазном партијом у средишту прочелног фронта. Увучени улаз надкривен је надстрешницом. Хоризонталност главне фасаде ублажена је структуралним наглашавањем вертикалних угаоних кубуса и применом равних вертикалних греда, на првом и другом спрату објекта. У ребрастој

структури коју формирају ове греде, распоређен је низ правоугаоних прозора и парапета, са декоративним мотивима на угловима. Приземље је од остата грађевине одвојено подеоним венцем, сасвим је плошних волумена, без декоративних додатака. Композиција главне фасаде завршена је развијањем модернистичког мотива носача заставе и уских троделних прозора на бочним крилима у горњем делу угаоних кубуса. Бочне фасаде имају слободнији композициони приступ са закривљеним бочним испустима споредних улаза. Фасаде су обликоване слично онима са прочеља, али су укључене у другачији композициони поредак, па не одражавају у толикој мери строгу естетику главне фасаде. Асиметрично постављене са више суперпонираних целина, равних зидних плоха и декоративних мотива, оне су ближе слободнијем схватању модернизма. Унутрашњи простор одраз је функционалистки организоване целине, развијене око потеза главне фасаде у дубину парцеле. Симетрично организоване око осе главне улазне партије, комуникација је остварена дугачким ходником који повезује главно и бочна крила са издвојеном фискултурном салом која је повезана са двориштем посебним улазима. На овај начин добијен добро повезан и организован унутрашњост, са довољно светлости и простора за савремено обављање наставних активности.

Симетричним композиционим решењем, обликована је архитектура гимназије на Цетињу (1935-1937), пројектанта Петра Вукотића (Сл.55).¹⁰⁷ Све већа

¹⁰⁷ АЈ, 74-225-325; „Освећен је камен темељац нове Реалне гимназије на Цетињу“, *Политика*, Септембар 27, 1935, 4; „Нова зграда гимназије на Цетињу изграђује се брзим темпом и за месец дана бећ ће доћи под кров“, *Политика*, Јул 25, 1937, 11; „Нова гимназија на Цетињу“, *Политика*, Децембар 20, 1937, 15; Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 78.

Сл.55. Гимназија, Цетиње.

Извор илустрације: <http://www.cetinje-mojgrad.org/?p=10430>

конвенционализација модернистичких форми која се одвијала у другој половини четврте и почетком пете деценије двадесетог века, рефлектована је у архитектонском решењу цетињске гимназије. Модернистички програм ове зграде, реализован је

симетричним распоредом примарних архитектонских елемената. Централна троделна улазна партија, која је профилисана са четири композитна камена стуба и псеудоатиком са конзолним завршетком, згради дају извесну сценографску димензију. Главна фасада има наглашену подужност, која је остварена дугим хоризонталама наизменичних прозора и парапета, и зидних платана. Фасада је завршена неокласичним конзолним венцем. Композиција прочеља закључена је плитким кровним појасом, са степенованим завршетком и модернистичким мотивом носача заставе. На главни подужни блок, надовезана су три попречна, један у средишњој оси прочеља, и два на угловима. И ови делови решени су попут главне фасаде, наизменичним смењивањем протора и парапета са плошним зидним платнима. Строги поредак модернистичких форми, монолитни улаз и зона сокла са каменом оплатом, допуњена неокласичним венцима, откривају постепен заокрет у модернистичкој градитељској пракси, која је све више попримала строге обресе.

Посебно афирмисана, естетика строгог модернизма, била је у решењу крушевачке Гимназије (1936-1938) (Сл.56).¹⁰⁸ Зграда је компонована доследном применом прин-

¹⁰⁸ АЈ, 62(зп)-428, 429; АЈ, 74-225-325; „У септембру ће се осветити темељи нове гимназије у Крушевцу“, *Време*, Август 18, 1936, 6; Подизање нове Гимназије у Крушевцу, *Време*, Септембар 12, 1936, 7; „Народ Шумадије и Расине приредио је јуче одушевљене и бурне овације претседнику владе г. др. Стојадиновићу који је присуствовао освећењу спомен-чесме у Стопањи и полагању камена темељца за нову гимназију у Крушевцу“, *Време*, Септембар 21, 1936, 4; „Освећење нове гимназије у Крушевцу“, *Политика*, Септембар 18, 1938, 9; М. Суботић, „У присуству изасланика њ. в. краља и чланова краљевске владе у Крушевцу је јуче освећена нова Гимназија“, *Политика*, Септембар 19, 1938, 6; „Освећена је нова гимназија у Крушевцу“, *Време*, Септембар 19, 1938, 5; „Са освећења нове гимназије у Крушевцу“, *Политика*, Септембар 20, 1938, 8. Сачивани пројекат гимназије је из 1927. године потписао је арх. Петар Гачић, али његово решење не одговара изведеном објекту.

ципа осне симетрије. У средишту главне фасаде, наглашених подужних волумена, постављен је једноставно решени улаз. Осим надстешнице, улаз нема додатних детаља. Бочно од улаза развијена је приземна партија, сачињена од високог блоковског сокла и густог низа великих правоугаоних прозора који су постављени у ребрасту структуру. Оштре праве линије, плошне фасаде карактеришу и приземље бочних страна, са разликом у томе што су монолитне греде овде заобљене. Спратна партија је од приземља одвојена подеоним венцем. Њено решење открива потпуно одсуство градитељске инвентивности. Програм строгог обликовања, доследно је спроведен применом мултиплицираних уских гредица, које деле фасадно платно и формирају оквири вертикалних парова широких правоугаоних прозорима и подеоним парапета. Решење је примењено како на главној, тако и на бочним фасадама. Вертикална структураност ребрастих оквира прекида монотонију доминантних плошних хоризонтала. Тиме је крушевачка

Сл.56. Гимназија, Крушевац.

Сл.57. Гимназија краља Петра II, Параћин.

гимназија постала типичан пример српске интерпретације строгих стилова, која је у сличном монументалном оквиру јавила на читавом низу јавних здања.

У најрепрезентативније примере модернизма у архитектури просветних објеката, убраја се гимназија краља Петра II у Параћину (1937-1940) (Сл.57).¹⁰⁹ Посвећена престолонаследнику Петру, гимназија се нашла у служби просветне политике. Будући да архитектура зграде није одражавала тада све присутнији програм

¹⁰⁹ „Параћин добија нову гимназију“, *Политика*, Септембар 1, 1937, 10.

строгих естетика, јасно да се власти нису обавезујуће односиле према градитељској култури тоталитарних система којима су се у овом периоду политички приклониле. Визулни идентитет зграде, настао је сучељавањем равних и закривљених волумена. Асиметрична композиција главне фасаде, са улазом у средишту блока, равним завршетом са једне и продуженим заобљеним краком са супротне стране, наговестила је изузетно смело модернистичко решење. Масивни стаклени панели, плошне зидне површине и монолитне греде формулисале су модернистичку силуету зграде. Везивањем дужег унутрашњег блока са краћим прочелним, зграда је добила подужне бочне волумене. Плошна платна наглашене хоризонталности, на бочним странама имају симетрично распоређене парова великих правоугаоних прозора. Доминација хоризонтала привремено је прекинута на прочељу, истицањем вертикалног кубуса са уским стакленим панелом који раздваја равни и заобљени део главне фасаде. Функционалисти карактер објекта до пуног изражаја је дошао у уређењу добро организованог и осветљеног унутрашњег простора. Стилски формат грађевине настао је на искуствима пуристичког функционализма и модернистичке експресионизма, које су примену нашле у монументалној архитектури параћинске гимназије.

Умеренији модернистички тонови карактеришу архитектуру гимназије у Приштини, која је саграђена по пројекту арх.

Сл.58. Гимназија, Приштина.

Извор илустрације: <http://gimnazijapristina.edu.rs/index.html>

Андреје Кремера (1937-1940) (Сл.58).¹¹⁰

У композицији грађевине посебно је издвојена главна фасада, односно њен средишњи део. Структурално наглашен, са издвајеним улазним делом, компонован у строгом симетричном поретку.

Модернистички програм, развијен је у строгом и декоративистичком облику.

¹¹⁰ АЈ, 62(зп)-II/4; „Израда гимназије у Приштини“, *Политика*, Новембар 21, 1937, 20; „На месту, на коме је некад био двор краља Милутина, у Приштини је подигнута лепа гимназијска зграда“, *Политика*, Јануар 16, 1941, 12.

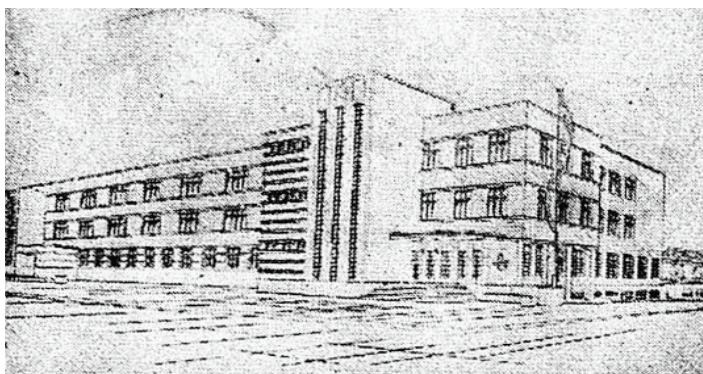
Увучени троделни улаз, маркиран је монолитним гредама које прочељу дају строгу црту, али је ефекат ублажен ликовним третирањем фасада првог и другог спрата, са уоквиреним прозорима и хоризонталним међузидом. Композицију закључује модер- нистички мотив носача заставе, који је постављен у средишту кровног венца. Завр- шеци главне фасаде такође су обликовани у развијањем равних зидних површина, са маркираним правоугаоним прозорима и хоризонталним подеоним венцима. Дворишна страна обликована је на сличан начин, са паровима прозора и хоризонталним борду- рама. Попречна крила спојена су на угловима са главним блоком. Покривена четворо- водним кровом са мноштвом димњака, у архитектури гимназије осећале су и роман- тичарске тежње за евоцирањем националног наслеђа, и повезивањем са историјском димензијом места и грађевине на чијем је подигнута, двором српског краља Милутина. Романтичарске интерпретације у већој мери, јавиле су се у архитектури гимназије у Аранђеловцу (1938-1940) (Сл.59).¹¹¹ Структурални склоп грађевине са једним подуж- ним и три попречна блока, наглашена у силуети главне фасаде, и традиционални кров- ни покривач на четири воде подвукао је паралеле са традиционалним градитељским наслеђем овог поднебља. Модерном интерпретацијом форми резиденцијалних објеката који су настајали на ослобођеним територијама централне Србије и Шумадије, то- ком деветнаестог века, аранђеловачка гимназија је добила извесну архаичност, која је садржана у плошним фасадама са правоугаоним прозорима и подеоним венци-

Сл.59. Гимназија, Аранђеловац.
Извор илустрације: <http://www.arandjelovaonline.com>

ма. Унутрашњи простор је добро про- студиран, развијен око централне комуникације. Подигнута на узвиђењу изнад ужег центра града, ова зграда је су- верено доминирала градском панорамом. Репрезентативан модернистички про- грам реализован је у архитектури

¹¹¹ АЈ, 62(зп)-I/44, 323; „Јуче су освећени темељи нове гимназије у Аранђеловцу“, *Политика*, Август 8, 1938, 11.

Сл.60. Гимназија, Прокупље.
Извор илустрације: *Политика*, Јун 29, 1938, 8.

гимназије у Прокупљу (1938-1940) (Сл.60).¹¹² Модернистичка форма ове зграде, тражена је у смелим сучељавањима хоризонталних и вертикалних блокова. У подужни кубус грађевине, усечена је вертикална кубична структура, отворена са три низа

вертикалних стаклених панела. Као највиши део грађевине, она пресеца подужно тело грађевине. На угу је отворен троделни надкривени улаз. Ритмично смењивање прозорских отвора и парапета, развијање уоквиреним зидних потеза, наглашавају континуитет дугих хоризонтала. Као и читава грађевина, главна фасада, решена је асиметричним распоредом примарних архитектонских маса. Стога улазни део није био посебно маркиран, већ дискретно утопљен у децентрализовану просторну структуру. Дворишна страна је конвенционалније обликована. Има равне зидне плохе, које су отворене са великим правоугаоним прозорима, који постављени у правилне низове. Прозори су распоређени и дуж бочних угаоних крила. Зграда је замишљена и реализована као репрезентативна целина, чија се монументалност надзире у развијању модернистичке композиционе целине.

8.5. Архитектура основних и средњих школа у већим градовима између 1935 и 1941.

Основне и средње школе које су подизане у већим српским градовима по бројности су биле одмах иза сеоских школа, а по архитектонским вредностима у самом врху градитељског корпуса просветних објеката подигнутих између 1935-1941. У погледу стила, као и у престоници, преовладао је модел модернистички обликованог и уређеног објекта, који је на најбољи начин испуњавао савремене просветне стандарде. Како је функционални аспект изградње све више добијао на значају, у циљу побољшања ус-

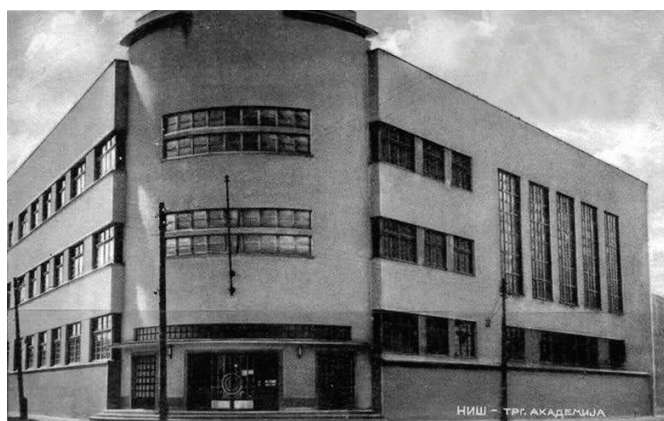
¹¹² „У Прокупљу је јуче на свечан начин освећен камен темељац нове гимназије“, *Политика*, Јун 29, 1938, 8.

лова одвијања наставе, често се дешавало да се естетика грађевине у извесној мери подреди техничким стандардима.

Један од најзапаженијих примера ове архитектуре је некадашња Основна школа кнеза Павла у Јагодини (1937-1940), данашња гимназија, која је подигнута по пројекту арх. Милана Злоковића (Сл.61).¹¹³ Прочишћени модернистички изглед сумира Злоковићева пројектантска интересовања у касним тридесетим годинама двадесетог века, која су била усмерена на примени функционалистичке линије модернизма. Кубичност форме наглашена је плошним фасадама. У композиционом поретку, издвојио се асиметричан однос између прозорских отвора и зидне масе. Прозори се смењују у правилним низовима и слободном распореду, а између њих се пружају зидне плохе. У горњој

Сл.61. Гимназија (раније Основна школа), Јагодина.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/show-thread.php?t=406398&page=27>

Сл.62. Државна трговачка академија, Ниш.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/show-thread.php?t=760406&page=103>

зони примењени су округли прозори. Кровна линија профилисана је развијањем подужног венца, иза кога се пружа равна плоха кровног појаса. Структурализам оквира хоризонтално постављених прозорских панела, са издвојеним анексима, формулишу композицију уравнотежених хоризонтала, и ритмичног сучељавања широких плоха и груписаних прозорских панела.

Модернистичка естетика карактерише архитектуру Државне трговачке академије у Нишу (1937), која је саграђена по пројекту арх. Марка Бојића (Сл.62).¹¹⁴ Експресионистички акценти на усеченом заобљеном

¹¹³ АЈ, 74-57-78; „Радови на подизању Основне школе у Јагодини“, *Политика*, Септембар 5, 1937, 23; Зоран Маневић, *Архитект Милан Злоковић* (Београд: Музеј савремене уметности, 1989), 30.

углу, у контрасту су са конвенционалним функционализмом бочних страна. Наративност закривљене улазне партије са широким средишњим и суженим бочним крилима, плитком надстрешницом и уском прозорском хоризонталом, представљају једно од најоригиналнијих улазних решења у архитектури српских школских објеката. Угаона фасада отворена је са два подужно постављена реда прозора. Кровни завршерак је такође необичан, са делимично усеченом надстрешницом и повученим завршетком. Са бочних страна се надовезују две различито решене фасаде. Карактеришу их плошне фасаде. Са једне стране су прозори усечени подужно и вертикално, док је са друге дуги низ хоризонтала сачињен од прозора и парапета, и уоквирених зидних трака.

Академски, фолклористички и модернистички елементи комбиновани су у архитектури Основне школе краља Александра у Бору (1937) (Сл.63).¹¹⁵ Приземна зона, обложена је рустичном каменом фасадом, док спратни део има равне зидове, без декорације, испресецање уоквиреним прозорима. Средишњи део чеоне и бочне фасаде наглашен је у структуралном склопу фасада. Лучни улаз постављен на углу главне и бочне фасаде. Главни акценат стављен је на изглед уличне фасаде, са развијеним средишњим делом, помало сценографског карактера са високим кровним парапетом. Задња страна, која се налази на вишој тачци нагнутог терена решена је као попречни приземни блок.

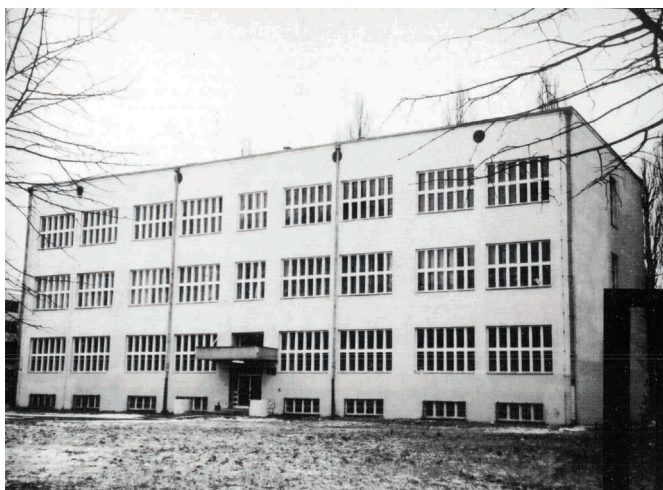
Сл.63. Основна школа краља Александра, Бор.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=679320&page=18>

Између прочеља и зачеља пружа се подужни повезни блок покривен двоводним кровом на који су надовезани остали делови кровне конструкције.

По пројекту инж. Славка Косировића подигнута је Огледна школа краљевића Андреја у Новом Саду (1937-1938) (Сл.64).¹¹⁶

¹¹⁴ Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 188-189.

¹¹⁵ „Нову основну школу у Бору подигла је управа Друштва Борских Рудника“, *Политика*, Јун 26, 1937, 10.

Сл.64. Огледна школа краљевић Андреј, Нови Сад.
Извор илустрације: Брдар, *Од Париса до Брашована*, 39.

Сл.65. Основна школа краља Александра, Зрењанин.
Извор илустрације: Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 118.

Мада није била реализована у монументалном формату, она доследно репрезентује градитељски програм пуристичког модернистичког функционализма. У техничком и функционалном погледу, школа је била студиозно решена, али је у превеликој конвенционалности изгубљена уметничко-естетска димензија пројекта. Зграда има кутијасту форму и добро организован и осветљен унутрашњи простор. На прочелној фасади до изражаја долази симетрија композиције, са улазом у средишту блока, и широким хоризонтално постављеним прозорима, који су у паровима груписани у високом приземљу, првом

и другом спрату. Четири окулуса завршавају композицију горњег дела зграде. Плошне фасаде и равна линија крова, заокружују функционалистички карактер здања.

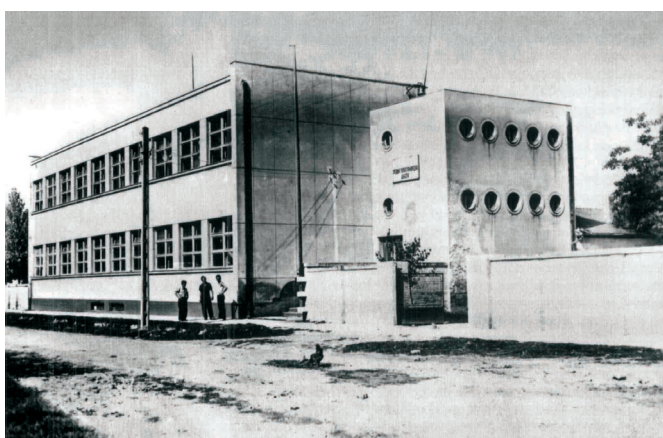
Сасвим другачију модернистичку димензију открива Основна школа краља Александра у Зрењанину (1938), дело арх. Ђорђа Табаковића (Сл.65).¹¹⁷ Комбиновањем подужних и вертикалних блокова, који се сучељавају на углу остварена је динамична композиција. Рамовским профилисањем кубичних маса вертикалног блока, маркирана је повучена улазна партија. Главна фасада има развијени хоризонтални фронт, са два

¹¹⁶ Брдар, *Од Париса до Брашована*, 40-41.

¹¹⁷ „Јуче је освећена најлепша основна школа у Петровграду“, *Политика*, Март 21, 1938, 10; Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 118-119.

реда густо распоређених прозора и плошним подеоним зидом. Приземну бочну фасаду дефинишу уоквирени прозори квадратног облика и равна зидна плоха.

Главни пример, у Табаковићевом опусу школских објеката реализован је у Врбасу. Инспирисана чувеним примером Баухауса, арх. Валтера Гропијуса, настало је архитектонско решење Основне школе у Врбасу (1939-1940) (Сл.66).¹¹⁸ У изгледу зграде преовлађују геометријске форме. На главни део грађевине, прислоњена је кубични улазни блок, повучена ка унутрашњости парцеле. У композицији прислоњеног блока истакнуте су равне зидне површине са округлим прозорима. Дуж главне фасаде

Сл.66. Основна школа, Врбас.
Извор илустрације: Mitrović, Đorđe Tabaković, 118.

Сл.67. Основна школа, Шабац.
Аутор фотографије: Милан Лазаревић.

пружају се два реда прозора смештена у рамовску конструкцију. Њима су супротстављене зидне плохе које наглашавају подужни волумен уличне фасаде.

Модернизована варијанта националног стила примењена је у архитектури задужбине Андре Јовановића, основне школе у Шапцу (1939-1940), која је у штампи оцењена као најлеша подрињска школа (Сл.67).¹¹⁹ Главна фасада компонована је као симетрична целина строгих модернистичких линија. У средишту се налази улаз, у приземљу, на првом и другом спрату над доминирају густо збијени прозори који су остварили.

¹¹⁸ Mitrović, Đorđe Tabaković, 119.

¹¹⁹ Д. Ј., „Најлепша школа у Подрињу“, *Политика*, Новембар 18, 1940, 12.

Између њих се пружају плошне зидне површи. Са супротне, дворишне стране, налази се отворени трем са лучном колонадом декорисаних стубића, што архитектуру ове зграда дефинише као необичан спој националних и модерних форми.

Модернистички системи обликовања примењени у архитектури Учитељске домаћинке школе у Прилепу (1938).¹²⁰ Сачињена од великог средишњег и мањих бочних блокова, структурално наглашених, развијена је композиција строгих линија, са плошним зидним платана и мноштвом прозора.

8.6. Школске зграде у руралним крајевима

У руралним крајевима, по селима, засеоцима и колонијама, одвијала се веома интензивна изградња школа, као део стратегија просветне политике. Ове школе су углавном реализоване као објекти скромних размера, често подизани по типским решењима Министарства грађевина, као део државног градитељског програма.¹²¹ Разлози скромних реализација превасходно су били економске природе, јер се радило о сиромашним срединама, које услед изостанка адекватне материјалне потпоре нису могле приуштити реализацију репрезентативних здања. Стога су ове школе најчешће грађене у духу народног неимарства, без већих градитељских амбиција. Мада најчеће немају архитектонски значај, ове школе ипак показују доминантни правац градитељске делатности у руралним српским срединама. Преовлађују приземне, ређе спратне школе, засведене традиционалним четвороводним кровом.

Унапређењу просветних прилика, власт је приступила као дугорочном националном пројекту. Када су у питању крајеви већински насељени Србима, приоритет је стављен на Вардарску и Зетску бановину, где је неписменост била највећа. Само у току 1936. планирано је да се у Јужној Србији подигне сто двадесет и три нове школе, и да се адаптирају дотрајале старе школе, како би се прилагодиле потребама савременог школства.¹²² Крајем међуратног доба, израђују се типски пројекти за школе у Зетској банови-

¹²⁰ „Прва зграда за учитељску домаћичку школу“, *Политика*, Новембар 4, 1938, 11.

¹²¹ АЈ, 62(зп)-179, 186, 318, 364, 528, 533, 540-541.

Сл.68. Школа, Кавадар.

Извор илустрације: <http://www.levac-online.com/galerija/sl.php?sl=134&j=sr>

ни. Мада је „Закон о народним школама“ предвиђао да школске општине саме подижу школе, то у пракси често није било могуће због лоших економских прилика. Због великог процента неписменог становништва и практичне непримењивости поменутог закона, власти су тек 1939. законски регулисале помагање изградње

нових школа у местима где је за тиме постојала потреба. У Министарству грађевина и техничким одељењима банских управа рађени су типски пројекти школских зграда.¹²³

Типични примери приземних школа које су грађене у маниру народног неимарства реализоване су у Кавадару (1935) (Сл.68), Шарбановцу (1935), Рујишнику (1936-37), Ђурђеви (1936-1939), банатском Путникову (1938), Братачи код Невестиња (1939), Сианчеву (1939) и Вајугу код Кладова (1939).¹²⁴ Све су решене на сличан начин. Имају форму приземне куће на четири воде. Основа је издуженог правоугаоног облика, фасаде нису декоративно обрађене, већ остављене као плошна зидна платна у која су усечени масивни правоугаони прозори који су обезбеђивали довољно светлости и добру проветраност школских просторија.

Нешто сложенији пример овог типа сеоске школе представља школа у космајском селу Рашанци (1937).¹²⁵ Као и на наведеним примерима, и овде је примењена једноставна подужна структура, с разликом у томе што ова школа има академски обликовану четвртасту кулу. Економски боље ситуирана села, или она која су била финансијски

¹²² Б. Антић, „Просвета и школе у Јужној Србији. Јужна Србија треба да добије у току ове године 123 нове зграде за основне школе“, *Политика*, Мај 19, 1936, 8.

¹²³ М. Жуђић, „До септембра месеца ове године у Зетској бановини биће подигнуто сто једанаест нових зграда за основне школе“, *Политика*, Март 26, 1941, 14.

¹²⁴ „Завршена је нова школска зграда у Кавадару“, *Политика*, Март 13, 1935, 10; „Село од сто педесет душа подигло је лепу школу“, *Политика*, Новембар 13, 1936, 11; „Сељаци су подигли школу у селу Рујишнику“, *Политика*, Јануар 18, 1937, 10; „Просветни напредак у селима нашега Југа“, *Политика*, Март 3, 1939, 11; „Сиромашни сељаци подижу нову школу, али...“, *Политика*, Јул 19, 1939, 11; „Национални понос села Братача, код Невесиња“, *Политика*, Јул 23, 1939, 22; Д. Ц., „Сељаци сиромашног села Ђурђеви, у срезу лепеничком, подигли две школске зграде“, *Политика*, Децембар 25, 1939, 18.

¹²⁵ „Сељаци су подигли школу у селу Рашанци“, *Политика*, Јануар 21, 1937, 13.

потпомугнута од Државе и богатих ктитора, могла су приуштити подизање већих и раскошнијих школа, којима није недостајала архитектонска обрада. Најједноставније је решена школа у Раждагињи (1935-1938), која се осим по спратности не разликује од типа приземне школе. Иако је била скромног изгледа, ова школа је након изградње сматрана једном од најлепших школа у сјеничком срезу.¹²⁶ Рабровска школа (1936) грађена је у академском маниру, са истуреним средишњим трактом и атиком усеченом у четвороводни кров. Еклектичка прожимања фолклоризма, романтизма и академизма приметна су у архитектури једноспратне школе у Доњим Ливадицама код Пожаревачких Жабара (1939).¹²⁷ Иако је подигнута у малом месту, ова школа је представља репрезентативни објекат, грађен са амбицијом да буде урбани репер места.

Репрезентативнији градитељски формат реализован је у модернистичкој архитектури школе у Мељаку (1936), селу надомак Београда.¹²⁸ Грађевина има истакнут фронт, решен геометријском обрадом фасаде, која је завршена правоуглом атиком која је уједно носач заставе. Равни зидови и правоугаони прозори, откривају склоност ка поједностављивању форме, док четвороводни кровови и издужени димњаци упућују на фолклорно наслеђе.

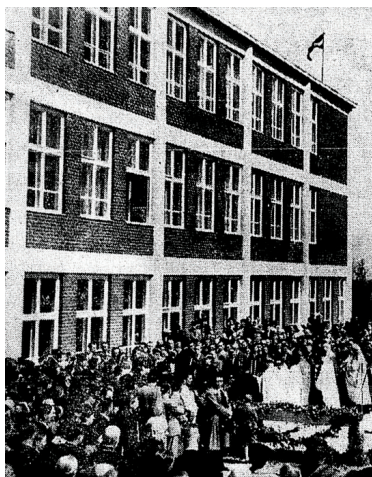
Архитектонски најзначајнија рурална школа подигнута је у колонији Борово село између 1936 и 1937. што је и разумљиво с обзиром да је финансирана од стране фабрике обуће Бата, једног од највећих привредних субјеката у међуратној Југославији (Сл.69). Школа је посвећена краљу Петру II Карађорђевићу.¹²⁹ Школа представља један од најтипичнијих примера модернистичког обликовања, грађена тзв. системом Бата, у градитељском смислу представља својеврсну прекретницу у архитектури модерниз-

¹²⁶ „У селу Раждагањи код Сјенице подигнута је нова школска зграда, која се сматра за најлепшу у целом Сјеничком срезу“, *Политика*, Октобар 11, 1938, 11.

¹²⁷ „Сељаци села Раброва у срезу Рамском, сазидали су врло лепу школску зграду“, *Политика*, Јун 9, 1936, 9; „Сељаци дали за школу 200.000 динара“, *Политика*, Фебруар 21, 1939, 11.

¹²⁸ „Београдски трговац који је у селу Мељаку подигао школу и споменик краљу Ујединитељу“, *Политика*, Јул 17, 1936, 11; „Београдски трговац г. Којадиновић подигао модерну школу у селу Мељаку код Умке“, *Време*, Август 19, 1936, 5; „У недељу ће се у Мељаку осветити најмодернија основна школа у срезу посавском коју је подигао београдски трговац Мика Којадиновић“, *Време*, Септембар 4, 1936, 5.

¹²⁹ „Једно угледно индустријско насеље. Борово – центар добре обуће“, *Политика*, Септембар 11, 1937, 27; „У Борову је јуче освећена основна школа коју је подигао г. Јан Бата“, *Политика*, Мај 7, 1938, 10;

Сл.69. Школа, Борово.
Извор илустрације: *Политика*,
Мај 7, 1938, 10.

ма. Скелетне конструкције, функционалистички манир, биле су претече послератних система модернистичког обликовања.

Боровска школа је двоспратна грађевина. У њеном решењу истакнути су дуги трактови обложени опеком и масивним прозорима, који наглашавају фасадни структурализам. Системом белих греда формирана је мрежа, којом је зидна маса подељена на правоугаона поља једнаких димензија, унутар којих су постављена по три протора, две допрозорне греде и плитка зидна површина

обложена црвеном опеком. У архитектонском смислу, ова зграда се надовезује на обликовни систем који је примењен код управних зграда и производних хала у комплексу боровске фабрике обуће. Реализовање овако репрезентативног објекта, који је у своје време био равноправан са градским школама, у погледу монументалности, техничких аспеката и естетике, показује да се у јавну изградњу често укључивао приватни сектор.

8.7. Утицај династије на подизање школских објеката

У склопу државне просветне политике, која је спровођена у време Немесништва, нашла се промоција владарске династије. Ауторитативна личност монарха, постала је симболични чувар политички амбијента који је наследила намесничка власт. Будући да реална моћ више није била коцентрисана у рукама монарха, режим је свој ауторитет настојао очувати активном пропагандном политиком која се у великој мери уздала у просвету, културу и уметност, као погодне медије за ненасилни пласман политичких идеја и идеологија, али и на танку линију националних осећања, која је на балканском поднебљу била увек лако запаљива. Форма је задовољена применом принципа покровитељства, у коме је сваки члан владарске династије био покровитељ одређеног аспекта друштвених делатности, али у пракси овај принцип није доследно поштован.¹³⁰

Zlatko Karač, *Bata-ville / Borovo. Urbani razvoj i spomenički značaj industrijskog grada europske vrijednosti* (Vukovar: Gradska knjižnica Vukovar, 2008).

Пошто династија није имала ослонац у легитимном наследнику круне, намасничка власт кнеза Павла, била је принуђена да политички поредак брани свим расположивим средствима, па и просветном политиком. У Србији и крајевима које су већински насељавали Срби, било је потпуно уобичајено да школе, домови културе, соколски и спортски објекти и меморијали носе име краља Александра Карађорђевића. Амбивалитет личности који је тражен у јавној репрезентацији култа краља Александра, види се кроз различите епитете, међу којима су најупечатљивији били краљ-ујединитељ, краљ-мученик и витешки краљ. Епитет Ујединитеља, био је залог југословенског јединства, док су витештво и мартриј оцртавале карактер првог југословенског краља, витеза и мученичка југословенске идеје. Међутим, будући да су односи међу народима југословенске краљевине, били дубоко оптерећени верским, националним и културним разликама, краљев култ није имао капацитет да премости разлике које су се вековима таложиле на југословенском друштвено-политичком простору. Док се национално поистовећивање српског народа са својим краљем, чинило природним националним осећањем, у несрпским срединама то није био случај, јер се косило са легитимитетом националне мисли, националним поносом и наслеђених традиција. Стога је прихватање српске династије у несрпским крајевима краљевине било ствар форми и конвенција, које су путем националних светковина, у које су спадала и освећења јавних грађевина, пласирали политички пулени Двора, али не и одраз искрених осећања несрпских народа, који нису гледали благонаклоно на све агресивнију пропаганду српске владарске династије.

Суочени са чињеницом да је Држава подизала монументалне школске објекте, који су им били од великог значаја, али и да је то имало своју политичку цену, локалне заједнице несрпских народа показале су способност за политички прагматизам, спремност да формално прихвате идеолошку платформу монархије и доминацију српских фактора, али не и политику државе која је иза ње стајала, чиме је српско присуство остало само симболично, без стварног утицаја на свест локалних заједница. У запад-

¹³⁰ AJ, 74-117-545.

ним бановинама које већински насељавали Хрвати и Словенци, подигнуто је више школа у славу и част Карађорђевића. Међу њима, потребно је истаћи мариборску, шибеничку и хварску школу које су биле веома репрезентативна здања.

Мариборска грађанска школа краља Александра, чија је изградња започета крајем 1935. пројектована је у модернистичком маниру. Идеолошки аспект подизања овог објекта јасно је саопштен приликом освећења темеља, речима бискупа Ивана Томажића који је у своме говору истакао „... значајну улогу Блаженопочившег Краља Александра који је оставио неизбрисив траг у развоју нашег политичког живота“.¹³¹ Школа је коштала чак седам милиона динара, и у време подизања била је једна од најскупљих, највећих и најмодернијих школа у земљи.

Модернистичке принципе одражава и Државна реална гимназија краља Александра у Шибенику (1935-1937) (Сл.70). Зграда има наглашену подужност волумена, са усеченим улазом у средишњем делу и закривљеним фасадама на којима су распоређени правилни низови квадратних прозора. Освећења грађевине протекло је у великој свечаности, којом је слављена монархија и глорификован страдали краљ Александар. Аула зграде била је „... сва искићена тробојкама и зеленилом, а лик Блаженопочившег Краља Мученика био је обавијен лаворовим венцем“.¹³² Освештање објекта извршено

Сл.70. Државна реална гимназија краља Александра, Шибеник.

Извор илустрације: <http://www.vodovodsib.hr/ONama/PovijesniPregled/GradSibenik.aspx>

је по католичком и православном обреду. Такође, забележено је и учешће српског црквеног хора Србадија. У свечаности су учествовали сви друштвени чиниоци, представници државних, градских и војних власти, национални, културни и просветни посленици. Према томе, види се да је

¹³¹ „Најмодернија школа у земљи зида се у Марибору“, *Политика*, Септембар 16, 1935, 9.

¹³² „У Шибенику је јуче освећена нова зграда гимназије“, *Политика*, Мај 10, 1937, 6.

велика пажња била посвећена промовисању монархије, ширењу култа краља Александра и прикривању стварних друштвених кретања и националних односа. Јачање националних елемената било је више него евидентно, а тога је убрзо постала свесна и власт која је након нешто више од годину дана имала нову владу и националну бановину Хрватску, и велико незадовољство унутар српске и словеначке националне заједнице. Осим што се уздала у успомену на мучеништво краља Александра, власт је промовисала будућег монарха, престолонаследника Петра II Карађорђевића. То је било од посебне важности за пољуљану монархију која је своју будућност видела у личности младог престолонаследника. Име Петра II најчешће су носиле просветне, народне и установе културе у Србији, а у мањој мери и оне подигнуте у несрпским деловима земље.

Сл.71. Народна школа Петра II Карађорђевића, Хвар.
Извор илустрације: *Политика*, Септембар 29, 1938, 11.

Сл.72. Школа краља Александра, Монтобан у Француској.
Извор илустрације: *Политика*, Јун 26, 1938, 8.

Престолонаследниково име понела је народна школа на Хвару (1935-1938) (Сл.71).¹³³ Плошним равним фасадама супротстављени су попречни закривљени волумени.

Велики углед који је краљ Александар уживао у Европи, потврђен је подизањем српске школе у Монтобану у Француској (1938) у његову част (Сл.72).¹³⁴ Српска школа је реализована у духу националне архитектуре, што потврђује широки трем отворен је масивним луцима које носе стубови са декорисаним капителима. Реализација ове показала је да се ван граница матичне државе српски национални дух слободније исказивао.

¹³³ „Идуће школске године биће завршена модерна школа у Хвару“, *Политика*, Април 12, 1938, 13; „Нова народна школа Краља Петра II на Хвару недавно је довршена“, *Политика*, Септембар 29, 1938, 11.

¹³⁴ М.С.Петровић, „Освећење школе краља Александра I у Монтобану“, *Политика*, Јун 26, 1938, 8.

9.0. ЗДРАВСТВЕНИ ОБЈЕКТИ

Подизање здравствених установа је готово у потпуности следила модернистичка схватања. Окренута испуњавању нових стандарда медицинске струке, потребе болничких служби, особља и болесника, градитељи болница су се сасвим очекивано окренули модернистичко-функционалистичким принципима изградње. Мада је модернизам после 1935. био у кризи, потребно је истаћи да је криза била естетске, а не функционалне природе, а будући да је здравственим установама ипак најпотребнија била добра организација унутрашњег простора, моденизам је у том смислу био најподеснији. Модернистичка градитељски програми били су осавремењени употребом нових технологија и грађевинских материјала. То је омогућило да се у конструкцији, функционалној организацији и уређењу унутрашњег простора оствари видан напредак. Функционалне предности модернизма над другим стиловима и економична градња, били су главни разлози његове широке примене у подизању здравствених објеката између 1935 и 1941.

На велики замах који је изградња здравствених објеката имала у овом периоду, утицало је више фактора. Потреба за побољшањем социјалног и хигијенског амбијента јавила се упоредо са подизањем нивоа културне свести и просвећености, али и као одраз ширег цивилизацијског искорака, који је српско друштво начинило у додиру са савременим европским достигнућима. Услед застарелости и техничке заосталости, српско здравство није могло задовољити ни основне потребе знатно увећане популације. То је само по себи било довољан разлог за хитну акцију у правцу поправљања здравствених прилика. Међутим, држава је игнорисала већину захтева коју је пред њу постављала здравствена служба. Главни проблеми српског здравства били су нередовно и скромно финансирање, недовољни капацитети расположивих објеката и њихово лоше хигијенско стање. Статистика је показивала да је током 1937. на осамдесет болесничких постеља долазило чак три хиљаде болесника. Уместо да се повећају материјална издвајања за здравство, до 1940, она су смањена за око 20%, а уз то је приход од наплате здравствених услуга ишао банским управама, а не болницама. То је довело до парадоксал-

не ситуације, да је са све интензивнијом изградњом нових, савремених здравствених објеката, константно опадао квалитет пружања здравствене заштите. Ионако скромни пријемни капацитети су се услед неадекватног финансирања, морали додатно редуковати, па нови здравствени центри нису могли остварити мисију општег побољшања здравствених прилика.¹³⁵

Некохерентна здравствена политика и недовољно улагање у примарне потребе здравства, лекове и други медицински материјал, хигијену, пријем и негу пацијената, али и жеља да се допринесе подизању стандарда здравствене заштите подизањем нових специјализованих објеката нису били системски повезани, па стога нису могли дати жељене резултате. Здравствена политика коју је Држава спроводила између 1935 и 1941. посредно је утицала на велико класно раслојавање, па су крајем међуратног доба болнице постале пријемни центри најугроженијих социјалних слојева, где „... сељаци само теже случајеве ... поверавају болницама, а из града помоћ болнице у тим случајевима тражи махом сиротиња...“.¹³⁶

9.1. Здравствени објекти у Београду

У изградњи здравствених установа предњачила је престоница. По пројекту арх. Игњата Поповића саграђена је Општинска болница на Булбулдеру (1935) (Сл.73).¹³⁷ Њена изградња је финансирана из задужбинског фонда Николе Спасића, и својим смештајним капацитетима од сто осамдесет лежаја била је превасходно намењена бесплатном лечењу градске сиротиње. Овај објекат представља једно умерено модерничко решење. У обради фасада истичу се симетрично распоређени хоризонтални нивои прозора и парапета. Између северне и западне фасаде усечена је масивна

¹³⁵ АЈ, 74-117-410; Д. И. Јовичић, „Најстарија болница у Србији, шабачка болница, нема основне потребе за своје издржавање“, *Политика*, Март 3, 1940, 22.

Тешку ситуацију у здравству можда најбоље осликавају речи једног пацијената из цитираног чланка који је стање у шабачкој болници описао речима: „Зима нас умори. По целу ноћ цвокоћемо од хладноће. Да ми је ближе кућа рекао бих жени да донесе дрва да се огрејемо...“, те да повремено ложе дудове, које су „неки дан ... посекали ... у дворишту...“.

¹³⁶ Јовичић, „Најстарија болница у Србији“, 22.

¹³⁷ „Нова варошка болница на Булбулдеру јуче је освешена“, *Политика*, Септембар 16, 1935, 7.

Сл.73. Општинска болница, Београд.

Извор илустрације: <http://www.vreme.com>

кубична кула и полукружни балкони. Вертикала куле ублажена је усецањем масивних прозора. Ритмичност је појачана постављањем окулуса на крајњем северозападном углу зграде. Објекат је покривен четвороводним крововима. При изradi пројекта архитекта је посебну пажњу посветио

положају болничких соба. Оне су окренуте према југу, истоку и југозападу, како би се пацијентима пружио поглед на болнички парк и градску панораму.

По пројекту арх. Милана Злоковића саграђено је једно од најзначајнијих дела српске међуратне архитектуре, Дечја клиника (1936-1940) у Тиршовој улици у Београду (Сл.74).¹³⁸ Функционалистички карактер пројекта примећен је још у међуратној штампи. Архитекта Здравковић пише да је Злоковић успео да „... задовољи максимум потребе, а то је главни услов модерне архитектуре“.¹³⁹ Сваки прозорски отвор био је „... постављен тамо где је требало да буде постављен и у оној величини коју је диктирала сама величина просторије ... Отуда сви отвори нису истих величина и несиметрично су распоређени, али то не смета да цео изглед ипак даје хармоничан и пријатан утисак. Осећа се извештајан ритам између отвора и површина, а исто тако и између неједнаких висина и разних кровних завршетака“.¹⁴⁰ У поткровљу здања, експресивне рамовске конструкције, „... су несумњиво допринеле динамичности дугог „брода“ грађевине“.¹⁴¹

¹³⁸ АЈ, 62-1421—1428; „Супруга претседника владе г. др. Милана Стојадиновића ударила је камен темељац Дечјој клиници која ће бити завршена у мају идуће године“, *Време*, октобар 5, 1936, 8; „Београд ће ове године добити две модерне дечје клинике“, *Време*, Мај 14, 1937, 12; „Нова Универзитетска дечја клиника примиће још ове јесени прве болеснике“, *Време*, Септембар 3, 1940, 7; „Клиника за дечје болести прешла је у своју нову зграду“, *Политика*, децембар 22, 1940, 12; Маневић, *Злоковић*, 26-29; Марина Ђурђевић, „Живот и дело архитекте Милана Злоковића (1898-1965)“, *Годишњак града Београда XXXVIII* (1991): 159-160; Дијана Милашиновић-Марић, „Српска историографија о архитекти Милану Злоковићу“, *Архитектура и урбанизам* 9 (2002): 64-65; Марина Ђурђевић, „Дечја клиника две деценије након надградње у контексту најновије иницијативе за враћање објеката у првобитно стање као повод за дијалог“, у *Наслеђе и дијалог*, ур. Светлана Димитријевић Марковић и Нада Живановић (Београд: Завод за заштиту споменика културе, 2011) cd-rom.

¹³⁹ И. Здравковић, „Палате Државне штампарије и Дечје поликлинике“, *Правда*, Фебруар 16, 1940.

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Маневић, *Злоковић*, 28.

Сл.74. Дечја клиника, Београд.

Извор илустрације: http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/univerzitetska_decija_klinika.html

Рамовска конструкција по начину примене на овом објекту, одговара функционалистичкој поставци објекта.

Рад на пројекту, Злоковић је започео у периоду зрелог модернизма 1933. али је реализација уследила тек у другој половини тридесетих

година. У том распону, пројекат је незнатно измењен. Коначно решење има разуђенији улазни део, и уједначенији изглед фасадних платана. Подизањем ове значајне грађевине, српска архитектура није добила само репрезентативну болничку зграду, већ и једно од својих најбољих модернистичких остварења из четврте деценије прошлог века. Прожимањем функционалних и естетикских норми, њиховим односно њиховим надопуњавањем, архитекта је успео реализовати грађевину која је још од стране савременика била сврстана међу врхунска дела српског модернизма.

Модернистички репертоар облика запажа се у еклектичкој архитектури задужбинске болнице Евгеније и Николе Кики у Звечанској Улици (1936-1940) која је саграђена по пројекту арх. Драгомира Живојиновића (Сл.75).¹⁴² Академски обликовано приземље са акцентом на степеништима и улазној партији, решено је у каменој рустици. У симетричној композицији фасада преовлађују вертикални и хоризонтални зидни појасеви, једноставни правоугаони прозори и зидни парапети. Композициони континуитет нарушен је прислањањем полукружне стаклене куле на задњем делу бочне

¹⁴² „Београдска трговачка омладина прекјуче је свечано осветила темеље своје нове болнице за старе и изнемогле трговце“, *Политика*, Јун 23, 1937, 13; „Свечано освећење болнице београдске трговачке омладине у Звечанској улици“, *Политика*, Мај 13, 1940, 13; „Најмодернија болница у Београду отпочела је рад“, *Политика*, Јул 5, 1940, 13.

Сл.75. Задужбинска болница Евгеније Кики, Београд.
Политика, Мај 13, 1940, 13.

Сл.76. Амбуланта за кожне и венеричне болести,
Београд.

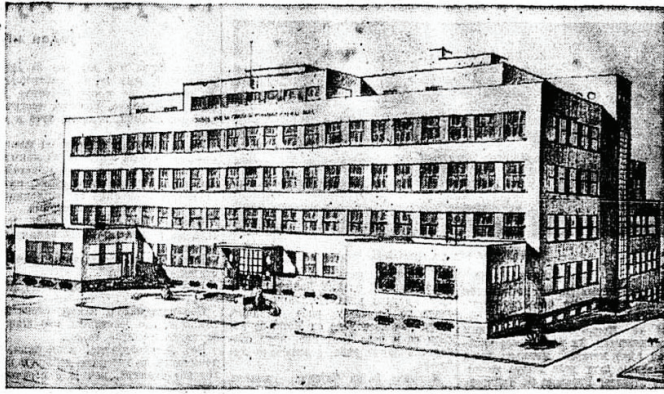
фасаде. Кровни покривач је традиционално обликован, постављен на четири воде и прошаран мноштвом малих и великих димњака.

Конвенционално модернистичко решење, плошних фасада и правоугаоних прозора запажа се на пројектном решењу Амбуланта за кожне и венеричне болести у Улици Џорџа Вашингтона 17 (1937-1938) (Сл.76).¹⁴³ Подигнута као узидани објекат, болница има развијену уличну фасаду, са наглашеним хоризонталама главног фронта, и вертикалним акцентима фасадних завршетака са улазним партијама. Високо приземље издвојено у композицији зграде, тамнијег је

тона од спратног појаса. Зграда је првобитно имала два спрата, али је накнадно дозидан и трећи, чиме је измењена композиција горње зоне. Плитки хоризонтални венац са носачем заставе због развијања трећег спрата, чиме је карактер објекта донекле измењен, али је модернистички склоп грађевине остао исти.

Одједи строгих стилова манифестовали су се и у архитектури болничких зграда. Типичан пример представља Клиника кнеза Павла за лечење рака у Београду (1939-1940), која је саграђена по пројекту архитеката Предрага Зрнића и Миливоја Тричковића

¹⁴³ АЈ, 62(зп)-6.б.; „За суму од 2,062.000 динара подићи ће се нова зграда Амбуланта за кожне и венеричне болести“, *Политика*, Новембар 28, 1936, 8; „Општина подиже Амбуланту за кожне и венеричне болести“, *Политика*, Мај 19, 1937, 9; „Нова зграда Општинске поликлинике за кожне и венеричне болести, у Џорџа Вашингтона улици, освећена је јуче на свечан начин“, *Политика*, Март 8, 1938, 7.

Сл.77. Клиника кнеза Павла за лечење рака, Београд.
Извор илустрације: *Политика*, Јун 25, 1939, 21.

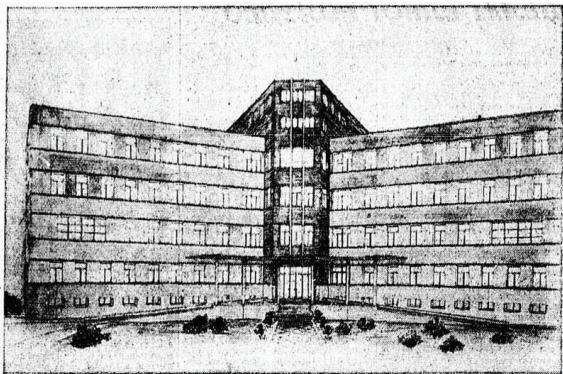
(Сл.77).¹⁴⁴ Пројекат је предвиђао монументалну модернистичку форму, која је уз минималне измене и остварена. Строгим распоредом архитектонских елемената, инсистирањем на симетрији чврстих форми и њиховом стандардизацијом у монументал-

ном контексту. Улаз је постављен у средишту симетрично компоноване главне фасаде, која је развијена применом дугих хоризонтала дуж приземља и три спрата. Ребраста конструкција са прозорским низовима и равним међуспратним зидним платнима наглашавају континуитет дугих хоризонтала. Применом малих подеоних греда, којима су уоквирени прозори, композиција главне фасаде добила је умерене вертикалне акценте. Монолитност форме потврђена је издвајањем масивних угаоних анекса, а строги поредак пренесен и на обликовне модуле који су примењени на бочним и задњој фасади. Унутрашњост објекта је пространа, добро осветљена са великим холовима и дугим ходницима који повезују различите целине унутрашњег простора.

У ред успелијих престоничких болница потребно је уврстити и Гинеколошко-акушерска клиника (1939-1941), која се, иако до рата недовршена, истицала смелим пројектним решењем (Сл.78).¹⁴⁵ У архитектури овог објекта преовлађује модернистичко-експресионистичка структура. Прочелна фасада је решена из три разуђена фронта, средишњег који надвисује бочне стране које су у односу на осу симетрије благо укошени. Из оваквог композиционог односа надзире се снажна експресивност форме.

¹⁴⁴ „Клиника Кнеза Павла за изучавање и лечење рака биће подигнута у Београду“, *Политика*, Јун 25, 1939, 21; „Почело је грађење Института кнеза Павла за проучавање рака“, *Политика*, Август 22, 1939, 15; „Јуче је освешан темељ нове зграде Завода кнеза Павла за изучавање и сузбијање рака“, *Политика*, Септембар 25, 1939, 7.

¹⁴⁵ АЈ, 62-1411; АЈ, 62(зп)-б.б.; АЈ, 74-137-204; Л. С., „Данас се освешује темељ нове зграде клинике за женске болести“, *Политика*, Август 20, 1939, 22; „Зашто је обустављено зидање клинике за женске болести и порођаје? Услед поскупљавања грађевинског материјала и административне процедуре прети опасност да клиника у догледно време не буде завршена“, *Политика*, Април 9, 1940, 8.

Сл.78. Гинеколошко-акушерска клиника, Београд.
Извор илустрације: *Политика*, Август 20, 1939, 22.

Ту су закривљене фасаде, ритам вертикала и хоризонтала, сабијене масе средишњег фронта и оштри угаони прамци на споју са бочним фасадама.

На заласку међуратног доба, у Београду се све више пројектују, али и све мање реализују здравствени објекти. Девалвација националне валу-

те и све извеснија ратна опасност, били су главни узрочници опадања градитељске продукције.¹⁴⁶

9.2. Подизање здравствених установа у другим градовима и варошима

Архитектура здравствених објеката, готово је у потпуности била заснована на модерничком програму, који је у градитељском смислу најбоље одговарао садржајима савременог здравства. У архитектури градских болница између 1935 и 1941., у стилу модернизма широм земље су била реализована изузетна градитељска остварења. Међу њима је свакако потребно издвојити Хируршки павиљон болнице у Бањалуци, која је грађена по пројекту арх. Николе Федорова (1935-1938) (Сл.79).¹⁴⁷ У асиметричној композицији ове зграде, истакнуте су степеневане фасаде са прозорима различитих облика и величина, који су распоређени у низовима од сокла до поткровља, и дугачким балконом у висини другог спрата бочне фасаде. Главни акценат стављен је на угаони тракт, који је оријентисан у правцу осе бочне фасаде. Завршен је у виду заобљеног

¹⁴⁶ Тако је 1940. планирано подизање: Амбуланте за лечење шуге (1940) по пројекту арх. Михаила Поповића, болнице Црвеног крста (1940) и Државног сабраћајног особља на Пашином брду (1940), те Општинске болнице на Ташмајдану (1940).

В.: „Црвени крст подиже болницу у Београду са сто кревета“, *Политика*, Јануар 19, 1940, 13; „Подизање модерно уређене станице за лечење шуге у Кнеза Павла улици“, *Политика*, Март 3, 1940, 20; „Конкурс за израду идејне скице за нову зграду Болнице болесничког фонда за државно саобраћајно особље која се има подићи у Београду на Пашином брду“, *Политика*, Април 4, 1940, 24; „Подизање станице за лечење шуге и амбуланте за кожне и венеричне болести. Општина даје олакшицу за предузимаче“, *Политика*, Мај 18, 1940, 10.

¹⁴⁷ Синиша Р. Видаковић, *Архитектура јавних објеката у Бањалуци (1918-1941)* (магистарска теза. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2005), 109-110.

Сл.79. Хирушки павиљон, Бањалука.
Извор илустрације: www.pressrs.ba

угла са балканом у висини другог од три спрата. Структурално је наглашен и композиционо издвојен, тако да дефинише угаону силуету зграде. Бочна страна је хоризонтално развијена са великим прозорима у приземљу и на спрату, и отвореним балконом. Главна фасада има улаз са степенишном платформом,

наткривен терасом, и различиту висинску нивелацију фасадног платна, са два спрата према углу и једним на супротној страни. О значају подизања ове грађевине писано је и у међуратној штампи. Непознати аутор је нагласио да су се његовом изградњом „... здравствене прилике у Врбаској бановини донекле ... поправиле“, али да то „... ни издалека неће задовољити потребе ових крајева“.¹⁴⁸

Ништа боља ситуација није била ни у другим бановинама. На тешке прилике упозоравао је тадашњи министар социјалне политике и народног здравља Драгише Цветковића који је током једне посете Сарајеву, у време када су се на политичком хоризонту југословенске краљевине тек почеле надзирати промене, за тешке прилике у овом сектору директно оптужио Владу.¹⁴⁹

Посебно лоша ситуација била је у јужним крајевима. Деценије небриге, у којима је „... Јужна Србија живела скоро у пуном хигијенском и здравственом варварству“, оставиле су дубоке трагове, који су се манифестовали у чврсто укореваним навикама и сујеверјима, које су обликовали „... на страни и нехигијенски обичаји код масе, слаба исхрана и ... нехигијенски услови становања“.¹⁵⁰

¹⁴⁸ В. Ј., „Бања Лука је добила нову болницу“, *Политика*, Фебруар 8, 1936, 7.

¹⁴⁹ „Министар г. Цветковић у Сарајеву“, *Политика*, Април 14, 1937, 6.

¹⁵⁰ Б. Антић, „Борба за народно здравље у Јужној Србији, од ослобођења до данас, претставља велико културно дело наше државе“, *Политика*, Октобар 16, 1937, 6.

Мрежа здравствених установа у Јужној Србији методично је ширена, са намером да обухвати што већу територију. У том смеру од 1935. започето је се са оснивањем здравствених задруга, у циљу боље координираности здравствених служби.¹⁵¹

Међу првим болницама које су у време Намесништва биле подигнуте у јужним крајевима, јесте болница у Куманову (1935) која је изграђена средствима задужбинског фонда Николе Спасића (Сл.80).¹⁵² У архитектонском решењу ове грађевине примењена су модернистичка начела. Равне фасаде испуњене су великим прозорима различитих облика. На другом спрату главне фасаде налази се и истурени балкон и

Сл.80. Задужбинска болница Николе Спасића, Куманово.
Извор илустрације: <http://www.zaduzbinanspasica.rs/galerija2-lat.html>

Сл.81. Задужбинска болница Николе Спасића, Крупањ.
Извор илустрације: <http://www.zaduzbinanspasica.rs/galerija2-lat.html>

дубока надстрешница. Силуету зграде употпуњује четвороводни кров и високи димњаци. Главни улаз обликован је асиметричним распоредом архитектонских елемената. Прозори су усечени на угловима и у средишњем делу између веома масивних пиластера, као и изнад надвратне ентаблатуре. Попут главне фасаде, зидна површина је плошна, без декоративног програма.

Из задужбинског фонда Николе Спасића саграђена је и болница у Крупњу (1935-1938) (Сл.81).¹⁵³ У погледу архитектуре, слична је кумановској болници. Има симетрично компоновану главну фасаду,

¹⁵¹ Међутим, ови напори су процентуално посматрано и даље били недовољни. Процењено је да је 1937. на једног лекара долазило чак пет хиљада пацијената, што је званично представљено као успех. В.: Антић, „Борба за народно здравље“, 6.

¹⁵² АЈ, 74-55-76; АЈ, 74-222-317.

¹⁵³ „Крупањ: довршена је велика болница“, *Време*, Август 7, 1936, 5.

са правилно распоређеним прозорима различитих величина. Примењен је и систем балкона и надстрешнице, док је једина разлика у крајњим бочним странама које висински прате линију крова, али не и фронталног фасадног платна.

Уз Злоковићеву Дечју клинику у Београду, у ред најзначајнијих примера болничке архитектуре спада болница Краља Александра у Демир Капији (1936-1938) на крајњем југу земље, грађена по пројекту Часлава Ђорђевића (Сл.82). Подизањем овог монументалног објекта Вардарска бановина добила је своју најрепрезентативнију болницу. Експресивном обрадом модернистичких форми, архитекта је спојио форму брода и локомотиве. Символизмом форме настојао се остварити визуелни ефекат који би упућивао на сигурност и поузданост здравствене струке. Зграда се састоји од два тракта, прочелног и подужног које се на њега надовезује у зони улаза. Вишеспратна структура ове грађевине решена је суперпонирањем хоризонталних фасадних трака и прозорских низова. Сваким наредним спратом форма се умерено шири, и тако опонаша облик брода. Тиме је ефектно успостављена и веза са околном природом. Грађевина делује као да израња из валовитог пејзажа у коме је подигнута. У бочној визури истичу се снажно заобљени углови прочелног, и кубична форма попречног тракта. Улазни део је решен оштрим пресецањем подужног волумена прочелног фронта. На улазу доминира необична вертикална форма готово скулптуралне форме са заобљеним врхом, налик прамцу локомотиве, на коју се попут вагона надовезује кубични попречни тракт болнице. Инсистирање на симболичним формама брода и локомотиве, може се

Сл.82. Спомен-болница краља Александра, Демир Капија.

Изворилустрације: <http://www.kupindo.com/Srbija-i-ex-YU-do-1945/13618321>

објаснити тиме што су ктитор ове спомен-болнице били југословенски железничари и бродари.

Освећење болнице прошло у свечаној атмосфери, у присуству високих државних званичника и црквених великодостојника.

Болница је подизана упоредо са црквом са којом је чинила спомен-комплекс. Приликом освећења кандило испред бисте краља Александра која је била постављена у свечаном холу болнице, било је упаљено „... ватром коју су железничари у фењеру донели са Опленца ... По завршеном црквеном чину, епископ г. Платон, у име цркве, изразио је радост што је овај крај добио једну овако значајну и високо културну и социјалну тековину и што је та тековина везана за неумрло име Краља Ујединитеља“.¹⁵⁴

У време подизања болнице у Демир Капији, Јужна Србија добија још један репрезентативни здравствени објекат, Хируршки павиљон у Нишу (1936-1939) (Сл.83). Питање ауторства није дефинитивно решено. У време подизања павиљона, у дневној штампи се као пројектант наводио арх. Гојка Тодића, док се у новијим истраживањима архитектуре нишког модернизма, као аутор болнице помиње извесни арх. Д. Вељковић.¹⁵⁵

У архитектури овог објекта дошло је до прожимања различитих естетика. Модернистичка силуета зграде, симетрично постављена, допуњена је неокласицистичким мотивима. Они су пласирани на улазној партији, која је решена у виду колонаде са јонским стубовима и балконом, који се у силуети прочеља чине као исувише страни модернистичкој волуминозности фасадних платана. Приземље и два спрата развијени су наизменичним смењивањем редова прозора и зидних парапета и пружањем равних међуспратних зидова које наглашавају хоризонтални ритам главне фасаде, и њене

Сл.83. Хируршки павиљон, Ниш.

Извор илустрације: Кековић и Чемерићић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 203.

строге линије. У циљу превладавања монотоније израза, у композицију је уведено необично решење кровног појаса, са лучно профилисаном псеудоатиком која је објекту дала извесну сценографску црту, блиску маниру поборника строгих стилова.

¹⁵⁴ АЈ, 74-55-76; АЈ, 74-392-583; АЈ, 74-222-317; АЈ, 74-292-432; „У Демир Капији јуче је освећена нова црква и велика болница Југословенских железничара, које су подигнуте у спомен Блаженопочившем Краљу Александру“, *Политика*, Октобар 18, 1938, 6.

¹⁵⁵ АЈ, 62(зп)-765; АЈ, 74-267-395; „У Нишу се подиже модерна зграда за хируршко одељење“, *Политика*, Август 30, 1936, 18; С. Стојиљковић, „На свечан начин јуче је у Нишу отворен нови хируршки павиљон и освећена нова зграда Народног позоришта“, *Политика*, Јануар 2, 1939, 5; Кековић и Чемерићић,

Функционалистички приступ примењен је на пројекту Интерне клинике у Војној болници у Нишу (1936).¹⁵⁶ Зграда има подужну основу, са собама распоређеним бочно од дугачког ходника. Средишњи део зграде је незнатно увучен у односу на регулацију бочних улазних делова. Функционалистички аранжман унутрашњег простора читљив је и на решењу фасада сведеног модернистичког изгледа, са једноставним правоугаоним прозорима, балконима и светларницима у степенишном тракту.

Нишки Хигијенски завод (1937-1938), дело арх. Родољуба Павловића¹⁵⁷, карактерише модернистичка целина, подцртана је експресионистичким акцентима (Сл.84). Истакнути

Сл.84. Хигијенски завод, Ниш.

Извор илустрације: Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 208.

Сл.85. Гинеколошко-акушетски павиљон, Суботица.

Извор илустрације: <http://www.gradsubotica.co.rs/neobicna-subotica-stara-bolnica/>

на заобљеној улазној партији и уском стакленом прамцу са супротне стране, експресионистички мотиви допринели су развијању динамичне композиције. Остали делови фасада решени су у виду дугих хоризонталних потеза са зидним плохама и прозорским низовима. Зграда се састоји из два дела који су спојени под правим углом. То је омогућило добру искоришћеност унутрашњег простора, где се дуж дворишне стране пружају дугачки ходници и одељења за особље, а са супротне болесничке собе. Модернистички градитељски програм реализован је и на пројекту новог гинеколошког и акушерског павиљона болнице у Суботици (1937) (Сл.85).¹⁵⁸ Ова

Модерна Ниша 1920-1941., 203.

¹⁵⁶ Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 206-207.

¹⁵⁷ Ibid., 208-209.

¹⁵⁸ „Данас се отварају два нова одељења у највећој болници Дунавске бановине“, *Политика*, Новембар 28, 1937, 15.

грађевина подигнута је у кругу болничког комплекса који је у више етапа грађен од краја деветнаестог века. Уклопљен у историјски амбијент комплекса суботичке болнице, нови павиљон је био мера између савременог и историјског. Развијањем фасада од опеке смеђих тонова, остварена је компактна веза са амбијенталном целином болничког комплекса.

По пројекту арх. Бранислава Маринковића саграђен је Хируршки павиљон у Врању (1938), задужбина Јована С. Јанковића.¹⁵⁹ Иако скромних димензија, грађевина оставља монументалан утисак. У архитектонској обради, Маринковић је применио симетричну композицију са веома сабијеним вертикалним и хоризонталним потезима. Тако је формирана модернистичка структура тешке и неразговорне форме. Прозори су одвојени масивном ребрастом конструкцијом у виду пиластра која је украшена капителима у средишњем фронту, док су између приземља и спрата постављени безорнаментални зидни панели различитих димензија. Објект има и неокласицистичке елементе, који су садржани у декоративним псеудојонским лезенама које маркирају средишњи део pročеља. Архитектуром ваљевске болнице (1938-1940)¹⁶⁰, модернизам је афирмисан на необичан начин, између функционалистичких норми и романтичарских тонова (Сл.86). Роман-

Сл.86. Зграда болнице, Ваљево.

Извор илустрације: <http://www.mdexplorer.rs/zdravstveni-centar-valjevo/zc-valjevo-1/>

тичарском градацијом кровног покривача и тупих заобљених углова, плошне модернистички обрађене фасаде добиле су нову форму. Зидна пларна су отворена мноштвом прозорских отвора груписаних у мање целине. Хоризонтални ритам главне фасаде прекидају два масивни кубична блока, структурално повезана са

¹⁵⁹ АЈ, 74-267-395; Р. П. Стоиљковић, „Хируршки павиљон у Врању задужбина Јована С. Јанковића-Лунге биће освећен 17 јула“, *Политика*, Јул 15, 1938, 10; „Кроз бановинску болницу и хируршки павиљон у Врању прошло је за годину дана око 5000 болесника“, *Политика*, Август 4, 1939, 8.

¹⁶⁰ „У Ваљеву је јуче освећен темељ нове болнице“, *Политика*, Јул 4, 1938, 8; Л. Ч., „У Ваљеву је подигнута нова болница али за њено довршење треба и доста времена и доста новаца“, *Политика*, Април 16, 1940, 12.

зградом, у којима су отворени улази изнад којих се читавом повешином пружају вертикални стаклени панели. На главни блок зграде под тупим углом везана су два бочна, која су архитектонском обрадом интегрисана у јединствену целину. Кровни појас од двоводних и преломљених кровних завршетака настали су евоцирањем облика романтичарских грађевина.

Закривљеним фасадама дефинисана је архитектура зграде болнице у Шапцу (1939-1941) (Сл.87).¹⁶¹ На главни блок зграде, надовезана су симетрична бочна крила. Прочеље је обликовано развијањем три хоризонтална појаса, са улазом у средишту блока, великим верикално постављеним прозорима у приземљу и два спрата, и уским међуспратним зидним платнима. Прозорски нивои маркирани су уским подеоним венцима. Строге линије симетричног pročеља, ублажене су традиционално обликованом кровном конструкцијом, која је постављена на четири воде. Бочна крила су са главним везана тупо заобљеним углом. На оба спрата, пружају се терасе које прате линију пружања фасаде. У позађу су истакнути велики прозори, који испуњавају готово читаву површину закривљеног фасадног платна, па је остварена веома динамич-

Сл.87. Зграда болнице, Шабац.
Аутор фотографије: Милан Лазаревић.

на целина. Заобљавањем кровног покривача, на споју блокова здања упућују на модерну интерпретацију фолклорног наслеђа.

У Врњачкој бањи, посегнуто је за конвенционалнијим модернистичким решењем. Архитектура Прихватне болнице у Врњачкој Бањи (1940-1941)¹⁶², равних зидова, строгих линија, великих прозор-

¹⁶¹ Д. И. Јовичић, „Најстарија болница у Србији, шабачка болница, нема основне потребе за своје издржавање“, *Политика*, Март 3, 1940, 22.

¹⁶² Сп. Нешовић, „У Врњачкој Бањи идуће сезоне биће отворена нова велика болница са клиником“, *Политика*, Јануар 5, 1941, 14.

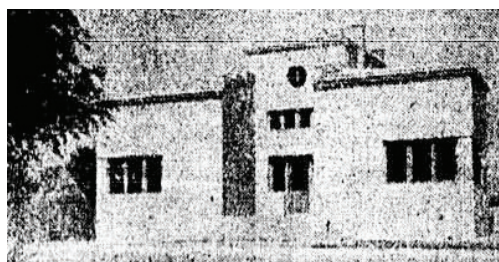
ских отвора и отворених тераса, била је типичан пример предратног функционалистичког модернизма. Зграда је страдала у пожару, након чега је трајно уклоњена.

9.3. Изградња здравствених објеката у селима и колонијама

Модернистички обрасци пројектовања нису били карактеристични само за здравствене објекте који су подизани у градовима, већ и за оне који су грађени у руралним крајевима, по селима и колонијама. Док су у градовима најчешће реализоване репрезентативне грађевине високих архитектонских домета, у мањим местима, модернизам се првенствено доводи у везу са здравственим стандардима које је модернизам требао испунити. Естетска компонента је стога често била у сенци функционалности.

Међутим, поједини објекти сеоског здравственог неимарства, су и поред скромних димензија били својеврсни бисери српске здравствене архитектуре 1935-1941.¹⁶³ Један од најбољих примера ове архитектуре, била је амбуланта у крајишкој вароши Јабуковац коју је 1937. подигао нишки хигијенски завод (Сл.88).¹⁶⁴ Ова грађевина је изузетно успело модернистичко решење, повученог вертикално постављеног улазног тракта са централним улазом, симетрично постављеним прозорима и окулусом у горњој зони. Композиционо сачињена од три блока, амбуланта је у силуети прочеља добила истакнуте масивне бочне анекси са угаоним правоугаоним прозорима, који формулишу једноставну модернистичку силуету пуристичког карактера.

Мада је био најчешћи градитељски образац, модернизам није био једини стил који је примењиван у архитектури здравствених установа. У малим срединама најзаступљенија

Сл.88. Зграда амбуланта, Јабуковац.
Извор илустрације: *Политика*, Октобар 13, 1937, 10.

је била модернизована варијанта народног стила, што се види у решењима поликлинике у Сурдулици (1937), здравствене задруге у Стублинама код Обреновца (1937), Ракинцу (1938) и Бачком Соколцу (1937-1939).¹⁶⁵ Сокољачка здравствена задруга посебно је интересантна,

¹⁶³ „Подизање здравствених станица у Дунавској бановини“. *Политика*, Август 20, 1940, 11.

¹⁶⁴ „Модерна амбуланта подигнута је у Јабуковцу“, *Политика*, Октобар 13, 1937, 10.

¹⁶⁵ АЈ, 74-267-395; „Здравствену задругу подигло је село Стублине код Обреновца“, *Политика*, Јул

не толико због своје архитектуре, колико због различитих намена. Осим што је служила као амбуланта и болница, окупљала је националне, хумане, културне и просветне установе. У погледу архитектуре традиционални узорни интерпретирани су на савремен начин. Зграда има четвороводни кров, модерно обликоване прозоре и лучни улаз у духу националног стила.

Здравственом уздизању народа допринела је планска изградња здравствених објеката. Координирана од стране банских управа, планска изградња ових објеката несумњиво је допринела поправљању здравствених прилика, иако није била ни приближна стварним потребама народа. Осим јужних крајева, једнако неразвијену здравствену праксу имале су и српске колоније у северним крајевима. Разлози тога могу се тражити у томе што су многи колонисти са собом доносили како своју културну, традицију и обичаје, тако и лоше здравствене навике. Када се томе придода изостанак систематског приступа у решавању проблема који су оптерећивали српске колонисте, постају јасни разлози лоших здравствених прилика. „С обзиром на важан национално-политички значај колонија, несхватљива је ... небрига и потпун недостатак сваког здравственог старања о њима“, будући да „колоније ... ни по материјалном стању, ни по свом јавноправном положају не могу ... попут самосталних здравствених општина саме постарати за редовну здравствену службу. Стога, једини успешан начин да се ... обезбеди стварна лекарска помоћ јесте унапређење здравствене службе на лицу места ... самим колонијама. То значи да треба подићи на сваком већем насељу, односно, групи насеља ... здравствену станицу са амбулантом, приручном апотеком и народним купатилом, и дати им властитог лекара, бабицу или сестру-нудиљу, при чему је неопходно да се том здравственом особљу обезбеди материјални опстанак и пристојно пребивалиште на самим колонијама“.¹⁶⁶

24, 1937, 10; „Почела је рад школска поликлиника у Сурдулици“, *Политика*, Децембар 24, 1937, 11; „Изложба какве досад нигде на свету није било“, *Политика*, Август 24, 1938, 10; М. П., „Здравствена задруга у Ракинцу и њен здравствено-просветни рад“, *Политика*, Децембар 23, 1938, 10.

¹⁶⁶ В. Јојкић, „Рад Дунавске бановине на унапређењу хигијене на селу. Здравствена заштита наших колониста у Војводини“, *Политика*, Фебруар 25, 1940, 29.

У правцу решавања ових проблема, подизани су типски објекти. Свака здравствена станица је зграда на спрат: у приземљу има просторије за амбуланту, народно купатило, стан за бабицу или сестру-нудиљу; на спрату је лекарски стан од три собе са намештајем, засебним улазом, купатилом и свим осталим споредним просторијама. У посебној згради је остава за дрва праоница и стан за послугу. Све просторије су повезане на водовод. По овом пројекту саграђене су здравствене станице у Велебиту, Његошеву и многим другим местима.¹⁶⁷

9.4. Санаторијуми за лечење туберкулозе

Међу главним изазовима српског здравства између 1935 и 1941. била је туберкулоза. Као што је већ речено, по броју оболелих од ове болести, Југославија је била прва у Европи. Стога су надлежне државне установе у овом периоду доста пажње посветиле лечењу ове болести. Туберкулоза је била раширена по градовима и предграђима, варошима и селима, највише у равничарским крајевима, такође и у климатским местима.¹⁶⁸ У циљу сузбијања ове болести приступило се систематској изградњи санаторијума на локацијама са погодним климатским условима, и местима која су била највише угрожена туберкулозом.

Модернистичко решење авангардног карактера примењено је на неизведеном пројекту Санаторијума за туберкулозу на Авали (1936), арх. Ернеста Вајсмана.¹⁶⁹ Потреба за подизањем овог објекта била је сасвим разумљива, будући да је у том периоду у „... Београду има сразмерно више туберкулозних него у ма којој другој престоници Европе“.¹⁷⁰ У модернистичком маниру пројектован је санаторијум на Озрену (1938) (Сл.89).¹⁷¹ Грађевина се налази на заравњеном планинском платоу. Дуги фасадни потези и

¹⁶⁷ Јојкић, „Здравствена заштита наших колониста у Војводини“, 29; „Стање здравствених станица у Дунавској Бановини“, *Политика*, Август 11, 1940, 15; „Подизање здравствених станица у Дунавској бановини“, 11.

¹⁶⁸ АЈ, 74-400-593; „Подизање великог санаторијума за туберкулозне испред Авале треба да почне још у току ове године“, *Политика*, Фебруар 10, 1937, 8.

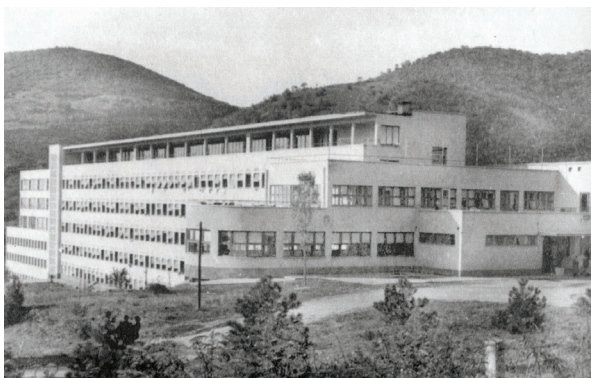
¹⁶⁹ „Подизање великог санаторијума“, 8; „Антитуберкулозни санаторијум на Авали опет доведен у питање“, *Политика*, Фебруар 28, 1937, 21; Александар Кадијевић, „Новинарски дом - значајно остварење хрватских архитеката у Београду“, *Наслеђе* XII (2011): 120.

¹⁷⁰ „Подизање великог санаторијума“, 8.

¹⁷¹ АЈ, 62-1442; „Велики жандармериски санаторијум на Озрену биће отворен јуна месеца“, *Политика*, Јануар 26, 1938, 11; „Држава је откупила велики санаторијум на Озрену“, *Политика*, Август 13, 1939, 22.

Сл.89. Санаторијум за лечење туберкулозе, Озрен.

Сл.90. Санаторијум за лечење туберкулозе, Кнез Село.
Извор илустрације: Кековић и Чемерикић,
Модерна Ниша 1920-1941., 204

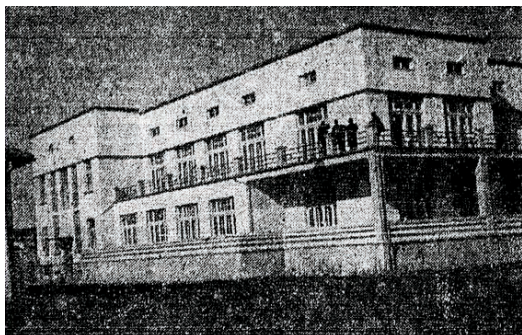
заобљени угаони тракт, формулишу модернистички израз, динамичних разуђених потеза и кубичних масивних блокова. Разуђене линије болничког комплекса истичу монументалну масивност ове грађевине.

Ангажовањем Министарства за социјалну политику и народно здравље и болесничке благајне Меркур, подигнут је Раднички санаторијум кнеза Павла у Кнез Селу (1938-1940) (Сл.90).¹⁷² Смелим истицањем подужних хоризонталних потеза и закривљених бочних трактова, добијена је динамична композиција са препознатљивим обележјима позног модернизма. То су пре свега монументалне размере, једноставност и функционалност, експресивна закривљеност бочног крила, али и извесна каноничност у правилном понављању дугих прозорских низова и равних зидних трака. По

својој архитектури, овај објект свакако припада групи најзначајних модернистичких остварења у болничкој архитектури с краја тридесетих година прошлог века.

Статистички подаци, показивали су да је туберкулоза највећи проблем представљала управо у Крагујевцу, али је и поред тога изградња павиљона уследила исувише касно,

¹⁷² АЈ, 74-117-176; АЈ, 74-267-395; „Болесничка благајна „Меркур“ зида павиљон за своје туберкулозне чланове у Кнез Селу код Ниша“, *Политика*, Октобар 8, 1938, 7; „У недељу биће освешћен камен темељац радничког санаторијума који се подиже код Ниша“, *Политика*, Новембар 17, 1938, 10; „У Кнез-Селу, близу Ниша, јуче је освешћен камен темељац санаторијума за грудоболне раднике“, *Политика*, Новембар 22, 1938, 12; Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 204-205.

Сл.91. Павиљон за лечење туберкулозе, Крагујевац.
Извор илустрације: *Политика*, Јун 28, 1940, 12.

Сл.92. Санаторијум за лечење туберкулозе, Бања Ковиљача.
Извор илустрације: <http://banjakoviljaca.org>

тек 1940. Разлози тога нису познати, а „... кад се узму у обзир неповољни здравствени услови у Крагујевцу и велики број оболелих од туберкулозе, јасно је колика је велика важност Антитуберкулозног павиљона“.¹⁷³

Модернистичка архитектура Антитуберкулозног павиљона у Крагујевцу реализована је у стереотипном формату (Сл.91). Павиљон је компонован као грађевина разуђених кубичних потеза. Архитектура зграде је формулисана геометријским формама које су развијене као одраз структуралног склопа објекта и функционалистичке просторне организације.

У силуети спољашње форме објекта истакнуто је мноштво прозора, балкона и тремова.

Осим модернистичког израза, у архитектури санаторијума коришћен је и еклектични приступ, код кога је на модеран начин интерпретирано историјско градитељско наслеђе. То се на прави начин читава у архитектури санаторијума у Бањи Ковиљачи (1937) (Сл.92).¹⁷⁴ Настојала се пронаћи модерна академска форма. У тим тражењима, у архитектури санаторијума развијена је фолклористичка силуета кровног покривача, али и монолитни неокласични тремови. Међутим, услед изостанка морфолошке повезаности између примењених стилских концепта, крајњи резултат је на изванредан начин био сценографски, настао неумереним спојањем, а не студиозном разрадом елемената историјског наслеђа.

¹⁷³ А. К., „У Крагујевцу је довршен и почео да ради Антитуберкулозни павиљон“, *Политика*, јун 28, 1940, 12.

¹⁷⁴ Ж. Митровић, „Данашња Ковиљача, по својој лековитости и своме уређењу, заузима место међу нашим најбољим бањама“, *Политика*, Јул 27, 1936, 13.

Сличан приступ, имао је арх. Милорад Радоњић, по чијем је пројекту саграђена нове зграде санаторијума на Иришком венцу (1938-1941).¹⁷⁵ Модернизовањем традиционалне форме српске куће добијено је решење симетричне композиције, са наглашеним средишњим делом, забатно завршеним, великим прозорима у приземљу, и сложеним вишеделним кровним покривачем.

9.4.1. Железничарски дом за лечење туберкулозе у Касиндолу

Дом железничара у Касиндолу код Сарајева (1937-38) саграђен је по пројекту арх. Вељка Гавриловића (Сл.93).¹⁷⁶ Зграда је била намењена за лечење туберкулозе државног железничког особља и њихових породица. У архитектури ове зграде, функционалистичка искуства, испољена су у реализацији зграде добро организоване и осветљене унутрашњости, али и у сведеном геометријском изгледу спољним волумена. На равним белим фасадама смењују се симетрични прозорски појасеви. Нарочито упетљатив визуелни утисак оставља широка поткровна лођа, испуњена танким гредама и простаном балконском етажом.

У укупном фонду српске профане архитектуре 1935-1941. здравствени објекти чине најкомпактнију градитељску целину. Кроз њихову специфичну намену усаглашен је однос између стила и функције, који се манифестовао доследном применом мо-

дернистичких принципа грађења.

Архитектура здравствених објеката пружа слојевит пресек социјалне структуре српског друштва, указује на проблеме здравственог система и мере су у коришћене у циљу побољшања здравствених прилика.

Сл.93. Железнички дом за лечење туберкулозе, Касиндол.

¹⁷⁵ „На Иришком венцу подићи ће се нов павиљон за туберкулозне који ће имати четрдесет постеља. Подићи ће се и павиљон за туберкулозну децу“, *Политика*, Септембар 29, 1940, 12; П. М. П., „Санаторијум за туберкулозне болеснике на Иришком Венцу треба што пре да се прошири и изгради“, *Политика*, Децембар 15, 1940, 11.

¹⁷⁶ „Железничарски дом у Касиндолу“, *Политика*, Фебруар 16, 1938, 11.

10.0. ПОШТАНСКЕ ЗГРАДЕ

Међу различитим типовима јавних установа, између 1935 и 1941., иако малобројне, поштанске зграде имале су посебно место. Биле су одраз модернизацијских процеса и друштвених околности. Сходно томе, у изградњи поштанских зграда јавио низ дихитомијских процеса, па су у исто време, у престоници и већим градовима подизане монументалне поштанске палате, а у мањим местима, нарочито у селима, више него скромни поштански објекти. То је неминовно узроковало веома упадљиве естетске разлике у архитектури поштанских здања.

10.1. Зграда Главне поште, телеграфа и поштанске штедионице у Београду

После дугих припрема, отвореног и интерног конкурса, зграда Главне поште, телеграфа и поштанске штедионице подигнута је између 1935 и 1938. После одбацивања првонаграђеног модернистичког решења арх. Јосифа Пичмана из 1930. на интерном конкурсу 1934. победио је пројекат арх. Василија Андросова и Димитрија

Сл.94. Главна пошта, Београд.

Јуришића. по коме је изведена изградња (Сл.94).¹⁷⁷ Како би испунио очекивања наручилаца, пројектант је у потпуности прихватио каноне академског монументализма. Ово здање било је „... најбољи ... егзамплар чињенице да је монументалност архитек-

¹⁷⁷ АЈ, 62-1525—1527; АЈ, 62(зп)-III-3; „Прилике су, најзад, дозволиле зидање палате за Главну пошту и Поштанску штедионицу“, *Политика*, Март 17, 1935, 18; „Грађење палате Поштанске штедионице. Јуче су освећени темељи нове палате за поштанску штедионицу и Главну пошту у Београду“, *Политика*, Август 18, 1935, 5; „Кроз три месеца Београд ће имати модерну Главну пошту“, *Политика*, Јул 27, 1938, 8; „Поштанска штедионица преселила се у своју нову зграду“, *Политика*, Октобар 10, 1938, 10; „Реч Њ. Св. Патријарха Варнаве при освећењу темеља темеља Пошт. Штедионице у Београду“, *Гласник Српске Православне Патријаршије* 22-23 (1935): 408; Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 97-98; Саша Михајлов и Биљана Мишић, „Палата Главне поште у Београду“, *Наслеђе IX* (2008): 239-264; Марија Дрљевић, „Архитектура Поште 1 у Београду“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37 (2009): 277-296.

тонског текста по правилу функција физичке величине“.¹⁷⁸ У служби монументалности нашли су се елементи неокласицизма, што се види у обилној примени канелираних прислоњених и слободних псеудодорских стубова, наглашене масивности, што пројекту даје црту строгих стилова. То је одговарало рецепцији јавне архитектуре којој су власти тежиле у овом периоду, што се недвосмислено види из мешања Министарства сабраћаја као формалног наручиоца зграде, чија су очекивања несумњиво утицала на градитељски програм. Заокрет ка монументалном академском решењу, уједно је редефинисало концепт објекта у јавном простору који је формиран између улица краља Александра, кнеза Милоша, скупштинског платоа и трга Николе Пашића. У урбанистичком концепту овог простора доминирали су академски обликовани објекти (Народна скупштина, Чешка амбасада, Стари и Нови двор, црква св. Марка, Аграрна банка), простора који је заокружила академска структура Главне поште.

Извођачки пројекат задржао је облик основе и просторну диспозицију првобитног пројекта. Основни проблем који се јавио код прилагођавања првобитног модернистичког пројекта, монументалној академској фасадној структури, био је у томе што је асиметричност основе и закривљеност фасаде, била ограничавајући фактор у примени постулата академске архитектуре.¹⁷⁹ Масивна камена фасада, правилно распоређени правоугани прозори, увучене улазне партије и масивни дорски стубови, утицали су да академизам спољних маса, превлада над модернистичком структуром основе.

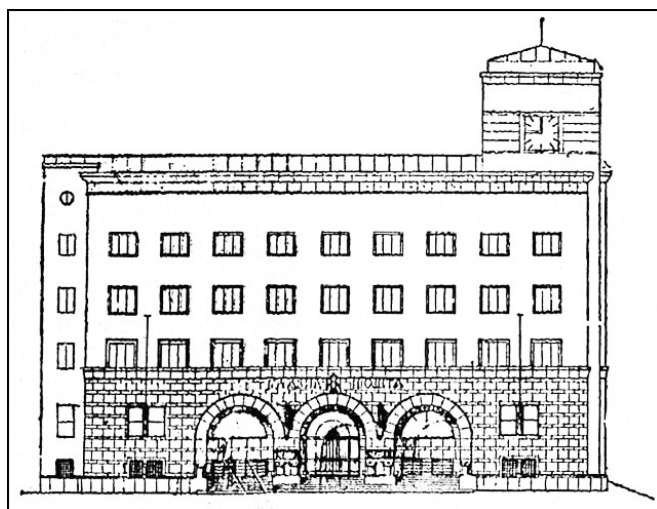
У развоју српског међуратног академизма, друга половина четврте деценије прошлог века била је доба обнове и либерализације академизма у оквиру монументалистичких тенденција, што управо потврђује архитектура Главне поште у Београду. Испољен у монументалној форми, академизам је у српској архитектури увео нови програм монументалног јавног градитељства, строгог каноничног обликовања, чији је Главна пошта један од главних примера.

¹⁷⁸ Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 97.

¹⁷⁹ Михајлов и Мишић, „Палата Главне поште у Београду“, 249, 253.

10.2. Палата Дирекције пошта у Скопљу

Монументалистичка масивност јавила се на модернистички обликованој палати Дирекције пошта у Скопљу (1936-1937), која је саграђена по пројекту арх. Јована Ранковића (Сл.95).¹⁸⁰ Моденистичка основа допуњена је елементима академизма и националног стила. Будући да је византијско и српско медијевално наслеђе, било чврсто укореењено у овим крајевима, самим тим се више осећало у градитељским програмима. Ранковић је палату компоновао тако што је целину развио око угла који је нагласио истицањем кубичне куле. На главној фасади издвојена су два појаса. Приземље је обликовано као тешка рустична академска структура, која је отворена масивном улазном партијом, коју чине три лучна портала, маркирана са малим прислоњеним стубићима, што упућује на изворе у националном градитељству. Бочно су два квадратна прозора, чијом формом је наговештена структура спратног појаса. Изнад приземља развијена су три спрата. Обликована су конвенционалним модернистичким језиком са плошним фасадама и квадратним прозорима који у правилним размацима дефинишу

Сл.95. Дирекција пошта, пројекат, Скопље.
Извор илустрације: *Политика*, Август 2, 1936, 10.

симетричне низове. Целина је завршена развијеним поткровним венцем који наглашава хоризонтализам фасадних потеза. Са супротне стране, фасада је завршена повлачењем вертикалног плошног зидног платна са правоугаоним прозорима и малим окулусом, који заједно са кулом прекида мирне хоризонтале фасадних платана.

¹⁸⁰ АЈ, 62-1543—1546; АЈ-62(зп)-574; АЈ-62(зп)-823; М. В., „Подизање нове модерне палате Дирекције пошта у Скопљу“, *Политика*, Септембар 28, 1937, 8; „Министар пошта г. Јовановић присуствовао је јуче свечаном отварању нове Главне поште у Скопљу“, *Политика*, Јануар 2, 1939, 5.

10.3. Модернизам у архитектури поштанских зграда

Док је архитектури репрезентативних поштанских палата у Београду и Скопљу, опредељеност за нову монументалност преовлађујућег академског стила, наговестила нови правац у градитељству јавних објеката, заснован на естетици строгих стилова, и тражењу нове монументалности у корпусу националног стила, већина поштанских зграда је била показатељ модернистичких стремљења.

Сл.96. Зграда поште, Топола.

Модернистички програм реализован је у архитектури Поште у Тополи (1936) (Сл.96).¹⁸¹ То је приземна, симетрично компонована грађевина са наглашеним угаоним делом, на који су у тупом углу надовезана бочна крила. Улазна партија, вертикално је усечена у зидну масу, чиме је у оси прочеља прекинут хо-

ризонтални правац пружања. На тај начин су добијена два симетрична вертикална блока прочеља чије су равне фасадне површине отворене су великим правоугаоним прозорима у приземљу и два окулуса у горњем делу. Геометријско заламање форми примењено је и на бочним крилима која су решена једноставним пружањем плошних зидних површина са вертикално постављеним правоугаоним прозорима. Модернистички конструктивни системи спроведени су и на решењу равног кровног покривача. Чиста модернистичка форма карактерише и архитектуру поште у Игалу (1937).¹⁸² Масивни кубични блокови, равне фасаде и правоугаони прозори формулисали су архитектуру поједностављеног минималистичког израза. Подизање ове зграде имало је велики друштвени значај, што је показало њено свечано отварање, на коме је уз српску присуствовала и француска политичка елита.

¹⁸¹ „Грађење поштанске зграде у Тополи почеће на пролеће“, *Политика*, Новембар 16, 1936, 11.

¹⁸² „Француски и наш министар пошта отворили су јуче свечано новоподигнуту телеграфску станицу у Игалу“, *Политика*, Март 1, 1937, 7.

Сл.97. Зграда поште, Чачак.

Пошта у Чачку (1938) саграђена је по пројекту арх. Јована Ранковића и Бранка Петричића (Сл.97).¹⁸³ Конкавно закривљена прочелна фасада, оплата од вештачког мермера и позиција на угла улица, доприносе утиску монументалности. Чачанска пошта изграђена је као једносратни

објекат, симетричне композиције, са два улаза постављена бочно од средишње осе главне фасаде. Између улаза, у правилном поретку распоређена су три прозора. У спратном појасу отворен је низ од пет прозора. Хоризонтални волумен главне фасаде акцентован је ненаметљивим верикалним бордурама, између којих се у правилном поретку смењују низови квадратних панела. Бочне стране не одражавају симетричност главне фасаде. Оне су решене тако што су парови прозора са обе стране померени према главној фасади, док су на супротном крају усечена врата. Ова грађевина је значајна и по својим полихромним фасадама, које јој изразите ликовне квалитете.

У време подизања чачанске поште, Ранковић је радио и на пројекту поште у Крушевцу (1938) (Сл.98).¹⁸⁴ За разлику од модернистичког концепта поште у Чачку, овај пројекат има извесне сличности са зградом Дирекције пошта у Скопљу, нарочито са улазном партијом. Попут скопског примера, улаз крушевачке поште решен је у виду троделног лучног трема са декоративним стубовима, али је архитектонски концепт ближи строгој модернистичкој естетици. Дуж главне фасаде, у строгом симетричном поретку, пружају се правилни прозорски низови, док је са бочних страна, слично решењу са

¹⁸³ АЈ, 62(зп)-III-4; Марија Дрљевић, „Архитектура два значајна јавна здања Чачка с краја четврте деценије XX века – пошта и железничка станица“, *Зборник радова народног музеја XXXV* (2005): 99-101; Ђурђија Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горњег Милановца (1853-1941) са освртом на градитељство Чачка, Крајева и Крагујевца* (Чачак-Горњи Милановац: Народни музеј - Чачак, Музеј рудничко-таковског краја, 2007), 75.

¹⁸⁴ „Освећење темеља за нову пошту у Крушевцу“, *Политика*, Јул 18, 1938, 8; Дрљевић, „Архитектура

Сл.98. Зграда поште, Крушевац.

Извор илустрације: <http://slikekrusevca.com/krusevac-foto/zlatna-galerija-krusevca/zgrada-glavne-poste/>

Сл.99. Зграда поште, Горњи Милановац.

Извор илустрације: <http://politikin-zabavnik.rs/pz/node/1213?page=309>

чачанске поште прозорски низ померен из осе симетрије према углу. Топли тонови полихромне фасадне опне ефектно су повезали национално и модерно у архитектури ове зграде, по чему су је сврстали међу успелије примере овог тока.

По пројекту арх. Павла Ђорђевића саграђена је пошта у Горњем Милановцу (1938) (Сл.99).¹⁸⁵ Подигнута је уз регулациону линију као угаони објекат асиметричне композиције. Различите висине угаоног и бочних блокова, наговестиле су ритмичан однос дугих хоризонтала и оштрих вертикала. Асиметричном композицијом, плошношћу зидних површина, равним кровом, правоугаоним и округлим прозорима, показана је доследност модернистичком градитељском програму.

10.4. Зграде Државне краткоталасне радио станице у Земуну и Телефонске подцентрале на Топчидеру у Београду

Упоредо са подизањем поштанских зграда, у организацији Министарства пошта и телеграфа подизани су и објекти другачијих намена. У Земуну је саграђена Државна краткоталасна радио станица (1937-1938), по пројекту арх. Гојка Тодића (Сл.100).¹⁸⁶

два значајна јавна здања“, 99.

¹⁸⁵ „И Горњи Милановац добиће најзад нову поштанску зграду“, *Политика*, Мај 25, 1938, 10; Ђурђија Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горњег Милановца (1853-1941) са освртом на градитељство Чачка, Краљева и Крагујевца* (Чачак-Горњи Милановац: Народни музеј - Чачак, Музеј рудничко-таковског краја, 2007), 45-46.

¹⁸⁶ АЈ, 62(зп)-б.б; „Завршена је зграда Државне краткоталасне радио-станице“, *Политика*, Децембар 3, 1938, 7.

У архитектури овог објекта преовлађују чврсти модернистички интерпретирани облици. На pročељу је истакнута модернистичка вертикална структура, усечена у подужни кубус грађевине. У средишту фронта увучен је надкривени улаз, изнад кога се пружа стаклена вертикала pročеља. Подужно развијена, зграда је сачињена од малих бочних одељена која су прислоњена уз вертикални улазни блок и развијено подуж-

Сл.100. Државна краткоталасна радио станица, Земун.
Извор илустрације: <http://www.politikin-zabavnik.co.rs/pz/content/beograd-koga-vise-nema?page=2897>

Сл.101. Телефонска подцентрала на Топчидеру.

но тело зграде, плошних фасада са два реда правоугаоних прозора, уоквирених у ниту на спрату. Равна линија кровног појаса завршава и истиче модернистичку силуету овог здања.

У архитектури Телефонске подцентра-
ле на Топчидерском брду арх. Миливоја Бабића (1938)¹⁸⁷, истакнута је масивна заобљена фасада и вертикални издужени фронт надкривене улазне партије, која је отворена вертикалним стакленим прама-
цем (Сл.101). Заобљено фасадно платно наглашава угаону позицију објекта. Фа-
сада плошних површина, подељена је на два хоризонтална низа, постављањем де-
коративног венца од ћерамиде. У доњем су мали правоугаони прозори у приземљу и два реда великих прозора. Горња повр-
шина доминира плошношћу плошном заобљеном површином која је отворена са шест уских прозора, и завршена дубо-
ком стрехом.

¹⁸⁷ „Београд добија још једну телефонску потцентралу“, *Политика*, Фебруар 23, 1938, 8.

Модернизам је испољен и у архитектури Радио станице у Скопљу (1940-1941).¹⁸⁸ Комбиновањем масивних кубичних волумена, усечених фасадних ниша и ребрастих стубића развијена је слојевита али конценционална композициона целина. Симетрично поставка, говори о грађевини која представља типичан пример српске позно модерничке архитектуре.

11.0. ЖЕЛЕЗНИЧКИ ОБЈЕКТИ

Посебно упечатљив тип јавне архитектуре између 1935-1941. представљали су железнички објекти. Њихова мултифункционална намена са административним и услужним сектором, који је руководио превозом путника и транспортом роба, захтевала је флексибилан градитељски приступ, у циљу проналажења одговарајуће функционалне и естетске формуле.

У архитектури железничарских објеката издвојила су се две карактеристичне врсте: железничке станице као најраспрострањеније, и управне зграде које су подизане само у већим градовима. Први тип је највише зависио од развоја железничке инфраструктуре и од темпа развоја појединих градова, док је други одражавао економску моћ југословенских железница.

11.1. Железничке станице

Подизање железничких станица углавном се одвијало упоредо са изградњом нових пруга, као део пратеће инфраструктуре. У мањем обиму, оне су подизане у већим градовима који нису били на траси нових железничких коридора, а у којима постојеће железничке станице нису могле пружити адекватну услугу, због старости објеката и повећаног транзита путника и роба.

У архитектури железничких објеката преовладао је национални стил са елементима академизма и народног неимарства, док је модернизам био заступљен углавном у техничким аспектима. Међу разлозима који су створили услове за успон националног

¹⁸⁸ „Скопска радио-станица биће отворена на св.Саву“, *Политика*, Јануар 11, 1941, 8; „Нова културна тековина Јужне Србије. У присуству изасланика Њ. В. Краља претседника владе г. Драгише Цветковића, министра г. г. Торбара и Пантића и претставника јавног живота Јужне Србије, јуче је на свечан начин освећена Радио-станица у Скопљу“, *Политика*, Јануар 28, 1941, 7.

стила и уопште народних градитељских традиција у архитектури железничких станица „... треба убројати ... занимљиво гледиште које је прихваћено у Грађевинском одељењу да железничке станице као и друге зграде које се подижу крај пруга, треба да буду грађене у домаћем, месном грађевинском стилу, као што се зидају саме куће у насељима тога краја“.¹⁸⁹ Тиме је напуштен доскорашњи став да железници, као тековини која је произашла из „... технике данашњег времена, могу да пристају само грађевине зидане у потпуно модерном стилу“.¹⁹⁰ У складу са новом грађевинском политиком, архитекти који су радили за потребе железнице „... почели су да у својим пројектима употребљавају искључиво народни локални стил...“, што је код наручилаца наишло на „... најлепши пријем, тако да се готово сви пројекти за веће станице, који се спремају у Генералној дирекцији, раде у локалним стиливима...“, који су прилагођени железничком саобраћају, тако да је у градитељском смислу добијен „... стилизовани објекат модерних концепција а народних мотива који делује врло пријатно“.¹⁹¹

Окренуте народном неимарству и ревитализацијом националног стила, железнице су прихватиле нову идеолошку климу у југословенском друштву. Иза унитаристичке демагогије све су се јасније надзирали обриси националистичких фракција, које су после погибије краља Александра постале нова стварност југословенског друштва. Мада је унитаризам и даље био део званичне идеолошке орјентације, у стварности је више био фиктивна, него реална политика, која није могла зауставити процес дезинтеграције југословенског друштва, те националног, верског и културног удаљавања.

У архитектури, с једне стране, ови процеси су се манифестовали као ехо актуелних друштвених кретања, а с друге, као кумулативни идеолошки модели. Међутим, грађење у народном традиционалном духу било је више од жељене идеолошке форме. Оно је имало својих економских предности. Камен који је највише коришћен у изградњи ових објеката, у већини случајева био је лако доступан, што је значајно умањивало трошкове изградње и подстицао развој локалних заједница.

¹⁸⁹ „Железничке станице и друге зграде изграђују се у локалном народном грађевинском стилу“, *Политика*, Април 20, 1938, 12.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Ibid.

У склопу пруге Косово Поље - Пећ која је завршена 1936. године, нашло се дванаест станица и скоро исто толико нових станичних зграда. У њиховој архитектури прожети су елементи националног стила и народног неимарства, који су комбиновани са савременим конструкцијама. Архитектонска вредност ових грађевина примећена је још у међуратној штампи. Непознати новинар је у Политици публиковао чланак у коме је оценио да су „... поред веома интересантних техничких објеката ... на овој прузи од Дренице до Пећи, изграђене станичне зграде каквих нема ни на једној прузи. Све пружне зграде ... изграђене су од камена, и по нарочитим типовима. По лепоти и утиску који остављају, те зграде немају сличних на другим пругама ... и представљају право уметничко дело“.¹⁹²

Најрепрезентативнија од ових станица, саграђена је у Пећи по пројекту арх. Лепосаве Динић (Сл.102).¹⁹³ У штампи је примећено да је железничка станица изграђена у „... стилу Пећке патријаршије“.¹⁹⁴ Зграда се састоји од три симетрично компонована дела, средишњег који је читавом дужином отворен лучном колонадом, и два бочна, који су решени у виду масивних камених кубуса. У обради фасада коришћена је камена ру-

Сл.102. Железничка станица, Пећ.

Извор илустрације: <http://www.zeleznice.in.rs/forum/viewtopic.php?f=23&p=7552>

стична оплата, светлих окер и смеђих тонова, коју ефектно укомповани са елементима националног стила, лучним аркадама и стубићима са капицима. У средишту станице уздиже се кровна атика на коју се надовезује двосливни кров, док је на бочним странама примењен систем традиционалног четвороводног крова.

¹⁹² „Станичне зграде каквих нема ни на једној прузи“, *Политика*, Април 6, 1936, 10; Ј. С., „Нова пруга Приштина-Пећ јуче је свечано пуштена у саобраћај“, *Политика*, Јун 13, 1936, 5.

По наводима из штампе, нове железничке станице саграђене су у: Дреници, Баници, Церовику, Клини, Подграђу, Метохији, Будисавцима, Хвосну и Пећи.

¹⁹³ „Станичне зграде“, 10; Ј. С., „Нова пруга Приштина-Пећ“, „Од јуче је Метохија везана са осталим деловима државе, *Време*, Јул 13, 1936, 5; Александар Кадијевић, „О архитектури националног стила на Косову и Метохији у периоду између два светска рата“, *Новопазарски зборник* 23 (1999): 182.

¹⁹⁴ „Станичне зграде“, 10.

Сл.103. Железничка станица, Клина.
Извор илустрације: <http://www.zeleznice.in.rs>

Сл.104. Железничка станица, Вилусе.
Извор илустрације: <http://www.zeleznice.in.rs/forum/view-topic.php?f=27&t=257&start=10>

Сл.105. Железничка станица, Побожур.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/75419768>

Осим у Пећи, интересно решење представљају железничке станице у Клини (Сл.103) и Метохији, које су реализоване по истом пројекту. Зграда је компонована као асиметрична целина, са улазом у виду отвореног трема који је усечен између једносратног управног дела и полигоналног завршетка у виду апсиде са супротног приземног крила. Читава фасада обложена је каменом тесаницама светло смеђег тона. Од 1935 до 1938. трајали су радови на изградњи нове пруге Никшић-Билеће.¹⁹⁵ На овој прузи, саграђено је пет нових железничких станица. У стилском погледу, преовладао је типско решење које је примењено на станичној згради у Клини и Метохији. Карактеристичан пример јесу железничке станице у селима Вилусе (Сл.104) и Побожур (Сл.105). Једина разлика између ових објеката била је у њиховој спратности, пошто је за разлику од узора, железничке станице у

¹⁹⁵ „Радови на грађењу пруге Никшић-Билеће извршени су досада за 60%“, *Политика*, Новембар 1, 1936, 15; „Радови на изградњи железничке пруге Билећа--Никшић приводе се крају“, *Политика*, Децембар 22, 1937, 12; В. М., „Пруга Билећа-Никшић, биће на Петровдан пуштена у саобраћај“, *Политика*, Јул 4, 1938, 7; М., „Преко 10.000 црногораца одушевљено је поздравило долазак првог воза у Никшић“, *Политика*, Јул 13, 1938, 6.

Нове станице подигнуте су у: Петровићима, Вилусам, Побожуру, Трубјели и Никшићу.

Вилусама и Побожуру немају спрат, а осим тога, фасадна оплата израђена је од локалног тесаног камена беле боје.

Овај камен, коришћен је у изградњи најзначајнијег објекта на овој прузи, Железничкој станици у Никшићу (1936-1938) (Сл.106).¹⁹⁶ Фасада која је окренута према прузи, обликована је тако што је у приземљу примењен систем правоугаоних отвора и лучних лунета, које су међусобно одељене надстрешницом. У симетричном поретку распоређено је пет улаза. Бочно од средишњег улаза, и на угаоном делу зграде налази се по један прозор. У спратној зони усечена су четири пара прозора, од којих је сваки повезан подужним украсним испустом. У средишњем делу фасаде истакнута је ати-

Сл.106. Железничка станица, Никшић.

Извор илустрације: <http://www.novineniksica.me/?p=294>

Сл.107. Железничка станица, Скопје.

Извор илустрације: <http://www.zeleznice.in.rs/forum/viewtopic.php?f=23&t=116&start=10>

ка правоугаоног изгледа. Бочне стране су решене сасвим једноставно, усецањем врата са лунетом и два уска прозора на спрату. Дворишна фасада одтажава композициону симетрију. Бочна крила су истурена у односу на подужни тракт, а читава фасада је отворена симетрично распоређеним улазима, прозорима и лунетама.

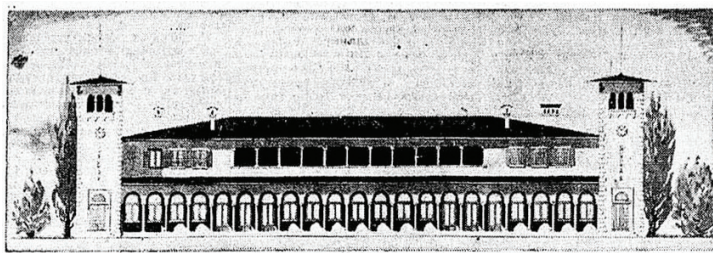
Најмонументалнија станична зграда у Јужној Србији, овог времена саграђена је у Скопљу (1937-1940) по пројекту арх. Велимира Гавриловића (Сл.107).¹⁹⁷ У строгој монументалној форми ове зграде прожимају се елементи модернизма и националног стила. Симетрична композиција

¹⁹⁶ Ibid.

¹⁹⁷ „Поред станице у Дубровнику подижу се репрезентативне станичне палате у Сарајеву и Скопљу“, *Време*, Август 16, 1936, 6; „Подизање нове станичне зграде у Скопљу“, *Политика*, Март 16, 1937, 17;

састоји се од три дела, већег средишњег и мањих бочних блокова. Са пружне стране средишњег тракта доминирају три масивна лучна прозора, а са супротне лучно засве- дена колонада стубова са капителима. Бочне стране су решене тако што се у три хори- зонтална низа смењују прозори и допрозорни рамови. У приземљу и на првом спрату налазе се правоугаони прозори, док су на другом спрату употребљене лучне бифоре. Трећи спрат је осветљен са свега три окулуса са сваке стране. Фасаде су равне, обло- жене полихромном каменом оплатом. На бочним странама, у приземљу и спратовима усечене су нише са правилном ребрастом структуром у приземљу и на првом спрату, те лучном аркадом у висини другог спрата.

Градитељски програм Генералне дирекције железница, спровођен је и на станачним зградама у Хрватској. За пројектовање ових објеката, Железничка управа најчешће је ангажовала своје градитеље, као и архитекте Министарства саобраћаја у Београду. Тако је пројекат нове железничке станице у Сушаку израдила Лепосава Динић, која је у то време била запослена у служби поменутог министарства (Сл.108).¹⁹⁸ Радови на изградњи зграде трајали су између 1938 и 1941. а прекинуо их је Други светски рат. Станични комплекс чине три зграде, за путнике, администрацију и дворску елиту. Међутим, станица није била завршена, а након рата је напуштена пошто није укла-

Сл.108. Железничка станица, Сушак.
Извор илустрације: *Политика*, Новембар 30, 1938, 10.

пала у нову железничку мрежу. Мада је била замишљена и реализована као један од најрепрезентативнијих же- лезничких објеката у читавој Краљевини, после рата је запу-

„У Скопљу је освећен камен темељац нове железничке станице“, *Правда*, Октобар 11, 1937; „Јуче је у Скопљу освећена нова Железничка станица“, *Време*, Децембар 2, 1940, 12; „На веома свечан начин ми- нистар саобраћаја г. Бешлић јуче је предао саобраћају нову железничку станицу у Скопљу. Нову зграду скопске железничке станице, која је највећи и најлепши објекат ове врсте на Балкану, пројектовао је архитекта г. Веља Н. Гавриловић, виши саветник Генералне дирекције железница у Београду“, *Полити- ка*, Децембар 2, 1940, 11; „Са свечаног освећења нове зграде скопске железничке станице“, *Политика*, Децембар 3, 1940, 7; Грчев, *Архитектонските стилови*, 257-265; Константиновски, *Градители во Македонија*, 37.

¹⁹⁸ „Сушак добија нову, велику и репрезентативну железничку станицу. Станица ће бити саграђена у нашем народном стилу“, *Политика*, Новембар 30, 1938, 10.

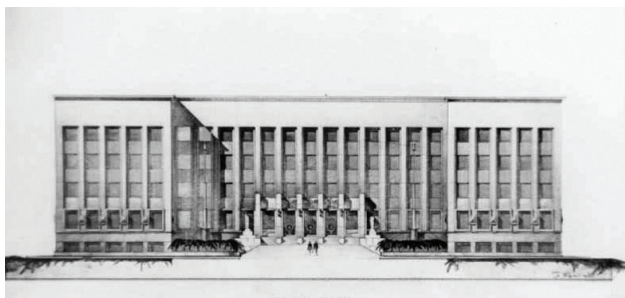
стела, а срушена је 2008.¹⁹⁹ У архитектонској обради монументалне путничке станице примењени су типични елементи српског националног стила и фолклористички мотиви. У приземној зони доминира дугачка колонада стубова која носи лучно засведени трем. И спратни појас је решен коришћењем стубића са капителима. Зграда је покривена четвороводним кровом са издуженим стилизованим димњацима. На бочним странама налазе се високе правоугаоне куле, са пирамидалним крововима. Ове куле су на угловима обложене канелурама, у приземљу имају портале а у горњој зони лучне трифоре. Елементи српског националног стила јавили су се у архитектури железничких станица на прузи Метковић-Плоче.²⁰⁰ Карактеристичан пример је железничка станица Кула која је решена у хрватском приморју у склопу пруге Метковић-Плоче која је била на правцу Добој-Сарајево-Приморје. На овој деоници саграђено је око четрдесет објеката коришћењем белог локалног камена. По естетици, станичне зграде на овој прузи сличне су онима које су грађене на прузи Никшић-Билеће. Карактеристичан пример представља железничка станица у Кули (1940), која је саграђена по истом плану као станице у Вилусима и Побожуру. Улазни партија решена је у виду лучно засведеног трема. Са бочне стране има апсидални завршетак. Као и поменути узор, грађевина је засведена четвороводним и сегментним крововима, док је фасада обложена белим ломљеним каменом.

11.2. Дирекција државних железница у Нишу

Одлука руководећих структура југословенских железница, усмерила је архитектуру станичних зграда у правцу тражења нових форми националног стила, по узору на локално народно градитељство и познате средњовековне градитељске облике. Међутим, ови принципи нису важили и код подизања управних, задружних и других зграда које су градиле железнице. Пошто се нису држала принципа који су важили за објекте који су подизани дуж пружних траса, управне структуре југословенских железница, су показале интересовање за естетику строгих стилова у којима су грађена већина јавних

¹⁹⁹ Jasmin Đerđević, „Ruši se kolodvor koji nitko nikad nije volio“, Jutarnji list, Maj 4, 2008, <http://www.jutarnji.hr/rusi-se-kolodvor-koji-nitko-nikad-nije-volio/248907/>

²⁰⁰ „Грађење пруге Метковић-Плоче приводи се крају“, *Политика*, Maj 25, 1940, 10.

Сл.109. Дирекција државних железница, Ниш.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=406398&page=217>

здања у овом добу. Репрезентативна форма строгих линија карактерише архитектуру Управе Дирекције државних железница у Нишу (Сл.109).²⁰¹ Реализацијом монументалног концепта строге естетике, Железнице су настојале демонстрирати своју

финансијску моћ и друштвени положај. Опредељеност за строги стилски образац, дошла је у време када су власти политичку сарадњу са немачким Рајхом прошириле и на архитектонску сарадњу која је резултирала прихватањем норми и начела естетика строгих стилова. Пројекат је 1940. израдио арх. Павел Крат, а накнадно га је разрадио арх. Јован Ранковић, Изградња објекта прекинута је 1941. Примењена је модернистичка варијанта новог стила, строгих линија, симетричне композиције, са дугим низовима стубова квадратног пресека, мноштвом прозора и зидних панела. Ово монументално здање се састоји из три целине, масивних бочних и централног крила са великим порталом и прилазним степеништима, које остављају изузетно помпезан ефекат.

Подизање железничких објеката је између 1935 и 1941. године допринело оживљавању националног стила, кроз његову народну фолклорну форму. Принципијелно се држећи нове градитељске орјентације, архитекти које је ангажовала управа државних железница су угледањем на локалне форме народног неимарства, уз СПЦ-у највише допринели очувању националног стила у српској архитектури. Осим тога, градитељска активност југословенских железница имала је велики друштвени значај, пошто је обилним коришћењем камена и других традиционалних материјала, те локалне радне снаге, афирмисала посусталу домаћу привреду и утицала на побољшање социјалних прилика у местима и крајевима кроз које су пролазиле нове железничке трасе.

²⁰¹ АЈ, 62(зп)-б.б.; „Подизање нове зграде дирекције Државних железница – Југ у Нишу“, *Политика*, Април 7, 1940, 20; „У Нишу је отпочело рушење и рашчишћавање терена на коме ће се зидати зграда Железничке дирекције „Југ““, *Политика*, Јун 9, 1940, 23; „У Нишу ће ускоро почети грађење зграде железничке дирекције“, *Политика*, Јул 17, 1940, 12; „Освећење темеља зграде Обласне Железничке дирекције у Нишу обавиће се 3 новембра“, *Политика*, Октобар 27, 1940, 21.

12.0. АРХИТЕКТУРА ЗГРАДА БАНАКА

Економски изазови са којима се Краљевина Југославија суочавала током међуратног доба, колико су одражавали карактер укупног социјалног амбијента, толико су предочавали несређене прилике на подручју банковног сектора. Један од главних узрока оваквог стања, био је у томе што је са оснивањем заједничке државе дошло до интегрисања националних економија и стварања нереалног финансијског амбијента. Посебан изазов представљала је дубоко нарушена тржишна равнотежа и неравномерна коцентрација капитала. Реформа која се одбијала на овом пољу била је оптерећена политичким притисцима, последицама рата и инфлацијом, па су њени резултати имали скромне домете.²⁰²

Стилски и функционални усаглашена градитељска целина биле су зграде банака. Финансирана од стране водећих банака Државне хипотекарне и Народне банке, ова архитектура је по много чему наликовала градитељској пракси југословенских железница. У сарадњи са градитељима које су упошљавале, управе ових банака формулисале су своју градитељску политику. Надахнута историјским наслеђем, отворена за тековине модернизма, настала су дела модерно интерпретираних академских и класицистичких узора. Крајем међуратног доба, у архитектури банака, примењивана је естетика строгог модернизма, чиме су се банке уклопиле у тада актуелну градитељску политику која се све више угледала на тековине тоталитарне архитектуре. Опредељеност за овакав градитељски концепт, имала је симболичну тежину. Строгим линијама зграда, демонстрирана је пословна поузданост, моћ и углед који је банковни сектор имао у југословенском друштву.

У техничком смислу, зграде банака морале су у потпуности испунити функционалне и безбедоносне стандарде, сходно специфичнима своје намене. Стога су у примени били савремени материјали и конструкције, који су овим грађевинама омогућили да квалитетно одговоре предвиђеним функцијама.

²⁰² Vesna Aleksić, „Sprega države i akcionarskih banaka u Srbiji do Drugog svetskog rata - primer Izvozne banke AD (II deo)“, *Bankarstvo* 11-12 (2011): 114.

12.1. Филијале и агенције Државне хипотекарне банке

Државна хипотекарна банка је за две деценије пословања, била једна од најснажнијих финансијских установа у земљи. Формално је основана 1922. посебним законом који је Управу фондова трансформисао у Државну хипотекарну банку, и проширио дело-круг рада на цео државни простор. Главни разлог оснивања ове банке био је у циљу што ефикасније обнове „... порушених градова, вароши и варошица, како у погледу подизања зграда за становање, тако и у погледу извођења комуналних и јавних радова, као и финансирање ратом упропашћене пољопривреде“.²⁰³

Са проширењем пословног делокруга, Хипотекарна банка је од 1935. приступила планској изградњи нових објеката за своје филијале и агенције. У већим бановинским местима подизани су скуп наменски објекти, чија је изградња захваљујући стабилној финансијској конструкцији била квалитетна и ефикасна. У овом послу, Хипотекарна банка је ангажовала углавном своје архитекте, а грађевине су махом одражавале модернистички приступ класицистичком градитељском наслеђу.

Сл.110. Филијала Државне хипотекарне банке, Крагујевац.

Први објекат који је између 1935 и 1941. године подигнут за потребе Хипотекарне банке, била је филијала у Крагујевцу (1935) (Сл.110).²⁰⁴ У решењу ове грађевине, сажети су сви важнији елементи архитектуре коју ће до Другог светског рата заступати Државна хипотекарна банка. У стилском погледу, прожети су мотиви модернизма, класицизма, академизма и ар-декоа. Композиција зграде је симетрична, са строгим поделом на приземну и спратне зоне. Приземље је решено отварањем великом улаза у средишњем делу уличне фасаде. Улазна партија фланкирана је удвојеним па-

²⁰³ „Државна хипотекарна банка, пређе Управа фондова, од 1918 до 1938 године“, *Политика*, Мај 1, 1938, 52.

²⁰⁴ „Освећење новог дома агенције Хипотекарне банке у Крагујевцу“, *Политика*, Април 15, 1935, 6.

ровима пиластера, до који се са сваке стране налазе два широка прозора. У зони првог спрата, смењују се прозори и зидни парапети са украсним рељефима. Други спрат, решен је усецањем прозорског појаса наглашеног хоризонталног пружања. Поткровни појас и надпрозорник првог спрата имају назубљени подеони венац. Овим објектом отворено је ново поглавље у архитектури банака Државне хипотекарне, која је до 1941. реализовала не нарочито обиман, али зато веома упечатљив градитељски опус.

Међу пројектантима који су радили пројекте ових филијала, издвојио се арх. Миодраг Васић, који је у то време био запослен при Државној хипотекарној банци. По његовом пројекту саграђена је филијала Хипотекарне банке у Бањалуци (1935-1936) (Сл.111).²⁰⁵ Применом конвексне сферичне фасаде, подељене на три зоне, остварена је модернизована варијанта неокласицистичке архитектуре. Сокл је искоришћен као постамент масивних дорских стубова прислоњених дуж фасаде. Између стубова, у вертикалној оси, смењују се прозори и зидни парапети. Композиција је завршена плошним зидним платном које прати форму зграде и подсећа на архитрав који носе капителе стубова. Између високог приземља и првог спрата, на парапетима су постављени рељефи,

Сл.111. Филијала Државне хипотекарне банке, Бањалука.
Извор илустрације: <http://www.bracarajic.com/istorija-ban-ja-luke/banka/>

па решење подсећа на пример крагујевачке филијале. Унутрашњи простор обложен је мермерном оплатом у духу декоративне ардеко естетике. Ова зграда има велики урбани значај, јер је њеном изградњом закржужена градитељска целина центра града са бановинском палатом и саборном црквом.

²⁰⁵ „Државна хипотекарна банка подиже нову зграду за главну филијалу у Бањој Луци“, *Политика*, Март 24, 1935, 5; „Хипотекарна банка гради палату за своју агенцију у Бањој Луци“, *Политика*, Јун 21, 1935, 8; В. Ј., „У Бањој Луци јуче је освешћена палата филијале Хипотекарне банке“, *Политика*, Децембар 28, 1936, 12; Видаковић, *Архитектура јавних објеката у Бањалуци (1918-1941)*, 115-120; Симиша Р. Видаковић, *Архитектура државних јавних објеката у Босни и Херцеговини 1878-1992. године* (Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2008), 290-294.

Филијала на Цетињу (1935-1936) обликована је на академски начин.²⁰⁶ Споља је истакнута рустикална фасада од тесаног камена, док је унутрашњост обложена мермером и гипсаним панелима. Главна фасада решена је у виду усечене нише са прислоњеним стубовима, између којих се налазе велики прозори, лучни у приземљу, и правоугаони на спрату. Унутрашњост је обложена мермером и гипсаном орнаменталном декорацијом. Улаз је постављен у средишту прочелног блока. Композицији целине здања оставља извештај сценографски утисак, са издвојеним соклом, фасадом са стубовима и равном плохом подкровног појаса која је наглашена са дубоким слојевитим венцем.

По пројекту арх. Миодрага Васића, Државна хипотекарна банка подигла је филијалу у Земуну (1937-1938) (Сл.112).²⁰⁷ Ова монументална палата, модерног класицистичког изгледа, налази се на углу Змај Јовине и Главне улице. Прочелна фасада окренута је према Главној улици и решена симетричним распоређивањем архитектонских елемената. У средишту прочелног фронта налази се ненаметљиво обликован улаз, а бочно од

Сл.112. Филијала Државне хипотекарне банке, Земун.
Аутор фотографије: Тијана Стефановић.

њега два масивна прозора. Изнад приземља, у висини првог и другог спрата истичу се прислоњени јонски стубови наткривени ентаблатуром. Између стубова, распоређени су правоугаони прозори и зидни преградци. Бочна фасада је у композиционом погледу решена на исти начин, са разликом у томе што су овде заступљени прислоњени пиластри са јонским капителима, и што је фасада незнатно дужа од фасаде pročелја, па има шире угаоне партије. Између пиластера

²⁰⁶ „Модерна зграда главне филијале државне хипотекарне банке на Цетињу већ је довршена“, *Политика*, Мај 21, 1936, 12.

²⁰⁷ „Освећење темеља за палату агенције Државне хипотекарне банке у Земуну“, *Политика*, Октобар 4, 1937, 6; „И последњи радови на згради филијале Државне хипотекарне банке у Земуну биће завршени за који дан“, *Политика*, Новембар 26, 1938, 14; „Јуче је свечано освећена у Земуну нова палата филијале државне хипотекарне банке“, *Политика*, Фебруар 20, 1939, 6.

се налазе два низа правоугаоних прозора, на које се надовезују и два пара прозора на крајевима фронта. Фасаде су обложене репрезентативним беловодским каменом, различитог тоналитета (бели, окер и светло сиви), што згради даје изражен полихромни карактер. У погледу унутрашњег уређења, примењена је стандардан приступ који је Хипотекарна банка примењивала у уређењу својих пословних простора, а то је коришћење мермера, и гипсаног украса који је давао изражен декоративни карактер. С друге стране, у погледу „... разних савремених обезбеђења“, ова грађевина је представљала „... последњу реч модерне технике“.²⁰⁸

Попут земунске филијале, веома успео пример модерне примене класицистичке архитектуре, представља филијала у Ваљеву (1938-1939) (Сл.113).²⁰⁹ Зграду је пројектовао арх. Василиј фон Баумгартен, у сарадњи са арх. Велимиром Јанковићем. Зграду су чинили сутерен, приземље, спрат и таван. Потпуно јасна кубична форма објекта уноси ефекат модерности, који појачава плошност фасаде и равне неорнаментисане површине. С обзиром на различите димензије фасада и немогућност постизања симетрије, тражени биланс постигнут је понављањем мотива. Удвојени псеудојонски пиластри

Сл.113. Филијала Државне хипотекарне банке, Ваљево.
Извор илустрације: *Зборник Музеја примењене уметности* 6 (2010): 82.

без канелура носе степенасту ентаблатуру. Њима је супротстављена равна фасада и рамовска прозорска конструкција. Здање обилује елементима ар-декоа, што се огледа у декоративном концепту који је близак француским узорима које с једне стране осликава докоративна псеудојонска ентаблатура, а с друге концепт оплемењене безорнамен-

²⁰⁸ „Освећење темеља за палату агенције“, 6.

²⁰⁹ „Најлепша зграда у Ваљеву“, *Политика*, Август 10, 1938, 11; „Освећење камена темеља филијале Државне хипотекарне банке у Ваљеву“, *Политика*, Август 22, 1938, 17; Милан Просен, „Зграда државне хипотекарне банке у Ваљеву: непознато дело архитекте Василија фон Баумгартена“, *Зборник Музеја примењене уметности* 6 (2010): 81-90.

Сл.114. Филијала Државне хипотекарне банке, Зрењанин.
Извор илустрације: <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/grad-zrenjanin/zgrada-ekspoziture-drzavne-hipotekarne-banke>

талности препознатљив по употреби полихромије боја и материјала, који је већина српских модерниста користила у декоративне сврхе.²¹⁰

Крајем тридесетих година прошлог века, дошло је до заокрета у стилској орјентацији филијала Хипотекарне банке. У потрази за новим визуелним идентитетом, градитељи банака напу-

стили су класицистички модел, и окренули се модернизму. У примени је био слободнији и строги модернистички приступ. У првом случају, потребно је издвојити филијалу Хипотекарне банке у Петровграду (1937-1938), данашњем Зрењанину, чије је ауторство приписано арх. Ђорђу Табаковићу (Сл.114).²¹¹ Зграда је подигнута као узидани објекат, па има слободну уличну фасаду. Приземни појас има симетричан распоред, са увученим улазом заобљених ивица у средишњем делу и прислоњеним подеоним стубом, два широка прозора са стане, и по једна споредна врата на сваком угловима. Зидна површина обложена је украсним каменом окер тона. Изнад приземља налази се асиметрично компонована слојевита фасада. Истурени део зидне површине, решен је ритмичним компоновањем хоризонталних потеза, плошних издужених трака, прозора и парапета. Архитектура ове зграда не одражава типичан приступ при пројектовању нових филијала. У пресеку градитељске делатности Државне хипотекарне банке, ова грађевина се издвојила као аутентичан пример ауторске архитектуре.

Модернистички приступ примењен и у архитектури других филијала Хипотекарне банке. У строгом виду, остварен је на филијали у Новом Саду (1938-1940) (Сл.115).²¹²

²¹⁰ Просен, „Зграда државне хипотекарне банке у Ваљеву“, 82, 87.

²¹¹ „Државна хипотекарна банка“, 52; Zavod za zaštitu spomenika kulture Zrenjanin, „Zgrada ekspoziture Državne hipotekarne banke (danas Kontinental banka)“, <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/grad-zrenjanin/zgrada-ekspoziture-drzavne-hipotekarne-banke>

²¹² „Прву награду на конкурс за нову зграду државне хипотекарне банке у Новом Саду добила су два млада београдска архитекта“, *Политика*, Јул 1, 1938, 12; „У Новом Саду јуче је освешен камен темељац нове зграде филијале Државне Хипотекарне банке“, *Политика*, Април 15, 1940, 10; Брдар, *Од Париса до Брашована*, 64.

Сл.115. Филијала Државне хипотекарне банке, Нови Сад.

Сл.116. Филијала Државне хипотекарне банке, Панчево.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1606985>

Зграда је саграђена по пројекту младих арх. Богдана Игњатовића и Тихомира Ивановића. Симетрична композиција равних линија, са масивни монолитним стубовима, који у строгом реду фланкирају усечену нишу, те мноштво прозора, главној фасади дају одмерен и упечатљив изглед. У стилском погледу, упућују на естетику строгих стилова. Читавом површином, фасада је обложена глатким каменим плочама беле боје, које истичу монументалну репрезентативност здања.

Монументалистичка наративност заступљена је и на пројекту агенције Хипотекарне банке у Панчеву (1939-

1940), која је саграђена по пројекту арх. Василија фон Баумгартена и Миодрага Васића (Сл.116).²¹³ Фасада је обликована на начин својствен српској рецепцији Новог стила. Отворена дубоком нишом, која испуњава читаву површину прочеља, фасада је компонована симетричним распоредом типичних позномодернистичких елемената, монолитних стубова квадратног пресека, правоугаоним прозори и парапетима. Бочне фасаде решене су вертикалним груписањем правоугаоних прозора који се ритмично смењују са равним зидним панелима.

Крајем међуратног доба, Хипотекарна банка је отворила агенције у Битољу, Чачку, Пријепољу и Зајечару, а у плану је било подизање палата у Скопљу и Београду, које су се надовезале на већ устаљени градитељски манир ове банковне установе.²¹⁴

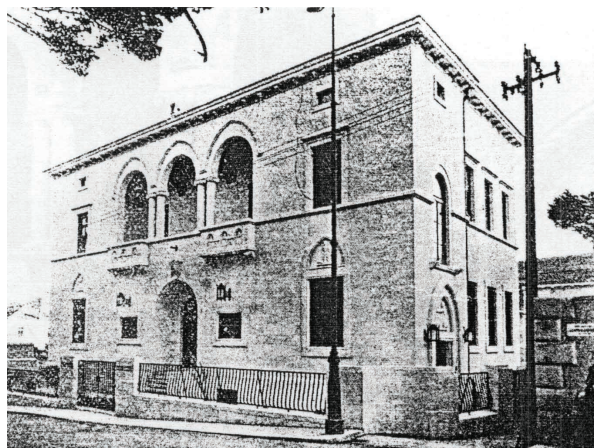
²¹³ „На свечан начин јуче су освећени темељи нове зграде филијале Државне хипотекарне банке у Панчеву“, *Политика*, Октобар 30, 1939, 10; Просен, „Зграда државне хипотекарне банке у Ваљеву“, 83.

²¹⁴ „Државна хипотекарна банка подићи ће у Краља Александра Улици нову велелепну палату“, *Политика*, Јануар 30, 1938, 16; „Државна хипотекарна банка“, 52; „Државна Хипотекарна банка и њен рад

12.2. Архитектура Народне банке у опусу Богдана Несторовића

Као два главна задатка Народне банке Краљевине Југославије, препозната је брига „... о националном новцу“, и старање „... о потребама народне привреде“.²¹⁵ У формалном смилсу, ова банка послује од 1920. године, као народна банка Краљевине СХС, а од 1929. са променом назива државе постаје Народна банка Краљевине Југославије. Континуитет пословања ове установе сеже до 1862. и Управе фондова Краљевине Србије, потоње Привилеговане народне банке Краљевине Србије (1884). Са проширењем државног простора, Народна банка Краљевине Југославије, наследила је банковну мрежу територија које су до 1918, биле у саставу Аустро-Угарске монархије. У правном систему, Краљевине Југославије, Народна банка је имала статус банке са посебним повластицама. Крајем 1940. имала је чак двадесет и четири филијале.²¹⁶

Значајан градитељски опус, неимари Народне банке остварили су у другој половини четврте деценије двадесетог века. По пројекту арх. Богдана Несторовића, једног од главних неимара Народне банке, у Дубровнику је саграђена филијала Народне банке

Сл.117. Филијала Народне банке, Дубровник.
Извор илустрације: Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића*, прилог 36.

(1936) (Сл.117).²¹⁷ У решењу ове монументалне палате примењени су елементи српског националног стила и далматинске готике. Симетрично решена главна фасада има лучни улаз у средишњем делу, отворени лучни трем са удвојеним декоративним стубићима на спрату, истуреним балконима и уоквиреним прозорима квадратног и правоугаоног облика.

у Јужној Србији“, *Политика*, Октобар 5, 1938, 24; „У Зајечару је јуче освећена зграда Државне хипотекарне банке“, *Политика*, Октобар 28, 1940, 12.

²¹⁵ „Шта пружа Народна банка пољопривреди?“, *Политика*, Мај 1, 1938, 51.

²¹⁶ Милић Ф. Петровић, „Народна банка Југославије - више архивских фондова у једној институцији“, *Архив V*, бр.1 (2004): 22-23.

²¹⁷ Богдан Несторовић, „Зграда народне банке у Дубровнику“, *Технички лист 1* (1938): 1-4; Снежана Р. Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића* (магистарски рад. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2000), 75-77.

Бочна страна је асиметрично компонована, има улаз у облику средњовековног потра-
ла, и низ правоугаоних прозора. Архитектуром ове зграде, Несторовић је јасно пренео
идеју српског националног стила, у средини богатог медијевалног наслеђа.

На свом наредном пројекту, филијали Народне банке у Шапцу (1937-1938), арх.
Несторовић определио се за модернистички приступ (Сл.118).²¹⁸ У спољашњој

Сл.118. Филијала Народне банке, Шабац.
Аутор фотографије: Милан Лазаревић.

Сл.119. Филијала Народне банке, Крагујевац.
Аутор фотографије: Тијана Стефановић.

композицији читавају се принци-
пи симетрије садржани у правилном
распореду архитектонских елеме-
ната. Високи пиластри рашчлањују
зидно платно и уоквирују прозоре
различитих димензија. Фасада сад-
ржи и декоративне елементе, у об-
лику медаљона који су распоређени
у слободним међупрозорским про-
сторима. Угао је заобљен, без украса,
па ствара упадљив визуелни контраст
према главној и бочној фасади.

Стилски неопредељен, Несторовић
је наставио са применом различи-
тих естетика у архитектури филијала
Народне банке. Тако је на наредном
пројекту за филијалу Народне банке у
Крагујевцу (1938-1940)²¹⁹, превладала
академска естетика са класицистич-
ким мотивима (Сл.119). Прочеље је

²¹⁸ Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића*, 80-81.

²¹⁹ „Крагујевац је добио филијалу Народне банке“, *Политика*, Октобар 23, 1939, 10; „Ових дана завршавају се радови на згради Народне банке у Крагујевцу, која је са свим инсталацијама коштала преко 7.000.000 динара“, *Политика*, Октобар 15, 1940, 12; „На свечан начин јуче је освећена нова зграда филијале Народне банке у Крагујевцу“, *Политика*, Децембар 23, 1940, 10; Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића*, 81-82.

решено симетричним распоредом маса око средишње осе у којој је смештена масивна улазна партија. За разлику од остатка грађевине, она је обложена декоративном каменом оплатом, светлих окер и сивих тонова. Изнад улаза усечена је дубока ниша, са два прозора и два псеудојонска стуба. Бочни делови прочелне фасаде, у високом приземљу, првом и другом спрату имају по један велики прозор. У поткровном појасу, пружа се низ малих квадратних прозора, који надвисују основни ниво грађевине. Бочне фасаде обликоване су као извештај антипод прочељу. Док је на прочељу ниша усечена у фасаду, на бочним странама је формирана опонашањем неокласичних структура. Високо приземље је истурено и искоришћено као постамент низа псеудојонских стубова, који носе прислоњени архитрав. У позађу стубова, на равној зидној површини која је обложена каменим квадерицама, налазе се широки прозорски отвори. Равномерни распоред историчких и модерних архитектонских елемената, строга композициона симетрија, рустично приземље и фасадна оплата од декоративног камена, сусрели су се у монументалном изразу ове грађевине.

Склоност према монументализму, Несторовић је показао и на пројекту зграде за Народну банку у Карловцу (1938-1940) (Сл.120).²²⁰ Динамична асиметрична композиција, са наглашеним углом, усеченим нишама и прислоњеним стубовима, и бела камена оплата,

Сл.120. Филијала Народне банке, Карловац.

Извор илустрације: <https://www.aukcije.hr/prodaja/kolekcionarstvo/Razglednice/Poslije-1945/Hrvatska/Zagreb-i-centralna-Hrvatska/459/oglas/Razglednica-Karlovac-1964-Narodna-banka/2541982/>

та, отворили су ново поглавље у Несторовићевом градитељском опусу. Главна фасада је подељена је на две целине, вертикалу улазне етажне, са усеченим улазом и балконима на првом и другом спрату, те масивну нишу са стубовима заобљених ивица. Између

²²⁰ „Усред Карловца подићи ће Народна банка своју филијалу“, *Политика*, Фебруар 26, 1938, 11; „Завршени су радови на грађењу филијале Народне банке у Карловцу, која је подигнута на тврђави Старог Карловца“, *Политика*, Јануар 28, 1940, 19; „На свечан начин у Карловцу је освећена нова зграда филијале Народне банке“, *Политика*, Децембар 29, 1940, 6; Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића*, 154.

стубова, налазе се прозори правоугаоног пресека, који појачавају верикалу главне фасаде. Угао је снажно заобљен, профилисан плитком нишом у коју су смештени низови прозора. Доминација вертикала, потврђена је на бочној фасади, која је попут главне решена усецањем нише, са разликом у томе што су овде прислоњени монолитни стубови квадратног пресека. Између њих су вертикални низови прозора и бочни улаз. У горњој зони истиче се поткровни венац, који наглашава силуету грађевине. Бела фасадна оплата, нагласила је репрезентативни карактер објекта, и наговестила архитектуру Несторовићевог најзначајнијег објекта палате Призад у Београду.

Најсложенију поруцбину од Народне банке, арх. Несторовић је добио за њен пословни комплекс у Ужицу (1938-1941) (Сл.121).²²¹ То су две идентичне грађевине решене у духу монументалистичког модернизма са елементима академизма и фолклоризма. Главни волумени објекта су решени као једноставни кубуси строгих линија, вишеделног рустичног приземља и равних зидних површина, са низовима једноставних правоугаоних прозора. На грађевини се истичу необични портали, уоквирени монолитним стубовима који се протежу до средине зоне првог спрата. Наткривени су равном плочом у виду надстрешнице. Паралеле овог необичног решења, налазе се у градитељској морфологији италијанског тока Нове традиције. Зграде су засведене традиционалним четвороводним крововима са стилизованим димњацима, којим је архитекта ову зграду настојао уклопити у амбијент локалне архитектуре.²²² У корпусу српске архитектуре

Сл.121. Филијала Народне банке, Ужице.

Извор илустрације: <http://www.travel.rs/sr/kultura/muzeji/narodni-muzej-uzice>

касних тридесетих година прошлог века, архитектура банака издвојила се својом стилском и идејном усаглашеношћу, наметнувши се као заокружена, у великој мери хомогена градитељска целина.

²²¹ Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића*, 81-82.

²²² Ibid., 84-86.

13.0. АРХИТЕКТУРА ХОТЕЛА

Утицај банковног сектора, имао је важну улогу у развоју туризма, нарочито хотелијерства. О томе се речито говори у једном извештају Југословенског хотелијерског савеза у коме се између осталог тражи „... да се донесе уредба о заштити хотелске индустрије, која се налази у врло тешком стању“, а као један од главних проблема истакнута је продаја хотелских објеката повереницима из банкарског сектора по ценама које су биле знатно испод тржишних, што је директно утицало на пропаст туризма.²²³ Примера ради, вредност хотелијерских предузећа 1937. била је готово преполовљена у односу на 1929., што је подстакло хотелијере да затраже „... да се оснује кредитни завод за хотелијерство и туризам код Државне хипотекарне банке, затим да се смање таксе и остали терети, да се уреди питање закупа хотела, тако да се закупци не могу мењати сваке године и сваког часа, јер то наноси много штете туризму, а затим да се уреди питање специјалних цена електричне струје, плина и воде ... Исто тако хотелијери траже да се посвети нарочита пажња образовању стручног особља и истичу да у нашој земљи, на жалост, не постоји ниједна хотелијерска стручна школа, иако смо туристичка земља...“, а затражено је и да се доведу у ред стручни називи јер ... не зна се шта је хотел, шта ресторација, свратиште, гостионица, угоститељска радња и тако даље“.²²⁴ По завршетку Првог светског рата, српски туризам је био у повоју, а „... искључиву иницијативу за подизање туристичких објеката имали су хотелијери. Нема сумње да они при том нису руководили само сентименталностима, али је ипак чињеница да су из својих скучених средстава учинили бар нешто. Почели су да ничу хотели, обично са оним комфором који тражи просечан туриста ...“.²²⁵ У том смислу, као прва мера у реорганизацији туризма, покренута је идеја да се напусти елитистички приступ по коме се туризам прилагођава потребама богатих странаца, већ да се приступи приземнијем односу који је подразумевао окретање потребама „... просечног домаћег

²²³ „У нашој земљи има 2799 хотела, пансиона, свратишта и ресторана“, *Политика*, Април 11, 1937, 24.

²²⁴ Ibid.

²²⁵ Р. Стефановић, „Преуређење нашег туристичког апарата треба изводити одмах“, *Политика*, Мај 25, 1940, 13.

туристе из средњих грађанских редова, а поред њега истог таквог туристе из иностранства...“, па се све „... боље показује да је потребније дизати добре чисте хотеле с потребним удобностима ... уместо луксузних зграда са становима који ће, у случају ма каквог изостанка странца, остати празни“.²²⁶ Посебан проблем српског хотелијерства представљао је неравномеран развој за који се отворено оптужују „... они који су водили ... политику довођења иностраних и запостављања домаћих туриста, упућујући сав туризам у неке крајеве“.²²⁷

Други проблем, били су неповољни кредити, са високим каматним стопама, које су износиле и невероватних 25%. Стога се као једна од мера истакнута потреба за формирањем стручних непартијских тела, задужених за обезбеђивање повољних кредита, и туристичка афирмација заосталих крајева, те укључење Министарства саобраћаја у подизање домаћег туризма, и адекватни пропагандни програм о организовању националних савеза за туризам са седиштима у Београду, Загребу и Љубљани.²²⁸

13.1. Хотели у Београду

У другој половини четврте деценије двадесетог века, у Београду је саграђено више хотела, чија архитектура одражава различите стилске приступе. У корпусу београдске и српске архитектуре овог доба, неки од тих хотела представљају изузетна остварења. Такво дело, несумњиво представља хотел Мажестик (1935-1937) који је саграђен по пројекту арх. Милана Минића (Сл.122).²²⁹ Хотел је узидан унутар блока зграда на Обилићевом венцу 28. У подизању објекта учествовао је и тада млади арх. Милорад Мацура, који се недуго по дипломирању запослио у Минићевом пројектантском атељеу. Високо приземље решено је померањем улаза према углу, и применом великих стаклених панела у продужетку улаза. Композиција спрата је споља висински изједначена, и решена на идентичан начин, са хоризонталном поделом зидне повр-

²²⁶ Ibid.

²²⁷ Ibid.

²²⁸ Ibid.

²²⁹ Александар Кадијевић и Срђан Марковић, *Милан Минић архитект и сликар* (Пријепоље: Музеј у Пријепољу, 2003), 72-76.

Сл.122. Хотел Мажестик, Београд.
Извор илустрације: Кадиевић и Марковић, *Милан Милић*, 130.

Сл.123. Хотел Гранд, Београд.

шине, на низове прозора, зидних парапета, те дугачих зидних платана. Завршни спрат је обрађен на другачији начин. Он поседује већу зидну површину и шире прозорске отворе. У архитектонском решењу прочеља јавили су се елементи француског модернизма, умереног тока, који је био прилагођен домаћим приликама. Транспарентношћу и чистотом израза, читљивошћу функционалног, конструктивног и естетског концепта, хотел Мажестик се издвојио у престоничкој архитектури овог доба.²³⁰

У ред вредних остварења потребно је уврстити хотел Гранд (1936-1937), који је подигнут по пројекту арх. Милутина Јовановића (Сл.123).²³¹ Будући да је зграда саграђена на углу Немањине и Балканске улице, нагласак је стављен на решење угаоне партије, која је добила изглед треће фасаде. Угаона и бочне фасаде међусобно се надовезују, чиме заокружују композициону цело-

витост грађевине. Усецањем високог приземља у форми отвореног мезанина са масивним стакленим панелима, и збијањем прозора на углу, реализована је еспресивна композиција. Бочне фасаде обликоване су једноставним распоређивањем прозора у

²³⁰ Ibid., 73.

²³¹ „Гранд хотел Београд“, *Политика*, Децембар 1, 1937, 8.

Сл.124. Хотел Асториа, Београд.

правилним хоризонталним низовима. Поткровни појас, оштро је усечен читавом површином, отворен низом окулуса и засведен дубоком стрехом. У погледу стила, ова грађевина представља успео пример комбиновања модернистичког и експресионистичког градитељског програма.

Модернистички приступ, читава се у архитектури хотела Асториа (1938), делу арх. Ивана Савковића (Сл.124).²³² Хотел је реализован у модернистичком маниру, наглашених функционалних карактеристика, са две уличне фасаде у Милана Миловановића и Михаила Богићевића, и заломљеном основом

која прати конфигурацију терена. Фасаде су са обе уличне стране решене на исти начин. Применом равне фасаде са наизменичним низовима од по пет прозора и зидних платана, остварена симетрична композициона поставка прочеља, које има усечен улаз са надстрешницом у средишњем делу, уз који се са обе стране примењени стаклени панели. Композициони поредак прекинут је једино у завршном спрату који има већу зидну површину и мање прозоре. Монотонију уличне фасаде употпунила је једнолична фасадна оплата од пешчара светлог тона. Насупрот не једноличне форме спољашњих волумена, унутрашњост хотела спада међу најбоље простудиране престоничке мере, решене у функционалистичком маниру.

У шареноликој слици београдске архитектуре позног међуратног доба, своје место нашао је хотел Балкан (1939-1940)²³³, који је саграђен по пројекту арх. Андреја Папкова

²³² ИАБ, XVII-2-1937; Симонида Ркаловић, „Хотел „Astoria““, *Наслеђе* XIII (2012): 103-109.

²³³ „На плацу хотела „Балкана“ биће подигнута једна монументална грађевина“, *Политика*, Март 12, 1938, 6; „Зграда академије наука и браће Ђорђевић, која се подиже на место хотела „Балкана“ озидана је и стављена под кров“, *Политика*, Октобар 4, 1938, 14; „Јуче је свечано освећен нови хотел „Балкан“ на Теразијама. Задужбина Голуба Јанића, остављена је Академији наука“, *Политика*, Април 15, 1939, 10; Марина Ђурђевић, „Архитект Андреј Васиљевич Папков“, *Годишњак града Београда* LI (2005): 305-307; Милица Церанић, „Делатност архитекте Андреја Васиљевича Папкова у Београду (1925-1951)“, *Наслеђе* VIII (2007): 74.

Сл.125. Хотел Балкан, Београд.

Извор илустрације: *Годишњак Града Београда* LII (2005): 306.

тало да са великим успехом реши своје најпознатије, по много чему и најзначајније остварење, хотел Балкан. Фасаде су решене у духу декоративног руског академизма. Прочишћен израз, добијен је редуковањем архитектонских елемената. Доминира чест мотив Папковљеве архитектуре, неокласични јонски пиластери, који рашчлањују асиметрична фасадна платна. Склоност ка декоративизму одражавају низови ваза које су постављене на истакнутим геизонима. Хотел Балкан је показао Папковљев истанчани осећај за историјско језгро Београда, коме је успешно прилагодио архитектонску концепцију овог хотелског здања.

(Сл.125). Зграда је подигнута на месту старог истоименог хотела, на почетку Теразијске терасе у историјском језгру Београда, преко пута хотела Москве. Мада се у потпуности остао ван актуелних токова у изградњи хотелских здања, то Папкову није сме-

13.2. Хотел Парк у Нишу

Осим у Београду, репрезентативни хотели подизани су и у другим градоцима. По пројекту арх. Александра Секулића, у Нишу је саграђен хотел Парк (1936-1937), једно од најзначајних дела српске архитектуре позног међуратног доба (Сл.126).²³⁴ У стилском и функционалном погледу, преовлађује модернистичко-експресионистички систем обликовања, близак београдским примерима из раних тридесетих година прошлог века. Подужни тракт грађевине је са северозападне стране заобљен и истакнут спрема плошне форме северне фасаде. Остале фасаде, обрађене су на сличан

²³⁴ „Јуче је свечано отворен хотел „Парк“ у Нишу“, *Политика*, Октобар 31, 1937, 18; Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 218.

Сл.126. Хотел Парк, Ниш.

Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/show-thread.php?t=679320>

начин, тако што су на равним зидним платнима истакнути низови прозора. Асиметрична композиција здања, са обиљем разуђених потеза, слојевитом структуром и извесном дозом ликовности, приближила се авангардној реторици бескомпромисног модерничког обликовања.

13.3. Хотели на Приморју

Скромни домети српског туризма између 1935 и 1941. огледали су се у малој градитељској продукцији. Док је квантитавно била испод реалних потреба, у погледу архитектонских квалитета остварена су запажена дела. Нови хотели, ресторани и други угоститељски објекти углавном су подизани на Приморју. У стилском погледу, преовлађује модернички приступ, којим су инвеститори најекономичније могли одговорити савременим потребама хотелијерства. Међутим, економски фактори често нису имали важнију улогу у пројектовању хотелских објекта. То потврђује подизање луксузних објеката, какав представља дворско летовалиште у Пржну код Будве (1935)²³⁵, али и друга летовалишта и одмаралишта краљевске породице, као и нерационална инвестирања у скупе и недоступне хотеле. Економска логика хотелске индустрије косила се са социјалном реалношћу Краљевине Југославије у другој половини тридесетих година прошлог века. Томе је у великој мери допринела лоша туристичка политика, и непостојање стратегије у развоју хотелијерства. Ова област, зависила је колико од Државе, толико и од приватних чинилаца. У првом реду, као главни финансијери наметнула су се акционарска друштва, која су у приморском туризму видела свој економски интерес.

²³⁵ М. М. „Грађење модерног хотела на острву св. Николе код Будве“, *Политика*, Фебруар 5, 1935, 9.

Један од најзначајних хотела, хотел Гранд подигнут је на Лопуду (1936-1937) (Сл.127).²³⁶

Хотел је саграђен по пројекту арх. Николе Добровића, у духу модерне архитектуре, по „америчком рецепту“, па „... архитектонски представља праву револуцију у нашем хотелијерству, које се са њим американизира по изгледу и свом практичном уређењу“.²³⁷

Раван кров и праве линије „... дејствују као снажан контраст шуми чемпреса и алоја, а широки прозори и сунчане терасе пружају пуно светлости, ваздуха и освежења ...“.²³⁸

Конструктивне, хигијенске, економске и естетске потребе времена, дошле су до пуног израза на хотелу на Лопуду. За „... нашу земљу, у којој је хотелска индустрија на врло ниском ступњу, изградња овог хотела претставља у сваком случају велику добит ...“, а „... Г. Добровићу припада заслуга да је међу првима указао на путеве којима се може кренути да би се код нас туризам развио у оној мери коју, по својим природним лепотама, наша земља, свакако, заслужује“.²³⁹

Модернистички слој овог објекта, садржан је у асиметричној композицији, кутијастој форми и заобљеним партијама. Фасада је решена смењивањем дугих зидних трака и увучених прозорских низова, истурањем и усецањем балкона. Ту су и савремене конструкције, функционални аспекти унутрашњег уређења, са пространим холовима, модерним електричним и радио инсталацијама, мокрим чворовима, системима за хлађење и грејање, те стандардизованим двокреветним собама са балконом. Кровни покривач уређен је у виду отворених терасе, са просторима за рекреацију и спорт, и угоститељским објектима. Смештен у историјском окружењу, надамак плаже, окружен парком, хотел Гранд унео је нови архитектонски квалитет у градитељски амбијент лопудске обале. Чиста модернистичка форма, пркоси историјском наслеђу. Својим беском-

²³⁶ М. К., „Срећна једна наша општина у којој се не плаћа пореза јер се сви расходи покривају из прихода од туризма“, *Политика*, Јул 9, 1936, 9; Иван Здравковић, „Хотел на Лопуду“, Уметнички преглед I, бр.2 (1937): 56-57; Miloš R. Perović, „Stvaralaštvo Nikole Dobrovića: Misaone pritoke / Nikola Dobrović: The sources of his artistic language“, у *Nikola Dobrović: eseji, projekti, kritike*, ur., Miloš R. Perović i Spasoje Krunić (Beograd: Arhitektonski fakultet, Muzej nauke i tehnike, Muzej arhitekture, 1998), 56; Darja Radović-Mahečić, ur., *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih. Modern architecture in Croatia 1930's* (Zagreb: Školska knjiga, Institut za povijest umjetnosti, 2007), 263-265.

²³⁷ М. К., „Срећна једна наша општина“, 9.

²³⁸ Здравковић, „Хотел на Лопуду“, 56-57.

²³⁹ Ibid., 57.

Сл.127. Хотел Гранд, Лопуд.

Извор илустрације: <http://www.wolfgangthaler.at/projekte/yuarch/mib2.html>

Сл.128. Хотел Авала, Будва.

промисним ставом, Добровић је наговестио нови правац југословенској архитектури позног међуратног доба, европског карактера, који није доживео ширу афирмацију, али је свакако био запажен по свом авангардном карактеру, ауторском приступу и високим архитектонским дометима.

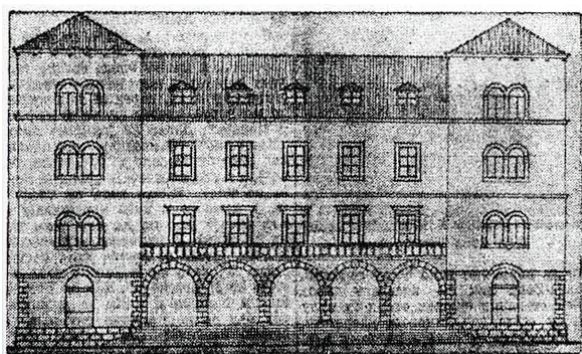
У изградњи хотела активна су била акционарска друштва. Средствима београдског акционарског друштва „Будва а.д. за подизање хотела на Јужном Приморју“, у Будви је саграђен импозантан хотел Авала (1937-1938), приписан арх. Драгомиру Тадићу (Сл.128).²⁴⁰ Капацитета од

сто соба, овај хотел се издвојио као једна од највећих грађевина на Јужном Приморју. У погледу архитектуре, овај објекат представља пример модернизма са елементима локалног неимарства. Они се читавају како на самој грађевини, чија је фасада решена обложена локалним ломљеним каменом беле боје. Колонада преломљених лукова подупиरे платформу спољне терасе, окренуту према мору. Композиција хотела је асиметрична, сачињена од три различито решена и чврсто везана дела, један средишњи и два бочна. Фасаде су такође решене на различит начин. Она окренута према мору има широке симетрично распоређене прозоре, истурене балконе и отворен приземни део, те наглашена бочна крила. Са супротне стране здања, фасаде су нешто збијеније,

²⁴⁰ „Модеран хотел решило је да подигне у Будви друштво „Будва““, *Политика*, Октобар 17, 1937, 13; Р., „У Будви, на најлепшој плажи Јужног Приморја, саграђен је велики модеран хотел са 100 соба“, *Политика*, Децембар 27, 1938, 7; Borislav Vukićević, „Dok 1939. nije sagrađen hotel Avala, Budva nije postojala kao grad“, *Vijesti*, Avgust 13, 2011, <http://www.vijesti.me/caffe/dok-1939-nije-sagradjen-hotel-avala-budva-nije-postojala-kao-grad-33203>

прозори су мањи и неправилно распоређени. Бочна страна завршена је у виду куле и снажно истурена у поље. Улази се налазе са свих страна зграде, у циљу што веће функционалности објекта. Кровни појас је решен у виду тераса за сунчање, и има различиту висинску нивелацију.

Стилска разноврсност хотелске архитектуре, до изражаја је дошла на примеру хотела Славија у Котору (1938) (Сл.129).²⁴¹ У архитектури ове грађевина осећа се неоренесансни градитељски манир. Композициона конвенционалност испољена је у симетричном распореду маса и архитектонских елемената. Улазни део чини лођа са широким луцима, изнад које се налази балкон. Фасада је обликована у виду равног зидног платна које је у доњем делу, у нивоу балкона отворено застакљеним вратима, док су

Сл.129. Хотел Славија, Котор.
Извор илустрације: *Политика*, Јул 11, 1938, 11.

Сл.130. Хотел Кооп, Улцињ.
Извор илустрације: Blagojević i Vukićević, „Hotel Koop u Ulcinju“, 17.

изнад примењени правоугаони прозори са псеудо-ентаблатурама, док су изнад примењени уоквирени прозори. Са бочних стране, истакнута су бочна крила, завршена у виду кула са пирамидалним кровним покривачем. У вертикалном низу дуж три спрата који су одвојени подеоним венцима, смештене су лучне бифоре, што и комбинацији са лучном лођом, грађевини даје извесну романтичарску црту.

Српски капитал је омогућио и грађење два репрезентативна хотела у Улцињу. Један је градио Савез задруга државних службеника, по пројекту арх. Хинка Бауера и Марјана Хаберлеа, а други зетска

²⁴¹ „Котор добија још један модеран хотел“, *Политика*, Јул 11, 1938, 11.

бановина по пројекту арх. Петра Вукотића.²⁴² Хотел Кооп (1936-1939), младих хрватских аутора, карактеристичан је пример интернационалног стила (Сл.130). Грађевина се састоји од два масивна крила, једног које је степеновано у спратној подижног, и другог попречног. Функционалистичко решење простора, утицало је на силуету спољашње архитектуре, са низовима широких прозора и балкона, који дају добру осветљеност и проветроност просторија. Примењена је и кровна тераса, која је у позним тридесетим годинама прошлог века била незаобилазан мотив модернистички обликованих хотела. Модернистички приступ, испољен је на пројекту бановинског хотела Јадран на Суки (1937-1939).²⁴³ За разлику од функционалистичког модернизма у архитектури хотела Кооп, овде су коришћене неоренесансне форме, карактеристичне за опус арх. Вукотића. То се види у изгледу истурених бочних крила, чији су два завршна спрата у виду лође са широким луцима, бочним пирамидалним куполама, и двосливним кровом дубоке стрехе. Равна фасадна платна развијена су применом низова од по пет прозора, и подеоним венцем, и обликована су на савремен начин. По свом решењу, овај хотел, веома је сличан пројекту которског хотела Славија.

13.4. Хотели у бањама

Сл.131. Хотел Миленковић, Нишка Бања.

Развој бањског туризма пратило је подизање нових хотела. По пројекту арх. Јосифа Албале у Нишкој бањи је подигнут хотел „Миленковић“ (1936) (Сл.131).²⁴⁴ То је модернистичко дело са елементима експресионизма. Заобљавањем угаоне партије,

²⁴² „Нови хотели на улцињској плажи“, *Политика*, Јун 16, 1939, 11; „Модеран и удобан хотел подићи ће Савез набављачких задруга државних службеника у Улцињу према овој идејној скици која је добила на конкурс награду“, *Политика*, Децембар 7, 1936, 9; „Јуче је освећен нови хотел „Кооп“ у Улцињу“, *Политика*, Јул 11, 1939, 6; Ljiljana Blagojević i Borislav Vukićević, „Hotel Ko-op u Ulcinju arhitekata Hinka Bauera i Marijana Haberlea“, *Prostor* 21, br.1 [45] (2013): 14-25.

²⁴³ „Нови хотели на улцињској плажи“, 11; Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 78.

²⁴⁴ „У Нишкој Бањи гради се нов модеран хотел“, *Политика*, Август 29, 1936, 13; Кековић и Чемерићкић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 220.

постављањем стакленог прамца у зони спајања подужног и бочног тракта, модернистичка силуета објекта употпуњена је карактеристичним експресионистичким мотивима. Наспрам експресионистички обликованог бочног тракта, постављено је бочно кубично крило пуристичких карактеристика, равних површина и правоуглих прозора. Крајем међуратног доба, у Нишкој бањи саграђен је хотел Дубровник, по пројекту арх. Александра Медведева (Сл.132). Реализовани објекат одражава одређену конвенционалност у примени модернизма, без већих ауторских амбиција. Прилагодивши се функционалним захтевима унутрашњег простора, улична фасада је обликована као кутијаста форма, усечених делова са балконима, и истурених са вертикалним низови-

Сл.132. Хотел Дубровник, Нишка Бања.
Извор илустрације: Медведев, *Пројекти и архитектура*, 94.

Сл.133. Бановински хотел, Аранђеловац.

ма прозора. Нешто динамичнији однос остварен је са дворишне стране која има истурену средишњу вертикалу и заобљене углове степеништа.²⁴⁵

Крајем међуратног доба завршена је изградња још једног значајног дела, бановинског хотела у Аранђеловцу (1939-1940) (Сл.133).²⁴⁶ Хотел је саграђен по пројекту арх. Гојка Тодића. У архитектури овог објекта коришћени су модернистички, фолклористички и неокласицистички мотиви, који су пласирани у одређеним склоповима здања. Портал има изглед отвореног трема са постаментом у академској рустици и не-

²⁴⁵ Кековић и Чемерићић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 223.

²⁴⁶ „Радови на изградњи новог модерног хотела и купатила у Аранђеловачкој Бањи приводе се крају, тако да ће се свечано отварање ових објеката моћи обавити још идуће недеље“, *Политика*, Јун 7, 1939, 11; „Кроз који дан у Буковачкој Бањи биће завршени радови на изградњи великог хотела који располаже са 80 соба“, *Политика*, Јун 21, 1939, 11; „Данас ће свечано бити отворени ново купатило и нов хотел у Буковичкој бањи код Аранђеловца“, *Политика*, Јун 22, 1939, 11; „На свечан начин јуче је освећен нови бановински хотел и купатило у Буковичкој Бањи“, *Политика*, Јун 23, 1939, 8.

окласицистички мермерним стубовима. Фасаду карактерише једноставна обрада са низовима модернистички решених правоугаоних прозора и равних зидова и необичних угаоних балкона. У силуети зграде истиче се четвороводни кров са наглашеном стрехом, конзолама и декоративним димањацима. Подизањем овог хотела, завршено је вишегодишње уређење Буковичке бање.

14.0. ИНДУСТРИЈСКА АРХИТЕКТУРА

Индустријски развој Краљевине Југославије зависио је од многих чинилаца, међу којима су нарочито важни били друштвени услови. На југословенском примеру, јасно се види у коликој су мери несређене друштвене прилике спутавале индустријски развој. Као замајац напретка, југословенска индустрија се највише ослањала на инострани капитал, па је најзаступљенији био извозно орјентисани привредни сектор. „Политика индустрије, била је политика стицања профита“, те је највећи део дохотка одлазио власницима предузећа, знатно мања средства припала су радницима, док је највећи губитник оваквог пословања била је држава, која је давала ресурсе и део капитала, а узимала тек мањи проценат од зараде. Једна од карактеристика индустријског развоја Краљевине Југославије у другој половини тридесетих година прошлог века, била је неравномерна употреба технологије и недовољна развијеност земље, у којој су поједини региони били тек у фази електрификације, док су већи градски центри имали стабилан, а самим тим и виши ниво индустријског развоја.²⁴⁷

Архитектура која је настала у индустријском сектору је насупрот различитом ступњу његове развијености, у функционалном и стилском погледу била уједначена градитељска целина. Функција објекта, као најважнији аспект индустријске архитектуре подразумева примену одговарајућих техничких норми, материјала и конструкција. На то је надовезан стилски део, који је код појединих примера досегао високе архитектонске квалитете, који их сврставају у ред највреднијих остварења српске архитектуре међуратног доба, какав представља зграда Државне штампарије у Београду.

²⁴⁷ Љубомир Петровић, „Југословенско друштво између два светска рата“, *Историја 20. века XXVI*, бр.2 (2008): 27.

14.1. Индустијски објекти у Београду

14.1.1. Зграда Државне штампарије у Београду

Зграда Државне штампарије (1936-1940), једно од највреднијих остварења у српској међуратној архитектури, подигнута је по пројекту арх. Драгише Брашована (Сл.134).²⁴⁸

Студијско путовање у Немачку и ранија експресионистичка искуства, утицала на то да Брашован у потпуности прихвати прогресивистичке принципе немачког модернизма. Композиција овог вишеспратног објекта изведена је у више просторних склопова и подсклопова. У структуралном погледу, ова зграда се састоји од самосталних блокова укомпонованих у разуђену схему стереометријских форми, доведених на саму границу разједињености. Вештим ритмичним компоновањем вертикалних и хоризонталних облика, архитекта је решио проблем односа маса према формули архитектонског

Сл.134. Државна штампарија, Београд.

Извор илустрације: *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 42 (2014): 273.

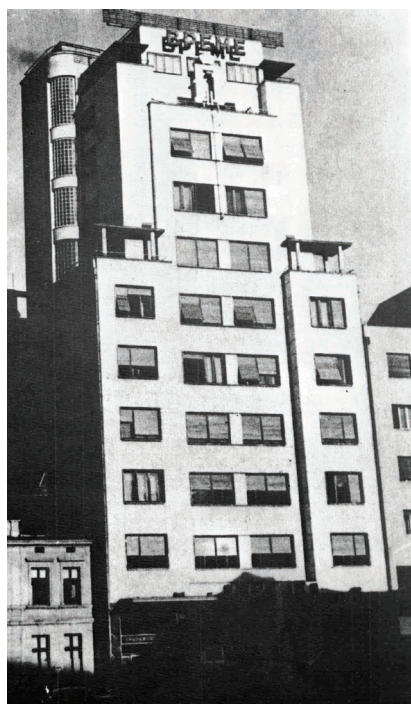
структурализма. У архитектури ове зграде нарочито је изражен сукоб хоризонтала и вертикала, посебно у горњег делу. Доње партије прочеља су мирнијег и уравнотеженијег изгледа. Ту нема оне динамике, која је присутна у односу између квадратних, правоугаоних и

²⁴⁸ АЈ, 62-1584—1598; АЈ, 62(зп)-840—845; „Подизање нове зграде Државне штампарије у Београду“, *Време*, Јун 14, 1936, 4; „Почетак градње зграде Државне штампарије“, *Време*, Јул 10, 1936, 5; „Освећење темеља Државне штампарије“, *Политика*, Новембар 25, 1937, 22; „Данас је на свечан начин освећен темељ зграде Државне штампарије“, *Правда*, Новембар 28, 1937, 3; „Нова зграда државне штампарије на Сењаку“, *Београдске општинске новине* LV, бр.11 (1937): 731; „Јучерашња изјава г. Др. Крека министар грађевина г. Др. Крек прегледао је јуче са новинарима нову зграду Државне штампарије“, *Политика*, Новембар 30, 1939, 11; Zoran Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji* (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 1979), 217-221; Кадијевић, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована“, 162-165; Александра Илијевски, „Државна штампарија архитекте Драгише Брашована: значај архивских и хемеротечких извора за афирмацију и очување индустријског наслеђа“, у *Индустријско наслеђе - проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације*, ур. Светлана Димитријевић Марковић (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2012) cd-rom; Snežana Ristić, *Brod na obali / A Boat on the Bank*, *Oris* XIV, br.73 (2012): 138-147; Aleksandra Ilijevski, „Form and Function: Architectural Design Competition for the State Printing House of the Kingdom of Yugoslavia“, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 42 (2014): 259-276.

сверних склопова, стаклених опни и металних рамова, бетонских греда и озиданих фасадних платана. Разиграној динамици горњег дела грађевине, супротстављен је миран ток хоризонталних прозорских и зидних парапета који се наизменично смењују и допуњавају. На тај начин, повезани су веома слободно схваћени делови композиционе целине овог здања. Својом маштом, Брашован је умео да објекту подари дух, да се уздигне изнад модернистичке апатије хладних и безличних облика карактеристичних за српску архитектуру позног међуратног доба. Државна штампарија, је капитално остварење српске модернистичке архитектуре монументалног смера, која Брашована истиче као највећег реформатора српске архитектуре.²⁴⁹

14.1.2. Палата и штампарија листа Време

Међу значајне примере београдске индустријске архитектуре потребно је уврстити палату листа Време (1937-1938)²⁵⁰, која је замишљена и реалитована слично про-

Сл.135. Палата и штампарија листа Време, Београд.
Извор илустрације: Тошева, Бранислав
Којић, 198.

граму Државне штампарије, као мултифункционални објекат, са пословним и индустријским делом (Сл.135). Зграда је саграђена по пројекту арх. Бранислава Којића. Специфичан карактер ове грађевине, захтевао је максималну функционалност простора, па је архитекта објекат поделио на два дела, која је међусобно повезао пролазима у приземљу и на другом спрату. У делу који је окренут улици, смештени су пријемни хол, административни део, библиотека и читаоница, те станови особља листа. У дворишном делу смештени су магацини, штампарија, гардеробе и друго. Рационалним искоришћавањем простора, где је све подредио потребама савремене новинско издавачке куће, Којић је успешно повезао све њене служ-

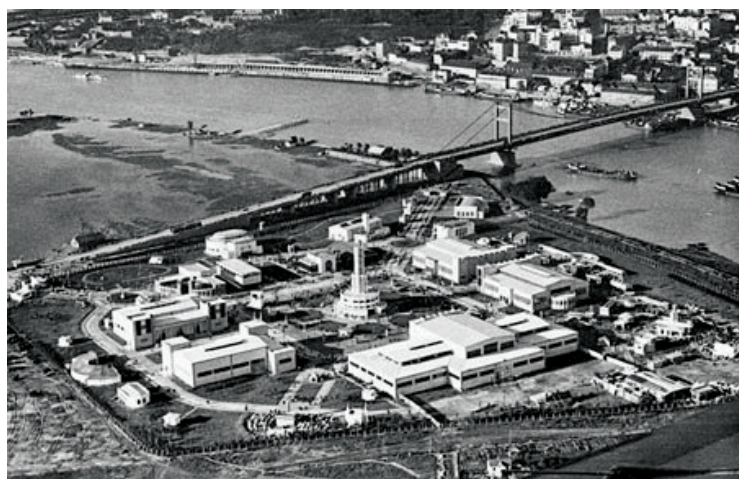
²⁴⁹ Кадијевић, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована“, 163-164.

²⁵⁰ „Време: најбоље уређени лист у нашој земљи“, *Време*, Мај 28, 29, 30, 1939, 12; Снежана Тошева, Бранислав Којић (Београд: Грађевинска књига, 1998), 92-94.

бе, међу којима је нарочито важна била несмерана комуникација између редакције и штампарије, два најважнија сектора у раду овог листа. Функционалистички принципи обликовања до изражаја су дошли у решењу фасада. На уличној фасада преовлађују једноставне линије, правоугане плошне форме и уједначен однос између маса и отвора, распоређених у снажној вертикали објекта. До пуног изражаја, верикални акценти дошли на дворишном објекту са издвојеним прозорима, вертикалним ребрима и симетричним распоредом маса и отвора. Монументалност, статичност и мермерна оплата уличне фасаде, сврставају овај објекат међу типичне примере београдског модернизма позног међуратног доба.²⁵¹

14.1.3. Старо сајмиште

Изградњом сајамског комплекса у Београду, српска и југословенска привреда добила је адекватан презентативни простор (Сл.136). Мада у формалном смислу сајамски комплекс не представља типичан пример индустријског градитељства, пошто није имао производни део, у ширем смислу, ипак се може сматрати делом индустријског наслеђа, јер је био у функцији његове промоције. Подизање београдског Сајмишта одвијало се у две фазе: од 1936 до 1937, и од 1938 до 1941. и на његовој изградњи био је ангажован већи број пројектаната. У првој фази изградње сарађивали су арх. Миливој

Сл.136. Старо Сајмиште, Београд.

Извор илустрације: *Годишњак града Београда* LI (2004): 165.

Тричковић, Ђорђе Лукић и Рајко Татић, који израдили план генералне диспозиције Сајмишта и нацрте пет југословенских павиљона. У току изградње, укључио се арх. Александар Секулић са својим асистентима, студентима архитектуре Божидаром

²⁵¹ Тошева, *Бранислав Којић*, 92-94.

Хранисављевићем и Богданом Стојковим, са којима је израдио пројекат Спасићевог павиљона и Централну кулу. Уз поменуте домаће павиљоне, била су подигнута и четири међународна павиљона (италијански, мађарски, румунски и чехословачки), као и неколико приватних павиљона, међу којима се истицао павиљон холандског привредног гиганта Филипса. Пројектанти југословенских павиљона определили су се за строги модернистички функционализам монументалног тока, са низовима стубова квадратног пресека и масивним угаоним партијама кубичне форме.²⁵²

Заразлику од строгих линија југословенских павиљона, Секулић је применио слободнија модернистичка решења. Наглашени стуктурализам сајамске куле употпуњен је елементима експресионизма, док је Спасићев павиљон решен комбиновањем закривљених волумена и затворених кубичних маса прочелног тракта. Надахнут модернистички приступ имали су и градитељи италијанског, чехословачког и мађарског павиљона, док је румунски решен је у националном стилу, по пројекту арх. Виктора Шмигелског.²⁵³ Након брзе изградње Сајмишта, у септембру 1937. свечано је отворен први београдски сајам.²⁵⁴ Наредне 1938. године, сајамски комплекс је проширен, а радови су настављени под руководством арх. Александра Секулића, и трајали су све до почетка рата. У том периоду подигнути су турски, немачки, бугарски, француско-холандски, и још један југословенски павиљон, као и већи број приватних павиљона. У модернистичком руху пројектовани су југословенски и турски павиљон. Аутор Шестог југословенског

²⁵² М. Ж. Живановић, „Најпогодније место за Београдски сајам је на левој обали Саве, поред земунског моста“, *Политика*, Новембар 4, 1935, 8; „Београдски Сајам“, *Политика*, Јануар 14, 1936, 8; Д. С., „Београдско сајмиште – према идејној скици г. Игњата Поповића који је добио прву награду“, *Време*, Април 18, 1936, 10; „Да ли г. г. инж. Нешић и Поповић имају толико морала да одговоре“, *Слободна реч*, Јун 17, 1936, 6; „Конкурс за београдско сајмиште“, *Време*, Јул 19, 1936, 9; „Београдски сајам биће отворен на пролеће идуће године“, *Време*, Август 9, 1936, 5; „Почетак радова на Београдском сајмишту“, *Време*, Октобар 3, 1936, 3; С. М., „Свечано освећење камена темељца београдског Сајмишта“, *Београдске општинске новине* LV, бр.4-6 (1937): 341-344; „У име њ. В. Краља Петра II Краљевски Намесник г. др. Раденко Станковић прогласио је јуче у подне да је први Београдски сајам отпочео“, *Политика*, Септембар 12, 1937, 5; „Јуче су освећени темељи великог репрезентативног павиљона на београдском Сајму“, *Политика*, Август 23, 1940, 10; Александар Секулић, „Први београдски сајам између Првог и Другог светског рата“, *Годишњак музеја града Београда* IV (1957): 587-596; Марта Вукотић – Лазар, „Старо београдско сајмиште“, *Годишњак града Београда* LI (2004): 150.

²⁵³ „Отпочели су радови на подизању Румунског павиљона на Београдском сајму“, *Политика*, Јул 11, 1937, 12.

²⁵⁴ „У име њ. В. Краља Петра II“, 5.

павиљона био је арх. Секулић, док је у дневној штампи забележено да су пројекте за турски павиљон „... радили ... инжењери турског министарства грађевина“.²⁵⁵

С обзиром на чињеницу да је београдско Сајамиште било највећи државни пројекат свога времена, да је имало локални, регионални и међународни значај, његова изградња имала је јако политичко залеђе, које је омогућило несметан ток радова. Мада се није мешала у питања архитектуре, што потврђује присуство различитих градитељских естетика, политички чиниоци видели су и искотистили прилику за самопромоцију, у светлу афирмисања домаће индустрије. Сајамски објекти указују на индустријски и привредни потенцијал југословенске државе и њене престонице, откривају естетске погледе домаћих градитеља и њихових наручилаца, те приказују опсег архитектонских интересовања који су показале друге европске државе које су својим изложбеним павиљонима биле присутне на београдском Сајмишту.

14.1.4. Савско пристаниште

Реализацијом важних инфраструктурних пројеката, настао је посебан вид индустријске архитектуре из касних тридесетих година. Савско пристаниште свакако је највећи реализовани пројекат овог типа. Његова реализација, протегла се кроз читаву другу половину четврте деценије протеклог века.²⁵⁶ Припремни радови на подизању пристаништа почели су августа 1936. док је изградња трајала до почетка Априлског рата. Подизање Пристаништа пратила су идејна лутања, оштри сукоби између Министарства саобраћаја и града Београда, па се већ на почетку изградње почело спекулисати о томе у коликој је мери пројекат одговорио, а у коликој игнурисао реалне потребе престонице. Недуго након почетка изградње пројекат је мењан и дорађиван, па су недавно

²⁵⁵ „Турска подиже павиљон на Београдском сајмишту“, *Политика*, Јул 30, 1938, 8.

²⁵⁶ „Припремни радови за изградњу Савског пристаништа отпочели“, *Политика*, Август 22, 1936, 9; „Градско поглаварство дало је пред већем изјаву да није пристало на планове о савском пристаништу“, *Политика*, Јул 24, 1937, 20; „Како ће изгледати београдско пристаниште“, *Политика*, Март 20, 1938, 16; „Почело је грађење путничког пристаништа у Београду“, *Политика*, Септембар 10, 1939, 8; „Претседник београдске општине г. Јеврем Томић за што бржу изградњу савског пристаништа“, *Београдске општинске новине* LVIII, бр.7-8 (1940): 699-700; Р. Ст., „Између Министарства саобраћаја и београдске општине постигнут је споразум о питању грађења савског пристаништа и радови се настављају“, *Политика*, Фебруар 23, 1941, 11; Љиљана Благојевић, *Нови Београд: Оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, 2007), 48-50, 52.

изграђени објекти рушени и преправљани у складу са новим пројектом пристаништа који је био израђен по узору на пристаниште у Хамбургу. Комплекс пристаништа се састојао од дела за теретни и путнички саобраћај. Приоритетна је била изградња теретног дела пристаништа са магацинским зградама и терасама за посетиоце, која је после великог кашњења отпочела тек 1938. Најрепрезентативнији објект у комплексу савског пристаништа била је зграда за пристанишну администрацију која се налазила у правцу улице краља Петра, позно модернистичке монументалне форме са нагласком на функционалном аспект пројекта. Међутим, нејасни циљеви и недовољно разумевање функције пристаништа, условило је обустављање радова и рушење појединих делова, као касније одустајање од пројекта по коме је Сајмиште грађено. Тако је 1939. на предлог архитекте Вернера Марха, одлучено да се на овом послу ангажује један познати специјалиста који би питање пројекта Сајмишта решио у широј перспективи решавања урбанистичког плана Београда, у сарадњи са нашим стручњацима. Марх је за ово питање предлагао немачког урбанисту и архитекту Блума.²⁵⁷

Друга, и завршна измена пројекта савског пристаништа начињена је у другој половини фебруара 1941. као део ширег плана радикалне измене старог приобалног Београда и његове новобеоградске стране, по пројекту арх. Драгише Брашована. Овај обимни пројекат данас је углавном познат према описима из штампе, а међу ретке илустроване делове плана, убраја се и акварелисани пројекат савског пристаништа. Монументална структура пристанишних и царинских објеката са израженом лучном колонадом настојала се прилагодити историјском амбијенту овог дела града, са Калемегданом и Саборном црквом. Обрада фасада следи монументални карактер примарних волумена, контрастним односима између лучних отвора и масивних зидних потеза, у варијанти извесног класицизираног модернизма. Овај Брашованов пројекат интегрисао је извесне елементе пројекта Олимпијског стадиона Вернера Марха, онај његов део који је предвиђао подизање монументалног Пантеона на врху Горњег града. Међутим, посма-

²⁵⁷ „Израда основа великог Београда и решење железничког чвора и пристанишног питања – биће поверени једном специјалисти са стране“, *Политика*, Август 7, 1939, 17.

тран у целини, Брашованов пројекат Савског пристаништа, мада аутор попут његових претходника не успева да реши функционални проблем савског пристаништа.²⁵⁸

14.1.5. Зграда водовода у Белим водама

Први савремени водовод, југословенска престоница добила је тек 1937. године.²⁵⁹ Водовод је подигнут у предграђу Беле Воде (Сл.137). Попут других индустријских објеката, зграда водовода има наглашену функционалну ноту, сходно специфично-

Сл.137. Зграда водовода, Беле Воде.
Извор илустрације: http://www.kucacuvarkuca.com/wp-content/uploads/2012/06/01_industrijsko_nasleđe_zzskBeograd_Snezana_Negovanović.jpg

стима своје намене. У спољашњој архитектури преовлађују масивни издужени прозори, као одраз структуре унутрашњег простора. Фасаде су обложене декоративном опеком којом је постигнута ребраста структура. Улазни део је наглашен висином и померен из равни подужне осовине зграде.

Сл.138. Фабрика Икарус, Управна зграда, Земун.
Извор илустрације: http://sr.wikipedia.org/wiki/Фабрика_аеро_и_хидроплана_Икарус_А._Д.#mediaviewer/File:Uprava_Ikarusa.JPG

14.1.6. Фабрика аеро и хидроплана Икарус у Земуну

Десет година након што је у Земуну саграђена фабрика Икарус, 1938. приступило се радовима на њеном проширењу (Сл.138).²⁶⁰ Радови су обухватили читав фабрички комплекс, неки објекти су дограђени, неки изнова изграђени, а свакако архитектонски најупечатљивији

²⁵⁸ Благојевић, *Нови Београд: Оспорени модернизам*, 49, 51.

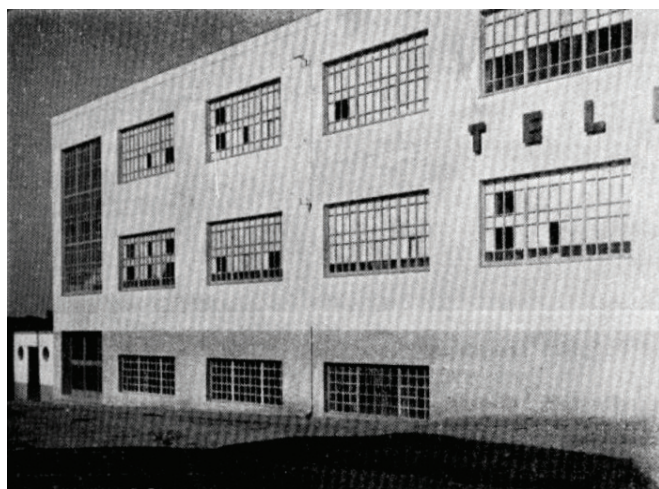
²⁵⁹ „Београд ће најзад имати довољно воде“, *Политика*, Новембар 4, 1937, 8.

²⁶⁰ Miroљub Nešić, „Seoba “Ikarusa” iz Novog Sada u Zemun“, *Aeromagazin* 28 (2000), <http://www.aeromagazin.rs/arhiva/aero28/sadržaj.htm>; Рифат Куленовић, „Индустријско наслеђе Београда“, *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII (2000-2001)*: 145.

објекат из ове обнове била је нова управна зграда. У архитектури ове зграде помешани су елементи зрелог и позног модернизма. Позно модернистичка структура са ниским приземљем и спратом, састоји се од рамовске структуре са истуреним гредама којима су профилисане плитке нише са широким прозорима у приземљу и на спрату. У нивоу другог спрата, на равној фасади пружа се низ окулуса, који је у градитељском смислу био карактеристичан мотив епохе зрелог модернизма. У композицији се посегло за симетричним распоредом архитектонских елемената са улазом у средишту подужног тракта. Функционалистички концепт изградње, био је главна карактеристика српске индустријске архитектуре током читавог периода Намесништва, и осим на објектима овог фабричког комплекса био је заступљен и у архитектури других индустријских објеката.

14.1.7. Фабрика прецизне механике Телеоптик у Земуну

Функционалистички приступ у изградњи индустријских објеката, нарочито је дошао до изражаја у архитектури фабрике прецизне механике Телеоптик (1938-1939) која је саграђена по пројекту арх. Јосифа Најмана (Сл.139).²⁶¹ Равне фасаде, широки хори-

Сл.139. Фабрика прецизне механике Телеоптик, Земун.
Извор илустрације: <http://www.politikin-zabavnik.co.rs/pz/content/beograd-koga-vise-nema?page=4139>

зонтални потези са масивним прозорима и зидним пољима, и вертикално постављени стаклени панели на угаоним партијама формулисали су веома чист модернистички израз, пуристичке једноставности. Геометријска једноставност прочелне фасаде даје објекту извесне ликовне квалитете који је уврштавају у ред веома репрезентативних и

²⁶¹ ИАБ, 14-11-950; Рифат Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда* (Београд: Музеј науке и технике, 2010), 130; Владана Путник, Фабрика прецизне механике у Београду као пример девастираног индустријског наслеђа, у *Индустријско наслеђе - проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације*, ур. Светлана Димитријевић Марковић (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2012) cd-том.

вредних остварења. Остали делови грађевине одражавају функционалистичку логику унутрашњег простора. Једноставним смењивањем масивних прозорских панела, ребрасте структуре и равних зидних платана остварена конвенционална модернистичка форма, карактеристична за индустријску архитектуру ове епохе. Узет у целини, овај објекат представља одраз искуства арх. Најмана, који је у области индустријске архитектуре већ показао своје способности, пројектом зграду Државне ковнице новца (1929), а уједно и припремио терен за још једно ванредно остварење индустријске архитектуре, Државну маркарницу у Београду.

14.1.8. Државна маркарница у Београду

Подизање зграде Државне маркарнице трајало је од 1938. до 1941., али како посао није био комплетиран, завршни радови обављени су између 1945-1946 (Сл.140).²⁶² Маркарница се налази на Булевару Војводе Мишића 43, недалеко од Државне штампарије. Чврсте линије, кутијаста форма са истуреним бочним крилима, сврстава ово остварење у ред монументалних позномодернистичких структура блиских слободније схваћеним начелима строгих стилова. Средишњи део прочелног блока решен је вер-

Сл.140. Државна маркарница, Београд.

тикалним усецањем масивних уоквирених стаклених панела дуж спратног дела, које су подељене дугачким гредама. На бочним странама је примењено слично решење са уоквиреном прозорским зонама, аку су на међуспратним деловима постављени зидни парпети. Улазна етажа је усечена и профилисана

²⁶² „Управа Држав. Монопола одржаће на дан 21 априла 1938 год. I оферталну лицитацију за израду грубих радова зграде нове Маркарнице у Београду“, *Политика*, Април 2, 1938, 27; „Завршни радови на новој згради Државне маркарнице у Београду“, *Политика*, Фебруар 26, 1941, 17. Divna Đurić-Zatmolo, „Јевреји – Градитељи Београда до 1941. године“, *Јеврејски историјски музеј: зборник 6* (1992): 232-233; Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 295.

стубовима. Будући да грађевина није довршена до почетка рата, никада није остварила своју примарну намену, па је уместо маркарнице након рата постала Институт за испитивање материјала.

14.2. Фабрички комплекси тешке индустрије

14.2.1. Нова постројења Рафинерије бакра у Бору

Друштвени и политички значај индустријског развоја, потврђује пример рафинерије бакра у Бору (1936-1938).²⁶³ Почетак подизања и пуштање у рад протекао је у присуству тадашњег председника владе Милана Стојадиновића, појединих министара из његовог кабинета, других државних, војних и верских представника, те француских индустријалци и политичара. Подизање ове рафинерије дошло је као резултат привредне политике, али и француског капитала, па је стога, ова фабрика била део шире визије индустријског развоја земље, у коме је као прва и једина фабрика бакра, имала јасан друштвени значај. У градитељском смислу, реализован је комплекс приземних подужних постројења са постројењем за електролизу бакра као главним објектом, без већег архитектонског значаја, обликованих и организованих сходно потреби наменских производних делатности. Силуету подужних објеката, прекидају високи фабрички димњаци, укупно девет, од којих је један највиши на Балкану. Комплекс борског рудника „... захваљујући огромном простору ... даје утисак да ... гигантске машине, дизалице и турбине ... живе самосталним животом, независно од људи ... који се крећу прљави и мршави као робови“.²⁶⁴ Подизање нових производних погона, виђено је као одраз нове економске политике Стојадиновићеве владе, која је требала бити „камен-темељац“ будућег „народног благостања“, али је уместо тога остала залог неостварене срећне будућности југословенских народа.²⁶⁵

²⁶³ „Данас се у Бору полажу темељи постројењима за електролизу бакра“, *Време*, Јул 26, 1936, 8; Д. Лопандић, „Свечаном освећењу темеља рафинерије бакра у Бору присуствовао је претседник владе г. др. Милан Стојадиновић“, *Политика*, Јул 27, 1936, 5; „Освећењу камена темеља нове рафинерије рудника бакра у Бору присуствовали су председник владе г. др. Милан Стојадиновић и петорица министара“, *Време*, Јул 27, 1936, 1; „Јуче је ударен камен-темељац новој рафинерији бакра у Борском руднику“, *Време*, Јул 27, 1936, 5; „У присуству претседника владе г. др. Милана Стојадиновића јуче су у Бору освећена постројења за електролизу бакра“, *Политика*, Јул 3, 1938, 5.

²⁶⁴ „Јуче је ударен камен-темељац“, 5.

²⁶⁵ Ibid.

Сличан политички програм, био је приређен и поводом отварања нове фабрике хемикалија Зорка у Шапцу (1936-1938) (Сл.141).²⁶⁶ Свечано отварање уприличено је говором председника владе Милана Стојадиновића, који је истакао да су „... видици ... са свих страна, пуни успомена на примере патриотизма, које је наш народ урезао у ову раван, у ова брда, у југословенску и светску историју“, па да ће се стога „... у руке оних, који су носили пушке за одбрану земље, у те исте вредне и чврсте руке ... ставити данас машине ... да продуже дело утврђивања и цементирања темеља наше велике Отаџбине, једне и недељиве Југославије“.²⁶⁷ Овим речима, али и обраћањем у првом лицу, на истеку свога мандата, Стојадиновић је истицао ауторитативност свога режима и његове економске и националне доприносе, а националном реториком се уједно настојао прилагодити новом политичком расположењу које је решење југословенске кризе видело у националном преуређењу земље. Међутим, формирање нове владе 1939. показало да се Намесничка власт у реформе друштвено-политичког система није била спремна кренути са старом политичком гарнитуром, па је ово Стојадиновићево обраћање било једно од последњих у мандату његове владе.

Сл.141. Фабрика Зорка, Шабац.
Аутор фотографије: Милан Лазаревић.

У погледу архитектуре овај велики фабрички комплекс, није имао веће градитељске домете. Сачињен од производних хала, хангара, управних, административних и других зграда, овај комплекс је преносио модернистичка искуства функционалистичког карактера. Преовлађују подужни објекти једноставних линија, покривени двос-

²⁶⁶ „Фабрика „Зорка“ а. д. биће пренесена из Суботице у Шабац“, *Политика*, Децембар 22, 1936, 13; „Зорка А. Д. највећа југословенска хемијска индустрија“, *Политика*, Септембар 10, 1938, 32; Д. Лопандић, „У присуству претседника владе г. др. Стојадиновића, пуштена су јуче у рад велика постројења хемијске индустрије „Зорка“ у Шапцу“, *Политика*, Новембар 9, 1938, 3-4.

²⁶⁷ Лопандић, „У присуству претседника владе г. др. Стојадиновића“, 3.

Сл.142. Управна зграда Железаре у Зеници.
Извор илустрације: <http://zenica-online.com/category/o-zenici/>

ливним крововима. Главни објект у фабричком комплексу, била је висока кула са застакљеним угаоним прамцем. Скелетна конструкција, равних зидова, правоугани парови прозора и парапета, упућују на функционалистички градитељски програм који је карактерисао архитектуру читавог фабричког комплекса.

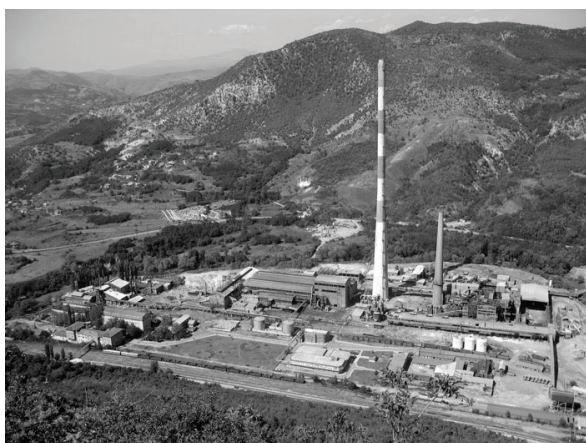
Важност тешке индустрије у политичкој промоцији власти, види се и на примеру Железаре у Зеници (1936-1937, 1940), чија је изградња била подржана немачким капиталом и индустријским искуством (Сл.142).²⁶⁸ На свечаном отварању нових погона који су завршени у првој етапи радова 1937. присуствовао је тадашњи председник владе Милан Стојадиновић са четири министара, који је том приликом фабрички комплекс назвао првим делом своје економске политике, оценивши да оно није „... ни мало, ни обично“, већ да је то „... последња реч модерне технике“, те да му се треба дивити као истинском „... савршенству човековог стварања“.²⁶⁹ У силуети фабричког комплекса преовлађују подужне функционалистички обликоване зграде производни погони и мноштво високих димњака. Управна зграда Железаре била је носилац градитељског програма. Решена је спајањем два блока различите архитектуре. Прочеље чини правоугаони кубус равних линија са два спрата, модернистички решен, на који је надовезано подужно једносратно тело грађевине, нешто традиционалнијег изгледа, покривен преломљеним двосливним кровом са дубоком стрехом, који је прошаран мноштвом пажљиво овликованих димњака. Симетрична композиција грађевине, са вертикалним уоквиреним фасадним пољима, по два велика правоугаона хоризонтално постављена

²⁶⁸ „Средином јуна осветиће се темељи проширене Жељезаре у Зеници“, *Време*, Јун 4, 1936, 8; „Свечаности полагања темеља за велику Жељезару у Зеници“, *Време*, Јун 22, 1936, 5; „У Зеници је јуче на свечан начин, у присуству изасланика Њ. В. Краља, отворена нова ваљалоница и изграђена прва шина нормалног колосека“, *Политика*, Октобар 4, 1937, 5; „Велико проширење Жељезаре У Зеници и изграђивање најмодернијег радничког насеља на Балкану“, *Политика*, Јануар 20, 1940, 9.

²⁶⁹ „У Зеници је јуче“, 5.

прозора, плитким венцима која деле спратне целине, остављају утисак усиљене сценографске поставке. Бочна страна зграде развијена је у три уоквирене целине. Плошна платна сваке испуњена су са по три правоугаона прозора у приземљу и на спрату, чиме је фасада добила изглед мирне хоризонталне равни. На споју са прочелним блоком, фасада има уски вертикални кубични завршетак, решен слично оном са прочелне стране. Немачки стручњаци, такође су учествовали у подизању електричне централе у Зеници (1937), која се налази у непосредној близини Железаре. Реализована је по пројекту немачког инж. Алфреда Мичека.²⁷⁰ У пројекту овог објекта примењен је модернистички програм, чврстих кубичних волумена, са снажним вертикалним акценатима ребрасте конструкције, што је решење својствено немачком градитељству тоталитарног тока. Над електраном уздизао се тада највиши индустријски димњак у Краљевини Југославији, висок чак деведесет и пет метара.

Међутим, већ 1939. у комплексу рудника Трепча, подигнут је још савременији индустријски димњак висок чак сто двадесет и два метра, који је преузео епитет највишег у земљи, а уједно је био и други по висини у читавој средњој Европи (Сл.143). Пројекат је извело грађевинско предузеће Алфонса Кустодера, а у изградњи су уз домаће, били укључени немачки и мађарски мајстори.²⁷¹

Сл.143. Фабрички комплекс, Трепча.
Извор илустрације: <http://www.vaseljenska.com>

У комплексу рудника у Трепчи, у ово време подигнуто је још грађевина, производних хала, постројења, али и зграда амбуланте, канцеларијског простора и дома за раднике. У архитектури ових објекта преовлађују форме традиционалног неимарства, садржане у приземним и једносратним објектима, плошних фасада, са четвороводним крововима, ош-

²⁷⁰ „Електрична централа с највећим димњаком у нашој земљи“, *Политика*, Децембар 29, 1937, 11.

²⁷¹ „Ускоро ће код Косовске Митровице бити довршен највећи димњак на Балкану други по величини у Средњој Европи“, *Политика*, Јул 16, 1939, 18.

трих и тупих темена и високих димњака. У архитектури ових зграда примењени су и спољашњи балкони, и мноштво прозора различитих величина.

14.3. Фабрике текстилне индустрије

14.3.1. Фабрика Владе Теокаровића у Вучју

Осим од државног капитала, индустријски развој земље у многоме је зависио и од приватног сектора. У ред највећих међуратних индустријалца спадао је породица Теокаровић, власник фабрика Текстила у Параћину и Вучју. Фабрички комплекс у Вучју највећим делом подигнут је између 1935 и 1938. када је на простору од око десет хектара Лазар Теокаровић више од тридесет нових објеката.²⁷² На пројекту је био ангажован арх. Григорије Самојлов, који је био аутор фабричких постојења, радничких кућа, виле и цркве. Архитектура фабричких зграда одражава функционалистички програм, док је у стамбеној изградњи преовлађивала романтичарског историцизма са реминисценцијама на енглеску ренесансу.²⁷³ У истом периоду, штампа помиње инсталирање најмодернијих постројења за бојење вуне у фабрици текстила у Параћину власника Владе Теокаровића, која је саграђена у трећој деценији двадесетог века.²⁷⁴

14.3.2. Фабрика текстила Живојина Вукојичића и синова у Земуну

Текстилна индустрија имала је велики потенцијал у међутарној Југославији, па се осим Теокаровића, овим послом бавио још један индустријалац, Живојин Вукојичић, власник текстилне фабрике у Земуну (Сл.144). У току 1938. израђен је пројекат нове

Сл.144. Фабрика текстила Живојина Вукојичића и синова.
Извор илустрације: *Политика*, Септембар 10, 1938, 26.

фабричке хале, која је решена као типично модернистичко решење.²⁷⁵ Зграда се састоји од три симетрично распоређена дела: средишњег,

²⁷² „Индустрија вунених тканина Лазара М. Теокаровића“, *Политика*, Септембар 10, 1938, 27.

²⁷³ Милан Просен, „Сарадња архитекте Григорија Самојлова са породицом Теокаровић“, *Лесковачки зборник XLV* (2005): 100-101.

²⁷⁴ „Од аустралиске вуне до југословенског штофа индустрија вунених тканина Владе Теокаровића и комп.“, *Политика*, Септембар 18, 1938, 26.

²⁷⁵ „Зашто на јесењем сајму не излаже фабрика Живојина Вукојичића и синова своје одличне штофо-

Сл.145. Фабрика Албус, Нови Сад.
Извор илустрације: Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, 188.

са великом двоспратном рамовском структуром у коју су уграђени велики прозорски панели, слично тада популарном систему Бата, и два приземна бочна блока са улазним партијама, носачем заставе и степенованом кровном површином.

14.4. Фабрика сапуна Албус у Новом Саду

Међу вредна остварења спада и зграда фабрике Албус у Новом Саду (1937) (Сл.145).²⁷⁶ Саграђена је по пројекту арх. Данила Каћанског у необичној верзији модернистичког експресионизма. Акценат је стављен на фабрички торањ који је постављен на углу уличног дела комплекса. Он је решен у виду прамца са оштрим прочељем и меко заобљеним зачељем. Језик симбола прамца допуњен је мотивима медаљона на високом торњу. Фасаде торња кореспондирају са модернистичком огољеношћу осталих површина, али су уједно у јаком контрасту са тврстим модернистичким формама функционалистички решених целина фабричког комплекса.

14.5. Силоси

У склопу пројекта који је на дужи рок предвиђао модернизацију пољопривредне производње, било је основано „Привилеговано друштво за силосе“, које је радило на спровођењу плана о изградњи мреже силоса, која се састојала од четрдесет и пет објеката које је делом требало сместити у произвођачким подручјима, а делом у такозваним пасивним крајевима. Стога је спровођење овог обимног плана осим времена захтевало и стручан кадар, пошто, како је истакнуто у дневној штампи, тада

ве?“, *Политика*, Септембар 10, 1938, 26.

²⁷⁶ Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, 188, 193; Aleksandar Kadijević, „Expressionism and Serbian Industrial Architecture“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 41 (2013): 109-110.

Сл.146. Силос, Шабац.
Аутор фотографије: Милан Лазаревић.

Сл.147. Силос, Панчево.
Извор илустрације: http://www.zaprokul.org.rs/lkp/pancevo/industrijsko_nasledje.html

није било довољно искуства у изградњи ових сложених објеката. Стога уз домаће градитеље и грађевинска предузећа често ангажоване и стране фирме. У грађењу силоса доминирају три типа: извозни, сабирни и потрошни. У дирекцији Друштва за силосе, било је запослено око двадесет инжењера који су радили планове.²⁷⁷

По пројекту арх. Димитрија Богдановића и Тиграна Киракозова саграђени су силоси у Шапцу (Сл.146) и Панчеву (1939-1940) (Сл.147)²⁷⁸, који су у то време били највећи објекти ове врсте у земљи. Силоси су решени на исти начин. Обликована су смелим комбиновањем вертикалних и хоризонталних форми. Наглашено прочеље силоса има истакнуту верти-

калну осу која се у виду кубичне куле пружа и надвисује подужно тело грађевине. Са сваке стране вертикалног прамца, налазе се парови правоуганих прозора који се пружају у висини од девет стратова. Бочне фасаде силоса су са једне стране решене степеновањем фасадних маса и усецањем хоризонталног низа ритмично распоређених прозора, а са друге применом равних фасада и вертикалних греда које су настале као одраз конструктивног склопа грађевине.

²⁷⁷ „Ове године приступиће се подизању силоса у нашој држави“, *Политика*, Мај 3, 1936, 14; „Основано је привилеговано друштво за грађење силоса „Силос“ а.д. са акциским капиталом од две стотине двадесет милиона динара“, *Политика*, Август 16, 1938, 8; „Друштво за силосе постепено расписује лицитације за поједине радове око грађења силоса“, *Политика*, Јул 5, 1939, 10.

²⁷⁸ „Подизање силоса у Панчеву и Шапцу“, *Политика*, Март 18, 1939, 16; „У Шапцу су отпочели радови на грађењу силоса“, *Политика*, Јануар 14, 1940, 19.

Пословна политика Друштва за силосе била је таква да се у изградњи силоса ангажују искључиво домаћа предузећа у циљу поспешивања домаће привреда. Међутим у опремању су услед изостанка стручног кадра ангажовали немачке фирме. Силос у Шапцу је градила фирма Антоновић А. Д., док је на изградњи силоса у Панчеву и Бијељини била ангажована фирма арх. Милана Секулића.²⁷⁹

Од планираних силоса, до 1941. реализована је тек неколицина. Подигнути су силоси у Бјељини, Подгорици, Беранима, Никшићу, Мостару, Зајечару и Нишу.²⁸⁰ Ови силоси били су модернистички објекти, функционалистичког карактера, попут силоса у Нишу, пројектанта Богића Кнежевића, или са местимичним траговима локалних градитељских традиција, као на примеру подгоричког силоса.

14.6. Зграде за дуванску индустрију

Дуванска индустрија била је међу главним узданица српске привреде, нарочито на југу земље. Подигнуто је више објеката који су били намењени овој делатности. Монументална дуванска станица подигнута је у Врању (1939).²⁸¹ Равна зидна платна и конвенционални распоред основних архитектонских елемената за резултат су имали једно сасвим анахроно и безизражајно модернистичко решење.

Будући да је петина домаће производње дувана остваривана у прилепском крају, на Гладном Пољу код Прилепа, подигнута је монументална модернистичка зграда за дувански институт (1937-1941) по пројекту арх. Милорада Петровића.²⁸² Наглашена ребрасту структура са мноштвом прозора, развијена је у симетричкој композицији. Плошне фасаде, чврсте линије, и монументалан изглед зграде, остављају помпезан утисак, близак естетици слободније схваћене архитектуре строгих стилова.

²⁷⁹ „Антоновић А. Д. Панчево. Грађевинско предузеће“, *Политика*, Април 1, 1939, 28.

²⁸⁰ „Грађење силоса у Бјељини и Подгорици“, *Политика*, Јул 8, 1939, 13; „Завршени су радови на подизању силоса у Подгорици“, *Политика*, Септембар 15, 1940, 21; „Лицитације за силосе у Мостару, Нишу и Зајечару“, *Политика*, Мај 9, 1940, 26; Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 214.

²⁸¹ Р. С., „Произвођачима дувана у Срезу пчињском исплатиће се десет милиона динара“, *Политика*, Децембар 30, 1939, 13.

²⁸² АЈ, 74-219-313; „На свечан начин у Прилепу је освећен камен темељац дуванског института“, *Политика*, Новембар 6, 1937, 10; „Грађење зграде код дуванског института у Прилепу“, *Политика*, Август 4, 1938, 20; Грчев, *Архитектонските стилови*, 344-345.

15.0. ДОМОВИ ДРУШТВЕНИХ, ЕСНАФСКИХ И ГРАЂАНСКИХ УДРУЖЕЊА

Деловањем друштвених и приватних удружења, богатих ктитора, задужбинских фондова, државних и приватних корпорација, индустријских чинилаца, акционарских друштава и других, створена је материјална основа која је омогућила изградњу многобројних домова, сиротишта, интерната, хранилишта и других социјалних установа. Типолошки раслојена, изградња ових домова, обухватила је све слојеве друштва. Афирмисала је друштвени живот, културну размену и подстицала очување локалних традиција и фолклора. Пружала је социјалну заштиту, могућност за одмор и рекреацију својим члановима, и била важан фактор у туристичком развоју земље. У корпусу подигнутих објеката, преовладао је модернистички приступ, мада су на појединим здањима биле примењене друге стилске формулације.

15.1. Примери из београдске архитектуре

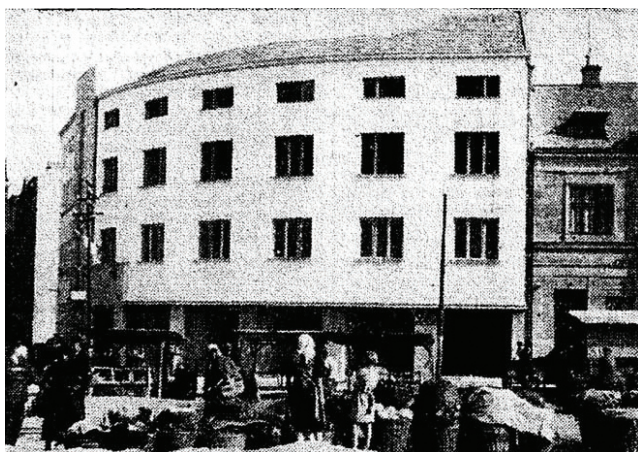

Сл.148. Новинарски дом, Београд.
Извор илустрације: *Наслеђе* XII (2011): 119.

Током 1935. године завршена је изградња Новинарског дома, значајног примера београдског модернизма (Сл.148).²⁸³ Зграда је подигнута по пројекту арх. Ернеста Вајсмана. У стилском погледу овај објекат показује одлике авагардног пуризма, у средини, у којој до тада нису били забележени радикалнији функционалистички искораци. Новинарски дом је изведен као геометријски складно пословно-стамбено здање кубичне силуете, од армираног бетона, опеке, гвожђа и стакла, с неправилним искошеним обликом основе на дворишној страни и равним на уличној страни.²⁸⁴

²⁸³ „Свечано отварање Новинарског дома у Београду“, *Политика*, Март 15, 1935, 8; „У недељу је освећење Новинарског дома“, *Политика*, Април 5, 1935, 8; „Сутра се освећује Новинарски дом“, *Политика*, Април 6, 1935, 11; Е. Вајсман, „После отварања новинарског дома у београду. Битни основи архитектуре нису формалне ни естетске него економске и социјалне природе“, *Политика*, Април 18, 1935, 10; Кадијевић, „Новинарски дом“, 120.

²⁸⁴ Кадијевић, „Новинарски дом“, 120.

Сл.149. Дом јужносрбијанаца, Београд.
Извор илустрације: *Политика*, Октобар 19, 1935, 8.

Сл.150. Дом ратних инвалида, Београд.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/show-thread.php?t=406398&page=180>

Модернистички приступ заступљен је на дому Јужносрбијанаца у Београду (1935) (Сл.149).²⁸⁵ Закривљена фасада зграде има три низа прозора дуж плошне зидне површине. Приземље је отвореног типа, са широким прозорским панелима и масивним кубичним стубовима. Модернистичкој физиономији овог објекта придодат је укошени кровни покривач неправилног закривљеног облика, произашао из корпуса традиционалног градитељства.

Модернистичка форма приметна је на решењу монументалног Дома ратних инвалида у Београду (1935), који је саграђен по пројекту арх. Димитрија М. Лека (Сл.150).²⁸⁶ У обради благо

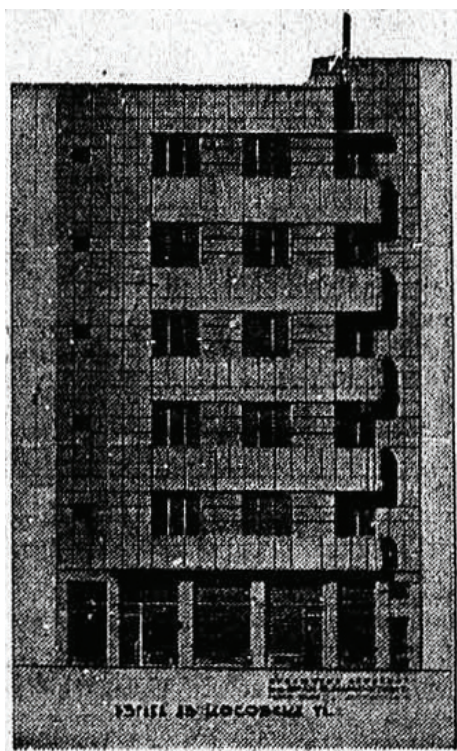
закривљене уличне фасаде конкавног облика, наговештена је академизација модернистичких облика. У приземљу су примењени моћни лучни отвори, док се на спратном делу смењују прозорски отвори. Завршни спрат је издвојен из композиције спратне конструкције, применом подеоног венца, и распоредом украсних медаљона у слободним пољима између прозора. Зграда је подигнута на потезу Савског трга, према Немањиној улици, коме је уз препознатљив градитељски рукопис арх. Лека, у стилском погледу успоставила везу између модернистичког и историјског наслеђа овог дела старог Београда.

²⁸⁵ „Освећење дома јужносрбијанаца“, *Политика*, Октобар 19, 1935, 8.

²⁸⁶ „Јуче је освећен Инвалидски дом Блаженопочившег Краља Александра“, *Политика*, Септембар 23, 1935, 6; „Дом ратних инвалида“, *Политика*, Новембар 6, 1938, 19; Горан Половина, „Транзитивни обликовни концепти на примерима архитектуре Београда“, *Наслеђе* X (2009): 50-51.

Сл.151. Дом железничара, Београд.

Сл.152. Дом Пензионог фонда адвокатских комора, Београд.
Извор илустрације: *Политика*, Април 26, 1936, 12.

Дом монументалних размера, саградило је Удружење железничара. Палата је подигнута по пројекту арх. Ђорђа Ђорђевића (1935-1936) (Сл.151).²⁸⁷ Изрази-та композициона асиметричност, ритам истурених и повучених фасадних потеза формирају необичан спој разуђених партија. Фасаде су оживљене слободним распоредом правоугаоних, квадратних, округлих и оборених лучних прозора. Хоризонтални фасадни потези се на углу завршавају заобљеним балконима. Овом решењу супротстављена је вертикална ребраста структура куле која је постављена на супротном углу Сарајевске улице.

Типично модернистичко решење представља дом Пензионог фонда Адвокатских комора (1936)²⁸⁸ који је подигнут на углу Косовске и Дечанске улице, по пројекту арх. Бранислава Маринковића (Сл.152). Композиција уличне фасаде решена је асиметричним распоредом архитектонских маса и елемената. На једној страни, коришћени су заобљени балкони, а на другој мали квадратни прозори у верикалној оси супротне стране. Фасадно платно има по два прозора и зидна парапета на сваком од пет спратова ове грађевине. У приземљу доминира отворена ребраста структура са масивним стакленим панелима и улазима на крајевима фронта.

²⁸⁷ „Железничари и бродари добивају у Београду свој репрезентативни дом“, *Политика*, Јун 12, 1935, 12; „Освећење дома Удружења југословенских националних железничара и бродара“, *Политика*, Март 2, 1936, 19; „Освећење дома националних железничара“, *Политика*, Март 5, 1936, 12; Д. Л., „У недељу ће се осветити монументални Дом железничара“, *Правда*, Март 13, 1936, 8; „Освећење железничарског дома“, *Политика*, Март 13, 1936, 15.

²⁸⁸ „Освећен је нови Дом пензионог фонда адвокатске коморе“, *Политика*, Децембар 21, 1936, 9.

Сл.153. Дом Занатлијског пензионог фонда, Београд.

Сл.154. Дом Српског пољопривредног друштва, Београд.

Симетрична модернистичка композиција примењена је у решењу дома Занатлијског пензионог фонда у Београду (1936-1937), саграђеног по пројекту инж. Игњата Поповића (Сл.153).²⁸⁹ У време подизања, висином од шест спратова, упадљиво се издвајала од суседних једносратних зграда. С обзиром на наглашену вертикалу уличне фасаде, у средишњем делу фронта усечен је улаз, изнад кога се пружа ребраста структура, сачињена од две удвојене спољашње, и две унутрашње заобљене греде. Између греда се на сваком спрату налазе по три прозора. Бочно су симетрична зидна платна са троделним прозорима и балконима од другог до петог спрата, који се пружају читавом ширином фасаде. На бочним странама, између петог и шестог спрата, смештени су украсни медаљони, док се још један са иницијалима удружења налази у средишњем делу поткровног појаса.

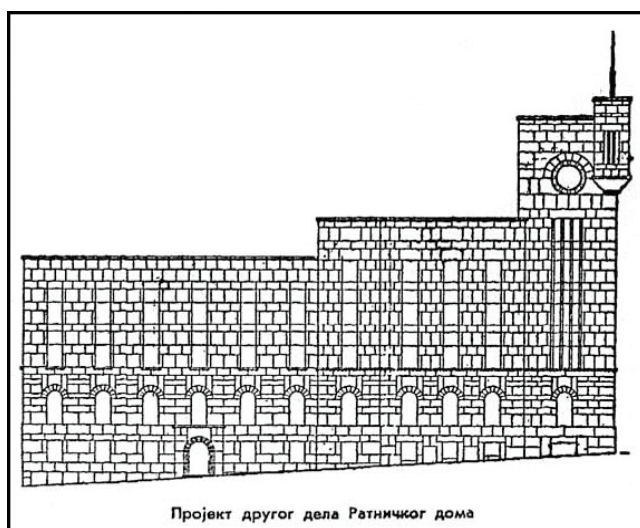
Принцип асиметричног распореда маса и елемената, остварен је на згради дома Српског пољопривредног друштва у Београду (1937-

1938) (Сл.154).²⁹⁰ Објекат је саграђен по пројекту арх. Ивана Савковића и Маријана Ивацића. Прочеље зграде сачињено је од два масивна кубична крила између којих је

²⁸⁹ „Освећење темеља палате Занатлијског пензионог фонда“, *Време*, Јун 28, 1936, 9; „Освећење темеља дома Занатлијског пензионог фонда“, *Време*, Јун 29, 1936, 8; „Подизањем свог дома Занатлијски пензион фонд постигао је најбоље укамаћење прикупљеног капитала“, *Политика*, Април 5, 1937, 10.

²⁹⁰ „Најстарија пољопривредна организација српског народа осветила је јуче свој нови дом и прославила славу“, *Политика*, Новембар 13, 1938, 14; Aleksandra Banović, *Beograd 1930-2009* (Beograd: Alboinženjering, 2009), 176.

усечен улаз. Фасаде су лишене архитектонске обраде, па једно крило има прозорски низ отворен у плошној зидној маси, док је са супротне стране у примењен систем прозора са плитким балконима. Међутим, архитектонски фокус био је на архитектури бочне фасаде, што је био нетипичан приступ у обликовању модернистичких објеката. Применом осне симетрија, у којој су крајеви одвојени од средишње усечене нише, постигнут је складан композициони однос. Дуж хоризонталног потеза високог приземља смењују се широки правоугани прозори и плошне зидне траке. На крајевима бочног блока усечени су балкони, а до њих се са обе стране, дуж четири спрата пружа прозорска вертикала, док су у ниши смештена три пара прозора и широка зидна платна. На пројекту новог дела Ратничког дома у Београду (1938)²⁹¹ задржана је романтичарска аура са првобитног пројекта из 1929-1930., арх. Јована Јовановића и Живојина Пиперског (Сл.155). Палата је дозидана на потезу Француске, Симине и улице Емилијана Јосимовића.²⁹² Пратећи конфигурацију нагнутог терена, фасада окренута према Француској улици, подељена је на три целине различитих висина. Највиша је угаона

Сл.155. Нови део Ратничког дома, Београд.
Извор илустрације: *Политика*, Април 12, 1939, 10.

кула из првобитног пројекта, која се налази на највишој коти улице, затим следе нешто нижи средњи део, и најнижи, дозидани део фасаде. Дозидана партија у потпуности понавља модернизовани романтичарски систем из првобитног пројекта, са делом на лучне мотиве усађене у волумен високог приземља и плошни спратни појас, уоквирених вертикал-

²⁹¹ „Зида се и други део ратничког дома у Београду“, *Политика*, Април 12, 1939, 10; „У присуству Краљевог изасланика, министра војске и морнарице, министра правде, многобројних делегата из целе земље и гостију освећен је јуче нови део Ратничког дома“, *Политика*, Фебруар 5, 1940, 11; Александар Игњатовић, „Између универзалног и аутентичног: о архитектури Ратничког дома у Београду“, *Годишњак града Београда* LII (2005): 313-332.

²⁹² „Зида се и други део ратничког дома у Београду“, 10.

них прозорских потеза. У средини дозиданог тракта отворен је лучни улаз. Фасаде према Симиној и Јосимовићевој улици, имају типичан модернистички карактер, равних безорнаменталних зидних маса, које су отворене прозорима и масивним стакленим зид завесама. Осим примарне намере, да буде дом бивших ратника, након подизања до изражаја је дошао друштвени карактер здања, будући да су у њега била усељена различита удружења. Након доградње, Ратнички дом је био опремљен за пријем и смештај гостију, чиме је имао и хотелску намену.

Подизање овог објекта имало је слојевиту идеолошку конструкцију. Сви аспекти његовог визуелног идентитета, учествовали су у грађењу представе о југословенској војсци, о њеном месту у друштвеном систему и идеологији по којој је обликована. Стога ни архитектура овог објекта није само аутономан уметнички феномен, нити је сценографија за промоцију културне и политичке идеологије једног времена. Она јесте конститутивни, градивни и есенцијално важан елемент југословенске идеологије, према којој је положај Ратничког дома у београдској архитектури овог доба, био препознатљивији, а значај уочљивији.²⁹³

15.2. Домови социјалне намене у Београду

Посебан тип домова, били су домови за социјалну заштиту деце и старих. Како је ова делатност била тек „... у повоју“, предстојао је напоран рад како би се у друштву развила свест о томе „... да је јавна заштита детета и његове мајке животни интерес целине“.²⁹⁴ Будући да се у овај социјални процес убрзо укључила династија, подизање домова добило је наглашене идеолошке обресе, што се види у штампи која је заузимање „узвишене Краљице“, оценила као пресудан корак у друштвеног расположења „... за јачу заштиту мајке и детета, него што је досад чињено“.²⁹⁵ Међутим, реалност је показала да је учешће Двора осим надахнутих програмских говора и повремених донација, није допринело осетнијем побољшању социјалног положаја сирочади и старих. Извесни

²⁹³ Игњатовић, „Између универзалног и аутентичног“, 329.

²⁹⁴ „Њ. В. Краљица Марија и Њ. Кр. Вис. Кнегиња Олга на свечаном освећењу Дома деце заштите Општине града Београда“, *Политика*, Април 11, 1938, 3.

²⁹⁵ Ibid.

помаци су остварени, али су они ипак били недовољни, па је између пројектоване идеолошке слике и стварног стања постојала суштинска неусаглашеност.

Функционалистички приступ испољен је на пројекту Дома за старце и незбринуту децу на Северном булевару (1938) која је саграђена захваљујући донацији непознатог добротвора. По подацима непознатог новинара Политике „... нацрт је израдило архитектонско одељење Општине града Београда, а зидање је изведено по такозваном „Батином систему“, т. ј. попут зграда које су подизане у Злину“.²⁹⁶

Сл.156. Дом Друштва за васпитавање деце, Београд.

Сл.157. Академска трпеза, Београд.
Извор илустрације: Михајлов, Рајко М. Татић, 130.

Као задужбина Милана Ј. Ђорђевића, саграђен је Дом за заштиту и васпитање незбринуте деце у Београду (1938-1939) (Сл.156). Поводом освећења овог дома истакнуто је његов власник, „... Друштво за васпитање и заштиту сироте деце ... за шездесет година свога рада, извело на пут 14.000 хиљада сирочади...“, на чему има „... највише да захвали својим добротворима, јер од државе никакву помоћ не прима“.²⁹⁷ У погледу архитектуре, дом је зграду модернистичке физиономије, допуњену елементима ар-декоа. Симетричним распоредом маса и отвора, улична фасада добила је умерен израз. Применом назубљених подеоних венца, прозорских оквира и конзола испод дубоке стрехе, остварен је карактеристичан декоративни репертоар естетике ар-декоа.

Модернистичко решење са елементима романтичарски интерпретираног националног стила, запажа се на згради Ћачке трпезе на Ташмајдану у Београду (1939-1941)²⁹⁸, која је саграђена по пројекту арх.

²⁹⁶ „Дом за старце и незбринуту децу на Северном булевару“, *Политика*, Новембар 11, 1938, 8.

²⁹⁷ „Шта је све за шездесет година учинило друштво за васпитање и заштиту сироте деце“, *Политика*, Децембар 29, 1939, 12.

²⁹⁸ АЈ, 62(зп)-б.б.; Михајлов, Рајко М. Татић, 129-136.

Рајка Татића (Сл.157). Зграда је компонована као слободностojeћи објекат, сачињен од нижег подужног и вишљег краћег крила. Унутрашњи простор обликован је по функционалистичким нормама, па се здање у подужном крилу састоји од сутерена, високог приземља и спрата. Трпезарија је смештена у високом приземљу са посебним прилазима за женску и мушку децу, док је на спрату библиотека и читаоница, као и неколико сова за преноћиште деце из унутрашњости. Историјски амбијент у коме је објекат подигнут, са црквом св. Марка, Зградом Поште утицали су да се у овај објекат са армиранобетонским конструкцијама у спољашњим фасадним потезима допуни истористичким елементима из средњовековног градитељског наслеђа.

Дом београдских трговачких омладинаца (1939-1941)²⁹⁹ на углу Хиландарске и Цетињске улице у Београду, саградила је позната задужбинарка Евгенија Кики, а намењена је за становање и исхрану најсиромашнијих чланова овог удружења (Сл.158). Зграда је саграђена по пројекту арх. Драгомира Живојиновића, у строгом модернистичком духу. Унутар ребрасте фасадне структуре налазе се вертикално распоређени прозори и парапети, који се смењују у правилном поретку. Доња зона поседује от-

Сл.158. Дом београдских трговачких омладинаца, Београд.

ворено приземље обложено каменом, док је поткровни појас обликован као засебна целина са масивним прозорима који су међусобно одвојени допрозорним гредама.

15.3. Социјални дечји домови у Аранђеловцу

Друштво за заштиту и васпитање деце, било је нарочито активно у Аранђеловцу, где је учествовало у изградњи више објеката. Ове активности, пратила је кампања која је за циљ имала оправдати важност идеолошког васпитања деце.

Приликом освећења Дома овог друштва и бисте краља Александра у подножју планине Букуље,

²⁹⁹ „Данас се освећује Дом трговачких омладина у Београду“, *Политика*, Јануар 19, 1941, 19.

у близини извора минералне воде, које је било одржано 1937. године, од Друшва се „... с правом очекује васпитање расне и корисне омладине“, а питомаци позивају „... на завет да се у сваком даном моменту сете свог високог заштитника Блаженопочившег краља Ујединитеља и да као одане патриоте буду у дубокој и оданој привржености садашњем високом заштитнику Његовом Величанству Краљу Петру II“.³⁰⁰

Дом Друштва за заштиту и васпитање деце једноспратна је грађевина, фолклористичких стилских карактеристика. Инспирација је пронађена у традиционалној форми шумадијског конака. У симетричној композицији зграде, истиче се средишњи део у облику лучно засвођеног дрвеног трема. До трема воде бочне степенишне етаже, између којих се пружа камена лучна конструкција. Углови прочеља су обликовани као плошне зидне партије са по једним прозором у приземљу и на спрату. Зграда је засвођена кровом на черити воде, који има дубоку стреху и високе димњаке.

У сличном идеолошком тону протекло је и освећења новог павиљона Краљице Марије, које је грађено у режији Друштва за заштиту и васпитање деце, и финансијски потпомогнута прилозима краљевске породице (Сл.159).³⁰¹ На освећењу је истакнуто да „... Друштво за заштиту и васпитање деце мора да буде врло захвално Комитету при Би-

Сл.159. Дечји дом краљице Марије, Аранђеловац.

роу Њ. В. Краљице Марије“³⁰² на помоћи у изградњи. Идеолошки значај формалне и неформалне стране социјалне политике, потврђен је присуством кнегиње Олге, почасне председнице Српске мајке, на освећењу павиљона краљице Марије и темеља дома Српске мајке у Буковику.³⁰³

³⁰⁰ „У Аранђеловцу је јуче освећена биста њ. в. краља Александра и Дом друштва за васпитање и заштиту деце“, *Политика*, Август 16, 1937, 5.

³⁰¹ „Сутра ће у Буковику код Аранђеловца бити освећен велики дечји павиљон „краљица Марија“, *Политика*, Октобар 12, 1940, 7; „Њ. кр. Вис. кнегиња Олга присуствовала је јуче двома лепим свечаностима у Буковику“, *Политика*, Октобар 14, 1940, 5.

³⁰² „Њ. кр. Вис. кнегиња Олга“, 5.

³⁰³ Ibid.

У архитектури ове зграде, такође је евоцирана форма шумадијског конака. За разлику од разуђених волумена претходног примера, овде су масе збијеније, а форме целовитије. У приземном делу оригинално је била примењена камена оплата са уским прозорским отворима правоуганог профила која је била у контрасту са плошних површинама тидних платана. Накнадно је омалтерисана, док је сокл задржао рустичну камену оплату. Спратни део је асиметрично компонован. Већи део фасаде заузима отворена доклатна форма са лучно завршеним прозорима, док је са супторне стране низ од три квадратна прозора. Приземни и спратни појас бочних страна такође је сачињен од редова правоугаоних прозора. Кровни покривач решен је на четири воде, са дубоком стрехом и кровним прозорима.

15.4. Зграде за децја хранилишта

Својим хуманим радом, у другој половини четврте деценије прошлог века, нарочито се истакао владика Николај Велимировић. Његовим залагањем подигнута су два децја хранилишта у Чачку (1936 и 1938), по једно у Горњем Милановцу (1938-1939)

Сл.160. Дечје хранилиште, Горњи Милановац. Извор илустрације: Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горњег Милановца*, 44.

(Сл.160), Краљеву (1938-1939) и Крагујевцу (1940).³⁰⁴ У градитељском погледу, ови објекти нису представљали вредна архитектонска остварења. То су биле приземне грађевине подужних волумена, у чијим решењима је функционални аспект потиснуо естетски. Најзапаженија била су хранилишта у Горњем Милановцу и Краљеву, која су по-

³⁰⁴ АЈ, 74-74-105; „У Чачку је јуче освећено Дечје хранилиште“, *Политика*, Август 31, 1936, 8; „У Чачку је освећена зграда дечјег хранилишта“, *Политика*, Новембар 8, 1938, 16; М. К., „У Краљеву је подигнута модерна зграда за дечје хранилиште“, *Политика*, Јул 19, 1939, 12; „Јуче је отворено дечје хранилиште у Краљеву“, *Политика*, Октобар 11, 1939, 11; „Освећење Дечјег хранилишта у Горњем Милановцу“, *Политика*, Новембар 22, 1939, 10; М. Каличанин, „На свечан начин у недељу ће се обавити освећење Дечјег хранилишта у Крагујевцу“, *Политика*, Децембар 26, 1940, 11; Ђурђија Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горњег Милановца (1853-1941) са освртом на градитељство Чачка, Краљева и Крагујевца* (Чачак-Горњи Милановац: Народни музеј - Чачак, Музеј рудничко-таковског краја, 2007), 44-45.

дигнута по типском пројекту. Примењена је подужна основа, са истакнутим угаоним блоковима и полукружним средишњим тремом, лучне профилације са декоративним стубићима. На плошним фасадама распоређени су правоугаони прозори. Зграда је засведена комбиновањем четвороводног и сегментног крова. Унутрашњост се састојала од две велике квадратне просторије, спојене подужном, правоугаоном салом.³⁰⁵

Сличан градитељски програм реализован је на згради крагујевачког дечјег хранилишта. Попут осталих примера, ова зграда има једноспратница, наглашених угаоних волумена и масивних правоугаоних прозорима, са комбинованим четвороводним и двоводним крововима. У социјалном погледу, ова мрежа хранилишта била је веома значајна у условима продубљене економске кризе и пораста броја деце сирочића.

15.5. Дом за стара лица у Бањалуци

У лошем социјалном положају, биле су и старе особе. Држава је изградњом старачких и сиротињских домова настојала побољшати њихов положај. Један од највећих сиротињских домова подигнут је у Бањалуци (1938-1939).³⁰⁶ Архитектура овог објекта настала је модернизовањем традиционалних градитељских форми. Њена строга симетрична композиција има наглашен средишњи тракт, који је потцртан како у фасадном, тако и кровном делу. Улаз је постављен у средишту подужне фасаде и надкривен забатном надстершницом. Дуж фасада, у приземној и спратној зони, смењују се низови правоугаоних прозора.

15.6. Дом малолетних преступника у Неготину

Групи социјалних објеката припада Дом малолетних преступника у Неготину (1938-1941) који је подигнут по пројекту арх. Миодрага Настасовића.³⁰⁷ Дом је реализовала управа Моравске бановине у сарадњи са Министарством грађевина. Зграда је поди-

³⁰⁵ Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горњег Милановца*, 44.

³⁰⁶ „Велики Сиротињски дом у Бањој Луци“, *Политика*, Фебруар 12, 1938, 11; „Сиротињски дом у Бањој Луци биће ускоро отворен“, *Политика*, Јануар 10, 1939, 11.

³⁰⁷ АЈ, 62-1560; АЈ, 62(зп)-66; М. Р., „У Неготину у Крајини подиже се велики дом за малолетне преступнике“, *Политика*, Јануар 17, 1941, 14.

гнута на периферији Неготина у близини Железничке станице, и у то време, била је највећа грађевина у Источној Србији. Сходно специфичностима намене, у решењу грађевине преовладао је модернистички приступ, функционално уређеног унутрањег простора који је настао развијањем подужних волумена. Наглашене угаоне партије, један попречни блок и различита спратност, са крилима од два и три спрата, главне су карактеристике овог објекта. Дуги потези плошних фасада, отворени су редовима правоуганих прозора. Кровни покривач решен је на традиционалан начин, са четвородним и двоводним решењима.

15.7. Задружни домови

Задругарски и задружни покрети, спадају у најстарије видове организованог удруживања у Србији. Покрет је почео да се развија око земљорадничког задругарства, крајем деветнаестог века, да би се касније проширио на занатска и слична удружења. Међутим, попут многим других сфера, задругарско није било законски уређено све до 1937. када је доношењем Закона о привредним задругама, задружно законодавство по први пут било уједињено. До 1941. Краљевина Југославија имала је око три хиљаде и пет стотина задруга, чему су допринели поменути закон и кредити који су ушли у задружни сектор. То не значи, да је Држава тиме решила економске неприлике у које је запао сеоски сталеж, већ је преко задруга овој класи омогућила подмиривање елементарних егзистенцијалних потреба.³⁰⁸

Према томе, задружни домови, подизани су за потребе друштава која су се бавила различитим делатностима. У појединим случајевима, изградњу домова пратило је идеолошко тумачење њиховог друштвеног значаја, док је стилска формулација архитектуре остао независна, орјентисана на модернизам и народни стил.

Модернизовањем форми народног неимарства, компонована је зграда Обласне земљорадничке житарска задруге у Кикинди (1936). Зграда има приземље и спрат, који су одвојени подеоним венцима у два хоризонтална појаса плошних фасада са

³⁰⁸ *Jedinstvo zadrugarstva: naponi glavnog zadružnog saveza u Kraljevini Jugoslaviji* (Београд: Главни задружни savez, 1937).

низом прозора. Улаз је отворен у средишту уличног потеза. Објекат је покривен четвороводним кровом са дубоком стрехом. Свечано отварање обележено је пригодним програмом, у коме је учествовао тадашњи министар пољопривреде Светозар Станковић, који је одржао идеолошки обојен говор о великим потезима владе који су водили просперитету земљорадника и сељаштва као основе југословенског друштва.³⁰⁹

Савремена интерпретација народног стила, најчешће је примењивана у сеоским срединама. Карактеристичан пример представља Задружни дом у селу Равни код Ужица (1936).³¹⁰ Реализован је као једноспратна кућа са четвороводним кровом. Фасаде су прошаране ребрастом блоковском структуром. Бочна страна, наглашена је истицањем средишњег блока.

Задружни домови, који су подизани по селима нису увек били грађевине скромних димензија. То показује пример Малих Крчмара (1937), села које је у касним тридесетим годинама прошлог века имало „... свега 200 пореских глава“, а које је захваљући предузимљивим мештанима, успело подићи Задружни дом који „... својом архитектонском величином задивљује. Састоји се од 7 одељења, која ће да окупе неколико сеоских друштава, све сеоске задруге, и још неке институције које касније бити усељене...“.³¹¹ Према томе, задружни домови су слично народним, често били мултифункционални објекти, прилагођени различитим друштвеним садржајима.

С друге стране, многа села нису била способна самостално градити своје домове. У том случају, уколико је било процењено да је одређеним крајевима и местима била потребна таква друштвена установа, интервенисале су власти, тим пре што су сеоски домови били упориште културе, писмености и привредног просперитета. Типичан пример представља набављачка задруга у селу Пантини, која је потпомогнута од стране Министарства пољопривреде и Главног савеза српских земљорадничких задруга из

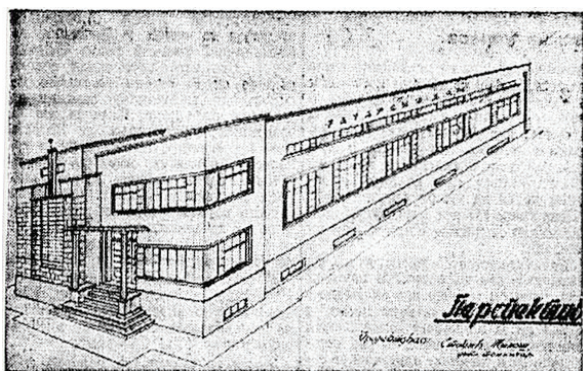
³⁰⁹ „Освећење заставе Задружне омладине и Дома житарске задруге“, *Политика*, Септембар 14, 1936, 9.

³¹⁰ „Село Равни, које је од Ужица удаљено преко 20 километара, подигло је Задружни дом, који ће ускоро бити освећен“, *Политика*, Септембар 29, 1936, 11.

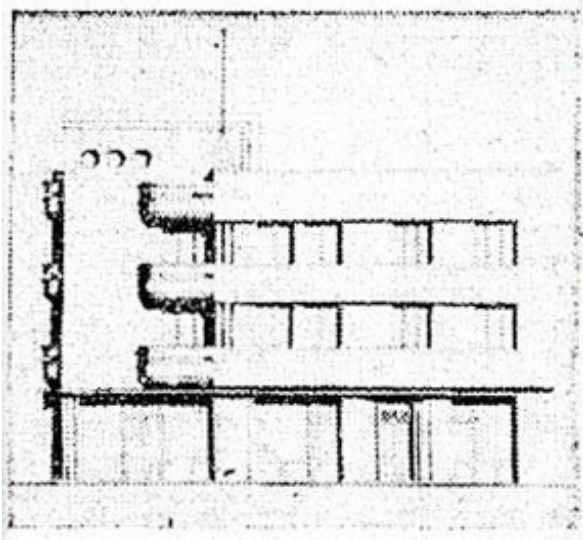
³¹¹ М., „Село у коме нема ни једне кафане подигло Задружни и Културни дом“, *Политика*, Септембар 26, 1937, 14.

Београда, током 1937. године, подигла свој Задружни дом, који је био прва таква установа у вучитрнском крају.³¹²

Важност задругарства, у пуној мери се види на примеру Ратарског дома у Сремској Митровици (1939-1940) (Сл.161).³¹³ Његово подизање било је од великог значаја за културно и привредно просвећивање земљорадника, којима су на располагању биле читаоница и библиотека у којима су се одвијали зимски курсеви, затим стална изложбена поставка и друге културне активности. Дом је саграђен по пројекту арх.

Сл.161. Ратарски дом, Сремска Митровица.
Извор илустрације: *Политика*, Јул 25, 1939, 11.

Сл.162. Задружни дом, Пећ.
Извор илустрације: *Политика*, Октобар 1, 1940, 12.

Милоша Стевића. Зграда је замишљена као слободностојећи објекат, око кога је требало уредити парк. Улаз је постављен на ужој прочелној фасади, док је градитељски акценат стављен на подужни волумен, који је решен уградњом прозорских панела у рамовску конструкцију. Авангардни искорак је учињен постављањем масивних прозора на укошеном углу ове зграде. Узета у целини, са улазом на ужој страни и другим фронтом главне фасаде, естетика ове зграде блиска је програму функционалистичког модернизма.

Набављачко-потрошачка и Кредитна задруга државних службеника у Пећи подигла је репрезентативан Задружни дом (1940) (Сл.162).³¹⁴ Инвеститор радова,

³¹² „Први задружни дом у вучитрнском крају подиже набављачка задруга у селу Пантини“, *Политика*, Септембар 2, 1937, 10.

³¹³ „Подигли ће се Ратарски дом у Сремској Митровици“, *Политика*, Јул 25, 1939, 11; „Освећење Ратарског дома у Сремској Митровици“, *Политика*, Јануар 28, 1940, 19.

³¹⁴ „Први Задружни дом у Метохији“, *Политика*, Октобар 1, 1940, 12.

био је Савез набављачких задруга државних службеника у Београду, што је по свој прилици утицало на архитектонско решење објекта, који у многим цртама, издвајању угаоне партије са балконима и окулусима на врху, те дугачким хоризонталним потезима уличне фасаде, са прозорским пољима, зидним тракама и отвореним приземљем, у морфолошком погледу упућује на карактеристичан манир београдске модернистичке школе.

Министарство пољопривреде, показало је интересовање за изградњу Задружног културног дома у Крупи (1940). На освећењу темеља, актуелну политику Владе, предочио је тадашњи министар пољопривреде Бранко Чубриловић, ставом „... да је данашња влада народног споразума, поред осталог, наоружала нашу народну војску и осигурала мир нашој земљи“.³¹⁵

15.8. Занатски домови

Развијену задружну мрежу имала су занатска друштва. Током деветнаестог, делом и двадесетог века, била су организована по еснафском систему, који је постепено напуштан, сразмерно модернизацији друштва и капиталистичкој привреде. У овакавом амбијенту, занатлије су удруживали по принципу професионалне оријентације, и задружном систему, који их је окупљао на градском нивоу. Лоше економске при-

Сл.163. Занатски дом, Нови Сад.
Извор илустрације: <http://www.udruzenjepreduzetnikans.com/HTML/Zanatski%20Dom.htm>

лике, утицале су да занатски домови буду подигнути за већи број занатских друштва. Углавном су грађени у градовима и варошина, а ређе у сеоским срединама.

Занатски дом у Новом Саду (1935-1938)³¹⁶, настао је адаптацијом старије зграде (Сл.163). Објект се налази у историјском амбијенту, на тадашњем тргу књегине Зорке. У току адаптације, дозидан је спрат, док су улична фасада и унутрашњост измењени и модернизовани. Улаз је профилисан

³¹⁵ „Јуче је свечано освећен камен-темељац Сељачког задружног дома у Крупи на Врбасу“, *Политика*, Август 12, 1940, 7.

³¹⁶ „Освећење новог Занатског дома у Новом Саду“, *Политика*, Септембар 2, 1935, 5.

Сл.164. Занатски дом, Јагодина.

Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1537789>

широким каменим довратницима и надвратником. На првом спрату истиче се затворени балкон. Изнад су масивни стаклени панели и плошне фасадне. Спрат је наткривен дубоком венцем, на који је постављена скулптура занатлије.

Модернистички концепт, применио је и Фрања Урбан, пројектант Занатског дома

у Јагодини (1935-1936) (Сл.164).³¹⁷ У композицији овог објекта истиче се широка угаона партија, решена симетричним распоређивањем отвора и маса. У средишњој зони приземља, смештен је троделни улаз, до кога се налазе два мања прозора. Спратни појас, решен је слично новосадском примеру. Има балкон кутијастог изгледа, у чијем позађу је пет широких стаклених панела и уоквирен спратни део. Бочне стране су сличног изгледа, са два кубична блока, између којих су усечене терасе завршене малим кутијастим балконима. Попут угла, бочне партије имају широке прозорске отворе, којима је обезбеђена добра осветљеност унутрашњег простора. Зидна платна су глатких површина, издељена подеоним венцима, и прошарана канделурама на дужој страни уличне фасаде.

За разлику од претходних примера, естетика Занатског дома у Крушевцу (1936), настала је другачијим коришћењем модернистичких градитељских принципа.³¹⁸ Док је код претходних примера, модернизација била одраз нових друштвених прилика, у Крушевцу је више била естетске природе. Традиционални модел једноспратне куће на четири воде, оденут је у модернистичко рухо прислањањем полукружне улазне етаже са балконом на врху, те наглашавањем бочног крила са широким плошним зидним потезима на страни прочеља, и строгим редовима уоквирених прозора са бочне стране. Модернистички приступ арх. Рада Милосављевића, преточен је у монументалну згра-

³¹⁷ „Довршени су радови на згради Занатског дома у Јагодини“, *Политика*, Март 20, 1936, 8; М. М., „Удружење занатлија у Јагодини подигло дом“, *Правда*, Март 21, 1936, 8.

³¹⁸ „Освећење Занатског дома у Крушевцу“, *Политика*, Мај 23, 1936, 8.

ду Занатског дома у Крагујевцу (1937-1939) (Сл.165).³¹⁹ То је објекат издуженог pročелног тракта, симетричне композиције, са средишњим двоспратним делом на који се са обе стране надовезују два једноспратна крила. За разлику од спратне симетрије, приземље је асиметрично. Средишњим делом доминира пет великих стаклених панела, који су уграђени у рамовску конструкцију, од којих је средишњи искоришћен као улаз. Са страна су усечени парови прозорских отвора, мањи квадратни лево, и масивни правоугаони десно. У послератним преправкама зграде, један од ових великих прозора претворен је у бочни улаз. Спратни део решен је постављањем балкона

Сл.165. Занатски дом, Крагујевац.

Сл.166. Занатски дом, Ћуприја.

Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1537789>

у средишњем делу првог спрата, изнад кога су симетрично распоређени прозори. Угаоне партија pročелља, имају различита решења. Док је са десне стране постигнута троугаона форма, леви бок је овалног облика. Са обе бочне стране отворени су улази, а на спрату се налазе издужени прозори. Зграда је имала пространу, добро осветљену унутрашњост, са највећом двораном за јавне приредбе у Крагујевцу. Модернистичко здање изразитих кубичких волумена, јесте зграда Занатског дома у Ћуприји (1939) (Сл.166).³²⁰ У композиционом решењу ове зграде, истичу се разуђени асиметрични потези. Приземна зона састоји се од низа широких застакљених отвора и усечене улазне партије. Масивни кубични блок

³¹⁹ „Дом занатлија у Крагујевцу“, *Политика*, Јул 31, 1939, 11; „Јуче је у Крагујевцу на свечан начин освешћен дом шумадијских занатлија“, *Политика*, Новембар 13, 1939, 10.

³²⁰ „Темеље свога дома осветило је Занатско удружење у Ћуприји“, *Политика*, Мај 21, 1939, 17; Богомир Митић, *Ћуприја* (Ћуприја: Скупштина општине Ћуприја, 2007), 337.

који је постављен на углу, највиши је део грађевине. Својом затвореном формом, са једним прозором и малим окулусом на улазној уличној страни оставља утисак куле. Суперпонирани делови фасаде различитих висина надовезују се са обе стране. Својим чврстим линијама, нековенционалним распоредом прозора, прислоњених заобљених стубића и плитких балкона, те ритмичним односом пуног и празног простора, ово дело представља једно од надахнутијих остварења позног модернизма, чија угаона силуета показује доста радикалан искорак у односу на тадашњи модернистички миље, близак авангардном функционалистичком духу Баухауса, и пуристичког минимализма.

15.9. Шегртски дом у Нишу

Услед веома лошег социјалног положаја шегрта, занатлијских помоћника, којима су послодавци све ређе обезбеђивали преноћиште и храну, крајем међуратног дома појављују се потреба за подизањем шегртских домова. Захваљујући финансијској потпори државе и градског поглаварстава, по пројекту арх. Александара Медведева, у Нишу је подигнуто репрезентативно здање Шегртског дома (1938-1939) (Сл.167).³²¹ Произашла из монументалистичких тенденција позне фазе српске међуратне архитектуре, зграда Шегртског дома је показала да се модернистички експресионизам у монументалним

Сл.167. Шегртски дом, Ниш.

Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=760406&page=25>

размерама, осим у београдској, јавио и у архитектури других већих градова, у овом случају Ниша. Снажна експресионистичка динамика осећа се како у решењу основе, закривљених волумена, тако и у обради фасада. Експресионистичкој морфологији припада и истурени угаони тракт

³²¹ „Зидање шегртског дома и дејег обданишта у Нишу“, *Политика*, Октобар 4, 1939, 17; Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 200-202; Медведев, *Пројекти и архитектура*, 80-85.

који се надовезује на источни крак зграде. Приземље угла решено је као мезанин. Наткривено дубоком стрехом, и има широке стаклене панеле. У продужетку угаоног тракта, са источне стране смештен је главни улаз, фланкиран стубовима кружног пресека. Улат је наткривен продуженим делом угаоне стрехе, на коју је постављен балкон. Изнад се пружа вертикални троспратни потез са паровима прозора, на који се наслања високи заобљени прамац. Тиме је пресечена доминантна хоризонтала дугих фасада са два реда густих прозорских панела и зидних трака, те глатким поткровним појасом. По својим архитектонским вредностима, ова грађевина спада у ред најуспелијих позно модернистичких објеката, оплемењених експресионистичким захватима, препознатљиве ауторске индивидуалности.

15.10. Дом трговачке омладине у Крушевцу

Крајем међуратног доба, у архитектури друштвених домова, примењиван је и строжији модернистички приступ, чија се естетиска формулација приближила градитељским начелима архитектуре Новог покрета. Монументалистички модернизам строгих форми заступљен је у архитектури Дома трговачке омладине у Крушевцу (1937-1938) (Сл.168).³²² Палата се састоји од два крила, од којих мање припада градском поглаварству, а веће Трговачкој омладини. Како ова крила спајају на углу, исти је обликован

Сл.168. Трговачки дом, Крушевац.
Извор илустрације: Фототека листа Политика.

попут куле. Масивна четворо-страна структура постављена је на врху издигнутог угаоног постаментa. У плитким фасадним нишама, које су профилисане заобљеним прислоњеним стубовима, дуж два сптара, у строгом поретку распоређени су низови прозора и парапета.

³²² „Освећење дома трговачке омладине у Крушевцу“, *Политика*, Октобар 24, 1938, 8.

Слободни делови фасадног платна, остављени су као плошне зидне партије. Исти систем обраде фасада примењен је и на издвојеној угаоној партији, која се разликује јеино по дубокој надстрешници у приземном појасу. Строга композициона симетрија нарушена је слободним отварањем улаза, како на углу, тако и дуж бочних фасада. Монументалне размере здања, и строге модернистичке линије здања, одражавају слободнији градитељски манир тоталитарне архитектуре, али уједно показују и велику сличност са зградом Државне ковнице новца на Топчидеру, чувеном делу арх. Јосифа Најмана, нарочито по решењу угаоног кубуса.

15.11. Планински домови

Организовањем планинарских удружења у Савез планинских друштава Краљевине Југославије, створени су услови за њихово заједничко деловање. Једанаест планинских друштава која су чинила овај Савез, средином четврте деценије прошлог века бројала су чак тридесет хиљада чланова. Њиховим радом, препознати су природни потенцијали земље и могућности за економски развој руралних крајева. Планинарски покрет је између два светска рата имао истакнут национални значај, који је виђен у одбрани земље, али и у ширењу пацифистичке идеје. Организовано планинарство допринело је цивилизацијском уздизању становништва које насељавало планинска села. Изградњом путне инфраструктуре, била је остварена веза са градским центрима, па је са планинарима у забачена планинска села стизале тековине савременог доба. То је отворило перспективе образовању, културном уздизању, и усвајању нових животних стандарда. Електрификација и успостављање телеграфских комуникација били су важан цивилизацијски искорак који је учињен у интеграцији забачених планинских села. Развој планинарског покрета, од средине четврте деценије двадесетог века, пратила је све интензивнија градитељска активност, која је била усмерена на подизање нових планинских, смучарских, ловачких, излетничких и туристичких домована.³²³

³²³ Р. Ст., „Планинарство се за последњих неколико година код нас нагло раширило“, *Политика*, Септембар 1, 1936, 8.

У градитељском и естетском погледу, корпус пројектованих и подигнутих грађевина показао је континуитет идеја и њихових изведби. С обзиром да је градитељска активност била усмерена на планинска подручја, архитекти су развили посебан градитељски програм који је био најближи идеалу који би се могао назвати органским схватањем архитектуре. Највише су га афирмисали осведочени градитељи планинских домова Бранислав Којић и Богдан Несторовић. У традицији српске планинске куће, Којић је видео истинску и искрену архитектуру, за коју сматра да је „... настала као резултат природних закона, расположивих конструктивних средстава и стварних потреба, чему тежи и модерна архитектура“.³²⁴

Којић је понудио нови модеран концепт планинског дома који је реализовао на Копанику (1935-1936) (Сл.169).³²⁵ У решењу је примењен концепт два независна објекта који су повезани тремом. Како је терен у благом паду, већа зграда је постављена на нижој, а мања на вишој тачци. На рустичној каменој основи веће зграде постављен је спратни део, обложен дрветом и отворен са неколико прозора. Лучни улаз отворен је на бочној страни, који је у укупној композицији са тремом и мањом зградом има улогу прочеља. Други улаз је постављен у оси трема. Зграда је завешена живописним кровом са дубоком стрехом, заломљеним завршетком, оштрим троугластим прозорима, и масивним димњацима. Мања зграда је решена на сличан начин. Главна разлика је у томе што је она приземан објекат за разлику од двоспратне конструкције наспрамног дела. Приземни појас је такође решен у виду камене платформе, на коме се уз-

Сл.169. Планински дом, Копаник.

диже дрвени спратни део. Кровни покривач својом формом са троугаоним прозорима, заломљеним врхом и димњацима одговара већој грађевини, али је супротно орјентисан, у правцу пружања трема. Осим што повезује ове грађевине, трем је омогућавао излаз на камену платформу, која је била намењена од-

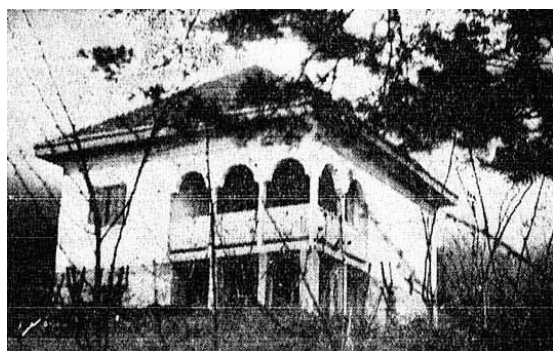
³²⁴ Тошева, Бранислав Којић, 83.

³²⁵ Ibid., 83-84.

мору и услуживању посетиоца. На пројекту је била предвиђен отворени трем, али је он касније ипак затворен, у зони сокли озидан ломљеним каменом а изнад изграђен од дрвета.

Следећи Којићев пример, и други пројектанти планинских домова су посегнули за модернизовањем форми традиционалних планинских кућа. На извештајан начин, они су остали у сенци копаоничког планинског дома, једног од најмаштовитих и најоригиналнијих дела фолклорног тока српске међуратне архитектуре. Опредељењу за овакав стилски формат посебно су допринела планинска друштва као наручиоци, ставом да се планински домови „... дижу у оном стилу у којем их граде становници тога краја“.³²⁶ Према томе, афирмисањем локалних градитељских традиција, постављен је правац развоја архитектуре планинских домова.

Планински дом на Космају (1935-1936)³²⁷, потврђује Којићево опредељење за локални градитељски манир (Сл.170). Зграда је пројектована у маниру традиционалне архитектуре шумадијског конака. Постављена је на темељу од ломљеног камена. У целини је издвојена угаона партија, која је решена у виду отвореног трема, са лучним спратним профилем. Кровни покривач је на четири воде, има дубоку стреху и декоративне димњаке. Прозори су такође решени на традиционалан начин. Отворени су на

Сл.170. Планински дом, Космај.
Извор илустрације: *Политика*, Јул 7, 1938, 10.

најнужнијим деловима објекта, и сваки има декоративне дрвене шалоне.

Запажено остварење, представља планински дом на Дурмитору (1935-1938) (Сл.171).³²⁸

Зграда у структуралном смислу грађена на сличан начин као и планински дом на Копаонику. На масивној каменој платфор-

³²⁶ Р. Ст., „Изградњом планинског дома Копаоник постаје наше најлепше летовалиште и смучарски центар“, *Политика*, Новембар 21, 1935, 15.

³²⁷ „Српско планинско друштво подигло је планинску кућу на Космају“, *Време*, Септембар 15, 1936, 10; Р. Ст., „На Космају је саграђена живописна планинска кућа“, *Политика*, Децембар 21, 1936, 8; Тошева, *Бранислав Којић*, 114, 167.

³²⁸ „Први планински дом зида се на Дурмитору“, *Политика*, Март 17, 1935, 15; „Планински дом под Дурмитором“, *Политика*, Новембар 25, 1938, 15.

Сл.171. Планински дом, Дурмитор.
Извор илустрације: *Политика*, Март 17,
1935, 15.

ми, постављена је дрвена конструкција спратног појаса. Динамичан композициони оквир са подужним и попречним трактом, који се преламају на углу грађевине, доприноси снажном визуелном дејству целине. Подужни тракт је раслојен на углу, модернистички закривљен у приземљу и првом спрату. Завршни спрат је решен угледањем

на форме планинских брвнара и завршен оштрим двосливним кровом завршеним у виду прамца. Исти кровни мотив је поновљен и на попречном крилу, које је изузев плитке зоне сокла у целини грађено од дрвета. Између крила је пројектована широка камена платформа са терасом ослоњена на лучну аркаду.

Необичан пример евоцирања традиционалних облика био је ловачко-туристички и планински дом краља Александра на Гочу (1935).³²⁹ Ова грађевина има изглед мале приземне планинске куће на коју је конструктивно надовезана кула. Четворострана структура са приземљем и спратом, засведена је пирамидалним кровом са лантерном, и отворена лучним прозорима, па је објекат добио романтичарски тон.

Национални програм планинарских и сличних друштава, служио је и промовисању владарске династије, а најраспрострањенија пракса било је посвећивање домова трагично страдалом краљу Александру. Осим што је то до изражаја дошло на примеру ловачког и планинског дома на Гочу, где је за подизање имало и симболичну важност, будући да је изабрано пољана на којој је једном приликом заноћио краљ Александар, исти пример следили су и официри, чланови смучарског друштва, који су 1936. на Јахорини изградили свој дом посветивши га краљу Александру.³³⁰

Дом је смештен на једном пропланку који је са свих страна окружен четинарском шумом. У градњи је примењен стандардан приступ, са каменим приземљем и дрвеним спратом. Зграда има подужни и попречни блок, укомпонован у складну целину уме-

³²⁹ „Дом краља Александра на Гочу биће освећен идуће недеље“, *Политика*, Октобар 6, 1935, 16.

³³⁰ Р. Павловић, „Официри смучари сарајевског гарнизона подигли су свој дом и скакаоницу на планини Јахорини“, *Политика*, Јануар 21, 1937, 9.

Сл.172. Планински дом престолонаследника Петра II Карађорђевића, Јахорина.

рених волумена. Засведена је двосливним крововима са дубоком стрехом.

Корпусу домова којима је промовисана династија треба придодати и планински дом престолонаследника Петра II Карађорђевића који је такође подигнут на Јахорини (1936) (Сл.172).³³¹ Овај дом има приземље и три спрата. По устаљеном си-

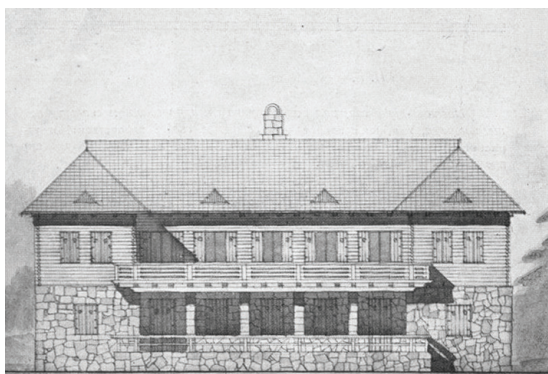
стему приземље је решено у каменој рустици, док је спратна конструкција решена хоризонталним постављањем балвана. Одјек модернизацијских идеја, интерпретиран на сасвим особен начин, види се у решењу у поткровном појасу дуж кога се пружа низ окулуса усечених у дрвеним балванима, те у несвакидашњој примени дрвених рамова који се у горњем делу попримају изглед конзола, којима је подупирта дубока стреха.

Традиционални репертоар облика, испољен је и на решењу излетничко-планинског дома у Крушеву код Прилепа (1936). Дом је подигнут иницијативом београдских излетника, родом из Крушева.³³² Дом представља карактеристичан пример фолклорне архитектуре, изведене из локалних градитељских традиција. Четвороводни кровови, ритам отворених и затворених фасадних волумена са мноштвом прозора, ствара динамичну целину састављену од два блока, мањег у на прочелном фронту и већег у позадини. Залагањем Друштва планинара Јужне Србије, подигнут је планински дом на Шар Планици (1937), на локалитету Попова Шапка.³³³ Попут претходних примера, овај дом евоцира облике народног планинског неимарства. Збијене форме, тешка рустика и недовољно простудирани фасадни потези резултирали су тиме да један од монументалнијих планинских домова, остане архитектонски недоречен.

³³¹ Ст., „Планинарство се за последњих неколико година“, 8.

³³² „Крушево богато обдарено природом, добија сада излетнички дом усред природе“, *Политика*, Март 10, 1936, 12; „Освећење Туристичког дома у Крушеву“, *Време*, Јул 9, 1936, 13.

³³³ „Планински Дом на Шар-Планини“, *Политика*, Октобар 22, 1937, 9; „Готов је планинарски дом на Шар Планини“, *Политика*, Децембар 17, 1937, 11.

Сл.173. Планински дом, Гучево.

Извор илустрације: <http://www.pkgucevo.org.rs/ct-menu-item-15/ct-menu-item-19>

Принципа традиционалног неимарства, држао се и арх. Богдан Несторовић, пројектант планинског дома на Гучеву (1938-1939) (Сл.173).³³⁴

Пројекат је предвиђао грађевину наглашеног подужног прочелног фронта са издвојеним бочним крилима са пирамидалним крововима, у којима су смештене собе, читаонице, вестибил, купатила и остали садржаји. Композиција

је симетрично постављена, организована око велике трпезарије која је спојена са спољном терасом. Супротна страна има асиметричну поставку због додавања кухиња и помоћних одељења. У спољашњој обради предвиђена је примена камена у приземљу и дрвета на спрату, са прозорских шалонима и дубоком стрехом, дрвеним балконом, традиционалним кровним покривачем и кровним прозорима. Изведени објекат донекле је одступао од решења, у смислу збијања волумена, изостављања бочних кровова, али је просторни концепт и примена традиционалних материјала камена и дрвета остала иста. Објекат је у недавним адаптацијама потпуно изгубио своја првобитна стилска обележја.³³⁵

Планински дом на Кукавици подигло је Српско планинарско и туристичко друштво из Лесковца, на локалитету Преке Воде (1938-1939).³³⁶ Овај објекат је посебно интересант јер представља велики стилски искорак у односу на корпус планинских домова, изграђених у то време. Осим што силуетно евоцира изглед планинских брвнара на две воде, зграда се не надовезује на традиционални ток планинске архитектуре. Модернистички репертоар облика запажа се и на пројекту и у реализацији.

15.12. Ловачки домови

У подизању ловачких домова, власт је препознала национални значај и могућност идеолошког деловања. Необично велико интересовање показано је за подизање Дома ку-

³³⁴ „Подринско вече у Београду. Подринци подижу Планински дом на Гучеву“, *Време*, Фебруар 12, 1939, 7; „Забава Подринаца у корист подизања Туристичког дома на Гучеву“, *Политика*, Фебруар 16, 1939, 11; Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића*, 156.

³³⁵ Idejni projekat novog planinarskog doma na Gučevu, <http://www.pkgucevo.org.rs/ct-menu-item-15/ct-menu-item-19>

³³⁶ „Јуче је освешћен камен темељац Планинског дома на Кукавици“, *Политика*, Август 21, 1939, 15.

мановских ловаца (1938-1939)³³⁷ у Пројевској Бањи. Изградњу су финансирали Петар II Карађорђевић, Вардарска бановина, Министарство трговине и индустрије. Будући да је дом био посвећен ловцима страдалим у ослободилачким ратовима, власт је имала интереса да спонзорисањем изградње, преко културних манифестација и акција које су предузимане на заштити животне средине и угрожених животињских врста, промовише државну политику у нестабилним јужним крајевима.

Средином објекта пружа се подужни тракт, на који су прислоњена нижа бочна крила. Улаз је отворен у средини прочеља. Изнад се налази масивни прозор и носач за заставу. Између приземља и спрата су подеони венци. Фасаде су плошне, отворене са два пара прозора на прочељу и бочним странама.

Сл.174. Ловачки дом, Нови Сад.
Извор илустрације: <https://sites.google.com/site/huntingassociationofvojvodina/otopama/istorijat>

Са више амбиција, приступљено је подизању Дома савеза удружења ловаца у Новом Саду (1939-1940) (Сл.174).³³⁸ Подигнута је по пројекту Лазара Дунђерског.³³⁹ Зграда је подигнута као узидани четвороспратни објекат. Дуги подужни волумени, дефинишу модернистичку форму објекта. Применом канелура, подеоних и декоративних венаца и бојених парапета, показана је опредељеност за естетику ардекоа. Велики улаз постављен је на углу. Приземље и спратови имају велике правоугаоне прозоре и канелирана и бојена парпетна поља. Поткровни појас има развијени декоративни венац забатног облика са скулптуром у темену.

³³⁷ „Ловачки дом подиже кумановско Ловачко удружење код Пројевске Киселе Воде као споменик изгинулим ловцима у рату за ослобођење“, *Политика*, Септембар 10, 1938, 11; „Данас кумановски ловци освећују свој дом“, *Политика*, Август 20, 1939, 17.

³³⁸ „У Новом Саду је освећен камен-темељац Ловачког дома и одржана главна скупштина савеза за Дунавску бановину“, *Политика*, Јун 26, 1939, 17; Petar Atanacković, „Ljudi. Događaji. Arhitektura 1870-2009.“, у *Ideologije i ideali: prilozi istraživanju arhitekture 20. veka u Vojvodini*, ur. Ljubica Milović (Novi Sad: Muzej Savremene umetnosti Vojvodine, 2010), 93.

³³⁹ Atanacković, „Ljudi. Događaji. Arhitektura“, 93.

16.0. СОКОЛСКИ ДОМОВИ

Српски Соко прихватио је идеје и циљеве Чешког сокола и српски соколи су у почетку свога рада вежбали по њиховом систему, да би он касније био прилагођен духу српског народа. Уводе се српске игре, команде и песме, проистекле из народног етноса. Лаза Поповић поставља основне циљеве Српском Соколу: да путем соколског телесног вежбања хармонијски развија тело и душу, чува и јача здравље својих чланова, негује и развија друштвени живот и јача светосавски дух народа српског. Насупрот томе, Југословенски Соко је био „... ванстраначка друштвена организација витешког обележја за истовремено телесно и морално васпитање деце, нараштаја и одраслих грађана. Циљ је био јасно истакнут: телесно и морално, здравствено и интелектуално, друштвено и културно, естетско и духовно васпитање“.³⁴⁰

Слично пракса примењивана је код соколских домова. Власти се нису мешале у питања архитектуре, али су зато утицале на принципе и циљеве деловања соколског покрета. Попут просветних објеката, народних домова и установа културе, соколски домови су најчешће били посвећени краљевима Петру и Александру, и престолонаследнику Петру II Карађорђевићу. После 1945. соколство се поистовећивало са српским национализмом, па је због тога било забрањено. Међутим, новија истраживања показују да соколски национализам у великој мери одудара од ових идеологија, те да је заправо представљао једну либералну струју окарактерисану као духовну снагу народа која му омогућава да се учи непрезирању других народа, већ поштовању њихових духовних достигнућа и националних осећања. Српско соколство је бригу за свој народ утемељило у облицима свог рада и деловања, као што је, са друге стране, и само обележено културом православног српског народа. Дакле, духовни акт једног народа који ствара своју културу, представљао је уједно и национални акт.³⁴¹

Градитељска делатност, омогућавала је соколском покрету да свој програм реализује у складу са потребама савременог друштва. Због његових специфичних функција које

³⁴⁰ Звездан Савић, „Социо-историјски аспекти соколства у Србији“, *Теме XXXIV*, бр.4 (2010): 1196-1197.

³⁴¹ Ibid., 1194, 1195, 1200, 1201.

су у исто време инсистирале на духовним и културним традицијама, просвећивању и физичком васпитању народа, економским и пропагандним потребама, било је неопходно створити одговарајући градитељски оквир. Стога се за потребе покрета граде соколски домови као основна установа покрета, али и стадиони, слетишта, базени, вежбалишта, те мешовите установе, соколско-просветни домови, соколско-туристички домови, управно-административне зграде и слично, у зависности од формалних садржаја и идеолошке платформе. Како се између 1935 и 1941. доста полагало на архитектуру, соколска управа је неумерено задирала у градитељска питања, о чему је писала тадашња штампа. У чланку непознатог аутора, говори се да је на седници Извршног одбора Савеза Сокола Југославије фебруара 1940. био утврђен програм рада који је између осталог предвидео да се до краја овог месеца „... имају ... организовати соколски жупни грађевинско-уметнички отсеци, који би водили бригу о свима соколским грађевинама на територији појединих соколских жупа. Затим се имају израдити норме и типови соколских грађевина... Убудуће би се одобравали само такви пројекти соколских домова, који би одговарали соколским нормама“.³⁴² Исти извор даље наводи да ће се „... до краја 1940. код Управе Савеза сокола Краљевине Југославије“, начинити „... евиденција свију соколских грађевина: домова, вежбалишта, слетишта, пливалишта, летње школе, итд“.³⁴³ Да ли је управа остварила ове намере није познато, али се према штампи, периодици и архивским изворима, може начинити увид у градитељску делатност која је у српским крајевима била реализована за потребе соколског покрета. Између 1935 и 1941. одвијала се динамична изградња нових соколских домова. Осим значаја који је имао у градитељској и естетско-уметничкој физиономији српске архитектуре овог доба, корпус соколских домова пружа и могућност посматрања нове државне политике, која је подразумевала постепен и комплексан процес југословенске интеграције.³⁴⁴

³⁴² „Грађевинска и уметничка делатност управе Соколског савеза“, *Политика*, Јануар 14, 1940, 20.

³⁴³ Ibid., 20.

³⁴⁴ О архитектури соколских домова в.: Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији* (докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2014).

16.1. Улога Момира Коруновића у српској соколској архитектури 1935-1941.

Најзначајнији градитељ соколских домова, уважени члан соколског покрета, арх. Момир Коруновић, аутор је великог броја соколских домова. То му је омогућила позиција председника грађевинско-уметничког одсека Савеза Сокола Краљевине Југославије. „... Као ... први неимар соколског покрета у Југославији, Коруновић 1932. тражи да „... соколска гнезда“ буду „... добро постављена својим изгледом, како споља, тако и изнутра у тежњама соколске мисли, и да у духу народности буду украс дотичног места“, да буду „... добро урађена у самом распореду, добро осветљена и још боље проветравана“.³⁴⁵

Соколске домове у Југославији, Коруновић је поделио на соколске домове пре Првог светског рата, за које сматра да нису били својствени духу народа, на оне који су саграђени после 1918. од којих су многи имали „народно обележје“ и домове који треба да се граде у будућности. Ти будући соколски домови који по хронолошком пресеку историје међуратне Југославије обухватају време Намесништва, по Коруновићевом мишљењу требају бити „... саображени у једном истом изгледу, пре свега народном духу, са применом мотива који одговарају појединим крајевима“, те да у „... соколском неимарству морамо да будемо своји ... савремени и модерни“, али не и помодни, јер у „... архитектури ... једне државе, као обележја једне целине ... може се применити само оно што је својствено духу народа“, па зато треба избегавати „... грађење по некаквим типовима, јер што је за једно место подесно, за друго није“.³⁴⁶

Своје ставове о архитектури соколских домова, Коруновић је бранио и на Трећој скупштини „Савеза Сокола Краљевине Југославије“ када се успротивио упливу модернизма, сматрајући да се модернисти ропски подвргавају утицајима са стране, чиме „... срамоте уметничко ја свога народа“.³⁴⁷ Своје погледе детаљније је образложио 1934. када је издао више практичних предлога за архитектуру соколских домова. Залагао се за просторност главне вежбаонице, изостављање позорница, балкона и галерија као

³⁴⁵ Александар Кадиевић, *Момир Коруновић* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996), 84.

³⁴⁶ Ibid.

³⁴⁷ Ibid.

нефункционалних простора, и предлагао је постављање великих прозора због што боље осунчаности и проветравања, препоручивао је постављање улаза према главним саобраћајницама, те грађење дворишних, отворених вежбалишта северно од соколског дома. Градитељима соколских домова Коруновић је саветовао: „Пођимо кроз Поморавље, Повардарје, Браничево, Подунавље, Посавину, Загорје, Захумље, кроз цео Динарин и динарски сплет, па из Дрим кола и Охрида са Преспом кроз Метохију, Санџак, Шумадију, Срем, од Фрушке горе до у Подравље и извориште Саве и Савиње до самог Триглава и Снежника, па ћемо наћи ... мноштво особених и изванредних података и подстрека да нам се сами нуде и да их узмемо и створимо нешто новије, али са обележјем и душом творевина старог духа, и то да буде наше обележајно...“.³⁴⁸

Ове савете, Коруновић је преточио у врло карактеристичан тип објекта, са наглашеним средишним делом, обично у виду еркера или лучно профилисане фасадне партије, са пажљиво обликованим порталом, и четвороводним кровним покривачем, традиционалним мотивом српског народног неимарства. Овакав градитељски програм, Коруновић је реализован у архитектури соколских домова у Високом и Јагодини (Сл.175), оба из 1935.³⁴⁹ У архитектури ових домова издвојен је средишњи део у виду еркера, који је ослоњен на стубиће прочеља. Решени су као једноспратни објекти, са

Сл.175. Соколски дом, Јагодина.
Извор илустрације: Кадијевић, *Момир Коруновић*, 158.

лучним фасадним мотивима, уоквиреним правоугаоним прозорима, зидним испустима и подеоним венцима. Са бочних страна придодати су приземни анекси, док је у дубину парцеле развијено подужно тело грађевине. Четвороводни кровови са дубоким стрехама и ви-

³⁴⁸ Ibid., 84-85.

³⁴⁹ „Соколски дом у Високом код Сарајева“, *Време*, Јун 21, 1935, 8; „Соколски дом у Јагодини“, *Време*, Новембар 23, 1935, 6; Кадијевић, *Момир Коруновић*, 87-88.

соки димњаци показују посвећеност евоцирању традиционалних форми, не само оних који су преузимани из средњовековног, већ из новијег фолклорног наслеђа.

Између 1935-1936, по Коруновићевом пројекту саграђен је соколски дом у Ужицу (Сл.176).³⁵⁰ Ова грађевина одступа од преовлађујућег манира коруновићевих соколских домова. Пројектована је са више амбиција, у монументалнијем формату. Пројекат је предвиђао грађевину пирамидалне силуете, наглашеног средишњег дела, са обиљем лукова и стубића којима су фланкирани дуги фасадни потези. Целина је завршена са карактеристичним четвороводним и двоводним крововима. Објект има и две наглашене средишње куле, са лучним псеудонишама и забатним завршецима, између којих

Сл. 176. Соколски дом, пројекат, Ужице.

Сл.177. Соколски дом, Добој.

Извор илустрације: <http://www.bibliotekadoboj.com/odjeljenja/zavicajna-zbirka/107-sokolski-pokret?tmpl=component&print=1&page=>

је развијен трем у чијем позађу је отворен улаз. Зидно платно првог спрата, отворено је великим лучним прозорима, као и бочне стране кула. Бочна крила која су надовезана уз куле, у приземљу су отворена правоугаоним, а на спрату лучним прозорима. Целина је завршена традиционално обликованим плитким крововима са високим димњацима.

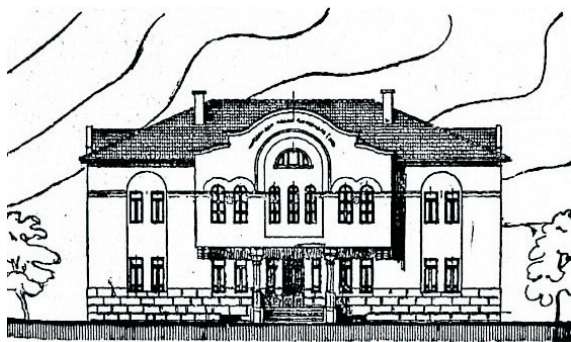
16.2. Соколски домови у Добоју, Ћуприји и Косовској Митровици

Коруновићева градитељска филозофија, читава се у архитектури соколског дома у Добоју (1935-1937) (Сл.177).³⁵¹ Овај

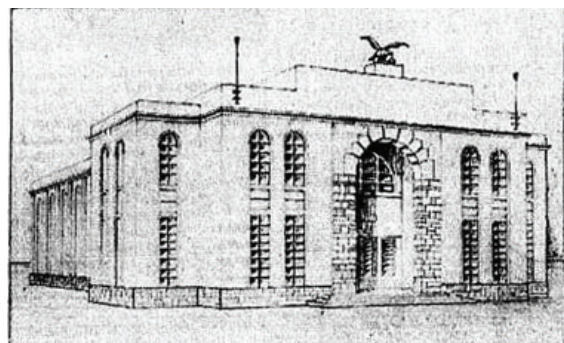
³⁵⁰ „Монументална зграда соколског дома у Ужицу стоји још увек недовршена“, *Политика*, Јул 7, 1936, 10; „У Ужицу је подигнут соколски дом“, *Правда*, Август 16, 1936, 14; Кадијевић, *Момир Коруновић*, 88-90; Маре Јанакова, „Соколски дом у Ужицу – историја и архитектура“, *Новопазарски зборник* 27 (2003): 213-221.

³⁵¹ „Соколски дом у Добоју“, *Политика*, Март 26, 1935, 10; „О Духовима соколско друштво у Добоју на свечан начин осветиће нови соколски дом Краља Александра I“, *Политика*, Јун 8, 1937, 13.

дом у потпуности одговара решењима Коруновићевићевих соколских домова, који су раније подигнути у Јагодини и Високом. Добојски соколски дом је једносpratна грађевина са средњим блоком у облику лучно завршеног доксата, са правоугаоним прозорима у приземљу и лучним на спрату. Такође су примењени карактеристични лучни фасадни мотиви, бочна одељења и традиционални кровни покривач на четири воде са дубоком стрехом. Мада ауторство није потврђено, по својој форми, ова грађевина се потпуно уклапа у типски шаблон Коруновићевих једносpratних соколана. Исто случај је са соколским домом у Косовској Митровици (1937-1938) (Сл.178).³⁵² Коруновићево ауторство ни овде није потврђено, али грађевина својим стилским карактеристикама у потпуности одражава његов градитељски рукопис. Пројектом је била предвиђена једносpratна грађевина са средишњим делом који је обликован попут лучно завршеног доксата ослоњеног на стубове прочеља. На фасадама је примењен уобичајен програм, са правоугаоних прозорима у приземљу, и лучним на спрату, са плитким лучним нишама и четвороводним кровним покривачем.

Сл.178. Соколски дом, пројекат, Косовска Митровица.
Извор илустрације: *Политика*, Септембар 17, 1938, 11.

Сл.179. Соколски дом, пројекат, Ћуприја.
Извор илустрације: *Политика*, Септембар 25, 1937, 10.

но завршеног доксата ослоњеног на стубове прочеља. На фасадама је примењен уобичајен програм, са правоугаоних прозорима у приземљу, и лучним на спрату, са плитким лучним нишама и четвороводним кровним покривачем.

Још од стране савременика, Коруновићу је неосновано приписано ауторство соколског дома у Ћуприји, а то је настављено и новијој литератури (1937-1939) (Сл.179).³⁵³ Међутим, прави аутор соколског дома је инж. Иван Торнаго.³⁵⁴ Применом симетричне композиције, са издвајањем продуженог прочелног фронта, са лучним кане-

³⁵² „Соколски дом у Косовској Митровици“, *Политика*, Септембар 17, 1938, 11.

³⁵³ „Соколско друштво у Ћуприји после дугогодишњих припрема, почело је да зида свој дом, који ће бити једна од најлепших зграда у месту“, *Политика*, Септембар 25, 1937, 10; Митић, *Ћуприја*, 333.

³⁵⁴ И. Торнаго, „Подизање Соколског дома у Ћуприји“, *Политика*, Октобар 8, 1937, 17; „Соколски дом најлепша зграда у Ћуприји“, *Политика*, Април 4, 1941, 15.

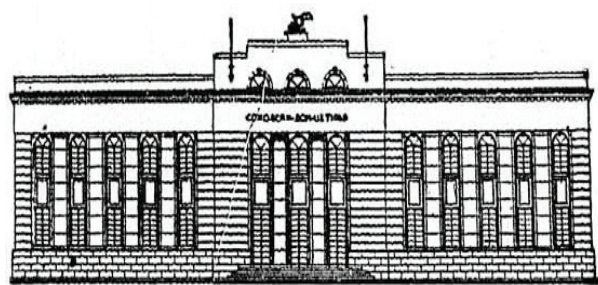
лираним улазом у средини, и степенованим завршетком фасадног платна, применом вертикалних парова правоугаоних и лучних прозора, додавањем бочних анекса, остварена је еклектична целина, у којој су трагови историзма интегрисани у модернистичку градитељску целину овог здања.

16.3. Соколски дом краља Александра у Бањалуци

Модернизована варијанта националног стила, садржана је у архитектури соколског дома краља Александра у Бањалуци (1936-1937), које је саграђен по пројекту Бранка Јовановића (Сл.180).³⁵⁵ Зграда има истакнуто прочеље са обиљем архитектонских елемената. Приземни део има улаз у средишњем делу са по једним великим прозором. На првом спрату се налазе три лучна прозора, која су профилисана лучно степенованом

Сл.180. Соколски дом краља Александра, Бањалука.
Извор илустрације: <http://www.koreni.rs/sokolska-drustva-i-njihove-sokolane/>

Сл.181. Соколски дом, Цетиње.
Извор илустрације: *Политика*, Август 24, 1939, 23.

прозорском нишом. Између прозора се налазе два прислоњена стубића са украшеним капителима. Горња зона је завршена у виду забата који прати форму двосливне кровне конструкције, са декоративним подеоним венцима и скулптуром сокола раширених крила. Бочне стране решене су на модернистички начин, поједностављеног су изгледа, кубичних волумена са плошним фасадама и масивним прозорима.

16.4. Соколски дом на Цетињу

По пројекту арх. Петра Вукотића подигнут је академски обликован соколски дом на Цетињу (1936-1939) (Сл.181).³⁵⁶

³⁵⁵ „Велико соколски слет Бањалучке жупе одржаће се 12 и 13 јуна“, *Политика*, Мај 31, 1937, 17; Видаковић, *Архитектура државних јавних објеката*, 261-267.

³⁵⁶ М. Жутић, „На територији цетињске соколске жупе подижу се 23 соколска дома, чије ће грађење коштати 14,720.000“, *Политика*, Август 24, 1939, 23; Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 78.

Композиција је симетрична, са наглашеним средишњим делом. Блоковска структура, равномерни нивои прозора, правоугаоних у приземљу и лучних на првом спрату, подеони венац у поткровном појасу, упућују на типичан академски приступ, који је у време Намесништва био карактеристичан за неколицину градитеља старије генерације, образованих у академском духу, али не и средњу генерацију којој је припадао арх. Вукотић. Међутим, овај неимар се у свом стваралаштву, држао академских канона које је често интерпретирао на романтичарски начин. Академско пројектовање је у другој половини двадесетог века најчешће било усаглашено са модернистичким, па се у визуелној презентацији ретко јављало у изворном облику, јер га је већина градитеља доживљавала као део новије градитељске историје и инспирацију, а не као активни модел градитељске праксе.

16.5. Модернизам у архитектури соколских домова

Упоредо са националним стилем, у архитектури соколских домова широко раширен био је модернистички приступ. Овом стилу наклоњена је била већина српских градитеља, али не и потпуно посвећена. Један од најдоследнијих модерниста био је арх. Ђорђе Табаковић, који је у другој половини четврте деценије реализовао четири соколска дома.

Најзначајнији међу њима подигнут је у Новом Саду (1935-1936) (Сл.182).³⁵⁷ Налази се у ужем центру града, наспрам градског парка. Зграда има наглашен хоризонтални ток.

Сл.182. Соколски дом краља Александра, Нови Сад.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/show-thread.php?t=1240483&page=57>

Композиција прочелне фасаде решена је симетричним рапоредом маса, бочно од средишњег улазног дела. Фасаде су обложене црвеном опеком, и испресецане правоугаоним рамовима у које су смештени стаклени панели масивних прозора. Пажљиво обликовани улаз

³⁵⁷ „Подизање другог крила Народног Спомен-дома Витешког Краља Александра Ујединитеља отпочеће ових дана“, *Дан*, Август 17, 1935, 12; Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 103-108.

смештен је у средишту прочелног дела. Попут прозорских рамова, обложен је глатком каменом оплатом беж тона, што у комбинацији са црвеном опеком згради даје полихромни карактер.

У време када су привођени крају радови на изградњи новосадског соколског дома, Табаковић је радио на пројекту соколског дома у Инђији, који је грађен до 1939 (Сл.183).³⁵⁸ Као и на претходном делу, овде преовлађује геометризам форме, садржан у слободнијем композиционом приступу, где није инсистирано на тражењу симетричног поретка. Попут многих Табаковићевих остварења, ова зграда има наглашену вертика-

Сл.183. Соколски дом, Инђија.
Извор илустрације: Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 109.

Сл.184. Соколски дом др Лазе Поповића, Сремски Карловци.

лу угла и геометријске волумене бочних делова фасаде.

До 1938. Табаковић је изградио репутацију једног од најважнијих градитеља соколских домова у тадашњој Дунавској бановини. Између поменуте и 1940. године по његовом пројекту изграђен је соколски дом др Лазе Поповића у Сремским Карловцима (Сл.184).³⁵⁹ Током реализације овог објекта Табаковић је био суочен са амбијентом велике историјске тежине. Међутим, то га није поколебало да понуди савремено решење, које није на прави начин успоставило везу са градитељским фондом локације на којој је соколски дом изграђен. Главна фасада окренута је пра-

³⁵⁸ „Соколско друштво у Инђији подигло је свој соколски дом“, *Политика*, Април 29, 1937, 13; „Новоизграђени Соколски дом у Инђији биће освешћен на Духове“, *Политика*, Мај 23, 1939, 10; Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 108-109.

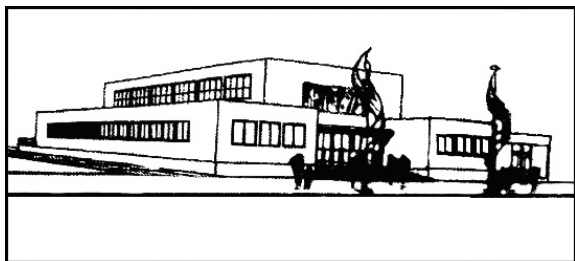
³⁵⁹ „Соколски дом др. Лазе Поповића у Сремским Карловцима“, *Политика*, Мај 29, 1937, 12; Ж. М., „Освећење соколског дома у Сремским Карловцима извршиће се у недељу двадесет трећег јуна“, *Политика*, Јун 21, 1940, 9; Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 110.

У Политици се као аутор помиње арх. Светомир Лазић, али се његов пројекат знатно разликује од реализоване зграде. О томе в.: „Соколски дом Др. Лазе Поповића“, *Политика*, Октобар 20, 1937, 10.

ма дворишту Патријаршијског двора. Како би се остварила веза са историјским слојем градитељског наслеђа, фасада pročелја је у доњој зони обложена каменом оплатом. Прозори су распоређени дуж зидних површина, а на бочној страни постављени су окулуси. Подизање соколског дома у Сремским Карловцима имало је и симболичну тежину, будући да је дом подигнут у месту у коме је оформљен соколски покрет.

Модернизам се запажа на решењу соколског дома у Госпићу (1935-1939). Победнички пројекат дело је београдских архитеката Мише Манојловића и Исака Азриела (Сл.185).³⁶⁰ Истакнута је функционалистичка димензија пројекта. Кутијаста форма зграде са истакнутим средишњим трактом и бочним крилима, те дуги непрекинути низови прозорских панела, формулисали су чист модернистички језик, чврстих линија и једноставних форми.

Запажено модернистичко решење био је соколски дом у Санском Мосту, дело инж. Бранка Додика (1939) (Сл.186).³⁶¹ Објекат је сачињен од два блока, ужег pročелја на који

Сл. 185. Соколски дом, пројекат Мише Манојловића и Исака Азриела, Госпић.

Извор илустрације: *Политика*, Март 18, 1935, 5.

Сл. 186. Соколски дом, Сански Мост.

Извор илустрације: http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3378

је надовезан дворишни тракт. У архитектури зграде истицале су се плошне фасаде са хоризонтално поставеним прозорима, по три у пару, на главној и бочним странама. Приземље је било решено у виду отвореног трема са монолитним стубовима. Дворишни блок, такође је био сачињен од плошних фасада и правоугаоних прозора. Функционалистички карактер здања ублажен је применом четвороводних кровова који објекту дају извесну црту традиционалности, која ја била чврсто укорееена у градитељском миљеу овог поднебља.

³⁶⁰ „Госпић подиже соколски дом као споменик Краљу Александру“, *Политика*, Март 18, 1935, 5; „Свечано отварање соколског дома у Госпићу“, *Политика*, Јун 8, 1939, 14.

³⁶¹ „У Санском Мосту у недељу ће бити освећен нови соколски дом“, *Политика*, Јун 24, 1939, 11.

17.0. СПОРТСКИ ДОМОВИ И СТАДИОНИ

У југословенском друштву, спорт је промовисао вредности и врлине здравог живота, снагу духа, етике и патриотизма. Обухваћене соколским покретом, ове вредности су постепено прерасле у идеолошки концепт, који је био усмерен на подизање националне свести путем промовисања физичке, духовне и моралне снаге народа. У архитектури спортских објеката преовладавао је национални стил, због идеолошких становишта соколског покрета, а широко раширен био је модернизам који је захваљујући својој функционалности најбоље могао одговорити савременим спортским потребама.

17.1. Зграда Веслачког клуба Београд

Зграда Веслачког клуба Београд (1935-1937) подигнута је по пројекту руског емигранта арх. Валерија Сташевског (Сл.187).³⁶² Пуристичка сведеност форме и симболичка наративност експресивног мотива стакленог прамца издвајају овај објекат у ред успелијих модернистичких решења. Зграда је сачињена од попречног и подужног блока. Композиција је акцентована вертикалу средишњег стакленог прамца на који је надовезан кубични блок са паровима од по три кружна прозора на високом приземљу и два спрата. Са супротне стране развијен је нижи једноспратни блок, обли-

Сл.187. Дом веслачког клуба, Београд.

Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=406398&page=760>

кован у виду отворене функционалистичке решене структуре, са дугим увученим балконима, и приземним тремом. Дуге хоризонталне фасадне траке, у контрасту су са вертикалном средишњег блока па стварају динамичну композицију, чистих модернистичких линија, блиских француској пуристичкој школи.

³⁶² „Дом Веслачког клуба „Београда“ на Ади Циганлији“, *Политика*, Новембар 17, 1935, 19; „Нови дом В. К. „Београда“ - прва спортска палата“, *Политика*, Мај 3, 1936, 17; „Дом веслачког клуба „Београд“ на Ади Циганлији“, *Време*, Јул 16, 1936, 10; Марина Ђурђевић, „Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду“, *Годишњак града Београда XLV- XLVI* (1998-1999): 170; Олга Латинчић, „Валериј Владимирович Сташевски (1882-) у Београду. Подаци из архивске грађе Историјског архива Београда“, *Наслеђе XII* (2011): 186.

Сл.188. Зграда Голф клуба, Београд.

Извор илустрације: Фотодокументација листа Политика.

Зграда Клуба чиновника Народне банке на Топчидерском брду (Голф клуб) саграђена је 1937-1938. по пројекту арх. Александра Ђорђевића (Сл.188).³⁶³ У архитектури овог објекта евоциран је традиционални модел народног градитељства са лучно засвођеним тремом који опасује

грађевину и четвороводним кровом пирамидалног облика са високим димњацима. Подигнут као приземни објекат, у архитектури Голф клуба доминирају велики лучни отвори, и камене зидне апликације, које употпуњавају необичну фолклористичку композицију. Комплекс сачињавају и спортска игралишта за тенис, фудбал, одбојку, куглање, и друге спортове. Изградњу комплекса омогућила је Народна банка без чијег покровитељства реализација пројекта не би била могућа. Међутим, ове иницијативе су биле ретке, углавном ограничене на друштва која су била део финансијских гиганата, па стога нису допринела широј популаризацији и развоју спорта.

Док су индивидуални напори појединих спортских друштава повремено резултирали подизањем спортских објеката, соколски покрет је асимиловао све спортске токове. Скромни думети у грађењу објеката спортских друштава, могу се објаснити тиме што су током читавог међуратног доба били у сенци соколског покрета који је захваљујући снажном ослоњу који су му пружале власти био највећи покровитељ и главни идеолог југословенског спорта.

17.2. Олимпијски стадион у Београду

Мада из поменутих разлога није имала веће материјализације, у архитектуру спортских објеката полагане су велике амбиције, нарочито крајем четврте деценије прошлог века. У време политичког приближавања немачком Рајху, током 1939. и 1940. годи-

³⁶³ ИАБ, 22-6-1922; А. Бугарски, „Спортски клуб чиновника Народне банке подиже модерна спортска игралишта у Топчидеру“, *Политика*, Новембар 19, 1938, 14. Просен, „Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића, 191.

Сл.189. Олимпијски стадион, макета, Београд.
Извор илустрације: *Годишњак града Београда LVIII* (2011): 192.

не у кругу београдске политичке елите јавила се амбициозна идеја о подизању Олимпијског стадиона у Доњем Граду на потезу Београдске тврђаве (Сл.189).³⁶⁴ На истом простору планирано је и подизање соколског стадиона, али је касније одлучено да се овај пројекат реализује на Бањици. Целину је требао употпунити комплекс

реконструкције Горњег града, бедема тврђаве са амфитеатром и другим установама културе. Пројекат Олимпијског стадиона у Београду, израдио је немачки арх. Вернер Марх, коме су још од 1938. уприличавани приједи у највишим државним круговима. У друштву тадашњег председника владе Милана Стојадиновића и бана Дравске бановине Марка Натлачена, арх. Марх обилази радове на љубљанском стадиону.³⁶⁵ Већ наредне године, посећује Београд поводом изградње Олимпијског стадиона и преуређења Београдске тврђаве, где је свечано дочекан од стране Миливоја Арачића, изасланика министра за физичко васпитање народа Ђуре Чејовића и новинара.³⁶⁶ Овим поводом, али и због изложбе савремене немачке архитектуре, арх. Марх је Београд посетио и током 1940. када га је примио министар грађевина Данило Вуловић.³⁶⁷

³⁶⁴ АЈ, 62-1505; „И Соколи хоће да подижу свој стадион у Доњем Граду“, *Политика*, Јануар 13, 1938, 13; „Ускоро ће се приступити подизању олимпијског стадиона у Доњем Граду и соколског на Бањици“, *Политика*, Јун 27, 1938, 4; Драго Улага, „Олимпијски стадион у Београду по замисли професора Вернера Марха“, *Време*, Октобар 10, 1940, 7; Зоран Маневић, „Архитектура и политика (1937-1941)“, *Зборник за ликовне уметности* 20 (1984): 300-304; Љиљана Благојевић, *Нови Београд: Оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, 2007), 48-54; Александра Илијевски, „Ђурђе Бошковић као савременик и тумач архитектуре Београда између два светска рата“, *Годишњак града Београда LVIII* (2011): 190-195; Иван Р. Марковић, „Провокација нове естетике; два пројекта архитектуре Вернера Марха у Београду“, *Зборник Матице Српке за ликовне уметности* 41 (2013): 166-177; Владана Путник, „Соколски домови и стадиони у Београду“, *Наслеђе XIV* (2013): 78.

³⁶⁵ „Председник владе г. Др. М. Стојадиновић и архитект г. Марх разгледали су стадион у Љубљани“, *Политика*, Јул 13, 1938, 4.

³⁶⁶ „Архитекта г. Вернер Марх градитељ берлинског Олимпијског стадиона допутовао је у Београд“, *Политика*, Јун 24, 1939, 13.

³⁶⁷ „Немачки архитект г. Марх код министра г. Вуловића“, *Политика*, Октобар 5, 1940, 6.

Избор Београдске тврђаве за подизање Олимпијског стадиона, Академије за физичку културу, базена и других пратећих објеката, најмаркантније локације међуратног Београда, требало је да означи почетак изградње и промовисања нове политичке хегемоније, али и подела унутар стручне јавности.³⁶⁸

Према пројекту арх. Марха поред стадиона чије је подизање било планирано у Доњем Граду, предвиђено је и потпуно преуређење Горњег Града. По овом пројекту требало је изградити и шеталиште са новим објектима, који би са спортским стадионом и осталим установама у Доњем граду чинили архитектонску целину. Марх је овај пројекат накнадно „... изменио у извесним детаљима у споразуму са Министарством за физичко васпитање, као и погледу подизања Академије за физичку културу, која раније није била предвиђена“.³⁶⁹

У коликој је мери Држава била укључена у планове о подизању Олимпијског стадиона показује „... једна конференција у Министарству грађевина под претседништвом г. Анте Целегина, помоћника министра грађевина. Конференцији је присуствовао пројектант арх. Марх, као и претставници Министарства грађевина, Министарства саобраћаја, Министарства војске, Министарства просвете, Београдске општине и Министарства за физичко васпитање“.³⁷⁰ Изградња комплекса је планирана за 1941. годину, али је каснија немачка окупација осујетила ове планове.

Мада је на пројекту главну реч водио Марх, ова архитектура је по својој провенијенцији била српска, пошто је била намењена српској престоници, и зато што је за наручиоца имала српски државни врх. У погледу естетике, ово архитектонско решење није имало ништа што би га могло довести у везу са српском архитектуром у националном смислу. Марх је био типични представник новомонументалне немачке архитектуре, што је у еклатантном облику показао на пројекту београдског Олимпијског стадиона.

³⁶⁸ „Архитекта г. Вернер Марх“, 13; „Питање Олимписког стадиона и Државне опере у Београду“, *Политика*, Јул 15, 1939, 8; „Грађење спортског стадиона и уређење Доњег града“, *Политика*, Октобар 12, 1940, 11; „Олимпијски стадион у средишту пажње наших инжењера и архитеката“, *Политика*, Децембар 25, 1940, 14.

³⁶⁹ „Грађење спортског стадиона и уређење Доњег града“, 11.

³⁷⁰ Ibid.

18.0. ПОСЛОВНО-СТАМБЕНЕ ПАЛАТЕ У БЕОГРАДУ, НИШУ И НОВОМ САДУ

Урбани развој и демографски раст градских средина, покренуо је динамичне, у мно-
го чему сложене друштвене процесе. На бази модернизацијских потенцијала који су
испољени у појединим градовима, развио се низ специфичних друштвених околности
које су оствариле снажан утицај на градитељске токове. Са усложњавањем друштве-
не структуре и континуираним социјалним прегруписавањем, мењао се укупни при-
вредни и политички амбијент. Он је редефинисан сходно захтевима капиталистичког
тржишта, нарочито крајем међуратног доба, када му је са заостравањем економске
кризе, Краљевина Југославија све више отворила врата. Градови су као центри при-
вредног живота, природно привлачили највећи део како домаћег, тако и иностраног
капитала. Са капиталом су у градове стигле и компаније, банке, акционарска друштва,
фондације, привредни концерни и други чиниоци, који су своју економску и друштвену
моћ исказивали подизањем монументалних палата за своја представништва. С друге
стране, монументалне палате подижу имућни грађани и задужбинари. Ова грађанска
класа, потицала је или из угледних породица које су богатство стицале генерацијама.
Посебну врсту палата представљали су резиденцијални објекти владарске династије.

18.1. Палата Та-Та у Београду

Сл.190. Палата Та-Та, Београд.
Извор илустрације: *Архитектура-
урбанизам* 14/15 (2004): 98.

У време подизања Белог двора, монументалне град-
ске палате граде се у ужем центру града. На углу
Кнез Михајлове улице и Обилићевог венца, 1935. го-
дине, по пројекту арх. Ђорђа Лазаревића и Драгиње
Петровић-Петковић подигнута је палата Та-Та
(Сл.190).³⁷¹ Грађена је по наруџбини браће Ђорђа и
Милорада Радојловића, као пословни објекат. Зграда
има наглашени угаони део, обликован као конструк-
тивни завршетак фасаде из Кнез Михајлове улице.

³⁷¹ Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 217; Ивона Фрегл, „Драгиња Петровић-Петковић (1899-1995). При-
лог проучавању дела жена архитеката у Србији“, *Архитектура и урбанизам* 14/15 (2004), 98-99.

Приземље је решено попут других пословних здања из овог периода, у виду мезанина, са масивним стакленим панелима. Изнад се пружа дуга етажа првог спрата, отворена низом прозора који су уграђени у скелетну конструкцију. Троспратна угаона вертикала испуњена је масивним уоквиреним прозорима. Осим што снажно маркирају угао зграде, надовезују се на дуге прозорске хоризонтале. Бордуре угаоне партије поновљене су на фасади према Обилићевом венцу, док је супротна фасада без декоративних додатака. Тиме је остварено композиционо јединство објекта. Дејство хоризонтала додатно појачавају плошне зидне траке у међуспратним појасевима. У урбаној целини центра града, ова палата је наговестила потоњу доминацију модернизма у архитектури монументалних палата.

18.2. Палата Симе Игуманова и Поштанске штедионице у Београду

У ужем центру Београда, фонд Симе Игуманова, крајем 1935. године, расписује ужи конкурс за подизање палате Игуманов. Учествовали су коаторски арх. Александар Дероко и Григорије Самојлов, и браћа Петар и Бранко Крстић, по чијем је пројекту палата касније подигнута. Изградња је започета у току 1937. а завршена је наредне године, на парцели у горњем потезу Теразија, у ужем центру града (Сл.191).³⁷² Између кон-

Сл.191. Палата Игуманов, Београд.

курсног и изведеног пројекта уочљиве су крупне разлике. Док је награђени пројекат имао наглашен национални карактер, са лучном колонадом и прислоњеним стубићима у приземљу, те бифорама на међуспрату, и издуженим, уок-

³⁷² „Фонд Симе Игуманова подиже велику палату“, *Правда*, Мај 7, 1937; „Освећени су темељи задужбине Симе Игуманова, оснивача призренске богословије и народног добротвора“, *Политика*, Септембар 7, 1937, 12; Марина Ђурђевић, „Палата Игуманов на Теразијама“, *Флогистон* 1 (1995): 87-94; Марина Ђурђевић, *Архитекти Петар и Бранко Крстић* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996), 52-55; Тијана Борић, *Теразије. Урбанистички и архитектонски развој* (Београд: Златоусти,

виреним и лучно завршеним прозорским вертикалама. У току реализације, Крстићи су насупрот јасних конкурсних захтева, до реализације свој пројекат у значајној мери модернизовали, приближивши га духу свога времена. Приземље и први спрат претпели су корените измене. Будући да је приземље било замишљено као трговински део објекта, лучна аркада није била адекватно решење, те је њено изостављање имало и функционално оправдање. Систем бифора са међуспрата преобликован је у једну сасвим модерну рамовску структуру, са масивним кратким гредама и широким правоугаоним прозорима. Из решења је изостала и капела за заустављање литија, коју су Крстићи сматрали претераним захтимама наручиоца, непримереним ни месту ни намени објекта. Остали елементи награђеног пројекта нису мењани. Основа са продавницама у приземљу, канцеларијама на међуспрату, и становима у спратном делу, остала је иста. Основа клинастог облика, подељена је у два тракта, улични у коме су прегледно распоређене главне функционалне јединице, и дворишни са помоћним одељењима, компликованије просторне организације.³⁷³

Модернизовањем оригиналног пројекта, Крстићи су понудили нови концепт, којим је национална градитрељска традиција била транспоновала у савремено решење. Хладни модернистички реализам оплемењен је смелим експресионистичким потезима, који су изражени у ритмовима лучних рамовских конструкција. Грађевина такође одише романтичарским сензибилитетом који извире из духа националне традиције, базичне идеје овог пројекта.

Истористички тон садржан је у архитектури палате Пензионог фонда чиновника Народне банке на Теразијама (1937-1941)³⁷⁴, која сажима сплет актуелних стилских недоумица (Сл.192). Ова зграда несумњиво је најзначајније и најмонументалније остварење арх. Григорија Самојлова. Осим што заузима централно место у његовом опусу, па-

2004), 117-120.

³⁷³ Марина Ђурђевић, *Архитекти Петар и Бранко Крстић* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996), 53.

³⁷⁴ „На Теразијама приступиће се подизању нове палате пензионог фонда чиновника и служитеља Народне банке“, *Политика*, Новембар 16, 1937, 17; „Освећење Дома пензионог фонда чиновника Народне банке“, *Политика*, Октобар 3, 1938, 7; Милан Просен, „Прилог познавању београдског опуса Григорија И. Самојлова“, *Наслеђе* III (2001): 96-97; Милан Просен, „Палата Пензионог Фонда чиновника и служитеља Народне Банке“, *Годишњак града Београда* XLIX-L (2002-2003): 183-193.

Сл.192. Палата Пензионог фонда чиновника Народне банке, Београд.
Извор илустрације: Фотодокументација Александра Кадијевића.

лата Пензионог фонда је и једно од најзначајнијих остварења београдске архитектуре касних тридесетих година прошлог века.³⁷⁵

Стилски формат зграде базиран је на два слоја, класицистичком и модернистичком. Класицистички је „... заступљен у решењу композиције здања у симетрали тупог угла, спољашњем декору,

монументалном вестибилу и степеништу биоскопске сале“, док је модернистички садржан „у широким прозорима мезанина и спратова, геометризованим поталима ... и функционалном уређењу унутрашњег простора“, јер Самојлов „... одбацује огољени модернизам, али се не одриче функционалности форме и садржине“.³⁷⁶

Зграда је подељена на три фронта, угаони и два бочна. У обради фасада доминирају дуги пиластри и вертикални уоквирени низови прозора, као пандан палати Игуманов. На трећем спрату, прозори су украшени вишеделним надпрозорником и конзолама. Завршни спрат је од остатка грађевине одвојен дубоким профилисаним венцем, у виду плитко усечене нише са прислоњеним канелираним стубићима и прозорима. На бочним фасадама прислоњени су профилисани пиластри између којих се налазе прозори. Заједно са Игумановом палатом, која је подигнута са супротне стране улице, палата Пенионог фонда чиновника Народне банке дефинише урбани профил Теразијског сквера, према тргу Николе Пашића.

18.3. Палате Трговачког фонда Хипотекарне банке

На важним урбанистичким тачкама, подигнуте су две монументалне палате Трговачког фонда Хипотекарне банке. Сложени модернистички волумен примењен је на

³⁷⁵ Милан Просен, *Архитекта Григорије Самојлов* (Београд: Музеј науке и технике, Галерија науке и технике Српске академије наука и уметности, 2006), 11-12.

³⁷⁶ Просен, „Прилог познавању београдског опуса Григорија И. Самојлова“, 96.

Сл.193. Палата Трговачког фонда Хипотекарне банке, Београд.
Извор илустрације: <http://www.beobuild.rs/forum/viewtopic.php?f=13&t=790&start=100>

палати Трговачког фонда, која је саграђена на углу Улица краља Милана и Ресавске (Сл.193). Зграда је подигнута по пројекту арх. Бранислава Маринковића између 1938 и 1939. године. Аутор се прихватио тешког задатка да елементима другостепене пластике, релативно плитким балконима ар-

тикулише један масивни угаони блок.³⁷⁷ У композиционом решењу, истиче се заобљени угаони део са усеченим балконима и широким прозорима. Улазни део са међуспратом обликован је попут мезанина, скелетне застакљене структуре у доњем, те низа прозора и парапета у горњем делу. Слојевити прелаз између угла и бочних страна остварен је умереним степеновањем маса према вертикали угла, где је завршни увучени део уједно и највиша тачка грађевине. Исти систем степенованих маса, примењен је на бочним фасадама, са разликом у томе што је главни део бочних потеза најистуренији део укупног фронта. Петоспратна фасадна структура, има равне зидне површине, са вертикалним низовима прозора, једним према углу, и два у завршном делу бочног фронта. Између се пружају дуги једноделни балкони, те низови прозора и парапета. Завршни спрат је снажно повучен према унутрашњости, чиме је слојевити третман фасадних потеза добио још већу изразитост. Зграда има и декоративне мотиве, у виду плитких надстрешница изнад петог спрата, и наглашених бордура у основи балкона. Оваквим поступком у обради спољашње силуете здања, палата је успешно уклопљена у амбијенталну историјску целину угла кнеза Милоша и Ресавске улице.

Трговачки фонд Хипотекарне банке је на самом заласку међуратног доба, између 1938 и 1941. године, подигао још једну монументалну палату, на углу Кнез Михајлове и

³⁷⁷ Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 255.

Коларчеве улице, познату као палата Албанија (Сл.194).³⁷⁸ Питање ауторства није разрешено, али се она приписује арх. Миладину Прљевићу, Бранку Бону и Милану Гракалићу. Поједини конкурсни пројекти који су поводом резултата конкурса за ову престоничку палату публиковани у Политици у доброј мери решавају ову дилему. Изведеној палати, одговара пројекат Бона и Гракалића назначен шифром „6747“ који је на конкурс био награђен трећом наградом, али је накнадно дисквалификован због тога што овај млади ауторски тандем у то време „... својим школским квалификацијама није испуњавао услове, расписане за конкурс“.³⁷⁹ Овај нацрт као и реализована зграда има повучену кулу и вертикално рашчлањену фасаду, те благо истурене фронтове бочних фасада. Иако на конкурс није био вреднован највишим пласманом, овај пројекат је у штампи нарочито истицан као посебно успело решење. Истакнуто је да су једино његови аутори „... правилно схватили значај Теразија, као и саме зграде за Теразије“.³⁸⁰ У прилог ауторству Бона и Гракалића иде и чињеница да је другонаграђени пројекат трећег потенцијалног пројектанта Миладина Прљевића, који је рађен у коатурству са арх. Драгомиром Поповићем, нема никаквих сличности са изведеним објектом. Прљевић на прочељу понавља лучно решење Игуманове палате Браће Крстића, док на бочним фасадама комбинује неокласицистичке елементе и модернистичке форме, пласиране у каменој рустичној фасади.

Архитекта Прљевић је на реализацији коначног пројекта највероватније био укључен из процедуралних разлога, и због могуће дораде пројекта. Будући да поменути ау-

³⁷⁸ „Шта треба подићи на месту Албаније“, *Време*, Октобар 25, 1936, 9; „На земљишту „Албаније“ почеће на пролеће подизање велике хипотекарне банке трговачког фонда“, *Политика*, Јануар 14, 1938, 13; „Резултат утакмице за израду идејне скице за нову зграду Хипотекарне банке Трговачког фонда у Београду, на месту некадашње кафане „Албанија“ угао Кнез Михаилове и Коларчеве улице“, *Политика*, Април 7, 1938, 26; „Планови за зидање зграде на месту некадашње „Албаније“ одобрени су“, *Политика*, Јул 27, 1938, 7; Борић, *Теразије*, 85-88; Милица Церанић, „Историја и архитектура палате »Албанија« у Београду“, *Наслеђе* VI (2005): 147-162; Predrag V. Milošević, „'Albanija', simbol Beograda, Srbije i Jugoslavije - autorsko ostvarenje diplomiranog inženjera arhitekture Miladina Prljevića, sa njegovim saradnicima - konstruktorom građevinskim inženjerom Đorđem Lazarevićem i akademskim arhitektima Brankom Bonom i Milanom Grakalićem“, *Izgradnja* LXIV, br.11-12 (2010): 601-611; Aleksandar Ignjatović, „Dve kule: Uspon, hibris i pad“, *Zbornik seminara za studije moderne umetnosti filozofskog fakulteta u Beogradu* 9 (2013): 29-32.

³⁷⁹ „Жири није доделио прву награду за „Албанију“, а другом је наградио нацрт који предвиђа купатила и кухиње на фасади према Теразијама“, *Политика*, Април 6, 1938, 7.

³⁸⁰ Ibid.

Сл.194. Палата Албанија, Београд.

Извор илустрације: <http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/content/beograd-koga-vise-nema?page=2574>

тори у то време нису имали одговарајућу школску квалификацију, па се чини да је Прљевић као реномирани београдски градитељ пројекту давао потребни легитимитет. То поткрепљује колико објављени пројекат, арх. Прљевића, толико и чињеница да између реализованог дела и пројекта који су радили загребачки аутори нема великих разлика.

У архитектури ове палате истиче се наглашена модернистичка структура са високим мезанином и снажном рамовском конструкцијом, наглашеним и потиснутим масама. То је пројекту дало извесан експресионистички тоналитет, којем је, мада у сенци

модернистичке структуралности, припадао наглашени вертикализам у рашчлањавању фасада, дугачке лезене, рамови, испади, степенасте каскаде и прочелна кула. За разлику од Брашовановог Дома ваздухопловства где је експресивна фасадна структуралност пре свега била одраз конструкције, на палати Хипотекарне банке, она је више последица инсистирања на достизању што вишег степена модерности. Приземље зграде је решено потпуно модернистички, у виду конвексног мезанина, док је у спратном делу и кули са прочеља повучена и конкавна. Волумен задње стране зграде, који се данас више не може сагледати, није био репрезентативан као прочеље и бочна страна. Томе је допринела стешњеност парцеле на којој је зграда подигнута. У дубину плаца усече-

на су два вертикална кубуса, чије су спољашње стране са једне стране, остале плошна зидна површина, док са друге имају једну усечену прозорску вертикалу. Унутрашње дворишне фасаде обликоване су асиметричним распоређивањем кутијастих балкона и прозора. Кровни појас је решен у виду равним ограђених платформи. Архитектура палате Албанија, поставила је нове стандарде у обликовању урбаног језгра ужег центра града, постала је главни градитељски репер на углу Теразија, кнез Михајлове и Коларчеве улице. Изградњом палате Албанија, Београд је добио највишу грађевину на Балкану, и објект у коме су се сутицале архитектонска и урбанистичка визија Теразија као пословног и трговачког центра југословенске и српске престонице, али и као „... потреба владајућих елита да се симболички поништи акутна политичка и и економска криза, које су у предвечерје рата потресали иначе крхку конструкцију прве југословенске државе“.³⁸¹

18.4. Палате L'Union, Призад и Србија

У ужем градском језгру, подигнуто је још репрезентативних палата. На углу Кнез

Сл.195. Палата L'Union, Београд.

Михајлове и Змај Јовине улице, по пројекту, арх. Миливоја Тричковића, подигнута је палата L'Union (1937-1938), која била типичан пример француског утицаја (Сл.195).³⁸²

У композицији ове модернистичке палате, истиче се блоковска полихромна структура. Наглашавањем угаоне партије, у виду заобљене куле, истакнуте су вертикалне површине. Уске бочне фасаде имају пет спратова, који су завршени оградом од густих квадратних балустера, неокласицистичких мотива. Исти елементи примењени су на истуреном балкону угаоне куле.

У непосредној близини Палате Унион, на парцели омеђеној Обилићевим и Топличитим венцем и Улицом

³⁸¹ Ignjatović, „Dve kule“, 30.

³⁸² Banović, *Beograd 1930-2009*, 32.

царице Милице, подигнута је палата Призад (Сл.196).³⁸³ Саграђена је по пројекту арх. Богдана Несторовића за потребе Привилегованог акционарског друштва за извоз извоз земаљских производа. Неправилан терен у великом паду и троугаони изглед парцеле, утицали су на решење објекта. Основа је сачињена од простаног правоугаоног тракта на вишој тачки парцеле, постављеног на регулацији Обилићевог венца, док је нижа страна обликована у виду слободног полукружног тракта. Унутрашњи простор је добро осветљен са уличних страна, пошто објекат нема унутрашње двориште. Раван волумен прочелне стране, развијен је од средишње осе према бочним странама, које су издигнуте тако да се структурално надовежу на полукружни тракт нижег дела грађевине. Строга симетрија прочеља са улазом у средишњем делу, издигнутих бочних страна, прошарана прозорским низовима и вертикалним акцентима у виду монолитних прислоњених греда, одражава градитељску моду тога времена. Полукружни део грађевине решен је доста слободније. Састоји се од високог приземља, са улазом постављеним у оси главног, на самом углу Топличиног венца и Улице царице Милице. Улаз је профилисан степенованим масивним оквиром. Изнад улаза читавом дужином фасаде пружају се три стаклене опне испресецане дугим гредама. Бочно се пружају закривљене петоспратне полукружне фасаде са низовима прозора и парпетних поља одељених системом прислоњених греда. Завршни спрат, повучен је према унутрашњости објекта и јасно издвојен у силуети модернистички обликоване палате.

Сл.196. Палата Призад, Београд.
Извор илустрације: http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/zgrada_prizad-a.html

лице. Улаз је профилисан степенованим масивним оквиром. Изнад улаза читавом дужином фасаде пружају се три стаклене опне испресецане дугим гредама. Бочно се пружају закривљене петоспратне полукружне фасаде са низовима прозора и парпетних поља одељених системом прислоњених греда. Завршни спрат, повучен је према унутрашњости објекта и јасно издвојен у силуети модернистички обликоване палате.

³⁸³ Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића*, 86-88.

Сл.197. Палата Србија у изградњи, Београд.
Извор илустрације: <http://ilustrovanaistorijasrbije.wordpress.com/2011/12/29/knez-mihailova-ulica-u-beogradu/>

Крајем међуратног доба, у Београду је започела изградња монументалне палате Србија којом је архитектонски требало уобличити почетак кнез Михајлове улице. Више од деценију било је потребно да се палата заврши. Изградња је започела 1940. а трајала је чак до 1953, по пројекту арх. Владислава Владисављевића и Бранислава Маринковића (Сл.197).³⁸⁴

Обликована је као угаони објекат изразите подужности волумена. Како би разбили монотонију хоризонтала, пројектанти су на пројекту издигли угаону партију и акцентовали је снажним вертикалним лезенама. Пратећи конфигурацију терена, који се спушта према Сремској улици, бочна фасада и угао повезани су каскадним прелазима. Супротна фасада, према углу има равно зидну платно са уоквиреним прозорима, на које се надовезује део са снажним вертикалним акцентима у виду уоквирених вертикалних низова прозора. Међутим, у току изградње међуратни пројекат је у знатној мери измењен. Форма је поједностављена и прочишћена, а архитектура зграда поста-ла је мање наметљива и органски целовитија. Угао је назначен усецањем балкона, док су фасаде остале потпуно плошне испресеране дугим низовима прозора, одељених танким гредама, и равних зидних платана. Попут претходног примера, и ова палата је обложена белом каменом оплатом, којом је досегнута циљана репрезентативност грађевине. У стилском погледу, објекат је типичан пример позног модернизма, једноставног волумена, са застакљеним приземљем, тупим углом, целовитим фасадним појасем и повученом завршном етажом.

³⁸⁴ Banović, *Beograd 1930-2009*, 36.

18.5. Палате Фиат и Одеон

Осим што су реализоване у ужем центру града, монументалне палате грађене су и на другим локацијама. У близини храма Светог Саве, у време када је почела градња храма, подигнута је палата Фиата (1939) (Сл.198).³⁸⁵ Грађена је по пројекту арх. Милана Злоковића у модернистичком маниру са елементима експресионизма. Попут многих београдских палата, пројектована је и реализована као угаони објекат. Широки стаклени панели у приземљу и на спрату, укључени су у функционални формат грађевине, омогућивши добру осветљеност унутрашњег простора, нарочито главног салона.

Сл.198. Палата Фиат, Београд.

Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/show-thread.php?t=406398&page=462>

Сл.199. Палата Одеон, Београд.

Уједно су имали и наглашену естетску димензију, јер су у комбинацији са фасадама од црвене опеке, грађевини давали карактеристичан експресионистички тон северњачког типа. Дуж фасада су у асиметричном поретку распоређени нивои прозора, који у комбинацији са зидним површинама континуирано органски стапају са силуетом угаоног pročеља.

На заласку међуратног доба, капиталне реализације остварили су малобројни аутори млађе генерације. Међу њима, издвојио се Ратомир Богојевић. По његовом пројекту из 1939. крајем 1940. године, започета је изградња палате Одеон, која је уз мање измене довршена након рата (Сл.199).³⁸⁶

³⁸⁵ Маневић, *Злоковић*, 30-31; Ђурђевић, „Живот и дело архитекте Милана Злоковића“, 161.

³⁸⁶ Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 38.

Зграда је подигнута на углу Улица Краљице Наталије и кнеза Милоша, на имању Пензионог завода. Главна фасада благо је закривљена. У доњем делу, има издужени двоспратни хоризонтални фронт, који је ослоњен на стубове отвореног приземља. У равну зидну површину усечена су два реда прозора. Изнад се уздижу три вертикална блока, између којих су дубоко увучене зидне партије са мноштвом балкона. На слободној бочној страни, блок се развија у фасаду према Улици кнеза Милоша. За разлику од разуђеног волумена прочеља, овде је форма збијенија и целовитија. Решење је засновано на комбинацији ниша и рамова у које су смештени балкони и прозорски појасеви. Модернистички катактер овог здања остварен је смелим сучељавањем маса, које су биле одраз конструктивне схеме здања и настојања да се дејствује хорзонталним и вертикалним потезима.

18.6. Палата Танурџић у Новом Саду

Монументалне градске палате, највише су подизане у престоници, што је и разумљиво с обзиром да је Београд био центар друштвених, привредних и економских токова. Међутим, у мањем обиму, палате су грађене и у другим већим центрима. Тако је у центру Новог Сада, на углу улица Змај Јовине и Модене, по пројекту арх. Ђорђа Табаковића између 1935 и 1936. године, реализована палата Танурџић, за власника трговачког ланца Силесија, Николу Танурџића (Сл.200).³⁸⁷ Употреба армирано бетонске скелетне

Сл.200. Палата Танурџић, Нови Сад.
Извор илустрације: Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 76.

конструкције и студиозан аражман основе дају згради обележја функционалистички уређеног пословно-стамбеног објекта који је за југословенске прилике представљао пионирски подухват. По једноставности и неупадљивости архитектонског израза, она припада зрелој фази

³⁸⁷ Aleksandar Kadijević, „Tanurdžićeva palata u Novom Sadu. Prilog tumačenju arhitektonske morfologije“, *Projekat 2* (1993): 60-61; Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 74-77.

српског модернизма, али и садржи препознатљиве одлике локалног градитељског духа. Изграђена је у облику масивног правоугаоног блока заобљених углова. Унутрашњи распоред се транспарентно одражава на уличним фасадама са хармоничном водоравном поделом површине зидног платна. Ово дело показује на Табаковићеву добру упућеност у актуелне токове западно-европског модернизма, немачког типа.³⁸⁸ Осим што је најважније остварење у Табаковићевом градитељском опусу, Танурџићева палата је и један од најсветлијих примера позног модернизма у српској архитектури.

18.7. Палате Нишава и Јанковић у Нишу

Репрезентативне градске палате подигнуте су у Нишу. По пројекту арх. Григорија Самојлова између 1936 и 1937. године, на углу улица Пријездине и Облачића Рада, подигнута је палата Нишава (Сл.201). На овој грађевини примењен је читав спектар елемената модернистичког декоративизма: окулуси, носач за заставу, профилисане колонете које раздвајају вертикалне прозорске низове угла палате.³⁸⁹

Подигнута на углу улица, палата има наглашену угаону вертикалу, маркирану рамовским вутама. По извесним елементима, нарочито оштром балкону на првом спрату, и рамовским вутама у горњем делу и конзолама, палата има извесних сличности са кућим Љубице Крстић у Београду из 1933. године, такође делу арх. Самојлова.³⁹⁰

Сл.201. Палата Нишава, Ниш.

Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/show-thread.php?t=760406&page=20>

Слојевита фасадна платна, ритам вертикалних и хоризонталних акцената, систем прозора и окулуса, те канелирани парпети, формулисали су дело модернистичких црта, прошараног декоративистичким тоном ар-нувоа. Својим архитектонским квалитетима, ово дело се издвојило као један од најзначајнијих примера нишке модерне архитектуре.

³⁸⁸ Kadijević, „Tanurdžićeva palata“, 60-61.

³⁸⁹ Просен, *Архитекта Григорије Самојлов*, 10-11.

³⁹⁰ Просен, „Прилог познавању београдског опуса Григорија И. Самојлова“, 90.

Сл.202. Палата Јанковић, Ниш.

Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=760406&page=20>

У време подизања палате Нишава, 1937. године, Ниш је добио јој једну значајну градску палату, саграђену по пројекту арх. Бранислава Којића по наруџбини угледног адвоката Момчила Јанковића (Сл.202).³⁹¹ Палата је саграђена на углу улица Вождове и Страхињића Бана. Равна зидна платна и водоравни редови прозорских отвора, употпуњени су експресивном применом угаоних балкона, као структуралним наставком главне уличне фасаде. Асиметрична композиција фасадних платана, чији геометријски редос-

лед прозора различитих величина, у комбинацији са допрозорним гредама и равним зидним тракама, одише духом позног Баухауса, карактеристичном по ликовном геометризму фасада. Бочна страна има исте одлике. Кровна линија је засечена, у благом паду од главне улице, према углу је отворена дубоким балконским нишама, а са супторне стране прошарана малим окулусима. Посматрана у урбаном миљеу, ова палата је представљала радикалан искорак, готово авангардног катактера, као дело које је пркосило свом историчком окружењу и поставило нове стандарде у архитектури градских палата.

19.0. СТАМБЕНА АРХИТЕКТУРА

19.1. Карактеристике и типологија

Разлике у схватањима архитектуре, њене друштвене и културне улоге, теоријских и идеолошких смерница, уметничких и комерцијалних аспеката до изражаја су нарочито дошле у корпусу стамбене архитектуре. Образовни и културни профил српских наручилаца био је веома разноврстан. Обухватио је готово све слојеве друштва, од вла-

³⁹¹ Тошева, Бранислав Којић, 89; Кековић и Чемерицић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 160.

дарске династије, до средње класе. У стамбеној архитектури, сублимиране су актуелне класне, социјалне, културне и идеолошке позиције српског друштва у позном периоду међуратне Југославије.

Нарочито важни параметри за разумевање и класификацију стамбене архитектуре, биле су намене и садржаји, спратност, материјали и конструкције, те стилски модели. На формирање стамбеног простора, утицали су и други критеријуми, попут друштвених, политичких и економских услова, законских регулатива, комуналне инфраструктуре, културе становања, навика и имовинског стања.³⁹²

С друге стране, типолошка проучавања стамбене архитектуре, водила су утврђивању односа између спољашњег и унутрашњег простора, положаја зграде у оквиру урбане структуре и у односу на околне зграде, облик парцеле, основе, на рашчлањавање фасаде, односно на градитељске праксе које су биле карактеристичне за одређени период. Међутим, такође је потребно истаћи да се у стамбеној архитектури често не користе устаљене схеме, већ да се оне комбинују са другим моделима. Такође, карактеристичан је био и пренос типова из сеоске народне архитектуре у урбано окружење и примену на градским кућама.³⁹³

По намени и садржају, издвајају се стамбене зграде, које су служиле само становању, и пословно-стамбене зграде које су имале и пословни простор у приземљу. Према броју стамбених јединица, уочавају се једнопородичне куће и вишепородичне зграде, односно индивидуалне куће и колективне стамбене зграде. У односу на урбанистичку диспозицију, положај према улици и суседним зградама издвајају се зграде подигнуте на уличној регулацији и зграде лоциране у унутрашњости парцеле.³⁹⁴

Ови критеријуми, су у већој или мањој мери, били карактеристични и за српску стамбену архитектуру, која је настала између 1935 и 1941. Сходно томе, а у зависности од конкретног случаја, ови критеријуми су примењивани у анализи на примеру резиденција и дворова, вила и палата, једнопородичних и вишепородичних зграда.

³⁹² Мирјана Ротер-Благојевић, *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века* (Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Орион Арт, 2006), 79-80.

³⁹³ Ibid., 80.

³⁹⁴ Ibid., 80-81.

19.2. Резиденције и дворови династије Карађорђевића

19.2.1. Бели двор у Београду

По наруџбини краља Александра Карађорђевића, у оквиру дедињског дворског комплекса у последњој години краљевог живота, 1934. започета је изградња нове палате, резиденције краљевих синова, престолонаследника Петра II и краљевића Томислава и Андреја, познате као Бели двор. Палата је подигнута по пројекту арх. Александра Ђорђевића. Након краљеве погибије, намена објекта је промењена, а довршење изградње је преузео Александров брат, кнез Павле Карађорђевић (Сл.203).³⁹⁵

Првобитни планови су прерађени како би одговарали новој намени објекта и укусу њеног новог власника. С обзиром на чињеницу да су првобитни планови били замишљени „... као транзиција између „народне“ балканске куће и аристократске палате ... овај модел био је деривација исте парадигме представљања југословенског идентитета која је своју реторику засновала на идеализацији културног наслеђа и историје“.³⁹⁶

Са политичким променама, које су наступиле након 1935. године настојале да измире сукобљене етничке фракције у југословенској краљевини, мењала се и рецепција

Сл.203. Бели двор, Београд.
Извор илустрације: *Наслеђе VII* (2006): 185.

резиденцијале, владарске архитектуре. Будући да модерна архитектура није била у практичној употреби за владарске резиденције, те како се желело у сваком погледу, па и у ликовности репрезентације приближити значајним европским чиниоцима, у то

³⁹⁵ АЈ, 74-362-545; Снежана Тошева, „Конкурс за Бели двор на Дедињу“, *Годишњак града Београда XLV-XLVI* (1998-1999): 133-149; Просен, „Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића“, 184-189; Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 199-201; Душан М. Бабац и др., *Дворски комплекс на Дедињу* (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 84-101.

³⁹⁶ Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 200.

³⁹⁷ Просен, „Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића“, 189.

време Енглеској, са којом је вођена дипломатска комуникација, изабран је стил академизма, односно његов неокласицистички дух, паладијанске традиције, у његовој најрепрезентативнијој форми.³⁹⁷

Угледању на стил британских палата, допринела је и англофилска културна оријентација кнеза Павла, који је као финансијер радова и најмоћнија особа у земљи, несумњиво био у прилици да шири своје културне и идеолошке погледе. Они су на особен начин, били utkани у репрезентативно здање Белог двора.

Палата има правилну правоугаону основу и симетрично распоређене просторије. Садржи сутерен, приземље и два спрата. Волумен објекта сачињен је од једноставних правоугаоних форми. На pročелу два бочна крила фланкирају централно позициониран улаз, испред кога се налази свечани трем са стубовима. Композиција улазног фронта завршена је троугаоним тимпаном, који је положен на два пара псеудојонских лезена. Дуж читавог објекта пружа се кровна балустрада, а иза ње су равне кровне терасе са светларником.³⁹⁸

Архитектуром Белог двора, била је у директној вези са друштвено-политичким приликама, односно идеолошким курсом на коме се Југославија налазила од 1935. године. Између Двора и владе била је успостављена стабилна идеолошка комуникација, која је у овом раном периоду намесничке власти била садржана у англофилским афинитетима кнеза Павла Карађорђевића и председника владе Милана Стојадовића.

19.2.2. Резиденцијални комплекс Брдо код Крања

Сл.204. Краљевски двор, Брдо код Крања.
Извор илустрације: http://www.27march.org/main.php?pages_id=165

Сарадња кнеза Павла и арх. Александра Ђорђевића настављена на Брду код Крања током 1936. (Сл.204). Ђорђевић је овде био ангажован на пројекту адаптације тамошњег средњовековног двора, уређењу парка, изради фонтане, зграда гараже и економије.³⁹⁹ Спољашња архитектура двора је

³⁹⁸ Ibid., 186-187.

³⁹⁹ AJ, 74-387-577; Просен, „Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића“, 189-190.

највећим делом задржана, измене су извршене у делу кровног покривача, дограђене су широке терасе са балустрадама. Унутрашњи простор је претпео извесне измене, у смислу прилагођавања стилу живота његових нових власника, али се настојао задржати историчност унутрашњег простора.

19.2.3. Краљевска летња резиденција и вила Топлиш у Милочеру

У време подизања Белог двора на Дедињу, краљевска породица, саградила је и репрезентативну резиденцију у Милочеру. Резиденција је грађена по пројекту арх. Драгомира Тадића (Сл.205).⁴⁰⁰ У радове је био укључен и вајар Иван Мештровић, који је радио скулптурални програм, чије је постављање било предвиђено на улазу у двор.⁴⁰¹ Следствено одлуци да се резиденцијални објекти краљевске династије подижу у духу локалног неимарства, на Милочеру је подигнута резиденција, која одражава карактеристике локалног неимарства. Ова једноспратна грађевина састоји од два тракта, по дужног и потречног који су спојени на углу. Засведена је четвороводним кровом, дуж кога се пружа мноштво димњака. Издужене равне фасада сачињене су од ломљеног камена, уобичајеног материјала у архитектури овог поднебља. Широки уоквирени правоугаони прозори омогућавају добру осветљеност и проветреност модерно уређеног унутрашњег простора.

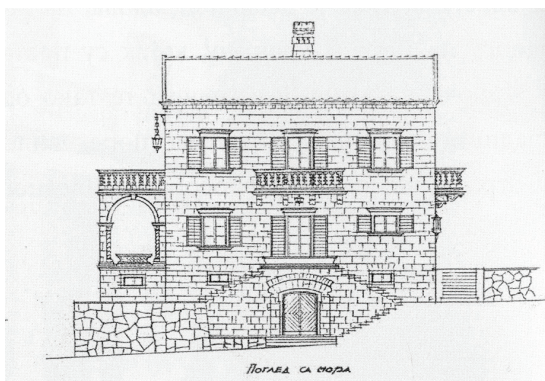

Сл.205. Краљевска летња резиденција, Милочер.
Извор илустрације: <http://www.sabormonarhistasrbije.org/?m=201108>

Подизањем ове резиденције, династија је потврдила континуитет југословенске идеје, који није био „... ништа друго него говор истог оног дискурса југословенства које је градило своју митологију аутентичности кроз отклон од туђинштине и инсистирање на

⁴⁰⁰ АЈ, 74-388-578; Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 380-381.

⁴⁰¹ „Вајар г. Мештровић израдиће фигуре на улазу у дворец Милочер“, *Време*, Септембар 27, 1936, 4.

Сл.206. Вила Топлиш, Милочер.

Извор илустрације: Михајлов, *Рајко М. Татић*, 126.

географској, а не културној детерминацији архитектуре“.⁴⁰²

Недуго по завршетку краљевске летње резиденције, у Милочеру је подигнута још једна краљевска резиденција. По наруџбини краљице Марије Карађорђевић, у близини летње резиденције, подигнута је вила Топлиш (1938), по пројекту арх. Рајка Татића,

као први ангажман од запослења у краљичином бироу за пројектовање (Сл.206).⁴⁰³

Пројекат је реализован на основу става да архитекта треба „... да буде свестан климе и поднебља где се објекат подиже, као и функционалних потреба и у складу са тим да мора да води рачуна о карактеристикама локалне градитељске традиције“.⁴⁰⁴

Руководећи се овим принципима, краљичина вила реализована је тако да одражава локалне градитељске традиције, како у естетском погледу, тако и по питању материјала, положаја у урбаној целини, па и просторне организаје. Зидана је од камена, а састоји се од подрума, приземља и спрата. Једноставном силуетом двосливног кровног покривача, рустиком камених фасада, истакнутих балкона вила се не истиче, већ утапа у урбани амбијент. На прочељу је постављена лучна колонада отвореног трема, сачињена од удвојених стубића и ребрастих сводова. Отворени спратни балкон постављен је на овим луцима и густим низом балустера. На фасадама су отворени правоугани прозори са дрвеним шалонима, чиме је употпуњена интерпретација традиционалних локалних градитељских форми.

19.2.4. Резиденцијални комплекс на Бледу и Андрејево село

Исти идеолошки концепт примењен је код обликовања резиденцијалног комплекса на Можакљи крај Бледа, названог Андрејево село, чија је изградња након дугог

⁴⁰² Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 381.

⁴⁰³ Михајлов, *Рајко М. Татић*, 125-128.

⁴⁰⁴ Ibid., 125.

планирања започета 1940. Комплекс се састојао од репрезентативног двора, гаража и станова за особље двора, и четрнаест планинских кућа на локалитету Можакља. Архивска заоставштина помиње арх. Јоже Плечника, као аутора нове зграде на краљичином имању крајем 1934 и почетком 1935.⁴⁰⁵ У погледу архитектуре Андрејевог села, говори се о грађењу објеката у алпском стилу. На основу тога, може се закључити, да наручиоци нису настојали наметнути градитељску традицију народа коме су национално припадали, већ су формално прихватили затечени германофилски амбијент и дух овог словеначког места. То се уклапало у политички приступ који је владарска династија подржавала пред почетак Другог светског рата, којим је доктрина интегралног југословенства асимиловала националне традиције у њиховом изворном облику, али и праксе политичког полтронства који је испољаван према моћном немачком суседу, који се нашао на западним градицама земље. Један од најбољих начина, био је сопствени пример, којим је краљевска породица, потврдила своју политичку приврженост немачком рајху, надовезивањем на аустроугарску традицију грађења планинских кућа и усвајањем западњачке романтичарске форме дворских комплекса.

Са друге стране, династија је настојала уклонити градитељске елементе који су имали директну историјску везу са аустроугарском цивилизацијом, што је показано рушењем двора некадашњег аустроугарског кнеза Ернста Виндишгреца, који је 1922. откупио краљ Александар, и симболично га преименовао у Суворбор, планини која је имала велику стратешку важност у ратним дејствима 1914. године. Рушењем овог, и планираном изградњом новог двора, Југославија је потврдила своје присуство у западним крајевима земље, а надовезивањем на традицију германских двораца, потврдила своју приврженост Немачкој, са којом је од 1939. везивало конктерна политичка сарадња, коју су градили кнез Павле Карађорђевић и влада Цветковић-Мачек. Међутим, све се то убрзо показало илузорним, а немачка инвазија довела је слома монархије и краја

⁴⁰⁵ АЈ, 74-394-586; „Порушен је дворца „Суворбор“ на Бледу. На пролеће ће почети грађење новог Краљевског дворца у Алпском стилу“, *Политика*, Децембар 20, 1939, 12; М. Милановић, „Отпочело је грађење летње резиденције краљевске породице на Бледу“, *Политика*, Јануар 22, 1940, 8; Михајлов, *Рајко М. Татић*, 136-138.

владавине династије Карађорђевића.

Нови двор пројектовао је арх. Рајко Татић, али су споре припреме изградње и каснији почетак рата то онемогућиле. До 1941. саграђене су биле тек гараже и станови за особље двора. Као и на пројекту виле Топлиш, Татић је показао одређеност за локалне градитељске традиције и фолклорно наслеђе.⁴⁰⁶ Двор је био замишљен као монументална грађевина, сачињена од више просторних целина, главне троспратне са дубоким кровним покривачем. Са бочне стране прислоњено је приземно одељење, отворено лучним системом улаза, док би супротна страна имала двоспратни блок са терасама и двосливним крововима. До двора би водио каскадно уређени плато.

Сличне стилске карактеристике, јавиле су се на реализованим гаражама и становима за особље. Целина је организована постављањем главне зграде са високом кулом на коју су надовезане подужне гараже које формирају просторну целину у облику слова П. Сужени улаз у комплекс настао је постављањем бочних крила орјентисаних попут главне зграде. Слојевита композиција кровних покривача, двосливних и затупљених углова са кровним прозорима, слична је овој са главне зграде двора.

19.3. Београдске виле

Неуједначена развијеност земље, нестабилне привредне и економске прилике, одразиле су се на социјалну структуру југословенског друштва, које се у завршној етапи међуратног доба, све више поларизовано на две класе, изразито богато и веома сиромашну. То је нарочито изражено било у престоници. Док се у ужем језгру града, у елитним насељима и квартовима, све интензивније граде луксузне виле, на периферији се формирају нова сиротињска насеља. Ове прилике биле су логичан одраз социјалног раслојавања југословенског и српског друштва. Луксузне виле градили су богати наследници, и нови богаташи који су потекли из привредних, банкарских и политичких структура, које су у државном апарату имале привилегован положај још ослобођења. Стога је до касних тридесетих година, ова класа акумулирала велики капитал који

⁴⁰⁶ Михајлов, *Рајко М. Татић*, 136.

им је омогућио друштвене привилегије, па и подизање луксузних вила за становање, одмор и рекреацију. Угледањем на европске буржоаске кругове, београдска елита је спољашњом формом својих вила, однутих у неокласицистичко и модернистичко рухо опонашала западњачке узор, у ефемерном смислу, без разумевања културног контекста. Тако су ове виле добрим делом биле одраз елитистичке сујете њихових богатих власника, а не део културне размене. Највећи део њихових власника, није имао никакве додирне тачке са културним миљеом који је површно опонашан, нити су разумели естетику вила које су копирали. Но ипак, међу овим вилама било је више вредних остварења, која су градили реномирани градитељи, који су, иако ангажовани махом од стране међуратних новобогаташа, у погледу архитектури успели остварити корпус квалитетних остварења.

Међу овим ауторима, потребно је издвојити арх. Александра Ђорђевића. По његовом пројекту, 1935. године саграђена је вила индустријалца Владе Илића у улици Венизелосовој 31 (Сл.207). Попут архитектуре Белог двора, централног остварења у Ђорђевићевом опусу, и на вили Илића, испољена је склоност према неокласицистичком обликовању. Фасада прочеља има благо увучени средишњи ризалит уз који је прислоњен свечани улазни трем, ослоњен на четири јонска стуба. Исти мотив

Сл.207. Вила Владе Илића, Београд.

понављен је на пиластрима бочних ризалита. Академски начин обликовања примењен је у приземљу, које је изведено у стилизованој рустици, док се изнад пиластера налази неокласична ентаблатура са венцем.⁴⁰⁷

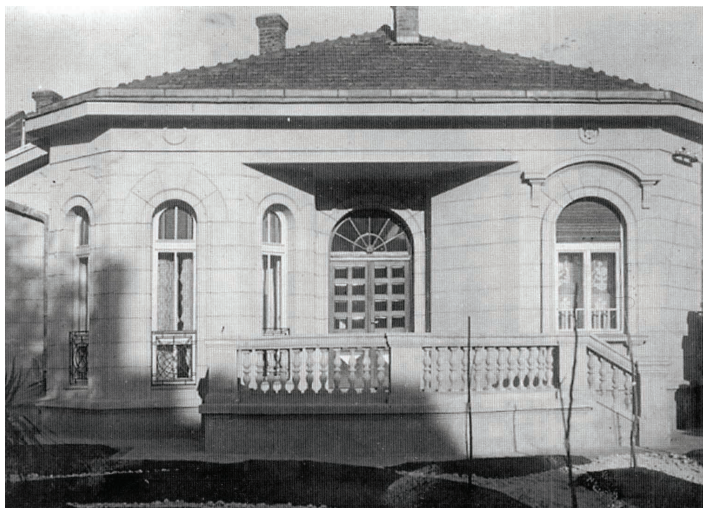
По Ђорђевићевом пројекту, током 1936. године саграђена је и луксузна вила тадашњег председника

⁴⁰⁷ ИАБ, 3-29-1927; Просен, „Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића“, 184.

влада Милана Стојадиновића на Булевару Војводе Мишића 67-69 (Сл.208). Уз вилу пројектована гаража и кућа за послугу, тениски терен и базен. Фасаде су обложене ломљеним каменом који је превучен белим малтерним слојем, у маниру енглеских вила неоренесансног типа. Објекат се састоји од сутерена и приземља. Употребљене су тешке камене шембране, металне гитере у облику љиљана и камане тесанике расуте по фасадном платну.⁴⁰⁸

Сл.208. Вила Милана Стојадиновића, Београд.

Сл.209. Вила Стеве Нешића, Београд.
Извор илустрације: Годишњак града Београда LIV (2007): 255.

У приземљу се је реализован угаони трем са плитко преломљеним луцима, док је на спрату изнад трема усечен балкон. Дуж фасада је мноштво уоквирених декоративних прозора. Структурални склоп, сасвим је у духу модернизма, сачињен у виду армирано-бетонске конструкције. Вила има веома занимљиву кровну силуету, са слојевитим, стрмим крововима усеченим троугаоним кровним прозорима, по чему подсећа на савремено интерпретиране викторијанске архитектуре. Кров је прошаран високим димњацима капама који су изведени из фолклорне традиције.

⁴⁰⁸ Просен, „Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића“, 190.

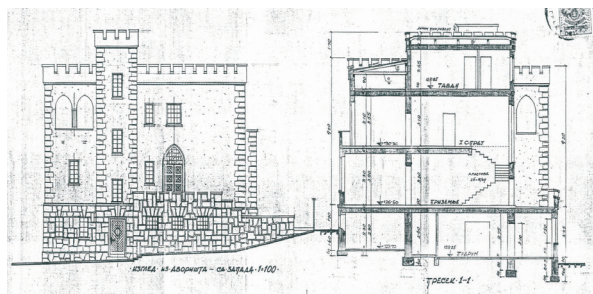
⁴⁰⁹ Ђурђија Боровњак, „Градитељска делатност архитекте Јездимира Денића (Крагујевац 1895 – Београд 1970)“, *Годишњак града Београда* LIV (2007): 253-254.

На основу богатог академског искуства, Јездимир Денић, ради пројекат за вилу Стеве Нешића која је саграђена 1935. године, своју једину приватну реализацију (Сл.209). Вила је унуштена у току Другог светског рата.⁴⁰⁹ По својој архитектонској концепцији, представља пример виле скромнијег формата. Била је подигнута је уз регулациону линију улице, са улазом на дворишној страни. Масивни лучни улаз постављен је у средишту фронта, усечен је у зидну површину и наглашен залученом терасом са неокласицистичким балустерима. Фасаде су обложене хоризонтално постављеним квадерицама, а у зидну масу су усечени уоквирени лучни прозори. Кровни покривач је прилагођен неправилној основи, сачињен од косих и четвороводних сегмената.

Склоност ка неокласицистичкој естетици испољио је арх. Војин Симеонович, који је радио пројекат за вилу трговца Рада Петровића (1935-1938) (Сл.210).⁴¹⁰ Ова вила има типичне одлике неокласицизма. Главна фасада, подељена је на три дела, са јако ак-

Сл.210. Вила Рада Петровића, Београд.
Извор илустрације: *Наслеђе IX* (2008): 166.

Сл.211. Вила Роберта Цихлер-Гашпаровића, Извор илустрације: Михајлов, *Рајко М. Татић*, 121.

центованим средишњим фронтом. Пар коринтских полустубова са канелурама и окулуса фланкирају лучне отворе, улаз и велики спратни прозор. Бочни ризалити завршени су плитким коринтским капителима. Класични репертоар облика допуњен је правоугаоним и лучним прозорима, дубоким венцем са конзолама и кровном балустрадом.

У разноврстан стилски репертоар престо-ничких вила, уклопила се и вила Роберта Цихлер-Гашпаровића (1936), саграђена по пројекту арх. Рајка Татића (Сл.211).⁴¹¹ Овде се у правом смислу види у коликој

⁴¹⁰ Хајна Туцић, „Дело архитекте Војина Симеоновича између два светска рата“, *Наслеђе IX* (2008): 165.

⁴¹¹ Михајлов, *Рајко М. Татић*, 120-121.

је мери наручилац био важан за архитектонски вокабулар приватне архитектуре. Од више понуђених преглога, инвеститор се определио за онај који је подсећао на замак, преломљених лукова у неоготском стилу.⁴¹² Симетрично компонована, главна фасада има равна зидна платна, са преломљеним лучним прозорима у приземљу и правоугаоним на спрату. Сви прозори имају дрвене шалоне. Ивице су решене наизменим каменем назубцима, док је целина завршена масивним кровним венцем. Са дворишне стране, зграда има узидану вертикалну кулу масивног кубичног волумена.

У архитектури престониčkih вила, у широкој употреби нашла се фолклористичка естетика. Типичан пример оваквог приступа, била је вила Анице и Милована Пинтеровића (1937), која се подигнута по пројекту Рајка Татића (Сл.212).⁴¹³ То је једностратни објект, добро простудираног унутрашњег простора. Приликом пројектовања унутрашњости, Татић се определио за инверзију унутрашњег простора, у односу на организацију коју је примењивао код вишепородичних стамбених зграда. Репрезентативне просторије окренуте су према дворишту, са којим су везане системом балкона, док су помоћне просторије окренуте према улици. Сутерен је изведен од опека у кречном малтеру,

Сл.212. Вила Анице и Милована Пинтеровића, Београд.
Извор илустрације: Михајлов, *Рајко М. Татић*, 123.

са оплатом у природном ломљеном камену. У обради фасада фокус је био усмерен на дворишну страну. Главни улаз био са супротне уличне стране, обликован је развијањем прилазне степенишне платформе, и профилисан лучним тремом. Бочна фасада има заобљени испуст са балконом. Приземна зона је рустично обрађена, са великим лучним прозорима, док је спрат решен омалтерисаним белим

⁴¹² Ibid., 120-121.

⁴¹³ ИАБ, 23-21-1936; Михајлов, *Рајко М. Татић*, 121-122.

фасадама са правоугаоним прозорима. Угаоне дворишне партије имају отворене лучне веранде. Целина је завршена четвороводним пирамидалним кровом и дубоком стрехом, са кровним прозорима и високим димњацима. Вила је подигнута поред куће арх. Татића, грађене по његовом пројекту неколико година раније, и у много чему је подударна са архитектуром ове грађевине. Ови објекти су чак и повезани применом заједничке оgrade од ломљеног камена.⁴¹⁴

Класицистичке узорe следио је и Милутин Борисављевић, аутор више репрезентативних београдских вила. Школовање у Француској трајно је обележило Борисављевићев градитељски опус. Доследност академизму, архитекта је потврдио на пројекту виле Карла Хусњака која је саграђена на Булевару Мира 26 (1939), једно од Борисављевићевих највреднијих остварења (Сл.213).⁴¹⁵ Из академска основе здања, произашла је спољашња архитектура строгих одмерених пропорција. Улаз са надстрешницом ослоњеном на парове јонских стубова, и балконом са декоративном ба-

Сл.213. Вила Карла Хусњака, Београд.
Извор илустрације: *Уметнички преглед*. III, бр.9 (1940): 282.

лустрадом, постављен је у средишту прочелног тракта. Бочно се пружа академски обликовано приземље, са масивним лучним прозорима и канелираним зидним пољима. Приземље је обликовано попут постамента спратном делу грађевине, од кога је јасно одбојено дубоким венцем. Двостарна конструкција виле, отворен је масивним четвороугаоним прозорима које деле само стилизовани ризалити, удвојени у средишњем делу, и украсе-

⁴¹⁴ Михајлов, *Рајко М. Татић*, 122-123.

⁴¹⁵ Љиљана Милетић-Абрамовић, „Милутин Борисављевић“, *Годишњак града Београда XXXIII* (1986): 84; Ивана Ковачић, „Прилог познавању архитектонског опуса Милутина Борисављевића: породична кућа и вила“, *Наслеђе IV* (2002): 102.

Сл.214. Вила М. Сарвана, Београд.

ни псеудокоринтским капителима. На првом спрату у доњем делу прозора уграђене су декоративне балустраде, док се између спратова уграђене масивни парапети. Поткровни завршетак фасаде решен је у виду атике, са псеудоантичким скулптурама и амфорама, иза којих се пружа пространи балкон.

Исте године, Милутин Борисављевић

пројектовао је вилу Милана Дојчиновића на углу Булеvara Мира и Алексе Бачванског 2.⁴¹⁶ Попут претходног примера, вила је изведена у академском маниру, богато је украшена детаљима, француског неоренесансног типа. Фасада је пресвучена белим цементним малтером који оставља репрезентативан, и одмерен изглед ове складно компоноване грађевине.

Више репрезентативних београдских вила, дело су арх. Григорија Самојлова. У погледу стила, ове виле су углавном представљале модеран приступ националном стилу и фолклорној традицији. Карактеристичан пример, јесте вила М. Сарвана на Булевару кнеза Александра Карађорђевића 8 (1938) (Сл.214).⁴¹⁷ У архитектури виле истичу се равна фасадна платна, отворена лучним улазима и прозорима у приземљу. Камена рустика сокла и камени бедеми улазне етажес, остављају утисак романтичарског објекта. У архитектонском решењу виле истичу се и еркерни завршеци бочне фасаде, која у комбинацији са сегментима четвороводних кровова и дубоким стрехама и дрвеним шалонима прозора, упућује на српско фолклорно градитељско наслеђе. Асиметричност суперпонираних спољашњих волумена, директан је одраз унутрашњег простора, што грађевину сврстава у корпус модерно обликованих грађевина.

⁴¹⁶ Драгомир М. Поповић, „Данашња београдска архитектура“, *Уметнички преглед* III, бр.9 (1940): 281-282; Милетић-Абрамовић, „Милутин Борисављевић“, 84; Ковачић, „Прилог познавању архитектонског опуса Милутина Борисављевића“, 102-103.

⁴¹⁷ Просен, „Прилог познавању београдског опуса Григорија И. Самојлова“, 98-99.

Сл.215. Вила Марице Поповић, Београд.

Осим што је био наклоњен интерпретацији форми из српског националног и фолклорног наслеђа, Самојлов је пројектовао и виле инспирисане северноевропским романтичарским узорима. У опусу београдских вила, Самојлов је врхунац досегао пројектом за глумицу Марицу Поповић, која је саграђена 1939.

на углу улица Персиде Миленковић и Сењачке 35 (Сл.215).⁴¹⁸ Композиција зграде сачињена је од два крила, на чијем се споју издиже заобљена кула. Приземље је решено у виду отвореног залученог трема, на коме је пројектован балкон са балустрадом. Бела фасадна платна, украшена су каменом на угловима фронта. На спрату са бочне стране примећен је бочндручни систем греда уграђених у зидну површину. Бочна крила су покривена косим двосливним крововима, који у комбинацији са купастом кровом куле, остављају утисак средњовековних западњачких замак, што је вили давало наглашен романтичарски карактер, поткриврђујући маштовитост београдских градитеља, али и недостатак јасне визије о архитектонском развоју престонице.

На вили Драгице и Еде Трајша (1940), Самојлов је приступио модернизацији северноевропских романтичарских узора. Композиција виле сачињена је од два крила, ширег приземног и ужег једносратног. Прочеље је обликовано попут отвореног трема, у чијем позађу је отворен главни улаз и застакљена лучна врата. У приземном делу главне фасаде отворена су и два масивна лучна прозора са дрвеним шалонима. Спратни део има бондручни систем греда вертикално уграђених у зидну масу. Дуж фасада местимично је аплицирана декоративна опека. На бочним странама истичу се два висока димњака и мали трем са бочним улазом.⁴¹⁹

⁴¹⁸ Ibid., 102.

⁴¹⁹ Ibid., 100.

Сл.216. Вила Олге Мос, Београд.

Извор илустрације: http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/vila_olge_mos.html

На основу издвојених примера, види се да су у позним тридесетим годинама двадесетог века, у архитектури престоничких вила преовладали историјски стилови. Модернизам је такође био присутан, али не у толиком обиму, што потврђује неколико вредних остварења, међу којима се посебно издваја вила Олге Мос (Сл.216).

Подигнута је 1938. на Топчидерском брду у Улици Толстојевој 29, по пројекту арх. Светомира Лазића у духу чешког пуризма.⁴²⁰ Сучељавањем равних и заобљених волумена, остварена је слојевита композиција јасно издвојенг приземља, спрата и завршне кровне етаже. Дуж глатких фасада распоређени су прозори различитих облика и величина који су постављени у металне рамове, распоређени тако да омогућавају добру осветљеност унутрашњег простора. Кровни покривач, решен је у виду равних платформи, којима је наглашени геометријски волумени објекта, чврстих равних линија. У погледу просторне организације, комуникаја између ових етажа различитих висина и величина, омогућена је постављањем централног хола. Ова вила представља један од најбољих примера модернистички обликованих вила у престоничкој међуратној архитектури.

19.4. Виле у Нишкој Бањи

Осим у Београду, интензивна изградња вила одвијала се у другим местима. Богата престоничка елита, све је више градила луксузне објекте по бањама и планинама. Једну од највреднијих градитељских целина представљају вила које су саграђене у Нишкој Бањи. За разлику од престонице, у којој су виле претежно грађене у историјским стиловима, у Нишкој Бањи пројектанти су следили модернистички пример.

Капиталну реализацију, у Нишкој Бањи остварио је арх. Бранислав Којић. Он је за Момчила Јанковића пројектовао вилу Ерна (1937) (Сл.217).⁴²¹ Којић је израдио пројекат

⁴²⁰ Ljiljana Blagojević, *Moderna kuća u Beogradu (1920-1941)* (Beograd: Zadužbina Andrejević, 2000), 77-80.

⁴²¹ Тошева, *Бранислав Којић*, 88; Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 35.

Сл.217. Вила Ерна, Нишка Бања.
Извор илустрације: Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 35.

Сл.218. Вила Зоне, Нишка Бања.
Извор илустрације: Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 32.

у духу радикалног модернистичког функционализма, што је било нетипично за његов дотадашњи градитељски приступ. Унутрашњост објекта, решена је у спратним етажама према намени просторија. У решењу фасада истичу се асиметрично распоређене кубичне геометријске форме. Изузетна живописност фасада постигнута је необичним облицима примарних и секундарних архитектонских елемената, правоугаоних, округлих и ромбоидних прозора различитих величина, монолитних стубића у приземљу, на трему и балкону. Зграда је покривена благо укошеним кровом. По својој архитектури, изразите геометријске ликовности, овај објект спада у ред најуспелијих модернистичких вила, насталих на

традицији рационалистичког функционализма.

Александар Медведев, аутор је више репрезентативних вила. Вилу Зоне (Сл.218), пројектовао је за Драгишу Цветковића, тадашњег министра социјалне политике, и председника владе од 1939 до 1941.⁴²² Модернистичка форма грађевине остварена је применом слободне основе, из које су произашли кубични волумени спољашње архитектуре, плошних зидних површина и дугих чврстих линија. Вила има приземље и спрат и окружена је пространим спољашњим балконом. Умереним истицањем и повлачењем маса, формулисана је динамична модернистичка структура, која је покривена стилизованим четвороводним кровом са дубоким стрехама и високим декоратив-

⁴²² Медведев, *Пројекти и архитектура*, 91.

ним димњацима. Међутим, спој традиције и модерности на овој вили био је хибридан и неприродан. Исувише поједностављена модернистичка форма, на моменте строга и усиљена, није пружала простора за смислено интегрисање мотива из фолклорне традиције. Крајњи резултат тога, био је стилски неопредељен објекат, у коме се тражио спој неспојивог. Вила је тако постала естетски парадокс. Као таква, у извесној мери, говорила је о своме власнику Драгиши Цветковићу, који је током свог кратког мандата, изградио политички систем спајањем неспојивог, чија је идеолошка конотација била фиктивна и парадоксална сама по себи.

Фолклорну традицију у модернистичком концепту, Медведев је такође применио на пројекту виле Вера, коју је радио по наруџбини Драгутина Живковића.⁴²³ За разлику од претходног примера, ову вилу карактерише знатно мекша и морфолошки компактнија архитектура, ближа духу фолклоризма. Облик грађевине прилагођен је терену у паду. Издужена хоризонтална основа, са једне стране, завршена је у виду правоугаоника, а са друге је полукружна. Сокл је обложен каменом оплатом, изнад које се пружају беле фасаде. Истицањем приземног заобљеног потеза са балконом, на источној фасади, који је профилисан дубоком стрехом, грађевина је добила извесну дозу експресивности. Са супротне стране је балкон у виду отвореног трема. Спратни део северне фасаде решен је у виду доксата са лучним тремом. Дуж фасада су распоређени широки прозори који омогућавају добру осветљеност унутрашњег простора. Објекат је покривен четвороводним крововима и украшен високим димњацима.

По својим морфолошким карактеристикама, рукопису арх. Медведева одговара и вила Живковић, репрезентативно остварење непознатог аутора (Сл.219).⁴²⁴ Уравнотежен и компактан однос између форме и функције, на овом објекту дошао је до пуног изражаја. Из приближно квадратне основе, око средињег ходника развијена је мража соба, кухиња и трпезарија. Дубоким полукружним испустима на угаоним партијама

⁴²³ Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 32-33; Медведев, *Пројекти и архитектура*, 91. По пројектима арх. Медведева у Нишкој Бањи на потезу Железничке улице, међу 1938 и 1939. подигнуте су виле Боре Гојковића, Војина Лазаревића и Веселина Крајчића.

⁴²⁴ Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 37.

грађевине, нарочито оним на првом спрату главне фасаде, зграда је добила јасне обрису експресионизма. Зидни испуст ослоњен је на слободне стубове кружног пресека, који омеђују приземни балкон. На равним фасадним платнима, смеђују се уоквирени прозори различитих облика и величина. Нарочито упечатљив јесте масивни стаклени панел који пресеца заобљени угаони испуст главне фасаде.

У близини виле Живковић, 1940. године, подигнуто је још једно запажено модернистичко остварења, вила Косовка (Сл.220).⁴²⁵ За разлику од претходног примера, овде

Сл.219. Вила Живковић, Нишка Бања.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/show-thread.php?t=760406&page=164>

Сл.220. Вила Косовка, Нишка Бања.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/show-thread.php?t=760406&page=165>

су форме збијеније и целовитије. Заобљавањем фасаде са главног улазног фронта, и прислањањем бочних балкона, наглашена је вертикала прочља. Са бочне стране се истичу плошна фасадна платна, међусобно подељена дубоком нишом, у коју је усечен бочни улаз са надстрешницом. Са стране, која је окренута према вили Живковић, фронт је заобљен и отворен са два мала окулуса, док је са супротне стране, на самом углу постављена канелирана греда на коју су прислоњени прозори и међуспратна зидна платна.

У укупном фонду позног модернизма у српској архитектури, корпус виле које су подгнуте између 1935 и 1941. године, подигнуте у Нишкој Бањи, заокружује једну важну модерни-

⁴²⁵ Кековић и Чемерићић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 38.

стичку целину. На реализованим примерима, може се видети велика разноврсност и доследност, која је испољена у примени модернистичке градитељске идеје.

19.5. Виле у Буковичкој Бањи

Развој бањског туризма, подстицајно је утицао на градитељску делатност ових места. У другој половини четврте деценије, туристичка места постају све интересантније дестинације богате грађанске класе. Попут Нишке Бање, у овом периоду динамичан градитељски развој бележи се у Буковичкој бањи у Аранђеловцу. До другог светског рата, овде је настало читаво насеље, са веома монументалним вилама. По пројекту арх. Андреја Папкова, подигнута је вила Карацић (1936) (Сл.221).⁴²⁶ Смештена је на заравњеном платоу, у шумовитом пејзажу подножја Букуље. Романтичарски репертоар облика природно је стопљен са шумском идилом. Евоцирањем концепта средњовековног замка, арх. Папков је понудио маштовит, неконвенционални концепт грађевине, раскошне спољашње архитектуре. Из приближно квадратне основе зграде, развијена је спољашња силуета здања, са високом угаоном кулом, четвртастог изгледа,

Сл.221. Вила Карацић, Буковичка Бања.
Аутор фотографије: Бранко Стефановић.

који је завршен у виду балкона са маштовитом оградом наглашених углова. На платформу балкона постављен је отворена лучна структура покривена пирамидалним кровом. На прочељу виле доминира прислоњена улазном партија, која формом подсећа на тријумфални лик. Отворена је лучним улазом у средини, на који су конструктивно надовезани луци бочних прозора. Украшена је стубићима са црвеним капителима и маскеонима. Бочне стране имају мноштво прислоњених одељења, која су различитих висина и облика, кубичних и

⁴²⁶ Ђурђевић, „Архитект Андреј Васиљевич Папков“, 303.

заобљених, са и без балкона, затворених и отворених форми. Ту је и отворени лучни трем. Обиље каменог украса, лучне бифоре, трифоре и монофоре са каменим оквирима, стубићи и балустери са капителима, медаљони и конзоле, упућују на корпус средњовековног националног градитељства. По ликовним решењима декоративних мотива, уочљива је сличност са каменом пластиком коју је у свом црквеном опусу користио арх. Иван Рик, који је у време изградње овог објекта био Папковљев сарадник. Кровни покривач открива узор у фолклорном градитељском наслеђу. Има дубоку стреху, благо је преломљен и раслојен. На врху главног крова, изведена је необична декоративна структура скулптуралних квалитета, са маштовито извајаним и међусобно повезаним димњацима. Вила Карацић представља веома маштовиту романтичарску грађевину, несвојствену градитељском амбијенту Буковичке Бање.

У архитектури вила Буковичке Бање у Аранђеловцу били су заступљени различити стилови. По пројекту непознатог аутора, током 1938. саграђена је вила Живанчевић, на парцели изнад бањског парка (Сл.222).⁴²⁷ У архитектури ове виле запажају карактеристике модернистичке естетике, која је допуњена елементима експресионизма.

Сл.222. Вила Живанчевић, Аранђеловац.

Због терена у великом паду, прочелна фасада виле постављена је на нижем делу и развијена у дубину парцеле. Облик терена, утицао је на спратност виле, која са прочелне стране има два спрата, са бочних високо приземље и спрат, док је задња има једносратну структуру. Издужени фронт прочеља има симетричан распоред маса, са истуреним бочним деловима и увученим средишњим, рустичним приземљем и заобљеним балконом. На бочној страни која је окренута према улици, истиче се полукружни улазни отворени трем ослоњен на четири

⁴²⁷ Датовање је извршено на основу сачуване године подизања виле на главној фасади.

Сл.223. Вила Теокаровић, Вучје.

вила је изгубила свој оригинални идентитет, али је ипак остала један од најбољих локалних примера модернистичког обликовања.

Недалеко од Лесковца, у Вучју, подигнута је вила Владе Теокаревића (1936), најзначајније остварење у приватног опусу арх. Григорија Самојлова (Сл.223). У стилском погледу вила је грађена „... у духу романтичног историцизма са реминисценцијама на енглеску ренесансу“.⁴²⁸ Основни кубус зграде састоји се од подужног и попречног крила, која се спајају под правим углом и омеђују простор спољњег трема. Трем се пружа читавом дужином подужне дворишне фасаде. Омеђен је псеудојонским стубићима, који носе спратни балкон. У силуети виле, доминирају бела фасадна платна и стрми кровови. У зидну масе горње конструкције, утопљен је систем бондручних греда. У силуети зграде запажа се и обиље прозора, различитих величина и облика, који су распоређени дуж фасада и на кровној конструкцији.

19.6. Војвођанске виле (Нови Сад, Зрењанин и Чортановци)

Различити стилски приступи испољени су у архитектури виле које су подизане у Војводини. Највише је грађено у Новом Саду, што је и разумљиво с обзиром да је то био највећи градски центар северно од Београда. Између 1935 и 1936. године, по пројекту арх. Данила Каћанског, саграђена је вила инжењера Гутмана у Улици Павла Симића 9 (Сл.224).⁴²⁹ Ова зграда сврстава се међу најоригиналније новосадске поро-

ваљкаста стубића над којим се пружа заобљена спратна етаже и балкони. На супротној бочној страна, наглашен је истурени заобљени део степенишне етаже, и симетрично распоређени балкони, док на задњој страни доминира полукружни балкон. Скоријом доградњом крова,

⁴²⁸ Просен, „Сарадња архитекте Григорија Самојлова“, 101.

⁴²⁹ Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, 193.

дичне виле. Функционалистичка доследност у уређењу унутрањег простора и минималистичка обрада фасадних платана, одражавају утицаје чешког пуризма и немачког Баухауса. Зграда је решена спајањем два кубична дела у основи у облику слова П, правих, чврстих линија. У доњем делу, издвојена је зона сокла, изнад које се пружају беле зидне површине, лишене декоративних мотива. Објект је осветљен системом великих правоугаоних прозора у приземљу, и малих на провом спрату. Зграда има раван кровни појас, који је наглашен обухватним венцем.

У архитектури новосадских вила, истакао се и арх. Лаза Дунђерски. По његовом пројекту, подигнута је новосадска вила Мира (1935).⁴³⁰ Једноставне кубичне форме, равне безорнаменталне фасаде и коси кровови формулишу архитектуру овог објекта. Улазна партија постављена је на углу, на који се надовезује четвртасти кубус завршен у виду куле покривене четвороводним пирамидалим кровом. Пошто је акценат стављен на функционално уређење унутрашњег простора, спољашњост није добила репрезентативан израз.

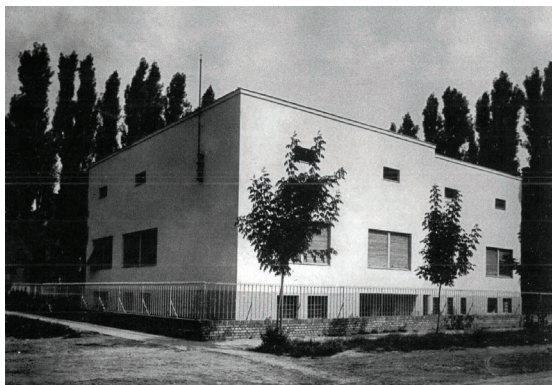
Модернистички репертоар облика, Дунђерски примењује и на пројекту виле Поповић, која је подигнута у Теслиној 8 у Новом Саду, током 1937.⁴³¹ У правоугаоној основи виле средишњи простор заузима хол око кога се гранају остале просторије. Дворишна страна има терасу са слободним стубовима. Хоризонтални поредак фасадних платана, прекидају еркери, по један на уличној и дворишној страни. Вила има јасну поделу на високо приземље и спрат. У зони сокла, и на спратовима смењују се прозорни редови. Статичност фасадног ритма, прекинута у спратном делу, отварањем окулуса и носача за заставу, типичног мотива модернистичке архитектуре.

Модернистички репертоар облика запажа се у решењу виле Вагнер у Петровграду (Зрењанин) која је саграђена између 1939 и 1940. по пројекту арх. Ђорђа Табаковића (Сл.225).⁴³² У силуети грађевине доминира полукружно одељење, које је прислоњено

⁴³⁰ Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, 175.

⁴³¹ Ibid., 175.

⁴³² Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 93-94.

Сл.224. Вила Гутман, Нови Сад.
Извор илустрације: Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, 188.

Сл.225. Вила Вагнер, Зрењанин.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=749794&page=2>

Сл.226. Вила Станковић, Чортановци.
Извор илустрације: Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, 171.

уз основни кубус грађевине. Равне фасаде, мноштво прозора, стубови и слојевити кровни покривач са дубоким стрехама, нагласили су ликовне квалите објекта. Међутим, недовољна развијеност подужност фронта, довела је до превелике збијености и неразговетности волумена, што ремети визуелни идентитет грађевине.

По наруџбини Раденка Станковића, Драгиша Брашован је урадио пројекат виле у Чортановцима (1938) (Сл.226).⁴³³ Истористички стилски формат ове виле показује необичан заокрет у Брашовановом опусу, који се након капиталних модернистичких остварења у Земуну, Београду и Новом Саду, окренуо романтичарским интерпретацијама националног стила, са обиљем детаља, маниру који је био својствен његовом раном опусу. Вила има изразиту подужност волумена, са високом полигоналном кулом у средишту комплекса. Са једне стране на кулу је надовезана зграда правоугаоне основе, покривена двосливним и полукружним кровом. Улаз је смештен у средишту прочелног дела,

а мали прозори распоређени су у зони сокла и поткровља. Са бочне стране је необична степенишна платформа. Са сутротне стране су нижа одељења подужно и попречно орјентисана, у односу на главни део гвиле, обрађена такође у романтичарском маниру, кроз примену смеђе опеке и камена.

⁴³³ Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, 171-172.

19.7. Једнопородичне узидане стамбене зграде у Београду

У копусу стамбене изградње, највише су грађене једнопородичне куће и зграде. Највећу експанзију имао је Београд, у коме су егзистирали различити стилски приступи, модернистичке и истористичке вокације. У изградњи је учествовао велики број пројектаната, који је годишње реализовао по више хиљада грађевина.⁴³⁴

19.7.1. Примери из стамбеног опуса Момчила Белобрка

Сл.227. Зграда у Његошевој 59, Београд.

Сл.228. Зграда у Доситејевој 17, Београд.

Извор илустрације: <http://ideja.forum-express.net/t3127-gradnja-izmedju-dva-rata-arhitektonsko-bla-go-koje-treba-sacuvati>

Међу најдоследније представнике модернистичког приступа у београдској станоградњи, спада арх. Момчило Белобрк. Он је након 1935. у Београду имао већи број запажених реализација. Једна од заједничких одлика његових пројеката јесте раздвајање приземне зоне и спратног појаса. Доња зона је најчешће асиметрична, а горња симетрична. Карактеристичан пример представља зграда која је по Белобрковом пројекту саграђена у Његошевој 59 у Београду (1935) (Сл.227).

Сличне композиције, допуњене елементима ар-декоа, архитекта је применио у модернистичкој схеми зграде у Добричиној 31 (1936).⁴³⁵ Прозорски оквири зграде, декорисани су попут сецесијских зграда са стилизованим волутама на надпрозорнику и допрозорницима.

Модернистички функционализам карактерише архитектуру зграде у Доситејевој 17, једном од најзначајнијих дела арх. Белобрка (Сл.228).⁴³⁶ У њеној модернистичкој

⁴³⁴ У изградњи Београда између 1935 и 1941. године учествовало је око 320 градитеља који су реализовали око двадесет хиљада стамбених објеката. (В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ-а).

⁴³⁵ Марта Вукотић, *Архитекта Момчило Белобрк* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996), 25.

⁴³⁶ Ibid., 25.

Сл.229. Зграда у Хаџи Проданова 8, Београд.

Сл.230. Зграда у Гаврила Принципа 26, Београд.

Извор илустрације: <http://www.skyscraper-city.com/showthread.php?t=920774&page=11>

стилистици доминира експресионистички заобљени угао са усеченим балконима, на коме се јасно оцртава наглашена вертикала ове петоспратнице. Међутим, архитекти се овде може замерити на оригиналности, будући да је преузео идентично решење угла зграде у улици Кајердам у Берлину (1928), делу арх. Ханса Шаруна.

На пројекту зграде у Хаџи Продановој 8, Белобрк се враћа декоративном маниру (Сл.229).⁴³⁷ Разрађујући концепт који је раније започео на згради у Добричиној 31, Белобрк је и овде модернистичко решење допунио елементима ар-декоа. Карактеристичан декоративни програм са уокви- реним прозорима и окулусима, има декоративне волуте, венце и конзоле, које су у јаком контрасту са фасадним платнима плошних волумена.

Једно од својих најуспелијих међуратних остварења, Белобрк је остварио крајем међуратног доба, на пројекту зграде у улици Гаврила Принципа 26 (1940) (Сл.230).⁴³⁸ У угаоној вертикали уличне стране усечени су балкони, који су благо истурени у односу на регулацију зграде. У обради фасада, примењен је разноврснији ре- пертоар модернистичких форми, са асиметрич- но распоређеним прозорима, усецањем балкона

⁴³⁷ ИАБ, 1-18-38; Вукотић, *Архитекта Момчило Белобрк*, 25.

⁴³⁸ Вукотић, *Архитекта Момчило Белобрк*, 27.

Момчило Белобрк је у периоду између 1935 и 1941. године, реализовао око педесет објеката (В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ-а).

Сл.231. Зграда Магдалене Христић, Угао улица Милована Миловановића и Савског трга, Београд. Извор илустрације: *Наслеђе VI* (2005): 137.

Сл.232. Зграда Јована Бјеловића, Мекензијева 32, Београд.

и применом вертикално постављених окулуса. Кровни појас је решен повлачењем ка унутрашњости у виду пространих балкона.

19.7.2. Примери из стамбеног опуса Јована Бјеловића

Елементи историјских стилова и модернистичког програма комбиновани су у раном опусу арх. Јована Бјеловића. Карактеристичан пример је зграда Магдалене Христић (1935), подигнута на углу улица Милована Миловановића 2 и Савског трга (Сл.231).⁴³⁹ Високо приземље и петоспратна конструкција зграде са наглашеним вертикалом тупог угла и уским бочним фасадама, истакли су се у урбанистичкој целини овог потеза савске улице, са претежно приземним објектима. Бјеловићева склоност ка декоративизму огледа се у богато украшеним фасадама. Дуж угла уздижу се озидани балкони са масивним стакленим панелима у позадини. Бочно се пружају редови уоквирених хоризонталних поља са канелираним парапетима и прозорима. Изнад четвртог спрата главне фасаде доминирају две заобљене греде, а са супротне стране вертикала окулуса. Кружни прозори распоређени су и у потковном делу. Дубоки кровни венац украшен је великим и малих неокласицистичким конзолама.

У наредним годинама, Бјеловић је све више причишћавао свој градитељски рукопис, па је и декоративни програм био све сажетији. На пројекту за сопствену зграду у

⁴³⁹ ИАБ, 3-13-1935; Милан Просен, „О раду београдског архитекте Јована Бјеловића“, *Наслеђе VI* (2005): 136.

Макензијевој 32 (1938), Бјеловић се нашао у прилици да пројектује у слободнијем модернистичком маниру (Сл.232). Првобитни нацрт фасаде, урађен је у слободнијој форми интернационалног модернизма. Приземље је било замишљено као непрекинут стаклена опна, просечена по средини једноставним порталом.⁴⁴⁰ Изведени објекат се од пројекта разликује у томе што је фасада била обрађена конвенционалније, са системом балкона у средишњем делу, и прозорима на угаоним странама уличне фасаде. Декоративни програм, заступљен је једино у решењу стрехе са низом конзола.

19.7.3. Примери из стамбеног опуса Душана Бабића

Модернистички концепт примењен је на зграда Миле Турман (1936-1937) у улици Косанчићев венац 28 (Сл.233).⁴⁴¹ Зграда је подигнута по пројекту арх. Душана Бабића.

Сл.233. Кућа Миле Турман, Косанчићев венац 28, Београд..

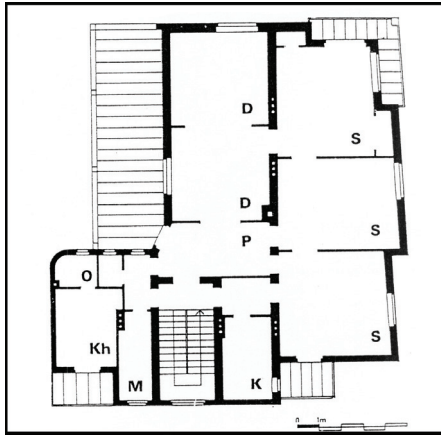
Решавајући специфичан лучни потез парне стране Косанчићевог венца, арх. Бабић је у постојећи блок ниских зграда интерполирао троспратну зграду, развијену према унутрашњости парцеле. Улична фасада има упечатљиво композиционо решење. Улазни део прати регулациону линију уличног потеза. Померањем улаза у страну и отварањем прозора различитих величина, постигнут је асиметричан однос архитектонских елемената и маса. Спратни појас има изглед степенованог, симетрично обликованог кубичног еркера. Средишња вертикала отворена је усеченим балконима, правоугаоним на првом и лучним на другом спрату. Бочно од балкона су прозори. На

⁴⁴⁰ ИАБ, 5-3-38; Просен, „О раду београдског архитекта Јована Бјеловића“, 139.

Архитекта Јован Бјеловић је између 1935 и 1941. године, имао обиман опус од око стотину пројеката за стамбене објекте у Београду (В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ-а).

⁴⁴¹ ИАБ, 24-109-35; Banović, *Beograd 1930-2009*, 82.

Архитекта Душан Бабић је између 1935 и 1941. године пројектовао око двадесет објеката (В.: Београдске општинске новине од 1935. до 1941. и Техничку документацију ИАБ-а).

Сл.234. Зграда у Лазара Симића 2, основа, Београд.
Извор илустрације: Martinović, *Moderna Beograda*, 71.

Сл.235. Зграда Станимира Нешића, Угао Дечанске 2 и Македонске 16, Београд.
Извор илустрације: <http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/content/beograd-kogavise-nema?page=2574>

еркер је постављен отворени балкон учијем позађу је увучен завршни спрат. У његовој равној зидној површини отворена су балконска врата-прозори. Силуета уличне фасаде завршена је широким степенованим потковним венцем.

Функционалистичка структуралност испољена је на решењу зграде у Улици Лазара Симића 2 (1940) (Сл.234).⁴⁴² Отворена кубична структура са масивним пуним балконима, равним зидним платнима и истуреним завршним спратом, сврставају дело у корпус модернистичких грађевина у чијој се естетици осећају одједи авангардног функционализма. По томе је ова грађевина арх. Бабића сврстала међу малобројне градитеље стамбених објеката који су били склони радикалнијим модернистичким захватима.

19.7.4. Примери из стамбеног опуса Игњата Поповића

Складно модернистичко решење, представља зграда Станимира Нешића (1936-1937) на углу улица Дечанске 2 и Македонске 16 (Сл.235).⁴⁴³ Зграда је саграђена по пројекту инж. Игњата Поповића. Наглашена вертикала угаоне партије, профилисана је истуреним кубичним балконима. На њу се

надовезују два фасадна слоја: спољни који се директно везује за угао и који је отворен вертикалним прозорским низовима, и позадински на који је прислоњен истуренији

⁴⁴² ИАБ, 15-33-33; Uroš Martinović, *Moderna Beograda. Arhitektura Srbije između dva svetska rata* (Beograd: Privredni pregled, 197?), 71.

⁴⁴³ ИАБ, 4-36-38.

Инж. Игњат Поповић, је између 1935 и 1941. године, урадио око четрдесет пројеката стамбених зграда

Сл.236. Зграда Живојина Јовановића, Теразије 6.

Извор илустрације: <http://www.politikin-zabavnik.co.rs/pz/content/beograd-koga-vise-nema?page=3764>

Сл.237. Зграда Синише Здравковића, Црногорска 5-7, Београд.

део фасаде, са прозорским хоризонталама. На споју фасада, и на углу сваког спрата налази се балкон. Ова зграда, један је од успелијих примера престоничког модернизма.

По Поповићевом пројекту, подигнута је зграда Живојина Јовановића на Теразијама 6 (1937) (Сл.236). Зграда се налази на уској парцели са две стамбене јединице по етажи. На овом пројекту појављује се лођа, која ће у каснијем периоду постати чест мотив са неколико уобичајених варијанти размештаја и ликовног повезивања у компоновању фасадних површина.⁴⁴⁴ Поповићева склоност ка симетричном функционалном обликовању, до изражаја је управо дошла на овом објекту, једноставно решених фасада са по три реда прозора, који су постављени у вертикалној и хоризонталној оси, те применом истурених озиданих сандучастих балкона у средишњем делу фасаде.

19.7.5. Примери из стамбеног опуса Миладина Прљевића

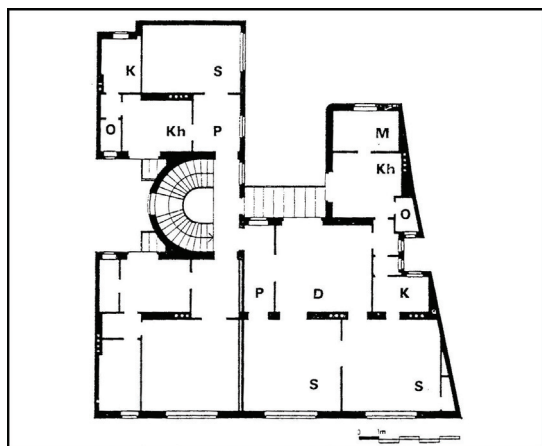
Међу најзначајније међуратне градитеље стамбених зграда спада арх. Миладин Прљевић. По његовим пројекту подигнута је зграда инж. Синише Здравковића (1936-1937) у Црногорској улици 5-7 (Сл.237).⁴⁴⁵ Целину чине две зграде,

(В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ-а).

⁴⁴⁴ Martinović, *Moderna Beograda*, 59.

⁴⁴⁵ ИАБ, 12-25-36; Vanović, *Beograd 1930-2009*, 232.

истог фасадног решења. У симетричном композиционом формату, средишњи део је истурен у односу на фасадну површину. У четворостраптној конструкцији, издвојени су парови прозора и плошне зидне површине, док се између сваког спрата налази подени венац. Бочне стране, третиране су као вертикални блокови равних зидова са про-

Сл.238. Пројекат зграде, Старине Новака 6, Београд.
Извор илустрације: Martinović, *Moderna Beograda*, 57.

Сл.239. Зграда у Улици Бранковој 26, Београд.

зорима на сваком спрату. Међусобно су повезане, хоризонталама завршног спрата.

Симетричну диспозицију простора, коју је користио на већини својих пројеката, Прљевић је напустио на решењу зграде у Улици Старине Новака 6 (1937) (Сл.238). Задржани су елементи секундарне пластике и измењен облик прозора. Уздржана примена орнаментике, у Прљевићевом, и опусу других београдских градитеља, остала је присутна као део реквизита историјских стилова.⁴⁴⁶

Следећи заокрет у свом стваралачком опусу, Прљевић је начинио пројектом зграде у Бранковој улици 26 (1939) (Сл.239).⁴⁴⁷ Модернистичко-експресионистички концепт, одраз је структуралног склопа зграде. Ротирањем зидног платна ка унутрашњости, добијена је изломљена силуета са оштрим прамцима, који уличној фасади дају оштар експресионистички волумен. Балкони се пружају читавом ширином спратног појаса, и пресецају снажне вертикалне уличних прамаца.

(В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ-а).

⁴⁴⁶ ИАБ, 18-48-37; Martinović, *Moderna Beograda*, 57.

⁴⁴⁷ ИАБ, 13-33-39.

Сл.240. Зграда Синише Здравковића, Угао Поп Лукине и Топличиног венца, Београд.

Сл.241. Зграда Настаса Савића, угао Хиландарске 16 и Влајковићеве 31, Београд.

Експресионистичка истраживања, Прљевић је наставио на пројекту зграде Синише Здравковића на углу Улица Поп Лукине и Топличиног венца (1940) (Сл.240).⁴⁴⁸ У архитектура објекта уочљиве су сличности за решењем палате Албанија. Модернистичка силуета зграде, изразите вертикалности, има заобљене углове и наглашену ребрасту структуру средишњег фронта. Обложена белим каменом, зграда има веома репрезентативан изглед, који је у потпуности саобразан са градитељским тековинама позног међуратног раздобља.

19.7.6. Примери из стамбеног опуса Фрање Урбана

У београдској станоградњи између 1935 и 1941. на мањем броју објеката испољена је неокласицистичка естетика. Један од главних представника архитектуре неокласицизма био је арх. Фрања Урбан. По његовом пројекту погигнута је зграда трговца Настаса Савића на углу улица Хиландарске 16 и Влајковићеве 31 (1935) (Сл.241).⁴⁴⁹ Зграда је типичан пример неокласицистичког обликовања. Има наглашену угаону партију и различито решене бочне фасаде. Ту је развијен типичан неокласицистички репертоар облика, са неоренесансним надпрозорницима,

⁴⁴⁸ ИАБ, 25-3-39; Церанић, „Историја и архитектура палате »Албанија« у Београду“, 157.

⁴⁴⁹ Banović, *Beograd 1930-2009*, 480.

неокоринствим ризалитима, и рељефном декорацијом на угаоним балконима. Систем конзолних венаца и сценографска поставка завршног спрата са кровним балустерима и скулптуралном декорацијом, показују да је у београдској станоградњи била итекако

Сл.242 Зграда Симе Николића, Угао Таковске 27 и Светогорске 50, Београд. Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=406398&page=170>

Сл.243. Зграда П. Милановића, Краља Милутина 6, Београд.

присутна неокласицистичка струја. Такође, упућује на различита професионална усмерења неимара и културни профил наручилаца.

По пројекту арх. Урбана подигнута је зграда Симе Николића на углу Таковске 27 и Светогорске 50 (1937) (Сл.242).⁴⁵⁰ Ова монументална угаона зграда, подељена је на приземље, први спрат, део од другог до четвртог спрата и пети спрат. Приземље има блоковску структуру са улазом у средишту. На Првом спрату истичу се лучни прозори, рефелји и конзоле. На углу доминирају два прислоњена стуба, између, и до којих су широки прозори и озидани балкони у рељефу. Бочно су псеудокоринтски пиластри, који обе уличне фасаде деле на вертикалне појасеве са украшеним прозорима, неоренесансног изгледа. Завршни спрат одвојен је наглашеним венцем са конзолама, скулптурама и балустрадама.

19.7.7. Примери из стамбеног опуса Јосифа Најмана

Опредељеност за неокласицистички манир, испољена је на Најмановом пројекту зграде П. Милановића која је подигнута у Улици Краља Милутина 6 (1938) (Сл.243).⁴⁵¹ У архитектури ове зграде комбиновани

⁴⁵⁰ „Списак лица којима су издате грађевинске дозволе за зидање нових зграда или одлуке претседника Општине града Београда за разне грађевинске радове у месецу јануару и то: од 1 до 31 јануара 1937 године и за обе половине месеца фебруара 1937 године т. ј. од 1 до 28 фебруара 1937“, *Општинске новине* 55, бр.9 (1937): 97.

⁴⁵¹ Kadijević, „Arhitekt Josif Najman“, 104; Đurić-Zamolo, „Jevreji – Graditelji Beograda“, 233.

су елементи неоренесансе и необарока. Приземље и два спрата имају карактеристичан неоренесансни репертоар облика, са симетричним прозорским редовима украшених прозора, и карактеристичним мотивом типманона. Изнад улаза који је смештен у средишту pročеља, уздиже се необарокни заобљени балкон са украсним балустерима. На завршном спрату, примењена је сецесијска флорална и антропоморфна декорација. Кровни венац је развијен у дубоку стреху са контолама.

За разлику од претежног опредељења градитеља стамбених зграда у Београду за модернизам или неокласицизам, Најман је био међу ретким пројектантима чији је опус формиран применом оба стила. По његовом пројекту саграђена је зграда Јакова Алхалаја у Задарској 2 (1938) (Сл.244).⁴⁵² Објект има закривљену фасаду. Приземље је обликовано као по-

Сл.244. Зграда у Задарској улици 2, Београд.

словни простор, отворене застакљене структуре. Петоспратна конструкција зграде решена је наизменичним смењивањем уоквирених низова прозора и парапета и блоковских фасадних трака. Делови фасаде на угаоним спојевима увучене су у односу на велики средишњи фронт. Са једне стране, примењена је дуга прозорска ветрикала, а са друге, зидани балконе са застакљеним вратима и прозорима.

По Најмановом пројекту саграђена је зграда у Улици Светог Саве 17 (1938)⁴⁵³, на којој је модернистичку монотонију настојао превазићи еклектичким прожимањем више естетика (Сл.245). У приземној

⁴⁵² ИАБ, 2-15-38; Banović, *Beograd 1930-2009*, 58.

Архитекта Јосиф Најман је између 1935 и 1941. године, у Београду пројектовао око двадесет и пет стамбених зграда (В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ).

⁴⁵³ Kadijević, „Arhitekt Josif Najman“, 103.

Сл.245. Зграда у Улици Светог Саве 17, Београд.

Сл.246. Зграда на углу Симине улице и Књегиње Љубице, Београд.

зони, примењена је академска блоковска структура са редовима прозора. Међупрозорни простор испуњен валовитим кенелурама. Овим поступком, зграда је добила декоративну црту естетике ар-декоа.

Велики стилски распон у Најмановом делу, потврђује и зграда Василија Јовановића на углу Симине и Књегиње Љубице улице (1938) (Сл.246).⁴⁵⁴ У архитектури овог објекта, сажета су академска и модернистичка искуства арх. Најмана. Склоност ка реду садржана је у чврстој композицији са наглашеним угаоним кубусом, оштрих линија, великих прозора и истурених сандучастих балкона. На фасадама је показан разноврстан репертоар облика. Са једне стране примењен је систем усечених балконских ниша, наглашених фасадних трака, са ритмично распоређеним прозорима правоугаоног и кружног облика. Склоност ка ликовном третирању фасада показана је одвојањем приземне и спратну зону, коју је оживео сучељавањем уоквирене прозорских поља, вертикално постављених на углу, и хоризонтално на осталом делу зидне површине. Зграда је тиме добила елементе естетике ар-декоа, карактеристичне за Најманов позни међуратни опус.

⁴⁵⁴ „Списак лице којима су издате „Грађевинске дозволе“ за зидање нових зграда или одлуке претседника Општине града Београда за разне радове у месецу јулу 1938 год.“, *Општинске новине* 56, бр.33-34 (1938): 377.

19.7.8. Примери из стамбеног опуса Валерија Сташевског

Сл.247. Зграда Владимира Китановића, Улица Алексе Ненадовића 5, Београд.

Сл.248. Зграда Милана Димића, Булевар краља Александра 81-83, Београд.

По пројекту Валерија Стешевског, архитекте са највећим опусом у београдској станоградњи, подигнута је зграда Владимира Китановића у улици Алексе Ненадовића 5 (1937) (Сл.247).⁴⁵⁵

У претежно модернистичком корпусу стамбене архитектуре ова зграда се издвојила као необично решење са елементима националног стила и неокласицизма. Симетрична композиција ове троспратнице, има истакнут улаз у облику портала са капителима и луком, који је смештен у средишњем делу pročеља. Бочно од улаза наче се лучни прозори украшени са прислоњеним допрозорним стубићима и архиволтом. Мотив са улаза поновљен је на првом спрату са балконом и лучним прозором који је решен попут портала. Зидна платна су плошна, на сваком спрату отворена масивним раскошно украшеним прозорима неоренесансним мотивима, конзолама, волутама и медаљонима. Поткровни појас решен је у виду слојевитог назубљеног венца.

У ред значајнијих остварења београдске међуратне архитектуре, наглашеног ауторског сензибилитета, спада зграда Милана Димића на Булевару краља Александра 81-83 (1938) (Сл.248).⁴⁵⁶ Зграда је решена прожимањем мо-

⁴⁵⁵ Ђурђевић, „Прилог проучавању делатности“, 161.

⁴⁵⁶ Ђурђевић, „Прилог проучавању делатности“, 163; Латинчић, „Валериј Владимирович Сташевски, 191; Кадијевић, „Експресионизам у београдској архитектури“, 72.

Валерије Сташевски је руски емигрант, који је у стамбеној архитектури Београда између 1935 и 1941.

дернистичких и експресионистичких елемената, садржаних у наизменичном ритмичном преламању степеневане фасаде, где је померањем угаоних оса из хоризонталне равни створен утисак умножених вертикалних прамаца.

19.7.9. Примери из стамбеног опуса Бранислава Маринковића

Попут Најмана, Бранислав Маринковић је био један од оних неимара превасходно опредељени за модернизам, али спремни да се опробају и у другим стилским приступима. Тако је у неокласицистичком маниру по његовом пројекту реализована зграда на углу Кумановске 2 и Булеvara краља Александра (1936) (Сл.249).⁴⁵⁷ Подизањем ове зграде употпуњено је историјско језгро Булеvara, са академским и неокласицистичким грађевина у непосредној близини, зграде Техничког факултета, Универзитетске библиотеке и Архива Србије. Зграда је типичан пример неокласицистичког обликовања. Има заобљену угаону партију и згуснуте волумене фасадног платна. Дуги неокласицистички ризалити са псеудојонским капителима, акцентују вертикалу угаоне парије. Истакнути балкон са балустрадама на првом спрату, декоративни надпрозорници, и дубоки конзолни венац између другог и трећег спрата употпуњавају репертоар не-

Сл.249. Зградана углу Кумановске 2 и Булеvara краља Александра, Београд.

окласицистичких мотива. Уличне фасаде су решене тако што је на краћем потезу Кумановске улице, развијен систем лучних ниша са стилизованим лучним прозорима, и псеудојонским ризалитима. Потез са Булеvara краља Александра је нешто разуђенији. Такође је вертикално рашчлањен фасадним нишама и ризалитима са јонским пи-

године, оставио изузетно дубок траг. У овом периоду, потписао је око три стотине пројеката за стамбене зграде (В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ).

⁴⁵⁷ Banović, *Beograd 1930-2009*, 419.

Сл.250. Зграда у Голсфортијевој 2, Београд.

Сл.251. Зграда инжењера Закса у Француској Улици у Београду

ластрима, а у репертоару пластичне декорације нашли су се и медаљони.

У Маринковићевом модернистичком стамбеном опусу издвојила се зграда Голсфортијевој улици 2 (1938) (Сл.250).⁴⁵⁸ Кубичним волуменима, архитекта је остварио композицију изражених визуелних квалитета, са дугим чврстим линијама, степенованим фасадама, усеченим балконима и великим прозорима. Угаони мотив наглашен је кутијастим кровним мотивом и равном силуетом кровне платформе. Структурални карактер зграде до изражаја долази и на ужој фасади, са балконима и кровним гредама.

19.7.10. Примери из стамбене архитектуре Леонида Макшејева

По пројекту арх. Леонида Макшејева, подигнута је зграда Самуила Закса у Француској 22 (1938), награђена наградом за најлепшу фасаду (Сл.251).⁴⁵⁹ Модернистички обликована фасада, уклопљена је у асиметричну композицију са згуснутим средишњим и разуђеним крилима причеља. Обликована је применом система балкона и прозора. Дуги стаклени панели отварају

⁴⁵⁸ Martinović, *Moderna Beograda*, 77.

Архитекта Бранислав Маринковић је између 1935 и 1941. године за Београд пројектовао око педесет стамбених објеката (В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ).

⁴⁵⁹ „Конкурс за најлепшу фасаду у Београду“, *Политика*, Новембар 9, 1938, 15; Р., Која од престоничких зграда сазиданих за последње три године има најлепшу фасаду?, *Политика*, Фебруар 4, 1939, 13; Р. Ст., „Поводом конкурса за најлепшу фасаду у Београду“, *Политика*, Фебруар 11, 1939, 13; Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 52.

Сл.252. Зграда Драгана Златовића, Косовска 28, Београд.

масивну структуру првог и другог спрата. Различитим распоредом прозорских отвора, плошна фасадна вертикала добила је хоризонталне акценте. Силуета уличне фасаде закључена је применом отворених viseћих балкона.

Строги модернистички аранжман, Макшејев је применио на решењу четвороспратне зграде Драгана Златовића у Косовској 28 (1939) (Сл.252).⁴⁶⁰ У средишњем потезу, дуж читаве фасаде, усечена је кутијаста форма, строгих линија, уоквирена са системом фасадних греда. Са страна су плошна зидна платна са великим правоугаоним прозорима. Целина је

завршена са viseћим отвореним терасама, препознатљивим моривом у Макшејевог градитељском рукопису.

19.7.11. Примери из стамбене архитектуре Милана Минића

На истеку Међуратног доба, вредним остварењима функционалистичког карактера издвојио се Милан Минић. По његовом пројекту, током 1940. у Цетињској улици, на данашњем броју 6, саграђена зграда Спире Марчетића. Нацрт је потписао инж. Ђорђе Лазаревић, али је аутор идејног пројекта био арх. Минић.⁴⁶¹ Зграда је изведена у модернистичком маниру са наглашеном функционалистичким карактеристикама. У приземљу су смештени функционално уређени дућани, док су на спратовима станови.⁴⁶² Композиција је постављена тако да су станови распоређени дуж улучне

⁴⁶⁰ „Списак лица којима су издате грађевинске дозволе за зидање нових зграда или одлуке председника Општине града Београда за разне радове у месецу аргусту 1938 год.“, *Општинске новине* 56, бр.39-40 (1938): 442.

⁴⁶¹ Кадиевић и Марковић, *Милан Минић*, 80.

Београдској станоградњи између 1935 и 1941. године, архитекта Милан Минић допринео је са свега неколико пројеката, запажених архитектонских квалитета (В.: БОН од 1935. до 1941. године, и Техничку документацију ИАБ).

⁴⁶² Кадиевић и Марковић, *Милан Минић*, 80.

Сл.253. Зграда, Бирјузова 10, Београд.

Сл.254. Зграда Милутина Месаровића, Београд.

регулације, а остале просторије на дворишној страни. Фасаде су обликоване неупадљиво. Рашчлањене су уједначеним прозорским низовима, са малим висечим балконима, по чему се надовезују на рационалистички смер касномодернистичке стамбене архитектуре.⁴⁶³

Сличан приступ, Милан Минић применио је на пројекту зграде у Бирјузовој 10 (1940) (Сл.253). Зграда је подигнута за потребе бифеа и додатних соба за хотел Мажестик, па је конструктивно везана за његову бочну страну.⁴⁶⁴ Структуралност грађевине, изражена је у приземљу, наглашавањем вертикалних греда. Масивни рамовски оквир са великим правоугаоним прозорима, примењен је и на првом спрату. Зграда има још четири спрата који су обликовани, развијањем равног фасадног платна, без пластичног украса. Редови уоквирених правоугаоних прозора, усправљених и положених, формирају наизменичан ритам, вертикалних и хоризонталних потеза.

19.7.12. Примери београдске стамбене архитектуре у опусима других градитеља

По пројекту Андреја Папкова подигнуто је репрезентативна зграда индустријалца Милутина Месаровића у Крунској 22 (1935-1936) (Сл.254).⁴⁶⁵

⁴⁶³ Ibid.

⁴⁶⁴ Banović, *Beograd 1930-2009*, 113.

⁴⁶⁵ ИАБ, 24-1-1935; Ђурђевић, „Архитект Андреј Васиљевич Папков“, 302-303; Церанић, „Делатност

Сл.255. Зграда Драгољуба Марковића,
Бирјузова 11, Београд.

Сл.256. Зграда Александра Новаковића,
Кумановска 4, Београд.

Синтезом академских и неокласицистичких облика остварена је компактна композиција уличне фасаде, дуж које се пружају стилизоване лезене са капителима, стопљене са блоковском структуром овог здања. Степенованим вертикалних поља између лезена, формирани су плитке нише у које су усечени прозори, лучних и правоугаоних облика. Средишњи део има балкон и лучну нишу са скулптуром.

Зграда Драгољуба Марковића у Бирјузовој 11 (1936), саграђена је по пројекту арх. Бориса Фесенкова (Сл.255).⁴⁶⁶ Улична фасада има модернистички обрађену фасаду. Плошне форме, потцртана вертикала структуре између прозора, кружни медаљони, и валовити подпрозорни парапети, пласирани у симетричном композиционом поретку, створили су модернистички концепт запаженог, али и умереног интензитета. Симетрична композиција уличне фасаде још доследније је примењена на згради Александра Новаковића у Кумановској 4 (1936), арх. Милана Јовановића (Сл.256).⁴⁶⁷ Строга подела

архитекте Андреја Васиљевича Папкова“, 73.

⁴⁶⁶ ИАБ, 12-50-36.

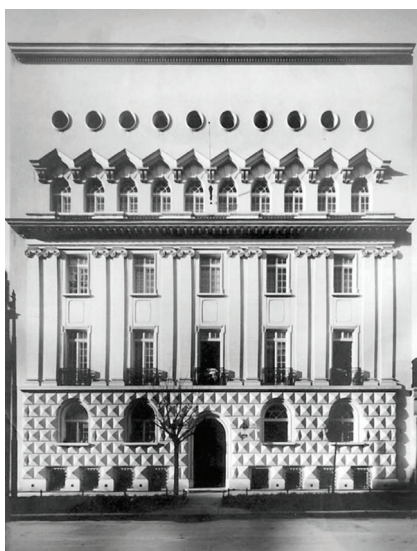
Архитект Борис Фесенков је између 1935 и 1941. пројектовао око педесет стамбених зграда у Београду (В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ-а).

⁴⁶⁷ ИАБ, 10-23-36.

Архитекта Милан Јовановић је у раздобљу од 1935 до 1941., пројектовао око петнаест стамбених зграда у Београду (В.: Београдске општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ-а).

Сл.257. Зграда Николе Хаџипоповића, Хиландарска 21, Београд.
Извор илустрације: Тошева, *Бранислав Којић*, 86.

Сл.258. Зграда Недељковић на углу улица Ломине и Краљице Наталије, Београд.
Извор илустрације: *Наслеђе IX* (2008): 167.

фасадног платна на наглашени средишњи, и повучене бочне делове, са улазом у средишњем трактом одражава манир позног модернизма. Прозори су уоквирени, приземље је обложено каменим квадерицама, средишње зидно платно украшено је венцима и правоугаоним пољима, док је кровни појас наглашен стрехом.

У стилу модернизма подигнута је зграда Николе Хаџипоповића у Хиландарској 21, која је саграђена по пројекту арх. Бранислава Којића (1936-1937) (Сл.257).

Решење унутрашњег простора има типичне одлике међуратног београдског стана, са собама и купатилом окренутим према улици, и кухињом, предсобљем и собом за послугу орјентисану према дворишту. Фасадне површине, акцентоване су у средишњем делу, перфориране су једноставним отворима и балконима на углу, чија се ограда са хоризонталном траком по средини среће на многим Којићевим објектима.⁴⁶⁸

Упоредо са модернистичким објектима, подизани и неокласицистички објекти, какав представља зграда Недељковић (1937), саграђена на углу улица Ломине и Краљице Наталије по пројекту арх. Војина Симеоновића (Сл.258). Два тракта основе, посјена су

средишњим трактом, тако да је облик основе приближан слову Н.⁴⁶⁹ Симетрична композициона поставка главне фасаде, са улазом у средишту фронта и хоризонталном поделом на три целине. У приземљу је развијена рустична ромбоидна плата са правоугаоним прозорима у сутерену и мањим лучним у приземљу. Приви и други спрат профилисани

⁴⁶⁸ ИАБ, 1-12-27, ИАБ, 5-27-31, ИАБ, 20-20-36; Тошева, *Бранислав Којић*, 85-86.

Архитекта Бранислав Којић је у периоду између 1935 и 1941. године, пројектовао око петнаест зграда. (В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ-а).

⁴⁶⁹ Туџић, „Дело архитекте Војина Симеоновића, 166-167.

су удвојеним псеудојонским пиластрима између којих су смештени уоквирени правоугаони прозори. Између другог и трећег спрата постављен је развијени конзолни венац. У темену завршног спрата отворен је низ малих лучних прозора, са изломљеним фризом и конзолама које профилишу плошну зидну површину. Изнад је постављен низ окулуса.

Сл.259. Зграда Јулке Бајлони у Улици Џорџа Вашингтона 2, Београд.

Сл.260. Зграда у Таковској 29, Београд.

Истакнут пример београдске стамбене архитектуре је зграда Јулке Бајлони у Улици Џорџа Вашингтона 2 (1937), која је саграђена по пројекту арх. Богдана Несторовића (Сл.259). Положај и облик парцеле захтевали су од пројектанта специфичан приступ у пројектовању овог објекта. Несторовић је то обавио на сасвим савремен начин. Посебну пажњу, посветио је угаоном мотиву који има наглашену црту монументалног израза.⁴⁷⁰ Усецањем угла и применом монолитних греда, наглашена је вертикала прочеља. Бочне стране су подељене на високо приземље и спратни појас. Приземље се надовезује на регулацију угаоног улаза, док је спратни део знатно истурен. У решењу фасада примењен је модернистички концепт са плошним фасадама и прозорским отворима, са увученим завршним спратом. Збијањем и разуђивањем маса, остварена је изразита ритмичност уличних волумена зграде.

У стамбеној изградњи опробао се арх. Бранко Максимовић, архитекта који је превасходно бавио теоријом и урбанизмом. По његовом пројекту подигнута је зграда у Таковској 29 (1938) (Сл.260).⁴⁷¹

⁴⁷⁰ ИАБ, 10-19-37; Martinović, *Moderna Beograda*, 60; Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића*, 153.

Архитекта Богдан Несторовић је између 1935 и 1941. године, остварио мали опус стамбених зграда од свега неколико објеката, који су својом архитектонским вредностима заузели истакнуто место у српској архитектури овог доба (В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ-а).

⁴⁷¹ Martinović, *Moderna Beograda*, 62.

Сл.261. Зграда Видосава Јанковића, Краљице Наталије 23а, Београд.

Сл.262. Зграда Драгана Томљеновића, угао Улица 22. октобра и старца Вујадина, Земун.

Извор илустрације: Mitrović, Đorđe Tabaković, 130.

Објекат је решен у модернистичком маниру, применом класичних пропорцијских система и принципа композиционе симетрије, на згради је остварена веома функционална основа и складно компонована фасада.

Запажене опусе стамбених зграда, остварила је и неколицина младих архитеката, међу којима се издвојио Владета Максимовић. По његовом пројекту подигнута је зграда Видосава Јанковића у Улици Краљице Наталије 23а (1939) (Сл.261).⁴⁷² У архитектури ове зграде примењен је модернистички образац са балконском вертикалом у углу и плошним фасадним платном са по два уоквирена прозора и канелираним парапетима, који згради дају карактеристичан декоративни тон ар-нувоа.

Зграда индустријалца Драгана Томљеновића у Земуну подигнута је на углу Улица 22. октобра и старца Вујадина, по пројекту арх. Ђорђа Табаковића (1939) (Сл.262).⁴⁷³ Заобљени угао зграде завршен је застакљеном кулом и от-

ворен прозорском вертикалом. Између угла и бочне уличне фасаде уметнута је вертикална греда која висином надвишује кулу, а у укупној композицији појачава њену изражајност, па зграда у целини има експресионистичку изражајност. Главна фасада

Архитекта Бранко Максимовић је између 1935 и 1941. године у Београду пројектовао око петнаест стамбених објеката (В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ-а).

⁴⁷² Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 240-241.

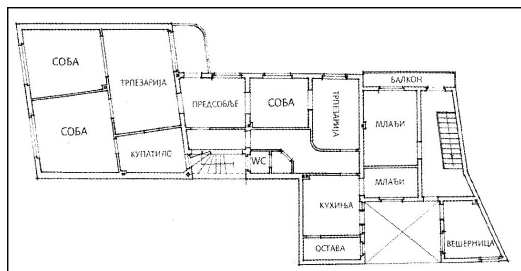
Архитекта Владета Максимовић је између 1935 и 1941. године, иако тада веома млад неимар у трећој деценији живота, успео реализовати око десет објеката (В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ).

⁴⁷³ Mitrović, Đorđe Tabaković, 130; Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, 183.

је функционалистички обликована са низовима уоквирених прозора, дуж плошних зидова главне фасаде.

19.8. Једнопородичне зграде у Нишу

19.8.1. Примери из нишког стамбеног опуса Александра Медведева

Сл.263. Зграда Бранка Митића, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерикић,
Модерна Ниша 1920-1941., 80.

Сл.264. Зграда Душана Јанковића, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерикић,
Модерна Ниша 1920-1941., , 142.

У стамбеној архитектури већих српских градова, период између 1935 и 1941., обележила је велика градитељска експанзија. Након Београда, највише се градило у Нишу, највећем центру Јужне Србије. У нишкој станоградњи, нарочито се истакао арх. Александар Медведев, један од главних модерниста међу руским емигрантима. На пројекту зграде Бранка Митића у Нишу (1935), применио модернистичка начела пројектовања (Сл.263).⁴⁷⁴ Улична фасада је решена симетричним распоредом елемената и маса. Канелирани углови и међупрозорски парапет, равне фасаде и уокшени кров, формулишу конвенционалну модернистичку целину, допуњену елементима ар-нувоа. Зграда је значајнија по свом просторном програму, будући да представља типичан пример модернистичког стана, са собама на уличној, и другим одељењима на дворишној страни. Необична основа зграде развијена је у дубину парцеле, тако што је развијена у две целине повезане дугим ходником.

⁴⁷⁴ Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 80.

По пројекту Александра Медведева подигнута је пословно-стамбена зграда Душана Јанковића у Вождовој 17 (1935) (Сл.264).⁴⁷⁵ На пројекту ове зграде, остварен је компактан однос између спољних и унутрашњих волумена. Складно композиционо решења, са масивним правоугаоним прозорима на првом и другом спрату, и кружни у поткровљу, отварају плошне површине фасадних платана. Заобљени висећи балкони, довршавају силуету уличне фасаде. Медведев је згради пројектовао као функционалну целину, приближно правоугаоне основе са типичним модернистичким распоредом, са собама на уличној, односно кухињама и оставама на дворишној страни. Физиономија фасадног платна слична је примерима који су у исто време подигнути у Београду, посебно у опусима арх. Бранислава Маринковића и Момчила Белобрка.

Слојевитост форме примењена је и на пројекту зграде Елијаса Варона (1936) у улици Књегиње Љубице 10, арх. Александра Медведева (Сл.265).⁴⁷⁶ Улична фасада решена је наглашавањем централног дела који је завршен једноставном атиком. Фасадна је завршена степенованим плитким нишама са улазом на прислоњеном страни. Зграда има и декоративни програм, у виду канелираних међупрозорских парапета у приземљу, и ребрасто обрађених поља приземне зоне средишњег дела грађевине.

Сл.265. Зграда Елијаса Варона, Ниш.
Аутор фотографије: Катарина Радовановић.

Модернистички приступ и елементе ар-декоа, Медведев је применио и на пројекту зграде Иге Димитријевића (1938-1939) (Сл.266).⁴⁷⁷ Зграда је решена наглашавањем канелиране угаоне вертикале која је завршена необично решеном балконском надстрешницом. Пословно-стамбена наме-на објекта дошла је до изражаја у јасном одвајању приземља и спратног појаса. У распореду унутрашњег простора,

⁴⁷⁵ Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 142; Медведев, *Пројекти и архитектура*, 38-39.

⁴⁷⁶ Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 82.

⁴⁷⁷ Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 156; Медведев, *Пројекти и архитектура*, 54-55.

Сл.266. Зграда Иге Димитријевића, Ниш.
Аутор фотографије: Катарина Радовановић.

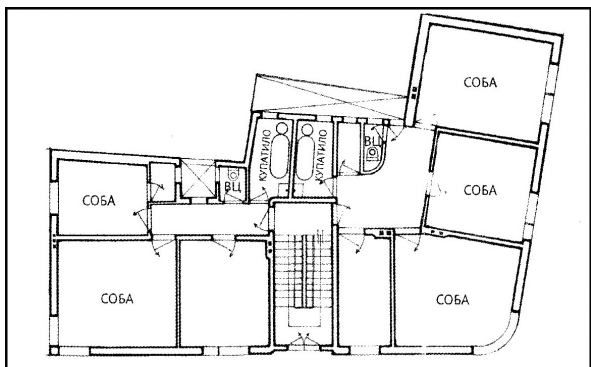
Сл.267. Зграда Драгољуба Дикића, Ниш.
Аутор фотографије: Катарина Радовановић.

примењен је модернистички принцип организације соба и салона око уличних потеза, и остава, кухиња, предсобља, купатила и степенишних комуникација са дворишне стране. Четвороспратна конструкција зграде у силуети спољашњих волумена наговештена је хоризонталним развијањем фасадних платана. Редови правоугаоних прозора и канелираних парапета, угаони балкони, показују склоност ка ликовности и декоративности спољашњих волумена здања. Ова зграда је најрепрезентативније остварење у стамбеном опусу арх. Медведева.

Прочишћенији модернистички карактер, Медведев је остварио на згради Драгољуба Дикића у Рајићевој 3 (1939) (Сл.267).⁴⁷⁸ На уском уличном фронту ове узидане троспратнице, архитекта је минималним средствима развио вертикалу фасадног платна. Различита висинска нивелација кровног појаса, извучена надстрешница на улазу и балкону трећег спрата, формулисали су архитектонски концепт формалног модернистичког програма. Склоност ка ликовним наративима, дошла је до изражаја применом плитке вуте, која по вертикали раздваја две вертикале плошног фасадног платна, и канелирањем зидног парапета на завршном

спрату. По својој необичној архитектури, ова зграда спада међу најоригиналније примере касног модернизма у нишкој стамбеној архитектури.

⁴⁷⁸ Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 144.

Сл.268. Зграда Розалије Негро, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 91.

Сл.269. Зграда Љубомира Јовановића, Ниш.
Аутор фотографије: Каратина Радовановић.

Зграда Љубомира Јовановића у Улици Душановој 55 (1935), грађена је као угаони објекат, маркирањем угла између уличне и дворишне фасаде. Грађена је по пројекту Драгољуба Милићевића (Сл.269).⁴⁸⁰ Основа зграде је развијена у дубину плаца. Улаз је постављен на углу са дворишне стране. Сходно модернистичкој пракси, собе су распоређене на уличној регулацији, средишњи део заузима хол, док су купатило, оставе и кухиња распоређене на дворишној страни. На углу је постављен затворени viseћи балкон, док је композиција завршена плитком надстрешницом. Фасадна платна

19.8.2. Примери из стамбеног опуса Драгољуба Милићевића

По идејном решењу инж. Драгољуба Милићевића, саграђена је зграда Розалије Негро у Шуматовачкој улици (1935) (Сл.268).⁴⁷⁹ Објекат има наглашену улазну партију, око које је развијена типична модернистичка композиција, са собама на угаоном уличном потезу, те купатилом, трпезаријом и помоћним одељењима на дворишној страни. Функционалистика организација до изражаја је дошла и на решњу фасадног платна, са усеченом улазном вертикалном, коју чини увучени улаз и уоквирени стаклени прамац, који се завршава кубичном кулом. Дуги фасадни потези решени су комбиновањем хоризонтала зидног платна и правоугаоних прозора.

⁴⁷⁹ Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 91.

⁴⁸⁰ Ibid., 106.

Сл.270. Зграда Загорке Ракић, Ниш.
Аутор фотографије: Каратина
Радовановић.

Сл.271. Зграда Видана Живковића,
Ниш.
ауторска фотографија: Каратина
Радовановић.

су профилисана подеоним венцима, који формирају хоризонталне појасе, са великим прозорима и канелираним зидним парапетима. Кровни покривач има плитке четвороводну силуету, по узору на традиционалне обрасце.

У обимном стамбеном опусу Драгољуба Милићевића, издвојила се и зграда Загорке Ракић у Душановој улици (1938) (Сл.270).⁴⁸¹ Зграда представља пример модернистичког обликовања, како у решењу основе, тако и у елевацији фасада. Неправилан облик парцеле, утицао је на укошеност бочних зидова и извесну ромбоидност основе. Улазна партија отворена је са улице, чиме је омогућена добра повезаност унутрашњег простора. Основа је организована око великог предсовља које повезује собе на уличном потезу, са кухињом, оставом, верандом, терасом и купатилом на дворишној страни. Модернистичка целина остварена је вертикалним рашчлањавањем фасаде, са повученим улазом и вертикалом стакленог прамца на углу, односно развијањем осталог дела фасаде са правоугаоним прозорима и подеоним венцима.

По Милићевићевом пројекту, на углу Хајдук Вељкове и улице Томе Росандића, подигнута је и двоспратна зграда Видана Живковића (1940) (Сл.271).⁴⁸² Зграда је дозидана са још два спрата па је делимично издубила своја првобитна обележја. Приземље и два спрата, задржала су првобитни карактер. У композиционој целини издвојена је плошна вертикала угала, на који су надовазана бочна крила, наглашеног хоризонталног пружања. Веза између угаоног прамца и фасада остварена је применом усечених

⁴⁸¹ Ibid., 87.

⁴⁸² Ibid., 132.

заобљених балкона. Велики правоугаони прозори, канелирани допрозорни парапери, како на углу, тако и на фасадама, које су издељене подеоним венцима. Доградњом зграде, изгубљена је првобитна традиционално обликована силуета кровног покривача.

19.8.3. Примери из стамбеног опуса Десимира Мишића

Сл.272. Зграда Трајка Ристића, Ниш.
Аутор фотографије: Каратина Радовановић.

Сл.273. Зграда Стефановић и Шумарац, Ниш.
Аутор фотографије: Каратина Радовановић.

На углу Обреновачке и Душанове улице (1935) по пројекту инж. Десимира Мишића подигнута је пословно-стамбена зграда Трајка Ристића (Сл.272).⁴⁸³ Приземна зона овог угаоног објекта урађена је за пословни простор, док је спратни стамбени део проширен еркером. Степенишни простор је бочно постављен и представља вертикални акценат доминантно хоризонталних потеза. Своју обликовност објекат заснива на односима волумена, и геометријској декорацији спратних међупрозорских парапета. Заобљена фасада другог спрата, развијена на ужем фасадном потезу, а прекинута на дужем, те као таква завршава композициону целину објекта. На врху спратног дела, примењен је модернистички мотив носача заставе. Фасаде су профилисане дугим подеоним венцима, који издвајају хоризонталне зоне плошног зидног платна и прозорског појаса. По пројекту Десимира Мишића, подигнута је и стамбено-пословна зграда Стефановић и Шумарац (1940) (Сл.273).⁴⁸⁴ Решење ове узидане четвороспратнице, је решено применом конвен-

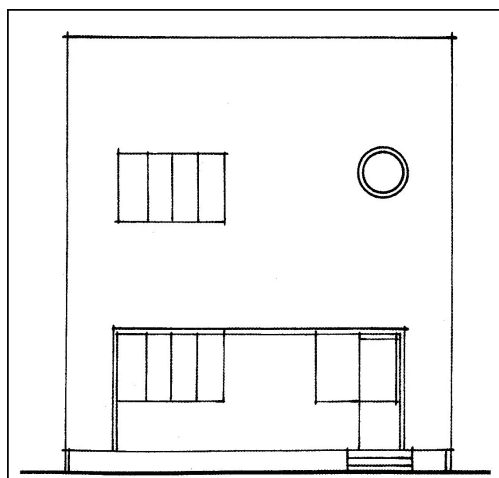
⁴⁸³ Ibid., 102-103.

⁴⁸⁴ Ibid., 166.

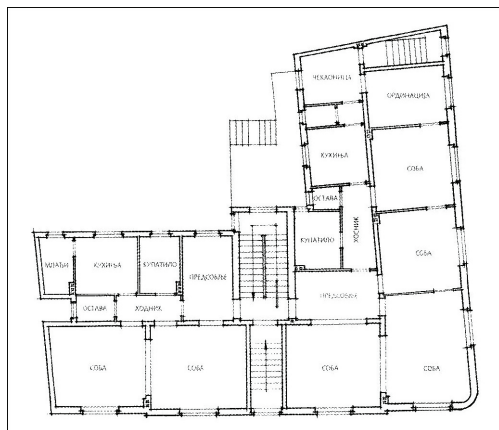
ционалног просторног програма, око симетрично постављене улазне комуникације. Улична фасада има истакнуту вертикалност, која је постигнута висинским развијањем зграде на уској парцели. Фасада је решена наизменичним понављањем прозорских редова и канелираних зидних платана, док је целина завршена симетричним плошним парапетом.

19.8.4. Примери из опуса осталих градитеља нишке стамбене архитектуре

У нишкој стамбеној архитектури деловали су и други неимари. Они нису имали обим наруџбина Медведева, Милићевића или Мишића, али су ипак имали једнако

Сл.274. Зграда Исака Мандиловића, Ниш. Извор илустрације: Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 81.

Сл.275. Зграда Стевана Вукашиновића, Ниш. Извор илустрације: Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 81.

вредна остварења. По пројекту београдског градитеља, арх. Јосифа Албале подигнута је зграда Исака Мандиловића у Вождовој 14 (1936) (Сл.274).⁴⁸⁵ Ова, данас непостојећа зграда, имала је једноставно композиционо решење. Уоквирена улазна партија, по један правоугаони и кружни прозор на спрату, једини су елементи ове једноставне функционалистичке целине. Основа је имала издужен облик, развијен у дубину плаца, са укошеним бочним зидовима и заобљеним улазним делом на дворишној страни. Функционалистички уређен простор има модернистички решена зграда Стевана Вукашиновића (1936), подигнута на углу Бучићеве и Јеронимове, по пројекту Драгољуба Живковића (Сл.275).⁴⁸⁶ Модернистички програм доследно је спроведен распоређивањем соба дуж уличних потеза и осталих просторија са унутрашње

⁴⁸⁵ Ibid., 81.

⁴⁸⁶ Ibid., 125.

стране. Зграда има два повезана улаза са уличне и дворишне стране. Фасаде су обликоване маркирањем средишње и повлачењем угаоних страна. Прозори и парапети са ромбоидним моривима испуњавају приземље и први спрат, док је други у средишњем делу отворен прозорима и профилисан венцима, док је са страна развијен у виду плошних зидних платана.

По пројекту арх. Всеволода Татарина, пројектанта нишког Позоришта, на Синђелићевом тргу подигнута је стамбена зграде „Бановинска“ (1938) (Сл.276).⁴⁸⁷ Дводелна хоризонтална маса, испуњена је низовима прозора и канелираним парапери-ма. Оса симетрије наглашена је улазном вертикалом са носачем заставе. Са обе стране, развијена су два симетрична опозитна фасадна платна. Отворено приземље има колонаду од масивних округлих стубова. Улаз је маркиран плитком надстрешницом. Са обе стране централног вертикалног стуба, груписани су балкони. Зграда има високо приземље и три спрата. Композиција је завршена равном линијом кровног завршетака. Као могућа инспирација, у литератури је издвојена архитектура великих насеља и

Сл.276. Зграда Бановинска, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 170.

колективних стамбених зграда, каква су пројектовали велики немачки архитекти, Адолф Лос, Ј. Франк, Ото Вагнер, Х. Геснер, Валтер Гропију, Бруно Таут и други.⁴⁸⁸

По пројекту инж. Радомира Новаковића у Учитељ Тасиној улици подигнута је зграда Миодрага Николића (1939) (Сл.277).⁴⁸⁹

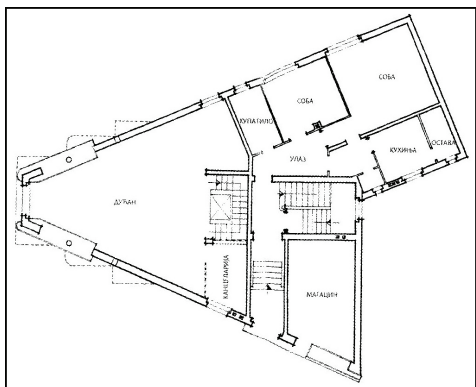
⁴⁸⁷ Ibid., 170.

⁴⁸⁸ Ibid.

⁴⁸⁹ Ibid., 146.

Сл.277. Зграда Миограда Николића, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 146.

Сл.278. Зграда Мите Величковића,
основа, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 146.

Грађена на уској парцели, зграда је развијена у висину, па има наглашену вертикалу пружања. Уоквирени улаз отворен је на узиданој уличној страни. Изнад улаза је отворен кружни прозор. Зграда има приземље, два спрата и поткровље. Парови од по два уоквирена правоугаона прозора са подеоним парапетима налазе у приземљу и на спратовима. Композиција је завршена декоративним конзолним венцем у поткровном појасу.

За разлику од претежно декоративистичког и функционалистичког програма нишке стамбене архитектуре, било је и изузетака. Такав пример је стамбено-пословна зграда Мите Величковића, подигнута на углу Топличине и Соколске улице, пројектанта арх. Марка Бојића (Сл.278).⁴⁹⁰

За разлику од сродних угаоних решења, која су одражавала функционалистичко модернистички програм, арх. Бојић је применио експресионистичко решење. Оштри углови, формирају основу приближно троугаоног облика, без сродних примера у српској стамбеној архитектури. Облик основе, утицао је на неконвенционалан распоред унутрашњег простора, са дућаном на углу,

и собама, кухињом и осталим просторима на дворишном крилу. Сужени угао, са обе стране маркиран је заобљеним вертикалним прамцима. Улаз је отворен са уже уличне фасаде и везан са стамбеним и пословним простором. Плошне фасаде са централним груписањем правоугаоних и кружних прозора, разуђеност спољашњих и збијеност унутрашњих потеза, одражавају пуристичко схватање форме.

⁴⁹⁰ Ibid., 152.

Сл.279. Зграда Стојана Китановића, Ниш.
Аутор фотографије: Катарина Радовановић.

Сл.280. Зграда Драгише Цветковића, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерикић,
Модерна Ниша 1920-1941., 179.

Елементи експресионизма, испољени су на још једном угаоном решењу, згради Стојана Китановића у Хајдук Вељковој улици (1940) (Сл.279).⁴⁹¹ Зграда је подигнута по пројекту арх. Глигорија Ташковића. Верикална укошена кубична структура, усечена је у уже фасадно крило, са којим је спојена висећим затвореним балконима који се сужавају према углу. На исти начин везана је супротна фасада. Спратни појас је структурално наглашен, а решен је развијањем плошних зидних трака и уоквирених парова прозора.

Функционалистички модернизам, у готово аваргандном виду, примењен је на решењу зграде тадашњег председника владе Драгише Цветковића у Хрељиној улици (1940) (Сл.280). Зграда је подигнута по пројекту хрватског арх. Драга Иблера, захваљујући везама које је Цветковић имао са загребачким архитектама.⁴⁹² Грађена је као узидани објекат. Има укошену фасаду у коју су усечене

балконске нише. Спољна површина затворених балкона даје хоризонталне акценте, којима ублажава вертикалност блока уличне стране.

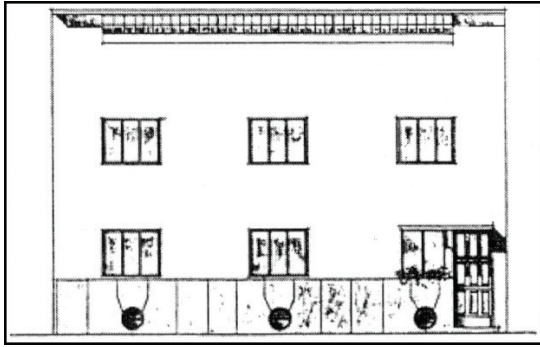
19.9. Примери из новосадског стамбеног опуса Ђорђа Табаковића

По пројекту арх. Ђорђа Табаковића у Новом Саду је саграђена зграда Андрије Вељковића (1935) у Улици Стевана Брановачког (Сл.281).⁴⁹³ Оригинални пројекат

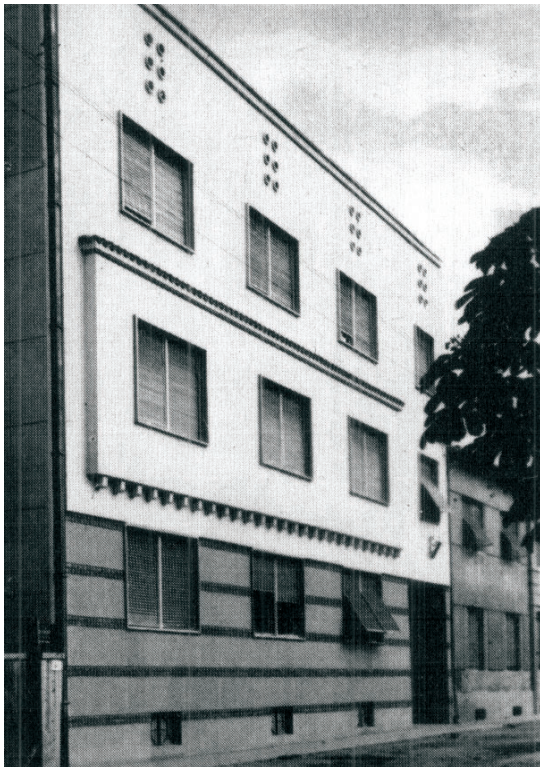
⁴⁹¹ Ibid., 134.

⁴⁹² Ibid., 179.

⁴⁹³ Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 89-91.

Сл.281. Зграда Андрије Вељковића, Нови Сад.
Извор илустрације: Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 91.

Сл.282. Зграда Јованке Милић, Нови Сад.
Извор илустрације: Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 92.

открива функционалистички приступ у организовању стамбених јединица, уз минималистичку естетику фасадног платна. На равној површини фасадног платна, изнад високом базе са окулусима, распоређени су велики прозори. Поткрвни венац решен је у виду слојевите хоризонталне траке.

По Табаковићевом пројекту у Улици Васе Стајића 14 подигнута и зграда Јованке Милић (1939) (Сл.282).⁴⁹⁴ Архитектуру овог објекта карактерише доследност првобитном концепту, као и одсуство радикалнијих решења, којима је Табаковић био склон у пројектовању породичних објеката. Новина коју доноси овај објекат, огледа се у измењеном растеру отвора са великим улазним ходником са стране који је понављао форму и функцију традиционалних ајнфорт улаза.⁴⁹⁵ Улаз је отворен на десној узиданој страни, заобљене је форме. Приземни појас формиран је комбиновањем три прозора,

вештачког камена, малтерисаних површина и фуговане опеке, што је асоцирало на византијски начин градње. На првом спрату конструисан је плитки, назубљени фасадни еркер са три уоквирена правоугаона прозора, који је завршен таласастим кровом, мотив који је Табаковић често користио у свом сакралном опусу. Други спрат је развијен као равна зидна плога, са четири уоквирена прозора и малим мултиплицираним окулусима изнад. Композиција је завршена равном кровним венцем.

⁴⁹⁴ Ibid., 97.

⁴⁹⁵ Ibid.

19.10. Примери из стамбене архитектуре Скопља

Одлике скопске стамбене архитектура по много чему су биле саобразне градитељским програмима који су спровођени у престоници, и већим српским градовима. Томе је несумњиво допринео удео градитеља који су долазили из Београда и Ниша, као и централизација институција које су каналисале градитељске токове, односно њихова упућеност на Министарство грађевина и друге државне службе.

По пројекту Јана Дубовог у Улици Орце Николова 115, у Скопљу, подигнута је стамбена зграда породице Буста (1936).⁴⁹⁶ Пројекат представља типично модернистичко решење. Настао је као резултат пројектантских искустава која је претходних година Дубови стекао у београдској станоградњи. У архитектури зграде Буста, правоугаони волумени стављени су у слободне просторне односе.⁴⁹⁷ Правоугаони волумен зграде, настао је као резултат слободног третмана основе. Интензиван однос између празних и пуних површина, геометризам форме, велики прозори и декоративни мотиви, говоре о архитектури рационалистичке линије модернизма. У композицију је уведена и боја, која је пројекат приближила естетици ар-нувоа.

По пројекту арх. Глигорија Ташковића, аутора који је деловао у нишкој стамбеној архитектури, у Скопљу је 1940. подигнута стамбена зграда, на углу улица Орце Николо-

Сл.283. Стамбена зграда на углу улица Орце Николова и Лењинове, Скопље.

Извор илустрације: Грчев, *Архитектонските стилови*, 368.

ва и Лењинове (Сл.283).⁴⁹⁸ Будући да је подигнута на углу улица, градитељски акценат је стављен управо на угаону партију. Применом озиданих висећих балкона, снажно заобљених углова, модернистичка поставка зграде, добила је експресионистичке акценте. Зграда има отворено приземље, намењено прословном простору, и четири спрата са стамбеним јединицама. Дуж вертикалног кубиса, плошних зидних платана, отворени су правоугаони прозори. Композиција је завршена дубоком кровном стрехом.

⁴⁹⁶ Дијана П. Милашиновић-Марић, *Архитекта Јан Дубови* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2001), 82.

⁴⁹⁷ Ibid.

⁴⁹⁸ Грчев, *Архитектонските стилови*, 368.

19.11. Једнопородична кућа у српској стамбеној архитектури 1935-1941.

19.11.1. Примери из београдске стамбене архитектуре

Српску стамбену архитектуру 1935-1941. обележила је изградња вишепородичних стамбених зграда. Заступљена је била и изградња једнопородичних градских кућа. Подизане су широм земље, за различите наручиоце, по пројектима реномираних градитеља, а делом су остале дела непознатих аутора. Одражавале су у различите стилске приступе, од историјских стилова до модернистичких творевина.

Склоност ка неостиловима посебно се осетила у стамбеном опусу арх. Милутина Борисављевића, пројектанта куће Ружице Симовић (1935) у београдском насељу Вишњица. Борисављевић је као француски ђак током читаве каријере остао веран француском академизму. Симетрична композиција примењена је у решењу како унутрашњег простора, тако и спољашњих волумена. У обради фасада доминира средишњи део са балконом и улазом. Прозори су уоквирени канелираним пиластрима са конзолним испустима.⁴⁹⁹

По пројекту арх. Михаила Радовановића, саграђена је кућа браће Поповић у Београду (1937) (Сл.284).⁵⁰⁰ То је приземна кућа покривена са стрмим двосливним кровом. Равна

Сл.284. Кућа браће Поповић, Београд.

Извор илустрације: http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/kuca_prodice_popovic_predic.html.

зидна платна са уличне стране имају улаз у средишту потеза, и мале прозоре са дрвеним шалонима. Бочне стране су по средини наглашене вертикалом димњака који на обе стране надвисује кровни покривач. Као и главна фасада, и овде је свега неколико правоугаоних прозора, и два мала окулуса. У

⁴⁹⁹ ИАБ, 40-14-1931; Ковачић, „Прилог познавању архитектонског опуса Милутина Борисављевића“, 100.

⁵⁰⁰ Споменик културе. Кућа породице Поповић-Предић, Пушкинова 21, Решење Завода за заштиту споменика културе града Београда бр. 1450/1 од 31.12.1973.

Архитекта Михаило Радовановић, је између 1935 и 1941. године пројектовао око тридесет објеката (В.: Општинске новине од 1935. до 1941., и Техничку документацију ИАБ-а).

погледу стила, то је дело фолклористичког карактера, настало интерпретирањем традиционалних мотива, и њиховим транспоновањем у урбано градско језгро.

Инспирацију у неокласицистичкој архитектури, пронашао је арх. Григорије Самојлов, пројектант куће на углу Дурмиторске и кнеза Милоша (1938-1940) (Сл.285).⁵⁰¹ Ова монументална двоспратна грађевина састоји се од приземља и два спрата. У приземљу је примењена блоковска структура са лучним прозорима. Угао је заобљен, а улази постављени на угловима са обе стране улице. Фасаде су компоноване на исти начин, са удвојеним прозорима и паровима псеудокоринтских пиластера у средишњем делу, балкони имају ограду од кованог гвожђа, а између спратова распоређени су парапети са рељефном декорацијом. На угловима су распоређени једноделни прозори, док је

Сл.285. Кућа на углу Дурмиторске и кнеза Милоша, Београд.

Сл.286. Кућа у Милана Ракића 28, Београд.

једино са стране Дурмиторске улице на другом спрату примењена два прозора. Кровна конструкција наглашена је раскошним вишеслојним венцем на коме је постављена акротерија са балустерима и скулптурама. Кровни покривач је слојевит, на четири воде, у доњем делу отворен декорисаним кровним прозорима.

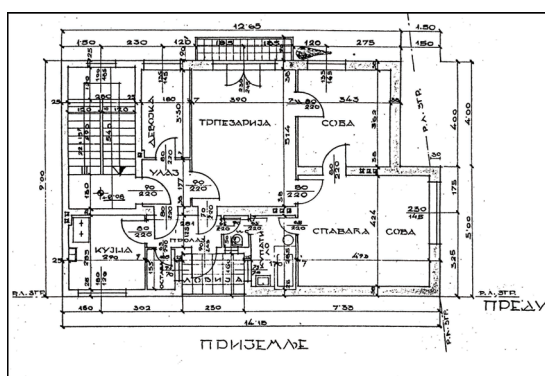
По пројекту арх. Владете Максимовића, у Улици Милана Ракића 28, подигнута је његова породична кућа (1940) (Сл.286).⁵⁰² Пројекат ове куће отворио је ново поглавље у истраживањима функције стана. Напуштена је традиционална модернистичка орјентација, и примењена нова студија простора по тада најновијим европским стан-

⁵⁰¹ Просен, „Прилог познавању београдског опуса Григорија И. Самојлова“, 100, 102.

⁵⁰² Martinović, *Moderna Beograda*, 68.

дардима. Ова истраживања пуну примену у српској средини добила су тек деценију након завршетка Другог светског рата.⁵⁰³ У средишту подужног блока, отворен је улаз са кратким ходником као повезном комуникацијом. На супротној стани су рапоређене собе, док су на дворишној стани кухиња и помоћни простори. У плани су отворена и две терасе, на наспрамним угловима. Они су посебно интересантни у спољашњој си-луети зграде, где су пласирани као затворене кутијасте форме. На фасадним платнима су распоређени прозорски отвори необичних решења и облика. У равни зидног платна отворени су окулуси и мањи правоугаони прозори, док су већи, померени у односу на раван фасадног платна. Акценат у композиционом решењу је на угаоној партији, са висећим дократним балконима и парпетним завршецима равног кровног појаса.

На истеку међуратног доба, вредним остварењима функционалистичког карактера издвојио се Милан Минић. По његовом пројекту, током 1940. на углу улица Крушевачке и Петроварадинске саграђена је кућа Јелене Стојановић (Сл.287). У разradi пројекта учествовао је и млади арх. Милорад Мацура.⁵⁰⁴ Објект је изведен у модер-нистичком маниру са наглашеном функционалистичким карактеристикама. Простор је уређен по „... принципима београдског међуратног стана, са трпезаријом у центру“.⁵⁰⁵ У сутерену, приземљу и на спрату, налазе се станови разуђене основе са малим бројем

Сл.287. Кућа Јелене Стојановић, Београд.
Извор илустрације: Кадијевић и Марковић,
Милан Минић, 136.

соба. Композиција је постављена тако да су станови усмерени ка унутра. Око асиметричног улаза развијене су безорнаменталне модернистички обликоване фасаде.⁵⁰⁶

Разноврстан стилски профил архитектуре београдских кућа, открива и кућа генерала Антоновића у Улици Љутице Богдана 40 (1940) (Сл.288).⁵⁰⁷ Настанак пројекта ове куће

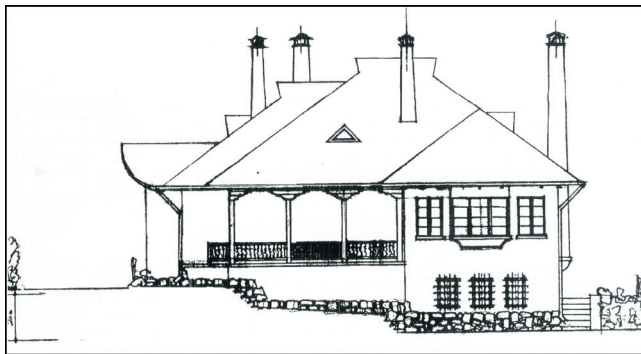
⁵⁰³ Ibid.

⁵⁰⁴ Кадијевић и Марковић, Милан Минић, 80-81.

⁵⁰⁵ Ibid., 81.

⁵⁰⁶ Ibid.

⁵⁰⁷ Тошева, Бранислав Којић, 113.

Сл.288. Кућа генерала Антоновића, пројекат, Београд.
Извор илустрације: Тошева, *Бранислав Којић*, 114.

настао је сталним консултовањем пројектанта и инвеститора. Којић је понудио неколико скица, па и предлоге о диспозицији и спратности, како би се наручилац могао одредити за ону која највише одговара његовим очекивањима. У погледу стила, Којић се определио за „... стил

наших старих господских кућа“.⁵⁰⁸ Прилагођена терену у паду, кућа на вишој коти има отворен дрвени трем, док је на нижој обликована у традиционалном маниру са сутереном и спратом. Фасадно платно је отворено правоугаоним прозорима, мањим и приземљу, и већих на спрату. Композиција је завршена стрмим традиционалним крововима са заломљеним теменима. Фолклористички репертоар облика завршен је високим димњацима са украсним капама.

19.11.2. Једнопородичне куће у војвођанском опусу Ђорђа Табаковића

Запажене реализације, имао је арх. Ђорђе Табаковић. По његовом пројекту на углу Радничке и Стражиловске улице у Новом Саду саграђена је кућа породице Рак (Сл.289).⁵⁰⁹ Реализованим архитектонским концептом, аутор је уметничко надахнуће нашао у модернистичкој естетици, која је у међуратном периоду била карактеристична за Корбизјеа и архитекте блиске модернистичком искуству Баухауса. Потпуно одсуство фасадног украса, равна кровна конструкција, минимализам у концепцији фасада и распоред унутрашњег простора чине ову кућу једним од најчистијих примера модерне стамбене архитектуре. Прозорски отвори су груписани око угаоне партије. Са уличне стране, фасада је суперпонирана, структурално наглашена и подужно развијена. Улаз је отворен у средишњој комуникацији, док су мали прозори отворени на спрату. Са су-

⁵⁰⁸ Ibid.

⁵⁰⁹ Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 91-92.

Сл.289. Кућа породице Рак, Нови Сад.
Извор илустрације: Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 92.

Сл.290. Кућа Ксеније Паланачки, Нови Сад.
Извор илустрације: Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 93.

Сл.291. Кућа Катарине Милић, Сремски Карловци.
Извор илустрације: Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 95.

протне стране, дворишна фасада се пружа у дубину плаца, и спојена је са попречним дворишним блоком. Ова кућа, један је од најоригиналнијих Табаковићевих пројеката за породичне зграде.

Мада је већи део свог градитељског опуса остварио у модернистичком стилу, Табаковић је у ретким приликама користио и традиционалне форме и мотиве. То је случај и са његовим пројектом за кућу Ксеније Паланачки која је подигнута у Улици Антона Чехова 24 (1937) (Сл.290).⁵¹⁰ Кућа је зидана као приземни објекат, плошних фасада које су отворене великим правоугаоним прозорима са дрвеним шалонима. Улаз је повучен са дворишне стране у позадински блок куће. Кућа је покривена традиционалним кровом пирамидалне силуете.

По Табаковићевом пројекту, 1938. подигнута је још једно значајно дело, кућа Катарине Милић у Сремским Карловцима, у Улици Митрополита Стратимировића 50 (Сл.291).⁵¹¹ Кућа је пројектована у фолклористичком

⁵¹⁰ Ibid., 92-93.

⁵¹¹ Ibid., 94-95.

маниру. Улична фасада је решена у виду еркера са стилизованим назубљеним фризом изнад приземља. Низови правоугаоних уоквирених прозора са дрвеним шалонима, пружају се у ниском приземљу и на спрату. На кућу се надовезује масивна зидана ограда са таласастом надстрешницом и лучном капијом. Кућа је покривена четвороводним пирамидалним кровом са дубоком стрехом, над којим се уздижу високи димњаци.

19.11.3. Примери кућа из нишке стамбене архитектуре

Међу најуспелије примере модернизма у нишкој стамбеној архитектури, потребно је уврстити кућу Андре Старчевића у Улици Вардарској 34 (1936) (Сл.292). Кућа је саграђена по пројекту инж. Десимира Мишића.⁵¹² У силуети зграде, доминира масивна заобљена угаона партија, са усеченом прозорском вертикалом од три прозора одељена са две монолитне греде. Улазна партија је постављена са бочне дворишне стране, развијањем степенишне етаже, са отвореном лођом равних линија. Фасада је рашчлањена подеоним венцем између сутерена и високог приземља, а исти мотив поновљен је и изнад прозорског појаса. Будући да није подигнута као слободностојећи објекат, са узидане стране објекта, фасадно платно је благо повучено из регулације

угаоног дела. Равна линија кровног завршетка ублажена је плитко укошеним кровним покривачем.

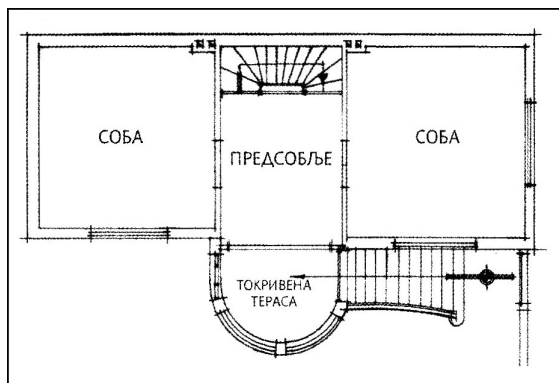
По пројекту инж. Драгољуба Милићевића подигнута је кућа Данице Богдановић у Капетана Косте 11 (1937) (Сл.293).⁵¹³ Попут већине нишких грађевина, и ова је развијена према унутрашњости парцеле. У организацији унутрашњег простора примењено је врло једноставно

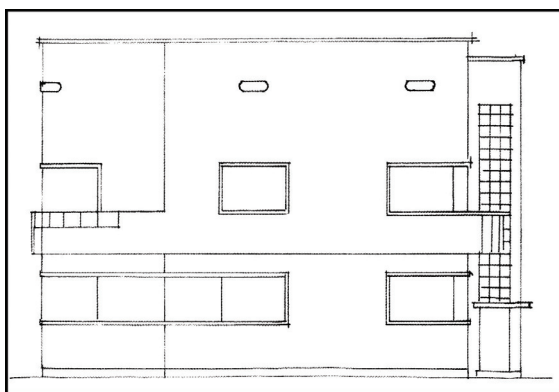
Сл.292. Кућа Андре Старчевића, Ниш.
Аутор фотографије: Каратина Радовановић.

⁵¹² Кековић и Чемерић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 57.

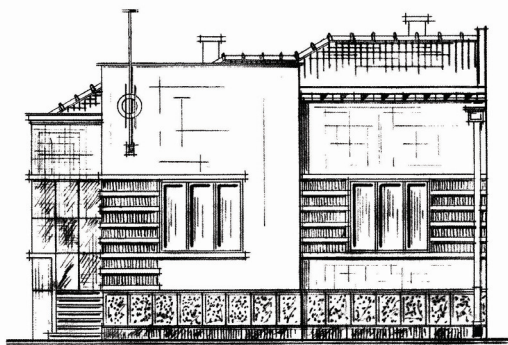
⁵¹³ Ibid., 46.

Сл.293. Кућа Данице Богдановић, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 57.

Сл.294. Кућа Александра Хаципешића, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 61.

Сл.295. Кућа Катарине Радченко, Ниш.
Извор илустрације: Кековић и Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941.*, 45.

решење са предсобљем у средишту тракта и две собе. Улазни део је посебно пројектован на бочној страни. Геометризму уличне фасаде супротстављени су закривљени волумени улазне партије.

Кућа Александра Хаципешића подигнута је на углу Јевремове и Синђелићеве улице (1937), по пројекту арх. Јосифа Албале (Сл.294).⁵¹⁴ Прочишћене површине, равне чврсте линије са уоквиреним прозорима у приземљу и на спрату, односно вертикални стаклени улазни кубус формулишу архитектуре, једноставне модернистичке изражајности, блиске геометријској естетици Баухауса. Склоност ка ликовним наративима остварена је уоквиравањем прозора, вертикалним и хоризонталним рашчлањавањем фасадних платана. Модернистичка форма употпуњена је равном линијом кровног покривача.

Модернистичка интерпретација, са обиљем декоративних елемената испољена је у архитектури куће Катарине Радченко (1940), грађене по пројекту арх. Александра Медведа (Сл.295).⁵¹⁵ У основи је развијена

типична модернистичка схема, са собама које су окренутим према уличној страни куће и осталим просторијама у дворишној страни. Одједи модерности испољени су

⁵¹⁴ Ibid., 61.

⁵¹⁵ Ibid., 45.

и у спољашњој архитектури, у поставци композиције и бочно постављеним мотивом носача заставе. Изразита склоност ка декоративним наративима, који су садржани у канелираним парапетима, декоративним венцима и оквирима, дефинисала је архитектуру ове зграде, и сврстала је међу најбоље примере нишког ар-декоа.

19.11.4. Примери кућа из стамбене архитектуре Скопља

Запажене реализације у стамбеној једнопородичној архитектури, српски неимари имали су у Скопљу, главном граду Вардарске бановине. Архитекти Петар и Бранко Крстић пројектовали су кућу Петра Здравева (1939).⁵¹⁶ Пројекат ове куће рађен је у модернистичком маниру. У конструктивном склопу, архитекте су одвојиле приземну и спратну зону. Постављањем улаза на углу са уличне стране, прочеље је обликовано развијањем дугих зидних хоризонтала, са уоквиреним прозорима и парапетима. Рашчлањавање приземља остварено је применом бојене полихромије. Спрат је решен применом пуних и отворених поља, усечених балкона, геометријским третирањем фасада, са малим прозором на углу, и три мала прозора уз терасу. Модернистичким принципи пројектовања, примењени су и код уређења унутрашњег простора, са собама орјентисаним према уличној комуникацији, и осталим просторијама са дворишне стране. Равне линије и чврсте форме, дефинишу архитектуру ове зграде као изразит пример функционалистички схваћеног модернистичког обликовања, једноставне минималистичке силуете, блиске начелима пуристичке линије међуратног модеризма.

У архитектури скопских кућа, заступљенија је била традиционалистичка линија, често интерпретирана у фолклористичком маниру. По пројекту арх. Јосифа Михаиловића, подигнута је његова породична кућа (1939) (Сл.296).⁵¹⁷ Објекат представља типичан пример фолклористичког обликовања, са обиљем традиционалних мотива, попут лучних лођа, четвороводних кровова, ћерамидног покривача и високих димњака. У архитектонску целину куће укључена је и зидана ограда, која је на углу спојена са прочелном фасадом и развијена дуж бочних страна. Пошто је кућа подигнута на на-

⁵¹⁶ Грчев, *Архитектонските стилови*, 376.

⁵¹⁷ Ibid., 307-308.

Сл.296. Кућа Јосифа Михаиловића, Скопље.
Извор илустрације: Грчев, *Архитектонските
стилови*, 308.

Сл.297. Кућа Љубе Маринковића, Лесковац.
Аутор фотографије: Александар Кадијевић.

гнутом терену, на нижој страни објекта пружа се масивни камени зид. Приземље је отворено низом прозора са заобљених ивица. На спрату су примењени велики правоугаони прозори са дрвеним шалонима, који оживљавају плошна фасадна платна. Кровни покривач је развијен на четири воде и има дубоку стреху. Угао је маркиран озиданом лучном лођом, на коју је надовезан viseћи балкон. Лучни отвори и ћерамидни покривач поновљени су на огради.

19.11.5. Кућа Љубе Маринковића у Лесковцу

Реномирани српски неимари, у стамбеној изградњи деловали у свим деловима земље. Тако је по пројекту арх. Бранисла-

ва Којића реализована кућа Љубе Маринковића на углу Улица Пана Ђукића и Благоја Николића у Лесковцу (1938) (Сл.297).⁵¹⁸ Зграда је типичан пример једнопородичне куће, једноставног просторног уређења, са средишњим холем око кога се гранају остале просторије. Стамбени део функционално је одвојен од радног простора и дневног боравка. Функционалистичка организација основе, рефлектовала се у спољашњој архитектури виле, компактних једноставних форми и чврстих линија. Модернистички обликована фасадна платна, допуњена су експресионистички обликованом улазном партијом, полуелиптичног облика и решењем кровног дела према Улици Благоја

⁵¹⁸ Снежана Тошева, „Два градитељска остварења Бранислава Којића у Лесковцу“, *Лесковачки зборник XXXV* (1995): 86-89; Александар Кадијевић и Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата* (Лесковац: Народни музеј, 1996), 77-79; Тошева, *Бранислав Којић*, 96; Александар Кадијевић, „Експресионистички упливи у међуратној архитектури Лесковца и околине -

Николића, са подеоном гредом и косим једносливним кровом. Са супротне стране, примењена је равна кровна платформа, којом је завршен кубични волумен зграде, са симетрично груписаним уоквиреним прозорима. Из сучељавања асиметрично и симетрично развијених потеза, формулисана је архитектура једноставног силуетног карактера, чврстих равних линија, отворених и затворених волумена.

19.11.6. Кућа браће Христифора и Благоја Паруновића у Власотинцу

У врхунска остварења модернистичке стамбене архитектуре, свакако спада кућа браће Христифора и Благоја Паруновића у Власотинцу (1938) (Сл.298). Објект је грађен по пројекту „... угледног неимара из Министарства грађевина“, највероватније арх. Душана Бабића.⁵¹⁹ Зграда је пројектована и реализована као модернистички објект, како у организацији основе, тако и у елевацији спољашњих волумена. У просторном програму је сходно модернистичким методама обликовања одвојен радни део од просторија предвиђених за одмор. Конструктивни склоп зграде формулисан је коришћењем једноставних форми. Фасаде су развијене кутијастих и заобљених форми које овој функционалистички решеној грађевини, дају извесне елементе експресионистичког обликовања. Равна и заобљена зидна платна, орворена су системом великих уоквирених правоугаоних и округлих прозора, који су распоређени

Сл.298. Кућа Христифора и Благоја Паруновића, Власотинце.

Извор илустрације: Кадијевић и Марковић, *Градитељство Лесковца и околине*, 123.

на читавом објекту. На споју кружног и кубичног крила куће постављен је пажљиво обликовани улаз. Дуж плошног зидног платна уличне стране, пристоњена је степенишна платформа, уоквирена са валовитим бедемом, који згради даје декоративну црту, блиску естетици ар-нувоа. Улаз је отворен у позадини надкривеног трема, који је профилисан

запостављена тема историографских истраживања“, *Лесковачки зборник* LIII (2013): 209.

⁵¹⁹ Кадијевић и Марковић, *Градитељство Лесковца и околине*, 117-119.

малим угаоним стубићем и плитком стрехом. Композиција је завршена равном плохом кровног покривача, који је подрцтан чврстим линијама кровног венца. Зграда нема пластичног програма, па је модернистички програм, главна формална одлика објекта, док је експресионистички слој истакнут имболизмом примењених модернистичких облика.

19.11.7. Кућа породице Брковић у Горњем Милановцу

Упоредо са развојем грађанске културе, одједи градитељских тековина западњачке провенијенције, почели су се осећати у стамбеној не само престонице и бановинских центара, већ и у малих градским средина. Карактеристичан пример тога, била је породична кућа Брковић, подигнута у Синђелићевој улици 7, у Горњем Милановцу (1939) (Сл.299).⁵²⁰ У архитектури ове куће евоцирани су елементи енглеских историјских стилова, интерпретирани на модеран начин. У центру композиције, нашао се велики лучни улаз, до кога води дводелна степенишна платформа. Са страна су прислоњена парови од по два стубића кружног пресека. Улаз је покривен плитком надстрешницом, док је композиција завршена забатним кровним завршетком, са два мала правоугаона прозора. Зидно платно прочеља је развијено у приземну структуру са по једним правоугаоним прозором. Кровни покривач је четвороводан, са попречним

Сл.299. Кућа породице Брковић, Горњи Милановац. Извор илустрације: Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горњег Милановца*, 57.

пружањем. Основа је приближно квадратна са централном ходником као главном комуникацијом, собама и другим просторијама у бочним крилама. Зграда има и бочне улазе са задње стране. Као и у решењу спољашњости, историчност је тражена и у унутрашњости, отварањем лучних пролаза и дрвеним мотивима.

⁵²⁰ Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горњег Милановца*, 57.

19.11.8. Кућа Хермине Кон у Суботици

Сл.300. Кућа Хермине Кон, Суботица.
Извор илустрације: Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, 200.

Чиста модернистичка композиција, реализовна је на кући Хермине Кон у Суботици (1939), која је подигнута по пројекту Ференца Беде (Сл.300).⁵²¹ У архитектури ове куће, сажета су модернистичка пуристичка искуства. Фасадом доминира, чврста и транспарентна форма, и асиметрична композициона поставка, својствена градитељском маниру овог не-

имара.⁵²² Уоквирена улазна партија отворена је у угаоном делу прочеља. Улаз је приближно квадратног облика. Изнад улаза из фасадног платна изведен је тространи еркер са три прозорска окна. Зона сокла је обложена сивом каменом оплатом, и од фасадног платна одвојена подеоним венцем. У приземљу и на спрату налазе се по два квадратна прозора, док су у поткровном делу три мала окулуса. Равна линија крова завршава композициону целину прочелне фасаде ове нетипичне узидане куће. Модернистичке форме и облици завршене су равном плохом кровног покривача. Мада малих димензија, зграда је репрезентативно остварење, капитално дело суботичке стамбене архитектуре.

19.11.9. Куће у Буковичкој бањи и Ћуприји, пројектанта Бранислава Којића

Веза са фолклорним наслеђем, шумадијског типа остварена је на кући Капетановић (1940) која је подигнута по пројекту арх. Бранислава Којића.⁵²³ У основи је примењено правоугаоно решење. Зграда има два дрвена трема, на угаоном делу дуже и средишњем краће фасаде. На белим фасадама распоређени су прозори са дрвеним шалонима. Вила је покривена стрмим четвороводним кровом динарског типа, са преломљеним врхом, дубоком стрехом, и високим димњацима.

⁵²¹ Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, 202.

⁵²² Ibid.

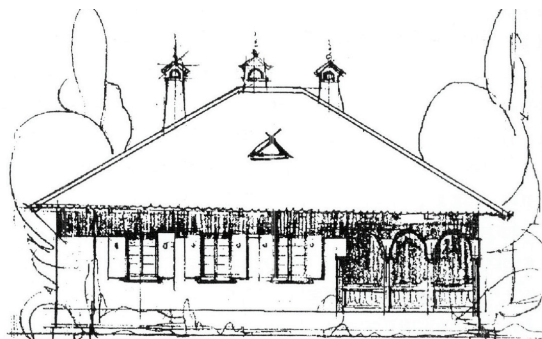
⁵²³ Тошева, *Бранислав Којић*, 99.

Сл.301. Кућа Обрадовић, Буковичка Бања.
Извор илустрације: Тошева, *Бранислав Којић*, 199.

Сл.302. Кућа Бојана, Буковичка Бања.
Аутор фотографије: Бранко Стефановић.

Сл.303. Кућа Пеливановић, Ћуприја.
Извор илустрације: Тошева, *Бранислав Којић*, 95.

Могућности примене фолклористичких мотива, Којић је истраживао и на пројекту кућу Пеливановића у Ћуприји (1938) (Сл.303).⁵²⁵ Традиционални репертоар облика, по узору на моравску кућу, Којић је реализовао на овом пројекту, који је радио у две варијанте, од којих прва у потпуности одговара решењу виле Бојана у Буковичкој Бањи. Други нацрт предвиђао је дугачки лучни трем, који се пружа читавом фасадом.

На сличан начин, Којић је пројектовао кућу Руже и Маре Обрадовић (1940) (Сл.301).⁵²⁴ У основи је такође примењена правоугаона форма, из које је изведен приземни објекат са стрмим четвороводним крововима и високим димњацима. На прочељу, постављен је дрвени трен и улаз. До трема су отворена два прозора, док су у зидној маси бочних страна распоређени мањи прозори, и споредни улази. По Којићевом пројекту, највероватније је реализована и кућа Бојана (1940) (Сл.302). Ту су као на вили Капетановић, примењена два дрвена трема. Један у средишњем делу уличне фасаде, и други на углу дворишне стране. Кућа је приземни објекат правоугаоне основе. Засведена је четвороводним кровом са три висока димњака. На бочној дворишној фасади, у продужетку трема су три велика прозора са дрвеним шалонима, која су важна за атрибуцију ове виле, будући да је идентично решење, Којић понудио на пројекту виле Пеливановића у Ћуприји.

⁵²⁴ Ibid., 99.

⁵²⁵ Ibid., 94-96.

20.0. РАДНИЧКО И СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ

20.1. Радничке колоније

Сл.304. Радничка колонија Војно-техничког завода, Крагујевац.

Аутор фотографије: Тијана Стефановић.

У јеку индустријског развоја, долази до успона социјалног градитељства. Подижу се читава радничка насеља, колоније и стационари. Упоредо са изградњом великих индустријских центара грађена су радничка насеља. Тиме су велика предузећа решавала егзистенцијална питања својих радника. Као најчешћи тип социјалних насеља, радничка колоније подизане су у

близини фабричких комплекса, и у издвојеним градским четвртима, најчешће уколико радна делатност није била везана за производни него услужни сектор. За стамбене потребе службеника Војно техничког завода у Крагујевцу између 1935 и 1936. трајала изградња колоније од две стотине и педесет објеката, што ју је у то време сврставало међу највеће у земљи. Пет типова приземних кућа пројектанта Мила Павловића, формирало је уједначен изглед колоније.⁵²⁶ Већина кућа има наглашен средишњи део, у виду пиластера који фланкирају улаз, са мотивом степенасте атике у нивоу крова (Сл.304).

Веома обимну градитељску делатност развиле су Државне Железнице, која су за своје раднике подизале стамбена насеља широм тадашње Југославије. Радничке колоније у Чачку, Краљеву и Скопљу (Сл.305), подигнуте су између 1935 и 1937.⁵²⁷ У градитељском програму ових колонија, преовлађују типски пројекти приземних и спратних објеката. Између 1935 и 1941. модел типске изградње прихваћен је принцип градитељске стандардизације када је у питању подизања радничких насеља.

⁵²⁶ „У Крагујевцу се зида један од највећих радничких домова“, *Политика*, Фебруар 23, 1936, 18; М. Милановић, „Сто радничких породица у Крагујевцу већ се уселило у своје куће“, *Политика*, Јул 26, 1936, 25.

⁵²⁷ „У Чачку ће се подићи железничка колонија“, *Политика*, Фебруар 10, 1935, 11; М. К., „Подизање зграда за колонију чиновника железничких радионица у Краљеву“, *Политика*, Септембар 20, 1936, 15; „Подизање зграде за станове чиновника филијале поштанске штедионице у Скопљу“, *Политика*, Април 7, 1938, 27; „Подизање зграде за чиновничке станове у Скопљу“, *Политика*, Јул 30, 1939, 10.

Сл.305. Железничарска колонија, Скопље.
Извор илустрације: <http://www.staroskopje.vestel.com.mk/sites/c03maala/c0329.html>

Сл.306. Железничарска колонија на Кошутњаку, Београд.
Извор илустрације: <http://www.politikin-zabavnik.co.rs/pz/content/beograd-koga-vise-nema?page=3218>

На сличним принципима одвијала се изградња Железничарске колоније на Кошутњаку у Београду, која је у етапама, грађена од почетка тридесетих година до 1937. (Сл.306). У том периоду, дошло је до извесних одступања од урбанистичког решења насеља, будући да су подизани и неплански објекти, која су добрим делом нарушили урбани лик насеља, тако да оно по завршетку изградње није представљало типичан пример радничке колоније.⁵²⁸

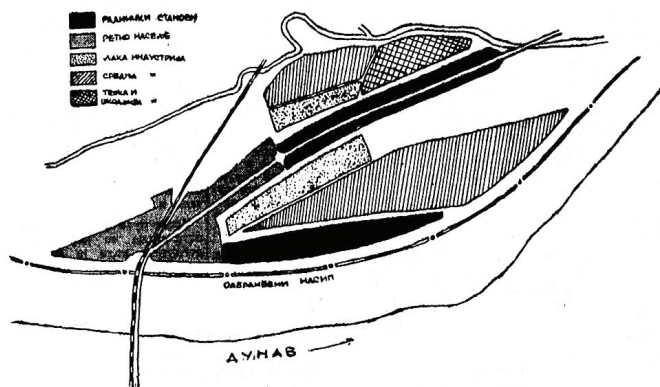
Највеће железничко насеље, са око четири хиљаде објеката подигнуто је у

Сарајеву, у периоду од 1934 до 1941.⁵²⁹ Насеље је подигнуто на локацији Црни Врх, у брдовитом пејзажу централног дела Сарајева. Услед оскудне документације, данас је мало познато по чијим пројектима је насеље грађено. Помињу се имена хрватских арх. Фрање Ловренчића, Бруно Тартаља, словеначких неимара Данила Коцијана и Франца Новака, као и сарајевских арх. Мате Бајлона и Душана Смиљанића. Судећи по обиму посла и приспелим пројектима, може се претпоставити учешће других хрватских, словеначких и српских неимара. Известан број пројеката стигао је из Прага, Париза и Беча.⁵³⁰ У саставу панчевачке индустријске зоне, у другој половини тридесетих година прошлог века подигнуто је петнаест нових фабрика. Сходно томе, појавила се потреба за изградњом нових радничких насеља, будући да је 1938. због великог прилива радника

⁵²⁸ „Железничка колонија у Кошутњаку постала је права варош“, *Политика*, Јун 12, 1935, 10; „Прва железничка колонија зваће се „Железничко насеље Кошутњак““, *Политика*, Мај 31, 1937, 9.

⁵²⁹ А. К., „Железничка станбена задруга у Сарајеву изградила је досада за своје чланове око четири стотине кућа. Зграде су подизане у шест великих насеља“, *Политика*, Јануар 30, 1941, 9.

⁵³⁰ Предраг В. Милошевић, *Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918-41)* (Србиње: Српско културно и просвјетно друштво „Просвјета“, 1997), 240.

Сл.307. Регулациони план индустријске зоне са радничким насељем, Панчево.

Извор илустрације: *Политика*, Септембар 9, 1936, 6.

и чиновника осећао мањак стамбеног простора. До 1941. године, подигнуто је више стотина нових домова, и у плану била планска изградња две стотине нових кућа (Сл.307).⁵³¹ За разлику од већине радничких насеља, која су углавном градили индустријски чиниоци, панчевачка радничка насеља

финансирана су мешовитим капиталом. У изградњи је уз поједине фабрике, учествовала тамошња Општина и приватни инвеститори. Тако је у изградњи ових насеља изостала типска конзистентност, а крајњи резултат била је шаренолика градитељска естетика. Експанзија рударства, довела је до изградње и проширења радничких колонија у Сењском Руднику (1935-1936), Љубији код Приједора (1938-1941) и Трепчи (1938-1941).⁵³² Будући да су грађена по принципу што веће уштеде средстава, архитектура ових колонија у потпуности је била подређена функцији. У минималним типолошким варијацијама, најуочљивије су биле оне којима је одређивана врста објеката, која се у зависности од намене може поделити на објекте колективног и породичног становања. Слично је била замишљена радничка колонија код Зенице, коју је између 1939 и 1941. градила тамошња Железара.⁵³³ Насеље је пројектовао инж. Јуриј Најдхард, који је израдио два типа објеката: први са осамнаест станова за двадесет и осам зграда, и други са

⁵³¹ „Фабрике, раднички станови и виле у Панчевачком рити“, *Политика*, Септембар 9, 1936, 6; „Панчевачка општина зида станове за сиромашне грађане“, *Политика*, Децембар 31, 1938, 11; Д. Ј., „Панчево постаје индустријски град. Само прошле године бесплатно је дато земљиште за десет нових фабрика. Почело је грађење новог насеља које треба да има, како се предвиђа, двеста модерних домова“, *Политика*, Фебруар 27, 1941, 12.

⁵³² „Нове радничке куће у Сењском Руднику“, *Политика*, Јануар 23, 1935, 12; „1,000.000 динара утрошиће се на грађење радничких и чиновничких станова у Љубији-Руднику, код Приједора“, *Политика*, Март 24, 1938, 11; „Рударска делатност група Селекшн Траст ЛТД-а у Јужној Србији са специјалним освртом на Трепчу Мајнс Лимитед“, *Политика*, Април, 23, 24, 25 и 26, 1938, 39.

⁵³³ Л., „Велико проширење Железаре у Зеници и изграђивање најмодернијег радничког насеља на Балкану“, *Политика*, Јануар 20, 1940, 9.

четири стана, за шеснаест објеката. У време изградње, ово је било једно најмодернијих радничких насеља на Балкану. У истом периоду грађено је радничко насеље од двадесети четири куће за раднике фабрике челика у Илијашу код Сарајева.⁵³⁴ Овде је планом било предвиђено пет типова кућа: први од шест радничких станова за шеснаест зграда, други од четири стана за мајсторе у четири куће, затим четири чиновничка стана у две куће, једна кућа са осам гарсоњера и кућа за нежење. То су мале станбене јединице, где је конфор био подређен хигијенском аспекту.

Током 1941. године, завршена је изградња радничке колоније саобраћајног особља у Нишу. Колонија је изграђена у кратком периоду по пројекту арх. Нинића. Сачињена је од три улице које се попречно секу, дуж којих су подигнуте стамбене зграде, уређене на модеран функционалистички начин.⁵³⁵

20.2. Насеља и колоније у Београду

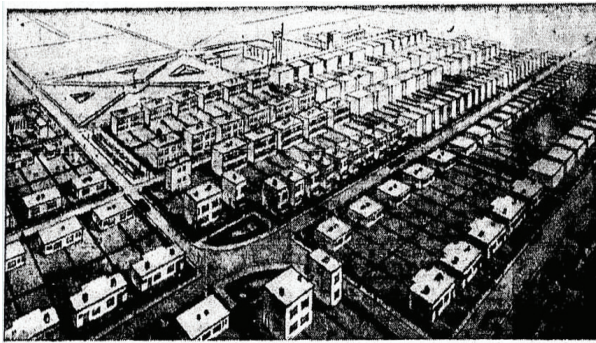
20.2.1. Социјално насеље на Северном булевару у Београду

Концепт социјалних насеља као места живота и рада, требао је трајно решити стамбено питање угрожених слојева српског друштва. Ова замисао, формално је и спровођена, са променљивим резултатима. Упоредо са почетком рушења нехигијенског дивљег насеља Јатаган Мала, започела изградња социјалног насеља на Северном булевару у Београду (1937-1940)⁵³⁶, капацитета сто осамнаест станова за житеље овог насеља (Сл.308). У изградњи насеља користишћена су три типа зграда. Један је израдио арх. Михаило Мијатовић, други је био тзв. тип „Бата“, а трећи је стигао из Немачке, и коришћен је у изградњи тамошњих радничких насеља. Тип куће арх. Мијатовића имају собу, кухињу,

⁵³⁴ „У Илијашу јуче почели радови на подизању велике фабрике Југочелика“, *Политика*, Август 6, 1939, 11; „Лицитација“, *Политика*, Јул 7, 1940, 38.

⁵³⁵ С. С., „Ниш се нагло изграђује. На периферији вароши подигнуто је неколико насеља“, *Политика*, Март 4, 1941, 11.

⁵³⁶ „Београдска општина започела је радове на подизању 118 малих радничких станова“, *Политика*, Новембар 7, 1937, 10; „На Северном Булевару општина је живо отпочела рад на подизању малих и јефтиних станова“, *Политика*, Новембар 28, 1937, 8; „Прва зграда радничке колоније на Северном булевару већ се налази под кровом, а друге три биће завршене у наскорије време. На пролеће почиње зидање још једанаест зграда“, *Политика*, Децембар 17, 1937, 10; „Радничка насеобина на Северном булевару коју подиже општина града Београда већ је завршена и породице сиромашних радника моћи ће да се уселе овог месеца“, *Политика*, Новембар 8, 1938, 15; Злата М. Вуксановић-Мацура, *Услови и облици*

Сл.308. Радничко насеље на Северном булевару, Београд.
Извор илустрације: *Политика*, Новембар 7, 1937, 10.

мало предсобље, туш и купатило, и косе двосливне кровове, тип „Бата“ и немачки модел, имају по две собе на спрату, а у приземљу кухињу, дневну собу и купатило, и кровну површину равних линија. Испред станова су планирана пространи дворишни простори и широке улице.⁵³⁷

Функционалистичка организација простора била је заједничка свим пројектима, али се у стилском погледу разликовала по томе што је арх. Мијатовић настојао модернистичку форму оплемени мотивима народног неимарства, док су пројектанти немачког и типа „Бата“ модернистичку форму приближили пуристичком минимализму.

Изградња се требало одвијати у више фаза „... како би помоћу оних кираџија који се уселе и живе у њима извесно време стекло искуство који је тип грађевине најпогоднији за наш свет и наше прилике. Становање у новим кућама, дакле, имало би прво да покаже који је модел најподеснији, па да се према томе подеси даља изградња на овом месту не само сто осамнаест станова за колико је досад обезбеђен кредит, но да се у току идуће године приступи и другој етапи радова: подизању исте такве једне колоније јевтиних општинских станова и на другом крају Београда – у Табановској улици ... јер Београдска општина решила је да подигне хиљаду оваквих јевтиних станова у престоници и да на тај начин реши данашњи стални социјално-урбанистички проблем Београда...“.⁵³⁸

У овом смеру београдска општина је спровела и више анкета у Јатаган Мали, Прокопу, Шпорет Мали и другим дивљим насељима и станбеним учерицама у центру града, и утврдила да око „... 6500 београдских станова не одговарају основним захтевима

становања сиромашних житеља Београда између два светска рата (1919-1941) (магистарска теза. Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2010), 84, 93, 102, 177.

⁵³⁷ „Београдска општина започела је радове“, 10.

⁵³⁸ „На Северном Булевару“, 8.

хигијене“.⁵³⁹ Стога је планска изградња социјалних насеља требала решити овај велики проблем српске престонице.

20.2.2. Неплански грађено насеље на Новом Београду

Крајем међуратног доба јавила се иницијатива за планским уређењем и изградњом насеља за пола милиона становника. Пројекат је 1937. израдила данске компанија Хојгорд и Шулц а.д. и Компакс а.д. из Копенхагена, које су биле ангажоване на насипању леве обале Саве и Дунава. Планирано је било подизање насеља између Земунског (Бранковог) моста и Земуна. Насеље се састојало од пет просторних целина: кварта са петоспратним и троспратним зградама, вилама, складиштима и индустријске зоне. Овај план је донео извесне новине у пројектовању насеља. Дански архитектури напуштају форму традиционалног урбаног блока у стамбеној зони. Међутим, како се у пројектовању више пратила економска, уз урбанистичке логике, крајње решење понудило је концепт изолованог, самодовољног насеље, које није остварило везу између два историјска центра, Земуна с једне и Београда с друге стране.⁵⁴⁰

Недуго затим, у освит Другог светског рата, проширење Београда на леву обалу Саве и Дунава, поново постаје актуелно. Пројекат је израдио арх. Драгиша Брашован, за потребе београдске општине. Предвиђено је подизање насеља за 500.000 становника, као саставни део престонице. Према овој замисли, насеље је требало подићи на потезу од ушћа Саве у Дунав, преко савске обале и новопројектованог хиподрома до Земуна. У плану је била и изградња нове железничке станице у непосредној близини бежанијског аеродрома, са великим парком, спортским стадионима и игралиштима. Саобраћајнице су постављене радијално, а *City*, како га назива арх. Брашован биће уоквирен монументалним објектима, црквом, позориштем, музејом и др. Предложено је повезивање великог ратног острва са кејом и његово претварање у полуострво. На ушћу Саве у Дунав требало је изградити монументални споменик, док је мало ратно

⁵³⁹ Ibid.

⁵⁴⁰ „Како ће изгледати Нови Београд“, *Политика*, Март 1937, 4, 11; Благојевић, Нови Београд, 27-28.

острво било предвиђено за градско купалиште.⁵⁴¹ Међутим, реализацију овог амбициозног пројекта спречио је Други светски рат, а урбанизација и изградња Новог Београда уследила је тек након 1945. године.

20.2.3. Неплански грађена насеља у Београду и околини

До 1941. лева обала Саве, плански је изграђена једино у комплексу Сајмишта, док је у његовој непосредној околини никло неплански грађено насеље мешовитог типа. До 1938. године, ово насеље бројало је чак три стотине породица и преко две хиљаде становника, што га је с обзиром на рушење Јатаган-мале сврстало у највеће неплански подизано престоничко насеље. Услед нерешене грађевинске надлежности, урбанистичко решење насеља је изостало, па је због великог прилива нових становника свих социјалних класа, радника, чиновника, професора, лекара, официра и других, довело да нагле грађевинске експанзије, нарочито након почетка подизања Сајмишта. У градитељској физиономији насеља преовладале су сиротињске куће од дасака, које су се углавном заузимале спољне ободне делове насеља, док су се између њих, налазиле куће од чврстог материјала, међу којима је било и раскошних породичних вила.⁵⁴²

Спорост и неефикасност у решавању станбених питања градске сиротиње довели су до тога да су упоредо са уклањањем нехигијенских насеља настајала нова. Највећа насеља овог типа саграђена су у Панчевачком и Војловићком Риту. Подизана на општинској земљи, у близини индустријских постројења, ова насеља нису имала никакву урбану регулацију. Била су сачињена од ниских дрвених објеката, привременог карактера. Пачевачки рит је за разлику од Војловићког био делимично уређен, пошто је на том простору по типовим пројектима зграде али без јасне урбанистичке визије

⁵⁴¹ Благојевић, Нови Београд, 48-49.

⁵⁴² Р. Ст., „Крај Земунског моста на левој обали Саве изграђен је Нови Београд“, *Политика*, Јун 9, 1935, 16; „Акција удружења „Нови Београд“, *Политика*, Март 30, 1936, 9; „Насеобина „Нови Београд“ добила је прексиноћ улично електрично осветљење“, *Политика*, Новембар 8, 1936, 16; „Насеље Нови Београд већ сада има преко 300 породица“, *Политика*, Јул 13, 1938, 10; „„Елитно“ насеље „Нови Београд“ напредује“, *Политика*, Јун 12, 1939, 12.

подизала и панчевачка општина за сиромашне раднике, а одобрено је било и подизање приватних кућа и вила.⁵⁴³

Велико сиротињско насеље са око сто кућа и неколико улица, названо Ново насеље између 1936 и 1938. године, подигнуто је на тзв. бежанијској утрини која се налазила између земунског аеродрома и села Бежаније. Ово насеље је иако неплански грађено, ипак је одражавало изврстан урбани поредак, који је настао просецањем улица, дуж којих преовлађују мале сиротињске куће које „... посматране заједно ... остављају утисак лепог и плански изграђеног насеља“.⁵⁴⁴

Осим што се суочавала са проблемом нехигијенских сиротињских насеља, урбани лик српске престонице нарушавало је непланско подизање насеља средње и више класе. Карактеристичан пример тога било је насеља кнеза Павла на Карабурми, у коме је између 1938. и 1940. године, непланском изградњом урбана структура била нарушена до те мере, да је београдска општина била принуђена планирати радикалне измене читавог краја.⁵⁴⁵

20.3. Неплански грађена насеља на периферији Ниша

Осим Београда, са великим проблемима непланске градње сусретао се Ниш. Услед поскупљења стамбеног простора и грађевинског земљишта, те услед прилива становништва градитељска активност почела се премештати на рубове града. Дуж приступних путева граду, настало је чак шест нових насеља, која су достигла величину Ниша пред почетак Првог светског рата. Како ова насеља нису административно била у саставу града, поглаварство Ниша није имало законске могућности да утиче на изградњу ових насеља. Ова изградња нарочито интензивна била је у освит Другог светског рата, када је интензивно грађено на готово свим слободним локацијама, нарочито општинској

⁵⁴³ „У Панчевачком риту сваког дана ничу нове кућице“, *Политика*, Октобар 7, 1940, 10; „И Панчево има своје Јатаган-Мале. Дивље насеље у Војловићевом Риту“, *Политика*, Март 19, 1941, 13.

⁵⁴⁴ „Најновије насеље Земуна налази се иза аеродрома“, *Политика*, Март 27, 1938, 21.

⁵⁴⁵ „Невоље насеља кнеза Павла. Потпредседник општине г. Костић обишао је јуче насеље подигнуто на карабурми. По ономе што је видео, било је јасно да насеље треба из основе изменити“, *Политика*, Јул 11, 1940, 12.

ливади Чајир, и падини Горице. У социјалном погледу, посреди су мешовита насеља, са кућама свих социјалних слојева. Како би дало пример развоју ободних насеља, и решило проблем градске сиротиње, власти Ниша је подигле радничко насеље на Светониколском брегу. Као узор је послужило радничко насеље у Борову. Међутим, мада је несумњиво дало извештај правац у архитектонском обликовању периферије града, оно није утицало на смањење нелегалне градитељске активности, која је до Другог светског рата била велики проблем.⁵⁴⁶

20.4. Викенд насеља

Београдска елита учествовала је грађењу више насеља која су формирана у туристичким местима. Напосредно након подизања Планинарског дома на Копаонику (1935), у његовој непосредној близини, започело је подизање планинарског насеља. Прву кућу брвнару (1937) у овом насељу, подигао је професор Ивановић. Следећи његов пример, сличну кућу подигао је Самуило Петровић. Две године касније био је израђен план за подизање још четрнаест кућа београдских наручилаца, које су замишљене по узору на швајцарске планинске куће.⁵⁴⁷

Попут Копаоника, интензивна градитељска делатност одвијала се на Златибору. Тамо је 1938. започета изградња насеља београдских интелектуалаца. Земљиште им је уступила Општина. Генерални план насеља предвиђао је да се на сваком од двадесет и два плаца сагради по једна кућа. План су израдили непознати архитекти који су били у овој групи младих интелектуалаца. Они су припремили три типска пројекта за куће, које су прилагодили конфигурацији терена и материјалним могућностима сопственика. У склопу насеља био је базен, тениски терен, штала и гараже, те слободни простор за подизање туристичког дома. Насеље је било отвореног типа, без ограда, намењен искључиво за личну употребу власника.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ С., „Ниш се нагло изграђује“, 11.

⁵⁴⁷ М. М., „Група београђана подиже на Копаонику читаво насеље“, *Политика*, Новембар 19, 1939, 21.

⁵⁴⁸ „Група београдских интелектуалаца подиже на Златибору насеље вила“, *Политика*, Новембар 27, 1938, 22.

20.5. Колонија као модел социјалног становања у руралним пределима

У процесу колонизације који је спровођен још од 1918. настале су многе колоније и нова насеља у читавом земљи, највише у војводини и граничним подручјима. У њиховој изградњи примењивана су два система. Један је подразумевао изостанак систематског приступа, услед чега је народу препуштено да сам по сопсвом нахођењу гради куће, и урбанистички уређење своју средину. Држава је помагала у виду додељивања типских пројеката и кредита за њихову реализацију, те кроз помоћ у грађевинском материјалу. Будући да се насељавање одвијало у процесу аграрне реформе, било је укључено Министарство пољопривреде, али су укупна издвајања у поређењу са на другим земљама била занемарљива, па су и дometи остали ограничени.

Конкретни предлози стигли су од стране арх. Бранислава Којића, који је предложио да се подизању сеоских насеља треба приступити тако да буде у сагласју са путном инфраструктуром.⁵⁴⁹ Руралне колоније су углавном и настајале дуж траса државних друмова, или уз већ постојећа насеља, а ређе у потпуно забаченим крајевима.

Реализација насељеничких колонија у пустим срединама у највећем броју случајева, била је у потпуности спроведена у режији власти. Ове колоније, биле су плански осмишљене и систематично уређене по прописима, хигијенским и грађевинским стандардима. Број кућа зависио је од додељеног земљишта. Свако насеље које је подигла држава, има место за тржиште, школу и цркву, које су у многим колонијама и подигнуте непосредно након насељавања. У посебним случајевима, подизане су и зграде Општине и Жандармеријска станица. Дуж државних граница, и у небезбедним местима, подизане су мале колоније, које су имале између двадесет и тридесет кућа, на сваких двадесет до тридесет километара. Између ових малих насеља налазила се жандармеријска станица са неколико кућа у непосредној близини, који су чинили стражарске насељеничке ланце.⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ „Како насељеници у Јужној Србији подижу своја насеља“, *Политика*, Мај 21, 1937, 11; „У Јужној Србији су насељавани људи из свих крајева света“, *Политика*, Мај 28, 1937, 6.

⁵⁵⁰ „Наша будућа сеоска насеља треба градити на путевима. Предавању арх. г. Којића о „условима развоја сеоских насеља“ присуствовао је и министар грађевина г. Данило Вуловић, *Политика*, Фебруар 11, 1941, 12.

21.0. АРХИТЕКТОНСКИ КОНКУРСИ У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ 1935-1941.

Конкурсна надметања била су важан део српске градитељске културе двадесетог века. Посматрани у контексту међуратног доба, конкурси су били део уобичајених архитектонских активности у домену јавног градитељства. Посредством конкурса, одвијала се жива размена идеја и схватања домаћих и страних градитеља о важним пројектима. Они су одражавали стање у стручним круговима и друштвени амбијент у коме се развијала српска архитектура. Узимајући у обзир све недостатке и неправилности које су пратиле архитектонске конкурсе, они су ипак били важна установа која је значајно унапредила ниво архитектонске струке. Конкурсе су расписивале државне установе, стручне организације, удружења, фондови, банке, цркве и приватни наручиоци.⁵⁵¹

Незаобилазни актери сваког конкурсног надметања били су расписивач, жири, конкуренти и јавност. Расписивач конкурса био је одлучујући чинилац, који је режирао и контролисао ток конкурса, прописивањем његових општих услова и доношењем закључних оцена преко оцењивачког суда који је постављао. Критеријуми који су коришћени у састављању жирија, били су најчешће механичке природе, па су се у избору по правилу нашле личности које су биле у добрим односима са наручиоцима. Истрајним игнорисањем захтева архитеката и стручних кругова да им се омогући независност у састављању жирија, расписивач је већ у старту улазио у сукоб интереса, па је регуларност конкурса увек била упитна.

Овакво стање, потрајало је све до 1938. године, када је био прописан нови правилник о спровођењу конкурса.⁵⁵² Главна и најзначајнија новина коју је увео тај правилник било је то што је један од чланова комисије морао бити независни делегат Инжењерске коморе, што је мада ситан уступак био велики корак у успостављању регуларнијих услова у конкурсним надметањима. Улога овог члана комисије одледала се у томе што је он „... улагао посебне напоре да се сви радови и све дужности оцењивачког суда обаве што савесније а, осим тога, он је, у неку руку, био и савест целог суда јер после

⁵⁵¹ Бранислав Којић, *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920-1940. године* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1979), 199-201.

⁵⁵² Ibid., 239-251.

доношења одлука тајност рада суда је престајала и делегат је могао да укаже накнадно на неправилности поступка и рада суда, уколико је то уочио“.⁵⁵³ Начин доделе награда био је најспорније питање конкурсног поступка, на шта је указивала стручна јавност. Недодељивање прве награде било је уобичајена пракса, те се о исходима конкурса одлучивало по директивама наручилаца, а не према објективном квалитету пројекта.⁵⁵⁴ Наручиоци су утицали на исход конкурсног поступка највише из практичних разлога, вођени жељом да „... добију више ... идеја у којима би ... могли бирати шта им је изгледало најбоље...“, па су стога „... установе су најчешће тежиле да кроз конкурсе нађу најбољег ... кандидата за израду дефинитивног пројекта“, но међутим, дешавало се и да се „... расписивач ... некад само послужио конкурсом да би маскирао своју намеру да натури унапред одређену личност“.⁵⁵⁵

Према томе, конкурси су омогућавали сагледавање најважнијих градитељских токова у архитектури једног времена, осликавали друштвени амбијент, идеје и стилска опредељења домаћих и страних градитеља, предочавали укус наручилаца и ставове оцењивачких комисија. Били су значајни и са аспекта презентације заступљених идеја. Оне су се манифестовале изложбеним излагањем радова учесника конкурса, али и стручним дискусијама, које су биле корисне и интересантне јер су показивале идеолошки, стручни и технички ниво на коме се налазила српска и југословенска архитектура. У дискусијама су учешће узимали и сами учесници конкурса, конкуренти и чланови оцењивачких комисија, те су оне стога давале теоријски, технички и друштвени допринос развоју српске архитектуре.⁵⁵⁶

Пошто је Држава најчешће расписивала јавне конкурсе, о њиховим исходима често се решавало по политичким директивама, па отуда многе спорне одлуке. Практика је показала да политички фактор није био искључиви узрок таквих појава, већ да су врло

⁵⁵³ Ibid., 202.

⁵⁵⁴ „Београдски архитекти о конкурсима и њиховим исходима“, *Политика*, Март 10, 1937, 19; Којић, *Друштвени услови*, 52-54, 199-257.

⁵⁵⁵ Којић, *Друштвени услови*, 203.

⁵⁵⁶ Ibid., 205.

велики удео имали и лични разлози, сујета, пријатељске, родбинске или интересне везе између оцењивача и учесника.⁵⁵⁷

Настојања да се правно уреде питања архитектонских конкурса, резултирала су поменутиим правилником из 1938. који је дао позитивне али ограничене резултате. Овај Правилник настао је као дупуна контроверзног закона о инжењерима из 1937. године. Издавањем ових правила власти су сматрале да ће се у будуће избећи бројне несугласице које су се до сада јавиле између послодаваца и архитектата. Донето је укупно пет правилника. Трећи правилник, бавио се питањем архитектонских конкурса.

Како се то види из једног обраћања Бранислава Којића на новембарској скупштини клуба архитектата, најшира јавност је имала прилике да запази да се међу архитектима, после сваког већег конкурса расписаног за зидање неке јавне грађевине, увек јаве незадовољства и протести. „Архитекти су до сада увек морали да буду незадовољни, јер су се о одлукама оцењивачког суда увек чуле оштре критике“, поручује Којић, и закључује да „... ако се жиру-у није пребацивала необјективност, онда је замерка пала на једну појаву која се била сасвим одомаћила код нас да оцењивачки суд не подели ником прву, а понекад и другу награду“.⁵⁵⁸ Правилником о конкурсима тај проблем је бар начелно био регулисан. Одлучено да на конкурсима не могу учествовати лица „... која су ортаци, чланови породице, чиновници бироа или асистенти код особа чланова Оцењивачког суда“.⁵⁵⁹

Осим што је новим правилником било предвиђено да најмање један члан комисије мора бити из Инжењерске коморе како би се непристрасно могли заштитити интереси архитектата учесника, такође је био установљен и нарочити извештач, чија је функција била да прегледа све приспеле радове и да члановима комисије непристрасно реферише о испуњавању техничких услова конкурса.

⁵⁵⁷ Александар Кадиевић, „Сукоб интереса у архитектури и њеној историографији“, *Новопазарски зборник* 31 (2008): 175-179.

⁵⁵⁸ „Решено је једно необично важно архитектонско питање. Нови правилник о архитектонским конкурсима учиниће да изостану многе критике и незадовољства међу архитектама“, *Политика*, Новембар 22, 1938, 12.

⁵⁵⁹ Ibid.

Још једна важна одредба овог правилника регулисала је питање ауторског права. До 1938. архитекта награђеног пројекта је над истим губио ауторска права. Узурпирање ауторског права, спровођено је у више фаза, и у њему је најдоследнија била Држава. Тек је Правилник из 1938. дао нешто више права ауторима по овом питању. Сада се наградом на конкурс, расписивачу не даје право да награђени пројекат по својој вољи, без сагласности архитекте и материјалне надокнаде може користити за реализацију, јер пројекат остаје у власништву његовог аутора.

Такође, правилником је регулисано и толико оспоравано питање доделе прве награде. Инжењерска комора није успела да издејствује да се прва награда додељује најбољем решењу, али је постигнут компромис да у случају када пројекат испуњава 75% конкурсних услова, може да добије прву награду, што је требало да спречи да се и у будуће награда дели на више делова, мада се то у пракси није показало примењивим. Другим правилницима, регулисана су за архитекте важна питања о подели рада, односно о јасном утврђивању делокруга рада инжењера и архитеката. Грађевинским инжењерима је ускраћено право пројектовања грађевина, будући да је то посао архитекте. Такође, и право на урбанистичко уређење насеља припало је архитектама.⁵⁶⁰ Међутим, пракса је показала да је примена била веома ограничена. Инжењери и после 1938. активно пројектују, а многобројне конкурсне неправилности су и даље биле заступљене. У периоду између 1935 и 1941. године, у штампи је забележено више од педесет конкурса, организованих за пројектовање управних државних здања, болница, школа, соколских домова, цркава, меморијала, регулационих планова, железничких станица, изложбених павиљона, мостова, палата грађанских удружења, установа културе, индустријских објеката, социјалних установа и најлеше фасаде. На конкурсима су уз српске, са успехом учествовали и градитељи из других националних средина.

21.0. Хрватски градитељи на београдским конкурсима

Са доста успеха на београдским архитектонским конкурсима учествовали су реномирани хрватски неимари. Они су освојили бројне водеће награде, које не и обимније

⁵⁶⁰ Ibid.

реализације. Водеће награде, хрватским неимарима припале су на београдским конкурсима за зграду Председништва владе, Управе државних монопола и катастра Министарства финансија (1937)⁵⁶¹, Београдске задруге (1937)⁵⁶², Палате државне хипотекарне банке (Албанија) (1938)⁵⁶³ (Сл.309), Привилегованог извозног друштва (1938)⁵⁶⁴, Етнографског музеја (1938)⁵⁶⁵, болници Фонда за државно саобраћајно особље (1940)⁵⁶⁶ и Државне опере у Београду (1939-1940).⁵⁶⁷

⁵⁶¹ „Управа монопола подиже нову зграду“, *Време*, Јул 24, 1936, 7; „Палата Претседништва владе, Управе државних монопола и катастра Министарства финансија. Ова монументална зграда биће једна од највећих у Средњој Европи“, *Политика*, Април 13, 1937, 7; „Управа државних монопола откупиће за своју палату комплекс земљишта, који треба да се налази у ужем центру грађевинског реона града Београда“, *Политика*, Март 10, 1938, 26; „Будућа зграда управе Државних монопола у Београду“, *Политика*, Новембар 29, 1939, 9; „Изложба идејних скица за зграду Управе државних монопола“, *Политика*, Децембар 5, 1939, 10.

Првонаграђени пројекат дело је загребачких арх. Марјана Хаберлеа и Хинка Бауера, док је друга награда додељена српским неимарима Јовану Ранковићу и Рајку Татићу.

⁵⁶² „Резултат конкурса за скицу палате Београдске задруге“, *Политика*, Фебруар 10, 1937, 8; „Учешће Београдске задруге у нашој привреди“, *Политика*, Мај 1, 1938, 55.

Међу награђеним ауторима нашао се и тандем загребачких аутора Ђорђа Киверова, Јована Корка и Ђорђа Крекића. Награђени су и радови арх. Миладина Прљевића и Бранислава Маринковића.

⁵⁶³ „Жири није доделио прву награду за „Албанију“ а другом је наградио нацрт који предвиђа купатила и кухиње на фасади према Теразијама“, *Политика*, Април 6, 1938, 7; „Резултат утакмице за израду идејне скице за палату која ће се подићи на месту некадашње „Албаније““, *Политика*, Април 12, 1938, 12; „Отворена је изложба пројеката за „Албанију““, *Политика*, Април 18, 1938, 12; „Изложба нацрта за зграду „Албаније“ на Техничком факултету“, *Политика*, Април 21, 1938, 8; Церанић, „Историја и архитектура палате »Албанија«“, 147-162.

Највиши пласман остварили су загребачки арх. Хинко Бауер и Марјан Хаберле, прва трећа награда припала је ауторском тандему Зоја Думенцић, Селимир Думенцић и Звонимир Вркљан, друга трећа награда додељена је сарајевском арх. Мате Бајлону. Међу награђеним радовима нашли су се пројекти хрватских неимара Бранка Бона и Милана Гракалића. Они су првобитно били награђени првим трећим местом, које им је накнадно одузето због неиспуњавања услова о школској спреми. По овом пројекту, у сарадњи са Миладином Прљевићем зграда је касније саграђена.

⁵⁶⁴ „Резултат конкурса за израду идејних скица за палату Привилегованог извозног друштва у Београду“, *Политика*, Јануар 30, 1938, 24; „Нова палата Привилегованог извозног друштва освећена је јуче“, *Политика*, Новембар 27, 1939, 10.

Прва награда није додељена, другу је освојио арх. Богдан Несторовић, а трећу Бранислав Маринковић. Међу откупљеним радовима били су пројекти Марјана Ивацића, Марјана Хаберлеа и Хинка Бауера.

⁵⁶⁵ „Утакмица за идејну скицу за нову зграду Етнографског музеја у Београду“, *Политика*, Мај 27, 1938, 21; „Резултат утакмице за идејне скице Етнографског музеја у Београду“, *Политика*, Август 17, 1938, 19; „Како ће изгледати нови Етнографски музеј који ускоро треба да се гради“, *Политика*, Август 19, 1938, 7.

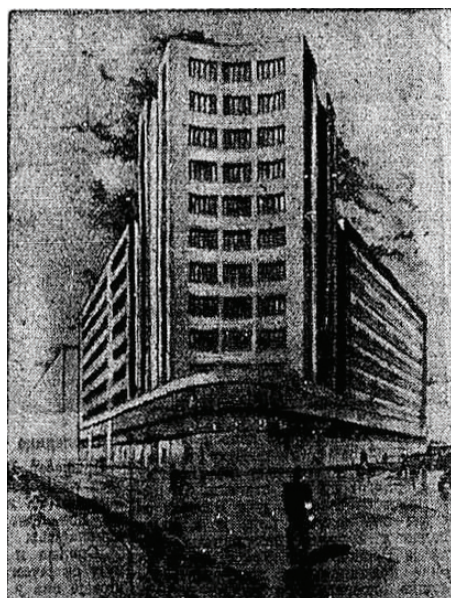
На конкурс није додељена прва награда, док су другу равноправно поделили арх. Мате Бајлон и Емануел Шаманек, те ауторски тандем Крекића, Корке и Киверова. Драган Гудовић освојио је трећу награду.

⁵⁶⁶ „Резултат конкурса идејне скице за нову зграду у Београду болнице Болесничког фонда за државно саобраћајно особље“, *Политика*, Јун 1, 1940, 27.

Прву награду освојио је хрватски арх. Станко Клиска, другу такође хрватски неимар Милован Ковачевић, трећу ауторски тандем Зоја и Селимир Думенцић и Звонимир Вркљан из Загреба, четврта награда припала је Теобалду Шнајдеру и Јовану Петровићу из Београда, пета Јовану Крунићу из Београда, шеста Анђелку Кнезићу и Николи Дестоту из Загреба, седма Младену Жанићу из Београда и осма Мирославу Ст. Јосифовићу из Београда.

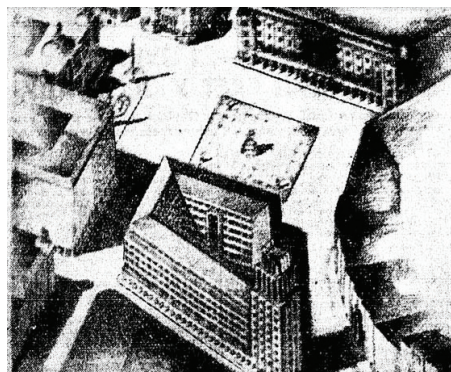
⁵⁶⁷ В.: Нап.89, стр.91.

Многобројне неправилности које су пратиле скоро сваки јавни конкурс, недодељивање првих награда, сукоби интереса, непоштовање конкурсних резултата и самовољно

Сл.309. Палата Албанија. Пројекат Зоје и Селимира Думенцића и Звонимира Вркљана.

Извор илустрације: *Политика*, Април 21, 1938, 8.

Сл.310. Пројекат Крафт за урбанистичко решење Трга пред позориштем.

Извор илустрације: *Политика*, Јун 17, 1937, 7.

ангажовање аутора, неминовно су утицали на замагљивање важних питања, битних за поштујуће разумевање ове архитектуре. Међу проблемима, предњачиле су нејасни ауторски удели, што најдоследније показује пример палате Албанија, чије је ауторство остало неразјашњено, између хрватских аутора Бранка Бона и Милана Гракалића и Миладина Прљевића.

Непоштовање конкурсних резултата утицало је и на опадање интересовања домаћих неимара за конкурсна надметања, што је у то време био озбиљан ударац за струку. Крајем међуратног доба, то је довело до раније незабележене ситуације, у којој су домаћи градитељи на једном београдском архитектонском конкурсима, били мање заступљени од страних аутора. То је био случај са конкурсима за Државну оперу у Београду. На конкурсима су страни аутори остварили и боље резултате.⁵⁶⁸

Иностранци аутори, остварили су боље резултате и на конкурсима из 1937. за урбанистичко уређење Теразија и Позоришног трга у Београду (Сл.310).⁵⁶⁹

⁵⁶⁸ Ibid.

⁵⁶⁹ „Архитекти страни и домаћи који су учествовали на међународном конкурсима Општине града Београда различито су замислили уређење Теразија и трга пред Позориштем“, *Политика*, Јун 12, 1937, 7; „Награђени радови нису дали ни основе ни архитектонске обраде које задовољавају и које би се могле применити за уређење Теразија“, *Политика*, Јун 16, 1937, 7; П. Ц., „Награђени радови за уређење Трга пред Позориштем дали су боља решења основе и слабија решења архитектонске обраде“, *Политика*, Јун 17, 1937, 7; „Нове перспективе Теразија“, *Политика*, Јун 25, 1937, 8; „Теразије ће остати какве јесу, само ће се углови архитектонски обрадити“, *Политика*, Јул 4, 1937, 20; „Теразије мењају изглед“, *Политика*, Октобар 20, 1937, 8; „Решено је како ће бити регулисан позоришни трг и предложено је да се трг на Славији прошири“, *Политика*, Јул 21, 1938, 14.

21.1. Српски градитељи на архитектонским конкурсима

Мада бројем првонаграђених радова нису обележили веће јавне конкурсе, српски градитељи су имали запажене успехе. Пре свега, добре резултате остварили су на конкурсима за Београдско сајмиште (1936).⁵⁷⁰ Поједини конкурси, укључујући овај, били су ограничени на искључиво учешће домаћих градитеља. Међутим, овакви конкурси били су ретки, а њихов исход најчешће нерегуларан. На конкурс за Београдско сајмиште могли су учествовати једино београдски архитекти. Као што је већ истакнуто, конкурс су пратиле бројне нерегуларности, од којих је највећа била то што је члан комисије арх. Нешић прву награду доделио сопственом пројекту, што је наишло на оштру осуду стручне јавности.⁵⁷¹

Запажене резултате, српски неимари остварили су на конкурс за Југословенски павиљон у Паризу (1936).⁵⁷² На конкурс је победио пројекат београдских архитеката Ивана Савковића и Маријана Ивацића, али су се власти одлучиле за другонаграђени пројекат загребачког арх. Јосифа Сајсла, чије је изођење било поверено арх. Ернесту Вајсману.⁵⁷³

На конкурс за зграду Државне хипотекарне банке у Новом Саду (1938), победили су тада млади неафирмисани архитекти Богдан Игњатовић и Тихомир Ивановић из Београда. Друга награда била је додељена београдском неимару хрватског порекла арх. Марјану Ивацићу, редовном учеснику свих јавних конкурса, док су трећа и четврта награда такође припале хрватским градитељима.⁵⁷⁴

На овом конкурс за уређење Теразија није била додељена прва награда, док је друга припала Марселу Пиншису и Григору Хиршу из Букурешта, трећу награду добио је пројекат дортмундског арх. Јозефа Вентцлера. Конкурс за уређење Позоришног трга, имао је сличан резултат. Прву награду однео је ауторски тандем Марсел Пиншис и Григор Хирш, друга награда додељена је Милану Злоковићу, трећу награду добио арх. Емил Лео из Брна, а четврту арх. Емерик Форбач, Лудвиг Делн и Франц Фараго из Будимпеште.

⁵⁷⁰ В.: Нап.285, стр.185.

⁵⁷¹ Вукотић – Лазар, „Старо београдско сајмиште“, 150.

⁵⁷² „Резултати натечаја за израду идејних скица за наш павиљон на међународној изложби у Паризу“, 8.

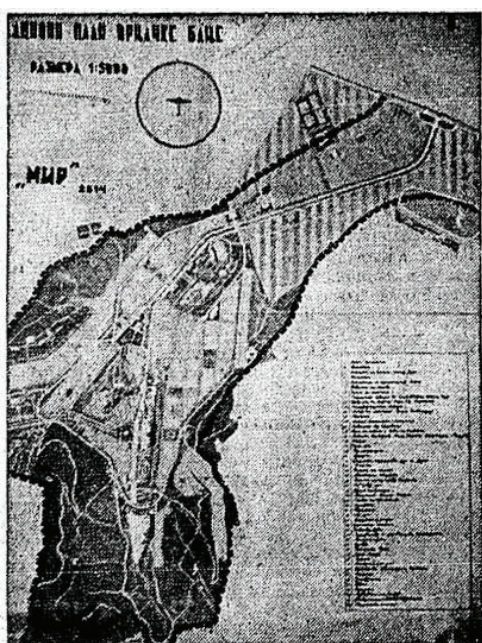
⁵⁷³ Игњатовић, „Политика представљања југословенства“, 69.

⁵⁷⁴ „Прву награду на конкурс за нову зграду Државне хипотекарне банке у Новом Саду“, 12.

Трећа награда припала је арх. Ловри Кустићу из Загреба, док је четврта такође додељена загребачком архитекти, Владимиру Поточњаку.

Добар одзив неимара, имао је конкурс за палату Призада у Београда (1938).⁵⁷⁵ Учествовало је чак педесет и осам аутора од којих ниједан није освојио прву награду. Другонаграђени пројекат, по коме је касније израђено и финално решење за подизање зграде, дело је арх. Богдана Несторовића. Жири је оценио да његов нацрт има најбоље решење основе, иако спољна архитектура није успела ни у погледу чистоће ни у погледу самог карактера грађевине.⁵⁷⁶

Највиши пласман, српски архитекти остварили су и на конкурс за зграду Министарства грађевина у Београду (1938).⁵⁷⁷ То је било и очекивано будући да су у поменутом

Сл.311. Генерални план Врњачке Бање: пројекат Ратомира Богојевића, Николе Гавриловића и Радована Вишака. Извор илустрације: *Политика*, Јун 25, 1939, 22.

министарству које је било наручилац пројекта доминирали српски градитељи. Прва и друга награда нису додељене, а трећу су освојили београдски арх. Драган Гудовић и Анте Лоренцин.⁵⁷⁸

Циљеви конкурса у српској архитектури између 1935 и 1941., нису били само пут до најбољег решења за одређену грађевину или урбанистичку целину, већ и прилика да аутори својим радовима пруже одређене сугестије.⁵⁷⁹ Такав конкурс одржан је уређење Врњачке бање.⁵⁸⁰

Прва награда није додељена, а друга је припала коатурском раду младих архитеката Ратомира Богојевића, Николе Гавриловића и Радована

⁵⁷⁵ „На утакмици за зграду друштва „Призад“ од педесет осам учесника нико није добио прву награду“, *Политика*, Јануар 31, 1938, 8; „Палата Призада биће ускоро под кровом“, *Политика*, Октобар 20, 1938, 13; Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића*, 86-88.

⁵⁷⁶ „На утакмици за зграду друштва „Призад“ од педесет осам учесника“, 8.

⁵⁷⁷ В.: Нап.11, стр.56.

⁵⁷⁸ „Да ли ће овако изгледати“, 10.

⁵⁷⁹ „Резултат конкурса за израду идејних скица за уређење Врњачке Бање“, *Политика*, Мај 17, 1939, 9.

⁵⁸⁰ „Натјечај-конкурс за израду идејне скице за уређење Врњачке Бање“, *Политика*, Септембар 23, 1938, 19; „Резултат конкурса за израду идејних скица“, 9; „У Инжењерском дому одржава се изложба регулационих планова за уређење Врњачке Бање“, *Политика*, Јун 23, 1939, 12; „Како ће бити уређена будућа Врњачка Бања?“, *Политика*, Јун 25, 1939, 22.

Сл.312. Генерални план Врњачке Бање: пројекат Мише Манојловића и Михаила Радовановића.
Извор илустрације: *Политика*, Јун 23, 1939, 12.

Вишака (Сл.311), док су трећу освојили архитекти Миша Манојловић и Михаило Радовановић (Сл.312).⁵⁸¹

Једна од улога архитектонских конкурса, била је и да јавности пружи увид у актуелне градитељске токове. Овакви конкурси су расписивани су периодично у Београду током 1935 и 1938. Конкурс из 1935. обухватао је период 1932-1934. По мишљењу

оцењивачког суда у саставу арх. Петар Бајаловић, Милан Минић и Миодраг Матић, награде које су додељене на овом конкурс у биле су више моралне, него материјалне природе. Победници конкурса из 1935. били су арх. Милутин Борисављевић, Миладин Прљевић и Бранислав Којић.⁵⁸²

Конкурс из 1938., обухватао је период 1936-1938.⁵⁸³ На примеру овог конкурса се у најбољем светлу види криза конкурсног надметања, коју је изазвало пољуљано поверење у регуларност и смисао конкурса као показатеља објективних домета струке. То је у симболичном смислу показао одазив свега петорице аутора на овај конкурс. Комисија у саставу арх. Милан Злоковић, Бранислав Којић и Драгољуб Јовановић, одлучила да „... у оквиру својих могућности на самом терену прегледа зграде сазидане у 1936, 1937 и 1938. години, и да на основу својих личних запажања и изван пријављених радова, донесе одлуку о томе која је фасада најлешпа“.⁵⁸⁴ Награђене су зграда Српског пољопривредног друштва, арх. Марјана Ивацића и Ивана Савковића; Вила „Дероко“ на Дедињу, пројектанта Александра Дерока; Основна школа на Булевару кнеза Александра Карађорђевића, арх. Миливоја Тричковића и зграда инж. Закса у Француској улици, арх. Леонида Макшејева.

⁵⁸¹ „У Инжењерском дому“, 12; „Како ће бити уређена будућа Врњачка Бања?“, 22.

⁵⁸² „Конкурс за три најбоље фасаде у Београду“, *Политика*, Септембар 1, 1935, 10.

⁵⁸³ „Конкурс за најлепшу фасаду у Београду“, *Политика*, Новембар 9, 1938, 15; Р., „Која од престоничких зграда сазиданих за последње три године има најлепшу фасаду?“, *Политика*, Фебруар 4, 1939, 13; Р. Ст., „Поводом конкурса за најлепшу фасаду у Београду“, *Политика*, Фебруар 11, 1939, 13.

⁵⁸⁴ „Која од престоничких зграда“, 13.

IV САКРАЛНА И МЕМОРИЈАЛНА АРХИТЕКТУРА

Карактер српског сакралног градитељства између 1935 и 1941., одражавао је однос Цркве према националним и културним традицијама. Својим вредностима „... православље ... конституише националну свест српског народа“, па је „један ... од историјски битних елемената српске нације“.¹ Та је свест тражена у националном континуитету, који се протезао од средњовековних времена. Овај континуитет, посебно важан био је сакралној архитектури, у којој је између два светска рата изграђен препознатљив визуелни идентитет, који је настао на традицијама српског и византијског православног света.

На развој сакралног градитељства, најконкретније су утицали формални аспекти, који су били одређени уредбама које је донела СПЦ-а, а које тицале њених унутрашњих питања, али и државним законима. Посебно важан, био је закон којим је регулисана материјална помоћ СПЦ-и, што је било важно за континуитет црквеног градитељства. Иако је усвојен тек 1939., чини се да је Закон о државној помоћи СПЦ-и, дошао у правом тренутку, с обзиром на чињеницу да се у овом периоду Краљевина Југославија пролазила кроз своју најдубољу економску кризу, чије су последице трпели и црквени кругови.² Закон је омогућио довршење недовршених православних цркава, али и почетак реализације великих националних пројеката какав је представљао монументални храм Светог Саве у Београду.

Осим што је водила рачуна о верском животу и националном наслеђу, СПЦ-а се такође старала о меморијалном наслеђу, још од 1922. У стварању и одржавању меморијалног наслеђа, Црква је активно сарађивала са локалним заједницама, којима су била препуштене организационе делатности. У међуратном раздобљу, па и периоду између 1935 и 1941. подигнут је велики број меморијала, претежно посвећених очувању традиције Ослободилачких ратова 1912-1918.³

¹ Димитрије Богдановић, „Православна духовност у искушењима нашег доба“, *Градина* 10-11 (1991): 37.

² Благота Гардашевић, „Изградња и обнова цркава и манастира од 1920. до 1941. године“, у *Српска православна црква 1920-1970. Споменица о 50-тогодишњици васпостављања српске Патријаршије* (Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1971), 62-64.

³ Виолета Обреновић, *Српска меморијална архитектура 1918-1955* (докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2013), 225-393.

У погледу стила, у црквеној архитектури негован је национални концепт, док су меморијали претежно одражавали академска и романтичарска схватања. Национални стил у црквеној архитектури, био је очекивани наставак средњовековне градитељске традиције. СПЦ-и као чувару српског верског и националног идентитета, од пропасти средњовековне српске државе, до обнове српске државности у деветнаестом веку, било је важно да се надовеже на градитељску традицију сачувану у архитектури средњовековних храмова. Тиме је показана доследност и посвећеност националној идеји. Верски формат српске нације у југословенској државној творевини грађен је успостављањем континуитета са прошлоћу, па је место архитектуре инспирисане средњовековним узорима било од посебне важности.

За разлику од црквене, меморијална архитектура није била у толикој мери заглавана у прошлост. Испољена у академском, романтичарском, националном или модернистичком формату, ова архитектура развила се у веома компактну градитељску целину. У академској строгости, тражена је формула за испољавање достојанствене и светле идеје меморијалности. Романтичарски надахнути меморијали у први план су истицали национални пијетет прожет емотивним моментима, док је линија модернистичким волуменима тежила ублажити национал-патриотску реторику, садржану у сваком меморијалу, проналажењем нових форми меморијалног израза.

1.0. КОНКУРС И ИЗГРАДЊА ХРАМА СВЕТОГ САВЕ У БЕОГРАДУ

Док су између 1935 и 1941. године, у профаној српској архитектури развијени различити стилски и идеолошки погледи, градитељство СПЦ-е доследно је следило идеју националног стила. Монументализовањем форми националног стила, у српској црквеној архитектури овог доба реализована су епохална остварења, међу којима се посебно издвојио храм Светог Саве у Београду, започет 1936., једна од највећих православних цркава и својеврсни национални симбол (Сл.313).⁴

⁴ „Јучерашње пробе на градилишту храма св. Саве. После повољних испитивања, приступа се интензивном раду“, *Политика*, Октобар 16, 1936, 9; „Бетонирају се темељи Светосавског храма у Београду“, *Политика*, Јун 25, 1937, 10; „Храм св. Саве на Врачару већ је озидан три и по метра изнад земље. Око храма биће велики трг који ће се завршавати са два реда аркада у виду потковица“, *Политика*, Децембар

Након неуспелог конкурса за храм Светог Саве (1926), у наредним годинама су уследиле полемике које су окончане одлуком краља Александра и патријарха Варнаве, да се храм сагради према заједничком пројекту арх. Богдана Несторовића и Александра Дерока. Међутим, до почетка изградње прошло је још неколико година, па су први радови започети крајем 1936. године, али је изградњу храма убрзо прекинуо Други светски рат. Радови су настављени тек 1985. под руководством арх. Бранка Пешића.⁵ Црква је била замишљена да по димензијама надмаши цариградску Свету Софију, која је била узор за коначно решење. Међутим, због великих материјалних издатака касније су мере храма умењене, али су још увек превазилазиле димензије Свете Софије. Пројектом је било предвиђено да највећи део храма буде озидан опеком, и да спољне фасаде буду обложене блоковима пешчара. Спољашњост је требало да буде у сагласју са византијским стилем, а унутрашња декорација са српском средњовековном уметношћу, порталима по узору на Студеницу и Дечане, и прозорима по узору на Каленић. Иконостас је требало обложити белим мермером са балдахином изнад часне трпезе, а полијелеј прећи бронзом. Решење унутрашњег простора, чији је висок узор била Света Софија напуштена је у све већој бризи за ефектима спољашњости, живописаних и пирамидалних маса.⁶

Реализовано здање карактерише слојевита композиција произашла из основе у облику развијеног уписаног крста. У силуети прочелне фасаде издвајен је масивни троделни портал, забатног завршетка, украшен са прислоњеним стубићима, капителима и розе-

12, 1937, 7; „Припремање свечаности освећења темеља монументалног светосавског храма“, *Политика*, Новембар 3, 1938, 14; „Данас ће свечано бити освећени темељи великог Светосавског храма“, *Политика*, Мај 10, 1939, 6; „После величанствене литије кроз престоницу, освећени су темељи светосавског храма“, *Политика*, Мај 11, 1939, 5-7; Ст. М. Димитријевић, „Храм светог Саве“, *Политика*, Мај 14, 1939, 6; „Њ. Св. Патријарх председавао је скупу Друштва за подизање Светосавског храма“, *Политика*, Фебруар 19, 1940, 9; „Регулација околине око храма св. Саве утврђена је и одобрена“, *Политика*, Фебруар 26, 1940, 16; „Министар грађевина Д. Вуловић разгледао је радове на подизању Светосавског храма“, *Политика*, Јануар 29, 1941, 8; Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX-XX века)*, друго издање (Београд: Грађевинска књига, 2007), 224-225; Миодраг Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 200-201; Миодраг Јовановић, *Храм Светог Саве у Београду* (Београд: Задужбина Илије М. Коларца, 2007); Ђурђија Боровњак, *Верски објекти у Београду. Пројекти и остварења у документима Историјског архива Београда* (Београд: Историјски архив Београд, 2013), 36.

⁵ Јовановић, *Српско црквено градитељство*, 201.

⁶ *Ibid.*, 200-201.

Сл.313. Храм Светог Саве, Београд.

том. На бочним странама прочеља прислоњене су четвртасте куле отворене бифорама и засведене плитким кубетима. У позађу портала, уздиже се полукружна апсидална конха са монофорама, завредена полукружним кубетом. Масивна зидна површина на бочним странама отворена је дугим уским прозо-

рима и завршена засведеним отвореним звонницама. Решење са прочеља примењено је на бочним странама. Храм је засведен масивном средишњом куполом, која је сачињена од плитког тамбура са низом великих монофора које обезбеђују довољно светлости унутрашњем простору. На тамбур је ослоњено масивно кубе, које је у основи наглашено валовитим венцем. Храм је обложен белом каменом оплатом, којом је национални концепт монументалности добио жељену репрезентативност спољашњих волумена. Поред несумњивог архитектонско-урбанистичког значаја, подизање светосавског храма представљало је и догађај од прворазредног верског, националног и културног значаја за српски народ. Храм Светог Саве на Врачару замишљен је као „... видни и вечити споменик дубоке захвалности свега српског народа своме највећем препородитељу и угоднику Божјем светитељу Сави Српском“⁷, записано је у његовој повељи. Патријарх Варнава је циљ изградње образложио речима да у „... мермеру, рељефима, украсу, мозаику, фрескама...“, треба да буде „...изложена сва наша историја, живот и догађаји“, док патријарх Димитрије „...жели да преко тог храма све оно што је српски народ имао у прошлости осигура и за своју будућност“.⁸ Национално буђење Срба у духу европске просвећености и романтичарских осећања према властитој историји, испуњеној трагичним збивањима, створили су духовну и друштвену климу у којој је тражена

⁷ Епископ банатски Амфилохије, *Духовни смисао храма Светог Саве на Врачару* (Вршац: „Банатски весник“ Епархије банатске, 1989), 14.

⁸ Амфилохије, *Духовни смисао храма Светог Саве*, 14.

потврда националног идентитета, па стога није чудно да се баш у ово време започело са подизањем храма Светог Саве.⁹

Сматрано је да ће овај храм „... по својој архитектури, лепоти, величини, а нарочито по идејној замисли и узвишености патрона његовог ући ... у број ... светских грађевинских знаменитости, као што смо и ми, као нација, својим родољубљем, храброшћу, а преко хиљаде живота најбољих својих синова отворили врата светска и пробали себи пут међу велике народе и државе“.¹⁰

Космополитска слика храма св. Саве као националног симбола Српског народа, пандан је имала његовој југословенској рецепцији. Храм је био замишљен као „... обележје великог времена, које смо уједињењем нашим доживели...“, времена у коме је „... светосавско васпитање и домољубље ... највише и допринело“, па је као такво постало „... стални потсетник будућим поколењима на завет светог Саве и на дужности да се сачува оно, што је његовим надахнућем и великим жртвама српског народа створено“.¹¹ Мада довршен у потпуно другом времену и историјском контексту, доследним спровођењем изворне идеје, храм Светог Саве на Врачару данас представља не само верско, већ и национално и друштвено сведочанство о једном историјском раздобљу.

2.0. КОНКУРС И ИЗГРАДЊА ЦРКВЕ СВЕТОГ МАРКА У БЕОГРАДУ

У истом периоду подигнут је још један монументални престонички храм, цркве Светог Марка на Ташмајдану (1935-1939) (Сл.314).¹² На ужем конкурс за храм учествовали су

⁹ Ibid., 15.

¹⁰ „Храм светог Саве“, 6.

¹¹ Ibid.

¹² „Црква св. Марка стоји недовршена, а њен савет, искључујући јавност, никад да се договори“, *Политика*, Јул 1, 1935, 5; Ст., „Радови на завршавању велике цркве св. Марка кренули су напред“, *Политика*, Новембар 3, 1935, 18; „До краја ове године биће завршени сви грађевински радови на новој цркви Светог Марка“, *Правда*, Март 14, 1936, 4; „Довршење цркве св. Марка опет је запело“, *Политика*, Септембар 23, 1936, 7; „Црква светог Марка чека да буде довршена“, *Политика*, Октобар 22, 1938, 8; „После застоја од годину и по продужују се радови на монументалној цркви светог марка. Претседник општине г. Јеврем Томић посетио је грађевину и обећао да ће се ускоро приступити радовима на регулисању трга око цркве“, *Политика*, Септембар 6, 1940, 13; Љиљана Милетић-Абрамовић, „Храм Св. Марка у Београду“, у *Традиција и савремено црквено градитељство*, ур. Борислав Стојков и Зоран Маневић (Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1995), 190-199; Александар Кадијевић, „Прилог проучавању архитектуре цркве Св. Марка на београдском Ташмајдану“, *Наслеђе I* (1997): 75-80; Боровњак, *Верски објекти у Београду*, 31.

архитекти Александар Дероко, Богдан Несторовић, Рајко Татић, Александар Васић, Живојин Пиперски и браћа Петар и Бранко Крстић. Победнички пројекат израдила су браћа Крстић, који су најдоследније испунили безусловни захтев црквених наручилаца, да црква буде рађена по узору на манастир Грачаницу. Идеја о подизању овог престоничког храма у јавности је први пут забележена 1928. године. Још тада се спекулисало о Грачаници као узору за подизање овог храма. Међутим, колико год да је Грачаница била слика и прилика преовлађујуће орјентације у црквеном градитељству, као један од најзначајнијих српских средњовековних храмова, толико је била и показатељ слепог и некритичног става према националном наслеђу.

Основа храма је у облику развијеног уписаног крста, који је у потпуности задовољавао конкурсни захтев за прегледним и монументалним унутрашњим простором. Томе је свакако допринело решење у којем су мања кубета у циљу постизања силуете Грачанице постављена на углове храма. Ово решење наишло је на одобравање комисије коју су чинили архитекте Петар Поповић, Драгутин Маслаћ, Милан Минић, и два свештеника, али не и Ђурђа Бошковића који је сматрао да је тиме разбијено јединство спољашњих маса. Овог проблема били су свесни и сами аутори цркве, који су решење нашли у повезивању призиданих кула које носе мала кубета, аркадним тремом, што је допринело њиховим чвршћим везивањем за храм.¹³

До почетка подизања, у штампи се распламсала критика о будућој цркви, која је била противречно заснована до мере да се стиче утисак да су разматране две различите грађевине, те се стога није могла стећи реална слика о архитектури овог храма.¹⁴ Милан Минић писао је афирмативно о црквеном пројекту, док је Ђурђе Бошковић пак ишао у другу крајност карактеришући цркву као карикатуру Грачанице.¹⁵

¹³ Марина Ђурђевић, *Архитекти Петар и Бранко Крстић* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996), 37.

¹⁴ Кадијевић, „Прилог проучавању архитектуре цркве Св. Марка“, 77-78.

¹⁵ М. С. Минић, „Нова црква Светог Апостола Марка у Београду“, *Време*, Март 25, 1932, 2; Ђурђе Бошковић, „Црква Св. Марка у Београду као карикатура Грачанице“, *Српски књижевни гласник XXXVI* (1932): 302-304.

Сл.314. Црква Светог Марка, Београд.

Бошковићева оштра критика, замагљује суштинске проблеме српског црквеног градитељства између два светска рата. Захтеви да се следе средњовековни модели српске архитектуре, сударали су се са неопходношћу примене нових конструктивних метода и материјала.¹⁶

Храм Светог Марка контуром и начином зидања доследно репрезентује традиционалну архитектуру ових простора. Будући саздан по узору на најпознатији споменик српске средњовековне архитектуре, он представља својеврсну синтезу старог и новог времена. У том смислу, архитектура цркве задовољава критеријуме ретроспективног уметничког менталитета наручилаца и средине. У примарном архитектонском погледу, ова црква не доноси ништа ново, па је временом постала симбол скучености наше градитељске културе, склоне миметичком приступу традицији као поузданом начину архитектонског обликовања.¹⁷

3.0. ЦРКВЕНА АРХИТЕКТУРА МОМИРА КОРУНОВИЋА

У корупусу црквених објеката, који су подигнути између 1935-1941. значајем се посебно издвојио опус арх. Момира Коруновића. Његов стил, био је специфичан и препознатљив. Мада је примењивао сличне просторне програме, захваљујући сталним разрадама ранијих решења и увођењем нових елемената у фасадна решења, Коруновић се ретко понављао. Стога његова дела, иако представљају морфолошки уједначену градитељску целину, дејствују великом разноврсношћу форми и садржаја. Коруновић је највише примењивао тип једнокуполне црква са основом у облику уписаног крста сажетог типа. За разлику од градитеља код којих се генеза идеја и трансформација ауторског приступа одвијала поступно и систематично, као што је

¹⁶ Јовановић, *Српско црквено градитељство*, 209.

¹⁷ Кадијевић, *Један век тражења*, 298.

био случај у стваралаштву архитеката Василија Андросова, Александра Дерока и Григорија Самојлова, код Коруновића то није био случај случај. Он је упоредо користио мотиве из свих токова српског средњовековног наслеђа, па је у истом периоду, различитим црквеним пројектима прилазио са потпуно другачијих становишта.

Основу развијеног уписаног крста триконхосне форме применио је на пројекту цркве св. великомученика Лазара на Булбулдеру у Београду (1935-1936) (Сл.315).¹⁸ Над

Сл.315. Црква Светог великомученика Лазара, Београд.
Извор илустрације: Кадијевић, *Момир Коруновић*, 156.

Сл.316. Црква Свете Петке, пројекат, Београд.

централним делом пространог наоса уздиже се масивна купола засведена полуобличастом калотом са валовитим венцем. Блоковским зидањем, ритмичним распоређивањем лучних и забатних мотива, остварена је веома слојевита силуета спољашњих волумена цркве. Издвојени лучни портал, дубока лучна ниша са трифором, забатни завршетак прочеља као и лучни силуета свода припрате, типични су мотиви Коруновићеве црквене архитектуре. Унутрашњи простор осветљен је уским монофорама, које су смештене у дубоке степеневане нише. У порти, је саграђен издвојени високи звоник, неороманских стилских карактеристика. Масивни волумени храма и звоника, доприносе монументалности његове спољне архитектуре.

¹⁸ АЈ, 74-74-105; „Освећење храма у Булбулдеру, посвећене кнезу Лазару и косовским јунацима“, *Време*, Јун 26, 1936, 2; „Јуче је Њ. Св. Патријарх Варнава осветио нову цркву на Булбулдеру“, *Време*, Јун, 29, 1936, 8; Александар Кадијевић, *Момир Коруновић* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996), 82; Боровњак, *Верски објекти у Београду*, 37.

У истом периоду, по Коруновићевом пројекту у Београду је саграђена црква Свете Петке (Сл.316).¹⁹ Подигнута на Калемегдану, историјском језгру српске престонице, ова грађевина је применом камене рустичне фасаде ефектно уклопљена у амбијент тврђаве. Унутрашњи простор црква настао је комбиновањем једнобродног простора и уписаног крста, са куполом изнад средишњег дела наоса. Спољашњи волумени имају камену рустичну структуру, лучне отворе. Забатно заврешено прочеље, са плитко потцртаним бочним фасадама, целини дају псеудобазиликални изглед. Овај градитељски поступак нема ближих паралела у Коруновом градитељском опусу.

Осим што је имао запажене реализације у престоници, Коруновић је своју најрепрезентативнију цркву у овом раздобљу реализовао у Марибору (1934-1939) (Сл.317). Подизање мариборске цркве св. великомученика Лазара је већ на почетку наишло на противљење већинског словеначког становништва. Антисрпско расположење довело је до брзог рушења храма, недуго по завршетку његове изградње 1941. године.²⁰ Својом пирамидалном композицијом, црква је евоцирала силуету Грачанице. У основи је био примењен развијени уписани крст са пет купола, по две над источним и западним делом храма, и великом средишњом куполом изнад наоса. Уместо конхи, на северној и јужној страни, развијени су аркадни тремови са луцима различитих висина.

Сл.317. Црква светог великомученика Лазара, Марибор. Извор илустрације: *Правда*, Август 6, 1934, 4.

Слојевиту фасадну елевацију, на бочним странама омогућила је примена сложених лучних сегмената и дугачких збијених лезена. На фасадама су примењене уске монофоре и масивни окулуси са розетама. Изглед Грачанице најдоследније је опонашан у куполној зони применом карактеристичног преломљеног лука.²¹

¹⁹ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 82-83; Боровњак, *Верски објекти у Београду*, 41.

²⁰ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 80.

²¹ АЈ, 74-74-105; „У Марибору се подиже православна црква“, *Правда*, Август 6, 1934, 4; Кадијевић, *Момир Коруновић*, 79-80.

Сл.318. Црква св. Илије, Бачевци.

Извор илустрације: <http://www.mojaavantura.com/ideje/srbija/bajina-basta/verski-objekti/crkva-sv-pro-roka-ilije-bacevci>

Сл.319. Богородичина црква, Глоговац.

Извор илустрације: Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 175.

Потпуно другачији приступ, примењен је на пројекту цркве св. Илије у Бачевцима (1935) (Сл.318).²² Ауторска атрибуција изведена је на основу стилских карактеристика цркве, која у потпуности одговара стилу арх. Момира Коруновића.²³ Овим пројектом, Коруновић је започео корпус цркава сажетог уписаног крста са једном куполом, код којих је у кровној конструкцији опонашана форма грчког крста. У складној композицији цркве, истиче се масивни портал у виду лука ослоњен на два стуба. У позађу лука скривена је трифора, а прочеље је завршено у виду забата. На бочним странама прислоњене су тростране бочне конхе, а фасада такође има забатни завршетак са трифорама. На страни припрате такође су прислоњена бочна одељења, са бифорама. Црква има кришкасти тамбур куполе и плитку калоту. У силуети се истичу делови кровног покривача, који се пружају од апсидалних конхи у приземљу до куполне калоте на врху.

Пројектом Богородичине цркве у Глоговцу (1935)²⁴ (Сл.319), Коруновић је наставио да разрађује концепт који је раније започео на спомен-цркви у Делиграду (1933). И

²² Момир Лечић, „Изградња и обнова цркава и манастира од 1920. до 1941. године“, у *Српска православна црква 1920-1970. Споменица о 50-тогодишњици васпостављања српске Патријаршије* (Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1971), 91.

²³ Црква у Бачевцима је по архитектонском решењу, идентична са Коруновићевом црквом у Негбини, разлика се читава једино у декорацији. О цркви у Негбини в.: Кадијевић, *Момир Коруновић*, 101

²⁴ АЈ, 62(зп)-471; „Освећење нове цркве у селу Глоговцу“, *Политика*, Септембар 22, 1935, 13; Саво

Сл. 320. Црква Светог архангела Михаила, Милетићево.
Извор илустрације: <http://www.tripmondo.com/serbia/>

Сл.321. Успењска црква, Кленак.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com>

овде је примењена основа у облику сажетог уписаног крста, са високим кубетом над наосом, без бочних апсида. Поновљен је делиградски облик западне фасаде са карактеристичним лучним тремовима, на северној и јужној страни припрате.²⁵ Међутим, за разлику од витких линија делиградске спомен-цркве, глоговачка има збијеније волумене и чвршћу форму.

Исти просторни концепт, Коруновић је користио на пројекту цркве Светог Михаила у Милетићеву (1935) (Сл.320).²⁶ Поновљена је основа уписаног крста, али је у структури куполне конструкције опонашана форма грчког крста попут оне са цркве у Бачевцима. Такође, примењени су оштри забати на које се надовезани стрми сегменти кровног покривача. Над средишњим простором уздиже се вишестрана куполна конструкција.

Коруновићев ауторски рукопис до изражаја је дошао на Успењској цркви у Кленку (1935-1936) код Шапца (Сл.321).²⁷

М. Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске: фотомонографија* (Крагујевац: Епархија шумадијска, 2009), 175.

²⁵ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 88.

²⁶ „Епископ банатски је осветио нову цркву у селу Милетићеву“, *Политика*, Август 4, 1935, 19; Кадијевић, *Момир Коруновић*, 88.

²⁷ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 83.

У основи је комбинован триконхос и сажети уписани крст са пет апсида. Над припратом се уздиже необично обликован звоник. Кубично тело куле звоника, има угаоне ризалите који су међусобно повезани луцима у горњем делу, испод лука постављени су часовници. Кула је заврпена отвореним звоником, необичне форме, са масивним стубићима, луцима и склуптуралном обрадом тамбура малог кубета звоника. Изнад наоса је примењена купола са вишестраним тамбуром и кришкастом калотом. У силуети храма истичу се бројни сегменти кровног покривача, двосливних, једносливних и сферичних облика.

Знатно разуђенију форму има црква Рођења св. Јована Крститеља у Грделици (1935-1940) (Сл.322).²⁸ Основа цркве је у облику развијеног уписаног крста са бочним конхама. На овој цркви истичу се карактеристични елементи Коруновићеве сакралне архитектуре: истурени тремови, пирамидално уздизање главних маса храма, наглашена централ-

Сл.322. Црква рођења Светог Јована Крститеља, Грделица.
Извор илустрације: Кадијевић и Марковић, *Градитељство Лесковца и околине*, 108.

на купола, прозорска декорација и разиграна силуета кровног појаса. Иако је готово све своје црквене пројекте радио бесплатно, Коруновић је сваком новом пројекту усађивао нешто ново и оригинално. Тако је у Грделици, применио концепт са куполама над припратом и наосом, који раније није користио, као и другачији приступ у обликовању тремови. За разлику од уобичајеног збијења маса, овде су форме мекше и виткије.²⁹

Поучен искуствима са црквама у Делиграду, Глоговцу и Милетићеву, Коруновић пројектује спомен-цркву Успења Богородице у Пецкој код Крупња (1936-1938) (Сл.323).³⁰ За разлику од

²⁸ „Село Грделица добило је цркву на поклон“, *Политика*, Јун 23, 1937, 13; Кадијевић, *Момир Коруновић*, 97; Александар Кадијевић и Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата* (Лесковац: Народни музеј, 1996), 103-108.

²⁹ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 97.

³⁰ „Освећен темељ спомен-цркве у Пецкој“, *Време*, Септембар 10, 1936, 5; М. Јојић, „У Пецкој је јуче освећена црква-костурница у коју су сахрањене кости оних јунака који су изгинули на оближњим

Сл.323. Црква Успења Пресвете Богородице, Пећка.

Сл.324. Црква Светог Јована Крститеља, Негбина.
Извор илустрације: <http://www.pamtimzlatibor.com/objekat/crkva-rodjenja-svetog-jovana-krstitelja>

темељима старије сеоске цркве (Сл.324). У основи је комбинован триконхосни и облик уписаног крста. По фасадној елевацији и лучном порталу на прочељу, уочљива је истоветност са решењем цркве у Бачевцима. Краци крста су на фасадама завршени оштрим забатима. Три троуглаоне апсиде појачавају утисак степенованог уздицања грађевине. Приправа је спрам наоса остала мала и стешњена.³³ У силуети куполне конструкције истиче се вишестрани тамбур и пирамидална калота, слично решењу са цркве у Милетићеву.

претходних примера, на бочним фасадама прислоњене су четири конхе, па је са олтарском, црква имала укупно пет апсида, као и црква у Кленку. У апсиди на саверној страни приправе смештена је костурница. Високи сокл сачињен је од камених блокова, док су фасаде омалтерисане. На њима до изражаја долазе издигнути кракови уписаног крста завршени оштрим забатима. Изнад наоса се уздиже мало кубе, које није пропорционално сразмерно масивним апсидалним конхама. Трем на западној страни је такође предимензиониран и истурен у односу на композициону целину цркве.³¹

Црква св. Јована Крститеља у Негбини (1936-1939)³² саграђена је на

положајима“, *Политика*, Октобар 17, 1938, 6; Кадијевић, *Момир Коруновић*, 91.

³¹ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 91.

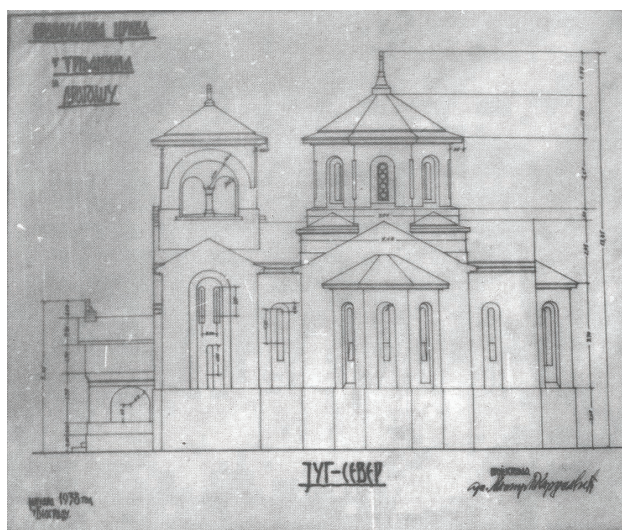
³² „Освећена је нова црква у селу Негбини, у Срезу златиборском“, *Политика*, Јул 14, 1940, 23; Кадијевић, *Момир Коруновић*, 101.

³³ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 101.

По Коруновићевом пројекту подигнута је монументална црква св. Георгија у Сушаку код Ријеке (1938-1939) (Сл.325).³⁴ Основа цркве је у облику развијеног уписаног крста са великом куполом над наосом, и два мања кубета над припратом. Храм је грађен комбинацијом опеке и бетона. Унутрашњост цркве је као и код већине Коруновићевих објеката веома пространа. Наос је од припрате одвојен са два стуба, као и код мари-

Сл.325. Црква Светог Георгија, Сушак.
Извор илустрације: <http://www.lokalpatrioti-rijeka.com>

Сл. 326. Црква Рођења Пресвете Богородице, Трњани.
Извор илустрације: Кадијевић, „Хрватски опус архитекте Момира Коруновића“, 335.

борске и љубљанске цркве. На фасади су видљиви кракови крста. Портали са западне и бочних страна имају облик трема са забатним завршетком. Динамичан однос фасадних маса остварен је дубоким степеновањем ниша, усецањем уских прозорских отвора и општим наглашавањем структуралности грађевине, слично решењу цркве у Цељу, једног од Коруновићевих најуспелијих сакралних остварења.³⁵

У време, подизања храма у Сушаку, по Коруновићевом пројекту подигнута је црква Рођења Пресвете Богородице у Трњанима код Славонског Брода, коју су срушиле усташке војне формације 1942 (Сл.326).³⁶ Црква је пројектована и реализована као триконхални једнокуполни храм, основе

³⁴ АЈ, 62-1498; „Грађење православне цркве на Сушаку“, *Политика*, Јул 10, 1938, 26; „Њ. св. патријарх г. др. Гаврило осветио је јуче на Сушаку нову цркву“, *Политика*, Октобар 2, 1939, 7; Лечић, „Изградња и обнова“, 112; Кадијевић, *Момир Коруновић*, 99-101; Јовановић, *Српско црквено градителство*, 206; Александар Кадијевић, „Хрватски опус архитекте Момира Коруновића (1883-1969) у светлу докумената из његове породичне заоставштине“, *Летопис српског културног друштва „Просвјета“* XVII (2012): 334.

³⁵ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 99-101.

³⁶ Кадијевић, „Хрватски опус архитекте Момира Коруновића“, 334-336.

Сл.327. Црква Светог Николе, Ковачевац.
Извор илустрације: Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 345.

сажетог уписаног крста, са окто-
гоналним кровом, који је типски
сличан Коруновићевим храмовима
у Делиграду, Пецкој и Глоговцу.³⁷
Развијањем високог звоника над
припратом, са великим биформим
отворима и пирамидалним кровом,
успостављена је равнотежа између

средишњег дела са куполом и звоника над припратом. Забатни завршеци фасадних
платана, давали су формалну чврстину спољашњој силиуети храма.

На самом крају своје пројектантске каријере, Коруновић ради пројекат за цркву Светог
Николе у Ковачевцу код Младеновца (1940) (Сл.327).³⁸ Црква има триконхосну основу
у облику развијеног уписаног крста. Архитекта се овде враћа свом ранијем пројекту
цркве у Грделици. И овде се запажају три куполе, главна над наосом, и две мање над
припратом. Дуж фасада распоређена је неупадљива плитка декорација.³⁹

Током ове године, Коруновићева пројектанска активност за потребе СПЦ је и формал-
но завршена. Његова вишегодишња успешна сарадња са СПЦ-ом за коју је бесплатно
радио пројекте, окончана је скандалом. Црквене власти су донеле одлуку да му огра-
ниче деловање на основу сазнања „... да се архитекта г. Коруновић самовољно уплиће
у послове око оправке и живописања манастира и других ... црквених грађевина и ста-
рина, без знања и одобрења надлежног Архијереја. Тим поводом, а на основу одлуке
Св. Арх. Синода ... у циљу спречавања оваквих поступака г. Коруновића“, намесни-
ци се обавезују да Светом Архијерејском Синоду доставе „... све конкретне случајеве
мешања именованог око оправке цркава и независно од црквених власти“.⁴⁰

³⁷ Ibid., 336.

³⁸ „Освећење темеља нове цркве у Ковачевцу“, *Политика*, Октобар 22, 1940, 17; Кадијевић, *Момир Коруновић*, 102.

³⁹ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 102.

⁴⁰ Архива СПЦОЛ, Допис, Свима архијерејским намесницима и старешинама манастира у
Архиепископији Београдско-карловачкој, 1940.

4.0. ЦРКВЕНА АРХИТЕКТУРА ВАСИЛИЈА АНДРОСОВА

Као архитекта Министарства грађевина, Василиј Андросов је између два светска рата пројектовао и реализовао више од стотину цркава, што га издваја као аутора са највећим сакралним опусом.⁴¹ Андросов се у пројектовању угледао на различите споменике српског медијевалног наслеђа. Посебну склоност је показао према црквама моравске школе, мада се угледао и на друге форме српских средњовековних цркава. Његове пројекте одликује академски сигурна, негована композиција и чврста моделација уравнотежених фасадних површина. Засут наруџбинама које су му стизале у Министарству грађевина, Андросов је посегао за израдом типских пројеката за сеоске цркве са тек незнатним разликама, док је пројектовању монументалнијих градских објеката приступио са више пажње.⁴²

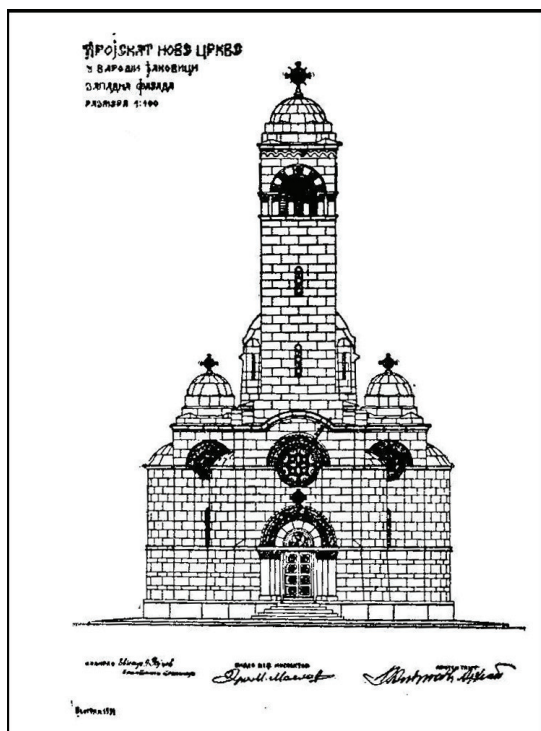
У Андросовљевом позном опусу може се издвојити неколико карактеристичних типова цркви. То су монументални петокуполни храмови, намењени претежно градским срединама. Затим, једнокуполна триконхосна црква са четвртастим звоником, најзаступљенији тип цркве у Андросовљевом опусу, код кога су углавном понављана иста решења. Следећи тип је такође једнокуполни триконхос, са разликом у томе што су на pročелју примењене две куполе. На појединим црквеним пројектима, Андросов је развио основу уписаног крста са доминантном средишњом куполом. Осим тога, ређе је примењивао једнобродну цркву са звоником над припратом и једнобродну цркву са звоником на преслицу. На основу изложеног типолошког пресека, види се постојаност, континуитет и одмереност у Андросовљевом сакралном опусу и потреба да се пројектује у границама реалног и могућег.

4.1. Спомен-црква у Ђаковици - пример петокуполног храма

Монументални концепт петокуполног храма, у Андросовљевом опусу није био шире распрострањен. Између 1935 и 1941. код петокуполног храма, Андросовљево ауторство

⁴¹ Александар Кадијевић, „Градитељи цркава на подручју шумадијске епархије у деветнаестом и двадесетом веку (1)“, у *Српска православна епархија шумадијска 1999: шематизам*, ур. Негослав Јованчевић (Крагујевац: Епархијски управни одбор Српске православне епархије шумадијске, 2000), 156-160.

⁴² Кадијевић, „Градитељи цркава“, 159.

Сл.328. Спомен-црква св. Тројице, Ћаковица.
Извор илустрације: *Гласник Српске православне патријаршије* 9 и 10 (1937): 323.

потврђено је једино у архитектури спомен-цркве св. Тројице у Ћаковици (1936-1940) (Сл.328).⁴³ Андросов је приказао грађевину монументалних габарита са костурницом у коју су биле смештене кости војника палих у ратовима 1912-1918. Решење је необично за Андросова, будући да црква има основу у облику развијеног уписаног крста са пет купола и високим звоником над припратом. Наос је покривен масивном средишњом куполом, док су на угаоним странама у виду кула распоређене још четири мање. У спољашњој обради наглашена је академска профилација, и српско-византијска

декорација која је распоређена на порталима, прозорима, розетама, архиволтама и венцима. Архитектонске масе су веома збијене и недовољно развојне, што је типично за Андросовљев манир уношења формалне чврстине и свечане монументалности у архитектуру градских цркава.⁴⁴

4.2. Једнокуполне цркве основе комбинованог уписаног крста и триконхоса у неоморавском стилу

У пројектовању монументалних цркава, Андросов је користио елементе српског и византијског медијевалног градитељства, а код мањих сеоских цркава преовладао је концепт једнокуполног неоморавског триконхоса, насталог из традиције моравског тока српског медијевалног градитељства, са акцентом на форми крушевачке Лазарице.⁴⁵ Ака-

⁴³ АЈ, 62-1492; АЈ, 74-74-105; АЈ, 74-222-318; „За цркву у Ћаковици“, *Гласник Српске православне патријаршије* 9-10 (1937): 323; Кадијевић, *Један век тражења*, 261.

⁴⁴ Кадијевић, *Један век тражења*, 261.

⁴⁵ О цркви св. Стефана у Крушевцу в.: Владислав Ристић, *Лазарица и Крушевачки град* (Крушевац: Народни музеј, 2001).

демска дисциплина, омогућила је Андросову да оствари веома обиман црквени опус, али га и спутала у погледу проналажења оригиналнијих решења. То се нарочито осетило у касним тридесетим годинама двадесетог века, позној фази у стваралачком опусу овог

Сл.329. Богородичина црква, Купиник.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/22716714>

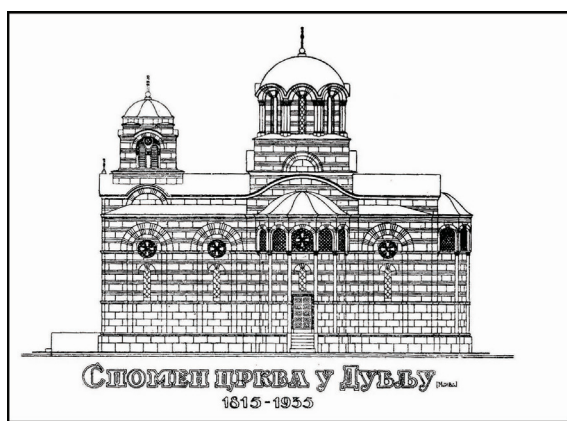

Сл.330. Вазнесењска црква, Сопот.
Извор илустрације: Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 261.

значајног црквеног градитеља. Умерени неоморавски тоналитет, Андросов је остварио у архитектури многих цркава. У основи Богородичине цркве у Купинику (1934-1935)⁴⁶, примењен је комбиновани план, сажетог уписаног крста и трикохоса (Сл.329). Лучни мотиви плитких фасадних ниша, са монофорама, те сегменти кровних завршетака, са великом средишњом куполом, четвртастим звоником и стандардизованом неоморавском пластиком, ову цркву дефинишу као типичан пример Андросовљевих неоморавских триконхоса. Црква је подигнута у спомен престонаследнику Петру II Карађорђевићу. Градњу цркве је издашно помогао краљ Александар, у чију част је ова банатска колонија 1925. године, преименована у Алексанров Гај (раније Балат). Присуство династије као стожера југословенске државе, било је изузетно важно у новим српским колонијама, које се од почетка треће деценије прошлог века подижу широм земље.

⁴⁶ АЈ, 62-1498; Лечић, „Изградња и обнова“, 94; Кадијевић, *Један век тражења*, 261.

Вазнесењска црква у Сопоту (1935) има сличан градитељски програм (Сл.330).⁴⁷ Изнад наоса има куполу, а над припратом звоник. На бочним и источној страни налазе се апсиде. На западном делу истичу се егзонартекс у чијем је позађу затворена припрата, решење које се ретко среће у Андросовљевој црквеној архитектури. Сопотска црква има добро простудиран унутрашњи простор, простран и добро осветљен. Масивни стубови окер тона, са белим стопама и капителима, те декоративна оплата у доњем делу зидова храма, у комбинацији са раскошном подном декорацијом, дају веома репрезентативан изглед унутрашњег простора, који је један од најбољих у читавом

Сл.331. Спомен-црква, пројекат, Дубље.
Извор илустрације: *Гласник Српске православне патријаршије* 5 и 6 (1936): 121.

Сл.332. Богородичина црква, Демир Капија.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/53283476>

Андросовљевог сакралног опусу.

Триконхосни план у облику уписаног крста, Андросов је наставио да разрађује на пројектима спомен-црква у Дубљу (1936) (Сл.331).⁴⁸ Ова црква, пример је храма са куполом над наосом, конхама на бочним и источној страни, и четвртастим звоником са плитким кубетом, комбиноване основе, једнобродног простора и триконхоса. Велика пажња посвећена је декоративном програму који је распоређен на розетама, у шаховским пољима, подеоним венацима, лучним сегментима, бифорама на звонику и капителима прислоњених стубића.

Идентичну основу, сличну силуету и декоративни програм има Богородичина црква у Демир Капији (Сл.332).⁴⁹ Ова

⁴⁷ „Нова црква у Сопоту“, *Политика*, Август 28, 1936, 10; Кадијевић, „Градитељи црква“, 159.

⁴⁸ АЈ, 74-74-105; Три прослава за један дан у једном мачванском селу, *Политика*, Новембар 21, 1936, 10; „Лицитација за зидање цркве“, *Гласник Српске православне патријаршије* 5-6 (1936): 121; Кадијевић, „Градитељи црква“, 159.

⁴⁹ АЈ, 74-391-581; АЈ, 74-392-583; Кадијевић, „Градитељи црква“, 159.

Сл.333. Црква Преображења Господњег, Доње Штипље.
Извор илустрације: Фотодокументација Епархије шумадијске.

Сл.334. Црква Св. великомученика Димитрија, Лајковац.

црква, подигнута је као део спомен комплекса краља Александра Карађорђевића који је поред цркве обухватао и монументалну спомен-болницу. Једина разлика ових двеју цркава је у томе што црква у Демир Капији у свом просторном програму, нема ко-
стурницу.

Комбиновани план, настао при-
меном сажетог уписаног крста и
триконхоса са куполом над на-
осом и четвртастим звоником над
припратом, изведен је по узору на
крушевачку Лазарицу. У облику
који је примењен на поменути
црквама, Андросов је користио
на црквама у Креки код Тузле
(1937), Шапцу (1937), Шарбанов-

цу (1939) (Сл.333), Лајковцу (1938) (Сл.334), Доњем Штипљу (1938), Сиоковцу (1938-1940), и другим селима.⁵⁰ У архитектури ових цркава коришћени су препознатљиви облици крушевачке Лазарице са бочним конхама, куполом изнад наоса, четвртастим звоником над припратом и раскошним декоративним програмом са розетама, поде-
оним венцима, лучним сегментима, конзолама и прислоњеним стубићима.

Исти просторни програм, примењен је у архитектури Преображењске цркве у Љубовији (1939-1940), подигнуте у спомен на краља Александра (Сл.335).⁵¹ За разлику од прет-

⁵⁰ АЈ, 62-1498; АЈ, 62(зп)-297; АЈ, 62(зп)-753, АЈ, 62(зп)-774; Лечић, „Изградња и обнова“, 102, 110, 117, 119; Кадијевић, „Градитељи цркава“, 159; Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 176, 196.

⁵¹ АЈ, 62-1498; АЈ, 74-74-105; Лечић, „Изградња и обнова“, 116; Кадијевић, *Један век тражења*, 257;

Сл.335. Преображењска црква, Љубовија.

зном међуратном опусу. Изнад наоса је конструисана купола са масивним постољем, а над припратом четвртасти звоник. Од програма камене пластике примењени су венци, розете, декорисане бифоре, лучни сегменти, шаховска поља и конзоле.

ходних примера, ова црква се издваја по нетипичном решењу фасада. Као и на већини својих пројеката, архитекта је примењен план настао спајањем сажетог уписаног крста и триконхосног решења, са разликом у томе што је ова црква у целисти саграђена у каменој рустици, што је била главна новина у Андросовљевом по-

4.3. Једнокуполне цркве основе комбинованог уписаног крста и триконхоса са две куле на западној страни - неоморавска стилска група

Моравску градитељску традицију, Андросов користи и у другачијим градитељским формулацијама. Једну од њих представља комбиновање основе неоморавског једнокуполног триконхоса, и припрате са две куполе звоника, градитељског облика који је имао узоре у српској средњовековној архитектури, јавио се на цркви св. Николе код Куршумлије и Ђурђевим Ступовима у Расу.⁵² Једно од најуспелијих комбинованих једнобродних и триконхосних решења са две куполе над припратом, Андросов је остварио на цркви Успења Богородице у Ратарима (1936-1938) (Сл.336).⁵³ Складни пропорциони односи читавају се у симетричном распореду архитектонских маса. У

Епископ жички Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар српске православне патријаршије за просту 2006. године* (Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2006), преглед 475.

⁵² О овим црквама в.: Јован Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом Расу. Постанак архитектуре цркве св. Ђорђа и стварање рашког типа споменика у архитектури средњовековне Србије* (Краљево: Завод за заштиту споменика културе, 1984); Милка Чанак-Медић и Ђурђе Бошковић, *Архитектура Немањиног доба*, књ.1, *Цркве у Тополици и долинама Ибра и Мораве* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, Археолошки институт, 1986), 15-76; Војислав Кораћ и Марица Шупут, *Архитектура византијског света* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 236-239.

⁵³ „Вредни сељаци шумадијског села Ратари, у срезу јасеничком, поред набављачке, кредитне, опанчарске, сточарске, пољопривредне и других задруга, имали су времена да подигну и нову цркву, која је стајала близу милион динара“, *Политика*, Новембар 3, 1936, 9; Лечић, „Изградња и обнова“, 101-102; Кадијевић, „Градитељи цркава“, 159; Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 223.

Сл.336. Црква Успења Богородице, Ратари.
Извор илустрације: Фотодокументација Епархије
шумадијске.

Сл.337. Црква св. Атанасија, Лешак.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/11945374>

декоративном програму западног портала, розета, подеоних венаца, конзола и стубића бифора слеђени су моравски узор. Поред тога, овде се јављају и позни одједи ханзенатике, заступљени у карактеристичном бојењу фасада, које су решене наизменичним смењивањем белих и црвених трака, које је Андросов неколико година раније применио на пројекту цркве св. оца Николаја Мирликијској у Сибници (1933).⁵⁴

У току 1936. завршена је изградња цркве св. Атанасија у Лешку код Тетова (Сл.337).⁵⁵ По стилским карактеристикама, црква одговара Андросовљевом градитељском рукопису. Архитектура ове цркве подсећа на решење цркве на Чукарици (1928), једном од познатијих дела у сакрал-

ном опусу архитеката Андросова и Драгутина Маслаћа.⁵⁶ Црква у Лешку се надовезује на комбиновани програм сажетог уписаног крста и триконхоса, са једном куполом изнад наоса и две куполе над припратом. Попут чукаричке цркве, црква у Лешку, има фасаду са обиљем неоморавских мотива, трифором на прочељу, те розетама и подеоним венцима који су распоређени дуж читаве грађевине. Раскошном декоративном репертоару припадају и капители стубића на тамбурима и порталу.

⁵⁴ Кадијевић, „Градитељи цркава“, 159; Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 259.

⁵⁵ „Њ. Св. Патријарх Варнава осветиће данас цркву у селу Лешку, код Тетова“, *Политика*, Септембар 21, 1936, 10.

⁵⁶ Маре Јанакоса Грујић, *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875-1937)* (Београд: Центар ВАМ, 2006), 62-64; Ђурђија Боровњак, *Верски објекти у Београду*, 28.

4.4. Цркве уписаног крста са једном куполом

Од 1938. године, у Андросовљевом црквеном опусу осећају се нове тенденције. На пројекту спомен-цркве св. Апостола Петра и Павла у Корбову (1938) код Кладова, Андросов је применио решење развијеног уписаног крста.⁵⁷ Наос је покривен масивном куполом српско-византијских облика, а над припратом је кубични стилизовани звоник. У обради фасада, запажа се сужен репертоар пластичне декорације. На лунети портала, бифорама, трифорама и куполним конзолама налази се декоративни програм неоморавске пластике.

4.5. Примери једнобродних цркава

Једноставнији просторни концепт, Андросов је применио на пројектима цркава у Градишћу (1935) и Ћуприји (1935).⁵⁸ То су цркве једнобродних основа са звоником над припратом и сведеним неоморавским украсом. На овим црквама, запажа се Андросовљева склоност ка чврстим једноставним облицима.

Једнобродну основу, Андросов је користио на пројектима цркава које су биле намењене малим селима у југозападним крајевима, где се угледао на традиционалну црквену архитектуру тих поднебља. Интересантно решење применио код обликовања звоника, где је примењено решење у виду преслице. Такве су пројекте радио је за цркве у Љубову (1940), Сутивану код Ораховачке реке (1941), спомен-цркве на Буковој Глави (1938) и спомен-цркве у Старавини.⁵⁹ Осим скромних димензија, у зидању је коришћен локални камен, па цркве имају рустичне фасаде.

4.6. Примери звоника у Андросовљевом црквеном опусу

Осим цркава, Андросов је пројектовао и звонаре. Српско-византијски репертоар облика, применио је на решењу звонаре у порти цркве у Лебану, која је прислоњена уз западни зид цркве (Сл.338). Саграђена је 1935. године. Андросов је звоник пројектовао

⁵⁷ АЈ, 62(зп)-363; Лечић, „Изградња и обнова“, 94; „Нова црква у селу Корбову“, *Политика*, Октобар 6, 1938, 11; Кадијевић, „Градитељи цркава“, 159.

⁵⁸ АЈ, 62-1498.

⁵⁹ АЈ, 62-1498; АЈ, 62(зп)-398; АЈ, 62(зп)-789.

комбиновањем отворене припрате и српко-византијске куполе. У погледу архитектуре, надовезао се на концепт који је применио на цркви неколико година раније.

Српско-византијски облици, примењени су на звонарама у селима Ораховици (1938), и Михајловцу код Неготина (1939) (Сл.339).⁶⁰ Звонаре су издвојене и обликоване као засебни објекти у црквеној порти. У Ораховици је пројектом предвиђен објект рустично

Сл.338. Црква Усековања главе св. Јована Крститеља, Лебане.
Извор илустрације: http://lebane.files.wordpress.com/2012/07/crkva-u-lebanu_fhdr-1.jpg

Сл.339. Звоник у порти цркве св. Анхангела Михаила, Михајловац.
Извор илустрације: http://fotosmederevo.blogspot.com/2006_08_01_archive.html

обрађених фасада. Из кубичне масе омаље-рисаног звоника у Михајловцу, издвојено је приземље и два спрата. Приземље има лучни улаз и помоћна одељења. Први спрат је отворен уским лучним монофорама, док су на другом спрату примењене бифоре које су усечене у лучну нишу. Кровни венац је валовитог изгледа и пирамидалног кровног покривача. Осим слојевитог поткровног венца, на звонику нема друге пластичне декорације, која је била један од најкарактеристичнијих црта Андросовљевог сакралног опуса.

Момир Коруновић и Василиј Андросов, били су неимари који је оставили најдубљи траг у српској сакралној архитектури позних тридестих и раних четрдесетих година двадесетог века. Мада је у поређењу са маштовитим романтичарским примерима из Коруновићевог опуса, Андросовљев манир био типски уједначенији, и мање маштовит, али је у корпусу српских цркава 1935-1941. са правом је издвојен као једна од најзначајнијих градитељских целина.

⁶⁰ AJ, 62-1498.

5.0. СРПСКА ЦРКВЕНА АРХИТЕКТУРА 1935-1941.

Различити идејни и стилски афинитети црквених градитеља, регионалне и локалне особености, као и материјалне могућности наручилаца, били су главни фактори у формулисању архитектонског језика српских цркава. Услед изузетно обимног фонда сакралних грађевина, у пресеку градитељске активности, коришћен је типолошки приступ, који се показао најпогоднијим у погледу хронолошког, регионалног и стилског издвајања карактеристичних цркава.

5.1. Примери једнобродних цркава

Са изградњом слободног српског друштва, у изградњи цркава евоциран је дух медијевалног националног наслеђа. Ова пракса, постала је део званичне црквене и државне градитељске политике, која је, иако није била формално озваничена, ипак представљала доминантан правац, у којем је развијено српско црквено градитељство. Национални принцип, осећао се како у градским срединама, тако и заосталим руралним крајевима. У пројектовању и изградњи цркава, битну улогу имали су архитекти запослени у Министарству грађевина, што је од нарочито важности било за сиромашна села, у којима су грађени махом реализовани типски пројекти цркава скромних размера. Уважавајући локалне традиције у црквеном неимарству, естетика подигнутих цркава се разликовало у погледу регионалног распрострањања.

Сл.340. Вазнесењска црква, Паљуви.
Извор илустрације: http://www.crkvaub.rs/tamnavagalerija_namesnistva

Тип једнобродне цркве најчешће се среће у западним и југозападним крајевима, које од средњег века, баштинице тип једнобродне цркве. Карактеристичан пример једнобродне цркве без куполе јесте Вазнесењска црква у Паљувима (1935) (Сл.340).⁶¹ Црква се састоји од једног брода и олтарског простора који је назначен у структури источне стране. Црква

⁶¹ АЈ, 74-74-105; Лечић, „Изградња и обнова“, 94.

Сл.341. Црква св. Архангела Гаврила, Пајеж.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/5891089>

Сл.342. Црква Успења пресвете Богородице, Гркиња.
Извор илустрације: <http://www.mapatia.com/contents.php?idProv=1&idCont=63090527&h=3db6>

је засведена двосливним кровом, па је западна фасада забатно завршена. Веза са националним наслеђем успостављена је постављањем розете на прочелни забат и применом уских монофора на бочним зидовима.

Исти просторни програм, примењен је на цркви у Пајезу код Беле Паланке (1936) (Сл.341).⁶² То је мала једнобродна црква, плошних зидова са малим лучним прозорима.

Улаз је лучног облика. Осим венца, који прати линију двосливне кровне конструкције, зидови немају других декоративних елемената.

Сложенији концепт једнобродне цркве без куполе и звоника, имао је отворени трем, какав је примењен на цркви Успења пресвете Богородице у Гркињи код Ниша (1938) (Сл.342).⁶³

Масивни лучни волумени спољног трема, контраст камених и озиданих зидних површина, формулисали су архитектуру живописног изгледа. Заламањем темена крова на прочељу,

избегнут је забатни завршетак прочеља и остварена боља веза са лучном аркадом трема. Црква је осветљена паровима малих монофора на бочним странама. Овим храмом, показан је велики утицај локалне црквене градитељске традиције на црквену архитектуру позног међуратног доба, будући на велику сличност ове и цркве св. великомученика Георгија у Горњем Барбешу (1871), селу у оклини Гркиње.⁶⁴

⁶² Ibid., 97.

⁶³ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 338.

⁶⁴ Ibid.

Сл.343. Црква св. цара Константина и царице Јелене, Слат. Извор илустрације: mojahercegovina.com

Сл.344. Црква св. Петра и Павла, Глушци. Извор илустрације: <http://www.orthphoto.net/photo.php?id=49268>

5.2. Примери једнобродних цркава са звоником на преслицу

Концепт једнобродне цркве, традиционално је примењиван у југозападним крајевима који се данас углавном налазе у саставу захумско-херцеговачке и црногорско-приморске епархије. Специфичне геолошке карактеристике кршевитог терена, утицале су да се од средњег века цркве граде од камене, а ова традиција настављена је са обновом српског црквеног неимарства у међуратној Југославији. Главна карактеристика ових цркава била је једнобродна основа са звоником на преслицу изнад западног pročеља. Таква црква, подигнута је у Слату код Невестиња, а посвећена св. цару Константину и царици Јелене (1935) (Сл.343).⁶⁵ Црква је зидана каменим тесаницама различитих облика и величина. У основи је примењено једнобродно решење са двосливним кровом. На западном pročељу у темену крова, постављен је кубични постамент на коме се налази једноделни звоник на преслицу са рељефном декорацијом. Занимљив пример представља црква св. Петра и Павла у Глушцима код Метковића (1937-1939) (Сл.344).⁶⁶ Попут претходног

⁶⁵ Ibid., 255.

⁶⁶ Лечић, „Изградња и обнова“, 101.

примера, и ова црква је зидана од камених тесаника. Такође има једнобродну основу и двосливни кров, али и нешто другачије обликовано западно прочеље и бочне фасаде. Развијањем портала са лунетом на западној фасади је издвојен средишњи део, који је завршен у виду кубичне платформе на коју је постављен троделни звоник на преслицу са пластичном декорацијом. Бочне стране су озидане, док је камена оплата примењена у зони сокла и на угловима. На бочним странама постављене су уоквирене монофоре. Једнобродна црква са звоником на преслицу, подигнута је у оквиру резиденцијалног комплекса Карађорђевића на Милочеру између 1937 и 1939.⁶⁷ Ктитор храма св. Александра Невског, била је краљица Марија. Архитектонски концепт у потпуности је био прилагођен историјском амбијенту и црквеном наслеђу острва Светог Стефана.

Сл.345. Црква св. Николе, Пуковац.
Извор илустрације: <http://www.orthphoto.net/photo.php?id=49268>

Сл.346. Преображењска црква, Јабука.
Извор илустрације: www.mitropolija.org

Црква је подигнута на рушевинама старије Богородичине цркве из шеснаестог века. Срушена је две деценије касније, како би уступила место хотелској тераси. Недавно је обновљена.⁶⁸

Следећи тип једнобродне цркве је са малом куполом на прочељу, која је придодата двосливној кровној конструкцији.⁶⁹ Карактеристичан пример је црква у Пуковцу код Лесковца (1936) (Сл.345).⁷⁰

Црква је имала отворени лучни трем на прочељу, који је касније затворен. Прочеље је забатно завршено. На бочним странама су отворене монофоре, фасаде су рашчлањене са прислоњеним лезенама, док је кровна конструкција је двосливна. Једнобродна структура са малим кубичним звоником на прочељу и двосливним кровом

⁶⁷ Лечић, „Изградња и обнова“, 106; S. Gregović, „Obnovljena crkva Svetog Aleksandra Nevskog“, Večernje novosti, Jun 30, 2012, <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:386477-Obnovljena-crkva-Svetog-Aleksandra-Nevskog>

⁶⁸ Gregović, „Obnovljena crkva Svetog Aleksandra Nevskog“.

⁶⁹ Ове куполе су најчешће имале функцију црквеног звоника.

⁷⁰ „Један сељак се венчао у „уклетој“ цркви, кад су му сељаци предали као награду две хиљаде динара“,

примењена је на Преображењској цркви у Јабуци код Фоче (1936-1938) (Сл.346).⁷¹ Црква има плоне фасаде, једноделне лучне прозорске отворе, полукружну апсиду и забатно прочеље. Мали звоник на прочељу је усечен у кровну површину. Међутим, по својој форми је другачијег карактера, настао из црквене градитељске традиције западних српских крајева.

5.3. Једнобродна црква са кулом-звоником на западној страни

Елементи српске средњовековне архитектуре такође су примењивани у репрезентативном једнобродном концепту цркве са високим звоником на прочељу. Подужна форма грађевине допуњена је стилизованим српско-византијским мотивима, декорацијом и обликом звоника. Ове цркве биле су распрострањен углавном у области Подриња, одакле су утицаји ширени по другим крајевима које је насељавао српски народ.

Профилисана фасадна платна и српско-византијски звоник има црква св. Илије у Пелагићевоу (1936) (Сл.347).⁷² Применом ризалита, фасада је рашчлањена на вертикал-

на поља. Звоник има издужено постоље и вишестрани украшени тамбур са плитком криш-кастом калотом. Црква је засведена двосливним кровом. Светлост је спроведена системом широких лучних прозора. Декоративни акценат стављен је на подкровни венац са густим мотивима ребрастих псеудоконзола.

У Радинцу код Смедерева (1936-1939)⁷³ такође је реализован пројекат једнобродне цркве са високим неовизантијским звоником изнад при-

Сл.347. Црква св. Илије, Пелагићево.
Извор илустрације: www.visitmycountry.net

Политика, Март 13, 1938, 17.

⁷¹ „Још једна православна црква у Срезу фочанском“, *Политика*, Јун 27, 1938, 11; Лечић, „Изградња и обнова“, 103; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 198.

⁷² Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 273.

⁷³ „Извршиће се освећење цркве у селу Радинцу код Смедерева 8 августа ове године“, *Политика*, Јул 27, 1939, 13; „У селу Радинцу, недалеко од Смедерева, освећена је нова црква“, *Политика*, Август 9, 1939, 10; Лечић, „Изградња и обнова“, 98.

Сл.348. Црква св. Параскеве, Радинац.
Извор илустрације: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Radinas,_Crkva_Svete_Petke,_08.jpg

Сл.349. Црква зачећа св. Јована Крститеља, Тобут.
Извор илустрације: <http://www.priboj-majevica.com/priboj-i-okolina/tobut/>

странама развијен је систем великих лучних потеза којима је степенована фасадна површина. На pročелу се уздиже карактеристичан високи звоник са неовизантијском куполом, вишестраног тамбура и кришкасте калоте.

прате, која је посвећена св. Параскеви (Сл.348). Звоник ове цркве има издужен тамбур и кришкасту калоту, што указује на узор у српском средњовековном наслеђу. У структури западног pročелја је масивно кубично постоље звоника са декоративним венцем, обликовано попут куле, и бочна прислоњена одељења. На бочним странама су вишестране певнице, а на истоку апсида истог облика. Зидне површине су равне, испресецање подеоним венцима. У покривању примењен је двосливни кров.

Чвршће упориште у националном градитељском наслеђу има црква Зачећа св. Јована Крститеља у Тобуту код Прибоја (1936-1940) (Сл.349).⁷⁴ За разлику од претходних примера, веза са националним наслеђем, овде је конкретнија, испољена у подражавању источне апсидалне стране Богородичине цркве у Студеници. Примењен је полукружни апсидални део изнад кога је назубљени венац забатног завршетка црквеног брода. На бочним

⁷⁴ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 287.

Сл.350. Црква св. Јоакима и Ане, Вукшић Поље.
Извор илустрације: <http://www.tripmondo.com/bosnia-and-herzegovina/republika-srpska/vuksic-polje/picture-gallery-of-vuksic-polje/>

Сл.351. Црква св. Марка, Велика Обарска.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/1919931>

ка кула звоника, на коју је постављена купола српско-византијских облика, са вишестраним тамбуром и кришкастом калотом. На супротној страни налази се полукружна апсидална конха, чест мотив српске средњовековне црквене архитектуре.

Сличан архитектонски концепт реализован је на цркви св. Јоакима и Ане у Вукшић Пољу код Милића (1937) (Сл.350).⁷⁵ Ова једнобродна црква, такође има наглашен назубљени венац, који је осим на источној апсидалној страни, истакнут и на бочним фасадама. Звоник је решен у виду вишестраног тамбура и луковичасте калоте.

Одлике српског стила, у пуном обиму развијене су у архитектури цркве св. Марка у Великој Обарској (1938-1940) (Сл.351).⁷⁶ Из базиликалне основе храма, произашла је нетипична спољашњост решена у српско-визанзијском маниру. Бочне фасаде су симетрично компоноване. Изнад улаза који је постављен у средишњем делу налази се велика трифора украшена са стубићима. Средишњи део фасаде има лучни завршетак, а широки луци деле читаву површину зидне површине. На западно прочеље прислоњена је висо-

⁷⁵ Ibid., 283.

⁷⁶ Лечић, „Изградња и обнова“, 118; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед, 267.

Сл.352. Богородичина црква, Скургич.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/81267056>

Сл.353. Црква св. Параскеве, Кола.
Извор илустрације: www.poreklo.rs

Истом типу, припада и Богородичина цркве у Скургичу (1938-1940) (Сл.352).⁷⁷ И овај храм има базиликалну једнобродност унутрашњег простора, високи звоник који је прислоњен уз западно pročеље, и полукружну апсиду на источној страни. Троделност бочних фасада изражена је у композиционој симетрији, са бочним улазом у средишту фронта, трифором и лучним завршетком средишње зидне партије. На угловима су примењена ужа фасадна платна са по једном моноформом у лучној ниши, исто као и на цркви у Великој Обарској. На pročељу је истакнут високи звоник који је постављен на кубично постоље куле, са неовизантијском куполом. Национални концепт заокружен је применом полукружне апсиде на источној страни са посебним улазом.

Необичан приступ, испољен је у архитектури цркве св. Параскеве у Колима код Бањалуке (1939) (Сл.353).⁷⁸ Прочеље се састоји од истуреног средишњег дела са лучним порталом и моноформом, и бочних одељења која су засведена сегментним крововима. На масивном постољу постављена је издужена купола, са необичним тамбуром на коме се смењују поља са окулисима и паровима уских једноделних прозора, равне и лучне профилације.

Засведен је кришкастом калотом. Бочне стране, наглашене су у структури грађевине, одвајањем од средишње вертикале pročеља. Дуж фасада отворени су ред једноделни издужени прозори и бочни улази. Подужни брод цркве засведен је двосливном кровном конструкцијом.

⁷⁷ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 277.

⁷⁸ Ibid., 58.

Модерније интерпретације националног стила, чврстих геометријских волумена остварене су у архитектури цркве св. Параскеве у Станарима (1936) (Сл.354).⁷⁹ У мор-

Сл.354. Црква св. Параскеве, Станари.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/10053645>

Сл.355. Црква св. великомученика Лазара, Блатница.

фолошком погледу примењена је уобичајена форма једнобродне цркве, са високим звоником на прочељу. Но за разлику од звоника са претходних примера, овде је примењена нешто другачији репертоар облика. На масивној двоспратној кубичној кули која се снажно уздиже изнад западног прочеља, постављен је здепасти вишестрани тамбур и плитка калота куполе са назубљеним венцем. Одсуство пластичног украса и примена бочних одељења у виду вестибила са оштрим забатним завршетцима, позиционирана цркву међу најмодерније интерпретације националног стила. Мотив вестибила, у новијој црквеној архитектури, настао је модерном интерпретацијом бочних вестибила са једног најзначајних храмова немањичке епохе, Богородичине цркве у Студеници.⁸⁰

Сличан градитељски пример представља црква св. великомученика Лазара у Блатници (1938) (Сл.355).⁸¹ Попут цркве у Станарима, овај храм такође има висок звоник на прочељу, петострану апсиду на олтарској страни и забатно завршена бочна одељења. Преламањем углова кубичног постоља звоника, начињен је прелаз према куполи са назубљеним вен-

⁷⁹ Ibid., 280.

⁸⁰ О Богородичиној цркви у манастиру Студеница в.: Гордана Бабић, Војислав Кораћ и Сима Ђирковић, *Студеница* (Београд: Југословенска ревија, 1986); Мирјана Шакота, *Манастир Студеница* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 1990), 11-34; Кораћ и Шупут, *Архитектура византијског света*, 239-246.

⁸¹ „После дугих и тешких напора сељаци из села Блатнице у Срезу теслићском успели су да подигну врло лепу православну цркву“, *Политика*, Август 30, 1937, 11; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 278.

цем и полукружном калотом. На бочним одељењима отворене су уоквирене трифоре полукружног облика, док су на зидовима и апсиди примењене уске лучне монофоре. Једнобродну основу и звоник на западној страни има црква Силаска св. Духа на Апостоле у Устиколини код Фоче (1936-1937) (Сл.356).⁸² Ова црква има издвојену припрату на западној страни и звоник изнад средишњег дела, везан за горњи део западне фасаде. Неколико лучних прозора отворено је на звонику, бочним фасадама и полукружној апсидалној конхи. Црква има интересантну калоту звоника, у облику лантерне, честом градитељском елементу у црквеној архитектури западњачке провенијенције. Припра-та је засведена кровним сегментима, црква двосливним кровом, а апсида полукруж-ном калотом. издељена подеоним венцима и засведена пирамидалном калотом куполе. Еклектички примери црквеног градитељства између 1935 и 1941. реализовани су у корпусу типских цркава, међу којима се највише правилности уочава у мачванском и колубарском округу. То су једнобродне цркве са звоником на западној страни, са бочним певницама и вишестраним апсидалним завршецима подужног брода. По овом типском обрасцу, биле су подигнуте цркве у Шеварицама, Стубленици, Латковићу, Осечини и Владимирцима.

Сл.356. Црква Силаска св. Духа на Апостоле, Устиколина.

Извор илустрације: <http://www.mitropolija.org/ustikolina.html>

Црква Успења пресвете Богородице у Шеварицама код Шапца, хронолошки је прва у корпусу ових цркава, саграђена 1936 (Сл.357).⁸³ Акцент је стављен на обликовање западне фасаде, са лучним порталом, забатном надстрешницом, малим лучним нишама и великом кулом звоника. Масивно кубично постоље звоника усечено је у средишњи фронт западне стране па пресеца горњи појас фасадног платна. На постољу је конструисан полигонални прсте-

⁸² „Освећење цркве у Устиколини“, *Политика*, Јун 25, 1937, 10; „Освећење цркве у Устиколини“, *Гласник Српске православне патријаршије* 13-14 (1937): 425; Лечић, „Изградња и обнова“, 101.

⁸³ Лечић, „Изградња и обнова“, 99; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 499.

Сл.357. Црква Успења пресвете Богородице, Шеварице.
Извор илустрације: <http://pocersko-namesnistvo.rs/>

Сл.358. Црква св. великомученика Георгија, Латковић.
Извор илустрације: <http://www.meteo-europ.com/en/rs/serbia/latkovic-pictures.html>

насти обруч вишестраног тамбура са наизменичним редом прозора и слепих ниша. Горњи део тамбура има прстенасти аркадни фриз. Облик куполе је необичног изгледа. У темену је обавијена лучним сегментима, изнад којих се уздиже луковичаста калота са крстом. Бочне стране су профилисане аркадним низовима, испресебане ризалитним испустима и отворене лучним прозорима. Такође имају засведене плитке певнице. На источној страни је апсидални завршетак подужног брода цркве.

По истом кључу рађен је пројекат цркве св. великомученика Георгија у Латковићу (1938-1940) (Сл.358).⁸⁴

Црква има издужену једнобродну основу са звоником над припратом. У структури бочних страна смештене су певнице правоугаоног пресека. Слојевита структура западне фасаде има забатно завршен портал и развијени звоник, сачињен од вишестраног звоника и луковичасте куполе са лучном прстенастом основом.

Идентично решење примењено је на цркви Вазнесења Господњег у Осечини (1938-1940) (Сл.359).⁸⁵ Црква има једнобродну базиликалну основу. На глатким

фасадним платнима примењени су ризалитни вертикални испусти. Високи звоник налази се на западној страни. Издужени вишестрани тамбур покривен је луковичастом калотом куполе која се незнатно разликује од претходних примера. У темену је обавијена вишестраним прстеном са мотивима крста, уместо сегментних лу-

⁸⁴ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 480.

⁸⁵ Лечић, „Изградња и обнова“, 117; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 489.

Сл.359. Вазнесењска црква, Осечина.

Сл.360. Црква св. Илије, Бачка Топола.

Извор илустрације: <http://www.politikin-zabavnik.co.rs/pz/content/stare-slike-srbije-i-sire-okoline-da-beograd-nije-0?page=49>

црква са двосливним кровом. На северозападној страни за цркву је везан високи звоник са неовизантијском куполом. Отворени трем са лучном аркадом прислоњен је уз западну страну цркве. На бочне фасаде надовезан је затворени трем са лучним отворима. Источна страна има петострану конху са великом бифором, и две монофоре, док су на бочним странама отворене по још четири мање. Монофоре су примењене и на

кова. На бочним фасадама примењени су уоквирени лучни прозори и плитке певничке конхе на које се надовезује вишестрана апсида. Црква је покривена двосливним кровом, који је преломљен на источној апсидалној страни.

У мачванском селу Владимирцима подигнута је црква св. Петра и Павла (1939-1940).⁸⁶ Подужност једнобродног простора, висок звоник на pročелју, попречни брод и апсидални завршетак источне стране, говоре о типу цркве који је у мачванском и колубарском округу имао широку примену, а који је био еклектична варијанта настала спајањем националних модела, који су преузети из различитих епоха. У освит Другог светског рата, подигнута је црква св. Илије у Бачкој Тополи (1940) (Сл.360).⁸⁷ То је објекат веома необичног решења и монументалних размера. У основи, то је једнобродна

⁸⁶ Лечић, „Изградња и обнова“, 118; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 490.

⁸⁷ Лечић, „Изградња и обнова“, 116.

западној страни, три у приземљу и две на спрату. Лучни венац са прочеља и псеудоаркаде подкровног венца бочних страна део су суженог декоративног програма.

5.4. Примери једнобродних цркава са куполом и кулом звоника

Најсложенији пример једнобродне цркве, јесте храм са куполом и звоником. Карактеристичан пример била је црква св. Параскеве у Кутлешу код Ниша подигнута почетком двадесетог века, проширена је и надограђена 1936 (Сл.361).⁸⁸ Изнад наоса се налази мала купола, док је на прочељу примењен масивни четвртасти звоник. У решењу за-

Сл.361. Црква св. Параскеве, Кутлеш.
Извор илустрације: <http://aroundguides.com/13923350/Photos>

Сл.362. Црква св. Луке, Лопатањ.
Извор илустрације: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/sr/archive/0/00/20130112181120%21Crkva_u_Lopatnju.jpg

падне стране има још карактеристичних елемената црквене архитектуре овог поднебља, а то је отворени лучни трем масивних здепастих облика. У укупном корпусу црквене архитектуре Ниша и околине, кутлешки храм представља карактеристичан локални пример националног стила.

Црква св. Луке у Лопатању (1937)⁸⁹, необичан је пример једнобродне цркве са кубичним звоником на прочељу и неоморавском куполом изнад наоса (Сл.362). На бочним и источној страни примењене су троугране апсиде засведене полукалотама. Звоник је покривен луковичастом, а купола полуобличастом калотом. Кровна конструкција је на две воде. Плошна зидна платна имају уске монофоре. Носилац декоративног програма је тамбур куполе на коме је опонашан принцип моравског зидања са редовима опеке и сиге.

⁸⁸ Лечић, „Изградња и обнова“, 97.

⁸⁹ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 489.

Сл.363. Црква св. Илије, Кисељак.
Извор илустрације: <http://www.mitropolija-dabrobosanska.org/hramovi.html>

Сл.364. Црква св. Марка, Близнак.
Извор илустрације: http://www.vaznesenje.rs/crkve/77-crkva_u_bliznaku.html

За разлику од овог приступа, у архитектури цркве св. Илије у Кисељаку код Сарајева (1938) (Сл.363)⁹⁰ реализован је необичан еклектички пример грађења, у националном контексту. Звоник је прислоњен уз западну фасаду попут католичких узора, али је украшен мотивима српског стила и необичном куполом сферичног облика. У двосливну кровну конструкцију једнобродног простора цркве уграђена је купола. Дури ризалити пресецају бочне фасаде. На прочељу је примењен отворени лучни трем. Збијањем волумена црква је добила згуснут простор веће ширине и мање подужности.

Подужност једнобродног простора има и црква св. Марка у Близнаку код Загубице (1940) (Сл.364).⁹¹ Мада је у основи, на источном склопу цркве опонашана форма настала комбинацијом уписаног крста и триконхоса са заобљеним бочним и апсидалном конхом, овај храм ипак има једнобродан простор. На прочељу је примењен

здепасти четвртасти звоник са пирамидалном калотом, док главна купола има вишестрани тамбур и плитко полуобличасто кубе. Полукружним конхама апсиде и бочних певница, црква је издвајена као успелији пример српског црквеног градитељског националног тока.

Типу једнобродне цркве са куполом и звоником такође припада црква св. великомученика Димитрија у Љубинићу код Обреновца (1936-1939).⁹² Међутим, за разлику од

⁹⁰ „Нова црква на Кисељаку код Сарајева“, *Политика*, Август 5, 1938, 11.

⁹¹ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 123.

⁹² Ibid., 486.

претходно приказаних цркава овог типа, на западном прочељу цркве у Љубинићу конструисан је куполни звоник. То је важна новина са становишта афирмисања националног концепта грађења. Конкретно на примеру ове цркве, главна и купола звоника показују српско-византијски приступ, који је имао велику важност у националној карактеризацији цркава које су подизане у овом периоду. Куполе су сачињене од полигоналних тамбура са великим лучним прозорима и прислоњеним стубићима, лучних венаца и полуобличастих калота. Елементи националног стила евоцирани су у решењу прочеља са лучним завршетком фасаде и валовитом надстрешницом улазне партије. Плошна зидна платна отворена су великим лучним прозорима који доприносе доброј осветљености унутрашњег простора. Црква има кровни покривач на четири воде, преломљен на склопу куполне конструкције.

Код неких једнобродних цркава дошло је просторног усложњавања. То је случај са црквом св. Василија Острошког у колонији Војвода Степа у Бачкој (1939), која је саграђена по пројекту арх. Ђорђа Табаковића (Сл.365).⁹³ Конструкције западног прочеља и куполног дела наоса у чијој је структури опонашана форма уписаног крста, повезане су подужним једнобродним простором. На бочним странама наоса назначене

Сл.365. Црква св. Василија Острошког, Војвода Степа.
Извор илустрације: Mitrović, Đorđe Tabaković, 143.

су плитке чевртасте певнице. Овај мотив поновљен је и око бочних улаза на подужном повезном броду. На припрати су призидана велика бочна одељења чврстих волумена. Припрата и наос имају слично решене куполе које су украшене лучним назубљеним венцима. За разлику од претходног примера, где је веза са националним наслеђем

⁹³ Vladimir Mitrović, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897-1971)* (Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 2005), 143-145.

остварена преко изледа купола, на цркви у Војводи Степи то је постигнуто укупном структуром храма и његовим пластичним програмом.

Једнобродне цркве су најраспрострањенији тип храма у српској сакралној архитектури између 1935 и 1941. Биле су носиоци различитих стилских поетика, са многобројним еклектичким варијацијама и романтичарским призвучима.

5.5. Примери неоморавске црквене архитектуре 1935-1941.

Моравски узор⁹⁴, били су главна инспирација градитељима српских цркава током читавог међуратног периода, па и између 1935 и 1941. Стандардизација градитељских форми и типска изградња цркава карактерисали су реализацију неоморавског градитељског програма. Као таква, она представљају најкарактеристичнију градитељску целину у српској црквеној архитектури између 1935 и 1941. Главни популатор неоморавског типа цркве, био је арх. Василиј Андросов. Триконхос је примењиван у сажетом и развијеном типу, и најчешће у комбинацији са планом уписаног крста.

У погледу форме, главни узор била је крушевачка Лазарица.⁹⁵ У примени декоративног програма, највише су евоцирани мотиви са Богородичине цркве у манастиру Каленић.⁹⁶

5.5.1. Једнобродне цркве са кулом звоника на западној страни

Стилизацијом звоника у неоморавском маниру добијен је модеран и савремен концепт једнобродне цркве са звоником у конструкцији припрате. Звоници су покривени куполама или пирамидалним капама и украшени декоративним неоморавским програмом. Тако је настао карактеристичан тип савремене српске цркве, локалног, али и регионалног карактера, који је између 1935 и 1941. примењиван широм земље.

Концепт једнобродне црква неоморавског типа реализован је на цркви св. Илије у Томашеву код Бијелог Поља (1936) (Сл.366).⁹⁷ Масивни четвртасти звоник састоји се од

⁹⁴ О моравском црквеном наслеђу в.: Владислав Ристић, *Моравска архитектура* (Крушевац: Народни музеј, 1996).

⁹⁵ В.: Ристић, *Лазарица*.

⁹⁶ О Богородичној цркви манастира Каленића в.: Иван Стевовић, *Каленић. Богородичина црква у архитектури позновизантијског света* (Београд: Филозофски факултет, Интерпринт, 2006).

⁹⁷ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 161.

Сл.366. Црква св. Илије, Томашево.
Извор илустрације: <http://www.eparhija.me/zlates-novi-manastir-ebn-11>

Сл.367. Црква св. Илије, Крушар.

Сл.368 Црква св. пророка Јеремије, Милошево.
Извор илустрације: Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 193.

постоља, звонаре са бифорама, и плитке куполне калоте. По форми подсећа на звоник крушевачке Лазарице. Средњовековни узор евоцирани су лучним мотивима са прочеља и бочних прозора, те полукружном апсидом. Црква св. Илије у Крушару (1936-1938)⁹⁸ такође је пример једнокуполног храма са неоморавским мотивима (Сл.367). Масивни кубични звоник, украшен је бифорама, розета је постављена изнад лунете портала, док су на бочним странама велики прозори, уоквирени и степеновани. Декоративном програму припадају и топли окер тонови са смеђим апликацијама. Црква је покривена двосливним кровом, а звоник пирамидалном калотом. Карактеристичан пример једнобродног неоморавског триконхоса је црква св. пророка Јеремије у Милошеву код Јагодине (1937) саграђен по пројекту инж. Божицара Стамболића (Сл.368).⁹⁹ Развијена прочелна фасада има сложенију силуету, која је добијена згушњавањем лучних венаца и ниша, те применом виткијег кубичног звоника, који је украшен бифорама и венцима, а засвећен полуобличастим калотом. Плитке фасадне нише имају лучни профил, постигнут бифорама и монофорама које су распоређене дуж бочних зидова. Источна страна завршена је вишестраном апсидалном конхом која је конструктивно везана за двосливну кровну конструкцију. Издужени прозорски отвори допринели су доброј осветљености унутрашњег простора.

⁹⁸ Лечић, „Изградња и обнова“, 98.

⁹⁹ Негослав Јованчевић, ур., *Српска православна епархија шумадијска 1947-1997: шематизам* (Крагујевац: Епархијски управни одбор Српске православне епархије шумадијске, 1997), 37.

Сл.369. Црква св. цара Константина и царице Јелене, Крента.

Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/29781239>

Сл.370. Црква св. Романа Српског, Мијур.
Извор илустрације: Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 192.

Необичан пример једнобродног неоморавског храма је црква св. цара Константина и царице Јелене у селу Крента код Зајечара (1938) (Сл.369).¹⁰⁰ За разлику од претходних примера са омалтерисаним фасадама, на овој цркви примењена је блоковска камена фасада. Звоник је виши и виткији, има трифоре и валовити подеони венац. Храм је покривен двосливним кровом, а звоник пирамидалном калотом. Овај тип цркве био је примењен и у многим другим селима широм земље.¹⁰¹

Црква св. Романа Српског у Мајуру код Јагодине грађена је између 1937 и 1941 (Сл.370).¹⁰² Подигнута у срцу Шумадије, ова црква је нетипичан пример једнобродне неоморавске цркве, са великим отвореним тремом. По третману фасадних површина и пластичним детаљима, архитектуром ове

цркве су евоцирани и ханзенатски системи бојених фасада у окер и црвеним тоновима.

Над припратом доминира кубични звоник са бифорама, а на бочним фасадама уокви-
рени лучни прозори. На отвореном трему, до кога води степенишна платформа, апли-

¹⁰⁰ Лечић, „Изградња и обнова“, 109.

¹⁰¹ Међу црквама овог типа, вредни примери су оне у: Црвеној Реци (1935), Брадини код Коњица (1937-1938), порушене у рату деведесетих година, Дебришту код Прилепа (1938), Горњим Петровићима код Босанске Градишке (1938-1939), Путникову код Уздина (1939), црква св. Илије у Помазетину код Приштине (1939), девастиране од стране косовских Албанаца. В.: „У селу Брадини освећен је камен темељац нове православне цркве“, *Политика*, Јун 30, 1937, 12; „Две нове цркве подигнуте су у некада чисто турским селима“, *Политика*, Јун 19, 1938, 13; В. С., „У херцеговачком селу Брадини, где је генерал Поћорек обављао маневре, сељаци за три месеца подигли цркву у спомен краља Александра и палих жртава за ослобођење“, *Политика*, Децембар 8, 1938, 14; М. Ф., „У колонији Путникову код Уздина освећена је јуче нова црква“, *Политика*, Јануар 2, 1939, 5; „Народ у Босанској Крајини подиже храм на месту где су некад у цркви посечени сви срби из села“, *Политика*, Јул 2, 1939, 21; „У селу Брадини јуче је освећена нова црква, посвећена успомени блаженопочившег краља Александра“, *Политика*, Октобар 9, 1939, 12; Лечић, „Изградња и обнова“, 104-105, 108;

¹⁰² Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 192.

циране су розете, обојени венци и канелуре. Црква и трем су засведени двосливним кровом, а звоник пирамидалном калотом куполе.

5.5.2. Цркве уписаног крста

У архитектури неоморавских цркава, широку примену имао је план уписаног крста. Ови храмови најчешће су имали плитке бочне певнице и звоник у конструкцији западне стране. Било је и ретких примера без звоника, какав представља црква Рођења пресвете Богородице у Поповцу код Петровца (1935-1936) (Сл.371).¹⁰³ Доминантна средишња купола сачињена је од масивног вишестраног тамбура и кришкасте калоте. На прочељу је издвојена спољна припрата, засведена са полуобличастим кровом и отворена лучним псеудобифорама. Полуобличасти кровови покривају главни простор цркве. Слојевита структура бочних фасада сачињена је од лучних певница са трифором. Са страна су надовезани зидна платна са бифорама и лучним мотивима. Апсидална конха је дводелна, сачињена од попречног свода и вишестране конхе, са укупно пет монофора. Блоковска структура фасада, искоришћена је тако што је окер основа прошарана црвеним подеоним тракама, блиске ханзенатском начину бојења фасада. На капителима стубића куполе примењен је неоморавски декоративни програм.

Сл.371. Црква Рођења пресвете Богородице, Поповац.

Исту просторну основу има спомен-црква св. цара Константина и царице Јелене у Опарићу (1935-1937).¹⁰⁴ Системом стрмих кровова, назубљених венаца, сиге и опеке, те пластичним украсом који је инспирисан мотивима са Богородичине цркве у Каленићу остварена је модерна интерпретација моравског градитељског наслеђа.

¹⁰³ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 132.

¹⁰⁴ Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 302-303.

Неоморавски слог користила је арх. Милица Ристић, пројектант Преображењске цркве у Дебељачи (1935) (Сл.372).¹⁰⁵ Црква има основу уписаног крста сажетог типа без бочних конхи и неоморавску декорацију. Наос је покривен здепастом куполом, а припрата четвртастим звоником. Блоковски систем зидања истакнут је у структури цркве. На прочељу је усечена ниша са порталом и полукружном псеудотриффором. Дубоке лучне

Сл.372. Преображењска црква, Дебељача.
Извор илустрације: <http://vojvodinaonline.com>

Сл.373. Црква св. Вартоломеја и Варнаве, Велика Плана.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/9506365>

нише усечене су и на бочним странама. Средишњи свод структурално је наглашен и проширен па црква у спољној силусти оставља утисак развијеног уписаног крста, али је заправо примењен сажети тип са продубљеним сводовима. Неоморавски декоративни програм распоређен је на порталу и бифорама.

Одлике неоморавске архитектуре садржане у архитектури цркве св. Вартоломеја и Варнаве у Великој Плани (1937) (Сл.373).¹⁰⁶ Слојевита фасадна платна рашчлањена су системом лучних ниша. Средишња партија завршена је лучним венцем, отворена је трифором и розетом. Остале три нише имају по једну бифору и розету. Куполна конструкција обликована је издизањем још две суперпониране лучне партије на коју је

¹⁰⁵ Лечић, „Изградња и обнова“, 94.

¹⁰⁶ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 135.

постављен вишестрани тамбур и плитка куполна калота, што храму даје изразиру вертикалност. Црква је покривена полуобличастим сводовима. На прочељу је примењен висок кубични звоник са пирамидалном куполом и великим бифорама. Апсидални део има попречни свод и вишестрану апсидалну конху. У зидању је примењен уобичајени блоковски систем градње, белих фасада и црвених бордура.

Међу неоморавским триконхосима посебно се издвојила црква св. Саве у Тивту (1938-1940), грађена по пројекту мајора Мирка Ђукића, а разрађена од стране непознатог архитекте Министарства грађевина у Београду (Сл.374).¹⁰⁷ У архитектури ове складно обликоване грађевине моравски узор испољени су како у структури тако и у декоративном програму. Специфичан начин зидања у коме се смењују велики блокови у тоновима светлог окера са уским смеђим и љубичастим нијансама уских квадера, јасно упућују на моравске узор. Декоративном корпусу неоморавских карактеристика припадају и шаховска поља у лунетама лучних фасадних ниша које су ненаметљиво пласиране на прочелној и бочним фасадама. На кубичном постољу уздиже се купола са вишестраним тамбуром и кришкастом калотом. Црква има високо постављен подеони венац и још један кровни, равних и лучних волумена. На прочељу је отворен лучни улаз са кружним прозором у лунети лука. На бочним странама се смењују

Сл.374. Црква св. Саве, Тиват.

Извор илустрације: <http://sr.wikipedia.org/wiki/Тиват#mediaviewer/File:TivatSvSave.JPG>

монофоре и бифора на кубичној певници наоса. Над прочељем се уздиже знатно нижи од главне купле. На свакој страни је отворен великом монофором, обавијен је удвојеним валовитим венцима и засведен кришкастом калотом куполе. На истоку је црква завршена вишестраном апсидалном конхом. Подигнута на црногорском приморју, ова црква потврђује универзални и космо-

¹⁰⁷ „Црквена општина у Тивту. Подизање нове цркве“, *Гласник Српске православне цркве* 11 (1940): 454; Васко Костић, *Храм Светог Саве у Тивту* (Тиват : Црква Светог Саве, 1997).

политски карактер српских неоморавских цркава, које су између 1935 и 1941. године, биле међу главним носиоцима националне идеје широм Краљевине Југославије.

5.5.3. Цркве комбинованог уписаног крста и триконхоса

У неоморавској групи цркава које су саграђене између 1935-1941. комбинована основа уписаног крста и триконхоса била је општи, најраспрострањенији тип, који је преузет из моравске стилске групе. Примењиван је најчешће у сажетом, а ређе у развијеном облику. Најједноставнији тип, био је једнокупolni триконхос. Такав пример представља спомен-црква Силаска светог духа у Кијеву код Крагујевца (1937), са средишњом куполом и засебним звоником са северне стране храма.¹⁰⁸

Најчешћи тип неоморавског цркве има куполу над наосом и четвртасти звоник са полукружном или кришкастом калотом на прочељу. То је био најчешћи тип цркве

Сл.375. Црква Светог Илије, Нишка Бања.
Извор илустрације: www.kupindo.com

у сакралном опусу арх. Андросова, а уједно је примењен на многим црквама непотврђених ауторстава. Један од таквих примера је црква св. Илије у Нишкој Бањи (1934-1936) (Сл.375).¹⁰⁹ Ова црква представља типичан пример неоморавског комбинованог плана сажетог уписаног крста и триконхоса у сажетом облику. Изнад наоса уздиже се вишестрана купола српско византијског карактера, а над припратом плитко засведени четвртасти звоник. Масивност звоника одразила се на структуру прочеља, што се види у силуети бочних волумена. На фасадама је распоређена пластична декорација,

¹⁰⁸ Лечић, „Изградња и обнова“, 110.

¹⁰⁹ АЈ, 74-74-105; Лечић, „Изградња и обнова“, 91.

сачињена од подеоних венаца лучног и подужног профила и стубићима са капителима и конзолама, аркадама, бифорама и шаховским пољима која су складно укомпоновани у блоковску структуру објеката. За разлику од компактних, али не и маштовитих решења са спољашњег храма, унутрашњи простор није добро простудиран. Пренатрпан носећим елементима, остао је недовољно искоришћен.

Подизање ове цркве наишло је на велико интересовање јавности, и на негативне реакције Двора. На свечаности освећења, краљев изасланик артиљеријски пуковник Милован Р. Петровић као званица највишег друштвеног ранга, уопште није био дочекан, нити му је указана част која се протоколарно указивала дворским изасланицима.¹¹⁰ То је на известан начин био показатељ друштвеног расположења и проблема ауторитета централних власти са којим се монархија у континуитету суочавала након погибије краља Александра.

Цркве св. Петра и Павла у мачванском селу Глушци (1936), спада у највреднија остварења неоморавског типа (Сл.376).¹¹¹ У слојевитој композицији фасадних платана, истакнуте су зидне површине у тамно црвеним и окер тоновима, и необична неоморавска декорација са розетама, венцима и шаховским пољима. За разлику од уобичајеног декоративног репертоара неоморавских триконхоса, који је садржан у фасадној пла-

Сл.376. Црква св. Петра и Павла, Глушци.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/58171273>

стици, овде је коришћен и ликовни приступ, са декоративним геометријским шарама. У композицији грађевине наглашена је вертикална оса средишње куполе са вишестраним тамбуром и кришкастом калотом, те вишестране бочне и апсидална конха. На западном прочељу храма примењена је необична кула-звоник сачињено од вишестаног тамбура и

¹¹⁰ АЈ, 74-74-105, „Изасланик његовог Величанства Краља Петровић Р. Милован артиљеријски пуковник, команданту V армијске области“, Септембар 21, 1936, допис.

¹¹¹ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 485.

Сл.377. Црква св. Петра и Павла, Вртиште.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/58076838>

Сл.378. Црква св.Прокопија, Катун.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/58876059>

кришкасте калоте. Црква је осветљена једноделним лучним прозорима, који су посебно великих димензија на тамбуру куполе, док је на звонику примењена полукружна псеудотрифора.

Карактеристике неоморавског триконхоса има и цркве св. Петра и Павла у Вртишту (1935-1939) (Сл.377) и св. Прокопија у Катуну (1938) (Сл.378), селима у околини Ниша.¹¹² На овим црквама изостао је раскошни декоративни програм, али је задржана форма и рашчлањавање фасадних платана. Омаљтерисани бели зидови наглашавају једноставност фасадних платана. Звоник је нешто једноставнији и мањи, отворен бифорама и засведен плитком кришкастом калотом. Једина разлика између ових храмова је у томе

што је са јужне стране цркве у Вратишту подигнут засебни звоник, који је засведен пирамидалном калотом. Осим тога, бела зидна површина катунске цркве прошарана је блоковским системом зидања са редовима широких и уских блокова, којима је опонашан моравски начин зидања.

Исти градитељски програм, са тек незнатним разликама примењен је на пројекту цркве св. Илије у Цветојевцу (1938) код Крагујевца (Сл.379).¹¹³ Редукована камена пластика распоређена је дуж читаве грађевине, на слепим аркадама, венцима и ка-

¹¹² Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед, 326, 338.

Пројекте за цркву у Вртишту радио је арх. Александар Медведев, али реализација не одговара његовом решењу. В.:Михаило Медведев, *Пројекти и архитектура Ing. Александра И. Медведева овл. архитекта* (Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2012),112-113.

¹¹³ Лечић, „Изградња и обнова“, 109; Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 336.

Сл.379. Црква св. Илије, Цветојевац.
Извор илустрације: Фотодокументација Епархије шумадијске.

Сл.380. Црква св. Тројице, Влашки До.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/93858948>

пителима прислоњених стубића. Угаоне партије су канелиране, као и лучни оквири плитких фасадних ниша. Рустична камена облога распоређена је на угловима и око лучних прозорских ниша на звонику. Црква је имала и карактеристични бојени програм, који је у обнови храма замењен белим фасадама.

Бојене фасаде карактеришу и архитектонско решење цркве св. Тројице у селу Влашки До код Пожаревца (Сл.380).¹¹⁴ Блоковска структура грађевине наглашена је црвеним бордурама. На бочним странама, у апсидалним лунетама примењен је декоративни програм са геометријским црвеним шарма. Декоративна пластика распоређена је једино на капителима бифора звоника и прислоњених стубића на тамбуру куполе.

Ликовни ефекти спољашње архитектуре, посебно су изражени на спомен-цркви св. пророка Јеремије у Врбовцу код Смедерева (1939).¹¹⁵ Беле фасаде и црвене бордуре фасадних ниша и венаца, те шаховска црвена и бела поља у апсидалним лунетама, нагласиле су декоративни карактер спољашње архитектуре овог храма.

¹¹⁴ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 120.

¹¹⁵ Лечић, „Изградња и обнова“, 100.

Универзални карактер неоморавске естетике, у српској архитектури потврдила је и црква св. Параскеве у Болфану код Загреба (1940) (Сл.381).¹¹⁶ Док је већина типова цркви примењивања у одређеним локалним и регионалним оквирима, неоморавски триконхос је имао широку примену, у свим крајевима које је насељавали Срби. У архитектури болфанске цркве истакнута је доминантна средишња купола која има српско-византијске стилске карактеристике, са масивном кришкастом калотом куполе и великим лучним прозорима. На угловима тамбура су прислоњени стубићи са украшеним капителима. Неоморавски приступ испољен је у решењу ниске куле на западној страни цркве. Систем прислоњених стубића са капителима реализован је на бочним и источној апсиди. Носилац декоративног програма су неоморавске розете

Сл.381. Црква св. Параскеве, Болфан.
Извор илустрације: <http://www.mitropolija-zagreb-backa.org/arhiva/SEMATIZAM1/bolfan10.jpg>

Сл.382. Црква св. апостола Петра и Павла, Ратаји.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/user/2279828>

постављене у темену лучних ниша. Испод су уске издужене монофоре, које су удвојене на страни припрате.

5.5.4. Једнокуполне цркве са основом грчког крста

Док је у погледу стила, црквена архитектура била опредељена за национални ток, форма црквене грађевине која га је репрезентовала није била јасно дефинисана. У типолошкој разноврсности српских цркава између 1935 и 1941. издвојио се храм са основом у облику грчког крста.

Неоморавски концепт са основом грчког крста реализован је у архитектури цркве св. апостола Петра и Павла у Ратајима код Врања (1935) (Сл.382).¹¹⁷ На пресеку кракова крста,

¹¹⁶ Ibid., 118.

¹¹⁷ Лечић, „Изградња и обнова“, 95; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 214.

конструисано је високо постоље са куполом. Слојевита форма куполне конструкције профилисана је лучним и равним венцима. Вишестрани тамбур отворен је профилисаним лучним прозорима и засведен полуобличастом калотом. Овакви прозори налазе се на бочним и источној апсидалној конхи. Нарочито пажљиво обрађене су бочне бифоре са стилизованим пластичним украсом који није био карактеристичан за овај тип храма. На фасадама се смењују правилни редови црвене опеке и жућкастог камена. Осим што евоцира моравски начин зидања, и сужени репертоар фасадне пластике упућује на исте узор.

5.6. Примери архитектуре цркава са основом грчког крста

У српској сакралној архитектури новијег доба, концепт цркве грчког крста, афирмисан је са усвајањем ханзенатске естетике у последњој четвртини деветнаестог века. На ханзенатском искуству настала је и неколицина храмова који су реализовани између 1935

Сл.383. Црква св. Луке, Брежане.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/59557285>

и 1941. Међу њима, издвојена је црква св. апостола Луке у Брежану код Пожаревца (1935), задужбина патријарха Димитрија (Сл.383).¹¹⁸ За разлику од већине примера, код којих је ханзенатика садржана у декоративном слоју, на овој цркви је део укупног структуралног склопа. Из основе грчког крста произашли су забатни завршеци фасадних платана. Средишњи простор је покривен масивном куполом са ваљкастим тамбуром, прстенастим венцем и полуобличастом куполом, типичним елементима ханзенатских цркава. Западној страни има наглашен портал и велику розету. На

¹¹⁸ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 120.

бочним странама доминирају масивне трифоре. Зидне површине су ишрафиране хоризонталним црвеним и окер тракама, док су оквири отвора беле боје. На тамбуру су ритмично распоређени лучни прозори и нише. Уз цркву св. Тројице у Бањалуци, која је након петнаест година изградње била довршена 1938. представља једини чисти пример ханзенатске архитектуре у позном периоду међуратне Југославије.

За разлику од свих других типова цркава у новијој српској архитектури, црква грчког крста је карактеристична по томе што у конструктивном склопу није могла имати куполу на западној страни. Нарочито погодан био је за мала места ограничених материјалних могућности, пошто је пружао добру искоришћеност и прегледност унутрашњег простора, а уједно је био погодан за реализовање националног концепта храма.

Основа слободније схваћеног грчког крста има црква у Доњим Бранетићима код Горњег Милановца (1936).¹¹⁹ На pročелу је велики троделни улаз са два стубића. Завршеци фасадног платна су у виду забата. Наос је покривен високом куполом са купа-

Сл.384. Црква св. великомученика Георгија, Мојковић.
Извор илустрације: http://www.orthphoto.net/photo.php?id=17290&id_jezyk=4

стом калотом. На вишестраном тамбуру постављене су слојевите лучне нише са прозорским отворима. Кракови крста наглашени су у силуети стрмих двосливних кровова.

Конкретнији пример примене грчког крста, представља црква св. великомученика Георгија у Мојковићу код Крупња (1935-1936) која има и костурницу (Сл.384).¹²⁰ На пресеку кракова крста постављена је купола коју чине полигонални тамбур и

¹¹⁹ „Освећена је нова црква у селу Доњим Бранетићима, недалеко од Горњег Милановца“, *Политика*, Јул 18, 1936, 12; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 221.

¹²⁰ Ђ. Ст., „Мојковић у Рађевини подигао цркву“, *Правда*, Јун 4, 1936, 5; Лечић, „Изградња и обнова“, 99; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 493.

кришкаста калота. Западни крак крста је продужен како би се добила просторнија припрата. Уз главни, црква има и бочне портале са лучним улазима. Сви су решени на исти начин, тако што су на ниским бочним бедемима постављени масивни стубови који носе забатне кровове лучних улаза. Зидне површине су плошне, отворене једноделним и троделним прозорима. На угловима су истакнути геометријски моделирани ризалитни испусти.

По истом типском пројекту реализована је црква св. Тројице у Доњој Бадањи (1935-1937)¹²¹ (Сл.385), чије решење у великој мери подсећа на цркву у Мојковићу, грађену у истом периоду. Црква у Доњој Бадањи такође има масивну куполу која је сачињена од вишестраног тамбура и кришкасте калоте, али и назубљени венац који није примењен на цркви у Мојковићу. Западно прочеље и источна страна цркве завршени у виду забата и покривени двосливним кровом. Забатно су завршени и средишњи делови бочних фасада као и прочелни портал. Апсидална конха је петростана. Плошне зидне повр-

Сл.385. Црква св. Тројице, Доња Бадања.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/9859639>

шине отворене су са троделним и лучним издуженим прозорима, као и тамбур куполе и апсида, што је допринело доброј осветљености простране унутрашњости храма. На западној страни примењен је кружни прозорски отвор, још једно решење којег нема на мојковачкој цркви. Овој групи типски грађених цркава, припада и црква св. великомученика Георгија у Осладићу код Ваљева (1936-1939) (Сл.386).¹²² У структури храма запажају се наглашени кракови крста. Доминант-

¹²¹ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 492.

¹²² „Једна лепа сеоска црква“, *Политика*, Август 14, 1939, 11; Лечић, „Изградња и обнова“, 112; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 489.

Сл.386. Црква св. великомученика Георгија, Осладић.

Сл.387. Црква св. Николе, Драјинац.
Извор илустрације: Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 345.

на купола са октогоналним тамбуром и кришкастом калотом, уздиже се изнад наоса. Постављена је на кубично постоље које је усечено између кракова крста па се истиче у силуети кровне конструкције. Црква има издвојену зону сокла, плошне фасаде и конвенционални распоред прозорских отвора. Цркви је дограђен звоник над припратом чиме је нарушена првобитна концепција. Од претходних примера, осладићка црква се разликује по примени потпуно плошних спољашњим волумена.

Концепт грчког крста са једнаким крацима, примењен је на пројекту цркве св. Николе у Драјинцу код Сврљига (1938-1939) (Сл.387).¹²³ Црква има наглашене кракове крста и куполу над наосом. На западној страни, истакнут је лучни портал са два стубића и забатни завршетак. Декоративни карактер спољашње си-

луете храма остварен је наизменичним смењивањем парова црквених хоризонталних линија и окер фасадних трака. Пластична декорација није примењивана.

По карактеристичној примени основе грчког крста издвојена је црква св. Илије у Звездану код Зајечара (1939) (Сл.388).¹²⁴ На средишњи простор, приближно квадратне ос-

¹²³ „Епископ г. др. Јован, уз асистенцију 10 свештеника, а у присуству изасланика Њ. В. Краља генерала г. Ђукановића, осветио је у селу Драинцу, 5 километара удаљеном од Сврљига, нови храм посвећен Св. архангелима Михајлу и Гаврилу“, *Политика*, Август 2, 1939, 13; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 344.

¹²⁴ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 431.

Сл.388. Црква св. Илије, Звездан.

Извор илустрације: <http://eparhija-timocka.org/galerija/fotografije/hramovi-zajecarskog-namesnistva/hram-sv-proroka-ilije-u-zvezdanu-1939/>

Сл.389. Црква св. цара Константине и царице Јелене, Дебрц.

Аутор фотографије: Милан Лазаревић.

имају забатне завршетке. Куполна конструкција ослоњена је на полигонално постоље са оштрим угловима на споју кракова крста. Вишестрани тамбур засведен је криш-кастом калотом са лантерном, потпуно нетипичним мотивом за овај тип цркве. На западној и бочним странама усечене су плитке лучне нише и улази. На источни крак

нове, надовезана су бочна забатно завршена одељења укошених зидова. Пошто је средишњи део вишљи од одељења на краковима крста, искоришћен је за главно постоље куполне конструкције коју чини двостепено постоље полигоналног тамбура и пирамидална калота. На сваком краку крста усечене су лучне нише које су наглашене бојеним бордурама и отворене кружним прозорима.

За разлику од неконвенционалног пројекта цркве у Звездану, црква цара Константина и царице Јелене у Дебрцу код Шапца (1939-1941)¹²⁵, у структуралном погледу припада стандардном миљеу цркава са основом грчког крста (Сл.389). Главно обележје храма је продужено прочеље и олтарски свод, и блоковски систем зидања, где је бела основа зидне површине издељена хоризонталним црвеним тракама. Кракови крста

¹²⁵ „Мала варошица Дебрц“, *Политика*, Јануар 27, 1940, 11; Лечић, „Изградња и обнова“, 118; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 490.

крста прислоњен је вишестана апсида. Храм је осветљен троделним и једноделним прозорима који обезбеђују довољно светлости унутрашњем простору. Цркви нема пластичну декорација. Црква у Дебрцу имала је своје место у идеолошком концепту промоције националне свести, мада не толико својом архитектором, колико истицањем историјског континуитета са династијом Немањића, краљем Драгутином, што је важно са становишта потврде постојања средњовековне српске државе у овим крајевима. У архитектури цркава са основом грчког крста запажа се извесна правилност по којој се оне у српској црквеној архитектури између 1935 и 1941. издвајају као најцеловитија стилска скупина. Сваки храм је типичан по истакнутим краковима крста, куполи изнад наоса, изостављању звоника и пластичног украса. Међутим, ова типолошка постојаност утицала је на опадање оригиналности у овом архитектонском концепту.

5.7. Једнокуполне цркве са основом уписаног крста

Цркве са основом у облику уписаног крста, биле су најкарактеристичнији тип у српској сакралној архитектури 1935-1941. У широком корпусу храмова са основом уписаног крста, издвојено је више модела, од који је сваки имао мноштво примера у корпусу српског средњовековног црквеног наслеђа. Најједноставнија црква уписаног крста, била је сажетог облика са куполом изнад средишњег дела наоса.

Као задужбина Јована Трифуновића, подигнута је црква Успења пресвете Богородице у Буровцу код Петровца на Млави (1935-1937) (Сл.390).¹²⁶ У основи је примењено решење уписаног крста са бочним конхама са српско-византијском куполом изнад наосом која је моделована по узору на Краљевој цркви у Студеници.¹²⁷ Свака страна октогоналног тамбура обојена је тамном црвеном бојом и отворена лучним монофорама са кружним отворима у белим преградцима. На угловима су прислоњене беле преломљене греде, док је валовити лучни венац тамбура покривен полуобличастом калотом. Завршеци плошних белих фасада су лучног облика. Средишњи део запад-

¹²⁶ Лечић, „Изградња и обнова“, 98; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 123.

¹²⁷ О Краљевој цркви у Студеници в.: Гордана Бабић, *Краљева црква у Студеници* (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1987).

Сл.390. Црква Успења пресвете Богородице, Буровац.

Извор илустрације: http://vaznesenje.rs/14-crkve/91-crkva_u_burovcu.html

Сл.391. Црква св. Саве, манастир Жича.

Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/94057466>

ног зида решен је усецањем степеноване лучне нише са правоугаоним улазом, лунетом и кружним прозором. Спољашња страна лука и два бочна усека обојена је тамном црвеном бојом, попут оне са тамбура, чиме је остварена целивитост композиције храма. На бочним и источној страни прислоњене су петостране конхе.

Такав пример представља црква св. Саве у комплексу манастира Жиче (1935), која је саграђена по пројекту арх. Александра Дерока (Сл.391).¹²⁸

На прочељу је широки трем са лучном колонадом стубова, озидан ломљеним каменом. Над средишњим простором наоса пружа се плика купаста купола ослоњена на ваљкасти тамбур. Услед изостанка конвенционалног постоља, купола је подупрta подужним и попречним забатно завешеним зидовима. На бочним странама, прислоњене су певнице. На источној страни је заобљена апсидална конха са посебним лучним улазом. Светлост је спроведена кроз мале лучне монофоре и кружни прозор на апсиди. Лучни украсни мотиви аплицирани су на плошним бе-

лим фасадним платнима. У конструкцији источног склопа грађевине зидови су подупрти са контрафорима од опеке.

¹²⁸ М. Каличанин и С. Пауновић, „Јуче, на дан славе дома Немањића, у Жичи је освешћена нова црква, посвећена св. Сави“, *Политика*, Август 16, 1938, 7; Александар Кадијевић, „Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруповића у Жичи између два светска рата“, у *Манастир Жича*, ур. Гојко Суботић (Краљево: Народни музеј, Завод за заштиту споменика културе, 2000), 344.

Сл.392. Црква манастира св. Меланије,
Зрењанин.

Извор илустрације: Mitrović, *Dorđe Tabaković*, 139.

Необичан пример једнокуполне цркве уписаног крста остварен је у манастиру св. Меланије у Зрењанину (1935-1939), задужбини епископа Георгија Летића (Сл.392). Црква и конак подигнути су по пројекту арх. Ђорђа Табаковића.¹²⁹ Храм је структурално повезан са манастирским конаком. Необична силуета цркве завршена је куполом која је подупрta

са четири велика испуста, који прикривају тамбур и остављају утисак конструктивне недоречености. На слободним странама тамбура усечене су по две монофоре. На pročелу је постављен велики портал са лучним улазом и забатном надстрешницом. Источна страна завршена је вишестраном апсидалном конхом. Плошност зидних површина, изостављање пластичне декорације, омогућили су добру композициону везу између храма и конака. Конструктивна веза остварена је са северне стране цркве. У стилском погледу, Табаковић је применио романтизовану верзију националног стила, док је функционални аспект садржан у добро организованом унутрашњем простору. Финансијски потпомугнута прилозима краљевске породице, државних установа и СПЦ, саграђена је црква у селу Шопско Рударе код Кратова (1936) (Сл.393).¹³⁰ У овом малом месту подигнута је веома репрезентативна црква, чије размере и квалитет изградње свакако нису биле одраз реалних потреба малобројног локалног живља, које је на располагању већ имало малу сеоску цркву св. Николе из средовековног раздобља. Међутим, идеолошка важност овог места, била је итекако велика.

Како се почетком двадесетог века, ово село налазило у саставу Бугарске егзархије, постало је важно упориште у ширењу бугарске културе у овим крајевима са великим бројем егзарха и учитеља.¹³¹ Како су се на овом простору ломили политички и вер-

¹²⁹ Mitrović, *Dorđe Tabaković*, 38-140.

¹³⁰ Лечић, „Изградња и обнова“, 100.

¹³¹ Dimităr Nikolov Brancoff, *La Macédoine et sa population chrétienne* (Paris: Plon-Nourrit et cie, 1905), 130-131.

ски интереси бугарске и српске државе, које су са постепеним распадом Османске империје шириле свој утицај, долазило је до оружаних сукоба, који су довели до масакра над српским становништвом у Шопском Рудару, који су починиле снаге ВМРО-а.¹³² Подизањем ове цркве, власти су демонстрирале своје присуство и снагу, док је СПЦ-а полагала право на верску интеграцију овог простора.

Црква има основу уписаног крста са бочним вестибилима. Продужено западно pročеље завршено је тупим забатом и засведено двосливним кровом. Улаз је решен као отворени лучни трем подупрт са два стуба и засведен двосливним кровом. Изнад је постављен кружни прозор. Средишњи простор цркве засведен је масивном купо-

Сл.393. Црква у Шопском Рудару.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/44930801>

Сл.394. Црква св. Архангела Гаврила, Кочане.
<http://www.panoramio.com/photo/41765296>

лом. Плитки широки тамбур профилисан је степенованим лучним нишама. Завршен је наглашеним лучним венцем и плитком калотом. На бочним странама постављени су вестибили са лучним улазима и уским монофорама, који су додатно нагласили ширину и масивност објекта. Источна страна цркве завршена је вишестраном апсидалном конхом. Пошто је у зидању коришћени камени тесаници топлих тонова, црква има наглашену полихромију фасадних платана, која су храму дала извесну историјску патину, указујући на узор у византијском црквеном наслеђу овог поднебља.

Разноврсност цркава уписаног крста показана је на решењу храма св. Архангела Гаврила у селу Кочане код Ниша (1937-1938) (Сл.394).¹³³

¹³² Предраг Д. С. Јеринић, „Војводе из четничке акције у Старој Србији и Македонији 1903-1912“, *Добровољачки гласник* XVII, бр. 32 (2008): 28-29.

¹³³ Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 339.

Црква је настала на темељима старије грађевине. Средишњи део цркве покривен је масивном високом куполом. Блоковски систем зидања примењен је на вишестраним тамбурима са степенованим монофорама. Из валовитог подкуполног венца развијена је кришкаста калота. Конструкција куполе изведена је на пресеку подужног и попречног свода, који се јасно види у силуети двосливне кровне конструкције. Прочеље и средишњи део бочних фасадних платана имају забатне завршетке. Плошне зидне површине испресецане су издуженим лучним нишама са монофорама. На бочним странама примењене плитке вишестране певнице, а на источној, апсидална конха истог изгледа. Изузетан пример једнокуполне цркве уписаног представља храм Вазнесења Господњег у селу Цетини код Книна (1937-1940), саграђен по пројекту арх. Валерија Сташевског, као задужбина Марка и Јелене Четник, београдске трговачке породице (Сл.395).¹³⁴ Црква има изражене забатне испусте на бочним фасадама, плитко постоље и српско-византијску куполу изнад средишњег простора. Западни потез је продужен, забатно завршен и покривен двосливним кровом. Фасадна структура са запатним завршецима и плитким лучним нишама, има одлике српско-византијског стила, који је прилагођен ло-

Сл.395. Црква Вазнесења Господњег, Цетина.
Извор илустрације: <http://www.eparhija-dalmatinska.hr/Images/Foto%20arhiv%20eparhije/17.%20Cetina/02.-crkva.jpg>

калним условима. У зидању је коришћен локални ломљени камен светло-сивих тонова, па храм има блоковску структуру. На западној страни отворен је лучни улаз. Светлост је спроведена системом бифора и монофора. Осим украшених капитета на бифорама, црква нема другог пластичног програма.

Блоковски систем зидања, примењен је и на цркви Покрова пресвете Богородице у Тешњу код Теслића, подигнуте

¹³⁴ „Освећење православне цркве у селу Цетини“, *Политика*, Септембар 12, 1940, 12; Лечић, „Изградња и обнова“, 104; Бранко Чоловић, *Сакрална баштина далматинских Срба* (Загреб: Српско културно друштво „Просвјета“, 2011), 268.

Сл.396. Црква Покрова пресвете Богородице, Тешањ.
Извор илустрације: <http://www.namjesnistvoteslicko.org/index.php/tesanj>

1938 (Сл.396). Порушена је у Другом светском рату, а обновљена тек 1964.¹³⁵

Доминација средишње куполе и раслојеност фасада, главна су карактеристика у архитектури овог храма. Завршеци фасадних платана имају забатни изглед. На угловима кракова крста постављена су бочна угаона одељења, а на источној страни вишестрана апсидална конха. Композициона целина

завршена је усецањем четвоространог постоља између кракова крста, које носи масивну куполу. Куполна конструкција ослоњена је на четири слободна стуба, што основи даје карактеристике развијеног уписаног крста. Вишестрани тамбур профилисан је са лучним нишама и уским монофорама, и засведен са плитком пирамидалном калотом. Плитке лучне нише примењене су у средишњем делу бочних фасада са великим трифорама. Лучни мотиви поновљени су и на западној страни око улазне партије, док је у горњем делу отворен лучни прозор. Двосливни сегменти кровног покривача стварају силуетни утисак грчког крста. Југозападно од цркве подигнут је високи четвртасти звоник са кришкастом калотом, усаглашен са архитектуром храма.

По пројекту арх. Милана Минића подигнута је црква св. Саве у Дрвару (1932-1940) (Сл.397).¹³⁶ Примењено је решење развијеног уписаног крста са октогоналном тамбуром и кришкастом калотом куполе изнад средишњег простора са забатним завршецима фасада. Звоник је постављен северозападно од цркве као засебни објект који је са храмом повезан дугачким отвореним тремом са лучном колонадом стубова. Звоник је обликован као висока четвороугаона кула наглашених углова, профилисана са забатним венцима. Звоник је отворен са троделним прозорима и засведен пирамидалном

¹³⁵ В.: „Парохија тешањска (Тешањ)“, <http://www.namjesnistvoteslicko.org/index.php/tesanj>

¹³⁶ „Дрвар ће добити православну цркву“, *Политика*, Јул 22, 1938, 11; Александар Кадијевић и Срђан Марковић, *Милан Минић архитект и сликар* (Пријепоље: Музеј у Пријепољу, 2003), 52-55.

калотом. Црква је грађена од камених тесаника, па у њеној структури преовлађује умерена рустична структура. Осмишљеним распоредом прозорских отвора обезбеђена је добра осветљеност простране унутрашњости храма. На западној фасади је полукружна псеудо-трифора. Бочни зидови и купола имају једноделне прозоре. У средишњој зони бочних фасада примењене су необичне бифоре. Пластична декорација распоређена је на капителима стубића трема, бифорама, трифорама и розетама звоника.

Сл.397. Црква св. Саве, Дрвар.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/57818325>

Сл.398 Црква Рођења св. Јована Крститеља, Вучје.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/43175883>

Подизањем ове цркве, Дрвар је добио упечатљив и нетипичан пример националног стила проистеклог из српске сакралне архитектуре. Прожимањем западњачких и неовизантијских елемената, Минић је понудио концепт који је пре био „... „југословенски“ него строго једнонационални „српски слог“ у црквеном градитељству“.¹³⁷

По пројекту арх. Григорија Самојлова подигнут је храм Рођења св. Јована Крститеља у Вучју (1936-1938), задужбина Ване Теокаровић (Сл.398).¹³⁸ Базирајући свој приступ сакралном градитељству на изучавању византијског наслеђа, Самојлов је био један од градитеља који је својим малим црквеним опусом, „... најближе

¹³⁷ Кадијевић и Марковић, *Милан Минић*, 54.

¹³⁸ „Црква код Вучја, задужбина браће Теокаревић“, *Политика*, Јул 6, 1938, 10; „На свечан начин у присуству великог броја званица и мноштва народа из околине освећена је јуче задужбина Теокаревића у Вучју“, *Политика*, Јул 8, 1938, 10; Лечић, „Изградња и обнова“, 105; Зоран Маневић, „О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу“, *Лесковачки зборник XXIV* (1989): 48; Александар Кадијевић, „Прилог познавању црквене архитектуре двадесетог века у околини Лесковца“, *Лесковачки зборник XXXIII* (1993): 198-200; Милан Миловановић, „Градитељска делатност Григорија Самојлова у

пришао идеалу национално интониране, Византијом инспирисане архитектуре“.¹³⁹ Као аутор овог храма у међуратној штампи се помињао и арх. Александар Ђорђевић, мада новија истраживања нису показала његов ауторски удео.¹⁴⁰ Опредељеност за српско-византијски стил, испољена је у облицима рустичних фасада од ломљеног камена и редукованом декоративном програму. Црква има бочне конхе и отворену припрату. Са звоником који се налази на југозападној страни, цркве је повезана отвореним лучним тремом. У силуети храма доминира масивна купола, сачињена од широког октогоналног тамбура са великим лучним прозорима и пирамидалне калоте. Прочеље је забатно завршено, док је на истоку примењена тространа апсида. У сенци репрезентативне спољашњости храма нашла се мала, али добро осветљена унутрашњост грађевине. По монументалности и разуђености маса, и неконвенционалној примени архитектонских елемената, издвојена је црква св. великомученика Георгија у Бору (1939-1940), која је саграђена по наруџбини управе Борског рудника, а према пројекту арх. Андреја

Сл.399. Црква св. великомученика Георгија, Бор.
Извор илустрације: <http://srbija.superodmor.rs/bor/info/atrakcije>

Клепићина (Сл.399).¹⁴¹ У силуети спољашње архитектуре доминира рустично решена камена фасада. Црква има основу развијеног уписаног крста са куполом над наосом и бочним конхама. Северозападно од храма подигнут је звоник. Четвртаста камена кула звоника такође је зидана ломљеним

Лесковцу и околини“, *Лесковачки зборник XXXV* (1995): 72; Александар Кадијевић и Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата* (Лесковац: Народни музеј, 1996), 93-94; Милан Просен, „Сарадња архитекте Григорија Самојлова са породицом Теокаровић“, *Лесковачки зборник XLV* (2005): 100-101, 104-105; Милан Просен, *Архитекта Григорије Самојлов* (Београд: Музеј науке и технике, Галерија науке и технике Српске академије наука и уметности, 2006), 14-15.

¹³⁹ Просен, *Архитекта Григорије Самојлов*, 14.

¹⁴⁰ „Црква код Вучја, задужбина браће Теокаревић“, 10.

¹⁴¹ „Освећење нове православне цркве у Бору“, *Политика*, Јул 22, 1940, 10; Лечић, „Изградња и обнова“, 114-115; Кадијевић, *Један век тражења*, 311.

каменом, отворена је бифорама и покривена отвореном омалтерисаном звонаром са пирамидалним крвом. Постоље и купола цркве такође су омалтерисани и покривени пирамидалним кровом. Забатно завршене фасаде у јаком су контрасту са лучним мотивима трема, куполе и звоника. На западном прочељу отворен је полукружни прозор са два стубића, док је улазна партија такође нетипичног, приближно квадратног облика. Уски прозори, отворени су на бочним зидовима и вишестраном тамбуру куполе, па је унутрашњост храма прегледна и добро осветљена. Црква има сажет програм пластичне декорације, који је распоређен на надвратнику портала и капителима прислоњених стубића.

5.8. Једнокуполне цркве уписаног крста са кулом звоника

Међу примерима храмова уписаног крста, свакако најкарактеристичнија, била је црква са звоником у конструктивном склопу западног прочеља. Овакав тип цркве имао је различите узор у корпусу српске и византијске средњовековне архитектуре. Спајање звоника и храма, имало је своје функционалне предности. С једне стране, отварало је могућност једноставнијег вођења богослужења, а с друге, формирање додатног простора. Осим тога, у неким крајевима, звоник је имао важан симболични значај, нарочито на територији тадашње Врбаске бановине, у Подрињу и западној Мачви, Војводини, али и у другим западним и северним крајевима које је насељавао српски народ. После ослобођења и уједињења 1918. високи звоник био је важан урбани репер многих варошица и села, али и својеврсна тријумфална форма дуго очекиване националне и верске слободе.

Главна структурална карактеристика ових цркава, био је висока кула звоника на западној страни. На црква Рођења пресвете Богородице у Винској код Деревенте (1936-1938), кула звоника била је изразито висока.¹⁴² У основи је примењено решење уписаног крста са доминантном средишњом куполом, витког полигоналног тамбура и полуобличасте калоте. Бочне фасаде имају лучне завршетке и сегменте кровног по-

¹⁴² Лечић, „Изградња и обнова“, 109; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 274.

Сл.400. Црква св. пророка Јеремије, Зачула.
Извор илустрације: http://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Pravoslavna_crkva_sv._proroka_Jeremije_u_Zaculi.jpg

кривача. Према западној страни црква је продужена припратом, која је засведена двосливним кровом, па је у решењу основе уписани крст комбинован са једнобродним простором. Источна страна је завршена плитком тространом апсидом, засведена лучним и сегментним крововима. Високи звоник прислоњен је уз западну страну цркве.

Важност звоника у конструктивном склопу храма основе уписаног крста, дошао је до изражаја у архитектури цркве св. пророка Јеремије у Зачули код Требиња (1936-1939) (Сл.400).¹⁴³ Црква је подигнута као задужбина Васе Куртовића. Збијени волумени овог храма, коцентрисани су у правилном

поретку око средишњег простора основе уписаног крста. Бочне стране имају лучно завршене средишње фасаде и заобљена бочна одељења. У структури прочеља нашла се масивна четвртаста кула звоника, завршена забатним венцима и покривена са полуобличастом калотом. Наос је засведен малом куполом која је сачињена од ваљкастог тамбура и купасте калоте. На фасадама су распоређени мали једноделни и већи троделни прозори, док купола и звоник имају веће лучне отворе.

Висок звоник на прочељу има и црква св. апостола Петра и Павла у Петрићевцу код Бањалуке (1938-1939) (Сл.401). Храм је задужбина индустријалца Илије Ранкића и саграђен је по пројекту арх. Милорада Милутиновића.¹⁴⁴ У основи и спољашњој силуети храма читава се доследна примена уписаног крста. Изнад наоса пружа се купола са плитким тамбуром, валовитим венцима и полуобличастом калотом, здепасте

¹⁴³ Лечић, „Изградња и обнова“, 112; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 253.

Црква у Зачули, грађена је по плану, по коме је подигнута цркве св. великомученика Лазара у Билећи код Требиња (1928-1938) в.: <http://arhiva.eparhija-zahumskohercegovaacka.com/?q=node/509>

¹⁴⁴ Лечић, „Изградња и обнова“, 109; Синиша Р. Видаковић, *Архитектура јавних објеката у Бањалуци (1918-1941)* (магистарска теза. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2005), 122.

Сл.401. Црква св. апостола Петра и Павла, Петрићевац.

и неразговетне форме. Бочне фасаде су обликоване са више пажње. Средишња партија је завршена тупим забатним завршетком, и на њу су надовезане два зидна платна равних кровних линија. Прислоњени лучни портал доминира на западној страни. Ослоњен је на удвојене стубиће и по облику подсећа на решења са Коруновићевих цркава. Над средишњим делом припрате уздиже се висок троспратни звоник, сачињен од плитког постоља са валовитим венцима, издуженог средишњег дела и плитке куполне калоте. Унутрашњост је добро осветљена мноштвом прозорских отвора који су распоређени на фасадама, прочељу, звонику и куполи. Нарочито упадљиве су велике трифоре на бочним странама. Сужен декоративни програм остао је у сенци плошних зидних површина. Распоређен је на капителима прислоњених стубића. Такође, садржан је у профилисаним подеоним венцима. Архитектуром овог храма на особен начин су приказане тежње у црквеном градитељству западних српских крајева, које су било надахнуто српско-византијским градитељским наслеђем, и пост-средњовековне локалне националне црквене архитектуре.¹⁴⁵

Међутим, иако је имало препознатљиве локалне и регионалне обриси, српско црквено градитељство није било потпуно хомогено. Тако се примери цркава основе уписаног крста са високим звоником јављали и у другим крајевима. Запажен пример је црква св. Марине у Доњем Видову код Параћина (1936-1939), саграђена по пројекту, инж. Д. Мишића (Сл.402).¹⁴⁶ Забатни завршеци фасада и двосливних кровова, дефинишу спољну силуету грађевине слојевите композиције са доминантном средишњом куполом октогоналног тамбура и пирамидалне калоте. На западној страни прислоњен је

¹⁴⁵ О српској црквеној архитектури након пропасти српске средњовековне државе в.: Марица Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690* (Београд: БИГЗ, 1984); Марица Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век* (Београд: Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Републички завод за заштиту споменика културе, 1991).

¹⁴⁶ „Освећење нове цркве у Доњем Видову“, *Политика*, Јул 31, 1939, 8; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 131. Највероватније је реч о инж. Десимиру Мишићу.

Сл.402. Црква св. Марине, Доње Видово.
Извор илустрације: <http://parohijadonjevidovacka.blogspot.com/>

Сл.403. Црква св. Саве на Врачару, Београд.

високи звоник у виду вишеделне четвртасте куле са кришастом калотом. У зидању је примењена блоковска структура, без пластичне декорације. Пошто је у основи примењено решење уписаног крста са великом средишњом куполом, унутрашњост храма је пространа и добро организована. На цркви су примењивани, једноделни, дводелни и кружни прозорски отвори.

Најкарактеристичнији тип цркве уписаног крста између 1935 и 1941. имао је мањи четвороугаони звоник на западној страни, који је у укупној композицији храма за разлику од доминантног положаја на претходним примерима, био подређен масивној средишњој куполи. Међу њима се издвојила београдска црква св. Саве на Врачару (1935), подигнута по пројекту арх. Виктора Лукомског (Сл.403).¹⁴⁷ Објекат има основу упи-

саног крста са бочним конхама. Над наосом је примењена масивна купола, сачињена од вишестраног тамбура са степенованим нишама и плитком пирамидалном калотом. Слојевита спољашњост фасадног платна има наглашен средишњи део на бочним странама са забатним завршетком фасаде и тространим апсидама. Између бочних одељења прочеља и средишњег дела наоса, уграђена су два вертикална зидна уметка са кровним

¹⁴⁷ „Освећење нове цркве светог Саве“, *Политика*, Новембар 25, 1935, 6; Јовановић, *Српско црквено грађитељство*, 192; Кадиевић, *Један век тражења*, 263; Боровњак, *Верски објекти у Београду*, 34.

Сл.404. Црква Вазнесења Господњег у Жаркову, Београд.

завршецима. На западној страни је масивни четвртасти звоник. Црква има сажет програм камене пласнике који је распоређен једино на розетама и капителима.

Исто решење, са тек незнатним разликама, Лукомски је применио на свом следећем престоничком сакралном пројекту, цркви Вазнесења Господњег у Жаркову (1936-1938) (Сл.404).¹⁴⁸ Над средишњим простором наоса доминира купола, а изнад припрате четвороугаони звоник. Изузетно слојевита фасадна елевација, поступно је редукована у горњим зонама. Западна и бочне фасаде имају забат-

не завршетке. За разлику од цркве св. Саве, овај храм нема спољашњу припрату на западној страни, па има сагледивији западни фронт. Декоративном програму, овде је дато више простора. Ту су лучни сегменти, плитки и слојевити, подеони венци, розета на западној фасади и тамбуру куполе, те на капителима стубића трифора звоника. Спољашњост храма је украшена и каменом рустиком која је од зоне сокла у неправилним ритмовима алтернирана на глатко обрађеним фасадама, звонику и куполи. Из конструктивног склопа цркве произашао је прегледан и простран унутрашњи простор, добро осветљен кроз пажљиво распоређене прозорске отворе.

Осим у престоници, цркве упечатљиве спољашњости реализоване су у другим местима. Тако је у Избеници код Варварина подигнут храм Покрова пресвете Богородице (1935) (Сл.405).¹⁴⁹ Иако малих димензија, ова црква је има репрезентативну спољашњост, која у потпуности одражава структуру унутрашњег простора. Основа је у облику сажетог уписаног крста са петостраним бочним певницама и наглаше-

¹⁴⁸ „Богато село Жарково осветило је јуче темеље своје цркве“, *Политика*, Септембар 21, 1936, 11; Лечић, „Изградња и обнова“, 124; Кадијевић, *Један век тражења*, 263.

¹⁴⁹ Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске: фотомонографија*, 422.

Сл.405. Црква Покрова пресвете Богородице, Избеница.
Извор илустрације: Арсенијевић, ур.,
Споменица Епархије шумадијске:
фотомонографија, 422.

ним простором припрате. Изнад наоса се пружа купола са октогоналним тамбуром и пирамидалном калотом, а над припратом четвртасти звоник са валовитим венцем и плитком полуобличастом куполом. У зидању је примењен блоковски систем, без посебно издвојених делова фронта. Усецањем дубоких ниша на западном прочељу и бочним странама припрате, црква је добила наглашене вертикалне акценте. У ниши на западном прочељу усечен је правоугаони улаз изнад кога је постављена лунета са представом патрона храма, док су на бочним странама припрате отворени уски једноделни и кружни про-

зори. Издужене прозорске отворе има имају бочне и апсидална конха, као и тамбур куполе, док су на звонику примењене бифоре. Мада црква има мали број прозора, њиховим пажљивим распоређивањем, мала површина унутрашњег простора добро је осветљена. Декоративни програм пласиран је у виду бојених фасадних партија, основног беж тона, са црвеним нишама и лучним апликацијама, без пластичне декорације. По истом плану подигнута је спомен-црква у Љубији код код Приједора (1938).¹⁵⁰

За разлику од згуснутих волумена цркава у Избеници и Љубији, црква св. великомученице Марине у Орешковици код Петровца на Млави (1936-1940)¹⁵¹ има разуђену форму. У композиционом поретку, доминира средишњи део, са слојевитим лучним завршецима фасадног платна и великом куполом. На конструктивном склопу западне стране, припрата је одвојена повлачењем из регулације средишњег дела и висинским спуштањем. На исти начин решен је источни део цркве. Купола која затвара средишњи простор наоса сачињена је од вишестраног тамбура и пирамидалне калоте, док се над

¹⁵⁰ Лечић, „Изградња и обнова“, 107.

¹⁵¹ Лечић, „Изградња и обнова“, 110; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 124.

припратом конструисан мали четворострани звоник са псеудобифорама. Велики лучни прозори у приземном појасу и на тамбуру куполе, те кружни на спрату обезбеђују довољно светлости простаној унутрашњости храма, која је постигнута проширивањем бочних страна наоса. Услед изостанка фасадне пластике, декоративни акценат стављен је на хроматски однос тамно-црвене основе, великих окер ниша и светло сивог сокла. Визуелни континуитет бојених поља одражава и архитектура цркве св. Илије у Доњој Чађевици код Бјељине (1936-1937) (Сл.406).¹⁵² Окер основа, испресеца на је смеђим хоризонталним тракама и венцима, које су цркви дали умерен визуелни интензитет. Осим ребрасте структуре појединих партија подеоног венца, црква нема другог пластичног украса. Конвенционална композиција са доминантном средишњом куполом, малим четвртастим звоником на прочељу, лучним завршецима бочних фасада и полигоналном апсидалном конхом, нису донели ништа ново у архитектонском вокабулару српске црквене архитектуре, али су показали да је на типу цркве сажетог уписаног крста са малим

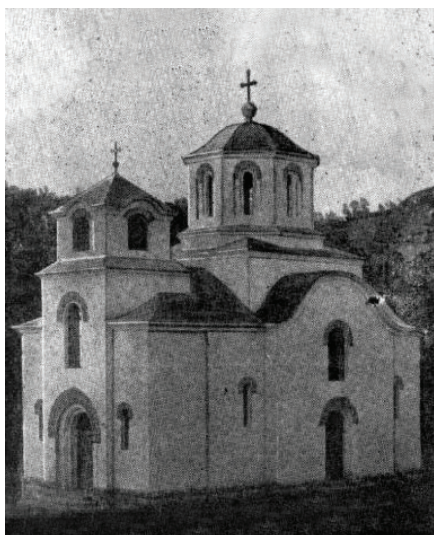

Сл.406. Црква св. Илије, Доња Чађевица.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/28685952>

звоником такође коришћена ханзенатска традиција бојених поља, модернизована и транспонована у нови естетски контекст. Насупрот фасадног декоративизма чађевачке цркве, на храму св. цара Константина и царице Јелене (1936-1939) у Олову код Сарајева¹⁵³, развијена су плошна фасадна платна (Сл.407). Декоративни лучни акценти постављени су једино у горњем делу улаза и прозора. Из основе уписаног крста, конструисано је четворострано постоље на које је ослоњен октогонални тамбур са кришкастом калотом

¹⁵² Лечић, „Изградња и обнова“, 102.

¹⁵³ Ibid., 100-101.

Сл.407. Црква св. цара Константина и царице Јелене, Олово.

Извор илустрације: <http://olovo.blog.rs/gallery/10045/Crkva%20u%20Olovu.jpg>

куполе. У конструктивном склопу западног pročеља наглашен је звоник, тако што је вертикала средишњег зидног појаса надовезана на постоље које носи отворену четвртасту звонару. Бочне стране припрате имају велика засведена одељења. Средишњи делови бочних фасада имају лучне завршетке. На исти начин је завршен и источни део цркве са вишестраном апсидалном конхом. У одмереном пласирању маса, лучним потезима и доминацијом средишње куполе, осећа се романтичарски интонирана архитектура, настала на искуствима српско-византијског средњовековног градитељског наслеђа.

Романтичарски приступ националном наслеђу неговао је арх. Драгутин Маслаћ, аутор монументалне цркве св. Николе у Шилопају код Горњег Милановца (1936-1939) (Сл.408).¹⁵⁴ У основи је примењен уписани крст са бочним конхама и продуженом западном и источном страном. На тај начин, наглашен је средишњи део храма. На забатно завршеним фасадама прислоњене су троугране бочне конхе. Изнад је велико кубично постоље које носи куполну конструкцију, која је сачињена од полигоналног тамбура и пирамидалне калоте. Дубоке лучне нише са уским монофорама и широким аркадама дефинишу необичан изглед горњег дела храма. Псеудо-аркадни фризови поновљени су и дуж бочних фасада. Западни део наглашен је у структури објекта. Прочеље је профилисано степенованом лучном нишом, у коју је постављен правоугаони улаз са раскошно украшеним довратницима, надвратницима и лунетом. Неоморавска камена пластика распоређена је на великој розети у темену лука, као и на слободном простору до лунете портала. Кровни покривач је двосливан, а у његовом западном склопу конструисан је масивни звоник, који је сачињен од широког кубичног постоља, отворене звонаре са великим трифорама и пирамидалне калоте. На капителима ниских стубића

¹⁵⁴ Јанакова Грујић, *Архитекта Драгутин Маслаћ*, 65-68.

Сл.408. Црква св. Николе, Шилопај.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/68292540>

звоника такође је развијен декоративни програм. Лучне нише усечене су и на источној страни цркве са забатним завршетком фасаде и вишестраном апсидалном конхом. Олтарски свод засведен је двосливним кровом. Кровни покривач је од ћерамиде, која је у комбинацији са топлим окер тоном блоковске камене фасадне оплате, дала извештан романтичарски при-

звук, по коме је ова црква карактеристична у корпусу српске сакралне архитектуре позног међуратног раздобља.

5.9. Цркве уписаног крста са централном и две куполе на западној страни

У српској црквеној архитектури 1935-1941. препознатљив траг оставили су храмови са две куле на западној страни и куполом над централним простором. Овај градитељски програм, афирмисан је у опусима Момира Коруновића, Василија Андросова, Војислава Девића, Душана Бабића, Ђорђа Табаковића и других. Душан Бабић и Војислав Девић су на спомен-цркви у Шамцу (1934-1938), реализовали концепт романтичарско-експресионистичког храма, са две куполе на западном прочељу и једном над припратом, које су усађене у основу развијеног уписаног крста.¹⁵⁵ Табаковић је на два црквена пројекта реализовао овакав просторни концепт. По његовим пројектима, крајем 1934 и током 1935. подигнуте су цркве у Руском селу и Стајићеву код Кикинде. Следећи идеју националног стила, Табаковић је добринео њеном ширењу у северним крајевима земље. Национална порука пренета је архитектуром цркве Успења пресвете Богородице у Руском селу код Кикинде (Сл.409).¹⁵⁶ Основа храма решена је комбиновањем једнобродног простора, основама развијеног уписаног крста и триконхоса. Над наосом се пружа

¹⁵⁵ Лечић, „Изградња и обнова“, 109.

¹⁵⁶ Лечић, „Изградња и обнова“, 94; Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 141-142.

Сл.409. Црква Успења пресвете Богородице, Руско село.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/1928311>

велика средишња купола, а на бочним странама припрате две мање са наглашеним валовитим венцима и полукружним калотама. Прислањањем великих тространих бочних конхи, црква је добила троконхосан изглед. Припрата и наос повезани су кратким бродом. Бочним ширењем прочеља и постављањем купола на крајњим бочним странама припрате, црква је добила развијен западни фронт. Необичан равни завршетак масивног стилизованог лучног портала, читавој улазној партији даје изглед тријумфалне капије и карактерише изглед читавог

западног дела храма. Црква има и споредне улазе, који су уклопљени у једноставану форму бочних страна, које немају упечатљиве визуелне репере. Источни зид има забатни завршетак и тространу апсиду. У моделовању фасада и купола, коришћен је неоморавски приступ са редовима црвене и смеђе опеке, без примене класичних модела неоморавске камене пластике. Распоред и величина лучних прозорских отвора, омогућио увођење довољно светлости у пространу унутрашњост храма.

Специфични ауторски рукопис Табаковић је такође уткао у пројекат цркве Успења пресвете Богородице у Стајићеву код Зрењанина (Сл.410).¹⁵⁷ Необична основа настала је комбиновањем уписаног крста и подужног брода. Изнад наоса се пружа масивна купола, док су на бочним странама припрате прислоњене две куле са вишестраним тамбуром и полуобличастим куполама српско-византијског карактера. Између про-

¹⁵⁷ Лечић, „Изградња и обнова“, 95; Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 140-141.

Сл.410. Црква Успења пресвете Богородице, Стајићево.
Извор илустрације: <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/naseljena-mesta-u-okviru-grada-zrenjanina/stajicevo>

прислоњена тространа апсидална конха. Велики прозори пажљиво су распоређени, па је пространа унутрашњост храма добро осветљена. Декоративни програм реализован је алтернирањем опеке црвених и смеђих тонова, лучних мотива, венаца и розета, слично решењима са цркве у Руском селу. Својим масивним волуменима и репрезентативном спољашњошћу, ова црква се издвојила као најмонументалнија у Табаковићевом сакралном опусу.

У монументалним размерама, пројектовао је и арх. Рајко Татић, аутор цркве Рођења пресвете Богородице у Сиракову код Великог Градишта (Сл.411). Изградња овог габаритног храма започета је крајем 1934. а завршена 1937.¹⁵⁸ У основи је примењено решење уписаног крста са бочним конхама. Средишњи простор покривен је великом куполом, која је сачињена од полигоналног тамбура и полуобличасте калоте са валовитим венцем. На исти начин, обликоване су и куполе које су постављене на угловима западног pročеља, па црква има типичан српско-византијски карактер. За раз-

челних кубичних кула са куполама пружа се забатно завршени црквени брод, са дубоком фасадном нишом и шарама, розетом и крстом. Бочне и источна страна обликоване су са једнаком пажњом. Истицањем плитких певница у силуети храма и повлачењем подужног брода из регулације pročеља и наоса, према унутрашњости, те наглашавањем ширине објекта, наговештен је Табаковићев позни манир црквене архитектуре. Источна страна такође има забатни завршетак фасадног платна на који је

¹⁵⁸ Саша Михајлов, *Рајко М. Татић (1900-1979)* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2013), 221.

Сл.411. Црква Рођења пресвете Богородице, Сираково.

Извор илустрације: http://www.manastiri-crkve.com/foto_crkve1/sirakovo-crkva.jpg

лику од Табаковићевог инсистирања на ширини и масивности западне стране, Татић је тежио постизању ефекта висинске доминације, поделом pročеља на три лучно завршене вертикалне зидне партије. Пошто је средишња партија вишља од бочних, њен валовити кровни покривач повезује бочне куполе pročеља и доприноси композиционој целовитости западне стране храма. У средишњем делу pročеља постављен је једноставни правоугаони улаз са лучном лунетом. На бочним фасадама, доминирају уске лучне нише и масивне петостране бочне конхе. Апсидална конха решена је попут бочних са којима чини тролисну цели-

ну. На сираковској цркви примењен је специфичан манир зидања. Црква је зидана у неоморавском слогу, смењивањем уских редова опеке и широких камених блокова. Мада је био предвиђен пројектом, овај систем зидања није био реализован на куполној конструкцији, која је омалтерисана. Каснијим интервенцијама, изгубљен је и оригинални систем зидања, фасаде су омалтерисане и заједно са куполама обојене у бело, па профилисане црвеним бордурама.

По пројекту арх. Михаила Радовановића подигнута је црква св. Вартоломеја и Варнаве у Раковици (1937-1939)¹⁵⁹, предграђу Београда (Сл.412). Основу у облику уписаног крста са куполом, Радовановић је надоградио бочним вишестраним конхама. Акцентоване су кубичне бочне куле pročеља са пирамидалним калотама, које доприносе

¹⁵⁹ „Јуче је на свечан начин освећена нова црква у Раковици“, *Политика*, Јун 26, 1939, 7; Лечић, „Изградња и обнова“, 123; Кадијевић, *Један век тражења*, 308-309.

Сл.412. Црква св. Вартоломеја и Варнаве, Раковица
Извор илустрације: http://www.orthphoto.net/photo.php?id=80648&id_jezyk=4#photo_k

визуалном утиску масивности западног pročеља. Куле су спојене забатно завршеном западном страном. Средишњи простор храма покривен је доминантном средишњом куполом са октогоналним тамбуром и пирамидалном калотом. Бочне стране имају троугласте конхе. На источној страни прислоњена је петострана апсида, а олтарски свод је на две воде. Осим неоморавске

розете, лучне профилације око ниша и прозора, стубића западних бифора и конзола, црква нема друге елементе фасадне пластике. Велики лучни прозори доприносе доброј осветљености унутрашњег простора. Беле плошне фасаде и црвене бордуре дугих лучних оквира, храму дају модеран израз, настао савременом стилизацијом мотива из средњовековног наслеђа.

Чвршћа веза са медијевалним наслеђем, уочена је у архитектури храма св. архангела Гаврила у Београду (1937-1939), задужбини народног посланика Милана Вукичевића, а у славу бранилаца Београда (Сл.413).¹⁶⁰ На особен начин, пројектант ове цркве, арх. Григорије Самојлов интегрисао је тековине моравске и српско-византијске архитектуре. Средишњи простор храма покривен је великом куполом. На плитком вишестраном тамбуру издвојени су парови прислоњених стубића са украшеним капителима и лучне монофоре. Над валовитим венцем уздиже се полуобличасто кубе којим је додатно наглашена масивност куполне конструкције. Сличног изгледа су и куполе на западној стра-

¹⁶⁰ „Н. Св. Патријарх осветио је јуче цркву св. архангела Гаврила, задужбину гђе и г. Милана Вукићевића“, *Политика*, Јун 5, 1939, 7; Лечић, „Изградња и обнова“, 124; Просен, *Архитекта Григорије Самојлов*, 15-16; Кадијевић, *Један век тражења*, 306-307; Јовановић, *Српско црквено градитељство*, 210; Боровњак, *Верски објекти у Београду*, 38-39.

Сл.413. Црква св. архангела Гаврила, Београд.
Извор илустрације: http://srpska-pravoslavna-crkva.blogspot.com/2012_09_01_archive.html

ни храма, које су постављене на прислоњеним бочним кулама. Осим што су упадљиво мање и ниже, оне такође имају удвојене прислоњене стубиће распоређене на плитким вишестраним тамбурима са неправилним валовитим венцима и полуобличастим калотама, али и ширим лучним прозо-

рима. Осим по карактеристичним куполама западна страна је у композицији храма издвојена и пажљивим обликовањем портала. Усечен у зидну површину, троделан, са преломљеним средишњим и лучним бочним сводом, и прилоњеним стубићима, портал се посебно издвојио у решењу прочеља. Изнад портала постављена је велика розета, док је фасада завршена широким луком. Слободне стране бочних кула имају лучне нише, профилисане декоративном опеком, монофоре у приземљу и бифоре на спрату. Док су на другим црквама овог типа бочне стране углавном подређене западној, Самојлов је и овде приступио са нарочитом пажњом. Средишњем делу придодате су конхе необичног изгледа. У доњем делу су отворене експресивно обликованим прозорима и зидним платном, док су у горњем завршене попут главне куполе, са удвојеним стубићима, лучним прозорима, валовитим венцем и полукалотом. Између прочеља и наоса усечен је повезни брод засведен полуобличастим сводом, профилисан плитком лучном фасадном нишом са нетипичним прозорима и розетом. На исти начин решен је олтарски зид, док је на олтарској страни поновљена форма бочних конхи. Декоративни репертоар је осим на спољашњости, пласиран у унутрашњости храма која је добро осветљена мноштвом прозорских отвора. Ту се налазе капители стубова, витражи, мозаички под и други детаљи. Захваљујући функционалној организацији унутрашњег простора, остварен је утисак просторности и репрезентативности. Ако не најзначајније, ова црква, свакако је најмонументалније остварење у Самојловљевом сакралном опусу.

5.10. Петокуполни храм у српској црквеној архитектури

Најрепрезентативнији тип храма у српској сакралној архитектури 1935-1941. била је петокуполна црква са основом у облику слободног уписаног крста, настао на традицији српско-византијског градитељског наслеђа. Како је петокуполни храм преваходно био намењен реализацији монументалног градитељског програма, није био распрострањен у већој мери. Јавио се углавном у градским срединама, као што је већ истакнуто на примеру цркве св. Марка на Ташмајдану у Београду, пројектаната Петра и Бранка Крстића, односно цркве у Марибору, арх. Момира Коруновића и спомен-цркве у Ђаковици, која је подигнута по пројекту арх. Василија Андросова.¹⁶¹

У време подизања монументалне цркве св. Марка, у престоници је грађен и петокуполни манастирски храм посвећен Вавдењу пресвете Богородице (Сл.414). Црква је подигнута на Сењаку између 1935 и 1936., као задужбина Персиде Миленковић.¹⁶² Будући да је храм реализован у манастирском комплексу, првим пројектом Милана

Сл.414. Црква манастира Вавдења, Београд.

Секулића и Озрена Срдановића било је предвиђено подизање цркве и конака у форми јединствене целине. Преко отвореног трема, са бочним странама цркве била би повезана крила полу-кружног конака. Пошто ово решење није испунило очекивања црквених власти, од њега се одустало. Стога је у септембру исте године припремљен

¹⁶¹ В.: Нап.43, стр.357.

¹⁶² ИАБ, 14-11-1935; Лечић, „Изградња и обнова“, 125; Бранко Вујовић, *Српске цркве и манастири Београда* (Београд: Музеј Патријаршије, 1995), 34; Марина Ђурђевић, „Архитект Андреј Васиљевич Папков“, *Годишњак града Београда* LII (2005): 303; Јована Лазич, „Манастир Вавдења Пресвете Богородице“, *Православље* 965, Јун 1, 2007, 28-30; Тадија Б. Стефановић, „Прилог проучавању манастира Вавдења у Београду“, *Годишњак града Београда* LVIII (2011): 95-109; Боровњак, *Верски објекти у Београду*, 43.

нови пројекат, који је израдио арх. Иван Рик, којим је манастирски комплекс добио сасвим другачији изглед.¹⁶³

За разлику од претходног, на њему су црква и конак засебне грађевине. Измене су извршене како у плану цркве тако и у решењу конака. Реализовани храм показује да је задржан првобитни концепт масивног манастирског корпуса. Динамизам истакнутих вертикалних партија са претходног пројекта замењен је сталоженијим фасадним потезима једноставније обраде и мање наметљиве елевације. На месту сокла, богатије је разрађен доњи део фасаде, који је од њених виших партија одвојен ниско постављеним подеоним венцем. Уместо троделних портала са првобитног, на новом пројекту изведени су једноделни портали. Трифоре изнад портала знатно су мање од оних са првобитног пројекта. Измењене су и бочне фасаде тако што је средишњи део издигнут, бочне куполе спуштене, прозори умањени, а изнад њих смештене су розете. У основи је задржано решење уписаног крста развијеног типа, са главном куполом над средишњим простором наоса коју носе четири слободна стуба, и четири мање куполе у угловима. Звоник је подигнут југозападно од цркве у саставу манастирског конака. Црква и конак манастира Ваведења су се својом архитектуром уклопиле у формат умерених интерпретација српско-византијског стила.

Ратна разарања нису мимоишла ни цркву у Новом Граду код Босанске Градишке (1937-1941)¹⁶⁴, која није у целости обновљена ни до данашњих дана. Као и у Бањалуци, овде је такође био реализован концепт монументалног петокуполног храма са издвојеном куполом звоника. Над средишњим простором храма конструисана је масивна купола, а над кубичним завршецима кракова развијеног уписаног крста још четири мање, српско византијског карактера, са вишестраним тамбурима, валовитим венцима и полуобличастим калотама. Са бочних страна су придодате вишестране конхе. Источна страна сачињена је од лучног олтарског зида и вишестране апсиде. Југозападно од

¹⁶³ Стефановић, „Прилог проучавању манастира Ваведења у Београду“, 97.

¹⁶⁴ „Украс Босанске Посавине биће нова православна црква“, *Политика*, Октобар 8, 1937, 9.

Сл.415. Црква св. Саве, пројекат, Сплит.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1073671&page=38>

цркве постављена је вишеспратна кула звоника која надвисује цркву. Кула је моделована попут храма у српско-византијском стилу, и засведена полуобличастом калотом. Са црквом је повезана преко отвореног трема. Декоративни програм је био подређен структури објекта, пласиран тек на местимично распоређеним лучним елементима.

Корпусу амбициозно замишљених петокуполних храмова припада и храм св. Саве у Сплиту.¹⁶⁵ Подизање цркве започето је 1939. по пројекту арх. Цицилијанија (Сл.415), након што се одустало од претходног пројектног решења у виду ротонде, арх. Александра Де-

рока.¹⁶⁶ Цицилијанијевим пројектом била је предвиђена реализација нетипично компоноване цркве, основе развијеног уписаног крста, са доминантном средишњом куполом српско-византијског типа. Забатно завршена фасадна платна одвојена су са четири прислоњене куле на сваком углу грађевине. Мотив забата поновљен је на постољу куполе. Западно прочеље компоновано је са нарочитом пажњом. Чврстих линија, развијено у монументалном концепту, прочеље има лучно профилисану улазну лођу са стубићима, луцима и розетом. Посебни портали постављени су на бочним странама. Имају лучне улазе и забатне надстрешнице. На цркви се запажа мноштво бифора, трифора и монофора, које са куполном конструкцијом у стилском погледу заокружују српско-византијски карактер храма.

Малобројном корпусу петокуполних храмова, припадају и две спомен-цркве. Душан Бабић, аутор цркве св. Петра и Павла у Добоју (1935-1937) определио се за експре-

¹⁶⁵ АЈ, 74-74-105; „На свечан начин јуче је освешћен камен темељац храма Светог Саве у Сплиту“, *Политика*, Мај 11, 1939, 10.

¹⁶⁶ Јовановић, *Српско црквено грађитељство*, 211.

сионистичко тумачење националног наслеђа.¹⁶⁷ Иван Рик, пројектант спомен-цркве у Лазаревцу, следио је конзервативну линију српско-византијског стила.¹⁶⁸

5.11. Нетипичне основе у српској црквеној архитектури 1935-1941: Ротонда и траконхос

У српској архитектури 1935-1941. ретко су примењивана нетипична решења. Међу њима, потребно је издвојити цркву Преображењска Господњег у Новом Сарајеву (1938-1940), коју је пројектовао арх. Александар Дероко (Сл.416).¹⁶⁹ Ослањајући се на решење са нереализованог пројекта за цркву св. Саве у Сплиту (1936), Дероко је овде додатно разрадио концепт ротонде. У структури грађевине, запажају се забатни завршеци и бочне закривљене партије које се везане за средишњу ротонду. Црква је засведена купастим кровом. Веза са медијевалним наслеђем тражена је у рустично обрађеним каменим фасадама које су се у различитим облицима јавиле у локалним

Сл.416. Црква св. Саве, Ново Сарајево.
Извор илустрације: <http://www.pouke.org/forum/topic/1107-митрополија-дабробосанска/page-6>

традицијама овог поднебља. Ова црква, имала је посебно место у Дероковом сакралном опусу. Дероко је црквеном стваралашту прилазио на космополитски начин, посматрајући укупни фонд хришћанског црквеног наслеђа, а не нужно одређених националних формулација. Осим тога, пример сарајевске преображењске цркве

¹⁶⁷ Кадијевић, *Један век тражења*, 308.

¹⁶⁸ Александар Кадијевић, „Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика у Југославији између два светска рата“, *Саопштења РЗЗСК XXX-XXXI* (1998-1999): 235-236.

¹⁶⁹ „У недељу, 8 септембра, у Новом Сарајеву, осветиће се нов храм св. Преображења“, *Политика*, Август 29, 1940, 10; Лечић, „Изградња и обнова“, 114; Зоран М. Јовановић, *Александар Дероко* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, Друштво конзерватора Србије, 1991), 68; Давор Џалто, „Преображењска црква у Новом Сарајеву архитекте Александра Дерока“, *Новопазарски зборник* 26 (2002): 247-252; Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 172-176.

Сл.417. Црква св. Николе, Мачванска Митровица.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/50218833>

потврђује, и Дерокову надахнутост прероманским националним наслеђем.

Још необичнији пример представља црква св. Николе у Мачванској Митровици (1936-1939) (Сл.417).¹⁷⁰ У основи је примењен план у облику централног тетраконхоса са придодатом кулом на западној страни.

Средишњи простор затворен је куполом са полигоналним тамбу-

ром и кришкастом калотом која је ослоњена на кубично постоље које нарушава визуелни поредак калота конхи. Звоник је засведен калотом заобљеног пирамидалног изгледа. Црква нема пластични украс, а је декорисана је тако што је тамно-црвена основа зидних површина ишрафирана уским подеоним тракама окер тона. Исте боје је и сокл цркве, те два поља на звонику и тамбуру куполе. На зидовима, звонику и тамбуру распоређен је мањи број лучних прозорских отвора.

Под патронатом СПЦ-е, а залагањем локалних заједница и благонаклоним односом државе, у позном раздобљу међуратне Југославије, одвијала се интензивна изградња цркава, којом су се настојале ревитализовати тековине националне средњовековне архитектуре. Тежило се изградњи новог архитектонског језика, који би на савремен начин евоцирао облике средњовековне градитељске баштине. Резултати овог процеса имали су различиту важност у естетско-стилском, националном и друштвеном смислу. Испољени кроз различите типове храмова, типолошке и ауторске приступе, они су остварили своју националну мисију.

¹⁷⁰ Лечић, „Изградња и обнова“, 111; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 485-486.

6.0. ЦРКВЕНИ ОБЈЕКТИ ПРОФАНЕ НАМЕНЕ

Корпусу српске сакралне архитектуре осим цркава припадају: конаци, парохиски домови и црквене куће, сале, продавнице, објекти за црквену администрацију и теолошко образовање, интернати и други објекти. Грађење ових објеката је између 1935 и 1941. у односу на подизање цркава било мањег обима. У архитектонском концепту осећала се наклоност према фолклорном народног неимарству, на шта је пре свега утицала њихова профана намена.

6.1. Административне, просветне и социјалне зграде Српске православне цркве

Најмонументалнији сакрални објекат са профаном наменом који је реализован у позном периоду међуратне Југославије, била је палата Патријаршије подигнута у централном језгру Београда 1935-1936. а капела је дограђена 1939. Грађена је по пројекту арх. Виктора Лукомског (Сл.418).¹⁷¹ У архитектонском решењу ове грађевине примењене су збијене блоковске структуре засноване на традиционалним ортогоналним просторним и композиционим схемама. У композиционом погледу, реч је о необично конципованом објекту, који посматран из различитих визура оставља утисак подвојености на две целине: пластично рашчлањено подножје са административном и резиденцијалном наменом, и храмом. Академска чврстина облика и официјелан строги архитектонски карактер прочеља, ублажен је решењем фасаде бочног тракта. Изведена са више склада и богатијом декорацијом, бочна фасада показује инвентивнију и истанчанију страну Лукомског. Унутрашњи простор зграде није максимално искоришћен, будући да су услед конвенционалног академског приступа, јавили изгубљени простори у виду стешњених и нефункционалних унутрашњих дворишта. У приземљу и сутерену згра-

¹⁷¹ „Завршено је зидање нове Патријаршије“, *Политика*, Август 14, 1935, 6; „Освећење нове Патријаршије у Београду“, *Гласник Српске православне патријаршије* 9 (1936): 174; Нова патријаршија у Београду јуче је освећена, *Политика*, 3. април 1936, 7; „Освећење храма св. Симеона у Патријаршији“, *Политика*, Фебруар 25, 1939, 8; „Н. Св. Патријарх Гаврило јуче је осветио нову патријаршиску капелу“, *Политика*, Фебруар 27, 1939, 9; Александар Кадиевић, „Архитектура Патријаршијске зграде у Београду“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 18 (1994): 170-173; Александар Кадиевић, „Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског (1920-1946)“, *Годишњак града Београда XLV- XLVI* (1998-1999): 115-132; Александар Кадиевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)* (Београд: Грађевинска књига, 2005), 370; Боровњак, *Верски објекти у Београду*, 32-33.

де смештене су канцеларије, архиве и сала за духовни суд. На првом спрату налази се апартман, кабинет, библиотека, трпезарија, сала за пријем, апартман за госте, као и улаз у патријаршијску капелу Светог Јована. На другом спрату смештене су радне просторије, сале за седнице, дворане за Сабор архијереја, Синод и Патријаршијски савет. Уз масивни источни блок прислоњен је четвороспратни депаденс са апартманима за црквене великодостојнике.¹⁷²

Подигнута на углу улица кнеза Симе Марковића и краља Петра, Патријаршија је композиционо подељена на две целине. Симетрична композиција источног, у контрасту је са асиметричном поставком јужног крила. Средишњи лучни улаз масивних волумена, сачињен је од пара кратких стубова који су постављени на бедеме степенишне платформе, носећи масивну надстрешницу. Иза улаза истакнут је апсидални завршетак патријаршијске капеле. Бочна крила источне стране настала су као завршеци подужних блокова грађевине. Са обе стране, бочна крила су решена отварањем спратне бифоре и четвртасог балкона са лучном основом и малим низом балустера. У приземљу испод терасе отворен је лучни прозор, док узидана страна блока има и засебан лучни улаз. Између ових крила, развијен је фасадни систем са плитким лучним нишама, низом четвртастих прозора у приземљу и лучних на спрату, између којих су прислоњени декоративни стубићи. Фасадно платно завршено је венцем изнад кога се пружа увуче-

Сл.418. Палата Патријаршије, Београд.
Извор илустрације: Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма*, 370.

на етажа другог спрата. Сличну структуру има и јужна фасада. Развијена на нагнутом доњем потезу Улице Краља Петра, она има изразито издужен фронт, који чине две фасадне целине. Главна се пружа од угла и завршава четвртастим улазом на супротној страни. На крајевима

¹⁷² Кадијевић, *Један век тражења*, 284-286.

са обе стране, примењено је решење са бифором и балконима, попут оних са источне фасаде. Такође је поновљено решење са лучним фасадним нишама које се у дугом низу пружају дуж читаве фасаде, и формирају главни архитектонски мотив патријаршијске палате. На првом спрату, између прислоњених стубића постављени су правоугаони, а на другом спрату лучни прозори. У позадини је развијен увучени део фасадног платна, који чини трећи спрат грађевине, са дугом хоризонталом правоугаоних прозора. На доњем потезу, зграда се завршава равним зидним платном изразите вертикалности. У силуети здања, изнад равних кровних завршетака доминира масивна купола капеле, типичног српско-византијског карактера. Палата има раскошан декоративни програм са стубићима, капителима, конзолама, медаљонима и рељефним таблама са програмом хришћанске и националне хералдике.

Подизањем монументалног здања патријаршијске палате у престоници, односно пресељењем целокупног управног апарата из Сремских Карловаца у Београд, СПЦ-а је почела отворено испољавати свој све већи друштвени углед, и све важнију улогу коју је имала у државном и националном простору српског народа. Својим архитектонским програмом, ова палата упућује на традиционалну опредељеност СПЦ-е за српску средњовековну баштину као стожера обнове националног и верског идентитета, као дела православне хришћанске културе.

Подела на епархије је након обнове Патријаршије 1920. постала темељ организационог устројства СПЦ. Сходно томе, симбиоза административних и стамбених функција била је остварена у архитектури епархијских дворова као седиштима новоуспостављених епископија. До 1935. већина епархија је имала своје епископске дворове, а међу малобројним изузецима биле су жичка, браничевска и нишка епархија.

У склопу обимног пројекта обнове и изградње манастира Жиче (1935-1940) на којем су радили арх. Александар Дероко и Момир Корунковић, по Дероковом пројекту била је подигнута зграда која је имала функцију епископског двора и конака (Сл.419).¹⁷³

¹⁷³ Г. М., „Нови епископски двор и народна трпезарија са црквицом чине целину са манастиром“, *Време*, Октобар 23, 1935, 7; М. В. Петровић, „Да ли су новоподигнуте зграде код манастира Жиче у складу

Сл.419. Епископски двор и конак, Манастир Жича.
Извор илустрације: http://www.djerdan.co.rs/images/zica_velike/IMG_0481.jpg

По првобитној идеји, зграду је требало реализовати на слободном простору поред северне стране цркве св. Спаса, као „... скроман и неупадљив објекат, који не би одвлачио пажњу са древног споменика у срцу комплекса. Међутим, по дибијању Дероковог пројекта на увид, наручиоци су запазили да би конак својим доминантним изгледом ... угро-

зио и умењео значај старе немањихке задужбине, па је одлучено да се он изгради на другој локацији, северозападно од храма, у углу порте, што је и реализовано“.¹⁷⁴

Грађевина се састоји од приземља и спрата. У приземљу су смештени: свечани хол, трпезарија, библиотека и помоћних просторија, док се спрат састоји од: свечаног салона са терасом, малог салона, апартмана за епископа, капеле, радног кабинета и апартмана за госте. Уређење унутрашњег простора није се видније одразило у архитектури спољашњих волумена здања. У спољашњем обликовању слеђена је традиционална градитељска хијерархија са субординираним односом приземља и спрата, у коме је приземље третирано као секундарни, а спрат као примарни део здања, репрезентативније архитектонске обраде.¹⁷⁵

Нагласак је стављен на јужну фасаду са доминантним мотивом троделне лучно завршене улазне партије. Рустична обрада сокла, пренесена је на четвртасте стубове улазне лође. На бочним странама приземља отворени су велике псеудобифоре са декорисаним подеоним стубићима и лучним аркадама. Спратни појас је обликован на сличан налин, усецањем дугог балкона са девет лучно завршених отвора. Балкон је осветљен

са црквом“, *Слободна реч* 47 (1936): 6; Александар Кадијевић, „Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруповића у Жичи између два светска рата“, у *Манастир Жича*, ур. Гојко Суботић (Краљево: Народни музеј, Завод за заштиту споменика културе, 2000), 343-347.

¹⁷⁴ Кадијевић, „Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруповића у Жичи“, 345.

¹⁷⁵ Ibid., 347.

системом лучних прозора и застакљених балконских врата. Са спољне стране, украшен је декоративном аркадом преломљених лукова. Исти мотив поновљен је на поткровном венцу који обавија читаву грађевину, а који чине дуге аркаде преломљених лукова. Сличне мотиве, Дероко је користио и на осталим фасадама, од којих је свака обликована на засебан начин. Источна страна је отворена дводелним лучним улазом изнад кога је полигонални засведени еркер и два лучна прозора. Западна страна има бифорне отворе и лучни улаз у приземљу, троделни балкон и лучни прозор на спрату, распоређене у асиметричном односу. У зидању је коришћена црвена опека, која је објекту дала декоративан карактер и уједно се уклопила у амбијент жичког манастира са црквом Св. Спаса као главним објектом.

Репрезентативно здање епархијског двора реализовано је и у Пожаревцу, седишту Браничевске епархије (Сл.420). Двор је подигнут по пројекту арх. Момира Коруновића између 1936 и 1939. године.¹⁷⁶ У архитектонском погледу, ова грађевина представља пример романтичарског обликовања са елементима националног стила. Карактерише је веома раскошан декоративни програм са претежно националним мотивима. Зграда се састоји од наглашеног средишњег дела и бочних крила. Обликовни принципи

Сл.420. Епархијски двор, Пожаревац.
Извор илустрације: Кадијевић, *Момир Коруновић*, 161.

засновани су на Коруновићевом познатом методу суперпонирања хоризонталних низова правоугаоних и лучних отвора, архиволти, венаца и медаљона.¹⁷⁷

Попут већине Коруновићевих објеката, зграда има маркиран улаз који је сачињен од пара здепастих стубића који носе балкон првог спрата. Лучни свод и венац

¹⁷⁶ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 101.

¹⁷⁷ Ibid., 101.

предње стране са медаљоном, дубоко усечене спратне нише са паровима издужених лучних прозора, те валовити венци у горњем појасу, средишњем потезу прочелног фронта дају ноту експресионистичког израза. Национални стил евоциран је применом псеудобифора дуж бочних потеза прочеља са кружним медаљонима. Композиција је завршена подвлачењем дубоке стрехе, над којом се пружају плитки равни завршеци кровног појаса са низовима малих лучних прозора. Реализацијом овог пројекта, Коруновић је потврдио своју опредељеност за романтичарски интониран приступ националном наслеђу, који је наишло на добар пријем СПЦ-е.

Осим за национално-романтичарски концепт профаног неимарства, СПЦ-а афирмисала је и фолклористички ток националног неимарства. Почетком пете деценије, фолклористички концепт реализован је у архитектури епископског двора у Нишу (1939-1940) (Сл.421). У позном раздобљу међуратне Југославије, нишка епархија се издвојила по веома обимној градитељској делатности. У јеку најинтензивније изградње црква и парохијских домова, ова епархија помало неочекивано није имала свој епископски двор, па су епископ Јован и високи црквеностројници становали приватно и изнајмљивали простор за административни рад. Увиђајући проблеме које је оваква ситуација стварала функционисању епархије, владика је иницирао изградњу епископског двора, али како је до тога дошло доста касно, скори почетак Другог светског рата и каснија узурпација зграде након 1945. одгодили су њено усељење све до 1947.¹⁷⁸

Подизању двора претходио је мало познати конкурс из 1938. Познато је да је учествовао и арх. Дероко пројектант поменутог двора у Жичи, који је понудио пројекат са упадљивим угаоним решењем, лучном лођом у приземљу на коју су надовезана бочна крила, зграда представља савремену интерпретацију националног стила. Пошто овај пројекат није усвојен, Дероко је слично решење понудио за Интернат студената Богословског факултета у Београду (1939-1940).¹⁷⁹

¹⁷⁸ „Епархијски управни одбор у Нишу. Подизање нове епископије“, *Гласник Српске православне патријаршије* 17 (1940): 677; Снежана Тошева, *Бранислав Којић* (Београд: Грађевинска књига, 1998), 108; Кадијевић, *Један век тражења*, 325-326.

¹⁷⁹ Пројекат в.: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=59546415>

Сл.421. Епархијски двор, Ниш.
Извор илустрације: Кадијевић, *Један век тражења*, 326.

У архитектонском погледу, реализовано здање епископског двора у Нишу је грађевина типичних фолклористичких црта, са истуреним угаоним доксатима и бочним еркерима, такође приписана арх. Дероку.¹⁸⁰ Узор је пронађен у балканској кући бондручног типа.

Симетричним распоредом архитектонских елемената у средишту pročеља

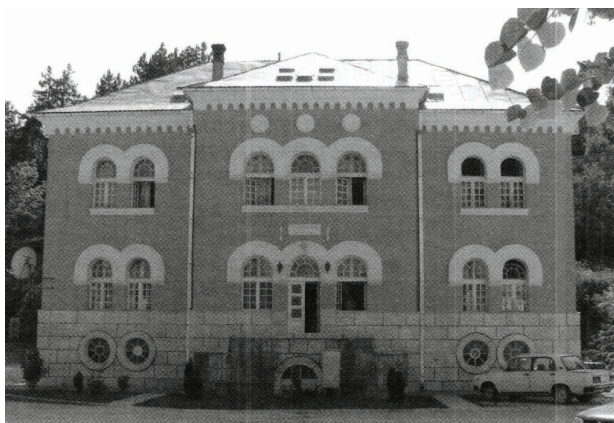
усечен је лучни трем са четвртастим канелираним стубићима. До трема са обе стране постављен је по један прозорски отвор. Равномерно распоређени симетрични прозори карактеришу и остале зидове приземља, а посебно су маркирана угаона решења. Она су потцртана у структури грађевине и отворена са по два прозора. Изнад су развијени угаони доксати у виду поктивених балкона са лучним лођама и заобљеним основама. Између се пружају низови уоквирених правоуганих прозора, док су у средини бочних фасада примењени заобљени еркери. Зграда је завршена дубоком стрехом и покривена четвороводним кровом са ћерамидом. Кров је прошаран мноштвом димњака различитих висина и облика. За разлику од декоративног програма са мотивима националне хералдике која је била присутна на поменутих епископским дворovima, на овом је изостављена. Према томе, важне грађевине за црквену администрацију и становање црквених великодостојника, мада су биле битне за показивање друштвене улоге СПЦ-е, својом архитектуром и хералдиком нису увек непосредно шириле националне програме.

Наклоњена националном наслеђу, СПЦ-а је карактеристичне облике из средњовековне градитељске баштине евоцирала романтичарским захватима. У том маниру, формирана је архитектура зграде Духовног суда на Цетињу (1938-1939), која је саграђена по

¹⁸⁰ Тошева, Бранислав *Којић*, 108.

пројекту арх. Петра Вукотића (Сл.422).¹⁸¹ Зграде је компонована по принципима осне симетрије. Има наглашен средишњи део са монументалним улазним трактом од камена. Читаво приземље обложено је каменом, а структура је на бочним странама олакшана кружним прозорима. На првом и другом спрату истакнута је лучна профилација прозора, тројних у средишњој, и двојних на бочним странама. Фасада је завршена на зубљеним подкровним венцем. Грађевина је покривена системом четвороводних кровова.

У освит Другог светског рата, СПЦ-а није имала развијену профану изградњу за највиша тела црквене управе. Међутим, то није умањило архитектонски квалитет малобројних реализованих објеката, већ напротив, истакло њихов репрезентативни

Сл.422. Духовни суд, Цетиње.
Извор илустрације: Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 77.

Сл.423. Митрополијско-патријаршијска библиотека,
Сремски Карловци.
Извор илустрације: Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 149.

карактер, остварен како у просечним, тако и у монументалним габаритима.

По пројекту арх. Ђорђа Табаковића у Сремским Карловцима саграђена је Митрополијско-патријаршијска библиотека (1938-1940) (Сл.423).¹⁸² У домену стила, ова зграда представља модернизовану варијанту народног градитељства, са местимичним траговима националног стила. Наглашавањем улазног портала, дискретно и ненаметљиво, остварена је веза са средњовековним узорима из рашке стилске групе. Библиотека има издужену основу са бочним крилима, која је усмерена према унутрашњости црквеног плаца. Засведена је четворо-

¹⁸¹ Зоран Маневић, ур., *Лексикон неимара* (Београд: Грађевинска књига, 2008), 77.

¹⁸² Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 147-149.

водним кровним покривачем. Фасаде су потпуно равне, без декоративног програма, отворене равномерним низовима полукружних прозора у зони сокла, и правоугаоних у приземном и спратном појасу.

Смелији и иновативнији приступ показали су арх. Александар Дероко и Петар Анагности на решењу Интерната студената Богословског факултета у Београду (1938-1940) (Сл.424). Модернистичко-експресионистичка иновативност почива на богатом пластичитету примарних зидних маса, чијим средиштем доминира кубична кула. Осим непосредним „експресионизмом опеке“, ова грађевина и данас плени отвореним тремом центра приземља.¹⁸³ Степенасто усечено прочеље решено је тако што је између бочних крила постављена масивна кубична кула. Експресионистички ефекат куле наглашен је оштрим прамцем. У приземном појасу, са обе слободне стране куле отворени су дубоки луци, док је у оси прамца постављен стубић. Улично крило има наглашену подужност прожања, која је развијена на нагнутом терену, са рустичним каменим високим

Сл.424. Интернат студената Богословског факултета, Београд.

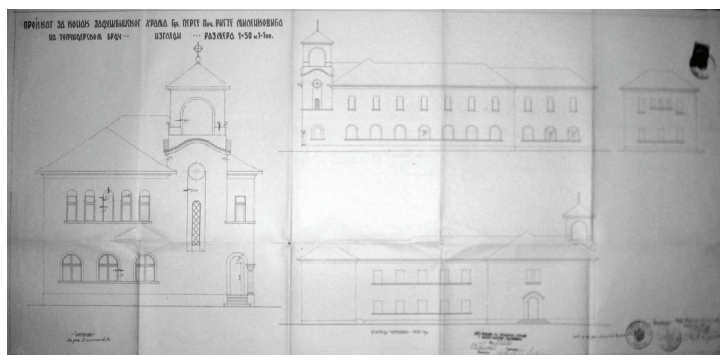
приземљем, и два спрата са уовиреним редовима прозора, од којих је горњи завршен назубљеним ћерамидним венцем. Равна линија кровног појаса, наглашена је профилисаним венцима. У зидању је коришћена црвена опека, која је била веома заступљена у Дероковом позном опусу, примењена је на епископском конаку у Жичи. Опеком и оштим формам, развијена једна од чистијих експресионистичких композиција у престоничкој архитектури.

¹⁸³ ИАБ, 19-5-1939; Александар Кадиевић, „Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)“, *Наслеђе* XIII (2012): 66; Боровњак, *Верски објекти у Београду*, 42; Ксенија Тирић, „Интернат студената Православног богословског факултета у Београду“, *Наслеђе* XV (2014): 77-83.

6.2. Манастирски конаци

Подизање манастирских конака између 1935 и 1941. било је малог обима. Подигнуто је тек неколико нових конака. Посебно осетљивом, показала се реализација конака у комплексима средњовековних манастира. Изградња нових конака требала је бити усаглашена са постојећих градитељских фондом, па су у њиховом пројектовању и реализацији били ангажовани реномирани архитекти, попут Александра Дерока, Момира Корунковића, Бранислава Којића и Николе Несторовића. Осим у оквиру постојећих, конаци се подижу и као део нових манастира. У овим случајевима, конаци су компоновани као део манастирске целине и реализованог градитељског програма, за разлику од претходних, у којима су положајем и архитектуром требали бити усклађени са постојећим манастирским амбијентом.

Међу новоподигнутим манастирима, потребно је издвојити конак манастира Ваведења у Београду (1935-1936), задужбину Персе Миленковић (Сл.425).¹⁸⁴ Конак је подигнут по пројекту арх. Милана Секулића и инж. Озрена Срдановића. Приликом пројектовања конака до изражаја је дошло њихово искуство, које су стекли у стамбеној архитектури, али и несналажење са сакралним пројектима. То најбоље потврђује првобитни одбијени пројекат, којим је било предвиђено спајање конака потковичасте основе и храма, као решења које није на најбољи начин користило расположиви простор манастирске парцеле. Стога је недуго затим урађен нови пројекат на коме су Секулић и Срдановић понудили сасвим другачије виђење конака, као самосталне грађевине,

Сл.425. Конак манастира Ваведења, Београд.
Извор илустрације: ИАБ,

са неправилном издуженом основом која је развијена у правцу запад-исток. Конак се истиче мирном композицијом фасадних платана, романтичарски нијансираних, са подужним прозорским низови-

¹⁸⁴ Стефановић, „Прилог проучавању манастира Ваведења“, 95-109.

ма, лучним у приземној, и четвртастим у горњој зони, као и четвороводном кровном конструкцијом. Ненаметљиве асоцијације на средњовековну градитељску традицију садржане су у веома редукованој пластици параклиса са звоником Светог Николаја, који је смештен на југозападној страни конака.

Програм спајања манастирских објеката у јединствену целину, остварен је на манастиру св. Меланије Римљанке, који је подигнут у Петровграду (Зрењанину) између 1935 и 1939, по пројекту арх. Ђорђа Табаковића (Сл.426).¹⁸⁵ Као и на конаку манастира Ваведења у Београду, овде је примењена основа у облику слова Г. Конак је везан са северном страном цркве. Засведен је двосливним кровом. Има лучне прозоре и фолклористички стилизоване димњаке. Такође, карактеристичан је по доброј организацији унутрашњости.¹⁸⁶ Дуж главног комуникацијског ходника, који спаја конак и храм, рапоређене су три келије са источне стране. На северној страни је трпезарија, док су у северозападно крило смештене кухиња и још једна келија, као и спратни звоник.¹⁸⁷ Конак је реализован као романтизована градитељска целина, са лучним прозорима, косим крововима и кулом параклиса која је везана са ужим крилом грађевине.

Сл.426. Конак и црква манастира св. Меланије, Зрењанин.
Извор илустрације: Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 139.

Са далеко већим изазовима сусретали су се градитељи конака у портама средњовековних манастира. Осим формалних ограничења каква представља расположиви простор за изградњу, од виталне важности било је очување аутентичности ових целина, што је између осталог подразумевало пројектовање у

¹⁸⁵ „На свечан начин јуче је у Петровграду освећен женски манастир Свете Меланије“, *Политика*, Новембар 9, 1939, 12; „Нови женски манастир“, *Политика*, Новембар 10, 1939, 13; Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 138-140.

¹⁸⁶ Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 138-140.

¹⁸⁷ Конак је 1986. добио и своје јужно крило намењено за смештај владике и гостију, са трпезаријом и свечаном двораном. Пројекат проширења урадио је арх. Предраг Ристић. в.: Mitrović, *Đorđe Tabaković*, 140.

преовлађујућем духу архитектуре ових манастира. У коликој је то мери остварено на делу, предмет је опречних гледишта. Још је у међуратној штампи замерено тадашњим градитељима на нестручном приступу приликом обнове и доградње средњовековних цркава и манастира. У оштром тону писано је да када би „... устали из мртвих наши стари неимари и живописци, морали би пролити многу горку сузу над појединим својим делима, над нашим древним црквама и манастирима, које данас извесни надринаучници и уметници под видом обнове и улепшавања упропашћују и руже горе но што су то радиле Османлије...“, па „... данас можете скоро на прсте пребројати наше цркве и манастире, на којима није неки ... архитекта, историчар или духовник покушао да покаже своје знање и поштовање према вери и цркви најнеукуснијим прилепцима, преуређивањима, а често и обичним рушењем најлепших средњовековних споменика српске земље“.¹⁸⁸

Даље је закључено да су „... од седмовратне Жиче направили ... били једно време ругло, желећи да постигну њен тобожњи првобитни изглед...“.¹⁸⁹ На пројекту манастирског конака, чија је примарна функција била епископски двор, био је ангажован арх. Дероко.¹⁹⁰ Мада је реализовано дело настало коришћењем елемената медијевалног порекла (луци, венци, стубићи, медаљони, рељефи), крајње решење са применом фасадне опеке и равних правих линија оставља утисак експресионистички интонираног решења, романтичарске патинираности, него што је везано за примере из средњовековне црквене архитектуре.

За разлику од Дерокове неконвенционалности, други пројектанти, имали су конзервативни приступ. По пројекту арх. Петра Бајаловића подигнут је нови конак у порти манастира Љубостиње (Сл.427).¹⁹¹ Саграђен је 1937. са северне стране по жељи архимандрита Никона Лазаревића.¹⁹² Пошто је конак реализован у порти једног од

¹⁸⁸ С. Пауновић, „Докле ће се код нас упропашћивати историјски и уметнички споменици?“, *Политика*, Јул 30, 1936, 9.

¹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁰ Кадиевић, „Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруповића у Жичи“, 345.

¹⁹¹ О манастиру Љубостињи в.: Срђан Ђурић, *Манастир Љубостиња* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1987).

¹⁹² Маневић, ур., *Лексикон неимара*, 21.

Сл.427. Конак, Манастир Љубостиња.
Извор илустрације: <http://wikigogo.org/ru/237717/>

најзначајнијих манастира из корпуса моравске стилске групе, Бајаловићево решење је транспоновало елементе овог стила препознатљивим академским рукописом, који је донекле ублажен умереним романтичарским захватима. Основа зграде је приближног Г изгледа, са краћим попречним крилом и дугим

подужним фронтом. На споју ових кракова отворен је главни улаз наткривен лучним предворјем са каменим монолитним стубићима. На улаз је надовезан отворени трем са широком лучном аркадом коју носе четвртасти стубићи. Бочно крило је кубичне форме са академски канелираним угловима. Отворено је правилно распоређеним правоугаоним прозорима. На бочном крилу аплицирано је више елемената који упућују на национално наслеђе. Ту су псеудоморавски бифорни прозори, и тространи завршетак чеоне фасаде. Ивице су такође канелиране. Спрат је одвојен подеоним венцем. На првом спрату подужног крила, изнад трема, примењено је решење са отвореним балконом, који је профилисан дрвеном оградом и стубићима, по узору на традиционалне конаке зидане бондрук системом. Конак је покривен четвороводним и двоводним крововима који су завршени дубоким стрехама. У време подизања овај конак је био један од најбоље уређених. Ту су „... свечане степенице, аркаде, манастирски дократи, светле веранде, па и вода уведена кроз сва одељења ... дворница, свечана трпезарија са огромним камином у народном стилу...“, који су спојили „... манастирски конак и савремену монументалност“.¹⁹³

У порти манастира Грачанице нови конак подигнут је између 1938 и 1941 (Сл.428). Пројекат су урадили арх. Бранислав Којић и Богдан Несторовић, који су такође понудили једно конзервативно решење.¹⁹⁴ Примењена је фолклористичка варијанта националног

¹⁹³ Гр. Божовић, „Манастир Љубостиња и његови нови конаци“, *Политика*, Април 25, 1939, 17.

¹⁹⁴ АЈ, 74-74-105; Ј. С., „Завршени су нови конаци манастира Грачанице“, *Политика*, Март 15, 1941, 15; Снежана Р. Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића* (магистарски рад. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2000), 78-79.

Сл.428. Конак, Манастир Грачаница.

Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/24102877>

градитељства, допуњена са елементима преузетим из средњовековног наслеђа. Конак је смештен у слободном источном делу порте. Приземље има изглед дугог увученог трема, који је отворен системом лучних arkada. Зидана је рустично обрађеним каменом у светло-окер тоновима, сличних фасадама манастирске цркве. Улаз је отворен у средишњем потезу, лучно је засведен и оивичен масивним моно-

литним стубићима. У зидању лучних arkada и стубова трема, опонашан је моравски систем зидања са наизменичним редовима камених квадера и два до три реда опеке у окер и загасито црвеним тоновима. Спрат је обликован на другачији начин, применом бондручне конструкције сачињене од дрвених балкона, дубоких стреха, доксата и четвороводних сегмента кровне конструкције, са високим димњацима. Ови елементи уклопљени су у симетричну композицију здања. На угловима и у средишту фронта истурени су доксати структурално наглашени дрвеним гредама и отворени са великим прозорима. Између су усечене терасе, покривене са стрехама и ојачане гредама. Кров је покривен ћерамидом. Конак има изражену подужност пружања, што му у комбинацији са симетричним распоредом унутрашњег простора даје наглашену функционалност са свим садржајима неопходним за савремене услове живљења.

По пројекту арх. Момира Коруновића делимично су реализовани конаци манастира Буково код Неготина (1939).¹⁹⁵ За разлику од уобичајеног прожимања националних и романтичарских облика, Коруновић се овде окренуо традиционалним моделима фолклорног наслеђа. У касним тридесетим годинама, овај свестрани градитељ радио је и пројекте за конаке манастира Девича (1937) и Велућа (1939), који нису реализовани.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 124.

¹⁹⁶ *Ibid.*, 124.

6.3. Парохијски домови и црквене куће

По обиму и распрострањености, црквени и парохијски домови су били највећа скупина објеката у корпусу црквених грађевина профане намене. Подизани су широм земље, али је тежиште градитељске активности било у Браничевској и Шумадијској епархији.¹⁹⁷ Градитељски обрасци који су примењивани у народној станоградњи, имали су широку примену код градње парохијских домова и црквених кућа. Према томе, архитектонски програм ових објеката подразумевао је евоцирање традиционалних градитељских концепција, како применом материјала, тако обликовном праксом. Модернистичком организацијом простора и романтизованом ауром спољашњих волумена, ови објекти су имали исте градитељске карактеристике као преовлађујући тип једнопородичних кућа у народној станоградњи. Пошто су подизани у малим местима, конциповани су као вишенаменски објекти, за црквено-административне и стамбене потребе локалног свештенства. Ови објекти углавном немају већег архитектонског значаја, чему иначе њихови градитељи нису ни тежили. По својим формалним карактеристикама, не разликују се битније од локалних типова сеоске куће, економски исплативе и блиске умећу сеоским зидара, па у њиховој изградњи ни ангажман архитектата није био нужан. У сусрету са савременим материјалима, изградња је додатно олакшана, а побољшани су и хигијенски услови становања. Стога црквене власти нису имале разлога да у том погледу мењају традиционални концепт изградње.

Романтизована форма националног стила развијена је на решењу црквене куће на Булбулдеру (1935-1936)¹⁹⁸, која је грађена по пројекту арх. Момира Коруновића. Постављена иза источне стране цркве, кућа је својим лучним прозорским отворима, равним фасадама и четвороводним кровом, заокружила архитектонску целину црквене порте, са црквом и високим звоником.

Романтичарски приступ испољен је и у архитектури парохијског дома на Мокром пољу код Книна (1935) (Сл.429).¹⁹⁹ Грађен од ломљеног камена, симетричне компози-

¹⁹⁷ В.: Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 118-143, 503-533.

¹⁹⁸ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 82.

¹⁹⁹ Парохија Пађени Мокро Поље, <http://www.eparhija-dalmatinska.hr/parohija-mokropolje-l.htm>

Сл.429. Парохијски дом, Мокро Поље.
Извор илустрације: <http://www.eparhija-dalmatinska.hr/Images/Eparhija/MokroPolje/Mokro%20PoljePD.jpg>

Сл.430. Парохијски дом, Кикинда.
Извор илустрације: Mitrović, *Dorđe Tabaković*, 147.

ционе поставке, са лучним увиреним вратима у средини и правоугаоним прозорима, покривен прошарана високим димњацима, дом одише извесном архаичношћу. Она је произашла из романтичарске рецепције градитељских постулата локалног народног неимарства овог краја.

По пројекту арх. Ђорђа Табаковића подигнут је парохијски дом у Кикинди (1936-1938) (Сл.430).²⁰⁰ Парохијски дом је саграђен у старом градском језгру, као узидана градска кућа. Стилски је решен модернизовањем облика који су преузети из традиционалног фолклорног наслеђа, на шта упућују доксати, спратни део фасаде који је у виду плитког еркера са конзолама и фризом од таласасте опеке. Развијени

волумен уличне фасаде, симетрично компонован, акцентован је са два улаза, надвратним окулосима и доксатима, чија вертикала пресеца мирну силуету хоризонталног прожања приземног и спратног појаса. Унутрашњост је функционално уређена модернистичка целина, типична за Табаковићев стамбени опус.

Одлике традиционалног народног неимарства одражавао је и парохијски дом у Барошеву код Лазареваца, подигнут 1936, а срушен 1992. (Сл.431).²⁰¹ Дом је био приземна грађевина подужно развијене основе. Имала је и сутеренске подрумске просторије. Имала је елементе фолклорне архитектуре, у виду отвореног дрвеног трема. Био је покривен ћерамидним кровним покривачем на четири воде, са дубоком стрехом, што

²⁰⁰ Mitrović, *Dorđe Tabaković*, 146-147.

²⁰¹ Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 234.

Сл.431. Парохијски дом, Барошевац.
Извор илустрације: Српска православна епархија
шумадијска 1947-1997, 58.

Сл.432. Парохијски дом, Шопић.

Сл.433. Парохијски дом, Аранђеловац.

упућују на типичан манир у изградњи парохијских домова овог доба.

Као приземни објекат, грађен је и парохијски дом у селу Шопићу код Лазареваца (1937) (Сл.432).²⁰² За разлику од фолклористичког карактера барошевачког дома, на шопићком парохијском дому нису испољене веће ауторске амбиције. Дом је подигнут у традиционалном маниру локалних кућа. Има улаз у средишњем потезу главне фасаде, плошна зидна платна, и конвенционалан распоред прозора. Покривен је четвороводним кровним покривачем, што потврђује недвосмислену опредељеност за локалну градитељску праксу.

Репрезентативна форма парохијског дома, у овом периоду није тражена ни у градским срединама. Решење парохијског дома у Аранђеловцу (1937) још један је типичан пример у архитектури ових објеката (Сл.433).²⁰³ Једноставна кутијаста форма, четвороводни кровни покривач и правоугаони прозори, главна су карактеристика ове грађевине. За разлику од пређашних примера, овде је реализована грађевине већих димензија, што је било резултат стамбено-функционалних разлога, а не тежње ка монументалности из-

²⁰² Ibid., 250.

²⁰³ Ibid., 374.

раза. Парохијски домови се ни у градовима нису истицали у урбаном миљеу, него су у свему настојали показати умереност, и уклапљеност у културни и економски формат локалних заједница.

Овај принцип поштован је и у порти цркве у Опарићу, где су 1937. са западне стране цркве, подигнуте две зграде скромних размера, парохијски дом и црквена сала.²⁰⁴ Њихово решење тражено је у изгледу локолних кућа. Подигнуте су две приземне грађевине. Једна је угаона са преломљеним четвороводним крововима, а друга правих углова, једноставних фасадних платана, отворена широким прозорима, без већег архитектонског значаја.

Скромних размера, али изразите наглашене архитектонске обраде је парохијски дом у Сопоту (1938) (Сл.434).²⁰⁵ Подигнут надомак цркве овај објекат је ефектно уклопљен у амбијент сопотске порте. Развијен у фолклорном виду приземне куће са дрвеним тремом, асиметрично компонован, са каменим апликацијама по зиду, и четвороводним кровом, са белим зидним површинама и тамно црвеним апликацијама, у свему одражавају приступ који је испољен на цркви, подигнутој по пројекту арх. Василија

Сл.434. Парохијски дом, Сопот.
Извор илустрације: Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 260.

Андросова. Складних линија, постављен уз регулацију улице, овај парохијски дом се посебно издвојио међу осталим који су подигнути на заласку међуратног доба.

Фолклористичка форма, настала на традицији бондручних кућа из деветнаестог века, развијена и у архитектури парохијског дома у Рога-

²⁰⁴ Ibid., 302.

²⁰⁵ „Црквену кућу добило је село Ропчево крај Сопота“, *Политика*, Децембар 17, 1938, 11; „У селу Ропчеву код Сопота освећена је црквена кућа која је подигнута заузимањем пароха г. Илије Стаменковића, г. Радојице Мајсторовића и осталих вредних мештана“, *Политика*, Децембар 30, 1938, 13; Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 260.

Сл.435. Парохијски дом, Рогача.
Извор илустрације: Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 258.

Сл.436. Парохијски дом, Рудовци.

чи на Космају (1938) (Сл.435).²⁰⁶ Архитектура објекта слична је решењу космајског планинског дома, арх. Бранислава Којића. Из приближно квадратне основе изведена је силуета пирамидалног четвороводног крова. Угао је обликован лучним аркадама, које у приземљу формирају трем, а на спрату балкон. Зидне површине су плошне, отворене правоугаоним прозорима. У пространој порти, са црквом српско-византијских облика, овај дом је исказао другу линију националног градитељства, произашлу из фолклорне народне традиције космајског краја.

Заједно са изградњом цркве Вазнесења Господњег у Рудовцима, чија је изградња запо-

чета по пројекту арх. Отона Урбана 1938. а обустављена 1941., подигнута је црквена кућа и парохијски дом (Сл.436).²⁰⁷ Ови објекти су грађени на различитим местима. Парохијски дом се није налазио у оквиру црквене порте, већ је подигнут у селу, у народном стилу, који је одговарао изградњи локалних кућа тог периода. Подигнут је као мала подижна грађевина постављена на издигнутој каменој платформи. Дворишна страна дома има подужан волумен, док је предња улична страна ужа. Просторни програм је реализован по узору на традиционалне бондручне куће из средине деветнаестог века, са два улаза на прочељу и зачељу, који су постављени у подужној оси главне сале. Друга половина подужно подељеног унутрашњег простора, испуњена је мањим просторијама. Равни правоугаони прозори распоређени су на сва четири плошна зидна

²⁰⁶ „На свечан начин извршено је освећење црквене куће у селу Рогачи под Космајем“, *Политика*, Децембар 26, 1938, 11; Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 258.

²⁰⁷ Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 247.

Сл.437. Парохијски дом, Чапљина.
Извор илустрације: www.panoramio.com/photo/40119907

платна, па је унутрашњост добро осветљена и проветрена. Зграда је покривена четвороводним пирамидалним кровом, од ћерамиде, који је развијен у дубоку стреху, са пажљиво обликованим венцем. Таласасти полукружни мотив са малим отворима у темену, развијен дуж читавог венца, који је саграђен од дрвета и постављен испод стрехе.

Традиционални градитељски концепт, градског типа, реализован је на парохијском дому у Чапљини код Мостара (1939) (Сл.437).²⁰⁸ Подигнут у вароши, овај парохијски дом одражава карактер градских кућа овог поднебља. Једносратна кутијаста форма зграде завршена је пирамидалним четвороводним кровом. На соклу је постављен рустични ломљеним каменом, који је у контрасту са равним фасадама. На прочељу, у средишту фронта, отворен је улаз, око њега су постављена два прозора, а на спрату још три. На спрату бочних страна, постављени су истурени балкони, ослоњени на троугаоне конзоле. Доминантна модернистичка линија унутрашњег простора и плошних фасада, прожета је умереним романтичарским захватима, који су каменом оплатом и пирамидалном силуетом кровног покривача, згради дали извесну архаичност израза. Национални ток у архитектури парохијских домова у најбољем светлу репрезентује парохијски дом у Бадњевцу (1940).²⁰⁹ Дом је обликован као подужна грађевина покривена четвороводним кровом, и бочним одељењима. Дуж истуреног средишњег фронта, истичу се лучни сегменти са неоморавским мотивима. Зграда је уједно имала и функцију дома културе.

По пројекту арх. Момира Коруповића, подигнут је парохијског дома у Црквенцу (1940) (Сл.438).²¹⁰ Коруповић је реализовао приземни објекат, засведен пирамидалним

²⁰⁸ „Апел многим удружењима и приватним лицима упутила је Српско-православна црквена општина у Чапљини, молећи за помоћ да се уз цркву, која је довршена пред рат, сагради и црквени дом, у који би била смештена сва културна друштва и националне установе“, *Политика*, Јул 16, 1939, 17.

²⁰⁹ Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 312.

²¹⁰ Оливера Думић, Небојша Ђокић и Драган Николић, *У Ресави два алам камена или храм Успења пресвете Богородице у Црквенцу* (Крушевац: Историјски архив Крушевца, 2006), 45-48.

Сл.438. Парохијски дом, Црквенац.
Извор илустрације: *У Ресави два алем камена или храм Успења пресвете Богородице у Црквенцу*, 46.

четвороводним кровом. Асиметричном поставком прочелне фасаде, са угаоном улазном лођа, лучним прозорима наглашеног улазног хола, са три велика лучна прозора и засебним сегментним кровом, остварена је романтизована варијалнта националног стила. Применом пирамидалног ћерамидног кровног покривача и високих димњака, остварена је

чврста веза са фолклорним традицијама народног неимарства, које се често срећу у Коруновићевом профаном опусу. Мада је реализована као објекат скромних размера, у малој сеоској средини, силуетне вредности и масивни волумени, стопили су се у архитектуру репрезентативног карактера.

Репрезентаван концент парохиског дома са елементима националног стила реализован је у Десимировцу (1940-1941).²¹¹ У асиметричној композицији овог подужног здања, истакнута је угаона улазна партија која је решена у облику отвореног лучног трема. Подужни волумен објекта покривен је четвороводним крововима, различитих висина, облика и површина. Велики правоугаони прозори, лучног и правоугаоног профила, распоређени су дуж читавог објекта, чиме је унутрашњи простор добио добру осветљеност и проветреност.

У порти цркве у Великом Орашју, између 1940 и 1941., саграђен је мултифункционални црквени дом, који је имао и функцију конака.²¹² У решењу објекта доминира једноставна правоугаона основа и четвороводни кров. Улаз је постављен у средини прочелног фронта, до кога је са једне стране прислођен необични затворени трем, са друге вишеделни правоугаони прозор. Зграда представља типичан пример народног неимарства, реализована у духу оновремених сеоских кућа.

²¹¹ Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 271.

²¹² С. Марковић, „Како је побожни Среја Ничић из Великог Орашја пронашао стару цркву, која је подигнута пре 750 година. Пре 50 година црква је обновљена, а ускоро ће бити освећен нови црквени дом и конак“, *Политика*, Фебруар 15, 1941, 9.

7.0. СПОМЕН-ЦРКВЕ, ДЕО САКРАЛНО-МЕМОРИЈАЛНЕ БАШТИНЕ 1935-1941.

Формирање Краљевине СХС, потоње Југославије покренуло је бројна дуго потискивана питања. Међу њима, нарочито осетљиво било је национално питање, па је његово решавање током читавог међуратног доба у континуитету заобилажено. Зарад стабилности југословенске државне творевине, национална компонента је узимана као оквир локалног и регионалног карактера. Афирмација националних култура није спречавана, али није ни систематски подстицана. Толерисана је у мери у којој се није косила са идеологијом интегралног југословенства, званичним правцем државне политике.

У српској средини, била је дубоко прожета са православним верским идентитетом, немањихким наслеђем и пијететом према минулим Ослободилачким ратовима 1912-1918. Низом активности развијана је национална свест, а у њима је нарочито активно учествовала СПЦ-а као традициони чувар српске националне културе. Улога цркве је 1922. и формално озваничена, посебним законским регулативама, којима је Држава СПЦ-и поверила бригу о чувању сећања на Ослободилачке ратове.²¹³

У сарадњи са локалним заједницама, а уз моралну и финансијску подршку власти, на некадашњим поприштима ратних дејстава, грађени су сакрално-меморијални објекти. Типичан пример биле су спомен-цркве. У овим објектима, обједињена је богослужбена намена цркве и фунерарна функција меморије, односно верски, културни и национални идентитет народа. По томе су оне једна од градитељских посебности у српској архитектури између два светска рата, део сакралног и меморијалног наслеђа.

По намени, разликују се војне, цивилне и мешовите спомен-цркве, и оне које су биле у функцији изградње култа личности краља Александра и патријарха Варнаве. Између 1935 и 1941., најбројније су биле спомен-цркве посвећене страдалим војницима, жртвама Ослободилачких ратова 1912-1918.

²¹³ „Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни, као и гробова изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске сахрањени на нашој државној територији“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* 87, Април 22, 1922, 5-7; „Закон о изменама и допунама Закона о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни од 22. априла 1922. године; Закона о народном признању заслужнима за Отаџбину од 23. августа 1925 године и Закона о изменама и допунама у Зако-

У погледу стила, спомен-цркве су попут других храмова недвосмислено следиле национални концепт грађења. Широко је интерпретирана српско-византијска и неоморавска линија националног стила, прожета је романтичарским, ређе експресионистичким нијансама. Типолошка морфологија спомен-цркава, такође је подразумевала ослањање на тада уобичајене моделе српских храмова, са једнобродним, основама уписаног крста, триконхоса и грчког крста.

Разлика се била једино у томе што су спомен-цркве за разлику од других храмова у конструктивном склопу најчешће имале костурнице. Најраспрострањенији, био је тип мале цркве са затвореном костурницом без крипте, која је смештена најчешће у неком од западних углова грађевине. У случају крипте са костурницом, каква је била реализована у Лазаревцу, биле су део ширег програма, који је предвиђао меморијалну и богослужбену праксу у крипти, која је била повезане са припратом цркве.

7.1. Спомен-цркве подигнуте у славу војника страдалих у Ослободилачким ратовима Србије 1912-1918.

Реализација сакрално-меморијалних грађевина између 1935 и 1941., била је резултат националних стремљења. Активно суделујући у изградњи српске меморијалне културе, СПЦ-а је национални концепт грађења афирмисала изградњом спомен-цркава које су у највећим делом биле посвећене војницима који су пали у ратовима за национално ослобођење и уједињење 1912-1918. Естетски идентитет ових храмова настао је евоцирањем средњовековних узора.

Преовлађивале су спомен-цркве грађене у неоморавском маниру. Карактеристичан пример оваквог храма представља спомен-црква св. Ћирила и Методија у Црвеној Реци код Беле Паланке (1934-1935) (Сл.439).²¹⁴ Реализацијом ове цркве дат је својеврстан допринос формулисању неоморавске једнобродне цркве са звоником на западној страни као карактеристичног дела градитељске баштине позног међуратног доба. У си-

ну о народном признању заслужнима за Отаџбину од 31. децембра 1928. године - 20. септембар 1931“, *Службене новине Краљевине Југославије* LXXI, бр. 225, Септембар 28, 1931.

²¹⁴ АЈ, 74-74-105; Лечић, „Изградња и обнова“, 94; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 327.

Сл.439. Спомен-црква св. Ћирила и Методија, Црвена Река.

Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/47040109>

стему блоковског зидања и нагласком на декоративности фасада, уз умерену примену пластичне декорације, реализован је модеран коцепт цркве поникле из моравског црквеног наслеђа. Ту су и ниски четвртасти звоник са пирамидалном калотом, лучне фасадне нише са масивном розетом у темену лука западне фасаде, и необичне декоративне бифоре као уобичајени елементи средњовековног националног наслеђа моравске епохе.

Подизање ове спомен-цркве финансијски је помогло Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије, уз активно учешће свештеника, потоњег народног посланика Јована Аранђеловића. У костурници која је

смештена испод олтара, сахрањене су кости војника који су пали у борбама са бугарских окупаторских снага на Шпајском брду октобра 1915.²¹⁵

Скромнији пример неоморавске спомен-цркве, реализован је у Малом Орашју код Смедерева (1934-1936). Црква је посвећена св. Вартоломеју, а у малој костурници похрањује кости војника из овог села, палих у Првом светском рату.²¹⁶ То је мала једнобродна црква са ниским четвоространим звоником на западној страни. Надовезујући се на моравски ток средњовековног градитељског наслеђа, остварен је типичан пример једнобродне неоморавске цркве. На западној страни у лучној ниши постављен је портал, а изнад кружна розета. На свакој страни звоника налази се псеудобифора уоквирена лучном аркадом. Изнад прозора звоника развијен је покривени лучни, а у поткуполном појасу вишеслојни назубљени венац. Звоник је покривен пи-

²¹⁵ Ненасловљени извор, <http://www.jovanarandjelovic.edu.rs/pdf/skola.pdf>

²¹⁶ Лечић, „Изградња и обнова“, 91.

рамидалном калотом. На бочним странама отворена су три лучна степенована прозора, и троделни на заобљеној источне апсиде. Спомен-црква ипак има изражен декоративни карактер, постигнут слагањем хоризонталних редова окер и црвене опеке, и наглашавањем назубљених озиданих венаца.

Интензивна иградња спомен-црква одвијала се у Шумадији. У селу Десимировац, у околини Крагујевца подигнута је спомен-црква св. великомученице Недеље (1934-1937) (Сл.440).²¹⁷ Основа цркве је у настала комбиновањем уписаног крста сажетог типа и триконхоса, што је допринело максималној искоришћености унутрашњег простора. Купола је ослоњена на пандантифе, а у спољашњој силуети храма, истакнута је поступним повлачењем зидних маса ка средишту. Сачињена је од полигоналног тамбура са прислоњеним стубићима, лучним прстеном и полуобличастом калотом.

Сл.440. Спомен-црква св. великомученице Недеље, Десимировац.
Извор илустрације: Фотодокументација Епархије шумадијске.

Продужено прочеље на западној страни има лучни свод и фасадни завршетак. Према правоугаоном улазу води висока степеншна платформа. Улаз је отворен у плиткој уоквиреној лучној ниши са розетом у темену лука. И остале фасаде храма такође су лучно завршене и засведене. На бочним странама истакнуте су тростране конхе са улазом на северној страни. На исти начин, решена је источна апсидална конха. Све су засведене кришкастим полукалотама. Фасадна платна су подељена са три кордонска венца, једним у нивоу сокла од гранитне оплате, и друга два у висини горњег дела улаза и монофора.

²¹⁷ „Освећење спомен-цркве у Десимировцу“, *Политика*, Септембар 13, 1937, 10; „На свечан начин у присуству преко 15.000 диша освећена је јуче црква у шумадијском селу Десимировцу. Освећење су извршили митрополит г. Доситеј и епископи г. г. Николај и Симеон“, *Политика*, Септембар 20, 1937, 6; Лечић, „Иградња и обнова“, 102; Јованчевић, ур., *Српска православна епархија шумадијска 1947-1997*, 81-82.

Осим ових венаца и прислоњених стубића на тамбуру куполе, црква нема другог декоративног програма. У костурници храма похрањене су кости око сто војника из Десимировца и околине палих у ослободилачким ратовима 1912-1918.²¹⁸

Раскошан неоморавским програм, са елементима српско-византијског стила, реализован је на храму св. пророка Јеремије у Врбовцу код Смедерева (1935-1939) (Сл.441).²¹⁹ Црква је у основи решена као комбинација сажетог уписаног крста и триконхоса. Централни простор храма покривен је високом куполом која је ослоњена на издужено двостепено постоље. Вишестрани тамбур, профилисан је са вишеслојним плитким лучним нишама са монофорама. Засведен је полуобличастом калотом са лучном прстеном основом, која цркви уз препознатљив неоморавски, даје и српско-византијски тон. Сложен изглед има и четвртасти ниски звоник на западној страни. Звоник је отворен усеченим бифорама, прошаран валовитим и равним венцима, и завршен полигоналним прстеном кришкасте калоте. У зидању је примењен блоковски систем, који је наглашен у структури фасадних платана. Храм је завршен лучним кровним покривачем. На бочним странама истакнуте су конхе, изведене као структурални а не прислоњени елемент средишњег конструктивног склопа. На исти начин обликована је и источна конха, а све три су засведене полуобличастим калотама. На фасадама, там-

Сл.441. Спомен-црква св. Јеремије, Врбовац.
Извор илустрације: <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/crkva-svetog-proroka-jeremije-u-vrbovcu>

буру и звонику примењен је раскошан програм неоморавске пластичне и бојене декорације. Фасадне нише су канелиране, и обојене тамном црвеном бојом. У теменима ниша постављене су украшене розете, док је на конхама примењен систем шаховских бојених поља, карактеристичан за моравске цркве. Шаховска бојена поља су примењена и на постољу тамбура. У костур-

²¹⁸ Црква није припадала групи монументалних храмова, али је велико интересовање које му је за живота посветио патријарх Варнава, који је даровао иконостас, а који није дочекао завршетак изградње, утицало је на веома велику посећеност приликом освећења са око петнаест хиљада људи. в.: прет. нап.

²¹⁹ „Нова црква у Врбовцу“, *Политика*, Март 5, 1935, 15; „Освећење цркве костурнице у Врбовцу код Смедерева“, *Политика*, Мај 7, 1939, 16; Лечић, „Изградња и обнова“, 100.

Сл.442. Спомен-црква св. Параскеве, Горња Трешњевица.
Извор илустрације: Фотодокументације Епархије шумадијске.

ници ове спомен-цркве похрањене су кости војника из Шумадијске дивизије који су пали 1915. на положајима Врбовац, Церјак, Враново брдо и околним бојиштима.²²⁰

У различитим стилским приступима који су испољени у архитектури спомен-цркава, као један од ретких једнобродних храмова, неороманских карактеристика, издвојена је спомен-цркви св. Параскеве у Горњој Трешњевици код Аранђеловца (1935-1939) (Сл.442). Црква има костурницу у којој су похрањује кости војника из јасеничког среза, који су пали у Првом светском рату.²²¹ Подигнута у срцу Шумадије, ова спомен-црква се

издвојила у корпусу сакрално-меморијалних храмова као редак пример са високим звоником, који је храму дао изразиту вертикалност. Применом степенасто профилисаних лучних прозора и улаза и назубљених конзолних венаца, добијена је романтичарска архаичност која је претече имала у прероманског градитељском наслеђу, али и црквеном неимарству, које је настало у јужним и југозападним крајевима у време ропства под Турцима. На бочним фасадама примењени су и дуги ризалити, окулуси и лучни прозори. На прочељу је постављен лучни портал, а на бочним странама још два лучна улаза. Источна страна има вишестрану апсиду. Црква је покривена двосливним кровом, а звоник пирамидалном калотом.

Личним примером, афирмацији сакрално-меморијалног градитељства допринели су поједини црвени великодостојници, попут архимандрита манастира Хиландара Рафаила. Он је иницирао и финансијски помогао изградњу спомен-цркве Силаска св. Духа

²²⁰ Црква светог пророка Јеремије у Врбовцу, <http://spomenikikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/crkva-svetog-proroka-jeremije-u-vrbovcu>.

²²¹ АЈ, 74-74-105; Лечић, „Изградња и обнова“, 95; Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 385.

Сл.443. Спомен-црква Силаска св. Духа, Кијево.
Извор илустрације: Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије
шумадијске*, 324.

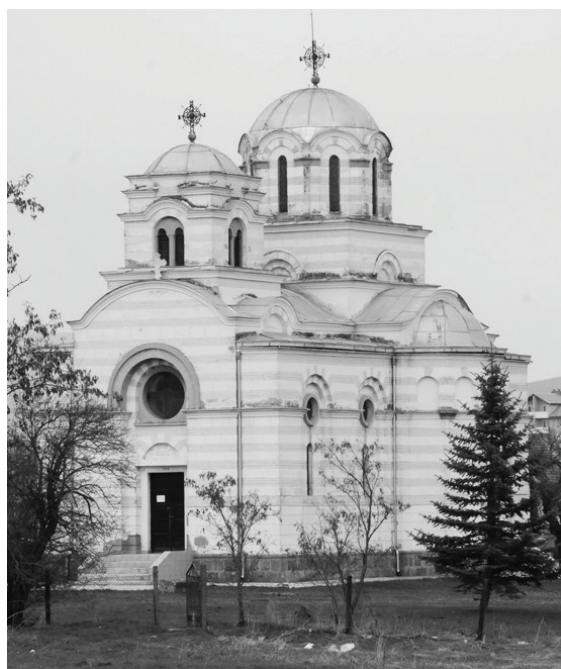
у Кијеву код Баточине (1936-1939)
(Сл.443). У костурници ове спомен-
цркве похрањене кости војника из
Кијева и околине палих у Првом
светском рату.²²² Композицију цркве
карактеришу мирне линије и равно-
меран распоред примарних и секун-
дарних архитектонских елемената,

сличне решењу десимировачке спомен-цркве. У основи је комбиновано решење упи-
саног крста српско-византијског типа и моравског триконхоса, па црква има простра-
ну и прегледну унутрашњост. Над наосом се уздиже масивна куполна конструкција
сачињена од плигоналног тамбура са прислоњеним стубићима и лучним теменом по-
луобличасте калоте. У зидању је примењен блоковски систем, који је комбинован са
редукованим декоративним елементима. Продижено прочеље храма структурално је
наглашено и лучно завршено. У средишњем делу отворено је правоугаоним улазом без
уобичајене лунете, уместо које је примењена плитка лучна ниша са розетом и бојеним
оквиром. Бочни потези прочеља су такође завршени валовитим луцима и отворени
дугим монофорама. У позађу припрате надзиру се лучни завршеци издигнутог свода
наоса. Бочне фасаде такође имају истакнуте лучне завршетке на које су прислоњене
тростране конхе, од којих северна има улаз. У конструкцији источне стране примењен
је попречни олтарски свод и тространа апсидална конха обликована попут бочних.
Црква има сведени декоративни програм, у виду савремене стилизације моравског мо-
тива шаховског поља са западне фасаде, односно подеоних венаца и лучних надпро-
зорника тамно црвене боје. На фасадама и куполи распоређен је већи број монофорних
прозора, па је унутрашњи простор добро осветљен. Северозападно од цркве налази се
високи звоник отворене блоковске структуре, са издвојеним приземљем, првим спра-
том и засведеном звонаром.

²²² Г. Божовић, „Велико село без механе!...“, *Политика*, Септембар 9, 1937, 19; „Освећење спомен-цркве
у Кијеву“, *Политика*, Јун 15, 1939, 11; Лечић, „Изградња и обнова“, 110; Арсенијевић, ур., *Споменица
Епархије шумадијске*, 324.

Спомен-црква једнобродне основе, реализована је у селу Алдинцу код Књажевца (1938).²²³ Црква је посвећена Вазнесењу Господњем и има костурницу војника палих у Првом светском рату. У стилском погледу, овде је реализован концепт неоморавског храма. Подужни кубус храма, на западној страни је завршен стилизованим четвоространим звоником који је изведен из моравске градитељске традиције. Улаз је постављен у степеновану лучну нишу на западном прочељу. Изнад улаза отворен је мали окулус. Мотив плитке фасадне нише поновљен је на бочним фасадама и звонику. У нише су смештене лучне монофоре, као и на апдисалној конхи. Црква је засведена двосливним кровом а апсида полукалотом. Осим стилизованог поткровног венца и низа аркадица, црква нема друге пластичне декорације.

Исти архитектонски концепт, остварен је на спомен-цркви св. Параскеве у Лапљем селу код Грачанице (1938-1939) (Сл.444).²²⁴ У основи је примењен план уписаног крста

Сл.444. Спомен-црква св. Параскеве, Лапље село.
Извор илустрације: <http://wikimapia.org/18850822/sr/Црква#/photo/1521438>

комбинован са триконхосом. Спољашњу силуету храма дефинише доминантна средишња купола и четвртасти кула са звоником на западној страни. У зидању је примењен типичаним неоморавским системом блоковског зидања, па фасада је рашчлањена на хоризонтална поља. На западној фасади истакнута је усечена ниша са правоугаоним улазом, малом лунетом до кога води оивичена степениште и велики кружни прозор у темену лука. Фасада има лучни завршетак на који је наслоњен

²²³ Лечић, „Изградња и обнова“, 108; Војислав Суботић, Зоран Пановић и Дејан Ристић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, књ. II, *Преглед спомен-обележја у земљи и иностранству* (Београд: Влада Републике Србије, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике, БеоСинг, Републички завод за заштиту споменика културе, 2005), 194.

²²⁴ „Завршена црква у Лапљем Селу на Косову“, *Политика*, Јун 24, 1938, 11; „Освећење цркве у Лапљем Селу на Косову“, *Политика*, Август 7, 1939, 8.

венац постоља звоника. Лучни мотиви поновљени су на бочним странама са монофорама и кружним прозорима у лучним теменима. Бочне и апсидална конха су попут претходног примера профилисане прислоњеним стубићима и лучним аркадицама. Источна апсидална конха решена је попут бочних и засведена кришкастим полукало-тама. Кордонски венци деле фасаде у горњој зони и наглашавају подкуполне венце. Унутрашњост храма је осветљена системом уских монофора које су распоређене на куполи и фасадама, док је звоник отворен традиционалним псеудобифорама. Испод цркве, смештена је крипта у којој су похрањене кости војника из овог краја страдалих у Првом светском рату, чиме је и симболично реализована идеја заједничке гробнице као својеврсна персонификација косовског мита, која у српском народу постоји као заветна мисао, коју је СПЦ-а неговала још од завршетка Косовског боја 1389.

Спомен-црква необичне архитектуре реализована је селу Гложане код Свилајнца (1939-1940) (Сл.445). Посвећена је св. оцу Николају и има костурницу ратника из тадашњег ресавског среза, страдалих у борбама 1915.²²⁵ Осим тога у порти храма се налази још једна спомен-костурница, а место има и спомен-пирамиду, којом је за-

Сл.445. Спомен-црква св. Николе, Гложане.

Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/75693266>

окожана меморијална целина Гложана, као важног баштиника традиције Ослободилачких ратова у овим крајевима. У основи храма, комбинован је уписани и грчки крст, што се одразило на спољашњи изглед. Центрична композиција завршена је доминантном средишњом куполом.

Кракови крста су силуетно на-

²²⁵ „Селјаци села Гложана, недалеко од Свилајнца, осветили су своју нову цркву и костурницу, у присуству изасланика Њ. В. Краља, пуковника г. Ђоке Павловића, као и изасланика министра војске и морнарице“, *Политика*, Јун 16, 1940, 32; Лечић, „Изградња и обнова“, 110; Суботић, Пановић и Ристић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, 413.

глашени забатним завршецима фасада. На западној страни, примењен је засведени отворени трем са лучном аркадом која је ослоњена на стубиће са стилизованим капи-телима. Мала правоугаона врата и лунета смештени су у средиште западног фронта, док се у горњем делу забатног фасадног платна налази троделни полукружни прозор. На бочним странама, фасаде су рашчлањене на средишњи део са великим троделним прозорима и равне угаоне завршетке са мањим правоугаоним прозорима. Мале кровне површине покривене су на две воде. Источни олтарски свод је продужен и на њега је прислоњена вишестрана апсида. Композиција је завршена необично обликованом куполом. Здепасти полигонални тамбур има несразмерно велике прозоре и профилисан је са по три угаоне греде од којих је средишња заобљена. Куполни прстен је у виду дубоке стрехе над којом се уздиже пирамидална калота. Унутрашњост храма је веома добро осветљена захваљујући великим прозорима, али не и довољно прегледна, због тога што је куполна конструкција изведена системом масивних стубаца, продубљених сводова и пандантифа. У стилском погледу, гложанска спомен-црква је веома слична нешто старијој оближњој цркви Успења пресвете Богородице у Црквенцу (1928), делу арх. Владимира Поповића.²²⁶ Стога би се на основу стилских и просторних карактеристика, атрибуција гложанског храма могла тражити у старијем узор.

Традиција Ослободилачких ратова 1912-1918. је за Јужну Србију била од посебног значаја. Ту је поведена борба за ослобођење и национално уједињење, у којој је народ ових крајева поднео посебно тешке жртве. Стога је након ратова, у процесу изградње српске меморијалне културе, Ослободилачким ратовима припало централно место. У спомен на војнике страдале у овим ратовима подигнута је спомен-црква св. Тројице у Сталаћу (1938-1940) (Сл.446). У малој костуници овог храма похрањене су кости ратника палих у непосредној близини цркве.²²⁷ Изградњу цркве помогла је Министарство војске и морнарице и друге државне установе, као и приватни приложници. Из основе грчког крста изведена је конструкција са веома масивном средишњом купо-

²²⁶ Думић, Ђокић и Николић, *У Ресави два алем камена*, 28-31, 40-42.

²²⁷ „У Сталаћу је јуче освећена нова црква и костурница палим јунацима од 1912-1918 године“, *Политика*, Август 9, 1940, 11; Лечић, „Изградња и обнова“, 116.

Сл.446. Спомен-црква св. Тројице, Сталаћ.

лом, која је сачињена од полигоналног тамбура и кришкасте калоте. Западно pročеље има издужену лучну нишу са правоугаоним улазом, лунетом и окукусом, те плошним зидним површинама. Равне недекорисане фасаде са забатним завршецима кракова крста развијене су и на јужној и северној страни. Источна фасада је компонована са више пажње. У горњем склопу истакнут је удвојени забатни мотив главног простора цркве и олтарског свода. Велика тространа апсида профилисана је прислоњеним стубићима и аркадама, слично решењу са тамбура куполе. Монофорни прозорски от-

вори распоређени су на тамбуру, бочном и источном зиду. Иконографским програмом цркве са фрескама Карађорђа, краља Петра I, краља Александра I, краља Петра II и краљице Марије, показан је континуитет владарске династије Карађорђевића. По угле-ду на владаре из династије Немањића, Карађорђевићи су настојали подвући историјску паралелу, и себе представити као легитимне наследнике славних предака.

7.2. Спомен-црква св. Димитрија са костурницом у Лазаревцу: најзначајнији са-крални меморијал између два светска рата

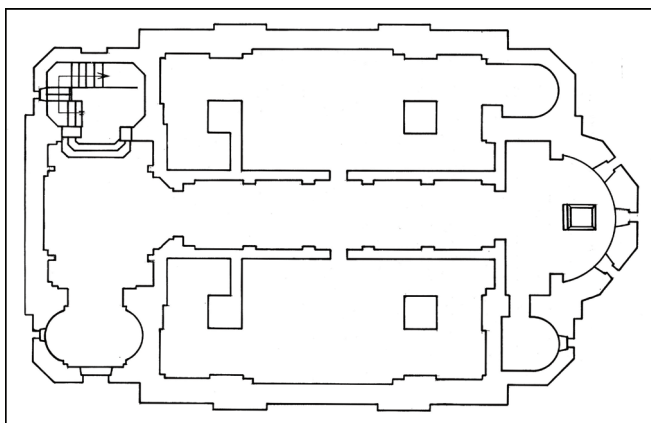
Међу спомен-црквама које су подигнуте између два светска рата, једна се посебно издвојила. Замишљена и реализована као верски објект и монументални меморијал Колубарске битке, спомен-црква св. Димитрија у Лазаревцу представља најзначајније остварење свога доба (Сл.447). Храм је реализован по пројекту арх. Ивана Рика између 1938 и 1941. године.²²⁸ По жељи наручилаца, пројекат је израђен по узору на цркву

²²⁸ Тадија Стефановић, *Спомен-црква светог Димитрија са костурницом у Лазаревцу* (Лазаревац: Српска православна црквена општина у Лазаревцу, 2009).

Сл.447. Спомен-црква св. великомученика Димитрија, Лазаревац.

Извор илустрације: Стефановић, *Спомен-црква светог Димитрија*, 70.

Сл.448. Спомен-црква св. великомученика Димитрија, основа првобитне крипте, Лазаревац.

Извор илустрације: Стефановић, *Спомен-црква светог Димитрија*, 92.

манастира Ваведења у Београду.²²⁹ У решењу западног дела цркве и првобитне крипте уочљива је сличност са храмом св. Георгија на Опленцу.²³⁰ Међутим, ближа паралела је црква у Рогачи на Космају, приписана арх. Виктору Лукомском. Осим по звонику, цркве су сличне и у погледу елевације бочних фасада.

У естетском погледу, монументално здање лазаревачког храма припада типу српских цркава, чија је архитектура формулисана у српско-византијском стилу. Основа је у облику развијеног уписаног крста са пет купола над наосом и куполом звоника изнад припрате. На малу неразговорну припрату надовезан је простран и прегледан наос, добро осветљен низом прозорских отвора

на куполи и фасадама. Травеј олтарског простора је засведен полуобличастим сводом, средишња апсидална конха полукалотом, а бочне четврткалотима. Олтарски простор је од наоса одвојен зиданим иконостасом. Изнад припрате налази се галерија, која је због конструктивног склопа западног дела храма неправилног облика. На њеној јужној страни отворен је пролаз ка куполи са звонима, а на супротној ка припрати и

²²⁹ Стефановић, „Прилог проучавању манастира Ваведења“, 102.

²³⁰ В.: Миодраг Јовановић, *Опленац. Храм светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића* (Топола: Центар за културу „Душан Петровић Шане“, 1989).

крипти. Галерија је засвођена полуобличастим сводом и осветљена кроз велику розету западне фасаде. Централни део цркве покривен је великом куполом која је преко пандантифа и продубљених лукова ослоњена на четири слободна стуба. На угловима краковима крста примењене су још четири мање куполе. Решење унутрашњег простора засновано је на архитектонским, функционалним и симболичким основама. Висинска нивелација кровног покривача развијена је у складу са елевацијом храма. Бочно од постоља куполе, на западној страни су једносливни, а између угаоних купола и над олтарским сводом лучни двосливни кровови.

Слојевита фасадна платна употпуњена је редукованом каменом пластиком. На западној страни усечене су дубоке фасадне нише, примењени широки луци, постављени раскошно украшени портал са великом розетом, аплицирани подеони венци и отворени уски прозори. У структуралном погледу, западна страна је подељена на средишњу прочелну зона и бочна одељења. Прочелје је завршено куполом звоника, која је сачињена од плитког прстенастог постоља, полигоналног тамбура са великим лучним прозорима, прислоњеним подеоним стубићима и полуобличастом калотом са лучним венцем. На исти начин компонована је и велика купола, са разликом у томе што су стране тамбура отворене са издуженим монофорама, и што су у теменима сваком подкалотног лука смештене мале розете. Бочне куполе имају нешто сведенији изглед, са лучним монофорама и конзолама. Композицији бочних фасада посвећена је посебна пажња. Оне су рашчлањене степенованим масама и подеоним венцима којима је ублажена доминација вертикалних партија. Фасаде су оживљене низом равномерно распоређених бифора, трифора и монофора, фасадних ниша и лукова, розета, кордонских, подкуполних и подкровних венаца. Нарочито се истичу средишње зоне са лучним завршецима зидних површина. На њих се са западне и источне стране надовезују по два, нешто нижа, идентична вертикална фасадна појаса, са лучним нишама, розетама, прозорима и подкровним венцима. Западно и источно од њих, налазе се по још два фасадна сегмента, од којих они са западне стране имају нише и бифоре, а са источне нису обрађени, и међусобно се разликују по томе што су на југоисточној страни постављена степеништа са бочним улазима. Источна фасада је троделна. Њен

средишњи део решен је у виду петостране апсиде са два прозора, нишом и подеоним венцима једноставне профилације. Фасадне масе источног дела храма вертикално су рашчлањене и густо збијене.

Архитектонска пластика инспирисана је решењима са цркве манастира Ваведења у Београду. Мотиви који су преузети из рашке и моравске камене пластике, слободно су интерпретирани. Осим репрезентативних мермерних капитета иконостаса, остали пластични украс израђен је од гипса и вештачког камена. С скромних је занатских и уметничких домета. Архитектонска пластика распоређена је на спољашњости и у унутрашњости храма.

Осим у репрезентативној архитектоници, значај овог храма огледа се у меморијалним вредностима његове крипте (Сл.448). У три одвојене масивне костурнице процењеног капацитета од око 37м³, које су смештене у преградним зидовима крипте налазе се кости српских и непријатељских војника страдалих у Колубарској бици. Крпта је првобитно била осмишљена као меморијално-фунерарни и богослужбени простор, и конструктивно је била у оквирима унутрашњег простора храма, али је у току адаптације која је обављена између 1961 и 1964. сходно тадашњим идеолошким опредељењима преобликована у секуларни меморијал. По својој архитектури, просторности крипте, капацитету костурница, те концепту заједничке гробнице српских и непријатељских војника, ова спомен-црква најзначајнији је и уједно највећи сакрално-меморијални објекат подигнут између два светска рата.

7.3. Спомен-цркве подигнуте у част цивила страдалих у Првом светском рату

Нарочит допринос развоју меморијалне културе у српском народу, СПЦ-а дала је реализацијом спомен-цркве св. апостола Петра и Павла у Добоју (1935-1938) (Сл.449), најзначајнијег објекта у добојском спомен-комплексу. То су монументални храм и костурница више хиљада жртава аустро-угарског концентрационог логора у Добоју.²³¹

²³¹ „Спомен цркву и костурницу у Добоју осветиће лично Њ.Св. Патријарх Гаврило“, *Политика*, Септембар 16, 1938, 7; М. Ј., „Добој ће данас одати тужну почаст националним мученицима“, *Политика*, Септембар 18, 1938, 11; Лечић, „Изградња и обнова“, 107; Кадијевић, *Један век тражења*, 308.

Ова спомен-црква подигнута је по пројекту арх. Душана Бабића и једно је од наоригиналнијих дела српске црквене архитектуре између два светска рата. Разрадом српско-византијског петокуполног плана и модерном интерпретацијом традиционалних елемената српске средњовековне архитектуре, реализована је веома оригинална црква. У композицији храма, издвојена је доминантна средишња купола. То је постигнуто постављањем нижих бочних прислоњених кула са малим куполама на угловима кракова крста, односно лучним завршецима фасадних платана и постоља куполе. Западна и бочне фасаде решене су на исти начин. Свака има лучно засведени портал, иза кога је у фасадно платно усечена дубока степенована ниша са раскошно украшеном розетом. Мотив лучне нише поновљен је на бочним кулама, које су отворене монофора и украшене розетама. На постољу куполне конструкције постављени су троделни полукружни прозори. Купола је сачињена од плитког тамбура са удвојеним стубићима и лучним теменом полуобличасте калоте. Исто решење поновљено је на малим бочним куполама. Источна фасада је завршена попут осталих у високом луку, и има прислоњену петострану апсидалну конху засведену полукалотом лучног темена. Отворена је са једном лучном монофором и украшена розетама. Декоративна пластика моравског типа, дискретно је укључена у морфолошки склоп ове грађевине. Доминација лучног мотива упућује на експресионистичку разраду не само декоративног слоја, већ и структуралних поставки, по чему се ова спомен-црква издвојила у укупном корпусу сакралног градитељства. У своје добу, била је редак пример експресионистичког третирања

Сл.449. Спомен-црква св. апостола Петра и Павла, Добој.
Извор илустрације: <http://www.politikin-zabavnik.co.rs/pz/content/stare-slike-srbije-i-sire-okoline-da-beograd-nije-0?page=284>

структуралног склопа цркве, нарочито ако се у обриз узме да је традиционална опредељеност за академизоване националне моделе била исувише чврсто укорењена како у менталитету средине, тако и црквених градитеља. Осим на појединим делима арх. Коруновића и овог

Сл.450. Спомен-црква Успенја пресвете Богородице, Челебић.
Извор илустрације: <http://www.mitropolijadabrobosanska.org/>

Бабићевог пројекта, у српској црквеној архитектури међуратног доба нису забележени други примери експресионистичког приступа националном наслеђу.

У Челебићима код Фоче, између 1937 и 1941. саграђена је црква Успенја пресвете Богородице са костурницом у којој су похрањене кости седамдесет мештана које је аустро-угарска војска стрелјала на Шуковцу 1917. и тридесет које је убила на мосту код Фоче (Сл.450).²³² Реализован је концепт једнобродне цркве са високом кулом звоника на западној страни. За разлику од претходно

приказаних једнобродних храмова, овде је остварена чвршћа веза са средњовековним градитељским наслеђем, која се огледа у систему зидања ломљеним каменом и куполном завршетку звоника српско-византијског карактера. Купола је сачињен од полигоналног тамбура са лучним монофорама и кришкастом калотом, а постављена је на кубично постоље четвртaste куле звоника. Средњовековни узор евоцирани су и на источној страни, прислањањем издужене апсидалне конхе полуваљкастог облика и применом великих лучних прозора који су равномерно распоређени на бочним и источној страни храма. Заједно са добојском спомен-црквом, челебићки храм представља редак пример црквено-меморијалног објекта саграђеног у знак сећање на ратна страдање цивила.

7.4. Спомен-цркве краља Александра и војника палих у ратовима 1912-1918.

У корпусу спомен-цркава које су подигнуте у другој половини четврте деценије двадесетог века, били су храмови који су посвећени краљу Александру и војницима стра-

²³² „На Велику Госпојину осветиће се темељац спомен костурнице у Челебићима“, *Политика*, Август 26, 1937, 13; „Спомен-црква у селу Челебићу“, *Гласник Српске православне патријаршије* 18 и 19 (1937): 615; „У селу Челебићу, срез фочански, подиже се лепа православна црква, као спомен-костурница стрелјаним Србима у доба окупације“, *Политика*, Јануар 14, 1938, 11; Лечић, „Изградња и обнова“, 104.

далих у Балканским и Првом светском рату. Ове цркве су у неким случајевима имале костурнице, али је било и примера код којих меморијалност није била део фунерарних намена, већ је била садржана у посветној ноти храма.

Репрезентативнији концепт спомен-цркве са костурницом, реализован је у космајском селу Рогачи, где је подигнут храм Силаска св. Духа (1934-1935) (Сл.451). Ова спомен-црква је посвећена краљу Александру и војницима Прве тимочке дивизије, који су пали у Колубарској бици 1914., на космајским положајима. У великој затвореној костурници која је смештена испод западне стране храма, похрањене су кости шест стотина војника. Пројекат храма је приписан арх. Виктору Лукомском, али стилске карактеристике објекта не одражавају његов градитељски рукопис.²³³ Структурални склоп, и фасадна елевација храма, избор декоративних упућују на стил арх. Ивана Рика, односно на његова позната решења на Сењаку у Београду и Лазаревцу.²³⁴ У основи је примењено решење развијеног уписаног крста. Средишњи простор наоса, покривен је великом куполом српско-византијских стилских карактеристика коју носе четири слободна стуба. Велики полигонални тамбур отворен је лучним монофорама које су постављене у плитке степеневане нише. Западно pročеље је издвојено и компоновано

Сл.451. Спомен-црква Силаска св. Духа, Рогача
Извор илустрације: Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 258.

као засебна целина. Има истурен средишњи део који је завршен српско-византијском куполом звоника. У конструктивном склопу западне стране цркве, нашла су се бочна одељења, засведена косим крововима. На степенишној платформи pročеља, постављен је масивни портал, сачињен од малих

²³³ АЈ, 74-404-599—601; „Спомен црква краља Александра у селу Рогачи, под Космајем“, *Политика*, Октобар 13, 1935, 11; „Освећење нове цркве са костурницом у селу Рогачи“, *Политика*, Октобар 21, 1935, 8; Лечић, „Изградња и обнова“, 92-93; Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 258; Небојша Ђокић и Оливера Думић, „Црква у Рогачи у XVIII и XIX веку“, *Каленић XXXIII*, бр.1, 2014, 37-38.

²³⁴ Уп. са црквом манастира Ваведења на Сењаку (Сл.416, стр.418) и Спомен-црквом у Лазаревцу

стубаца и велике лучне надстрешнице. У позадини је отворен лучни улаз. Изнад портала, у темену лучне нише постављена је раскошно украшена розета. Западна фасада има лучни завршетак. На угловима постоља звоника и куполе, наглашени су оштри завршеци постоља, који су повезани са прстенастим теменима тамбура. Слојевитост прочеља надовезана је на бочне стране храма. Сређишња партија структурално је наглашена и лучно завршена. На угловима западног и источног крака крста, постављена су засведена угаона одељења, прислоњена уз лучне сводове западног и источног крака главног брода. Овај композициони принцип поновљен је на источној страни. На попречни свод олтарског простора, прислоњена су ниска бочна одељења са улазима и тространа апсида. Већи број лучних прозора доприноси доброј осветљености простране унутрашњости храма.

Концепт спомен-цркве са костурницом реализован је у поморавском селу Опарићу код Рековца, у близини манастира Каленића (Сл.452). Црква је грађена од 1934. до 1937. средствима краља Александра и мештана. Стога је на иницијативу мештана а уз подршку двора, црква посвећена краљу Александру и војницима који су страдали у ратовима за ослобођење 1912-1918. у левачком крају.²³⁵

У овом периоду, Двор је позитивно одговарао на молбе локалних заједница да објекте различитих јавних намена могу посвећивати краљу Александру, уколико су исти били завршени и достојни имена «краља мученика».²³⁶ Тиме је чувано сећање на краља Александра и уједно спровођена политичка популаризација династије и њеног политичког апарата, без улагања осетнијих материјалних средстава. Локалне иницијативе су у овом погледу биле важне као формална потврда воље народа, а не политичких претензија владарске породице, чак и код црквених објеката, чија је изградња имала материјалну потпору владарске династије, као што је иначе био случај са опарићком спомен-црквом.

(Сл.449, стр.455).

²³⁵ „Нову цркву добило је село Опарић, код Рековца“, *Политика*, Јул 27, 1936, 8; „Слава цркве и костурнице у Опарићу“, *Политика*, Јун 4, 1939, 20; Лечић, „Изградња и обнова“, 90; Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 302-303.

Сл.452. Спомен-црква св. цара Константина и царице Јелене, Опарић.
Извор илустрације: Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 302.

У основи цркве примењено је решење сажетог уписаног крста са доминантним куполом над средишњим простором наоса. На бочним и источној страни прислоњене су четвртасте конхе, које су у контрасту са забатним завршецима западне и источне фасаде. Силуетна доминација оштрих форми запажена је на назубљеном темену полуобличасте куполне калоте. Уз западну фасаду, прислоњена је спољна припрата, која је отворена са великим луком и засведена двосливним кровом. У темену забатног завршетка има розету. Према улазу који је смештен у позадини улазне нише, води степенишна платформа оивичена бочним

бедемима. Улаз и лунета профилисани су декорисаним довратницима и луком. Раскошан декоративни програм реализован је на бочним и источној апсидалној конхи. Ту је постављена камена пластика у виду розета, декоративних стубића великих бифора и рељефних панела, по узору на мотиве са Богородичине цркве у оближњем манастиру Каленићу.²³⁷ Моравски узор слеђени су и у начину зидања, са наизменим редовима жућкасте сиге и уских тростепених трака црвене украсне опеке. Северозападно од храма подигнута је издвојена кула звоника зидана попут цркве, засведена са кришкастом калотом и отворена украшеним бифорама. Пошто је куполна конструкција изведена преко прислоњених стубова, тромпи и пандантифа, црква има пространу и добро осветљену унутрашњост. На мермерном иконостасу примењен је раскошан програм камене пластике.

²³⁶ АЈ, 74-74-105.

Сл.453. Спомен-црква , Рудиње.

Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/95720066>

војницима страдалим од 1915 до 1918. године. Заслуге у Ослободилачким ратовима су тиме и симболично биле равноправно приписане обојици српских монарха, а ратницима из овог и околних места одана достојна пошта за жртву коју су поднели за слободу отаџбине. У архитектонском погледу, овај храм је запажен пример српско-византијског стила са доминантном средишњом куполом. У основи је примењено решење уписаног крста са бочним конхама. Западна фасада има лучни завршетак и профилисана је плитким нишама са кружним прозором. Према правоугаоном улазу са полукружном лунетом, води степенишна платформа оивичена са бочним бедемима. Бочне фасаде имају симетричну композицију развијену око петостране средишње конхе са лучним прозором и малим окулусом. Горњи подкалотни појас испуњен је малим лучним фасадним нишама и развијеним венцем, док је калота кришкаста. Фасадно платно је раслојено у горњем појасу, у средишту лучно, а са страна равно завршено. Са сваке стране бочних конхи примењено је плитко четвртасто одељење засведено малим крововима, док су изнад делови зидне површине и кровни венци. Источна апсидална конха обликована је попут бочних, док је завршетак фасадног платна такође лучног профила. Постоље куполе је вишеделно, кубично са лучним међусобно повезаним мотивима у темену сваке стране. Купола је сачињена од полигоналног тамбура са

Концепт спомен-цркве краља и његове војске, реализован је у селу Рудињу код Пирота (1937) (Сл.453).²³⁸ За разлику од сличних примера, овде се примењено необично решење, са две одвојене спомен-табле које су постављене на западној фасади, од којих је једна посвећена краљу Петру Ослодиоцу и борцима палим између 1912 и 1915., а друга краљу Александру Ујединитељу, и

²³⁷ О Богородичној цркви у Манастиру Каленић в.: Стевовић, *Каленић*.

Сл.454. Црква св. Саве, Сиоковац.
Извор илустрације: Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 196.

усеченим монофорним отворима и пирамидалном калотом. У зидању је коришћен блоковски систем са уједначеним каменим тесаницама окер и смеђих тонова, који су храму дали топао, патиниран тон са призвучком средњовековног градитељског наслеђа. Краљу Александру и палим војницима, посвећена је и спомен-црква св. Саве у Сиоковцу код Јагодине (1938) (Сл.454).²³⁹ Архитектура цркве евоцира средњовековне узор моравске стилске групе. У основи је примењен комбиновани план сажетог уписаног крста и триконхоса, уобичајеном за неоморавске цркве. Средишњи простор наоса покривен је великом куполом са ваљкастим тамбуром, лучним прстеном куполе и полуобличастом калотом, док је на прочељу издвојен ниски четвртасти звоник. Бочне и источна фасада завршене су пестостраним конхама са полуобличастим калотама. У зидању је примењен неоморавски блоковски систем са удвојеним смеђим тракама које равномерно пресецају основу окер боје. У плиткој ниши на западној страни отворен је лучни улаз са лунетом у темну лука. Горњи појас има лучне венце и фасадне завршетке. Неоморавски декоративни програм распоређен је на бочним странама. Систем лучних фасадних ниша отворен је псеудомонофорама и бифорама, док су уместо розета примењени мали кружни прозори. Конхе су профилисане малим стибићима и лучним аркадама. Мотив шаховског поља постављен је у темена лучних потеза и на постољима звоника и куполе.

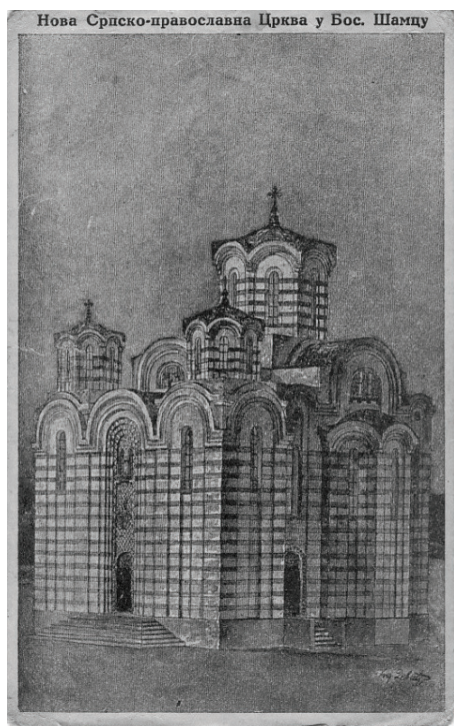
²³⁸ „Једна захвалност“, *Гласник Српске православне патријаршије* 11 и 12 (1937): 369.

²³⁹ АЈ, 74-74-105; Лечић, „Изградња и обнова“, 119; Јованчевић, ур., *Српска православна епархија*

7.5. Спомен-цркве краља мученика Александра I Карађорђевића

Монархији без монарха требало је чврсто упориште у друштвеној свести, па се приступило изградњи култа личности трагично страдалог „краља мученика“. У том процесу, значајну улогу имале су спомен-цркве, које су све више посвећиване краљу Александру, његовој војсци и народу, страдалом у ратовима за национално ослобођење и уједињење. Овај идеолошки формат ипак није задирао у питања стилског и ефермерног статуса ове архитектуре, вођен проценом да је национални концепт у којем су спомен-цркве биле реализоване под будном пажњом СПЦ-е одговарао духовном простору и менталитету српског народа.

По пројекту арх. Војислав Девића и Душана Бабића, подигнута је црква св. великомученика Димитрија у Шамцу (1934-1938), посвећена краљу Александру (Сл.455).²⁴⁰

Сл.455. Спомен-црква св. великомученика Димитрија, Шамац.

Својствено градитељском маниру овог аутора, у решењу храма подвучена је експресионистичко-романтичарска нота пројекта. Степеновани луци у горњој зони грађевине доприносе експресивном изгледу целине. Блоковским начином зидања ублажен је вертикализам згуснутих зидних партија. Повезним системом лучних венаца, црква је композиционо уравнотежена, а између западне и бочних страна остварена је боља морфолошка повезаност. На западној страни постављен је портал са два стубића и лучном надстрешницом. Фасадно платно је завршено троделним дубоким луцима, и профилисано степенованим нишама. На бочним странама

шумадијска 1947-1997, 40; Арсенијевић, ур., *Споменица Епархије шумадијске*, 196.

²⁴⁰ АЈ, 74-74-105; Лечић, „Изградња и обнова“, 109; Кадијевић, *Један век тражења*, 308.

У литератури је црква приписана арх. Душану Бабићу. Стилске карактеристике шамачке спомен-цркве одговарају градитељском рукопису арх. Бабића, будући да је уочљива сличност са његовим конкурсним пројектом за храм св. Саве у Београду и спомен-цркве у Добоју. Међутим, извођачке пројекте потписао

прочеља које је ненаметљиво наглашено у структури објекта, постављене су две мање куполе, док је средишњи простор наоса засведен великом куполом. Све три куполе, решене су на исти начин. Имају четвртаста постоља, полигоналне тамбуре са лучним монофорама, валовите слојевите венце и полуобличасте калоте, што их карактерише као примере настале из српско-византијског градитељског наслеђа. На бочним странама, придодате су вишестране конхе. Као и на западној страни, и на бочним су фасаде завршене троделним лучним сегментима, већим у средишњем делу и мањим на странама. На исти начин моделована је и источна фасада. На зидну површину прислоњена је троделна апсида, попут оних са бочних конхи. Зидно платно је завршено у виду троделне лучне структуре, попут оних са бочних страна. На фасадама су постављени велики лучни прозори који добро осветљавају пространу унутрашњост храма. Декоративни програм је редукован. Местимично је распоређен на малим розетама, прозорској бифори на западној и полукружним трифорама са бочних страна храма. Овај храм је посебно важан пример црквене архитектуре, јер снажном експресивношћу и романтичарским сензибилитетом, на савремен начин интерпретира широко узето медијевално наслеђе из српско-византијског културног круга.

Уз допринос који је дала сакралној архитектури позног међуратног доба, ова црква била је важна у изградњи култа личности краља Александра, као један од првих храмова са посвећењем трагично страдалом југословенском монарху. Наследници Александрове Југославије су пољуљани ауторитет монархије и централистичког управног апарата настојале повратити тражењем упоришта у култу његове личности, што је нарочито важно било у мулти-

Сл.456. Црква св. Илије, Бравско.

националним срединама какав је у то време био Шамац.

Међу једнобродним спомен-црквама које су биле посвећене краљу Александру Карађођевићу, издвојен је храм св. Илије у Бравску код Кључа

(1934-1935) (Сл.456).²⁴¹ У архитектури ове мале спомен-цркве развијен је високи куполни звоник са издуженим вишестраним тамбуром и плитком калотом куполе. На бочним зидовима примењене су певнице лучног облика, изведене као конструктивни завршетак попречног свода. Апсида је полукружног облика. Тамбур и плошна бела зидна платна, отворена су једноделним прозорима, који обезбеђују довољно светлости унутрашњем простору храма.

Једнобродни концепт храма, реализован је у архитектури спомен-цркве краља Александра у Стубленицама код Уба (1935-1938) (Сл.457).²⁴² Грађена по типском пројекту ова црква заокружује једну градитељску целину, која је реализована у мачванским и посавским селима, Шеварицама, Латковићу и Осечини. Национална компонента испољена је облицима вишестраног тамбура звоника. Фасаде су испресецане дугим ризалитима, имају аркадни венац и лучне прозоре. На бочним странама су плитке

Сл.457. Спомен-црква св. Илије, Стубленица.
Извор илустрације: <http://www.crkvaub.rs/>

певнице, а на источној вишестрана апсида засведена преломљеном двосливном кровном конструкцијом. Црква има пространу и добро осветљену унутрашњост, лучни свод и велике нише у бочним зидовима. Реализација ове цркве показује да је изградња култа краља-мученика, била систематски спровођена широм земље, па и у овим крајевима чије је становништво у Првом светском рату било изложено великим страдањима.

Велика разноврсност у приступу националном наслеђу, потврђена је и архитектуром спомен-цркве св. Параскеве у Бочињи код

је Војислав Девећ, реномирани градитељ сакралних објеката, што се види на илустрованом пројекту.

²⁴¹ АЈ, 74-74-105; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 104.

²⁴² АЈ, 74-74-105; „Црква која стаје досада свега 23.000 динара“, *Политика*, Мај 25, 1938, 11; Лечић,

Маглаја (1936-1938), која је подигнута по пројекту београдског арх. Николе Томашевића (Сл.458).²⁴³ У основи је реализован једнобродни просторни концепт, са високим звоником на западној страни. На бочним и источној страни примењене су заобљене конхе које стварају утисак триконхосног простора. Раслојено прочеље са великим лучним

Сл.458. Црква св. Параскеве, Бочиња.
Извор илустрације: http://www.crkvaub.rs/tamnava/galerija_namesnistva

Сл.459. Црква св. Илије, Миклеушка.
Извор илустрације: <http://www.mitropolija-zagrebacka.org/>

нишама, степеновано се уздиже према кули дводелног кубичног звоника, са трифорама у доњем и бифорама у горњем делу. Звоник је засведен полуобличастом калотом, црква двосливним кровом, а бочне и источна конха кришкастим полукалотама. Забатни мотиви примењени су на западној и источној страни као завршеци фасадних платана. На фасадама је примењен систем монофорних отвора, обликован попут средњовековних узора са кружним оловним апликацијама. Надахнутост медијевалним наслеђем осећа и у распореду конхи, односно бифорних и трифорних отвора звоника. Храм је посвећен краљу Александру, што је из перспективе оновремене штампе наипло на добар приступ код свих националних заједница, будући да је у овом крају међунационална и међуверска толеранција била на веома високом нивоу.²⁴⁴

Краљу Александру посвећена је и спомен-црква св. Илије у селу Миклеушки (1938),

„Изградња и обнова“, 95; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 494.

²⁴³ АЈ, 74-74-105; Хризостом, гл и одг. ур., *Црква календар*, преглед 277; Парохија бочињска (Бочиња код Маглаја), <http://namjesnistvodobojsko.org/index.php/bocinjaska-p>

²⁴⁴ А. Маркишић, „Муслимани и Срби у околини Маглаја подижу заједничке цркве и џамије“, *Политика*,

данас градском насељу Кутине у Хрватској (Сл.459).²⁴⁵ Црква је подигнута у неоморавском стилу са комбинованом основом сажетог уписаног крста и триконхоса. Спољашња силуету храма дефинише тежња ка вертикалности, изражена високом куполом над средишњим простором храма и витким четвртастим звоником. Неоморавски декоративни програм доследно је пласиран тако што субочне и источна конха профилисане прислоњеним стубићима који су међусобно повезани лучним аркадицама. Степеноване лучне нише рапорене су на западној и на бочним странама храма. У темену лукова постављене су розете са једноставним декоративним програмом. Као и на већини цркава овог типа, примењено је решење са удвојеним кровним завршецима, доњим једносливним и горњим лучним. Лучни мотиви аплицирани су на фасадним завршецима, великом постољу куполе и звонику. Српско византијски облици садржани су у решењу средишње куполе са полигоналним тамбуром профилисаним нишама, лучним теменом и полуобличастом калотом. Звоник има сложену форму са четвртастом звонаром и малом кришастом калотом. Зидне површине су равне, без типичне неоморавске пластике, и осим подеоних венаца, розета и стубића, немају друге декорације. На фасадама и тамбуру, распоређене су монофоре, док је на звонику примењен систем стилизованих бифорних прозора. Структуралним наглашавањем неоморавске основе, и подвлачењем српско-византијских елемената на куполном склопу, овом црквом се настојало пренети што целовитија слика о српској медијевалној архитектури. То је у симболичном смислу било важан потез, јер је у тренутку буђења хрватског национализма, СПЦ-а стилским оквиром и меморијалном потуком настојало показати континуитет српског културног и националног присуства на овим просторима.

У околини Фоче подигнута је и спомен-црква св. Илије у селу Миљевини (1938-1939) посвећена краљу Александру (Сл.460).²⁴⁶ Реализован је концепт једнокуполног храма са звоником на прочељу. Међутим, потоње поправке у потпуности су измениле изглед западног прочеља. Једнобродни простор цркве покривен је двосливним кровом

Септембар 27, 1936, 15.

²⁴⁵ АЈ, 74-74-105; Лечић, „Изградња и обнова“, 108.

Сл.460. Спомен-црква св. Илије,
Милjevина.
Извор илустрације: <http://www.mitropolija.org/miljevina.html>

и на бочним странама отворен са по три лучна прозора. Источна страна је завршена великом заобљеном апсидом са три монофоре, која је везана за забатно завршену фасадну. Апсида је засведена калотом у облику полукупе. Необична луковичаста калота покрива отворени звоник цркве. Архитектура ове спомен-цркве остала је недоречена, стилски неуједначена. Црква нема пластичну декорацију. Посветом краљу Александру, и ова црква се нашла у функцији ширења култа личности првог југословенског краља.

Основа грчког крста, реализована је на спомен-цркви св. Архангела Михаила у Јелен Долу

код Пожеге (1938-1941) (Сл.461).²⁴⁷ Црква има збијене спољашње волумене који су допринели њеној силуетној вертикалности. Храм има добро простудирану кровну конструкцију. Изнад забатних завршетака фасадног платна надзире се необично постоље полигоналног тамбура куполе. Лучни потез спаја оштре углове постоља. Тамбур има дводелне лучне нише са монофорама. Засведен је пирамидалном калотом куполе. На западној страни налази се масивни лучни улаз покривен упечатљивим псеудокровом на три воде, са развијеним венцем и конзолама. Источна страна има полукружну апсиду, засведену са полуобличастом калотом. Пажљиво распоређене монофоре, бифоре и трифоре, обезбеђују добру осветљеност унутрашњег простора. Црква нема ни пластичну, ни бојену декорацију. Складном спољашњом композицијом и добро организованим унутрашњим простором, ова црква је један од најуспелијих примера цркава са осовом грчког крста у српској црквеној архитектури између 1935 и 1941.

²⁴⁶ АЈ, 74-74-105; Лечић, „Изградња и обнова“, 110-111.

²⁴⁷ „У Јелен Долу подиже се спомен црква краљу Александру I“, *Политика*, Јул 11, 1938, 11; Лечић,

Сл.461. Црква св. архангела Михаила, Јелен До.
Извор илустрације: <http://www.mitropolija.org/miljevina.html>

Црква је подигнута у „... спомен ... краљу Александру и његовим ратним друговима, изгинулим на бојним пољима од 1912-1918 године...“.²⁴⁸ Завршена у освит Другог светског рата, ова спомен-црква била је један од последњих меморијала краља Александра.

7.6. Спомен-цркве подигнуте у част патријарха Варнаве

Пример који је владајућа династија поставила конструисањем култа личности краља Александра, следила је и СПЦ-а,

која је осим што је у томе активно учествовала, по први пут у својој новијој историји, цркве посвећивала верским поглаварима. Тако је сећање на патријарха Варнаву, овековечено недуго након његове смрти 1937. у новоподигнутој цркви села Мозгова код Алексинца, на храму св. Параскеве (1937) (Сл.462).²⁴⁹ То је био први храм који је био посвећен патријарху Варнави. Осим тога, меморијална посвета обухватила је краља Александра и пале ратника из ових крајева. Како су се српске цркве могле посвећивати само мученицима, тако је на великом комеморационом збору у Мозгову донета одлука „... да се Патријарх Варнава прогласи за мученика Српске Православне Цркве...“, која је упућена „... Светом Синоду и епископу нишком Преосвећеном г. д-р Јовану...“, као одраз жеље читавог овог краја.²⁵⁰

Осим по својој јединственој меморијалној намени, мозговска спомен-црква истакла се и архитектуром. То је необичан пример уписаног крста са куполом конструисаном на пресеку кракова крста, који су наглашени у конструкцији храма. Угаоне партије

„Изградња и обнова“, 118.

²⁴⁸ „У Јелен Долу подиже се спомен црква“, 11.

²⁴⁹ М., „Освећење спомен-цркве у Мозгову“, *Гласник Српске православне патријаршије* 18 и 19 (1937): 619-621.

Сл.462. Спомен-црква св. Параскеве, Мозгово.
Извор илустрације: <http://www.meteo-europ.com/en/rs/serbia/mozgovo-pictures.html>

попуњене су нижим одељењима на чијим су крајевима истакнути ризалитни мотиви завршени у виду декоративних димњака типичних мотива у фолклорном наслеђу овог краја. Фасадна платна завршена су у виду тупих забата, иза којих се надзире мали вишестрани тамбур куполе са кришкастом калотом. Плошна зидна платна отворена су издуженим једноделним прозорима, коју су осим примарне функционалне намене, имали и декоративну као завршетак вертикалног акцептовања спољних волумена храма.

Патријарху Варнави посвећена је спомен-

црква у Љубији код Приједора (1938-1939).²⁵¹ Решење љубијске црква идентично је са нешто старијим храмом у Избеници код Варварина.²⁵² У основи је примењено решење сажетог уписаног крста са петостраним бочним певницама и наглашеном припратом. Изнад наоса, уздиже се куполна конструкција, сачињена од вишестраног тамбура и пирамидалне калоте. Припрата има четвртасти звоник са плитком полуобличастом калотом. На западној и бочним странама припрате усечене су дубоке нише, којима је цркви дају вертикалну акцентованост. На западној страни је велики улаз са степенишном платформом. Изнад улаза је полукружна лунета. Плошна фасадна платна и тамбур отворени су издуженим монофорним прозорима, док су на звонику примењене бифоре. Реализовањем овог храма показало се да се на култу личности патријарха Варнаве систематски радило, те да су до почетка Другог светског рата остварени видни резултати, који мада нису досегли обим који је изграђен око личности краља Александра, свакако били важно сведочанство о српској меморијалној култури у позном периоду међуратне Југославије.

²⁵⁰ М., „Освећење спомен-цркве у Мозгову“, 619-621.

²⁵¹ „Освећена је нова црква у Љубији“, *Политика*, Октобар 18, 1938, 10; „Освећење цркве у Љубији-Исламу“, *Политика*, Октобар 22, 1938, 11; Лечић, „Изградња и обнова“, 107.

²⁵² В.: Нап.149, стр.408.

8.0. МЕМОРИЈАНО ГРАДИТЕЉСТВО

Меморијална градитељска баштина 1935-1941., својеврсни је чувар успомене на Ослободилачке ратове Србије, монархе и верске поглаваре. Грађени су меморијали различитих врста: спомен-комплекси, спомен-цркве, спомен-капеле, спомен-костурнице, спомен-чесме, спомен-плоче, спомен-пирамиде, спомен-бисте, спомен-домови, спомен-болнице, спомен-школе, спомен-музеји, спомен-сале и други објекти.

Најбројнију групу меморијала у српској архитектури 1935-1941. чинили су они посвећени жртвама Ослободилачких ратова. У овим меморијалима, обједињене су презентативно-визуелне, едукативне и фунерарне функције. Ова врста споменика најчешће је била посвећена страдалим војницима, па је послужила у изградњи култа српског ратника. Њиме је преношена идеја о војнику неокаљане патриотске свести, националном хероју, чијим се сенима са поносом клањала читава нација. Прама томе, уз личност монарха, концепт ратника као хероја и мученика, била је главна окосница у формулисању меморијалне свести српског међуратног друштва.

Широко распрострањени, били су меморијали посвећени трагично страдалом краљу Александру I Карађорђевићу. Реализовани у најразличитијим градитељским и скулптуралним облицима, ове меморијале повезивала је заједничка идеја, око које је након 1935. изграђен култ личности Александра Карађорђевића - као краља ујединитеља и мученика. Концепт мучеништва био је нарочито важан у верској перспективи, јер су се само мученицима могли посветити црквено-меморијални објекти. У друштвеној рецепцији култа краља-мученика, оваквих ограничења није било, али је контекст ипак био шири и сложенији, везан како за сакрални, тако и за профани простор.

На сличним принципима, мада ван профаног миљеа, одвијала се изградња култа патријарха Варнаве. Иако до почетка Другог светског рата, није добила свој пуни облик, она је ипак оставила препознатљив траг у српској меморијалној култури позног међуратног раздобља. Такође, показала је све већу друштвену ангажованост СПЦ-е, коју је испољила у меморијалном простору, изграђивањем и развијањем култа личности патријарха Варнаве.

8.1. Војни и цивилни меморијали

8.2. Спомен-костурнице

Меморијална баштина која је посвећена војницима палим у Ослободилачким ратовима Србије 1912-1918. била је законски уређена, систематски ширена и идеолошки доктринисана. Настала је у срединама које су биле изложене ратним дејствима, и тамо где се осећала потреба за подизањем оваквих објеката. Ти објекти преносили су идеју о „... захвалности за жртве палим борацима...“, садржану у меморији која „... сведочи о тој жртви...“, те који „... следеће генерације учи љубави према отаџбини“.²⁵³ Осим тога, идеја је такође била повезана са „... обавезом да се сакупе кости које нису биле сахрањене и још увек су се налазиле расуте по некадашњем бојишту, те да се кости из разасутих гробова ... скупе на једно место“.²⁵⁴

Практичну и правну основу развоју меморијалног градитељства, пружио је један закон.²⁵⁵ Он је усвојен 1922. на основу три године старије уредбе.²⁵⁶ Питању спомен-костурница, приступило се у посебном члану, где је између осталог забележено да „... парохијски свештеници и они, који су при Консултатима на страни...“, воде „... рачуна о року, после кога се кости помрлих војника смеју преносити...“, а када „... тај рок протекне и месне прилике буду повољне имају поднети Министарству Вера надлежним путем свој предлог о преносу костију у једну општу костурницу“.²⁵⁷ Затим ће „... Министарство Вера ... у споразуму са Министарством Грађевина и нашим месним дипломатским представницима одредити место, где се има подићи костурница са капелом, шаљући у том циљу на лице места нарочиту комисију, у којој ће бити увек и један архитекта...“, а да би „... ове капеле са костурницама биле што боље грађевине,

²⁵³ Ненад Лајбеншпергер, „Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену и спомен-цркве са костурницом у Крупњу“, *Саопштења* XL (2008): 312.

²⁵⁴ Ibid.

²⁵⁵ „Закон о уређењу наших војничких гробља и гробова у отаџбини и на страни, као и гробова изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске, сахрањених на нашој државној територији“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* 87, Април 22, 1922, 5-7.

²⁵⁶ „Уредба о уређењу и одржавању наших војничких гробља и гробова у домовини и на страни од 12. децембра 1919.“, *Службене новине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца* 3, Јануар 3, 1920, 2.

²⁵⁷ Ibid.

које би потпуно одговарале својој намени и нашем народном угледу, Министарство Вера ће путем стечаја долазити до потребних планова и прорачуна“.²⁵⁸

Законом је регулисано и финансирање изградње спомен-костурница. Оно је стављено на „... терет Министарства Вера, у колико се (не) могу подмирити добровољним прилозима сродника и читава народа, који је исто тако дужан и вољан да одаје поштовање јуначким и мученичким гробовима“.²⁵⁹

Расуте широм земље и ван њених границе, небројене кости палих српских војника, прикупљане су и похрањене у многобројним костурницама. Најрепрезентативније међу њима, реализоване су у другој половини тридесетих година прошлог века, пројектоване од стране реномираних архитеката, попут Момира Корунковића, Александра Васића, Николаја Краснова, Ивана Рика, Ивана Мештровића и других.

8.2.1. Спомен-костурница на Зебрњаку

По пројекту арх. Момира Корунковића подигнута је спомен-костурница на Зебрњаку (1934-1937) (Сл.463).²⁶⁰ Меморијал је посвећен војницима палим у Кумановској бици 1912. Историја подизања ове спомен-костурнице данас је углавном непозната. Остало је непознато када је донета конкретна одлука о подизању зебрњачког меморијала, како су прикупљене средства, те како се протекла сама изградња овог објекта.²⁶¹ Познато је да је још 1922. група српских ратних ветерана образовала одбор са циљем прикупљања

²⁵⁸ Ibid.

²⁵⁹ Ibid.

²⁶⁰ АЈ, 74-221-316; „У славу кумановских хероја подиже се на Зебрњаку споменик у виду обелиска висок 46 метара“, *Време*, Август 23, 1937, 1; „На највишој тачки кумановског бојишта подигнута је спомен-костурница“, *Време*, Октобар 6, 1937, 7; „Прослава двадесетогодишњице Кумановске битке и освећење споменика на Куманову-Зебрњаку“, *Политика*, Октобар 7, 1937, 6; Александар Кадијевић, „Архитектура спомен-обележја на Зебрњаку“, *Врањски гласник XXVI-XXVII* (1993/1994): 154-160; Кадијевић, *Момир Корунковић*, 91-97; Зоран М. Јовановић, *Зебрњак. У трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба* (Горњи Милановац, Београд: Библиотека „Браћа Настасијевић“, Музеј рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу, Културни центар у Горњем Милановцу, Републички завод за заштиту споменика културе, 2004); Александар Кадијевић, „Одједи Првог балканског рата у српској архитектури“, у *Први Балкански рат 1912/1913. године*, књ.1, *Друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912)*, прир. Александар Растовић (Ниш: Филозофски факултет, 2013), 127-144; Ненад Лајбеншпергер, „Спомен-костурница на Жеглиговском камену код Младог Нагоричана као део историјата спомен-костурнице на Зебрњаку“, *Саопштења XLV* (2013): 279-287; Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 252-261.

²⁶¹ Лајбеншпергер, „Спомен-костурница на Жеглиговском камену“, 286.

средстава за подизање костурнице палим борцима у Кумановској бици.²⁶² Подизању зебрњачког меморијала претходила је иницијатива за подизање спомен-костурнице на Жеглиговском камену код Младог Нагоричана такође посвећене Кумановској бици, на месту у непосредној близини Зебрњака. То је уз финансијски моменат био један од главних разлога потоњег спајања ових одбора и преноса средстава на градњу зебрњачког меморијала.²⁶³ Осим тога, одбор који је руководио подизањем спомен-костурнице на Зебрњаку имао је седиште у Београду, чиме је преко надлежних министарстава остварен директан утицај централних власти на преношење српске

Сл.463. Спомен-костурница, Зебрњак.
Извор илустрације: <http://crystalshipghosts.blogspot.com/2014/05/slobodan-maldini-nationalni-stil-u.html>

националне идеје и њено увођење у жељени формат југословенске државне заједнице.

У архитектонском погледу спомен-костурница на Зебрњаку једно је од најзначајнијих дела у српском градитељству међуратног доба.

„Подизање свог животног дела ... Коруновић је дуго и студиозно припремао...“, а будући већ афирмисан као „... градитељ меморијалних објеката, он није случајно добио прилику да сагради највеће спомен-обележје ... на тлу Србије после Првог светског рата“.²⁶⁴

Међу понуђеним пројектима, ниједан „... није могао да се мери са Коруновићевим“.²⁶⁵

Својим габаритима, ова спомен-костурница била је највиши и највећи меморијал међуратне Југославије. Базалт и армирани бетон чинили су овај меморијал једном

²⁶² Сама идеја потекла је од Станоја Станојевића, професора на Београдском универзитету. Највећи појединачни финансијски приложник била је Вардарска бановина. В.: Кадијевић, *Момир Коруновић*, 91.

²⁶³ Лајбеншпергер, „Спомен-костурница на Жеглиговском камену“, 286.

²⁶⁴ Кадијевић, *Момир Коруновић*, 91.

²⁶⁵ Ibid.

од најчвршћих грађевина овог доба, са спиралним каменим постољем које затвара простор костурнице, са топом као симболом ратништва, „... Коруновић је желео да подвуче епски, херојски карактер здања...“, па је „... база меморијала ... тако добила облик зидане камене гробнице какав јој и приличи, и истовремено изглед неосвојиве тврђаве, симбола отпора према свима који би покушали да угрозе Србију“.²⁶⁶

Карактеристичан језик симбола, Коруновић је заокружио препознатљивом семиотиком хералдичке декоративне пластике и ноћним осветљењем петромакс лампи које су смештене у кубету јајастог завршетка обелиска. Порука овог решења симболично је говорила да је у питању „... вечито кандило мртвих чије су кости ту почивале“.²⁶⁷

Архитектурална изражајност остварена је смелом применом троугаоне основе из које је изведена масивна камена структура рустично обликованог приземља, у коме је више просторија добило намену костурница, у које су положене кости неколико стотина палих ратника. Изнад костурнице уређен је музеј у коме је реализована поставка Кумановске битке са оригиналним предметима који су нађени на бојишту. На следећем спрату била је капела. До ње је водила спирална степенишна платформа са топовима на угаоним проширењима. На ову структуру постављена је висока, скулптурално обликована кула, са пет спратова и бетонским галеријама. На кубету куле налазио се крст. У темену калоте била је усечена велика розета, док су у нижим зонама отворени псеудотрифурни и монофурни прозори са лучним теменима. Хералдичка декорација постављена је у самом темену куле, у облику мачева са оцилима и годином 1912-ом, док је завршни спрат украшен елипсастим пољима са белим орлом, круном и оцилима, традиционим грбом Краљевине Србије.

У стилском погледу, грађевина се састоји од романтичарског и експресионистичког слоја. Заједнички именитељ била су смелост у тражењу нове форме националног стилског израза, коме је арх. Коруновић био нарочито наклоњен. Експресионистички приступ изражен је у троугаоном облику основе, спирално развијеном постаменту и

²⁶⁶ Ibid., 93.

²⁶⁷ Ibid., 92.

слободној моделацији куле, док је романтичарски сензибилитет прожео целину здања снажног силуетно-симболичког дејства.

Зебрњачки меморијал је недуго након изградње, 1941., девастиран и срушен од стране македонских националиста из редова ВМРО-а и бугарских окупатора. Захваљујући чврстој конструкцији, очуван је једино доњи део спомен-костурнице. Зебрњачки меморијал и данас представља један од најзначајнијих примера српске архитектуре, али и заборављени симбол јунаштва и страдања српске војске у великом војном подвигу који је над турским поробљачима остварен у Кумановској бици 1912. године.²⁶⁸

8.2.2. Споменик Незнаног јунака на Авали

Идеја о споменику незнаног јунака потекла је од швајцарског књижевника и журналисте Жана Августа Густава Бинета Валмера, који је по завршетку Првог светског рата изашао са предлогом о подизању споменика француском Незнаном јунаку код Тријумфалне капије у Паризу.²⁶⁹ Недуго затим, споменици Незнаног јунака као меморијални концепт, прихваћени су широм света. У Краљевини Југославији први споменик Незнаном јунаку подигнут је Авали 1922. по пројекту арх. Милана Минића, на месту гроба незнаног српског војника, палог у Првом светском рату.²⁷⁰

Идеју о подизању споменика, иницирао је некадашњи начелник среза Врачарског Милорад Ј. Стојановић, који је 1921. на Авали пронашао гроб са дрвеним крстом и епитафом „Zwei unbekannte serbische Soldaten“, а „... како се баш у то време, после светскога рата, почело са подизањем споменика незнаним јунацима, то је и у Београду образован државни одбор ... да се подигне споменик у Београду“.²⁷¹ Споменик је откривен јуна 1922. и том приликом се краљ Александар обавезао „... да ће Он подићи споменик у који ће се сместити кости Незнаног јунака са осталим његовим друговима“.²⁷²

²⁶⁸ Ibid., 96.

²⁶⁹ „Умро је творац споменика незнаном јунаку“, *Политика*, Мај 16, 1940, 11.

²⁷⁰ Милорад Јов. Стојановић, „Како су пронађени посмртни остаци нашег незнаног јунака и како му је подигнут садашњи споменик на Авали“, *Политика*, Октобар 5, 1937, 14; Хајна Туцић, *Споменик Незнаном јунаку на Авали* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2008).

²⁷¹ Стојановић, „Како су пронађени“, 14.

²⁷² Ibid.

Сл.464. Маузолеј Незнаног Јунака, Авала.

Реализавија краљевог завета, започета је дванаест година касније, када је полагањем повеље у темељ нове грађевине, на Видовдан 1934. свечано започета изградња спомен-костурнице, маузолеја Незнаном јунаку. Маузолеј је подигнут на месту некадашњег средњовековног

града Жрнова.²⁷³ Изградња је трајала до 1938. по пројекту вајара и архитекте Ивана Мештровића (Сл.464).²⁷⁴ Аутор је узео учешћа и у дефинисању програмског концепта маузолеја, али је главну реч имао краљ Александар, који је донео „... преломну одлуку у избору пројекта...“.²⁷⁵

Програмски концепт маузолеја није изменио основну идеју. То је и даље била гробница незнаног српског јунака, који је уједно био и „... херој који је постао парадигма новог Југословена, оног који се жртвовао за остварење највећег идеала...“, па „... стога није необично зашто је незнани јунак постао централни мотив институционализација колективног идентитета, а сам надгробни споменик подигнут у његову част био најснажнији симболички израз идеологије југословенског национализма“.²⁷⁶ Према

²⁷³ Због изградње маузолеја остаци града су потпуно срушени и уклоњени. В.: Туцић, *Споменик Незнаном јунаку на Авали*, 1.

²⁷⁴ „На Авали је јуче постављен први гранитни камен за постамент у који ће се сахранити незнани јунак“, *Политика*, Август 20, 1935, 5; „Довршено је свих шест каријатида за гроб незнаног јунака на Авали“, *Време*, Август 10, 1936, 5; Р. Стефановић, „Велелепни споменик незнаног јунака на врху Авале лагано се довршава“, *Политика*, Август 23, 1936, 9; „У своме атељеу у Сплиту г. Мештровић је изложио фрагменте монументалног споменика незнаном јунаку“, *Време*, Септембар 2, 1936, 2; Стојановић, „Како су пронађени“, 14; „У величанствени гранитни храм на врху Авале положене су јуче кости незнаног јунака“, *Политика*, Јун 29, 1938, 5; Р. „Завршен је велелепни споменик незнаном јунаку на Авали која је потпуно преуређена“, *Политика*, Септембар 25, 1938, 9; Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 212-229; Aleksandar Ignjatović, „Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: Spomenik Neznanom junaku na Avali, 1934-1938“, у *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, одг. ур. Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006): 229-252; Туцић, *Споменик Незнаном јунаку на Авали*; Aleksandar Ignjatović, „From Constructed Memory to Imagined National Tradition: Tomb of the Unknown Yugoslav Hero (1934-1938)“, *Slavonic and East European Review* 88 (2010): 624-651; Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 313-320.

²⁷⁵ Туцић, *Споменик Незнаном јунаку на Авали*, 1.

²⁷⁶ Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 213.

томе, „... култ југословенског Незнаног јунака дејствовао је као централна кохезиона структура, потврђујући замисао о нацији...“, која је схваћена као сакрална заједница, што указује на „... фундаменталну особеност сваког, па и југословенског национализма - да нацију разуме као свету заједницу, као и на чињеницу да се културни корени национализма могу наћи у религији...“, јер шта је „... друго култ незнаног јунака него прослављање нације кроз идеал жртве и самоодрицања...“, којим „... национални херој - попут божанства - трансцендира реалност и потврђује култ жртве, постајући мартир читаве нације“.²⁷⁷

Југословенски концепт авалског незнаног јунака упадљиво се разликовао од оних који су подизани у другим европским престоницама. За подизање је одабрана планина Авала, у близини Београда, за разлику од европских примера, који су били уведени у одређени поредак историјског наслеђа европских народа и нација, везивањем за урбане градске целине. Авалски маузолеј подигнут је на заравњеном плату који се уздиже изнад места на коме је пронађен незнани српски јунак, и везује за амбијент који је сведочио о Првом светском рату и борбама које је српска војска у одбрани отаџбине водила на овом поднебљу. Ово место је „... више пута било бојиште у борбама за народно ослобођење и уједињење...“, а ту је „... борећи се пао и Незнани Јунак“.²⁷⁸ Према томе, „... за разлику од свих других нација и држава, за вечно почивалиште југословенског јунака обезбеђен је амбијент чија констрисана аура сугерише узорну националну прошлост..., у којој је било „... неизбежно присуство војске као националне институције од примарног идеолошког значаја“.²⁷⁹ Војска је била „... необично значајан сегмент слике о југословенству, будући да је оличавала многе од жељених атрибута нације и државе“.²⁸⁰

Предложени и реализовани маузолеј дело је скулптурално-архитектонског карактера. Савременом интерпретацијом форме античког храма, једноставне правоугаоне основе,

²⁷⁷ Ibid., 213-214.

²⁷⁸ „У величанствени гранитни храм“, 5.

²⁷⁹ Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 214, 218.

²⁸⁰ Ibid., 219.

са двосливним кровом и наглашеним угловима, те каријатидама на улазу, Мештровић се определио за форму анационалног карактера, која је у датим околностима виђена као прави визуелни репрезент Југословенског незнаног јунака. Постамент на коме је постављено спомен-обележје има зигуратну форму која се поступно стапа са силуетом капеле. Постоље је сачињено од пет редова монолитних квадратних камених блокова, који су поређани један на други тако да се степенасто сужавају према врху.²⁸¹ У средишњем потезу, усечено је степениште које води до улаза у маузолеј. Споменик је зидан од сивог гранита, па није у јаком контрасту са својим природним окружењем. До маузолеја води поплочена стаза са дугим степеништем које је оријентисано према оси улаза и излаза из маузолеја, а постављено са северне и јужне стране, те оивичено монолитним стубовима са буктињама.²⁸² Симболична порука тога је била да се гробу Незнаног јунака приђе у свечаној процесији која се уздизала до маузолеја, кроз шумовити пејзаж авалске природе. Маузолеј је грађен од изузетно тврдог јабланичког габро камена, на чијој су обради били ангажовани војници. Уједначени тамно сиви тон овог камена појачава гробни карактер здања.

„Осам каријатида - кипова мајки обучених у југословенске народне ношње носе масивни кров...“, који покрива невелику унутрашњост маузолеја, сведеног израза у коме „... једна ... надгробна плоча покрива кости незнаног борца за слободу...“.²⁸³

Значај и смисао овог меморијала можда и најбоље осветљавају речи краља Александра забележене у повели, где се између осталог каже: „Положисмо на Видовдан ... камен темељац споменика Српском Незнаном јунаку погинулом у ратовима 1912 до 1918 године за ослобођење и уједињење Јужних Словена...“.²⁸⁴

²⁸¹ Прва четири низа постаментa су висине од једног метра, а пети два метра, па постоље има укупно шест метара. Постамент је сачињен од мањих блокова, две стотине педесет и шест само у првом реду. Висина маузолеја је осам метара, што укупно чини објекат висок четрнаест метара. В.: „На Авали је јуче постављен први гранитни камен“, 5; Стефановић, „Велелепни споменик незнаног јунака“, 9.

²⁸² Р., „Завршен је велелепни споменик незнаном јунаку на Авали“, 9.

²⁸³ Стефановић, „Велелепни споменик незнаног јунака“, 9.

²⁸⁴ „У величанствени гранитни храм“, 5.

8.2.3. Спомен-костурница Незнаног јунака на Космају

Авалски меморијал није био једини пример визуелне презентације култа Незнаног јунака. Планина Космај која се надовезује на јужни масив Авале, такође поприште борби у току Првог светског рата, нарочито у време Колубарске битке 1914. била је место подизања још једне спомен-костурнице палих војника (Сл.465).²⁸⁵ Подигнута између 1934 и 1938. на шумовитом врху Бели камен, ова спомен-костурница потврђује важност коју је у годинама након погибије краља Александра имала популаризација култа Југословенског незнаног јунака. Скромног изгледа, споменичког карактера, космајски меморијал сведочи о херојском отпору и јунаштву војника палих на обронцима Космаја. Спомен-костурница је сачињена од степенованог постамента са каменим крстом у средишту. Симетрична композиција, чврсте камене структуре, са спомен таблом, имала је своје симболичне конотације, које су говориле о аскетском, војничком карактеру овог меморијала.

8.2.4. Спомен-костурница у Зеници

Симболизам форми меморијала у српској архитектури, често је тражен између скулптуралног и архитектонског израза, што се у специфичном формату запажа на примеру спомен-костурнице у Зеници (1934-1935).²⁸⁶ Подигнута по пројекту арх. Алфреда Мичека, ова спомен-костурница је за разлику од осталих примера реализована у модернистичком маниру. Доминантне отворене кубичне структуре, допуњене су фигуралном декорацијом, ратника са крстом у који је утиснут мач, без видљивих симбола српске амблематике, којим је овај меморијал приближен идеалу југословенства, о чему сведочи и епитаф „Несебично положисмо животе за Краља, славу и част Југославије“.²⁸⁷ На равном постаменту испод кога је смештена костурница,

²⁸⁵ „Споменик палим јунацима на Космају“, *Политика*, Октобар 5, 1938, 7; Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, *Оскрнављени и уништени српски споменици на тлу претходне Југославије* (Нови Сад: Прометеј, 2001), 84-85.

²⁸⁶ „Зеница подиже спомен-костурницу жртвама из времена рата“, *Време*, Септембар 4, 1934, 8; „Ускоро ће бити освећена спомен-костурница у Зеници“, *Политика*, Октобар 7, 1935, 7; Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 241-242.

²⁸⁷ Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 242.

постављена је отворена коцкаста структура са масивним угаоним стубовима, који носе кровну платформу, на коју је ослоњена правоугаона вертикална плога са скулптуром ратника на прочелној страни. У костурницу су положене кости српских војника прикупљене из гробова са запуштених општинских парцела. Спомен-костурница је срушена 1941.²⁸⁸

8.3. Меморијални опус Василија Андросова

У оквиру војног меморијалног наслеђа, концепт заједничке гробнице био је његова најважнија форма. Настао је услед потребе за похрањивањем земних остатака, како српских, тако и војника који су пали на страни аустро-угарске војске. Овакав тип спомен-костурнице реализован је у Аранђеловцу (1934-1938) по пројекту арх. Василија Андросова (Сл.465).²⁸⁹ Грађевина се састоји из крипте и капеле пирамидалног облика. Костурница је смештена у постаменту капеле приближно квадратне основе.²⁹⁰ Грађена од рустично обрађеног гранита, па има масиван и монументалан изглед. У средишту улазне партије, усечено је степениште, са страна оивичено малим бедемима. Улаз у капелу, лучног је профила, сачињен од два здепаста стубића са капителима који носе масивну лучну структуру. Изнад је отворен мали прозор. Међутим, главни извор светлости су застакљена метална врата са главног улаза. Попут главног, бочни и задњи улаз такође имају профилисане лучне аркаде, од камених квадера, са изузетком стубића и улаза. У горњем појасу, испод лукова отворени су псеудотрифорни прозори. Пирамидала форма спомен-костурнице завршена је каменим крстом, који се налази на четворостепеној платформи, од глатког гранита.

Ова грађевина представља типичан академски обликовани меморијал, са елементима националног стила, који су пласирани кроз сужени програм пластичне декорације, моделу који је често коришћен у градитељском опусу арх. Андросова. Но и поред

²⁸⁸ У штампи и литератури помиње се различитих број костију војника, између две стотине седамдесети и један и три стотине три, као и кости Вељка Чарапића, једног од завереника у сарајевском агентату. В.: „Ускоро ће бити освећена“, 7; Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 241.

²⁸⁹ АЈ, 62(зп)-662; Кадијевић, *Један век тражења*, 250; Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 281-282.

²⁹⁰ У костурници је сахрањено око четири хиљаде српских и аустро-угарских војника.

Сл.465. Спомен-костурница, Аранђеловац.

уобичајеног стилског формата, ова спомен-костурница ипак није била типичан меморијал овог аутора. Она представљала извештај заокрет у схватању функције, форме и симболике. Опредељеност за пирамидалну форму, коштала је објекат функционалности, будући да је унутрашњи простор остао

сужен. Међутим, спољашњи волумени, добили су на монументалности и масивности, и развијају специфичног језика симбола, асоцијација на вечност, које су у корпусу меморијалног градитељства биле од посебног значаја.

Закрет ка пирамидалној форми, одвео је Андросова у још веће удаљавање од архитектонске форме меморијала. На наредном пројекту, спомен-костурници у Врању (1936-1939), архитекта је реализовао дело споменичког карактера.²⁹¹ Спомен-костурница је подигнута на имању цркве св. Николе. У време изградње имала је веома истакнут положај у урбаном миљеу Врања. Пројектом је била предвиђена костурница у форми обелиска, али је није познато да ли је меморијал добио пројектовани изглед. Пројекат је предвидео широки постамент споменика са правоугаоним постољем и обелиском који се сужавао према врху, рустично обрађене спољашњости, што потврђују и писања у међуратној штампи. Ту се између осталог говори да ће спомен-костурница имати „... крипту са површином од 36 квадратних метара...” и „... обелиск са крстом...”.²⁹² Међутим, услед недостатка пропратних илустрација, и послератног стања са кубичном платформом без обелиска, не може се поуздано закључити у каквом је облику била првобитно реализована ова спомен-костурница. У костурници

²⁹¹ АЈ, 62(зп)-376; С., „У спомен-костурницу која се подиже у Врању биће сахрањене кости око 1000 наших, бугарских и руских ратника“, *Политика*, Јул 15, 1939, 11; Р. С., „Апел одбора за подизање спомен-костурнице у Врању“, *Политика*, Август 3, 1939, 12; Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 286-287.

²⁹² „У спомен-костурницу која се подиже у Врању“, 11.

површине су похрањене кости српских, бугарских и руских војника који су страдали у ратовима од 1912 до 1918.²⁹³

Изузев претходног примера, остали познати пројекти које је Андросов између 1935 и 1941., радио за меморијалне објекте, имају доста сличности. Оне су уочљиве и на примеру пројекта за спомен-костурницу у Младеновцу (1940).²⁹⁴ На овом пројекту поновљени су извесни елементи раније подигнуте спомен-костурнице у Аранђеловцу и пројекта за костурницу у Кривој Паланци (1932) и Виду (1934).²⁹⁵ У основи објекта пројектована је костурница над којом је саграђена капела. Поновљена су решења лучних улаза са здепастим стубићима и луцима, док је у оси улаза постављено степениште. Зидна структура је рустична, сачињена од ломљеног камена. Пирамидалну кровну конструкцију носи осам стубова, који су прислоњени уз унутрашње зидове капеле. У спољашњој силуети, кров се сужава према врху са каменим крстом.

По Андросовљевим пројектима, планирана је и изградња спомен-капеле у Осијеку (1940), намењена похрањивању костију око две хиљаде војника који су почивали на тамошњем војном гробљу. Капела је била посвећена св. Тирилу и Методију, а у меморијални програм су биле уврштена и бисте краља Петра и Александра Карађорђевића, и руског цара Николаја II. Андросовљев пројекат предвиђао је подизање објекта основе грчког крста са општим одликама српско-византијског стила. Остало је непознато да ли је објекат био изведен.²⁹⁶

8.4. Спомен-костурница у Помолу

Друштвени значај спомен-костурница палих војника је на заласку међуратног доба све више добијао на значају. У том погледу, једна од најзапаженијих спомен-костурница била је подигнута у Помолу (1938) код Зворника. Мада је у костурници овог меморијала похрањено тек двадесети шест војника, она је добила изузетно велики простор у највишим државним круговима, а самим тим и у међуратној штампи.²⁹⁷ Томе је свакако

²⁹³ У костурницу су положене кости седам стотина и тринаест српских, сто тридесет и осам бугарских и непознат број руских војника. В.: „У спомен-костурницу која се подиже у Врању“, 11.

²⁹⁴ Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 279.

²⁹⁵ АЈ, 62-1501; Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 277-278, 283.

²⁹⁶ Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 286.

²⁹⁷ Спомен-костурница у Помолу посвећена је војницима из Шумадијске дивизије другог позива и

допринела ктиторска улога председника југословенске владе, Милана Стојадиновића, те позамашни прилози високих државних службеника, београдских привредника и индустријалаца.²⁹⁸

Спомен-костурница је освећена уз велику помпу, са учешћем изасланика представника државног и војног врха, верских представника, у присуству више од три хиљаде људи. Меморијал је реализован у облику спомен-пирамиде, са костурницом у постаменту. Реализована луксузно, у мрамору, висока три и по метра, ова спомен-пирамида је на достојан начин репрезентовала државу, која је стала иза реализације овог меморијала који је био „... прва спомен-костурница на земљишту Босне и Херцеговине“.²⁹⁹

8.5. Спомен-костурница на острву Виду у Грчкој

По завршетку спомен-костурнице на Зејтинлику код Солуна (1926-1936)³⁰⁰, власти су показале интересовање за подизање још једне спомен-костурнице у Грчкој, на острву Виду.³⁰¹ Припреме за подизање спомен-костурнице на Виду извршене су „... иницијативом Краљевске владе а нарочито претседника Министарског савета и министра иностраних послова г. др. Милана Стојадиновића...“.³⁰² Осим тога, у спомен-костурницу на Виду пренесене су и кости војника са гробаља на Крфу, Говину, Кумани, Сан Матијасу и Лазарету.³⁰³

четницима војводе Душана Димитријевића, који су месец дана водили борбе на положајима Врашић, Помол и Рупово брдо код Власнице. В.: „И у селу Помолу подигнута је спомен-костурница палим српским херојима у рату“, *Политика*, Август 18, 1938, 5; М. Јојић, „У Помолу код Зворника јуче је освећен споменик захвалности српским борцима и мученици Мима“, *Политика*, Септембар 5, 1938, 5.

²⁹⁸ Осим Милана Стојадиновића међу већим приложницима били су и Желимир Мажуранић (председник сената), Стеван Ћирић (председник народне скупштине), министар правде Симоновић, затим Љубомир Сарачевић (београдски трговац), Васа Кнежевић (индустријалац) и др. В.: Јојић, „У Помолу код Зворника“, 5.

²⁹⁹ „И у селу Помолу подигнута је спомен-костурница“, 5.

³⁰⁰ О спомен-костурници на Зејтинлику в.: АЈ, 62-1499—1503; Александар Кадијевић, „О архитектури спомен-обележја на Зејтинлику и Виду“, *Лесковачки зборник* L (2010): 197-206.

³⁰¹ Иницијатива за подизање спомен-костурнице на Виду јавила се још давне ратне 1916. када је Министарство Војно расписало конкурс. Наредни конкурс који је расписан 1926., такође није довео до реализације, да би се ово питање поново покренуло 1938., када је конкурс за осам архитеката коначно донео жељени резултат, па је костурница завршена 1939. В.: Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 386-389.

³⁰² „Припрема за подизање споменика на Виду“, *Политика*, Септембар 18, 1938, 9.

³⁰³ Ескупацију војника на Виду обавили су владини службеници Богдан Петровић и Живадин Радосављевић. Они су ту пронашли хиљаду пет стотина седамдесет и четири костура, од којих је свега сто двадесет били персонално идентификовани. На војним гробљима на Крфу, Говину, Кумани, Сан Матијасу и Лазарету пронађено је око хиљаду и три стотине незнатних и око пет стотина идентификованих војника. В.: „Припрема за подизање споменика на Виду“, 9.

Сл.466. Спомен-костурница, Видо.
Извор илустрације: <http://www.montesol.rs/>

Спомен-костурница на острву Виду подигнута је између 1938 и 1939. по пројекту арх. Николаја Краснова (Сл.466).³⁰⁴ Главни део грађевине чини издужени правоугаони волумен, са капелом у центру и костурницама на бочним странама.³⁰⁵ Академски карактер грађевине наглашен је

композиционом симетријом и чврстим равним линијама спољашњих волумена здања. У средишту прочеља отворен је лучни степеновани улаз који је профилисан каменом оплатом. У горњем делу, средишња зона је издигнута, маркирана масивним равним венцем и завршена каменим крстом. То је силуети кровног појаса дало степенасту силуету. На угловима здања, структурално су истакнуте нешто ниже бочне костурнице, обложене рустичним каменом. Између улаза у капелу и бочних костурница у доњој зони је такође примењена рустична камена оплата којом је остварено композиционо јединство прочелног фронта. Остали делови фасаде обложени су ситнијим ломљеним каменом неправилног облика, који је у јаком контрасту са тешком рустиком сокла и костурница. Оштре линије кровних венаца пружају се дуж читавог објекта појачавајући изражајност главних волумена објекта. На костурницама су постављени и кружни медаљони са хералдичком декорацијом, специфичне симболичне тежине. Мотив двоглавог орла је спојен са портретом краља Александра, на једној костурници, односно са заветом на верност отаџбини са друге стране. Изнад улаза је постављен грб

³⁰⁴ АЈ, 62-505; АЈ, 62(зп)-775; „Припрема за подизање споменика на Виду“, 9; „Министарство грађевина расписало је утакмицу за израду идејних модела од гипса за два војника који ће се поставити пред спомен-костурницом на острву Виду“, *Политика*, Март 26, 1939, 48; Александар Кадијевић, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, *Годишњак града Београда XLIV* (1997): 248-250; Кадијевић, *Један век тражења*, 315-316; Кадијевић, „О архитектури спомен-обележја на Зејтинлику и Виду“, 197-206; Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 386-393.

³⁰⁵ Кадијевић, „Рад Николаја Краснова“, 248.

Краљевине Југославије. Пројектом је било предвиђено и постављање две скулптуре војника на pročелу зграде.³⁰⁶

Спомен-костурница је постављена на каменом платформи, у подножју брда, у шумовитом пејзажу овог острва. Прилази су ненаметљиво постављени са бочних страна, док је степениште средишњег улазног дела наглашено са малим бедемима унутар која је постављен степеништне платформе. То је објекту дало жељену масивност из које је произашао њен монументални карактер. У укупном корпусу српске меморијалне баштине, овај објекат спада у њена највреднија остварења.

8.6. Спомен-костурнице цивила, жртава ратова 1912-1918.

8.6.1. Спомен-костурница у Добоју

У фокусу међуратног меморијалног наслеђа нашао се војник, као носилац слободарских традиција српског народа. Читава идеолошка конструкција меморијалног градитељства, била је превасходно усмерена у правцу изградње култа војника - хероја и мученика нације, чије је јунаштво било уткано у темеље југословенске државе. У законским регулативама које су се тикале меморијалног наслеђа, говорило се превасходно о војнику. Међутим, рат је однео и многобројне цивилне жртве, пале у погрому који је учинила аустро-угарска војска учинила у току рата, или у коцентрационим логорима. У њихову част, такође су подизана меморијална обележја, мада не у обиму у коме су грађена она посвећена војним жртвама.

Једна од ретких спомен-костурница овог типа, реализована у комплексу добојске спомен-цркве, која је грађена по пројекту арх. Душана Бабића. Ова спомен-костурница сведок је тешких страдања цивилног становништва у добојском крају у току Првог светског рата (Сл.467).³⁰⁷ Посвећена је жртвама добојског коцентрационог логора. Иницијативу за подизањем овом меморијалног комплекса са спомен-црквом и спомен-

³⁰⁶ „Министарство грађевина расписало је утакмицу за израду идејних модела од гипса за два војника“, 48.

³⁰⁷ „У Добоју се подиже костурница у којој ће бити сахрањене кости 5.000 мученика помрлих за време светског рата“, *Политика*, Јул 20, 1938, 11; „Спомен костурница у Добоју у коју се сахрањене кости неколико хиљада интернираних срба, биће освећена 18 септембра“, *Политика*, Август 18, 1938, 8; М. Јојић, „Целог јучерашњег дана народ је цвећем засипао спомен костурницу добојских мученика“, *Политика*, Септембар 20, 1938, 7.

Сл.467. Спомен-костурница, Добој.
Извор илустрације: <http://www.bhfotomagazin.com/2014/11/spomen-kosturnica-zrtvama-dobojskog.html>

костурницом одмах по завршетку рата повела је СПЦ-а, која је уз велики одзив мештана успела реализовати овај амбициозни пројекат у касним тридесетим годинама прошлог века.³⁰⁸ Спомен-костурница је подигнута на брегу. На високо кубично постолје, постављен је висок неокласични заобљени стуб са капителом и крстом на врху. То је меморијалу давало скулптуралну изражајност, али је масивношћу и рустичном каменом зидном потпором, увела у карактеристични архитектонски амбијент добојског спомен-комплекса.

8.6.2. Спомен-костурница у Грбавчу

Ратни злочини аустро-угарске војске у Првом светском рату нису заобишла ни најмлађу генерацију.³⁰⁹ У спомен на децу коју су окупатори стрељали 1917. у селу Грбавчу код Сврљига подигнута је спомен-костурница (Сл.468). Меморијал је реализован у облику обелиска, који се уздиже над заједничком гробницом стрељане омладине. Подигнут је по пројекту арх. Николаја Краснова.³¹⁰ Из квадратне основе развијено је вишеделно постолје са костурницом палих ђака. Обелиск је постављен на ужем горњем степену костурнице, рустичне је камене структуре са спомен-таблама и пластичним украсом из националне амблематике. Мотив лаворовог венца, традиционални симбол вечности, комбинован је са мачем у облику крста, који је имао војне и верске конотације. На

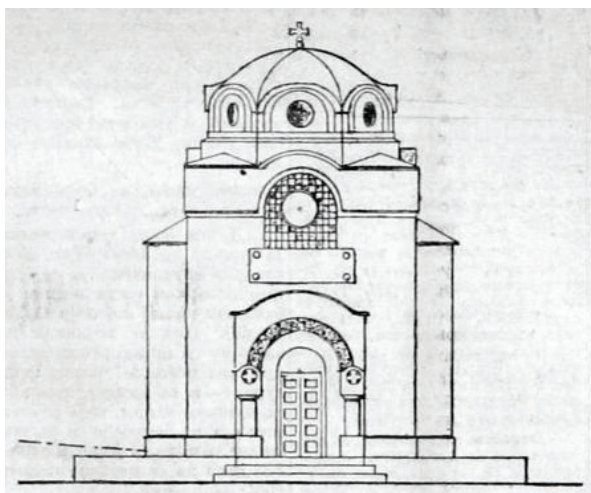
³⁰⁸ У периоду између 1915 и 1916. у добојском концентрационом логору страдало око осам хиљада срба. в.: прет. нап.

³⁰⁹ У дворишту основне школе у селу Грбавчу код Сврљига 15. маја 1917. окупаторске власти стрељале су шездесети и седморо деце. В.: „Велике свечаности у селу Грбавчу“, *Политика*, Мај 11, 1937, 9.

³¹⁰ АЈ, 62(зп)-631.

Сл.468. Спомен-костурница, Грбавче.
Извор илустрације: <http://sr.wikipedia.org/sr-el/>
Датотека:Spomen-kosturnica_u_Grbavču.jpg

Сл.469. Спомен-капела са костурницом,
Манастирец.
Извор илустрације: *Време*, Август 14, 1938, 11.

врху споменика постављена је скулптура двоглавог орла са круном, симболом монархије.

8.6.3. Спомен-капела са костурницом у Манастирецу

Цивилним жртвама посвећена је спомен-капела са костурницом у Манастирецу (Сл.469).³¹¹ Повод за подизање овог меморијала било је стрељање истакнутих поречана. То се догодило тако што је „... средином јануара 1915 године кренула ... велика поворка везаних поречана из Јужног Брода путем за Прилеп. Сто педесет истакнутих грађана, уз пратњу непријатељских војника, зауставило се на петом километру од Брода, на једној малој ледини ... Ту су одјекнули плотуни непријатељског оружја, ту су завршили живот истакнути становници Пореча, који се нарочито истицао у борби за национално ослобођење“.³¹²

У њихову част, родбина и пријатељи страдалих су уз помоћ бановинских власти између 1938 и 1940. године

³¹¹ „Пореч подиже спомен-капелу изгинулим Поречанима“, *Време*, Август 14, 1938, 11; „Подигне се спомен-костурница поубијаним Поречанима у Поречју, близу манастира Свете Богородице“, *Политика*, Октобар 25, 1938, 11; „Спомен-капела изгинулим Поречанима“, *Политика*, Децембар 23, 1940, 19; Кокан Грчев, *Архитектонските стилови во македонската архитектура од 19 век и периодот меѓу двете светски војни* (Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 2003), 269; Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 327-328.

³¹² „Спомен-капела изгинулим Поречанима“, 19.

подигли спомен-капелу у Манастирцу, месту надомак Пореча. У стилском погледу, уочљива је сличност са нешто старијом спомен-капелом у Удову код Ђевђелије (1931-1936).³¹³ То је грађевина централне основе са бочним и апсидалном конхом, наглашене вертикалности, покривена плитком куполом. На западној страни је отворен лучни улаз, профилисан са малим здепастим стубићима и масивном лучном надстрешницом. Четвртасте бочне конхе наглашавају чврсте линије објекта. Плитки тамбур куполе отворен је малим кружним окулусима и покривен плитком полуобличастом калотом са лучним венцем. Коришћење клесаних гранитних блокова, дало је капели репрезентативан и монументалан израз.

8.6.4. Спомен-костурнице у Сарајеву, Добановцима и Илијашу

Трагови Првог светског рата, дубоко су утиснути у колективној свести српског народа. Између два светска рата, између осталог, манифестовали су се и кроз механизме меморијалне културе. Осим широког корпуса војних, и меморијала краља

Сл.470. Спомен-капела, Сарајево.
Извор илустрације: <http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=115453>

Александра, у оквиру ратног наслеђа реализовани су били и меморијали истакнутих појединаца, тзв. „видовданских хероја“, попут Гаврила Принципа и групе завереника који су учествовали у атентату на аустро-угарског престолонаследника Франца Фердинанда. У њихову част између 1938 и 1940. подигнут је монументални меморијал у Сарајеву, на гробљу Кошево у виду спомен-капеле са костурницом (Сл.470). Ова спомен-капела, главно је остварење у меморијалном опусу арх. Александра Дерока.³¹⁴

³¹³ „Довршена је спомен капела у Удову“, *Политика*, Април 15, 1936, 15; Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 327.

³¹⁴ „Освећење спомен-капеле видовданским херојима“, *Политика*, Октобар 30, 1939, 11; „Помен видовданским херојима“, *Политика*, Фебруар 4, 1940, 14; Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.2, *О уништеним српским споменицима* (Нови Сад, Прометеј, 2007), 73; Кадијевић, *Један век тражења*, 316; Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 307-309.

На заласку међуратног доба, Дероко је својим пројектима давао савременији и експресивнији изглед, који је био заснован на поједностављеним и прочишћеним облицима, који су узоре имали у националном наслеђу. То је био случај и са његовим пројектом за сарајевску спомен-капелу. На градитељским тековинама српског средњовековног неимарства, Дероко је развио симетричну композицију са забатним завршецима централног и бочних платана. Постављањем бифора на бочним зидовима, и прочелним странама бочних одељења, као и развијањем неовизантијског начина зидања, ова монументална грађевина добила је препознатљив национални карактер. Средишњи део прочеља има стилизовани мотив крста тамно црвене боје који надвисује спомен плочу која је постављена унутар преломљеног лука у доњем појасу. Објекат је зидан од ломљењог камена топлих белих и светло окер тонова различитих облика и величина, који је донет са локалне аустро-угарске тврђаве и старих споменика, па капела има извесну архаичност и везу са рустичном структуром локалних средњовековних цркава са овог поднебља. Једноставне оштре форме и умерена рустичност фасадних платана доприноси монументалности укупног изгледа грађевине.

Међу малобројним спомен-костурницама цивила, жртава ратова 1912-1918. била је спомен-костурница у Добановцима код Београда, у част једанаест стрељаних сељака из околних села. Они су стрељани у порти добановачке цркве, па им је на месту страдања подигнута спомен-костурница. Спомен-костурницу осветио је патријарх Варнава, уз асистенцију епископа загребачког Доситеја.³¹⁵ У штампи је забележено да су „... за време освећења летела ... три авиона који су спустили два венца и букет цвећа...“, а свечаност освећења пратио је „... хор студената Теолошког факултета“.³¹⁶ Пред више од две хиљаде људи који су присуствовали освећењу спомен-костурнице, патријарх је подвукао мученичку судбину страдалника који су „... побијени од стране нашега непријатеља само зато ... што су исповедали своју српску идеју, да ће се неустрашиво борити заједно са Пијемонтом Српства...“, и закључио „... да је ослобођење српства

³¹⁵ „Њ. Св. Патријарх осветио је споменик једанаесторици сељака стрељаних у Добановцима“, *Политика*, Новембар 16, 1936, 8; „Њ. св. патријарх Варнава осветио споменик стрељаним у селу Добановцима“, *Гласник Српске православне патријаршије* 30 и 31 (1936): 695-697.

³¹⁶ „Њ. Св. Патријарх осветио је споменик једанаесторици сељака“, 8.

већ дошло и да су Срби, Хрвати и Словенци уједињени у једну велику и моћну државу Југославију“.³¹⁷ У овим речима, види се да је српска идеја у југословенском идеолошком простору од стране СПЦ-е, интерпретирана језиком који се битно разликовао од оног који је заступала Држава.

Осим друштвеног значаја, ова спомен-костурница, била је меморијал скромног изгледа, малих димензија, без већег градитељског значаја. То је меморијал споменичког карактера. На равној платформи, постављена је централна споменичка структура у виду умањеног обелиска и три мања са стране.

Сличан приступ, примењен је код подизања спомен-костурнице у Илијашу. Меморијал је посвећен шеснаесторици најугледнијих домаћина из Илијаша и околних села и свештенику Трифку Максимовићу, који су након сарајевског атентата, у одмаздама које је чинио аустро-угарски режим били живи закопани у заједничку гробницу. Након ослобођења, мештани Илијаша су њихове кости пренели у црквену порту, где су их достојно похранили. У току 1938. „... над могилом њихових костију...“, био је подигнут „... споменик ... израђен од ... црног мермера“.³¹⁸

8.7. Спомен-обележја у српској меморијалној архитектури 1935-1941.

Најраспрострањенији тип меморијала у српској архитектури 1934-1941. била су спомен-обележја. Превасходна намена спомен-обележја била је меморијална, да чува сећање на значајне националне догађаје, на слободарску традицију српског народа, коју су пратиле поносне и трагичне успомене, попут хероизам српске војске у одбрани отаџбине и велику жртву коју је у тешким годинама Ослободилачких ратова 1912-1918. подбео читав народ. Њихова намена је такође била да сведоче о личностима српских монарха, оцима нације, као и заслужним националним херојима. Према томе, спомен-обележја у ужем смислу, за разлику од спомен-костурница нису имале фунерарне функције. Према томе, спомен-обележја су подизана у славу палих војника и цивила,

³¹⁷ „Њ. св. патријарх Варнава осветио споменик стрељаним у селу Добановцима“, 696.

³¹⁸ „Споменик седамнаесторици мученика за слободу, које су Шуцкори живе закопали 1914, биће освећен 14 јуна“, *Политика*, Јун 10, 1938, 11.

жртва Балканских и Првог светског рата. У највећем броју подигнута су у част краља Александра, а забележени су и бројни примери спомен-обележја заслужних грађана, националних хероја.

8.8. Спомен-обележја палих војника

У градњи спомен-обележја учествовале су различите друштвене структуре, од народа, државе до разних удружења. Међу првим спомен-обележјима, у чију су се реализацију укључиле како државне структуре, тако и приватна друштва било је спомен-обележје

Сл.471. Спомен-обележје палих ђака, Скопље.

Извор илустрације: <http://www.vid-ovdan.org>

погинулима ђацима-ратницима у Скопљу (1935) (Сл.471).³¹⁹ Подизању споменика претходио је конкурс расписан 1934. који је наишао на велики одзив међу уметницима.³²⁰ Међутим, одлука комисије да прву награду додели пројекту Петра Палавичинија, узбуркала је домаћу јавност, па је у штампи поведена полемика може ли „... споменик погинулим ђацима-ратницима ... претстављати фигура младића женских облика?“³²¹ Мада је комисија у почетку бранила легитимитет својих одлука, под притиском јавности и стручних кругова, донела је одлуку „... да се остварење споменика ђацима-ратницима повери другонаграђеном решењу Лојза Долинара“.³²² Споменик се састојао од високог масивног постолја и алегоричке

³¹⁹ АЈ, 74-221-316; „Споменик палим ђацима-ратницима дар је у рад“, *Политика*, Мај 9, 1935, 8; „Споменик палим ђацима откриће се у Скопљу 9 октобра ове године“, *Политика*, Мај 27, 1935, 10; „Ђаци-ратници скопских ђачких чета 1914-1915 године одржали су помен својим палим друговима“, *Политика*, Новембар 17, 1935, 15; Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 227-228.

³²⁰ М. Борисављевић, „Одговор г. др. М. Борисављевића г. Арамбашићу“, *Правда*, Јул 26, 1934, 9; С. М. Ђорђевић, „Конкурс за израду споменика ђацима-ратницима у Скопљу“, *Правда*, Јул 26, 1934, 9; М. С. Живановић, „Да ли споменик погинулим ђацима-ратницима може претстављати фигура младића женских облика?“, *Правда*, Август 2, 1934, 6.

³²¹ Живановић, „Да ли споменик“, 6.

³²² Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 227.

фигуралне групе, девојке са високо уздигнутим мачем, која симболизује Србију, и дечака-војника, кога води у битку.³²³ Постоље је обликовано тако да појачава драматику покрета фигуралне групе. Четвороделна структура постоља компонована је тако, да се масе сужавају према врху и стапају на заобљеном прочелном прамцу. Блоковска структура постоља од белог камена, наглашава монументалне црте овог споменика.

Соколско друштво у Гњилану испред свог соколског дома, 1937. подигло је спомен-пирамиду коју је посветило ратницима палим у ратовима од 1912 до 1918. Ово спомен-обележје данас више не постоји, а судећи по изворима из међуратне штампе, осим пирамидалне форме, требало је имати и скулптуру сокола на врху, и спомен-таблу на постаменту пирамиде са именима палих војника из Гњилана.³²⁴

Национални програм реализован је и на спомен-обележју у Наталинцима (1937), које је посвећено војницима палим у Ослободилачким ратовима (Сл.472). На освећењу споменика, између осталих, био је присутан и војвода Костантин Миловановић, познатији као Коста Пећанац, који је том приликом одржао говор.³²⁵ Спомен-обележје је решено у облику обелиска. Дводелно стабло, подељено је на доњи кубични део, и горњи који се сужава према врху. Плошне форме спомен-обележју дају извесну

Сл.472. Спомен-обележје, Наталинци.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/3677674>

дозу модерности, посебно у доњем делу, постављањем наспрамних плоча које су на бочним странама одвојене усецима. На телу споменика постављене су спомен-табле са именима палих ратника у доњем делу, и грбом Краљевине Југославије у горњем делу. Споменик је завршен у виду тупе пирамиде. Свечан и монументалан

³²³ „Споменик је био висок око тринаест метара, фигурална група је била висине од 4.5 метра.

³²⁴ „Спомен пирамиду изгинулим ратницима из околине Гњилана подиже соколско друштво у Гњилану“, *Политика*, Јун 28, 1937, 10.

³²⁵ „Освећење споменика изгинулим борцима прошлих ратова у Наталинцима“, *Политика*, Септембар 20, 1937, 4.

Сл.473. Спомен-пирамида, Бакарно Гумно.
Извор илустрације: <http://forum.krstarica.com/showthread.php/289584Историја-кроз-фотографије-и-слике/page71>

карактер овог меморијала наглашен је његовим постављањем на пространу платформу оивичену са ниским стубићима и гвозденим ланцима.

Спомен-пирамида је у меморијалној архитектури српског народа, постепено постала један од универзалних типова спомен-обележја. У пирамидалном облику меморијала, ефектно је повезан скулпурални и архитектонски аспект, који је очекиван у једном спомен-обележју. Карактеристичан пример спајања ових аспеката представља спомен-пирамида на Бакарном Гумну на Алиначком Вису код Прилепа (Сл.473).³²⁶ За разлику од већине меморијала, ова спомен-пирамида подигнута је у веома кратком року, између маја и

јуна 1938. а свечано је освећена на Видовдан. Спомен-обележје је подигнуто залагањем соколског покрета из Прилепа. Меморијал је замишљен и реализован као „... споменик захвалности погинулим јунацима 1912 године“.³²⁷ Спомен-обележје се састоји од ниског постоља и високе пирамидалне куле.³²⁸ Грађено је од белог плетиварског мермера и камена из Сивца.³²⁹ Рустично обрађене фасаде појачавају масивност спољашњих волумена и дају објекту веома монументалан изглед. У приземљу је била капела, у коју је водио правоугаони улаз отворен у средишту прочелног фронта. Изнад улаза налазила се спомен-табла. Равне линије објекта, завршене су на малој заравњеној платформи четворостране пирамиде на коју је постављен мотив метка

³²⁶ АЈ, 74-221-316; „Саграђена је спомен-пирамида на Бакарном Гумну“, *Политика*, Јун 1, 1938, 11; „Уз учешће војске и грађанства из Прилепа и околине, Соколско друштво „Прилеп“ осветиће на Видовдан спомен пирамиду подигнуту на Бакарном Гумну“, *Политика*, Јун 24, 1938, 11; Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.2, 98; Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 245-246.

³²⁷ Спомен-пирамида је подигнута на коти 717 где је пало хиљаду две стотине тридесет и шест српских официра и војника. В.: „Саграђена је спомен-пирамида на Бакарном Гумну“, 11.

³²⁸ Квадратна основа спомен-пирамиде, димензија 8×8 метара, носи кулу висине 18 метара. В.: „Саграђена је спомен-пирамида на Бакарном Гумну“, 11.

³²⁹ Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 245.

Сл.474. Спомен-обележје, Долово.
Извор илустрације: <http://www.panorama-mio.com/photo/84705628>

са крстом. То је будило симболичне асоцијације на борбе за национално ослобођење које су се водиле на оближњим висовима. Осим тога, објекат нема пластичне хералдичке декорације. Спомен-пирамида је уоквирана малим каменим стубићима пирамидалне форме, који су међусобно повезани ланцима. Тиме је била заокружена академска стилизација објекта, једноставних чистих линија и рустичних волумена.

Споменичку форму, има спомен-обележје у Долову (1938) код Панчева. Подигнуто је у част војника из Долова који су пали у ратовима 1912-1918

(Сл.474).³³⁰ Споменик је постављен на оивиченој платформи. Мала стопа постоља, носи плошну основу споменика равних линија. У средини је развијено вертикално тело, чврстих збијених форми, са угловима који су профилисани монолитним прислоњеним гредицама. Између је постављена спомен-табла са именима палих ратника. Модернистички карактер овог спомен-обележја осећа се и у формама горње зоне, која је решена постављањем великог здепастог постоља и масивног каменог крста. У корпусу меморијалног наслеђа, које је настало између два светска рата, ретки су били примери меморијала који су обележавали војну историју Срба, а да нису били посвећени Ослободилачким ратовима 1912-1918. Међу таквим меморијалима, најзначајнији је био споменик Ослобођења у Нишу, који је подигнут 1937. по пројекту Антуна Аугустинчића, у склопу прославе шездесет година од ослобођења Ниша (Сл.475).³³¹ Развијањем фигуралних представа, још је у међуратној штампи размотрен

³³⁰ На споменику су урезана имена стотину осамдесет војника из Долова који су пали у Ослободилачким ратовима. В.: „Освећен је споменик погинулим ратницима у селу Долову“, *Политика*, Мај 25, 1938, 11.

³³¹ „Нишки споменик“, *Правда*, Август 2, 1934, 10; „Споменик Ослобођења града Ниша“, *Политика*, Август 12, 1936, 10; „Споменик Ослобођења Ниша“, *Политика*, Мај 17, 1937, 7; „Данас у Нишу почињу велике свечаности шездесетогодишњице ослобођења“, *Политика*, Јун 27, 1937, 9.

Сл.475. Споменик ослободиоцима
Ниша, Ниш.

однос између споменичке и архитектонске форме једног меморијала. На примеру овог спомен-обележја, изведен је општи закључак по коме „... величина неког дела или њен сиже јој не дају ствари монументалног карактера...“, односно да „... скулптура била она мала или велика, постаје монументом само услед своје акцентуисане статике и широко разграђених маса у простору ... као принципа архитектонске изградње једног монумента...“.³³² У том смисли, нишки монумент је само један од примера прожимања архитектонских и скулптуралних принципа у српском меморијалном наслеђу које је настало између 1935 и 1941. На масивном равном постољу, развијено је дводелно кубично тело постамента нишког меморијала. Доњи део представља хоризонтално положен квадер са рељефним таблама и епитафима. Горњи део постамента чини вертикално постављени квадер, обавијен фигуралном декорацијом, решењу које нема пандан у меморијалном стваралаштву овог доба. Споменик је завршен фигуралном представом „... весника победе коју претставља човек из народа на неоседланом коњу, а на постаменту је неколико детаља који представљају новије историјске догађаје“.³³³ Аутор је на „... широким барелефима, приказао ... патњу; на раствореним повишним базама приказао је ратнике у налету, а високо изнад њих младу Југославију ... која се издиже изнад високог средишњег стуба као неки мистични цвет ... из крви и основа погинулих ратника“.³³⁴ Према томе, ни на овом меморијалу није заобиђена југословенска мисао. Мада меморијал сведочи о догађајима из потпуно другачијег историјског и друштвеног контекста, симболичне

³³² „Нишки споменик“, 10.

³³³ „Споменик Ослобођења града Ниша“, 10.

³³⁴ „Нишки споменик“, 10.

алузије воде су својеврсној митологизацији југословенске идеологије, по чему овај меморијал није био изузетак.

На сличним основама реализован је и споменик Ослободиоцима Пирота. Његова изградња завршена је на иницијативу Удружења резервних официра и ратника, у току 1938 (Сл.476).³³⁵ Пројектом довршења предвиђено је да се цео споменик преради, да се поставе „... четири спомен плоче посвећене Блаженопочившем Краљу Петру I, Краљу Ујединитељу, капетану Карановићу и изгинулим ратницима...“, и скулптура „... двоглавог орла“.³³⁶ У стилском погледу споменик представља необично еклектично решење, академских и романтичарских схватања, са извесном дозом модерности.

Сл.476. Споменик Ослободилаца Пирота, Пирот.

Извор илустрације: http://www.androidvodic.com/info_pirot_spmenici_spmenik-oslobodiocima-pirota-od-turaka

На четвртастој стопи са заобљеним угловима, и малим монолитним гредицама, ослоњен је доњи део дводелног постолја, које се у четири појаса сужава према масивном горњем, четвртастом делу постолја. Оно је на угловима канелирано са по три блока, док је између уклесан мотив крста. Постоље има истурен горњи прстен, на који је ослоњена полигонална стопа стуба, сачињена од четири реда камених квадера. Стуб је глатких површина, са аплицираним мотивима крста, и прстенастим обручком у доњем делу. Он се умерено сужава према врху, који је завршен псеудоаркадом и конзолама, те геометријском шаром у темену пирамидалне лантерне која носи скулптуру орла.

³³⁵ Изградња првобитног споменика започета је 1924. године, али је услед недостатка материјалних средстава споменик остао недовршен све до 1938. када је по новом пројекту измењен и довршен. Такође је измењена и посвета споменика, који је уз првобитну посвету ратницима палим за ослобођење Пирота од Турака 1877. сада посвећен и краљевима Петру и Александру Карађорђевићу. В.: „Недовршени споменик ратницима изгинулим за ослобођење Пирота од Турака биће ускоро завршен, захваљујући пиротском пододбору Удружења резервних официра и ратника“, *Политика*, Август 30, 1938, 11; Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 53.

³³⁶ „Недовршени споменик ратницима изгинулим за ослобођење Пирота“, 11.

8.9. Спомен-обележја цивила палих у ратовима 1912-1918.

Изградња спомен-обележја обухватила је и меморијале који су били посвећени цивилима, жртвама ратова војеваних од 1912 до 1918. Мада нису били распрострањени као меморијали краља Александра и палих војника, они ипак представљају једну значајну целину у српском меморијалном наслеђу. Један од првих таквих меморијала у време тројног намесништва, саграђен је у Мостару. Подигнут је иницијативом соколске жупе у Мостару, у част „...Србима сељацима из доба светског рата ... мученички палим ... од године 1914. до 1916“.³³⁷ Спомен-обележје је подигнуто између 1936 и 1937. по пројекту који је израдио инж. Марко Ковачина (Сл.477).³³⁸ Ово спомен-обележје обликовано је у академском маниру. Оивичено је ниском зиданом оградом. На тростепеном пиједесталу постављено је издужено тело споменик, заобљених ивица са крстом на врху. Споменички облик овог меморијала садржан је у пет метара високом стубу, репрезентативног изгледа, са препознатљивим симболичним обрисима у пластичном програму националне амблематике, спомен-таблом са именима страдалника и чувеним Његошевим стиховима „... Благо оном ко довијек живи, имао се рашта и родити“.³³⁹

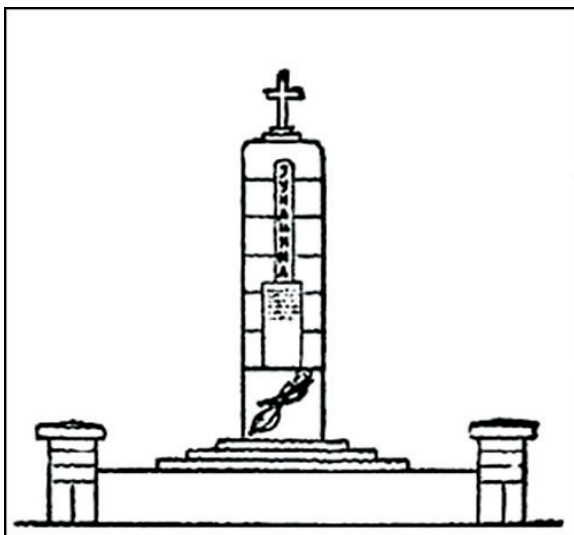
Откривање споменика, пратило је „... велико соколско и национално славље, прво дело у периоду соколске Петрове петољетке...“, у свечаност која је „... примила један широки народни и национални карактер ... уз учешће свих сеоских соколских чета, и друштава жупе Мостар, делегата из великог броја херцеговачких места и претставника многобројних културних, националних и витешких организација“.³⁴⁰ Будући да је био прва задужбина „... соколске Петрове петољетке...“, њиме је испољена „... захвалност онима који су својим животима створили велико дело народног

³³⁷ В. Сушић, „На најсвечанији начин у Мостару је откривен споменик захвалности стрељаним и обешеним Србима“, *Политика*, Јун 7, 1937, 9

³³⁸ „У Мостару се подиже први јавни споменик“, *Политика*, Новембар 29, 1936, 15; „Споменик захвалности стрељаним и обешеним сељацима од 1914 до 1916 године: Јанку Ивсаићу, Трифку Зупцу, Ђорђу Бартолу и Сими Црногорцу биће на свечан начин откривен 6 јуна ове године“, *Политика*, Мај 13, 1937, 10; Сушић, „На најсвечанији начин у Мостару“, 9.

³³⁹ Сушић, „На најсвечанији начин у Мостару“, 9.

³⁴⁰ Ibid.

Сл.477. Спомен-обележје, пројекат, Мостар.

Извор илустрације: *Политика*, Новембар 29, 1936, 15.

ослобођења и данашње моћне и недељиве Југославије“.³⁴¹ Идеолошки и национални значај, у овом случају засенио је уметничку вредност споменика. Њиме је доказиван и демонстриран виталитет српског националног бића у перспективи југословенства, ревитализацијом идеја великанима српске прошлости и уградњом у нови идеолошки простор „моћне и недељиве“ Југославије.³⁴²

Идеал слободе, у овом времену био је свакако једна од средишњих југословенских идеја, која је виђена у јединственој државној заједници у којој је крунисана вековна борба за слободу њених народа. Она је у специфичном облику презентована спомен-обележјом у Требињу (1938)³⁴³ које је посвећено „... Херојима за Слободу – Србима, требињским мученицима 1914-1918 за слободу Југославије“.³⁴⁴ Споменик је пројектовао и финансирао Јован Дучић, песник и дипломата краљевине Југославије, родом из Требиња (Сл.478). Освећењу споменика „... осамдесет лица обешених људи, жена и деце из Требиња и околине“ су уз Дучића, присуствовали и председник владе Милан Стојадиновић и други високи државни функционери.³⁴⁵ Према томе, освећење требињског споменика било је догађај од великог друштвено-политичког значаја, коме је уз државни врх, присуствовало и око двадесет хиљада људи, по чему је ово било једно од најпосећенијих освећења у корпусу српског меморијалног градитељства.

³⁴¹ Ibid.

³⁴² Ibid.

³⁴³ „Освећење споменика „Херојима за слободу“ и подизање темеља згради гимназије у Требињу“, *Политика*, Август 27, 1938, 12; „Претседник владе г. др. Милан Стојадиновић присуствовао је јуче освећењу темеља нове гимназије и откривању споменика хероја у Требињу“, *Политика*, Септембар 11, 1938, 3.

³⁴⁴ „Освећење споменика „Херојима за слободу“ и подизање темеља“, 12.

³⁴⁵ Освећењу су присуствовали и министри Богољуб Кујунџић, Добривоје Стошовић, Димитрије Магарашевић, Михо Крек и бан Зетске бановине Петар Иванишевић. В.: „Претседник владе г. др. Милан Стојадиновић“, 3.

Сл.478. Спомен-обележје, Требиње.
Извор илустрације: http://trebinje-turizam.com/znamenitosti/istorijski_spomenici.php

Меморијал има типичну споменичку форму. На четвртасту степенишну платформу, постављено је пажљиво обликовано постоље стуба. На слободним странама уклесана је посвета. Стуб је ваљкастог облика, неокласичних облика, са профилисаном базом, глатким телом и пластично украшеним капителом, на који је постављена скулптура анђела. По својим општим стилским карактеристикама, овај меморијал сведочи о европској класичној култури, пре него о националном бићу српског народа. Европским карактером овог спомен-обележја, са

неокласичним стубом и скулптуром анђела, пренета је порука о европском карактеру југословенске нације, о њеној историјској и географској припадности европској култури. Злочини које је аустро-угарска војска починила на цивилним становништвом у Првом светском рату, нарочито широке размере имале су у Мачви. „Сенима невиних жртава аустроугарског зверства 1914 године“, подигнута су и два спомен-обележја у близини железничких станица у Прњавору и Лешници, која су подигли железничари Дринске бановине 1939.³⁴⁶ Спомен-обележја имају облик плошних бетонских квадера, једноставних линија и модерне форме. На врху је постављен гвоздени крст, док су на слободним странама аплицирани уобичајени мотиви венца као симбола мучеништва и вечности и укрштених мачева који су упућивали на борбу за национално ослобођење.

8.10. Спомен-обележја краља Александра Карађорђевића

У српском меморијалном градитељству, које се развијало од погибије краља Александра до почетка Другог светског рата, спомен-обележја првог југословенског

³⁴⁶ На железничкој станици у Прњавору је 4. августа стрељано двадесет и осморо, а у Лешници осамдесет и девет људи, жена и деце. В.: „У Прњавору и Лешници јуче су освећени споменици невиним жртвама рата“, *Политика*, Јун 19, 1939, 9; Суботић, Пановић и Ристић, *Меморијали Ослободилачких ратова Србије*, књ.2, 272, 498.

краља, имала су нарочиту националну важност. Као део нових идеолошких стратегија које су југословенску идеју подупрле личношћу палог монарха - као ујединитеља југословенских народа и мученика који је за нацију положио сопствени живот, спомен-обележја која су подизана у његову част и славу, постала су најраспрострањенија група споменика у српском меморијалном градитељству. Подизана су широм земље, у великим градским центрима, по варошима, селима, засеоцима и колонијама, у свим националним срединама југословенске краљевине. Разумљиво, најраспрострањенији су били на српском националном простору, али су у репрезентативном облику реализована и у регионалним центрима осталих народа. Спомен-обележја краља Александра реализована су претежно у скулптуралној форми, у виду биста и фигура, без трагова архитектонског обликовања, и подизана су углавном по селима. Такође, реализовани су и монументални меморијали, у којима су обједињени скулптурални и архитектонски методи рада, док су најређа била спомен-обележја искључиво архитектонске форме. Међутим, и поред широке распрострањености, меморијали краља Александра, су из идеолошких разлога, без изузетка уништени, како у току Другог светског рата, тако и после 1945. од стране власти социјалистичке Југославије. Прича о краљевим спомен-обележјима, у симболичном смислу почела је у Сплиту. На месту приспећа брода Дубровника, са телом краља-мученика, али и месту које је још давне 1910. поздравило будућег краља, обележено је као место сећања на краља Александра. Ту је почетком 1935. подигнут спомен-светионик, једини у опусу меморијала краља Александра (Сл.479). Као традиционални симбол путоказа у нови живот, имао је сасвим јасне симболичне конотације. Осим тога, Сплит је у литератури виђен као град који је „... подржавао југословенску идеју много више ... од других градова и средина дуж Јадранске обале“.³⁴⁷ Светионик има модернистичку форму, која је решена развијањем геометријске структуре у облику четворостране призме. Постављен је на двостепеном постољу, док је светиљка окренута према мору. У

³⁴⁷ Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 164-166.

Сл.479. Спомен-светионик краља Александра, Сплит.
Извор илустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=116970324>

Сл.480. Споменик краља Александра, Вараждин
Извор илустрације: <http://cro-eu.com>

литератури је оцењено да светионик „... делује угодно својом једноставном геометријском формом, која не нарушава овај лучки амбијент“.³⁴⁸

Подизање фигуралних споменика краљу Александру у монументалном облику, такође је започето у Хрватској, подизањем споменика у Вараждину и Сушаку, у току 1935. године.³⁴⁹ Како је оцењено у међуратној штампи, „... први у држави, достојан споменик ... своме незаборавном Краљу Мученику...“, подигнут је у Вараждину.³⁵⁰ Споменик је подигнут по пројекту вајара Антуна Аугустинчића (Сл.480). Освећење и откривање споменика, обављено је уз велико присуство грађанства и високих званица. Прилика је искоришћена за истицање југословенског јединства у светлу историјских и националних тежњи југословенских народа. Ретко који народ се тако „... херојски, крваво и стрпљиво ... кроз векове борио за своју слободу и уједињење као Срби, Хрвати и Словенци, делом сваки за себе, а делом удружени, да коначно остваре своју слободну државу ... кроз дуги низ натчовечних напора ... у свим својим појавама крепио је све акције југословенског национализма како у политичким тежњама тако и књижевности и просвети све до ослобођења и националног уједињења“.³⁵¹

³⁴⁸ Ibid., 165.

³⁴⁹ „Град Вараждин подигао је, први у држави, достојан споменик Краљу Александру“, *Политика*, Септембар 8, 1935, 15; Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 160, 162.

³⁵⁰ „Град Вараждин подигао је“, 15.

³⁵¹ Ibid., 15.

Историјска идентификација остварена је програмом скулптуралне глорификације, у којој је краљ приказан у „... натприродној величини ... у походној генералској униформи како држи повељу у руци“, док су рељефи са мотивима прелаза „... бана Јелечића преко Драве 1848...“ и „... посете Краља Александра I граду Вараждину и Хрватском Загорју 1931...“, повлачили извесне историјске и националне паралеле.³⁵²

Споменик се сачињен од масивног постоља и фигуре. Постоље је обликовано издвајањем доње и горње кубичне масе. На двостепеној платформи постављен је хоризонтални квадер, на који је постављен већи вертикални. Плошне глатке површине оплаћене су тамно сивим каставским мермером, који са стојећом фигуром краља, достојанственог држања, у дугом шињелу, истурене леве ноге, сведоче о приступу у коме је државна симболика, карактеристична за меморијале овог доба, уступила место репрезентативној грађанској култури. Споменик преноси мисао о европском државнику, колико својом естетиком, толико и положајем у урбаном миљеу града, на тргу краља Томислава, преко пута градске већнице.

Подизање споменика „краљу-мученику“, било је део стратегија одбране југословенског наслеђа, које се након атентата угрожавале све снажније националистичке тежње, годинама потискиване ауторитативном личношћу југословенског краља. Монархији без монарха, било је неопходно чврсто идеолошко залеђе којим би се одрбанио наслеђени друштвено-политички поредак. У том смислу, реализација споменика краља Александра у Сушаку (1935) (Сл.481), била је отворени пример чувања наслеђа које је „Витешки Краљ Ујединитељ остварио и сковао својом руком окрстивши је вечним именом Југослација“.³⁵³ То је наслеђе требало „... опасати бедемом братства, слоге и љубави целог ... народа...“, кога је краљева „... мученичка смрт још снажније повезала ... и целоме свету најречитије показала да је Југославија дело нашег Највећег Неимара, да је Југославије несаломива творевина“.³⁵⁴

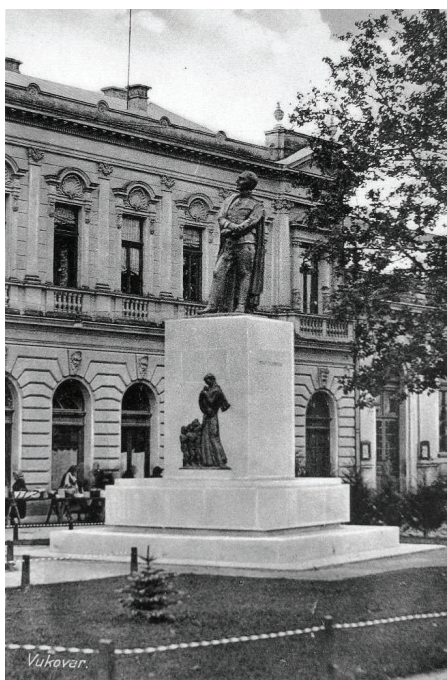
³⁵² Ibid.

³⁵³ „Краљевски намесник г. др. Иво Перовић открио је јуче на Сушаку споменик Краљу Ујединитељу“, *Политика*, Новембар 18, 1935, 7.

³⁵⁴ Ibid.

Сл.481. Споменик краља Александра, Сушак.
Извор илустрације: <http://www.croinfo.net>

Сл.482. Споменик краља Александра, Вуковар.
Извор илустрације: <http://www.kupindo.com/Srbija-i-ex-YU-do-1945/13797753>

У доњем делу, споменик има изглед кубичног квадера правих, чврстих линија, модернистичке једноставности. Обложен јетамним глатким плочама, украшен фигуралном декорацијом са државним амблемима, стојећом фигуром краља Александра, огрнутог витешким плаштом, самоувереног израза лица, са кормилом у рукама, ослоњен на прамац у облику двоглавог орла, мотивом који је казивао о постојаности и виталитету југословенске нације на свим меридијанима „велике и моћне“ Александрове Краљевине. Споменик у Сушаку, такође је дело вајара Антуна Аугустинчића, реализовано у сарадњи са Франом Кршинићем.³⁵⁵

Доминантан положај у градској панорами имао је и споменик краља Александра у Вуковару (1936) (Сл.482). Споменик је подигнут по пројекту вајара Марина Студина, у центру града.³⁵⁶ За ово спомен-обележје карактеристична је доминација масивног постоља споменика од белог далматинског мрамора. На равној широкој платформи, ослоњен је споменик наглашеног четвоространог обода, који је урезом одвојен од основе, и степеновано спојен са масивним вертикалним квадером глатких површина, оштрих, јаких линија. На прочелној страни, испод краљеве фигуре, постављен је рељеф са алегоријском представом Југославије у виду женске фигуре која

³⁵⁵ Ibid.

³⁵⁶ „Вуковар подиже споменик блаженопочившем краљу Александру“, *Политика*, Фебруар 9, 1936, 18.

плете лаворов венац, и троје деце која симболизују Србе, Хрвате и Словенце који јој додају гранчице.³⁵⁷ На равном врху споменика, постављена је стојећа бронзана фигура краља, у генералској униформи, оденута плаштом, са истуреном левом ногом, у пози, у којој је тражена форма градског меморијала, по узору на споменички манир европских престоница. Достојанствен изглед фигуре, истиче бела мермерна оплата споменика.

На монументалним спомен-обежејима која су краљу Александру подизана у Србији, истицан је њихов војнички карактер. Са нарочито високим амбицијама приступило се питању подизања краљевог споменика у Крагујевцу, који је требао засенити све до тада подигнуте краљеве меморијале. Стога је у техничким описом споменика, предвиђена висина била чак двадесет метара, са основом ширине шест метара.³⁵⁸

Тражење монументалне форме, на овај начин, водило је својеврсној мегаломанији, која би да је споменик реализован у овом формату свакако била преседан у српској меморијалној споменичкој архитектури. Међутим, материјалне и техничке могућности, као и локација, нису ишле у прилог реализацији овако репрезентативног споменика. Напротив, финансијски моменат је утицао на кориговање одлуке да се израда споменика изведе, по, на конкурсну награђеном пројекту вајара Марина Студина, већ да се повери Драгомиру Арамбашићу, чији је пројекат усвојен на поновљеном конкурс.³⁵⁹ Међутим, финално решење је ипак задржало извесне елементе првобитног пројекта, како би се испоштвала уговорна форма која је извођача обавезивала на извођење по пројекту Марина Студине. Међутим, у оствареном делу, осим што је задржан облик постоља, у другим елементима нема сличности са овим пројектом (Сл.483).³⁶⁰ Масивна коцкаста основа споменика, обложена је великим платким плочама од црног јабланичког

³⁵⁷ Ibid.

³⁵⁸ „Споменик Витешком Краљу, рад вајара г. М. Студине“, *Политика*, Април 8, 1935, 9.

³⁵⁹ На конкурс је пристигло двадесет и три пројекта, од којих ни један није био награђен првом наградом, док је другу добио пројекат вајара Марина Студина, који је предвиђао извођење стојеће фигуре краља на монументалном кубичном постољу коцкасте форме. Пројекат вајара Драгомира Арамбашића, који је награђен на поновљеном конкурс задржао је облик постоља, али остаје нејасна природа овог конкурса, будући да га уговор види као извођача радова, а не као аутора новог пројекта. В.: „Резултат конкурса за споменик Краљу Александру у Крагујевцу“, *Политика*, Април 5, 1935, 4; „Споменик Витешком Краљу“, 9; „Цео Одбор за подизање споменика у Крагујевцу изведен пред суд“, *Политика*, Јун 12, 1936, 10; М. Студин, „Да ли споменик у Крагујевцу има ишта заједничко са пројектом вајара г. Студина?“, *Политика*, Јун 20, 1936, 12.

³⁶⁰ Студин, „Да ли споменик у Крагујевцу“, 12. Међутим, ауторски удео нешто јаснији бива у чланку

Сл.483. Споменик краља Александра, Крагујевац.
Извор илустрације: <http://kaldrmaskragujevac.rs/index.php/fotografije-starog-kragujevca-album-3/>

гранита. Краљев аманет „Чувајте Југославију!“, уклесан је на предној страни споменика, док су године живота и смрти првог југословенског монарха дате на задњој страни постамента. На бочним странама налазе се табле са рељефима симболичне садржине. Један је симболисао „... стваралачки рад наше војне индустрије...“, а други „... огроман

бол радника због губитка свога високог заштитника“.³⁶¹ Фигура краља постављена је на мање квадратно постоље, приказана у генералској униформи, са капом и доламицом. Висока око шест метара, у покрету, са ослонцем на десној нози, и левом руком на сабљи која показује на речи аманет, уписане на постаменту. Споменик је имао изразито репрезентативан карактер, а био је подигнут на месту данашњег споменика Ливцу. Уклоњен је средином пете деценије прошлог века.

Меморијали краља Александра реализовани су и у скромнијем формату. У селу Мељаку код Београда подигнуто је спомен-обележје са високим постаментом на који је постављена биста са краљевим ликом. Споменик је подигнут у склопу подизања Основне школе и звонаре у Мељаку, који су грађени по пројекту арх. Милутина Јовановића. Споменик се налазио у школском дворишту.³⁶² Високи постамент имао је изглед вишеделног обелиска. У основи је постављен квадратни камени блок, на који је

који је публикован поводом освећења споменика у коме се каже да је „... израда уметничких делова споменика, главне фигуре и рељефа поверена академском вајару г. Драгомиру Арамбашићу, док је у изради задржана основна мисао г. Марина Студина...“. В.: М. Милановић, „У присуству 20.000 грађана откривен је у Крагујевцу споменик Витешком Краљу Александру I Ујединитељу“, *Политика*, Јун 29, 1936, 8.

³⁶¹ Милановић, „У присуству 20.000 грађана откривен је у Крагујевцу споменик Витешком Краљу Александру“, 8.

³⁶² „Београдски трговац који је у селу Мељаку подигао школу и споменик краљу Ујединитељу“, *Политика*, Јул 17, 1936, 11; „У Мељаку је откривен споменик Краљу Александру“, *Политика*, Септембар 8, 1936, 8; „Освећење споменика у Мељаку“, *Правда*, Септембар 8, 1936; Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 109.

надовезано нешто уже тело горњег дела споменика. Плошне површине светлог тона, биле су усаглашене са плошним фасадама школске зграде. Споменик је срушен након Другог светског рата у кампањи уклањања династичких споменика.

Спомен-обележја краља Александра реализована су и без фигуралне представе монарха. Овакви меморијали били су типични за сеоске средине. Такво спомен-обележје подигнуто је у селу Купиновцу код Бјеловара (1936).³⁶³ Модернистички схваћена форма малог споменика испољена је у кубичној силуети каменог квадера, глатких страница, без декоративних мотива. На предњој страни је постављена плоча са краљевим ликом.

Учешће војних кругова у изградњи меморијала краља Александра одвијало се на различитим нивоима. Добровољним прилозима војних лица, у кругу Касарне у тадашњем селу, данас граду Пехчеву код Берова, 1936. подигнута је спомен-пирамида краља Александра.³⁶⁴ Споменик има зигуратну форму, која је настала поступним сужавањем хоризонтално постављених камених блокова према врху. Споменичка структура је завршена крстом. Спомен-обележје је ограђено ниском зиданом оградом са по четири стуба на прочељу и бочним странама. И овај споменик краља Александра је срушен недуго након постављања, у току Другог светског рата.³⁶⁵

У облику спомен-пирамиде био је подигнут и меморијал краља Александра на Романији, на врху Погледи (1938).³⁶⁶ Меморијал је имао локални карактер, без амбиција да буде репрезентативни маркер краја. Међутим, и поред тога показује правац у меморијалног опусу краљевих споменика, који није имао ширег одјека, али је био присутан. Срушен је 1941.

Са више амбиција приступило се реализовању монументалног споменика краља Александра у Битољу (1937).³⁶⁷ Споменик је подигнут по пројекту вајара Драгутина

³⁶³ „Откривен је споменик блаженопочившем краљу Александру I Ујединитељу у селу Купиновцу, близу Беловара“, *Политика*, Новембар 29, 1936, 15.

³⁶⁴ Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 231.

³⁶⁵ Ibid.

³⁶⁶ Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.2, 72.

³⁶⁷ АЈ, 74-221-316; „Битољ подиже споменик Краљу Александру“, *Политика*, Септембар 19, 1937, 10; „Освећење темељца за споменик краљу Александру у Битољу“, *Политика*, Октобар 16, 1937, 8; „Споменик блаженопочившем краљу Александру у Битољу биће откривен 19 новембра“, *Политика*,

Спасића, на слободном простору који се налазио између штаба Вардарске дивизијске области и битољске Општине.³⁶⁸ Освећење споменика је обављено на дан двадесетпетогодишњице ослобођења ових крајева, као главна манифестација велике прославе, што је имало специфичну друштвено-политичку и националну тежину. У прогласу који је објављен поводом освећења овог споменика истакнуто је историјско право Срба са ових простора, јер „... Јужна Србија, колевка славних Немањића - Јужна Србија Цара Душана, Цара Лазара и Краљевића Марка, прославља ове године своје најзнаменитије дане, дане свога ослобођења пре две и по деценије ... када су српске армије, под Великим Краљем Петром I и под врховним заповедништвом Витешког Краља Александра I Ујединитеља, ушле у Битољ, повратиле Душаново царство и нама Битољцима даривале слободу“.³⁶⁹ Према томе, овај простор је за српску монархију имао велики идеолошки значај. Ту је тражен историјски континуитет, којим би се потврдио легитимитет југословенске монархије, полагањем права на наслеђе владара средњовековне Србије, чију су стару славу повратили краљеви Петар и Александар из династије Карађорђевића, који су из Ослободилачких ратова изашли као нови национални хероји, као „Ослободилац“ и „Ујединитељ“. У стилском погледу битољски меморијал краља Александра је дело модернистичких линија, монолитне кубичне форме.³⁷⁰ На широком постољу постављен је усправни квадар, уз који су прислоњена незнатно нижа бочна крила која опасују споменик са задње стране и необичним преламањем снажно маркирају доњу зону прочеља. До споменика води степениште, које је са бочних страна, оивичено масивним бедемима. На врху споменика постављена је стојећа фигура краља Александра у походној војничкој униформи, са испруженом

Новембар 12, 1937, 5; С., „Данас почињу велике свечаности 25-огодишњице ослобођења Битоља и откривања споменика блаженопочившем краљу Александру I Ујединитељу“, *Политика*, Новембар 19, 1937, 5; „На свечан начин у Битољу је јуче откривен споменик блаженопочившем краљу Александру и прослављена двадесетпетогодишњица ослобођења“, *Политика*, Новембар 20, 1937, 5; Рајчевић, *Затирано и затрето*, књ.1, 234.

³⁶⁸ „Битољ подиже споменик Краљу Александру“, 10; „Освећење темељца за споменик“, 8.

³⁶⁹ С., „Данас почињу велике свечаности“, 5.

³⁷⁰ Укупна висина споменика била је седам метара, од чега је фигура била висока два и по метра, што истиче масивност и монументалност постоља.

Сл.484. Споменик краља Александра, Охрид.
Извор илустрације: Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1,
233.

десном и левом руком на сабљи. За разлику од претходних примера, овај споменик оплаћен је светлим каменом, којим су наглашене његове силуетне вредности у парку који је формиран упоредо са подизањем краљевог меморијала.

У оквиру прославе двадесет и пет година од ослобођења Јужне Србије

и Охрида, 1937. подигнут је репрезентативни споменик краљу Александру (Сл.484). Меморијал је реализован по пројекту београдског вајара Сретена Стојановића.³⁷¹ Подигнут у парку, у центру Охрида, споменик својом једноставном силуетом доминира околним простором. Сачињен је од постамента чврстих линија, геометријске једноставне форме, широког pročеља и уских бочних страна. Вертикална квадратна структура проширена је у основи развијањем четвртастих бочних крила. На заравњеном врху споменика постављена је стојећа скулптура краља у дугом војном шињелу, достојанственог изгледа, уобичајене за монументалне меморијале. Висок четири и по метра, рађен од белог мрамора, овај споменик је био један у низу монументалних меморијала, које је у краљеву част у јужним крајевима реализовани у склопу прославе ослобођења. Тиме је репрезентована моћ монархије, и истицан мучеништва палог краља. Најзначајнији меморијал у склопу прославе двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије био је подигнут у Скопљу, главном граду Вардарске бановине (Сл.485).³⁷² У

³⁷¹ „За прославу ослобођења и откривања споменика Блаженопочившем Краљу Александру у Охриду се чине велике припреме“, *Политика*, Новембар 23, 1937, 7; „У Охриду је свечано откривен споменик краљу Александру I“, *Политика*, Децембар 2, 1937, 10; Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 233.

³⁷² „Резултат конкурса за монументалне споменике Краљу Петру и Краљу Александру у Скопљу“, *Политика*, Фебруар 16, 1937, 7; „О двадесетпетогодишњици ослобођења Јужне Србије у Скопљу ће бити подигнути споменици Краљу Петру и Краљу Александру“, *Политика*, Фебруар 20, 1937, 10; „Изабран је пројекат за споменик краљу Петру и краљу Александру у Скопљу“, *Политика*, Март 20, 1937, 8; „Споменик краљу Петру и краљу Александру у Скопљу стајаће 900.000 динара“, *Политика*, Март 28, 1937, 5; Ј. Михајловић, „Подизање споменика краљу Петру I Великом Ослободиоцу и краљу Александру I Ујединитељу у Скопљу“, *Јужни преглед* 2 (1937): 73-81; Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 232-233.

Сл.485. Споменик краља Петра и Александра Карађорђевића, Скопље.

извор илустрације: <http://sr.wikipedia.org/sr/>

Портал:Историја/Слика_2014.#mediaviewer/File:Skopje_stari_spomenici.jpg

оквиру овог меморијала нашла су се два споменика, један посвећен краљу Петру и други краљу Александру Карађорђевићу. Замишљени као „... израз вечне захвалности на слободи, коју је мала Србија донела овој покрајини, а коју народ Јужне Србије изражава преко споменика двојици историјских српских владара, чије ће име за свагда остати везано за све

историјске дане и догађаје“.³⁷³ Споменици су подигнути на тргу краља Петра, испред моста цара Душана, на простору који је обиловао симболима националне прошлости, од давних времена Немањинске Србије, до Александрове Југославије.

У оквиру поменуте прославе двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије био је расписан конкурс за израду пројекта монументалног споменика краља Петра и Александра Карађорђевића. Конкурс је предвидео монументални меморијал, као дело скулптурално-архитектонског карактера, којим је требало на достојан начин изразити захвалност „... народа Јужне Србије овим великим историјским владарима, а у исто време да се персонифицира слободан живот ове покрајине“.³⁷⁴ Међутим, интересовање за овај конкурс било је скромно, ако се у обзир узме да су наручиоци полагали велике амбиције. Томе су највише допринеле уобичајене нерегуларности у конкурсном поступку, које су генерално довеле до смањеног интересовања уметничких кругова за конкурсна надметања. У комисији за оцену приспелих радова били су проф. Бранко Поповић, арх. Јосиф Михајловић, сенатор Јован Алексић, историчар уметности Франце Месеснел и Велимир Ставрић, шеф техничког одељења Скопске општине. По оцени комисије „... овај конкурс, иако по броју приспелих радова прилично скроман,

³⁷³ „О двадесетпетогодишњици ослобођења Јужне Србије у Скопљу“, 10.

³⁷⁴ „Резултат конкурса за монументалне споменике“, 7.

спада у ред најуспелијих уметничких конкурса, одржаних до сада у нашој земљи...“, будући да су „... пријављена вајарска дела на врло високој ... уметничкој висини, а архитектонска и урбанистичка решења показују велики полет, смисао и укус носилаца наших савремених архитектонских стремљења“.³⁷⁵ Међутим, овај претенциозни став, увелико демантује чињеница да је на конкурс било свега седам пројеката.³⁷⁶

Најзапаженији, био је пројекат Светомира Лазића и Петра Палавичинија, који „... решава Трг Краља Петра потпуно урбанистички, завршавајући га са стране Вардара на тај начин што мост продужава до другог стуба закључно...“ са „... две простране терасе над Вардаром уоквирене аркадама или по жељи само парапетом...“, па по извештају оцењивачког одбора „... даје најбоље решење ... и ... претставља врло озбиљан уметнички напор и убедљиво решење трга“, па ће ако буде реализовано, Скопље добити „... најлепши центар града на Балкану“ те да ће „... овај трг бити исто толико ефектан као и познати трг пред црквом св. Марка у Венецији“.³⁷⁷

Међутим, меморијал је реализован по пројекту хрватских аутора, Драга Галића и Антуна Аугустинчића, који су у настојању да очувају архитектонску линију моста, на оба улаза поставили по један споменик са коњичким фигурама српских и југословенских владара. Жири је нарочито „... истакао да су сразмере споменика и фигуре врло хармоничне. Покрет обеју група, пластична убедљивост и обрада ... одају уметнике од дара, укуса и великог искуства“.³⁷⁸ Одлука о подизању споменика по овом пројекту донета је гласањем и по оцени међуратне штампе „... одбор није показао неко велико одушевљење за рад који је усвојио“, те да је чак „... био приморан да га усвоји“,

³⁷⁵ „Резултат конкурса за монументалне споменике“, 7.

³⁷⁶ Прва награда по обичају није додељена, док је друга припала пројекту арх. Светомира Лазића и вајара Петра Палавичинија, и пројекту арх. Драга Галића и вајара Антуна Аугустинчића. Трећу награду освојио је пројекат арх. Винка Гланца и Бориса Калина.

³⁷⁷ „Резултат конкурса за монументалне споменике“, 7.

На лучно истакнутим деловима тераса са стране трга пројекат оставља са сваке стране по један монументални стуб висине 9,12 метара. На овим стубовима биле би постављене у стојећем ставу, огрнуте краљевским плаштом, фигуре Краља Петра и Краља Александра, високе 3.80 метара. У дну стуба коју носи фигуру Краља Петра били би израђени рељефи који претстављају слободу са буктињом на једној и војника са мачем и штитом на другој страни. Рељефи на споменику Краља Александра Првог персонифицирају победу и народно јединство.

³⁷⁸ „Резултат конкурса за монументалне споменике“, 7.

јер власти нису биле вољне да помере прославу Ослобођења зарад расписивања новог конкурса.³⁷⁹

У реализацији меморијала предност је дата споменику краља Александра, који је први постављен, а накнадно је урађен и споменик краља Петра.³⁸⁰ Споменици су постављени на проширеним улазима на мост цара Душана, Александров на десној, и Петров на левој страни. Коњаничке статуе краљева, постављене су на масивна постоља, висине од чак осам метара. Краљ Петар, у војној униформи оденут плаштом у левој руци држи дизгине коња, док другом опоздравља. Војна униформа и плашт одевају и фигуру краља Александра, који такође левом руком држи дизгине, док десном замахује сабљом. Изражајност фигуралних представа појачана је плошношћу модернистички обликованог постоља, обложеног сивим мермерним плочама које истичу монументални програм скопских меморијала. Споменици су уништени већ почетком Другог светског рата, заједно са свим осталим спомен-обележјима последње српске династије.³⁸¹

Са великим амбицијама, приступљено је подизању споменика краља Александра у Љубљани (1937-1940) (Сл.486).³⁸² Попут скопског пројекта, овде је о реализацији споменика одлучивало гласање чланова одбора за подизање, чији је контроверзан исход довео у питање легитимитет донесене одлуке да се рад на пројекту уступи арх. Јоже Плечнику. Наиме, рад на пројекту краљевог споменика, Плечнику је уступљен месецима пре гласања, мимо конкурсног надметања, а до гласања нацрти су већ били спремни. У реализацију споменика касније се укључио и вајар Лојзе Долинар, који је у то време живео и радио у Београду. Првобитна замисао била је да се споменик

³⁷⁹ „Изабран је пројекат“, 8.

Према томе, одушевљење конкурсним радовима које је само месец дана раније исказано поводом исхода овог конкурса сада је компромитовано спорном одлуком о подизању меморијала, па чак и разматрањем новог конкурса.

³⁸⁰ Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 232.

³⁸¹ Ibid.

³⁸² „Подизање споменика краљу Александру у Љубљани“, *Политика*, Септембар 18, 1937, 6; „Најзад је решено питање пројекта професора г. Плечника за споменик Краљу Александру у Љубљани“, *Политика*, Октобар 28, 1937, 7; М. М., „Преуређењем Конгресног трга на коме се подиже споменик Краљу Александру, Љубљана ће решити свој највећи комунални проблем“, *Политика*, Јун 2, 1940, 23.

Сл.486. Споменик краља Александра Карађорђевића, Љубљана.
Извор илустрације: <http://www.bolha.com/hobi-zbirateljstvo/zbirateljstvo/razglednice/slovenija/ljubljana-1940-spomenik-kralja-aleksandra-i--1287636182.html>

реализује у врту Касине, али је касније одлучено да се споменик подигне на Конгресном тргу. По Плачниковом пројекту, меморијал се требао састојати из три дела, израдом монументалног постоља са стубовима на који би се поставио фигурални кров, који би покривао коњаничку скулптуру краља Александра. Међутим, реализација Плечникових пропилеја је наишла на противљење дела одбора, који је сматрао „... да споменик Блаженопочившем Краљу Александру не спада у античке пропилеје, већ да споменик треба да се подигне у таквом смислу да доминира фигура и ликовна страна, у којој би се Краљ видео онако како га је народ познавао“.³⁸³ А народ га је „видео и познавао“ као краља витешког држања, на коњу, у походној војничкој униформи, оденутог

плаштом, у идеализованом виду, онако како је требао изгледати југословенски монарх. Коњаничка фигура краља постављена је на масивни постамент, који је сачињен од широког равног постоља, на коме се налази велики, хоризонтално постављени квадар, и још једно мање постоље. На бочним странама постоља, постављени су панели са рељефним представама приказа боја, који су инспирисани античким узорима. Оплаћен великим панелима од светлог мермера, споменик је у урбаном миљеу Конгресног трга деловао монолитно, слично споменичким поставкама на „... трговима у италијанским градовима, особито венецијанским и тршћанским“.³⁸⁴ Споменик није имао државну амблематику и хералдики украс, а посвета у виду краљевог имена била је уклесана на предњу страну споменика, али и поред тога уклоњен недуго након постављања.

³⁸³ „Најзад је решено питање пројекта професора г. Плечника“, 7.

³⁸⁴ М., „Преуређењем Конгресног трга“, 23.

Иста судбина, задесила је и споменик краља Александра у Нишу (Сл.487). Подигнут је 1939. на дан краљевог рођендана, а уклоњен је већ 1945. одлуком комунистичких власти. За разлику од слабог интересовања, које је обележило конкурс за споменик у Скопљу, до ванконкурских пројеката, какав је случај био са спомеником у Љубљани, у Нишу је одзив на расписан конкурс био задовољавајућ. Од приспелих радова, првонаграђен је био пројекат провереног аутора краљевих споменика, вајара Антуна Аугустинчића у арх. Драга Галића. Међутим, приликом извођења неочекивано предност је дата другонаграђеном пројекту Радета Станковића и инж. Милоша Сомборског, чији пројекат је предвиђао модел споменика са краљем на пропетом коњу, у форми која раније није примењивања у меморијалном опусу краљевих споменика.³⁸⁵ Постамент

Сл.487. Споменик краља Александра, Ниш.
Извор илустрације: <http://www.skyscraper-city.com/showthread.php?t=760406&page=17>

споменика израђен је од црног гранита, висине од девет метара. У основи је примењено решење са тростепеном платформом на којој се налази масивна база споменика у облику хоризонтално постављеног квадратног блока. На њу је надовезана иста геометријска структура, вертикално усмерена, завршена дубоким венцем, иза кога се надзире постоље краљеве коњаничке фигуре. Прочелна страна је ужа од бочних, чиме је наглашена драматика покрета, краља на пропетом коњу са исуканом сабљом. На споменику су постављене табле са рељефима. На једном су војници у покрету, а на другом краљ Александар који прима депутацију Мораваца.³⁸⁶

³⁸⁵ „На конкурс за споменик краљу Александру I у Нишу стигло 27 пројеката“, *Политика*, Јул 9, 1938, 10; „Прву награду за споменик Краљу Александру I у Нишу добио је г. А. Аугустинчић“, *Политика*, Јул 10, 1938, 14; „Изложба пројеката за споменик Краљу Александру I у Нишу“, *Политика*, Јул 11, 1938, 5; Ст. Стојиљковић, „У Нишу је јуче свечано откривен споменик Краљу Александру I Ујединитељу“, *Политика*, Децембар 18, 1939, 7-8; Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 129-131.

³⁸⁶ Стојиљковић, „У Нишу је јуче свечано откривен споменик Краљу Александру“, 7.

Освећење споменика био је догађај од изузетног националног значаја, будући да је присуствовао готово читав државни и војни врх, и највиши црквени великодостојници, почев од председника владе Драгише Цветковића, патријарха Гаврила, краљевског намесника Радета Станковића, министра војске Милана Недића и многих других.³⁸⁷ Освећење споменика виђено је као „... још један велики датум ... моменат ... љубави и дуга према династији Карађорђевића...“, и „... њеном Великом Сину, бесмртном Краљу Александру...“.³⁸⁸ Такође, примећено је да је „... Ниш ... свечан и срећан што на тој свечаности види, поздравља и дочекује ... велике државне функционере и опробане пионире велике југословенске мисли“.³⁸⁹ Важност југословенске идеологије је у сусрет Другог светског рата и расту међунационалних тензија била све важнија. Такође је било важно истаћи личност краља Александра, а његовим делом и наслеђем прогласити југословенску краљевину и идеологију интегришућег југословенства која је била незамењива суштина југословенске државе. У том смислу, истакнута је и идеја о краљу-мученику, страдалом за добробит Југославије и њених народа. Стога је на освећењу овог споменика уз уобичајене пароле поштовања краља и краљевског дома, у програму нашло и фанатично позивање народа који је „... бурним и дугим поклицима: Слава Краљу Мученику !“, и „Живела Југославија“, опоздрављао говорницима, и стварао политичку пројекцију по мери власти.³⁹⁰ Према томе, види се да је важност очувања југословенског идентитета, који је поткрепљиван и наводним краљевим речима: „... Југославија ће поднети и издржати све тешкоће у животу своме“.³⁹¹ Но тај се привид ближио своме крају, неставши у вихору Другог светског рата, да би у освит новог времена, нове Југославије, нестали и сви меморијали, укључујући и овај у Нишу, до пре неку годину виђени као вечни белези великом „витешком краљу“.³⁹²

³⁸⁷ Међу високим званицама били су и министри Јосиф Торбар и Јеврем Томић, генерали Јован Наумовић, Лазар Тонић, Ђока Поповић и Миливој Предић, банови Моравске и Дунавске бановине, Красојевић и Радивојевић, сви сенатори моравске бановине, митрополит Доситеј и епископи Јован, Емилијан и Венимијан, војвода Коста Пећанац и многи други. В.: Стојиљковић, „У Нишу је јуче свечано откривен споменик Краљу Александру“, 7.

³⁸⁸ Стојиљковић, „У Нишу је јуче свечано откривен споменик Краљу Александру“, 7.

³⁸⁹ Ibid.

³⁹⁰ Ibid.

³⁹¹ Ibid.

³⁹² Ibid.

Сл.488. Споменик краља Александра, Нишка Бања.
Изворилустрације: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=760406&page=109>

Неколико година раније, 1936. наомак Ниша било је подигнуто још једно спомен-обележје краља Александра. То је био споменик у Нишкој Бањи, саграђен по пројекту вајара Марина Студина (Сл.488).³⁹³ Откривање споменика уприличено је присуством високих званица, предвођених министром Драгишом Цветковићем. Епископ Јован је на освећењу одржао неубичајен говор у коме је уместо уобичајене југословенске реторике, истицао националну, засновану на косовском миту. Епископ је истакао да „... сви народи празнују своје победе ... а само ми ... изгубљену битку ... славећи јунаке и мученике који дадоше своје животе на Косову...“, те да се стога „... на овај дан клањамо

сени ослободитеља Косова и ујединитеља нашег народа Блаженопочившег Краља Александра“.³⁹⁴ За разлику од монументалног концепта нишког меморијала, овде је реализован меморијал скромних размера. Сачињен од вертикалног кубичног стуба и краљеве портретне бисте. На равној платформи, налазило се камено постоље, на који су вертикално поређана три гранитна блока, међусобно одвојена усецима. На завршном камену налазила се краљева биста. Меморијал је имао модерну форму, равних чврстих линија, али и репрезентативну димензију споменика монолитне једноставности. Срушен је недуго након подизања.

После вишегодишњих планирања и припрема, монументални споменик краљу Александру био је подигнуту његовом родном Цетињу (Сл.489). Иницијатива за подизање споменика, покренута је негуго након краљеве погибије, и јавности презентована као један међу „... најважнијим задацима који очекују Цетињску општину ... да успомену на свог Витешког Краља обележи једним заслужним спомеником“.³⁹⁵ Међутим,

³⁹³ „У Нишкој Бањи свечано је откривен споменик краља Ујединитеља“, *Политика*, Јун 29, 1936, 9.

³⁹⁴ Ibid.

³⁹⁵ „Црна Гора подиже споменик Краљу Александру на Цетињу“, *Политика*, Јануар 21, 1935, 12.

Сл.489. Споменик краља Александра, Цетиње.

Извор илустрације: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:361498-CG-Traze-ob-novu-spomenika-Aleksandru-Karadjordjevicu>

наредне године су показале да подизање споменика и није било тако ургентна потреба цетињске општине, а споменик је постављен тек крајем 1940. године, а недуго након тога је био уклоњен. Споменик је дело вајара Ивана Мештровића, који је радове завршио 1938. када је посетио Цетиње да одреди најпогодније место за подизање споменика. Изабрана је локација поред двора краља Николе, на месту где је некада била кућа војводе Боже Петровића.³⁹⁶ Радови на припреми терена потрајали су до 1940.

када је завршен сквер око места за постављање споменика. За свечано отварање споменика био је одређен дан краљеве погибије 9. октобар, али је услед неразјашњених околности одложен, а са каснијим почетком рата, никада није ни обављен. Тако је краљев споменик своју кратко постојање започео и завршио без помпе која је уобичајено пратила постављање и освећивање краљевих меморијала.

Споменик је реализован у монументалном формату висине од девет метара, који је био типична карактеристика Мештровићевог меморијалног стваралаштва. Сачињен од масивног постамента и фигуралне представе, овај меморијал на најбољи начин репрезентује групу краљевих коњичких скулптура, с краја четврте и почетка пете деценије прошлог века. У њему је Мештровић успешно презентовао визију краља, југословенског витеза, националног хероја, снажном гестикулацијом фигуралне групе са краљем у војној униформи, огрнутог са плаштем, високо исукане сабље, снажног тела и достојанственог, неустрашивог држања, који самоуверено јаше коња наглашене мускулатуре, високо пропете ноге. Фигура је постављена на пажљиво обликован

³⁹⁶ Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 248.

Сл.490. Споменик краља Александра, Сомбор.

Извор илустрације: <http://www.soinfo.org/>

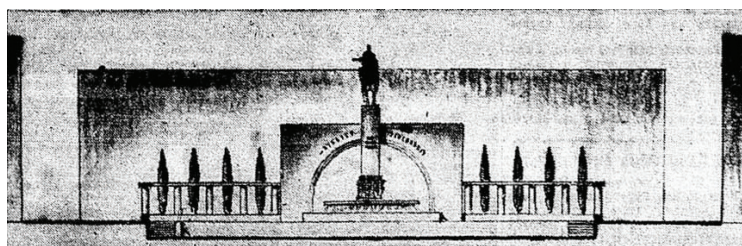
постамент једноставне монолитне форме, обложен са тамним гранитним плочама. На равном постољу постављен је хоризонтално положен масивни квадар, који носи већи вертикално постављени. Постоље је сужено на pročелу, а развијено на бочним странама, чиме је појачана драматичност фигуралне групе. Попут других споменика, који су реализовану у освит Другог светског рата, ни овај нема државне амблеме, а посвета краљу Александру била је уклесана на предњој страни.

Још један запажен меморијал краља Александра подигнут је у Сомбору (1940), по пројекту Антуна Аугустинчића (Сл.490).³⁹⁷ Мада је у општој

поставци споменика уочљива сличност са Мештровићевим цетињским меморијалом, овај споменик је значајан пример меморијалног наслеђа, као једна од ретких коњичких статуа у Војводини овог периода. На двостепеном постољу је постављен хоризонтални масивни квадер, а на њему ужи вертикални, са ширим бочним странама, по чему је сличност са Мештровићевим решењем сасвим очигледна. Краљева фигура на коњу такође је приказана са високо исуканом сабљом, у војној униформи. Међутим, за разлику од драматике Мештровићеве скулптуре, овде је била остварена умеренија линија, више театралног карактера. На коњу у касу, краљева високо уздигнута сабља више одаје утисак опоздрављања него замаха какав се среће на цетињском споменику. Постамент је обложен тамним гранитним плочама, па је споменик имао свечан и репрезентативан израз, какав је и очекиван од краљевог меморијала на главног градском тргу. Споменик је уклонила окупаторска војска 1941., а коначно су га уништиле власти комунистичке Југославије, које су га исекле и претопиле.

³⁹⁷ Ibid., 139.

Док су широм земље подизани монументални меморијали у част краља Александра, у неку руку неочекивано, Београд је остао без упечатљивог спомен-обележја првом југословенском монарху. Мада је у плану била реализација монументалног споменичког комплекса, још од 1938. године, до почетка Другог светског рата, није се одмакло даље од планирања. За подизање краљевог споменика разматране су две локације, теразијска тераса и парк између народне скупштине и старог двора. На унутрашњем конкурс Београдске општине, шеснаест стручњака дало је предлоге за реализацију „... пет споменика најзаслужнијим нашим великанима ... Краљу Петру, Краљу Александру, Вожду Карађорђу, Његошу и Николи Пашићу“.³⁹⁸ Преовладали су предлози који су предвиђали споменик Краљу Петру у дворском парку, као пандан споменику краља Александра који би се налазио на истом простору између два двора и Народне скупштине. Решење је требало бити „... слично решењу у Скопљу: на једној страни би био Краљ Петар, а на другој краљ Александар“.³⁹⁹ Такође, међу размотреним могућностима било је и предлога да се споменици краљевима подигну на Теразијској тераси. Међу пројектима, у штампи је највише истицан предлог арх. Бабића који је краљев споменик сместио „... у дворској башти ... између два Двора, а окренут би био улици Краља Милана“, а други предлог био је „... да се споменик подигне на Теразијској тераси...“.⁴⁰⁰ Пројекат је предвиђао споменик монументалних размера са коњаничком фигуром

Сл.491. Споменик краља Александра, скица арх. Бабића
Извор илустрације: *Политика*, Јануар 29, 1938, 7.

краља, и архитектонском сценографијом у виду пропијеја (Сл.491). Мада није реализована, размена мишљења коју су стручњаци

³⁹⁸ „Где треба да се подигну споменици Вожду Карађорђу, Краљу Петру, Краљу Александру, Његошу и Николи Пашићу“, *Политика*, Јануар 27, 1938, 7.

³⁹⁹ „Како би изгледао споменик Краљу Петру према Народној скупштини, а како на Теразијској тераси“, *Политика*, Јануар 30, 1938, 7.

⁴⁰⁰ „Како би требало да изгледа споменик Вожду Карађорђу на тргу Славије и Краљу Александру у Дворској башти“, *Политика*, Јануар 29, 1938, 7.

имали на унутрашњем конкурс у београдске општине показује доминантану мисао о меморијалима у урбаним амбијентима, која је у сличном облику била реализована у другим градовима, најдоследније у Скопљу.

8.10.1. Споменици краља Александра у Паризу и Марсељу

Док су у отаџбини краљеви меморијали без изузетка уништени и уклоњени, успомена на краља Александра Карађорђевића наставила је да живи далеко ван граница Југославије, у Француској, у Паризу и Марсељу, где су у краљеву част подигнута два монументална спомен-обележја. Париски меморијал подигнут је између 1935 и 1936. године по пројекту француског ауторског пара арх. Анрија Шалоа и вајара Максима Реала де Сартеа (Сл.492).⁴⁰¹ Подизање споменика започето је на годишњицу краљевог убиства, на једном од нових тргова Париза, на месту код некадашње старе градске капије Миет. Освећење је протекло веома свечано, уз велико присуство грађанства,

Сл.492. Споменик краља Александра, Париз.

Извор илустрације: http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/izlozbe/internet_izlozbe/galerija_fotografija/iz_zbirke_fotografija.html

генерала Луја Франша д' Епера, председника француске општине и других представника војног и државног врха Француске, југословенске колоније у Паризу и југословенске делегације предвођену министром Пурићем. Генерал Епере је истакао да ће овај споменик остати „... вечити символ веза које здружују Француску за династију Карађорђевића и са племенитим југословенским народом...“, док је председник француске општине Жан Киап у овом споменику видео „... уједињене у камену, као што су уједињене у епопеји...“, сећања на „... српскога Краља Петра I, бившег добровољца ... лоарске војске ветерана

Будући да је конкурс расписала београдска општина поменути арх. Бабић је највероватније био Миливој Бабић.

⁴⁰¹ „Споменик блаженопочившем краљу Александру I у Паризу“, *Политика*, Јул 26, 1935, 16; „Свечано постављање камена темељца споменику краљу Петру и краљу Александру“, *Политика*, Октобар 10, 1935, 4; „Вајар Реал дел Сарте завршава споменик краљу Александру Ујединитељу“, *Политика*, Фебруар 23, 1936, 13.

из 1914 године, хероја с Београда и из Албаније и ... његовог сина, мученика настављача његових осећаја и стремљења, југословенског Краља Александра I⁴⁰².

На масивном архитектонски обликованом постољу, постављена је скулптурална група са краљем Александром на коњу у униформи, окруженог заставама, и краља Петра како му симболично предаје мач којим се 1870. борио за Француску.⁴⁰³ Док су у Југославији препознавани као Ослободилац и Ујединитељ, у Паризу су представљени као Петар од Србије и Александар од Југославије. У основи постаментa био је масивни кубични квадер, са предње и задње стране продужен заобљеним бедемима између којих су смештена два степеника, а са бочних жардињерама за цвеће. Из зидне масе прочеља споменика, извучена је табла са именима краљева Петра и Александра Карађорђевића. Спомен-табле су постављене и на бочним и задњој страни, које су укључене у композицију суперпонираних делова зидних површина. Загасито црвена камена оплата наглашава монументални и свечани карактер споменика.

Са више амбиција приступило се реализовању меморијала у Марсељу (1938), месту краљеве погибије (Сл.493).⁴⁰⁴ Подигнут је у част жртава марсељског атентата краља Александра и Луја Бартуа, по пројекту ауторског тима, арх. Гастона Кастела и Пола Монијеа, и вајара Антоана Сарториа, Луја Ботинелија, Шају Анрија и Ели Жан Везиана. Монументални марсејски меморијал био је подигнут у парку пред префектуром у Марсеју, данас укључен у урбани амбијент. Спомен-обележје обилује алегоријским симболима. Из интервјуа који је током посете француске делегације Одбора за подизање споменика у Марсеју Београду, арх. Пола Монијеа, споменик симболизује „... братство и љубав две нације. Два велика стуба представљаће две братске нације. Леви стуб симболизује Југославију, а десни Француску...“, испод су „... фигуре: Мира, Правде, Права, Слободе и Рада, у сенци симболичног штита кога су исковали и кога чувају две пријатељске нације“.⁴⁰⁵ Ове четири фигуре у рукама имају „... ликове у рељефу великог

⁴⁰² „Свечано постављање камена темељца споменику“, 4.

⁴⁰³ „Споменик блаженопочившем краљу Александру I у Паризу“, 16.

⁴⁰⁴ „Делегација Одбора за подизање споменика Краљу Александру и Лују Бартуу у Марсељу“, *Политика*, Јануар 14, 1938, 8.

⁴⁰⁵ Ibid.

Сл.493. Споменик краља Александра, Марсељ.

Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/42768629>

Краља Александра и покојног Луја Бартуа“.⁴⁰⁶ Будући да леви стуб симболизује Југославију, његови аутори су посетили Љубљану, Загреб, Београд и Оплењак, како би „... на лицу места сведочили о уметничким вредностима ваше нације...“, те како би на рељефима и барелефима марсејског споменика комплетирали народни живот Југославије и њену историју.⁴⁰⁷

Током посете Југославији, ауторе марсејског меморијала, француску делегацију, у Загребу је примио Иван Мештровић, коме су биле предочене на увид макете и скице споменика. Нарочито јак утисак, Мештровић је оставио на аутора југословенског стуба, Луја Ботинелија,

који је у обраћању новинарима посебно осврнуо на састанак који је имао са великаном југословенске и европске уметности.⁴⁰⁸

Марсејски меморијал је реализован управо онако како је и презентован југословенској јавности, са извесним допунама у алегоријским представама на југославенском стубу. Размена мишљења и сарадња која је постојала између француских и југословенских уметника, свакако је важно сведочаство о живој културној размени која је постојала између две нације, а париски и марсејски меморијал данас су једно од ретких преосталих меморијала првог југословенског краља, који иако су настали у Француској, као дело француских аутора, ипак представљају део српске меморијалне баштине јер чувају успомену на југословенског краља српског порекла, Александра I Карађорђевића.

8.11. Спомен-обележја заслужних грађана у Битољу и Љубићу

Међу меморијалима који подизани у част угледних и заслужних грађана, између 1935 и 1941. истакао се споменик руском конзулу Александру Ростовском, који је убијен

⁴⁰⁶ Ibid.

⁴⁰⁷ Ibid.

⁴⁰⁸ Ibid.

Сл.494. Споменик Александра Аркадијевића Ростковског, Битољ.
Извор илустрације: *Гласник Српске православне патријаршије* 3 и 4 (1937): 84.

у Битољу 1903. (Сл.494). Споменик је саграђен између 1935 и 1936. по пројекту арх. Јана Дубовог.⁴⁰⁹ „Подигнут на месту натопљеном крвљу Александра Аркадијевића - Ростовског, овај историјски споменик дубоко дира срца. Сам положај споменика међу драгим, братским гробовима ... у непосредној близини битољских ратишта ... говори о значају чврстих словенских веза, нераздвојивих у току векова, у прошлости и будућности“, ово спомен-обележје послужило је продубљивању веза између између Срба и Руса у емиграцији.⁴¹⁰ Стога је „... подигнути крст ... символ патње ... Цар Мученик Никола II ... Краљ Мученик Александар I ... руски конзул Александар Аркадијевић

Ростковски и безброј других мученика.... символ су наде, у вечиту, светлу будућност“.⁴¹¹ Спомен обележје је подигнуто као „... импозантан споменик у облику саркофага са великим крстом“, на месту где су Ростковског убили турски жандарми.⁴¹² Модерне форме, хоризонтално развијеног дводелног постоља, симетрично су распоређене око централног волумена великог крста. У подножју крста налазила се спомен-табла. Крст је био постављен на горњу платформу постоља са кружним медаљонима са мотивима крста. Применом светле и тамне камене оплате, меморијал је добио репрезентативан, декоративни аранжман, којим је појачана изражајност његове монументалне силуете.

⁴⁰⁹ „Освећење темеља споменика бившем руском конзулу у Битољу Александру Аркадијевићу Ростковском, мучки убијеном 26 јула 1903 године, извршено је у Битољу 17. новембра“, *Политика*, Новембар 21, 1935, 8; „Његова Светост Патријарх Г. Варнава осветио је споменик бив. руском конзулу Ростковском у Битољу“, *Гласник Српске православне патријаршије* 30 и 31 (1936): 698-699; „Захвални Битољци - Ростковском, руском конзулу“, *Гласник Српске православне патријаршије* 3 и 4 (1937): 83-90; Зоран Маневић, *Градитељи I* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1986), 19; Дијана П. Милашиновић-Марић, *Архитекта Јан Дубови* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2001), 80.

⁴¹⁰ „Захвални Битољци - Ростковском“, 86.

⁴¹¹ Ibid.

⁴¹² Крст је био висок чак петнаест метара. На споменику је била постављена спомен-табла са следећим епитафом: Свом заштитнику из времена тешког робовања, палом од злочиначке руке, императорском руском конзулу Александру Аркадијевићу Ростковском подижу овај споменик захвални Битољци. В.: „Захвални Битољци - Ростковском“, 86.

Сл.495. Споменик Танаска Рајића, Љубић.

Монументално спомен-обележје подигнуто је у спомен Карађорђевог устанику Танаску Рајићу у Љубићу код Чачка (1940), по пројекту арх. Сенише Савића (Сл.495).⁴¹³

Споменик је грађен у склопу обележавања сто двадесет и пет година битке на Љубићу, као „... дуг захвалности српског народа чувеном јунаку из другог устанка“.⁴¹⁴

Акцију за подизање споменика покренуло је Соколско друштво из Чачка, оснивањем Одбора у који су ушли представници свих националних, културних, просветних и других удружења. За подизање споменика интересовање

је показало и Министарство војске и морнарице, као и артиљеријски пук у Чачку који је носио име „... овог националног јунака“.⁴¹⁵

Као што је пројектом било и предвиђено, овај монументални споменик висине дванаест метара, састоји се од крипте, постамента и стуба. Крипта је имала функцију Рајићеве гробнице, на којој се налазио епитаф следећег садржаја: „Легендарном јунаку Танаску Рајићу у славу соколске Петрове петољетке. - Захвално потомство“.⁴¹⁶

Пројектом је било предвиђено да се на масивном постаменту висине од два метра налази и скулптура Танаска Рајића покрај топа, и велики гранитни стуб у виду крста висине од десет метара. Међутим, да ли је фигура била постављена није познато, а монолитни стуб је обликован сучељавањем двеју вертикалних површи, шире прочелне и уже бочне, којим је извајано крстообразно тело масивног обелиска. Наглашена рустика подножја са криптом, и масивност гранитног споменика, истиче монументалне црте љубићког меморијала.

⁴¹³ „У Чачку ће бити подигнут споменик Танаску Рајићу“, *Политика*, Октобар 9, 1940, 10; „За довршење споменика Танаску Рајићу на Љубићу“, *Политика*, Октобар 13, 1940, 12.

⁴¹⁴ „За довршење споменика Танаску Рајићу“, 12.

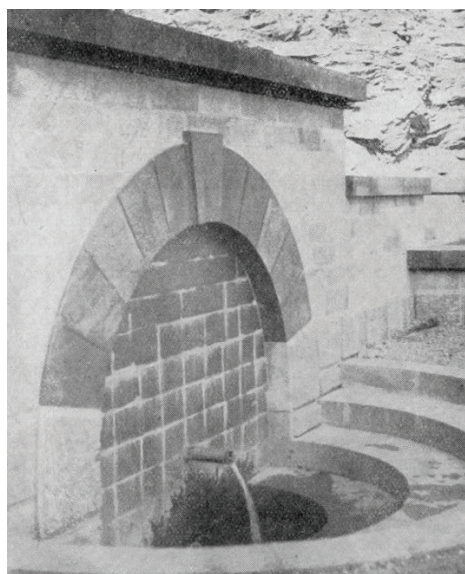
⁴¹⁵ „У Чачку ће бити подигнут споменик“, 10.

⁴¹⁶ Ibid.

8.12. Спомен-чесме у српској меморијалној архитектури

Нарочито распрострањену групу меморијалних објеката између 1935 и 1941. чиниле су спомен-чесме, будући да је њихово подизање имало и своју практичну примену. Подизане су у циљу решавања водоснабдевања. Највише су грађене на иницијативу соколских покрета, локалних заједница и удружења. Посвећиване су највише краљу Александру Карађорђевићу, војницима палим у Ослободилачким ратовима, а у мањој мери и заслужним грађанима.

Међу спомен-чесмама краља Александра издвојене су се оне које су подигнуте у Београду, на Пашином Брду и Дедињу. Хронолошки прва, започета је спомен-чесма на Пашином Брду, недого након краљеве погибије 1935.⁴¹⁷ Чесму је подигло Удружење за унапређење овог насеља. Пројекат ове чесме извођачи су бесплатно добили од Централног хигијенског завода. Спомен-чесма се налази на углу улица Браће Илића и Бакићеве, на имању које је уступила Перка Банковић. Вертикала чесме наглашена је високим четвртастим обелиском, на који се надовезују још две кубичне каскаде,

Сл.496. Спомен-чесма краља Александра, Дедиње.

једне вертикалне и друге хоризонталне. Смела композиција овог објекта открива савремен приступ и слободно схватање модернистичке форме. У академском маниру пројектована је спомен-чесма краља Александра на Дедињу (1936) (Сл.496).⁴¹⁸ Чесму је подигло Друштво за унапређење Дедиња и околине, на месту некадашњег каменолома, у близини дворског комплекса. У изградњи чесме је коришћен црвени гранит, оникс и јабланички гранит, који је добијен од владарске династије. Чесма има наглашену подужност волумена,

⁴¹⁷ „На источном делу Пашиног брда подиже се спомен чесма“, *Политика*, Јул 9, 1935, 7; Слава удружења за унапређење Пашиног брда. Удружење спрема подизање Спомен-чесме блаженопочившом краљу Александру“, *Политика*, Август 29, 1935, 9; „Сутра се освећује капела на Пашином брду“, *Политика*, Децембар 7, 1935, 5.

⁴¹⁸ „Спомен-чесма краља Александра Ујединитеља на Дедињу“, *Политика*, Мај 4, 1936, 20; „Спомен-чесма краљу Ујединитељу освећена је јуче на Дедињу“, *Политика*, Јул 6, 1936, 9.

Сл.497. Спомен-чесма краља Александра, Котража.
Извор илустрације: <http://www.kotraza.rs/Razno/Galerije/Cesma.jpg>

развијену симетричном распоредном маса. Средишњи део наглашен је лучним мотивом и полукружним степеништем које спушта ка чесми. Са бочних страна су надовезане ниже зидне партије и мале степенишне етаже.

У краљеву част, подигнуте су и многе друге спомен-чесме, од којих су се ретке

очуване до данашњих дан. Међу њима је потребно издвојити спомен-чесме у Котражи код Стругара (1936) (Сл.497).⁴¹⁹ Необично компонована чесма је сачињена од пет сегмената који су степеновано повучени према средишњем каменом панелу са чесмом и спомен-таблом. Бочно су развијена вертикална и оборена хоризонтална крила. Тешка камена структура од ломљеног гранита, даје чесми монолитан геометријски волумен. Спомен-чесмом краља Александра која подигнута у Двору на Уни (1937), развијена је специфична сценографска поставка, која говори о меморијалу у чију су репрезентацију били равномерно укључени како архитектонски наративи, тако и наменски обликован природни амбијент, „... шеталиште, са дрворедом, поред чесме и дуж пута“.⁴²⁰ Чесма је подигнута иницијативом грађана Двора на Уни, и налазила се на путу између Двора и Босанског Новог. У градитељском склопу ове спомен-чесме доминира раслојена структура са истакнутим предњим делом са две луле за воду и коритима, у чијем су позађу пласирани парапети и касете, у средини повезане дубоким луком. На врху чесме, поновљен је мотив са бочним парапетима и лучном везом, са наглашеним бордурама које целини дају елементе ликовности.

Запажено остварење, била је и спомен-чесма у селу Сопоту код Пирота (1938).⁴²¹ Чесма је подигнута на траси пруге Ниш-Пирот. Саградио ју је пододбор Црвеног крста

⁴¹⁹ Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 138.

⁴²⁰ Ibid., 219.

⁴²¹ „Освећење спомен чесме Блаженопочившем Краљу Ујединитељу у Сопоту код Пирота“, *Правда*, Јул 15, 1938, 12; Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 120.

из села Сопота, иницијативом локалног учитеља Милана Степовића и свештеника Светислава Костића. Чесма је освећена свечано, у присуству изасланика власти и корпорација. Чесма је имала спомен-плочу са епитафом „Блаженопочившем краљу Александру Првом Црвени крст у Сопоту“.⁴²² Чесма представља масивни кубични блок са профилисаним лучним завршецима и увијеним украсним тракама, елементима којима је евоцирана национална градитељска традиција.

Још једна запажена спомен-чесма краља Александра, позната на основу пројекта, али не и изведбе, налазила се у Доњој Соколовици код Књажевца (1940).⁴²³ Спомен-чесма у Доњој Соколовици код Књажевца подигнута је у преовлађујућем српско-византијском стилу, са државном амблематиком, која је испољена у решењу скулптуре орла на врху чесме. Симетрична композиција чесме има лучни сегментни завршетак, који је ослоњен на два стубића са бочних страна. Стубови имају декорисане капителе. У композиционом погледу, развијена је динамична целина, са дугим хоризонталним фронтом и вертикалним телом чесме. Осим преовлађујућег академизма и модернизма, у архитектури владарских меморијала, спорадично се јављао и национални стил.

На основу изложених примера, чини се да су спомен-чесме краља Александра као најбројнија група ових меморијала представљале конзистентну целину, у оквиру које су испољени различити стилски погледи, градитељске формулације, и јединствена меморијална мисао.

Осим краљу Александру, спомен-чесме су подизане и другим члановима краљевског дома. Краљу Петру I Карађорђевићу била је посвећена спомен-чесма у Бањи Ковиљачи (1936-1937). У част престолонаследника Петра II Карађорђевића подигнута је спомен-чесма у селу Прибинићу код Теслића (1937). Чесма је оивичена укошеним бедемима и завршена зигуратном пирамидалном структуром. У част краљице Марије била је подигнута спомен-чесма у Рајчанима код Кочана (1937), док је кнезу Павлу била крајем међуратног периода била је подигнута спомен-чесма у Страцину код Кратова (1939).⁴²⁴

⁴²² Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 120.

⁴²³ „У Доњој Соколовици код Књажевца сељаци подижу чесму у спомен блаженопочившем краљу Александру I“, *Политика*, Септембар 15, 1940, 17.

⁴²⁴ АЈ, 74-221-316; „Врело Краља Петра II саградили сеоски соколи“, *Политика*, Децембар 30, 1937, 11;

Сл.498. Спомен-чесма престолонаследника краља Петра II Карађорђевића, Врњачка Бања. Аутор фотографије: Бранко Стефановић.

Сл.499. Спомен-чесма краља Александра и палих Левчанина у ратовима 1912-1918. Извор илустрације: Фотодокументација епархије Шумадијске.

Престолонаследнику Краљу Петру II Карађорђевићу, била је подигнута спомен-чесма у Врњачкој Бањи (1939-1940). Чесма је подигнута у част првог доласка краља Петра II у Врњачку бању, где је логоровао на тзв. Александровом брду (Сл.498).⁴²⁵ Чесма је грађена као репрезентативан објекат, у виду заобљеног стуба. Сачињена је од необично обликованог постоља са коритом и лулом, заобљених углова, на које је надовезано тело витког стуба. На слободној страни постављена је спомен-табла. Заобљавањем ивица, силуета стуба има обресе форме обелиска, са полуобличастом капом. Псеудоконзолни мотиви пласирани су на врху стуба, па целина оставља утисак моденизоване академске композиционе поставке. Чесма је била девастирана у реваншивистичким рушењима династичких споменика, 1946, а обновљена је 2005. године.

Краљу Александру и палим Левчанима у ратовима од 1912 до 1918. посвећена је спомен-чесма у порти манастира Каленића (1939) (Сл.499).⁴²⁶ Ова спомен-чесма представља градитељско решење настало по узору на архитектуру манастирске цркве. На четири монолитна стуба са аплицираним украсним опекама ослоњена је лучна конструкција са раскошним пластичним украсом. У темену сваког лукова смештене су розете и опонашан

„Освећење спомен-чесме извршено је у селу Страцину, у срезу Кратовачком“, *Политика*, Април 15, 1939, 11; Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 109.

⁴²⁵ АЈ, 74-117-600.

⁴²⁶ Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, 133.

мотив шафовског поља. Чесма је покривена плитким полигоналним кубетом. У средини је смештена табла са лулом за воду и спомен-таблом.

Палим војницима у ратовима 1912-1918. била је посвећена и спомен-чесма у Бајиној Башти (1939), која је саграђена по пројекту арх. Владимира Гновицког.⁴²⁷ Чесма је подигнута на главном градском тргу. Постављена на гранитно постолје, обликована попут пирамиде од белог мермера и пешчара, ова грађевина била је снажан маркер урбаног језгра Бајине Баште.

Спомен-чесме су подизане и у част заслужних грађана. Приватном иницијативом тадашњег председника владе Милана Стојадиновића, подигнута је спомен-чесма у селу Стопањи (1936).⁴²⁸ „За успомену на свог доброг оца Михајла Л. Стојадиновића, касационог судије у пензији, и извршујући његову жељу, подиже ову чесму његов захвални син Милан“, како је било забележено у епитафу са спомен-табле овог меморијала.⁴²⁹ Архитектонска силуета ове грађевине открива академски манир, који је заснован на поштовању начела симетрије и примени блоковске структуре. Средишњи део је наглашен пирамидалним издвајањем средишњег фронта чесме, док су са страна развијена масивна бочна крила.⁴³⁰

Међу различитим спомен-чесмама које су између 1935 и 1941. године, биле подигнуте широм земље, потребно је издвојити и спомен-чесме верских поглавара. У склопу обележавања седам стотина година од смрти првог српског архиепископа, св. Саве, у дворишту битолске богословије саграђена је спомен-чесма у његову част (1936).⁴³¹ Асиметрична композиција ове чесме, са крстом на споју леве и десне стране споменика,

⁴²⁷ „Грађани Бајине Баште подижу спомен чесму“, *Политика*, Јул 23, 1939, 17.

⁴²⁸ „У селу Стопањи освећена је чесма коју је подигао претседник владе г. др. Стојадиновић“, *Политика*, Септембар 21, 1936, 4.

⁴²⁹ Ibid.

⁴³⁰ Спомен-чесме посвећене су и генералу Вукоману Арачићу у селу Јанићићима код Чачка (1937), док је војводи Вуку била посвећена спомен-чесма у Жегрњану код Куманова (1937), а капетану Карановићу у Ореовици код Пирота (1937). В.: „Спомен чесма у спомен покојног генерала Вукомана Арачића“, *Политика*, Новембар 8, 1937, 15; „Иницијативом учитеља г. Радивоја М. Церковића образован је акциони одбор за подизање спомен-чесме у селу Ореовици, код Пирота“, *Политика*, Новембар 30, 1937, 13; Рајчевић, *Заташено и затрето*, књ.2, 96.

⁴³¹ „У дворишту битолске богословије њ. св. Патријарх осветио је чесму подигнуту у спомен 700-годишњице од смрти св. Саве. Сем тога је освећена и нова звонара“, *Политика*, Новембар 9, 1936, 11.

различно висински нивелисана, показује да СПЦ-а у црквеним пројектима профаних намена мање инсистирала на националном програму, него што је био случај код пројектовања цркава, које су традиционално биле везане за медијевално црквено градитељство. Тако је у Битољу остварена спомен-чесма модерне силуете, док је национални програм развијен применом пластичног украса и фасадном рустиком. Чврсте линије кубичног тела чесме, биле су у контрасту са лучним оквиром којим је наглашен део са лулом за воду и коритом. Чесма је замишљена и реализована као репрезентативна грађевина у амбијенталној целини битолске богословије. У склопу прославе подигнута је и спомен-звонара, традиционалнијег изгледа, са рустичном фасадним платном, лучним улазима и мотивима грчког крста. Освећење спомен-чесме и звонаре био је својеврстан национални догађај, који је предводио патријарх

Сл.500. Спомен-чесма св. Саве, Студеница.
Извор илустрације: <http://www.panoramio.com/photo/98963862>

Варнава са епископом Николајем, догађај коме је присуствовало више од десет хиљада људи.⁴³²

Првом српском архиепископу посвећена је и спомен-чесма код манастира Студенице (Сл.500). Чесма је подигнута 1938. залагањем управника Дома народног здравља у Новом Пазару Михаила Јермакова, у сарадњи са Централним хигијенским заводом у Београду, мештана и братства манастира Студенице.⁴³³

У решењу ове чесме примењено је необично решење. Квадратна структура чесме, решена је евоцирањем познатог мотива трифоре са бочних зидова Богородичине цркве у Студеници.

⁴³² „Освећење спомен-чесме Св. Саве у Битољу“, *Гласник Српске православне патријаршије* 3 и 4 (1937): 90-92.

⁴³³ „Поред нове модерне чесме, око манастира Студенице засађено је овог пролећа много племенитих воћака, а ових дана почела је оправка туристичког пута од Ушћа до манастира“, *Политика*, Август 11, 1938, 11.

Симетрична композиција развијена је око централно постављене луле за воду, изнад које се пружа лучни сегмент, унутар кога је пласиран мотив псеудо-трифоре. Чесма је завршена наглашавањем бочних монолитних стубића и развијањем плошног платна са равним венцем. Грађена од белог пешчара, блоковске структуре, ова чесма се својом формом надовезала на традиционално наслеђе студеничког манастирског комплекса.

8.13. Меморијали патријарха Варнаве

Након смрти патријарха Варнаве, СПЦ-а почиње интензивно радити на изградњи култа његове личности. Након проглашења патријарха за мученика, започела је изградња култа његове личности. Узор је пронађен у многобројним примерима који су сведочили о грађењу култа личности краља Александра. Осим му је била посвећена раније поменута спомен-црква у Мозгову, патријарху Варнави су посвећене и спомен-чесме у Жичи и спомен-капела у Вареву код Рашке.

У порти манастира Жиче (1938), у свечаној атмосфери, обављено је освећење спомен-чесме патријарха Варнаве.⁴³⁴ Ова спомен-чесма освећена је заједно са новом црквом св. Саве у Жичи. Чесма је имала чврсте кубичне волумене, наглашену вертикалу, и била је завршена високим крстом. Бела силуета, спомен-табла са ликом патријарха Варнаве и парапетна поља, давали је меморијалу свечан и репрезентативан карактер, какав је и очекиван од меморијала који су били укључени у изградњу култа патријарха Варнаве. Како су по канонском праву СПЦ-е, храмови могли бити посвећивани само свецима и мученицима, одлука да се патријарх Варнава прогласи мучеником обезбедила је неопходни легитимитет, на основу кога је до почетка Другог светског рата, култ његове личности грађен је реализацијом меморијалних објеката. Међу њима се издвојила и спомен-капела у селу Вареву код Рашке (1938).⁴³⁵ Капела је подигнута на темељима старије цркве, средствима мештана, по пројекту који је израдио инж. Форнаковски. Капела је реализована као једнобродна грађевина са звоником над

⁴³⁴ „Јуче је у манастиру Жичи пред великим бројем верних освећен споменик Патријарху Варнави“, *Политика*, Август 15, 1938, 7.

⁴³⁵ „Спомен-капела Варнава“, *Политика*, Фебруар 13, 1938, 13.

припратом, са раскошним програмом пластичне декорације у националном стилу.⁴³⁶

У Босанском Прњавору, патријарху је био посвећен просветни дом са црквом (1937-1938).⁴³⁷ Ова необична грађевина, спој је профане и црквене грађевине. Подужно тело ове грађевине са једне стране завршено је забатним кровом, док је са супротне стране изведена полигонална купола. На бочним странама, наглашени су бочни забатни прамци изведени из кровне конструкције, док су у приземљу и на спрату отворени низови великих лучних прозора.⁴³⁸

⁴³⁶ Сећање на патријарха чувале су и цркве на Бумбаревом Брду код Кнића (1938) и у Грузи код Крагујевца (1939). В.: „На дан Тирила и Методија 24 маја, обавиће се на Бумбаревом Брду код Кнића, освећење темеља цркве која се подиже у спомен блаженопочившег патријарха Варнаве“, *Политика*, Мај 24, 1938, 11; „Сељаци Бумбаревог Брда подигли спомен-цркву патријарху Варнави“, *Политика*, Мај 26, 1938, 13; „Јуче је у Грузи освећена спомен-црква патријарха Варнаве“, *Политика*, Септембар 19, 1939, 8.

⁴³⁷ „У спомен патријарха Варнаве“, *Политика*, Новембар 24, 1937, 11; „Црквено просветни дом у спомен патријарха Варнаве“, *Политика*, Фебруар 11, 1938, 11.

⁴³⁸ У патријархову част подигнута је и спомен-школа у селу Чешљевој бари код Великог Градишта, која је уједно била посвећена и краљу Александру. В.: „14.000 динара за недељу дана прикупио је фонд за подизање спомен-школе Блаженопочившем Краљу Александру и Патријарху Варнави у селу Чешљевој Бари, код Великог Градишта“, *Политика*, Август 11, 1938, 11.

V ЗАКЉУЧАК

У контексту теме овог рада, истражена је српска архитектура између 1935 и 1941. године. Настојао се дати свеобухватан поглед на српско градитељство настало у овом раздобљу. Посматрањем архитектонског стваралаштва у светлу друштвених прилика, регионалне распрострањености, културних домета, и тумачење карактеристичних стилова, имало је за циљ да ово градитељство прикаже на критички начин.

Мада је од почетка двадесетог века била подложна утицају друштвено-политичких чинилаца, крупне промене које је 1935. донела на плану државног уређења, нису се битније одразиле на карактер српске архитектуре. У овом кратком периоду одвијала се убрзана културна, индустријска и технолошка модернизација српског друштва. Међутим, ови процеси нису били равномерно заступљени у свим српским крајевима и нису подједнако били доступни свим друштвеним слојевима. Најдоступнији су били у већим градским срединама, а најмање у сеоским. Но упркос томе, резултати су били далеко видљивији по селима, пошто су се она често по први пут сусретала са тековинама савременог друштва, те су одатле и домети модернизације били шири. Процес модернизације, одвијао се посредством различитих друштвених активности, међу којима је истакнуто место припадало архитектури.

Српска архитектура 1935-1941. размотрена је на примеру њена три главна тока – профаном, сакралном и меморијалном. Ови токови били су вођени различитим градитељским циљевима. Сходно томе, приступљено је истраживању чинилаца који су утицали на формулисање архитектонских токова у позном периоду међуратног доба. Анализиран је утицај заступљених културних, просветних и социјалних фактора на формирање одређених градитељских програма. На овим основама, српска архитектура 1935-1941. изградила је особен идентитет. Томе су допринеле културне везе са важним центрима европске архитектуре (Паризом, Берлином и Прагом), образовање и менталитет српских градитеља и наручилаца.

Дивергентни смерови у српској архитектури овог времена, у великој су мери одредили њен карактер. Стога су термином „токови“ означене различите појаве и доктрине

унутар корпуса српске архитектуре 1935-1941. Како су „токови“ упућени на „српску архитектуру“, потребно је осврнути се на значење овог термина у контексту теме истраживања. Под српском архитектуром, подразумевана је архитектура са територија Бановина Краљевине Југославије које су делом или у целини припадале данашњој Србији, или деловима других држава и територија које су већински насељавали Срби. Принцип провенцијалне целовитости српске архитектуре, био је посебно важан, пошто се ова архитектура развијала у јединственом политичком и националном простору, на коме је изграђен систем њених особених значења.

Форме и мотиви који су се јавили у оквиру преовлађујућих стилова, дефинисали су визуелни карактер и програмске смернице српске архитектуре између 1935 и 1941. Стилска разноврсност, дала је уметнички контекст и шире културно одређење српској архитектури овог доба. Уз стилске, значајна је била и важност функционалних аспеката, који су били у вези са усвајањем нових животних стандарда, који су пратили изградњу српског грађанског друштва. Спајањем функционалног и естетског, формиран је оквир јаким контраста, велика градитељска активност, која је обимом надмашила све претходне периоде међуратног доба. И квалитативни донети српске архитектуре 1935-1941. били су на високом нивоу, изражени делима епохалног карактера.

Стилски плурализам и идеолошка шареноликост, истакли су монументализам као једно од главних градитељских карактеристика српске архитектуре овог доба. Реализовани фонд монументалних објеката, показују да монументализам није имао уједначену морфолошку и естетску основу, да су га делиле дубоке разлике, али и да се у светлу ових различитости ипак издвојен као јединствена појава у своме времену.

Доминантно стилско обележје српске архитектуре овог доба био је модернизам. Од средине треће, до средине четврте деценије, модернизам је у српској архитектури прихваћен као градитељски стандард, који је рефлектовао стање у друштву и струци. Економичност и савременост модернизма, биле су његове главне предности. Своју улогу имало је доминантно опредељење српских градитеља који су у модернистичкој естетици видели прилику да реформишу устаљена схватања архитектуре, њене функције и друштвене улоге, да је прилагоде укусу и потребама свога времена.

Овим изазовима, на прави начин је одговорио арх. Драгиша Брашован, реализацијом монументалних здања Команде ратног ваздухопловства у Земуну (1935), Државне штампарије у Београду (1935-1940) и Дунавске бановине у Новом Саду (1936-1939). Такође, у овом погледу је потребно издвојити и зграду Дечје Клинике у Тиршовој улици у Београду (1936-1940), дело арх. Милана Злоковића, врхунско остварење српског модернизма. Ова дела сведоче о томе да је модернизам, своја главна остварења дао тек након формалног гашења Групе архитектура модерног правца 1934., након чега је до 1941. развио своје највише домете. У овом добу, посредством модернизма, завршен је процес схватања улоге архитектуре у српској средини, њене естетике, функције, традиционалности и друштвености.

Због исувише широке заступљености, високе продукције и незаобилазних економских фактора, модернизам се у српској архитектури 1935-1941. није развио у складу са својим програмским начелима, већ непосредније, у зависности од друштвених околности, наручилаца и пројектаната. То је био један од главних разлога због којих је модернизам задржао примат у српској архитектури назначеног периода.

Тако је модернистичко искуство трајно изменило схватање концепта архитектуре. Оно је било део колективне друштвене свести, које се хронолошки поклапало са систематским напорима који су улагани у модернизацију друштвеног живота. То је био суштински извор виталности модернистичке архитектуре, која се у светлу модернизације друштвене структуре, културног живота и навика народа наметнула као интегрални и неодвојиви део овог историјског процеса.

Како је модернизам постао уобичајен образац многих типова профаних грађевина, то је сасвим очекивано имало и своје негативне рефлексије, које су се огледале у постепеном утопању у безлични манир типолошких решења. Ове грађевине биле су једнако заступљене у урбаним и руралним пределима, у којима су биле саставни део укупног јавног живота, показатељ културног прогреса, здравствених и хигијенских норми, као огледало грађанске културе. Ту се види вишезначност модернистичке мисли, која је показивала посвећеност и истрајност у модернистичком начину пројектовања.

Модернизам је такође био витални део стамбене културе, која је упоредо са модернизацијом друштва, усвајена као стандард, којим су сублимиране класне, социјалне и културне различитости српског друштва у другој половини четврте деценије прошлог века.

Упоредо са модернизмом, у овом периоду се све више будило интересовање за историјске стилове. Иако нису били заступљени попут модернизма, ови стилови су ипак имали своје место у српској архитектури овог доба. Историјски стилови су у српској архитектури 1935-1941. оживели у естетици спољашњег изгледа, док су у функционалном и техничком смислу задржане модернистички стандарди, који су били део важећих грађевинских прописа и културе живљења.

Најача спону између модерности и историчности, била је естетика еспресионистичке архитектуре. Она се углавном манифестовала у градској архитектури, јер је била прилагодљива савременом модернистичком језику, новим техникама градње, конструкцијама и грађевинским материјалима. У том погледу, експресионистичка архитектура, имала је јак израз, пренаглашених црта и меких волумена, по чему представља специфичну, малобројну групу објеката, који су били карактеристични за период између 1935 и 1941., расплнутих између историчности и модерности.

Главни синоним за историјске стилове у овом периоду био је академизам. Томе је допринело вишедеценијско присуство академизма у српској архитектури, и подршка коју је у том периоду имао у највишим државним и културним круговима. То је учврстило позиције академизма у свести српских градитеља и наручилаца, што је овом стилу обезбедило историјски опстанак. Академизам је био успешно прилагођен савременим тековинама архитектуре, па је између 1935-1941., после модернизма био најзаступљенија градитељска естетика. Интерпретиран је на савремен начин, применом нових конструкција и материјала. Према томе, академизам није интерпретиран у његовој историјској форми, већ је узет као историјски модел, и прилагођен савременом карактеру српске архитектуре 1935-1941.

Упоредо са академизмом, у српској архитектури овог периода распрострањена је била и класицистичка архитектура. По својим формалним одликама и историјском кон-

тексту, неокласицизам је био близак стилу академизма. Међутим, у другој половини четврте деценије то више није био искључив случај, будући да је деценија модерничког искуства отворила нове градитељске перспективе. Стога се у овом периоду неокласицистичка естетика везала с једне стране за академизам, а с друге за модернизам. У српској архитектури 1935-1941. неокласицизам је углавном примењиван у монументалном контексту тоталитарног типа. Најинтензивнија, ова естетика, била је пред почетак Другог светског рата, када су политичке везе са Немачком биле на историјском врхунцу. Међутим, није било ни услова, ни времена, да се тоталитарни градитељски програм прилагоди контексту домаћих прилика.

Током читавог међуратног доба, српски градитељи су традиционално били наклоњени националном стилу. Као и друге историјске стилове, појава модернизма потиснула је и национални стил. Међутим, посебност националног стила у српској архитектури била је у томе што је његова естетска и идејна компонента имала чврсто упориште у националној свести, и што је за покровитеља имала СПЦ-у. То је створило услове да се национални стил успешно прилагоди савременом друштвеном контексту. Иако је у позном међуратном добу превасходно био стил црквених и меморијалних грађевина, у извесним случајевима примењиван је и профаном градитељству. То се пре свега односи на архитектуру соколских домова и железничких станица.

Традиционално најзаступљенији, национални стил је био у сакралној архитектури. СПЦ-а баштинила је градитељску традицију средњовековне Србије, која се очувала у црквеној архитектури. Будући да је са ослобођењем, СПЦ-а изашла из окова вишевековног ропства и повратила установу Патријаршије, уследила је обнова црквеног живота коју је пратила масовна изградња православних храмова. Узор је пронађен у средњовековном градитељском наслеђу, чији су карактеристични облици и мотиви интерпретирани на савремен начин. Тако је добијена нова форма српске цркве, која је била чврсто везана за своје медијевалне корене, а која је уједно била и довољно оригинална и препознатљива у своме времену. Између два светска рата, естетика српске цркве није се видније мењала. Облици и мотиви који су се усталили почетком двадесетих година прошлог века, задржани су се све до Другог светског рата. Нарочито попу-

ларан, био је неоморавски и српско-византијски правац, који су примењивали реномирани градитељи цркава попут Момира Коруновића, Василија Андросова, Александра Дерока, Ивана Рика, Григорија Самојлова и других.

Осим што се старала о верском животу и националном наслеђу, СПЦ-а такође је утицала на настајање меморијалног наслеђа. У читавом међуратном раздобљу, укључујући и период 1935-1941. подизани су меморијали различитих типова и врста, као свејеврсни баштеници сећања, којима је чувана успомена на ратне подвиге и страдања, на краљеве Петра и Александра Карађорђевића, српске генерале и војводе, патријарха Варнаву и заслужне грађане.

За разлику од црквене, меморијална архитектура није била у толикој мери заглавана у прошлост. Било да је испољена у академском, романтичарском, националном или модернистичком формату, ова архитектура развијена је у веома компактну градитељску целину. У академској строгости тражена је формула за испољавање достојанствене и светле идеје меморијалности. Романтичарски надахнути меморијали у први план су истицали национални пијетет прожет емотивним моментима, док је у модернистичким волуменима тежила ублажити национал-патриотску реторику, која је била садржана у сваком меморијалу, проналажењем нових форми меморијалног израза. Велики замах које је меморијално градитељство имало између два светска рата манифестовало се у виду различитих типова и намена грађевина и споменичких целина.

Меморијали су највише подизани су у знак сећања на ратна страдања. Подизање ових објеката имало је подршку власти, али никада није било део систематског државног програма. Потребу да се одужи својим прецима осећао је народ, а препознала и подржала Држава и СПЦ-а. С друге стране, власти су меморијално наслеђе користили и за наметање својих политичких и идеолошких уверења. Пре свега, монархија се настојала учврстити и промовисати изградњом култа личности краља-мученика и ујединитеља, који је био везан за трагично страдао краља Александра Карађорђевића. Меморијално наслеђе српског народа између два светска рата, је уз градитељство СПЦ-е било је један од стожера националне свести, која је била противтежа утопијским унитаристичким идеологијама југословенства.

Посматрањем српске архитектуре као регионалне и националне појаве, иницира се валоризација њених уметничко-естетским вредности, културне и друштвене улоге, духовних домета, идејне утемељености, идеологије и симболике, у светлу нових градитељских стандарда. Између 1935 и 1941. године у српској архитектури изграђен је систем вредности који је био прихваћен у историјским и друштвеним процесима, прилагођен животном стандарду и националним очекивањима, али не и потпуно усаглашен. Упркос систематичним настојањима да се архитектонско стваралаштво усагласи са контекстом овог времена, није био превазиђен јаз који се спонтано јавио између пројектованог стања архитектуре, социјалног стања, економске развојености и културне развијености српске средине. Усвајањем савремених техника изградње настојао се превазићи овај дисбаланс, а архитектура уклопити у друштвене промене заступљене између 1935 и 1941. године. Мада скромни, резултати који су у том погледу били постигнути, показали су еманципаторски потенцијал средине. Стога се значај српске архитектуре у завршној фази међуратног доба, огледа управо у њеним контрастима и неусаглашеностима који су водили њеном кориговању и континуираном осавремењењу. Било да се посматра са стилског, технолошког, идеолошког или социјалног аспекта, ова архитектура била је право мерило друштвеног развоја српског народа у позном раздобљу међуратне Краљевине Југославије.

VI ЛИТЕРАТУРА

Aleksić, Vesna. „Sprega države i akcionarskih banaka u Srbiji do Drugog svetskog rata - primer Izvozne banke AD (II deo)“. *Bankarstvo* 11-12 (2011): 112-129.

Арсењев, Алексеј. „Биографски именик руских емиграната“. У *Руска емиграција у српској култури XX века*: зборник радова 2, прир. Миодраг Сибиновић, Марија Межински и Алексеј Арсењев, 225-326. Београд : Филолошки факултет у Београду, 1994.

Atanacković, Petar. „Ljudi. Događaji. Arhitektura 1870-2009.“. У *Ideologije i ideali: prilozi istraživanju arhitekture 20. veka u Vojvodini*, ur. Ljubica Milović, 76-105. Novi Sad: Muzej Savremene umetnosti Vojvodine, 2010.

Бабац, Душан М., Тијана Борић, Биљана Црвенковић, Јелена Тодоровић и Ана Радовановић. *Дворски комплекс на Дедињу*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.

Бабић, Гордана, Војислав Кораћ и Сима Ћирковић. *Студеница*. Београд: Југословенска ревија, 1986.

Бабић, Гордана. *Краљева црква у Студеници*. Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1987.

Банковић, Весна. „Нова зграда министарства грађевина Краљевине Југославије“. *Наслеђе* VI (2005): 163-174.

Banović, Aleksandra. *Beograd 1930-2009*. Beograd: Alboinženjering, 2009.

Belić, Milija. *Meta art. Plastički ritam. Prolegomena za jednu metaumetnost*. Beograd: Studentski kulturni centar, 1997.

Blagojević, Ljiljana. *Moderna kuća u Beogradu (1920-1941)*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2000.

Blagojević, Ljiljana. *Modernism in Serbia. The elusive margins of Belgrade architecture 1919-1941*. Cambridge: Mass, 2003.

Благојевић, Љиљана. *Нови Београд: Оспорени модернизам*. Београд : Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, 2007.

Blagojević, Ljiljana. „Moderna arhitektura Beograda u osvit Drugog svetskog rata: Sajam, stadion, logor“. У *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*. Том II, *Realizmi i modernizmi oko hladnog rata*, ur. Miško Šuvaković, 99-114. Beograd: Orion art, Katedra za muzikologiju Fakulteta muzičke umetnosti 2012.

Богдановић, Димитрије. „Православна духовност у искушењима нашег доба“. *Гради-*

на 10-11 (1991): 33-43.

Bogunović, Slobodan Giša. *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*. Knj. 2, *Arhitektura, arhitekti, pojmovi*. Beograd: Beogradska knjiga, 2005.

Борић, Тијана. *Теразије. Урбанистички и архитектонски развој*. Београд: Златоусти, 2004.

Боровњак, Ђурђија. *Архитектура и урбанизам Горњег Милановца (1853-1941) са освртом на градитељство Чачка, Краљева и Крагујевца*. Чачак-Горњи Милановац: Народни музеј - Чачак, Музеј рудничко-таковског краја, 2007.

Боровњак, Ђурђија. „Градитељска делатност архитекте Јездимира Денића (Крагујевац 1895 – Београд 1970)“. *Годишњак града Београда LIV* (2007): 217-264.

Боровњак, Ђурђија. „Пројекат за зграду финансијских надлештава у Чачку“. *Зборник радова народног музеја XXXVII* (2007): 201-216.

Боровњак, Ђурђија. *Верски објекти у Београду. Пројекти и остварења у документима Историјског архива Београда*. Београд: Историјски архив Београд, 2013.

Brancoff Nikolov, Dimităr. *La Macédoine et sa population chrétienne*. Paris: Plon-Nourrit et cie, 1905.

Брдар, Валентина. *Од Париса до Брашована. Архитектура јавних здања у Новом Саду између два светска рата*. Нови Сад: Спомен-збирка Павла Бељанског, 2003.

Видаковић, Синиша Р. „Архитектура јавних објеката у Бањалуци (1918-1941)“. Магистарска теза, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2005.

Видаковић, Синиша Р. „Архитектура државних јавних објеката у Босни и Херцеговини 1878-1992. године“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2008.

Вујовић, Бранко. *Српске цркве и манастири Београда*. Београд: Музеј Патријаршије, 1995.

Вукотић, Марта. *Архитекта Момчило Белобрк*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996.

Вукотић-Лазар, Марта. „Старо београдско сајмиште. Оснивање и изградња“. *Годишњак града Београда LI* (2004):143-168.

Вуксановић-Мацура, Злата М. „Услови и облици становања сиромашних житеља Београда између два светска рата (1919-1941)“. Магистарска теза, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2010.

Вуксановић-Мацура, Злата. „Социјални станови Београда у првој половини 20. века“.

Наслеђе XII (2011): 65-89.

Гардашевић, Благота. „Изградња и обнова црква и манастира од 1920. до 1941. године“. У *Српска православна црква 1920-1970. Споменица о 50-тогодишњици васпостављања српске Патријаршије*, 37-64. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1971.

Грујић Јанакоска, Маре. *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875-1937)*, Београд: Центар ВАР, 2006.

Грчев, Кокан. *Архитектонските стилови во македонската архитектура од 19 век и периодот меѓу двете светски војни*. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 2003.

Дабижић, Александра. „Модернистичка целина Земуна“. *Наслеђе* VIII (2007): 61-70.

Дамљановић, Тања. „Два храма за две конфесије: трагање за модерно-византијским“. *Наслеђе* VI (2005): 77-84.

Дероко, Александар. „Наставак радова на зидању цркве Светог Саве“. *Годишњак града Београда XXXII* (1985): 193-198.

Dimić, Ljubodrag. „Socijalno-ekonomska osnova jugoslovenskog sela i kultura življenja 1918-1941“. *Vojnoistorijski glasnik* 42, br. 3 (1991): 109-150.

Dimić, Ljubodrag. „Kulturna politika u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (mogućnosti i ograničenja)“. У *Dijalog povjesničara – istoričara II*, прир. Hans-Georg Fleck и Igor Graovac, 307. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000.

Дрљевић, Марија. „Архитектура два значајна јавна здања Чачка с краја четврте деценије XX века – пошта и железничка станица“. *Зборник радова народног музеја XXXV* (2005): 95-108.

Дрљевић, Марија. „О архитектури зграде председништва Првог дунавског паробродског друштва у Београду“. *Архитектура и урбанизам* 20/21 (2007): 127-134.

Дрљевић, Марија. „Архитектура Поште I у Београду“. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37 (2009): 277-296.

Ђурђевић, Марина. „Живот и дело архитекте Милана Злоковића (1898-1965)“. *Годишњак града Београда XXXVIII* (1991): 145-168.

Ђурђевић, Марина. „Палата Игуманов на Теразијама“. *Флогистон* 1 (1995): 87-94.

Ђурђевић, Марина. *Архитекти Петар и Бранко Крстић*. Београд: Републички завод

за заштиту споменика културе, 1996.

Ђурђевић, Марина. „Григорије Самојлов (архитектонски опус)“. *Годишњак града Београда XLIV* (1997): 257-272.

Ђурђевић, Марина. „Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду“. *Годишњак града Београда XLV- XLVI* (1998-1999): 151-171.

Ђурђевић, Марина. „Прилог проучавању живота и дела архитекте Петра Димитријевића Анагностија“. *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII* (2000-2001): 239-251.

Ђурђевић, Марина. „Архитект Василиј (Вилхелм) Фјодорович Баумгартен“. *Годишњак града Београда LI* (2004): 183-191.

Ђурђевић, Марина. „Архитект Андреј Васиљевич Папков“. *Годишњак града Београда LII* (2005): 297-312.

Ђурђевић, Марина. „Дечја клиника две деценије након надградње у контексту најновије иницијативе за враћање објеката у првобитно стање као повод за дијалог“. У *Наслеђе и дијалог*, ур. Светлана Димитријевић Марковић и Нада Живановић, cd-rom. Београд: Завод за заштиту споменика културе, 2011.

Ђурић-Замоло, Дивна. „Јевреји – Градитељи Београда до 1941. године“. *Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja 6* (1992): 216-242.

Игњатовић, Александар. „Политика представљања југословенства - Југословенски павиљон на Светској изложби у Паризу 1937. године“. *Годишњак за друштвену историју XI*, бр.2-3 (2004): 65-83.

Игњатовић, Александар. „Између универзалног и аутентичног: о архитектури Ратничког дома у Београду“. *Годишњак града Београда LII* (2005): 313-332.

Игњатовић, Александар. „Дом Удружења југословенских инжењера и архитеката у Београду“. *Наслеђе 7* (2006): 87-118.

Ignjatović, Aleksandar. „Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: Spomenik Neznanom junaku na Avali, 1934-1938“. У *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, одг. ур. Olga Manojlović Pintar, 229-252. Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.

Ignjatović, Aleksandar. „Vizija identiteta i model kulture: Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918-1941“. У *Kultura sjećanja: povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, ур. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, 167-191. Zagreb: Disput, 2007.

Ignjatović, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.

Игњатовић, Александар. „Између жезла и кључа: Национални идентитет и архитектонско наслеђе Београда и Србије у 19. и првој половини 20. века“. *Наслеђе* 9 (2008): 51-73.

Ignjatović, Aleksandar. „Peripheral Empire, Internal Colony: Yugoslav National Pavilions at the Paris World Exhibitions in 1925 and 1937“. *Centropa* VIII, no. 2 (2008): 186-197.

Ignjatović, Aleksandar. „Architecture, Urban Development, and the Yugoslavization of Belgrade, 1850-1941“. *Centropa* IX, no. 2 (2009): 110-126.

Ignjatović, Aleksandar. „From Constructed Memory to Imagined National Tradition: Tomb of the Unknown Yugoslav Hero (1934-1938)“. *Slavonic and East European Review* 88 (2010): 624-651.

Ignjatović, Aleksandar. „Modern States, Ancient Nations: Balkan National Pavilions at the Paris World Exhibitions in the Twentieth Century“, *У Visual and Performing Arts*, ed. Gregory T. Papanikos (Athens: Institute for Education and Research, 2011): 41-42.

Ignjatović, Aleksandar. „Razlika u funkciji sličnosti: arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog nacionalnog identiteta“. *Tokovi istorije* 1 (2011): 63-75.

Ignjatović, Aleksandar. „Dve kule: Uspon, hibris i pad“. *Zbornik seminara za studije moderne umetnosti filozofskog fakulteta u Beogradu* 9 (2013): 29-36.

Илијевски, Александар. „Ђурђе Бошковић као савременик и тумач архитектуре Београда између два светска рата“. *Годишњак града Београда* LVIII (2011): 171-203.

Илијевски, Александра. „Државна штампарија архитекте Драгише Брашована: значај архивских и хемеротечких извора за афирмацију и очување индустријског наслеђа“. *У Индустријско наслеђе - проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације*, ур. Светлана Димитријевић Марковић, cd-rom. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2012.

Илијевски, Александра. „Form and Function: Architectural Design Competition for the State Printing House of the Kingdom of Yugoslavia“. *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 42 (2014): 259-276.

Јанакова, Маре. „Соколски дом у Ужицу – историја и архитектура“. *Новопазарски зборник* 27 (2003): 213-221.

Јанакове-Грујић, Маре. „Београдски опус архитекте Стевана Тоболара (1888-1943)“.

Наслеђе VII (2006): 151-166.

Јанакова-Грујић, Маре. *Архитекта Милорад Маџура (1914-1989)*. Београд: Центар „ВАМ“, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 2010.

Јовановић, Зоран М. *Александар Дероко*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, Друштво конзерватора Србије, 1991.

Јовановић, Зоран М. *Зебрњак. У трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба*. Горњи Милановац Београд: Библиотека „Браћа Настасијевић“, Музеј рудничко-таковског краја, Културни центар у Горњем Милановцу, Републички завод за заштиту споменика културе, 2004.

Јовановић, Миодраг. *Опленац. Храм светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића*. Топола: Центар за културу “Душан Петровић Шане”, 1989.

Јовановић, Миодраг. *Храм Светог Саве у Београду*. Београд: Задужбина Илије М. Коларца, 2007.

Јовановић, Миодраг. *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.

Kadijević, Aleksandar. „Arhitekt Josif Najman (1890-1951)“. *Moment* 18 (1990): 100-106.

Kadijević, Aleksandar. „Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata“. *Moment* 17 (1990): 90-100.

Кадидјевић, А.Александар. „Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887-1965)“. *Годишњак града Београда XXXVII*. Београд (1990): 159-165.

Kadijević, Aleksandar. „Novosadski opus arhitekta Dragiše Brašovana“. *Projekat* 1 (1993): 45-47.

Кадидјевић, Александар. „Прилог познавању црквене архитектуре двадесетог века у околини Лесковца“. *Лесковачки зборник XXXIII* (1993): 197-205.

Kadijević, Aleksandar. „Tanurdžićeva palata u Novom Sadu. Prilog tumačenju arhitektonske morfologije“. *Projekat* 2 (1993): 60-61.

Кадидјевић, Александар. „Архитектура спомен-обележја на Зебрњаку“. *Врањски гласник XXVI-XXVII* (1993/1994): 153-163.

Кадидјевић, Александар. „Архитектура Патријаршијске зграде у Београду“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 18 (1994): 170-173.

Кадидјевић, Александар. „Допринос руских неимара - емиграната српској архитектури

између два светска рата“. У *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. Зоран Бранковић, 243-254. Београд: Дунај ефект, 1994.

Кадиевић, Александар. „Београдски опус архитекте Милана Минића (1889-1961)“. *Годишњак града Београда* XLIII (1996): 123-152.

Кадиевић, Александар. *Момир Коруновић*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996.

Кадиевић, Александар и Срђан Марковић. *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*. Лесковац: Народни музеј, 1996.

Кадиевић, Александар. „Балканско градитељско наслеђе као инспирација српских неимара двадесетог века“. *Новопазарски зборник* 21 (1997): 75-91.

Кадиевић, Александар. „Прилог проучавању архитектуре цркве Св.Марка на београдском Ташмајдану“. *Наслеђе* I (1997): 75-80.

Кадиевић, Александар. „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“. *Годишњак града Београда* XLIV (1997): 221-255.

Кадиевић, Александар. „О раду руског архитекте Сергеја Фармаковског у Рашкој и околини између два светска рата“. *Новопазарски зборник* 22 (1998): 131-140.

Кадиевић, Александар. „Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског (1920-1946)“. *Годишњак града Београда* XLV- XLVI (1998-1999): 115-132.

Кадиевић, Александар. „Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века“. *Историјски часопис* XLV-XLVI (1998-1999): 255-277.

Кадиевић, Александар. „Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика у Југославији између два светска рата“. *Саопштења РЗЗСК* XXX-XXXI (1998-1999): 233-237.

Кадиевић, Александар. „Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941)“. *Наслеђе* II (1999): 33-40.

Кадиевић, Александар. „О архитектури националног стила на Косову и Метохији у периоду између два светска рата“. *Новопазарски зборник* 23 (1999): 163-186.

Кадиевић, Александар. „Градитељска делатност Александра Дерока и Момира

Коруновића у Жичи између два светска рата“. У *Манастир Жича*, ур. Гојко Суботић, 341-356. Краљево: Народни музеј, Завод за заштиту споменика културе, 2000.

Александар Кадијевић, „Градитељи цркава на подручју шумадијске епархије у деветнаестом и двадесетом веку (1)“. У *Српска православна епархија шумадијска 1999: шематизам*, ур. Негослав Јованчевић, 154-164. Крагујевац: Епархијски управни одбор Српске православне епархије шумадијске, 2000.

Кадијевић, Александар. „Прилог тумачењу опуса истакнутих београдских градитеља: Милан Злоковић и тражење националног стила у српској архитектури“. *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII (2000-2001)*: 213-224.

Кадијевић, Александар. „О архитектури цркве рођења Светог Јована Крститеља у Негбини“. *Новопазарски зборник 25 (2001)*: 175-180.

Кадијевић, Александар. „Значај заоставштина архитектата за историографију српског градитељства и службу заштите“. *Наслеђе III (2001)*: 211-215.

Кадијевић, Александар. „О раду руских архитектата у јужној Србији између два светска рата“. *Лесковачки зборник XLI (2001)*: 245-252.

Кадијевић, Александар. „Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата“. *Годишњак града Београда XLIX-L (2002-2003)*: 131-142.

Кадијевић, Александар и Срђан Марковић. *Милан Минић - архитект и сликар*. Пријепоље: Музеј у Пријепољу, 2003.

Кадијевић, Александар. „О архитектури звоника цркве Св. Василија Острошког у Пријепољу“. *Новопазарски зборник 27 (2003)*: 141-156.

Кадијевић, Александар. „Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године“. У *Ниш и Византија II*, ур. Миша Ракоција, 379-392. Ниш: Скупштина града, Просвета, 2004.

Кадијевић, Александар. „Прилог проучавању живота и дела пријепољског архитекте Милана Минића“. *Новопазарски зборник 28 (2004)*: 133-142.

Кадијевић, Александар. *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)*. Београд: Грађевинска књига, 2005.

Kadijević, Aleksandar. „Odjeci arhitekture totalitarizma u Srbiji: uticaj stranih totalitarnih

političkih ideologija u srpskoj arhitekturi četvrtе decenije XX века“. *DaNS* 51 (2005): 44-47.

Кадиевић, Александар. *Један век тражења националног стила у српској архитектури (среди́на XIX- XX века)*, друго издање. Београд: Грађевинска књига, 2007.

Кадиевић, Александар. „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“. *Наслеђе* VIII (2007): 225-237.

Кадиевић, Александар. „Сукоб интереса у архитектури и њеној историографији“. *Новопазарски зборник* 31 (2008): 175-179.

Кадиевић, Александар. *Архитектура и дух времена*. Београд: Грађевинска књига, 2010.

Кадиевић, Александар. „О архитектури спомен-обележја на Зејтилику и Виду“. *Лесковачки зборник* L (2010): 197-206.

Кадиевић, Александар. „О архитектури југословенског посланства у Анкари“. *Наслеђе* XI (2010): 55-70.

Кадиевић, Александар. „Новинарски дом - значајно остварење хрватских архитеката у Београду“. *Наслеђе* 12 (2011): 117-128.

Kadijević, Aleksandar. „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću“. *Prostor* 19, br. 2 [42] (2011): 466-477.

Кадиевић, Александар. „Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)“. *Наслеђе* XIII (2012): 59-77.

Кадиевић, Александар. „Хрватски опус архитекте Момира Коруновића (1883-1969) у светлу докумената из његове породичне заоставштине“. *Љетопис српског културног друштва "Просвјета" XVII* (2012): 322-338.

Кадиевић, Александар. „Експресионистички упливи у међуратној архитектури Лексовца и околине - запостављена тема историографских истраживања“. *Лесковачки зборник* LIII (2013): 205-218.

Kadijević, Aleksandar. „Expressionism and Serbian Industrial Architecture“. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 41 (2013): 109-110.

Кадиевић, Алексадар. „Одједи Првог балканског рата у српској архитектури“. У *Први Балкански рат 1912/1913. године. Књ.1, Друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912)*, прир. Александар

Растовић, 127-144. Ниш: Филозофски факултет, 2013.

Aleksandar Kadijević and Tadija Stefanović. „Expressionism and serbian architecture between two world wars.“ У *On the Very Edge. Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918-1941)*, eds., Jelena Bogdanović, Lilien Filipovitch Robinson and Igor Marjanović, 179-200. Leuven: Leuven University Press, 2014.

Камилић, Викторија. „Осврт на делатност групе архитеката модерног правца (поводом осамдесетогодишњице оснивања)“. *Годишњак града Београда* LV-LVI (2008-2009): 239-264.

Keković, Aleksandar i Zoran Čemerkić. „Moderna u Niškoj Banji“. *Arhitektura i urbanizam* 8 (2001): 61-71.

Кековић, Александар и Зоран Чемеркић. *Модерна Ниша 1920-1941*. Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2006.

Keković, Aleksandar i Zoran Čemerkić. „Most significant buildings of the Moderne style multi-family housing in Niš 1920-1941.“. *Facta Universitatis* 5, no.1 (2007):1-15.

Keković, Aleksandar i Marjan Petrović. „Urbane karakteristike stambene arhitekture moderne Niša“. *Zbornik radova Građevinsko-arhitektonskog fakulteta* 23 (2008): 243-264.

Keković, Aleksandar. *Stambena arhitektura Moderne Niša između dva svetska rata*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2009.

Keković, Aleksandar, Zoran Čemerkić, Marjan Petrović. „Urban matrix formation models in the moderne style architecture in Niš“. *Facta Universitatis* 8, no. 4 (2010): 395-401.

Килибарда, Никола З. „Преглед делатности и улога Драгана Гудовића у београдској архитектури“. *Годишњак града Београда* LVII (2010): 211-240.

Ковачић, Ивана. „Прилог познавању архитектонског опуса Милутина Борисављевића: породична кућа и вила“. *Наслеђе* IV (2002): 89-111.

Којић, Бранислав. *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920-1940. године*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1979.

Кораћ, Војислав и Марица Шупут. *Архитектура византијског света*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

Константиновски, Георги. *Градители во Македонија XVIII-XX век*. Скопје: Табернакул, 2001.

Костић, Васко. *Храм Светог Саве у Тивту*. Тиват : Црква Светог Саве, 1997.

Куленовић, Рифат. „Индустријско наслеђе Београда“. *Годишњак града Београда*

XLVII-XLVIII (2000-2001): 137-152.

Куленовић, Рифат. *Индустријско наслеђе Београда*. Београд: Музеј науке и технике, 2010).

Лајбеншпергер, Ненад. „Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену и спомен-цркве са костурницом у Крупњу“. *Саопштења XL* (2008): 311-331.

Лајбеншпергер, Ненад. „Спомен-костурница на Жеглиговском камену код Младог Нагоричана као део историјата спомен-костурнице на Зебрњаку“. *Саопштења XLV* (2013): 279-287.

Латинчић, Олга. „Валериј Владимирович Сташевски (1882-) у Београду: подаци из архивске грађе Историјског архива Београда“. *Наслеђе XII* (2011): 169-196.

Лечић, Момир. „Изградња и обнова цркава и манастира од 1920. до 1941. године“. У *Српска православна црква 1920-1970. Споменица о 50-тогодишњици васпостављања српске Патријаршије*, 65-131. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1971.

Максић, Снежана Р. „Живот и дело архитекте Богдана Несторовића“. Магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2000.

Маневић, Зоран. „Дело Драгише Брашована“. *Зборник за ликовне уметности* 6 (1970): 187-208.

Manević, Zoran. „Novija srpska arhitektura“. У *Jugoslovenska umetnost XX veka. Srpska arhitektura 1900-1970*, ur. Sovra Baračković. Београд: Музеј савремене уметности, 1972.

Manević, Zoran. „Pojava moderne arhitekture u Srbiji“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet 1979.

Маневић, Зоран. „Архитектура и политика (1937-1941)“. *Зборник за ликовне уметности* 20 (1984): 293-308.

Маневић, Зоран. *Градитељи I*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1986.

Маневић, Зоран. „Београдска архитектонска школа“. У *Универзитет у Београду 1938-1988: зборник радова*, 619-628. Београд, Универзитет у Београду, 1988.

Маневић, Зоран. *Архитект Милан Злоковић*. Београд: Музеј савремене уметности, 1989.

Маневић, Зоран. „О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу“. *Лесковачки зборник XXIX* (1989): 47-48.

Маневић, Зоран. *Романтична архитектура: Коруновић, Митровић, Токић*. Београд: Филозофски факултет, 1990.

Manević, Zoran. „Art deco and national tendencies in serbian architecture“. *Spatium* (1997): 34-37.

- Маневић, Зоран. „Архитект Бранислав Којић (1899-1987)“. *Архитектура и урбанизам* (1997): 55-61.
- Maneвић Zoran. „The contribution of Serbian architect to urban development of Skopje“. *Spatium* (1998): 35-38.
- Маневић, Зоран, ур., *Лексикон неимара*. Београд: Грађевинска књига, 2008.
- Марковић, Иван Р. „Провокација нове естетике два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду“. *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 41 (2013): 163-180.
- Марковић, Срђан. Новија истраживања грађанске архитектуре у Власотинцу. *Лесковачки зборник XXXIII* (1993): 203-205.
- Martinović, Uroš. *Moderna Beograda. Arhitektura Srbije izmedju dva svetska rata*. Beograd: Privredni pregled, 1977.
- Матичевић, Весна. „Уређење простора око храма Светог Саве. Развој урбанистичких идеја“. *Годишњак града Београда XXXVII* (1990): 241-263.
- Medvedev, Mihailo. „Projekti i arhitektura ing. Aleksandra I. Medvedeva ovl. arhitekta“. *DaNS* 50 (2005): 44-47.
- Медведев, Михаило. *Пројекти и архитектура Ing. Александра И. Медведева овл. архитекта*. Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2012.
- Мецанов, Драгана. „Валоризација архитектуре стамбених зграда из периода модерне“. *Наслеђе XI* (2010): 79-101.
- Милашиновић-Марић, Дијана П. *Архитекта Јан Дубови*. Београд: Задужбина Андрејевић, 2001.
- Милашиновић-Марић, Дијана. *Водич кроз модерну архитектуру Београда*. Београд: Друштво архитеката Београда, 2002.
- Милетић-Абрамовић, Љиљана. „Милутин Борисављевић“. *Годишњак града Београда XXXIII* (1986): 63-86.
- Милетић-Абрамовић, Љиљана. „Храм Св. Марка у Београду“. У *Традиција и савремено црквено градителство*, ур. Борислав Стојков и Зоран Маневић, 190-199. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1995.
- Миловановић, Милан. „Андреј Васиљевић Папков“. У *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. Зоран Бранковић, 265-272. Београд: Дунај ефект, 1994.
- Миловановић, Милан. „Архитекта Григорије И. Самојлов“. У *Руска емиграција у*

српској култури XX века: зборник радова 2, прир. Миодраг Сибиновић, Марија Межински и Алексеј Арсењев, 308-314. Београд: Филолошки факултет у Београду, 1994.

Миловановић, Милан. „Градитељска делатност Григорија Самојлова у Лесковцу и околини“. *Лесковачки зборник XXXV* (1995): 69-74.

Миловановић, Милан. „Палата пензионог фонда Народне банке у Београду – врхунско дело новомонументалног стила“. *Ликовни живот* 53-54. (1995): 90-91.

Милошевић, Предраг В. „Архитектура породичних кућа и вила у Сарајеву (1918-1941)“. *Новопазарски зборник* 26 (2002): 227-245.

Милошевић, Предраг В. „Архитектура породичних кућа и вила у Сарајеву (1918-1941)“. *Новопазарски зборник* 27 (2003): 253-272.

Milošević, Predrag V. „’Albanija’, simbol Beograda, Srbije i Jugoslavije - autorsko ostvarenje diplomiranog inženjera arhitekture Miladina Prljevića, sa njegovim saradnicima - konstruktorom građevinskim inženjerom Đorđem Lazarevićem i akademskim arhitektima Brankom Bonom i Milanom Grakalićem“. *Izgradnja* LXIV, br.11-12 (2010): 601-611.

Минић, Оливер. „Развој Београда и његова архитектура између два рата“. *Годишњак музеја града Београда I* (1954): 177-188.

Минић, Оливер. „Језгро Београда“. *Годишњак града Београда VII* (1960): 441-472.

Митић, Богомир. *Ђуприја*. Ђуприја: Скупштина општине Ђуприја, 2007.

Mitrović, Vladimir. *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897-1971)*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 2005.

Mitrović, Vladimir. *Arhitektura XX veka u Vojvodini*. Novi Sad: Akademska knjiga, Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2010.

Михајлов, Саша. „Прилог проучавању архитектонског дела Милана Минића у Београду“. *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII* (2000-2001): 225-238.

Михајлов, Саша и Биљана Мишић. „Палата Главне поште у Београду“. *Наслеђе IX* (2008): 239-264.

Михајлов, Саша. „Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду у првој половини 20. Века“. *Наслеђе XII* (2011): 91-116.

Михајлов, Саша. *Рајко М. Татић (1900-1979)*. Београд: Завод за заштиту споменика

културе града Београда, 2013.

Мишић, Биљана. „Београдски сајам“. *Наслеђе* VII (2006): 127-149.

Недић-Чанак, Милка и Ђурђе Бошковић. *Архитектура Немањиног доба*. Књ.1, *Цркве у Тополици и долинама Ибра и Мораве*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, Археолошки институт, 1986.

Несторовић, Богдан. „Еволуција београдског стана“. *Годишњак града Београда* II (1955): 247-270.

Несторовић, Богдан. „Постакадемизам у архитектури Београда (1919-1941)“. *Годишњак града Београда* XX (1973): 339-381.

Нешковић, Јован. *Ђурђеви ступови у Старом Расу. Постанак архитектуре цркве св. Ђорђа и стварање рашког типа споменика у архитектури средњовековне Србије*. Краљево: Завод за заштиту споменика културе, 1984.

Обреновић, Виолета. „Српска меморијална архитектура 1918-1955“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2013.

Pevsner, Nikolaus. *An Outline of European Architecture*. London: John Murray, 1948.

Perović, Miloš R. „Stvaralaštvo Nikole Dobrovića: Misaone pritoke / Nikola Dobrović: The sources of his artistic language“. У *Nikola Dobrović: eseji, projekti, kritike*, ur. Miloš R. Perović i Spasoje Krnić, 21-78. Београд: Архитектонски факултет, Музеј науке и технике, Музеј архитектуре, 1998.

Петровић, Љубомир. „Југословенско друштво између два светска рата“. *Историја 20. века* XXVI, бр.2 (2008): 23-44.

Петровић, Милић Ф. „Народна банка Југославије - више архивских фондова у једној институцији“. *Архив* V, бр.1 (2004): 91-101.

Половина, Горан. „Транзитивни обликовни концепти на примерима архитектуре Београда“. *Наслеђе* X (2009): 41-64.

Premerl, Tomislav. *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990.

Просен, Милан. „Прилог познавању београдског опуса Григорија И. Самојлова“. *Наслеђе* III (2001): 89-104.

Просен, Милан. „Палата Пензионог Фонда чиновника и служитеља Народне Банке“. *Годишњак града Београда* XLIX-L (2002-2003): 183-193.

- Просен, Милан. „О раду београдског архитекте Јована Бјеловића“. *Наслеђе* VI (2005): 133-145.
- Просен, Милан. „Сарадња архитекте Григорија Самојлова са породицом Теокаровић“. *Лесковачки зборник XLV* (2005): 99-113.
- Просен, Милан. *Архитекта Григорије Самојлов*. Београд: Музеј науке и технике, Галерија науке и технике Српске академије наука и уметности, 2006.
- Просен, Милан. „Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890-1952)“. *Наслеђе* VII (2006): 167-203.
- Просен, Милан. „Неовизантијски елементи у стваралаштву архитекте Григорија Самојлова“. *Ниш и Византија IV*, ур. Миша Ракоција, 443-464. Ниш: Град Ниш, Просвета, 2006.
- Просен, Милан. „Зграда државне Хипотекарне банке у Ваљеву – непознато дело архитекте Василија фон Баумгартена“. *Зборник Музеја примењене уметности 6* (2010): 81-90.
- Путник, Владана Б. „Фолклоризам у архитектури Београда (1918-1950)“. *Годишњак града Београда LVII* (2010): 175-210.
- Путник, Владана. „Фабрика прецизне механике у Београду као пример девастираног индустријског наслеђа“. У *Индустријско наслеђе - проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације*, ур. Светлана Димитријевић Марковић, cd-rom. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2012.
- Путник, Владана. „Соколски домови и стадиони у Београду“. *Наслеђе* XIV (2013): 69-82.
- Путник, Владана. „*Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији*“. Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2014.
- Radović Mahečić, Darja, ur., *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih, Modern architecture in Croatia 1930's*. Zagreb: Školska knjiga, Institut za povijest umjetnosti, 2007.
- Рајчевић, Угљеша. *Затирано и затрто*. Књ.1, *Оскрнављени и уништени српски споменици на тлу претходне Југославије*. Нови Сад: Прометеј, 2001.
- Рајчевић, Угљеша. *Затирано и затрто*. Књ.2, *О уништеним српским споменицима*. Нови Сад: Прометеј, 2007.
- Ристић, Владислав. *Моравска архитектура*. Крушевац: Народни музеј, 1996.
- Ристић, Владислав. *Лазарица и Крушевачки град*. Крушевац: Народни музеј, 2001.

- Ristić, Snežana. „Brod na obali / A Boat on the Bank“. *Oris* XIV, br.73 (2012): 138-147.
- Ркаловић, Симонида. „Хотел „Astoria““. *Наслеђе* XIII (2012): 103-109.
- Ротер-Благојевић, Мирјана. *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*. Београд: Орион арт, Архитектонски факултет, 2006.
- Савић, Звездан. „Социо-историјски аспекти соколства у Србији“. *Теме* XXXIV, бр.4 (2010): 1196-1197.
- Секулић, Александар. „Први београдски сајам између Првог и Другог светског рата“. *Годишњак музеја града Београда* IV (1957): 587-596.
- Станчић, Донка и Мишко Лазовић. *Бановина*. Нови Сад: Прометеј, 1999.
- Стевовић, Иван. *Каленић*. Богородичина црква у архитектури позновизантијског света. Београд: Филозофски факултет, Интерпринт, 2006.
- Стефановић, Тадија. *Спомен црква светог Димитрија са костуницом у Лазаревцу*. Лазаревац: Српска православна црквена општина у Лазаревцу, 2009.
- Стефановић, Тадија. „Прилог проучавању манастира Ваведења у Београду“. *Годишњак града Београда* LVIII (2011): 95-109.
- Суботић, Војислав, Зоран Пановић и Дејан Ристић. *Меморијали ослободилачких ратова Србије*. Књ. II, *Преглед спомен-обележја у земљи и иностранству*. Београд: Влада Републике Србије, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике, БеоСинг, Републички завод за заштиту споменика културе, 2005.
- Tasić, Ljiljana. *Moderna kuća u Beogradu (1920-1941)*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2000.
- Тошева, Снежана. „Капитална дела руских архитеката у Београду“. У *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова 2*, прир. Миодраг Сибиновић, Марија Межински и Алексеј Арсењев, 305. Београд: Филолошки факултет у Београду, 1994.
- Тошева, Снежана. „Конкурс за Бели двор на Дедињу“. *Годишњак града Београда* XLV-XLVI (1998-1999): 133-149.
- Тошева, Снежана. „Два градитељска остварења Бранислава Којића у Лесковцу“. *Лесковачки зборник* XXXV (1995): 85-89.
- Тошева, Снежана. „Даница Којић (1899-1975)“. *Годишњак града Београда* XLIII (1996): 109.
- Тошева, Снежана. „Архитект Милица Крстић (1887-1964)“. *Годишњак града Београда* XLIV (1997): 95-114.

- Тошева, Снежана. *Бранислав Којић*. Београд: Грађевинска књига, 1998.
- Тошева, Снежана. „Организација и рад архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата“. *Наслеђе* 2 (1999): 171-181.
- Тошева, Снежана. „Рад руских архитеката у министарству грађевина у периоду између два светска рата“. *Годишњак града Београда* LI (2004): 169-182.
- Туцић, Хајна. „Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата“. *Наслеђе* IX (2008): 155-178.
- Туцић, Хајна. *Споменик Незнаком јунаку на Авали*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2009.
- Ћирић, Ксенија. „Интернат студената Православног богословског факултета у Београду“. *Наслеђе* XV (2014): 77-83.
- Farrelly, Lorraine. *The Fundamentals of Architecture*. Lausanne: AVA Publishing SA, 2007.
- Фрегл, Ивона. „Драгиња Петровић-Петковић (1899-1995). Прилог проучавању дела жена архитеката у Србији“. *Архитектура и урбанизам* 14/15 (2004): 98-99.
- Хризостом, епископ Жички, гл и одг. ур., *Црква календар српске православне патријаршије за просту 2006. године*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2006.
- Церанић, Милица. „Историја и архитектура палате Албанија у Београду“. *Наслеђе* VI (2005): 147-162.
- Церанић, Милица. „Делатност архитекте Андреја Васиљевича Папкова у Београду (1925-1951)“. *Наслеђе* VIII (2007): 71-85.
- Чоловић, Бранко. *Сакрална баштина далматинских Срба*. Загреб: Српско културно друштво “Просвјета”, 2011.
- Џалто, Давор. „Преображењска црква у Новом Сарајеву архитекте Александра Дерока“. *Новопазарски зборник* 26 (2002): 247-252.
- Шакота, Мирјана. *Манастир Студеница*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 1990.
- Шупут, Марица. *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*. Београд: БИГЗ, 1984.
- Шупут, Марица. *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*. Београд: Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Републички завод за заштиту споменика културе, 1991.

VII ДНЕВНА И ПЕРИОДИЧНА ШТАМПА

„Антитуберкулозни санаторијум на Авали опет доведен у питање“. *Политика*, Фебруар 28, 1937, 21.

Антић, Б. „Скопска општина почиње у овој години неколико великих јавних радова. На првом месту поставиће се основе новог градског водовода. – Две нове основне школе, радничко склониште и општинска кућа“. *Политика*, Март 28, 1935, 5.

Антић, Б. „Јужна Србија треба да добије у току ове године 123 нове зграде за основне школе“. *Политика*, Мај 19, 1936, 8.

Антић, Б. „Борба за народно здравље у Јужној Србији, од ослобођења до данас, претставља велико културно дело наше државе“. *Политика*, Октобар 16, 1937, 6.

Антић, Б. „Ускоро ће се у Скопљу приступити радовима на подизању великог моста и почети са грађењем радничких станова“. *Политика*, Децембар 5, 1937, 6.

Антић, Б. „Послератно Скопље изграђивало се у знаку великог шаренила“. *Политика*, Фебруар 3, 1939, 14.

Антић, Б. „Пошто је Буњковац скоро потпуно изграђен, Скопље се шири према Киселој води“. *Политика*, Јануар 22, 1940, 10.

Антић, Б. „На веома свечан начин министар саобраћаја г. Бешлић, јуче је предао саобраћају нову железничку станицу у Скопљу“. *Политика*, Децембар 2, 1940, 11.

„Антоновић А. Д. Панчево. Грађевинско предузеће“. *Политика*, Април 1, 1939, 28.

„Архитекта г. Вернер Марх градитељ берлинског Олимпијског стадиона допутовао је у Београд“. *Политика*, Јун 24, 1939, 13.

„Архитекти страни и домаћи који су учествовали на међународном конкурс у Општине града Београда различито су замислили уређење Теразија и трга пред Позориштем“. *Политика*, Јун 12, 1937, 7.

„Бадњевац најнапредније село у Шумадији“. *Политика*, Јануар 22, 1941, 12.

Бајаловић, Ђура. „Питање изградње Београда и доношења закона о етажној својини“. *Политика*, Децембар 17, 1940, 8.

Бајаловић, Ђура „Поводом новог регулационог плана за Београд и уредбе о његовом

извршењу“. *Београдске општинске новине* LVIII, бр.4 (1940): 327-330.

„Београд добија још једну телефонску потцентралу“. *Политика*, Фебруар 23, 1938, 8.

„Београд ће најзад имати довољно воде“. *Политика*, Новембар 4, 1937, 8.

„Београд ће ове године добити две модерне дечје клинике“. *Време*, Мај 14, 1937, 12.

„Београд ће ускоро добити модерну Пожарну централу“. *Политика*, Јун 13, 1935, 13.

„Београдска трговачка омладина прекјуче је свечано осветила темеље своје нове болнице за старе и изнемогле трговце“. *Политика*, Јун 23, 1937, 13.

„Београдски архитекти о конкурсима и њиховим исходима“. *Политика*, Март 10, 1937, 19.

„Београдски Сајам“. *Политика*, Јануар 14, 1936, 8.

„Београдски сајам биће отворен на пролеће идуће године“. *Време*, Август 9, 1936, 5.

„Београдски трговац који је у селу Мељаку подигао школу и споменик краљу Ујединитељу“. *Политика*, Јул 17, 1936, 11.

„Берза рада у Крушевцу“. *Политика*, Август 16, 1940, 13.

„Бетонирају се темељи Светосавског храма у Београду“. *Политика*, Јун 25, 1937, 10.

„Битољ подиже споменик Краљу Александру“. *Политика*, Септембар 19, 1937, 10.

„Богато село Жарково осветило је јуче темеље своје цркве“. *Политика*, Септембар 21, 1936, 11.

Божовић, Г. „Велико село без механе!...“. *Политика*, Септембар 9, 1937, 19.

Божовић, Г. „Данашњи Битољ“. *Политика*, Октобар 23, 1938, 24.

Божовић, Г. „Манастир Љубостиња и његови нови конаци“. *Политика*, Април 25, 1939, 17.

Божовић, Г. „У селу Хамзалији код Струмице на имању „Бате“ освећени су темељи основне школе и жандармериске станице“. *Политика*, Април 3, 1940, 12.

Божовић, Гр. „Добој у данашњици“. *Политика*, Јул 27, 1936, 12.

Божовић, Гр. „Матарушка Бања“. *Политика*, Септембар 29, 1937, 17.

Божовић, Гр. „Љубија Српска“. *Политика*, Август 22, 1940, 13.

„Болесничка благајна „Меркур“ зида павиљон за своје туберкулозне чланове у Кнез Селу код Ниша“. *Политика*, Октобар 8, 1938, 7.

Борисављевић, М. „Одговор г. др. М. Борисављевића г. Арамбашићу“. *Правда*, Јул 26, 1934, 9.

Борисављевић, М. „У Београду је после рата подигнуто 6500 зграда чија вредност достиже три и по милијарде динара“. *Време*, Јул 14, 1937, 9.

Бошковић, Ђурђе. „Црква Св. Марка у Београду као карикатура Грачанице“. *Српски књижевни гласник* XXXVI (1932): 302-304.

Бугарски, А. „Спортски клуб чиновника Народне банке подиже модерна спортска игралишта у Топчидеру“. *Политика*, Новембар 19, 1938, 14.

„Будућа зграда управе Државних монопола у Београду“. *Политика*, Новембар 29, 1939, 9.

В., „Почели су радови за обнову и проширење позоришне зграде код Споменика“. *Политика*, Март 2, 1941, 16.

В, М. „Подизање нове модерне палате Дирекције пошта у Скопљу“. *Политика*, Септембар 28, 1937, 8.

„Вајар г. Мештровић израдиће фигуре на улазу у дворач Милочер“. *Време*, Септембар 27, 1936, 4.

„Вајар Реал дел Сарте завршава споменик краљу Александру Ујединитељу“. *Политика*, Фебруар 23, 1936, 13.

Вајсман, Е. „После отварања новинарског дома у београду. Битни основи архитектуре нису формалне ни естетске него економске и и социјалне природе“. *Политика*, Април 18, 1935, 10.

Вајсман, Ернест. „После отварања Новинарског дома. Битни основи архитектуре нису формалне ни естетске него економске и и социјалне природе“. *Политика*, Април 18, 1935, 10.

„Велике свечаности у селу Грбавчу“. *Политика*, Мај 11, 1937, 9.

„Велики дом културе подиже се у Панчеву. То ће бити једна од највећих зграда ове врсте у нашој земљи“. *Политика*, Март 23, 1941, 13.

„Велики жандармериски санаторијум на Озрену биће отворен јуна месеца“. *Политика*, Јануар 26, 1938, 11.

„Велики Сиротињски дом у Бањој Луци“. *Политика*, Фебруар 12, 1938, 11.

„Велико проширење Жељезаре У Зеници и изграђивање најмодернијег радничког насеља на Балкану“. *Политика*, Јануар 20, 1940, 9.

„Велико соколски слет Бањалучке жупе одржаће се 12 и 13 јуна“. *Политика*, Мај 31, 1937, 17.

„Вредни сељаци шумадијског села Ратари, у срезу јасеничком, поред набављачке, кредитне, опанчарске, сточарске, пољопривредне и других задруга, имали су времена да подигну и нову цркву, која је стајала близу милион динара“. *Политика*, Новембар 3, 1936, 9.

„Врело Краља Петра II саградили сеоски соколи“. *Политика*, Децембар 30, 1937, 11.

„Време: најбоље уређени лист у нашој земљи“. *Време*, Мај 28, 29, 30, 1939, 12.

„Вуковар подиже споменик блаженопочившем краљу Александру“. *Политика*, Фебруар 9, 1936, 18.

„Г. Фотић о нашем павиљону на светској изложби у Њујорку“. *Политика*, Мај 25, 1939, 4.

„Где треба да се подигну споменици Вожду Карађорђу, Краљу Петру, Краљу Александру, Његошу и Николи Пашићу“. *Политика*, Јануар 27, 1938, 7.

„Где ће бити подигнута Државна опера у Београду“. *Политика*, Децембар 29, 1938, 10.

Глумац, Душан. „На дан спаљивања моштију св. Саве. Споменик захвалности Св. Сави — — споменик уједињења Југословена“. *Политика*, Мај 11, 1935, 6.

Глумац, Душан. „Пред освећењем спомен-храма светом Сави. Дуг народа Светом Сави“. *Политика*, Септембар 14, 1938, 13.

„Госпић подиже соколски дом као споменик Краљу Александру“. *Политика*, Март 18, 1935, 5.

„Готов је планинарски дом на Шар Планини“. *Политика*, Децембар 17, 1937, 11.

„Град Вараждин подигао је, први у држави, достојан споменик Краљу Александру“. *Политика*, Септембар 8, 1935, 15.

„Градско поглаварство дало је пред већем изјаву да није пристало на планове о савском пристаништу“. *Политика*, Јул 24, 1937, 20.

„Грађани Бајине Баште подижу спомен чесму“. *Политика*, Јул 23, 1939, 17.

„Грађење дома Експозитуре Јавне берзе рада у Петровграду“. *Политика*, Октобар 22, 1938, 17.

„Грађење зграде код дуванског института у Прилепу“. *Политика*, Август 4, 1938, 20.

„Грађење палате Поштанске штедионице. Јуче су освећени темељи нове палате за поштанску штедионицу и Главну пошту у Београду“. *Политика*, Август 18, 1935, 5.

„Грађење поштанске зграде у Тополи почеће на пролеће“. *Политика*, Новембар 16, 1936, 11.

„Грађење православне цркве на Сушаку“. *Политика*, Јул 10, 1938, 26.

„Грађење пруге Метковић-Плоче приводи се крају“. *Политика*, Мај 25, 1940, 10.

„Грађење силоса у Бјељини и Подгорици“. *Политика*, Јул 8, 1939, 13.

„Грађење спортског стадиона и уређење Доњег града“. *Политика*, Октобар 12, 1940, 11.

„Грађевинска и уметничка делатност управе Соколског савеза“. *Политика*, Јануар 14, 1940, 20.

„Гранд хотел Београд“. *Политика*, Децембар 1, 1937, 8.

„Да ли г. г. инж. Нешић и Поповић имају толико морала да одговоре“. *Слободна реч*, Јун 17, 1936, 6.

„Да ли ће овако изгледати нова зграда Министарства грађевина у Београду“. *Политика*, Септембар 29, 1938, 10.

„Данас је на свечан начин освећен темељ зграде Државне штампарије“. *Правда*, Новембар 28, 1937, 3.

„Данас кумановски ловци освећују свој дом“. *Политика*, Август 20, 1939, 17.

„Данас се освећује Дом трговачких омладина у Београду“. *Политика*, Јануар 19, 1941, 19.

„Данас се отварају два нова одељења у највећој болници Дунавске бановине“. *Политика*, Новембар 28, 1937, 15.

„Данас се у Бору полажу темељи постројењима за електролизу бакра“. *Време*, Јул 26, 1936, 8.

„Данас се у Сушаку открива споменик блаженопочившем краљу“. *Политика*, Новембар 17, 1935.

„Данас ће свечано бити освећени темељи великог Светосавског храма“. *Политика*, Мај 10, 1939, 6.

„Данас ће свечано бити отворени ново купатило и нов хотел у Буковичкој бањи код Аранђеловца“. *Политика*, Јун 22, 1939, 11.

„Данас у Нишу почињу велике свечаности шездесетогодишњице ослобођења“. *Политика*, Јун 27, 1937, 9.

„Два лица њујоршке Светске изложбе“. *Политика*, Мај 26, 1939, 5.

„Две нове цркве подигнуте су у некада чисто турским селима“. *Политика*, Јун 19, 1938, 13.

„Делегација Одбора за подизање споменика Краљу Александру и Лују Бартуу у Марсељу“. *Политика*, Јануар 14, 1938, 8.

Дероко, Александар. „Естетика куће у пољу“. *Уметнички преглед* I, бр.5 (1938): 142-143.

Дероко, Александар. „Наша фолклорна архитектура“, *Уметнички преглед* III, бр.3 (1940): 72-79.

Димитријевић, Ст. М. „Храм светог Саве“. *Политика*, Мај 14, 1939, 6.

„До краја ове године биће завршени сви грађевински радови на новој цркви Светог Марка“. *Правда*, Март 14, 1936, 4.

„Довршава се зграда Команде ваздухопловства у Земуну“. *Политика*, Октобар 25, 1935, 7.

„Довршена је спомен капела у Удову“. *Политика*, Април 15, 1936, 15.

„Довршени су радови на згради Занатског дома у Јагодини“. *Политика*, Март 20, 1936, 8.

„Довршено је свих шест каријатида за гроб незнаног јунака на Авали“. *Време*, Август 10, 1936, 5.

„Довршење палате банске управе у Скопљу“. *Политика*, Мај 14, 1939, 33.

„Довршење цркве св. Марка опет је запело“. *Политика*, Септембар 23, 1936, 7.

„Дом веслачког клуба „Београд“ на Ади Циганлији“. *Време*, Јул 16, 1936, 10.

„Дом Веслачког клуба „Београда“ на Ади Циганлији“. *Политика*, Новембар 17, 1935, 19.

„Дом за старце и незбринуту децу на Северном булевару“. *Политика*, Новембар 11, 1938, 8.

„Дом занатлија у Крагујевцу“. *Политика*, Јул 31, 1939, 11.

„Дом краља Александра на Гочу биће освећен идуће недеље“. *Политика*, Октобар 6, 1935, 16.

„Дом ратних инвалида“. *Политика*, Новембар 6, 1938, 19.

„Допуна конкурса за израду скица за Југословенски павиљон на међународној изложби у Паризу“. *Политика*, Јул 24, 1936, 8.

„Дрвар ће добити православну цркву“. *Политика*, Јул 22, 1938, 11.

„Држава је откупила велики санаторијум на Озрену“. *Политика*, Август 13, 1939, 22.

„Државна Опера могла би се подићи код Народне скупштине. Реферат архитекте г. Ивана Здравковића у клубу престоничких архитеката“. *Политика*, Фебруар 25, 1939, 14.

„Државна Хипотекарна банка и њен рад у Јужној Србији“. *Политика*, Октобар 5, 1938, 24.

„Државна хипотекарна банка подиже нову зграду за главну филијалу у Бањој Луци“. *Политика*, Март 24, 1935, 5.

„Државна хипотекарна банка подићи ће у Краља Александра Улици нову велелепну палату“. *Политика*, Јануар 30, 1938, 16.

„Државна хипотекарна банка, пређе Управа фондова, од 1918 до 1938 године“. *Политика*, Мај 1, 1938, 52.

Дробњаковић, Б. М. „Етнографски музеј у Београду“. *Политика*, Април 23-26, 1938, 10.

„Друштво за силосе постепено расписује лицитације за поједине радове око грађења силоса“. *Политика*, Јул 5, 1939, 10.

„Дух нове немачке у монументалним грађевинама“. *Време*, Октобар 13, 1940, 5.

„Ђаци-ратници скопских ђачких чета 1914-1915 године одржали су помен својим палим друговима“ *Политика*, Новембар 17, 1935, 15.

Ђорђевић, С. М. „Конкурс за израду споменика ђацима-ратницима у Скопљу“ *Правда*, Јул 26, 1934, 9.

„Електрична централа с највећим димњаком у нашој земљи“ *Политика*, Децембар 29, 1937, 11.

„Енглески сликар г. Алисон и вајар г. Гарик о југословенском павиљону на Париској изложби“ *Политика*, Октобар 29, 1937.

„Епископ банатски је осветио нову цркву у селу Милетићеву“ *Политика*, Август 4, 1935, 19.

„Епископ г. др. Јован, уз асистенцију 10 свештеника, а у присуству изасланика Њ. В. Краља генарала г. Ђукановића, осветио је у селу Драинцу, 5 километара удаљеном од Сврљига, нови храм посвећен Св. архангелима Михајлу и Гаврилу“ *Политика*, Август 2, 1939, 13.

„Етнографски музеј у Београду имаће зграду по узору на зграде европских музеја те врсте“ *Правда*, Септембар 2, 1938.

„Железничари и бродари добивају у Београду свој репрезентативни дом“ *Политика*, Јун 12, 1935, 12.

„Железничке станице и друге зграде изграђују се у локалном народном грађевинском стилу“ *Политика*, Април 20, 1938, 12.

„Железничарски дом у Касиндолу“ *Политика*, Фебруар 16, 1938, 11.

Живановић, М. Ж. „Најпогодније место за Београдски сајам је на левој обали Саве, поред земунског моста“ *Политика*, Новембар 4, 1935, 8.

Живановић, М. С. „Да ли споменик погинулим ђацима-ратницима може претстављати фигура младића женских облика?“ *Правда*, Август 2, 1934, 6.

„Жири није доделио прву награду за „Албанију“, а другом је наградио нацрт који предвиђа купатила и кухиње на фасади према Теразијама“ *Политика*, Април 6, 1938, 7.

Жутић, М. „На територији цетињске соколске жупе подижу се 23 соколска дома, чије ће грађење коштати 14,720.000“ *Политика*, Август 24, 1939, 23.

„За довршење споменика Танаску Рајићу на Љубићу“ *Политика*, Октобар 13, 1940, 12.

„За који дан почеће радови на подизању Берзе рада у Нишу“ *Политика*, Септембар 19, 1936, 11.

„За нову општинску зграду у Свилајнцу извршено је ових дана свечано полагање камена темељца“. *Политика*, Јул 24, 1937, 10.

„За подизање Опере у престоници биће расписан међународни конкурс“. *Политика*, Март 25, 1938, 8.

„За прославу ослобођења и откривања споменика Блаженопочившем Краљу Александру у Охриду се чине велике припреме“. *Политика*, Новембар 23, 1937, 7.

„За суму од 2,062.000 динара подићи ће се нова зграда Амбуланте за кожне и венеричне болести“. *Политика*, Новембар 28, 1936, 8.

„Забава Подринаца у корист подизања Туристичког дома на Гучеву“. *Политика*, Фебруар 16, 1939, 11.

„Завршена је зграда Државне краткоталасне радио-станице“. *Политика*, Децембар 3, 1938, 7.

„Завршена је зграда Окружног уреда за осигурање радника у Нишу“. *Политика*, Новембар 30, 1936, 9.

„Завршена црква у Лапљем Селу на Косову“. *Политика*, Јун 24, 1938, 11.

„Завршени су радови на грађењу филијале Народне банке у Карловцу, која је подигнута на тврђави Старог Карловца“. *Политика*, Јануар 28, 1940, 19.

„Завршени су радови на подизању силоса у Подгорици“. *Политика*, Септембар 15, 1940, 21.

„Завршни радови на академској трпези у Београду“. *Политика*, Октобар 5, 1939, 12.

„Завршни радови на новој згради Државне маркарнице у Београду“. *Политика*, Фебруар 26, 1941, 17.

„Закон о изменама и допунама Закона о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни од 22. априла 1922. године; Закона о народном признању заслужнима за Отаџбину од 23. августа 1925 године и Закона о изменама и допунама у Закону о народном признању заслужнима за Отаџбину од 31. децембра 1928. године - 20. септембар 1931“. *Службене новине Краљевине Југославије* LXXI, бр. 225, Септембар 28, 1931.

„Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни, као и гробова изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске сахрањени на нашој државној територији“. *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* 87, Април 22, 1922, 5-7.

„Захвални Битољци - Ростковском, руском конзулу“. *Гласник Српске православне патријаршије* 3 и 4 (1937): 83-90.

„Зашто је обустављено зидање клинике за женске болести и порођаје? Услед поскупљавања грађевинског материјала и административне процедуре прети опасност да клиника у догледно време не буде завршена“. *Политика*, Април 9, 1940, 8.

„Зашто на јесењем сајму не излаже фабрика Живојина Вукојичића и синова своје одличне штофове?“. *Политика*, Септембар 10, 1938, 26.

„Зграда академије наука и браће Ђорђевић, која се подиже на место хотела „Балкана“ озидана је и стављена под кров“. *Политика*, Октобар 4, 1938, 14.

„Зграда банске управе у Новом Саду – највећа је зграда на Балкану по простору који захвата“. *Политика*, Децембар 11, 1937, 11.

„Зграда која даје утисак циновског авиона“. *Политика*, Април 28, 1936, 12.

Здравковић, И. „Палате Државне штампарије и Дечје поликлинике“. *Правда*, Фебруар 16, 1940.

Здравковић, Иван. „Павиљон Краљевине Југославије на међународној изложби у Паризу“. *Уметнички преглед* I, бр.1 (1937): 27-28.

Здравковић, Иван. „Хотел на Лопуду“. *Уметнички преглед* I, бр.2 (1937): 56-57.

Здравковић, Иван. „Савремени ентеријер у Београду“. *Уметнички преглед* I, бр.4 (1938): 122-123.

Здравковић, Иван. „Виле на Топчидерском брду и Дедињу“. *Уметнички преглед* II, бр.7 (1939): 198-201.

Здравковић, Иван. „Исход конкурса за београдску Оперу“. *Уметнички преглед* III, бр.4-5 (1940): 144-148.

Здравковић, Иван. „Утицај поднебља и околине на нову архитектуру“. *Уметнички преглед* III, бр.1-2 (1940): 52-54.

„Здравствену задругу подигло је село Стублине код Обреновца“. *Политика*, Јул 24, 1937, 10.

„Зеница подиже спомен-костурницу жртвама из времена рата“. *Време*, Септембар 4, 1934, 8.

„Зида се и други део ратничког дома у Београду“. *Политика*, Април 12, 1939, 10.

Злоковић, Милан. „Утицај истока на нашу фолклорну архитектуру“. *Уметнички преглед* III, бр.9 (1940): 261-262.

„Зидање шегртског дома и дечјег обданишта у Нишу“. *Политика*, Октобар 4, 1939, 17.

„Зорка А. Д. највећа југословенска хемијска индустрија“. *Политика*, Септембар 10, 1938, 32.

„И Горњи Милановац добиће најзад нову поштанску зграду“. *Политика*, Мај 25, 1938, 10.

„И последњи радови на згради филијале Државне хипотекарне банке у Земуну биће завршени за који дан“. *Политика*, новембар 26, 1938, 14.

„И Соколи хоће да подижу свој стадион у Доњем Граду“. *Политика*, Јануар 13, 1938, 13.

„И у селу Помолу подигнута је спомен-костурница палим српским херојима у рату“. *Политика*, Август 18, 1938, 5.

„Изабран је пројекат за споменик краљу Петру и краљу Александру у Скопљу“. *Политика*, Март 20, 1937, 8.

„Извршиће се освећење цркве у селу Радинцу код Смедерева 8 августа ове године“. *Политика*, Јул 27, 1939, 13.

„Изградња зграде за Окружни уред за осигурање радника у Нишу“. *Политика*, Јун 1, 1935, 15.

„Изложба идејних скица за зграду Управе државних монопола“. *Политика*, Децембар 5, 1939, 10.

„Изложба какве досад нигде на свету није било“. *Политика*, Август 24, 1938, 10.

„Изложба нацрта за зграду „Албаније“ на Техничком факултету“. *Политика*, Април 21, 1938, 8.

Изложба „Нова немачка архитектура“ биће свечано отворена 5 октобра у Немачком павиљону на Сајмишту“. *Политика*, Октобар 2, 1940, 6.

„Изложба нове немачке архитектуре одржава се на београдском сајму од 5-16 октобра“. *Време*, Октобар 2, 1940, 9.

„Изложба пројеката за споменик Краљу Александру I у Нишу“. *Политика*, Јул 11, 1938, 5.

„Израда основа великог Београда и решење железничког чвора и пристанишног питања – биће поверени једном специјалисти са стране“. *Политика*, Август 7, 1939, 17.

„Индустрија вунених тканина Лазара М. Теокаровића“. *Политика*, Септембар 10, 1938, 27.

„Иницијативом учитеља г. Радивоја М. Церовића образован је акциони одбор за подизање спомен-чесме у селу Ореовици, код Пирота“. *Политика*, Новембар 30, 1937, 13.

Ј, В. „Бања Лука је добила нову болницу“. *Политика*, Фебруар 8, 1936, 7.

Ј, В. „У Бањој Луци јуче је освећена палата филијале Хипотекарне банке“. *Политика*, Децембар 28, 1936, 12.

Ј, Д. „Културни дом у Грабовцима у Срему, биће споменик националном хероизму и музеј хуманости“. *Политика*, Јул 8, 1939, 12.

Ј, М. „Добој ће данас одати тужну почаст националним мученицима“. *Политика*, Септембар 18, 1938, 11.

„Јавна берза рада у Београду расписује прву јавну оферталну лицитацију за зидање нове зграде Јавне берзе рада у Бајиној Башти“, *Политика*, Јул 18, 1939, 21.

„Јавне берзе рада у Котору“. *Политика*, Мај 15, 1939, 5.

„Један сељак се венчао у „уклетој“ цркви, кад су му сељаци предали као награду две хиљаде динара“. *Политика*, Март 13, 1938, 17.

Jedinstvo zadrugarstva: naponi glavnog zadružnog saveza u Kraljevini Jugoslaviji. Београд: Главни задружни savez, 1937.

„Једна захвалност“. *Гласник Српске православне патријаршије* 11 и 12 (1937): 369.

„Једна лепа сеоска црква“. *Политика*, Август 14, 1939, 11.

Јовичић, Д. И. „Најстарија болница у Србији, шабачка болница, нема основне потребе за своје издржавање“. *Политика*, Март 3, 1940, 22.

Јојић, М. „Сутра се у Њујорку отвара светска изложба која ће задивити цео свет“. *Политика*, Април 29, 1939, 9.

Јојић, М. „У Пецкој је јуче освећена црква-костурница у коју су сахрањене кости оних јунака који су изгинули на оближњим положајима“. *Политика*, Октобар 17, 1938, 6.

Јојић, М. „У Помолу код Зворника јуче је освећен споменик захвалности српским борцима и мученици Мима“. *Политика*, Септембар 5, 1938, 5.

Јојић, М. „Целог јучерашњег дана народ је цвећем засипао спомен костурницу добојских мученика“. *Политика*, Септембар 20, 1938, 7.

Јојић, Момчило. „Југословенски павиљон на Светској изложби одлично је уређен и привлачи велики број американаца који се одушевљавају лепотама наших предела и ношњи“. *Политика*, Јун 11, 1939, 7-8.

Јојкић, В. „Рад Дунавске бановине на унапређењу хигијене на селу. Здравствена заштита наших колониста у Војводини“. *Политика*, Фебруар 25, 1940, 29.

„Још једна православна црква у Срезу фочанском“. *Политика*, Јун 27, 1938, 11.

„Југословенски павиљон на Петнаестом међународном сајму у Солуну“. *Политика*, Октобар 7, 1940, 7.

Југословенско солколство подиже у Прагу свој иложбени павиљон“. *Политика*, Јун 1, 1938.

„Јуче је на свечан начин освећена нова црква у Раковици“. *Политика*, Јун 26, 1939, 7.

„Јуче је Њ. Св. Патријарх Варнава осветио нову цркву на Булбулдеру“. *Време*, Јун, 29, 1936, 8.

„Јуче је освећен Инвалидски дом Блаженопочившег Краља Александра“. *Политика*, Септембар 23, 1935, 6.

„Јуче је освећен камен темељац Планинског дома на Кукавици“. *Политика*, Август 21, 1939, 15.

„Јуче је освећен нови хотел „Кооп“ у Улцињу“. *Политика*, Јул 11, 1939, 6.

„Јуче је освећен темељ нове зграде Завода кнеза Павла за изучавање и сузбијање рака“. *Политика*, Септембар 25, 1939, 7.

„Јуче је освећена нова палата Берзе рада у Суботици“. *Политика*, Октобар 30, 1939, 8.

„Јуче је отворено децје хранилиште у Краљеву“. *Политика*, Октобар 11, 1939, 11.

„Јуче је положен камен темељац за Југословенски павиљон на међународној изложби у Паризу“. *Политика*, Јануар 21, 1937, 13.

„Јуче је свечано освећен камен-темељац Сељачког задружног дома у Крупи на Врбасу“. *Политика*, Август 12, 1940, 7.

„Јуче је свечано освећен нови хотел „Балкан“ на Теразијама. Задужбина Голуба Јанића, остављена је Академији наука“. *Политика*, Април 15, 1939, 10.

„Јуче је свечано освећена у Земуну нова палата филијале државне хипотекарне банке“. *Политика*, Фебруар 20, 1939, 6.

„Јуче је свечано отворен хотел „Парк“ у Нишу“. *Политика*, Октобар 31, 1937, 18.

„Јуче је у Грузи освећена спомен-црква патријарха Варнаве“. *Политика*, Септембар 19, 1939, 8.

„Јуче је у Крагујевцу на свечан начин освећен дом шумадијских занатлија“. *Политика*, Новембар 13, 1939, 10.

„Јуче је у манастиру Жичи пред великим бројем верних освећен споменик Патријарху Варнави“. *Политика*, Август 15, 1938, 7.

„Јуче је у Скопљу освећена нова Железничка станица“. *Време*, Децембар 2, 1940, 12.

„Јуче је ударен камен-темељац новој рафинерији бакра у Борском руднику“. *Време*, Јул 27, 1936, 5.

„Јуче су освећени темељи великог репрезентативног павиљона на београдском Сајму“. *Политика*, Август 23, 1940, 10.

„Јучерашња изјава г. Др. Крека министар грађевина г. Др. Крек прегледао је јуче са новинарима нову зграду Државне штампарије“. *Политика*, Новембар 30, 1939, 11.

„Јучерашње пробе на градилишту храма св. Саве. После повољних испитивања, приступа се интензивном раду“. *Политика*, Октобар 16, 1936, 9.

К, А. „У Крагујевцу је довршен и почео да ради Антитуберкулозни павиљон“. *Политика*, Јун 28, 1940, 12.

К, М. „Срећна једна наша општина у којој се не плаћа пореза јер се сви расходи покривају из прихода од туризма“. *Политика*, Јул 9, 1936, 9.

К, М. „У Краљеву је подигнута модерна зграда за дејче хранилиште“. *Политика*, Јул 19, 1939, 12.

„Како би изгледао споменик Краљу Петру према Народној скупштини, а како на Теразијској тераси“. *Политика*, Јануар 30, 1938, 7.

„Како би требало да изгледа споменик Вожду Карађорђу на тргу Славије и Краљу Александру у Дворској башти“. *Политика*, Јануар 29, 1938, 7.

„Како је замишљена зграда Велике државне опере у Београду“. *Политика*, Јун 10, 1938, 10.

„Како ће бити уређена будућа Врњачка Бања?“. *Политика*, Јун 25, 1939, 22.

„Како ће изгледати београдско пристаниште“. *Политика*, Март 20, 1938, 16.

„Како ће изгледати нови Етнографски музеј који ускоро треба да се гради“. *Политика*, Август 19, 1938, 7.

Каличанин, М. „На свечан начин у недељу ће се обавити освећење Дечјег хранилишта у Крагујевцу“. *Политика*, Децембар 26, 1940, 11.

Каличанин, М. и С. Пауновић. „Јуче, на дан славе дома Немањића, у Жичи је освећена нова црква, посвећена св. Сави“. *Политика*, Август 16, 1938, 7.

„Камен темељац Дома берзе рада у Суботици, чије је грађење отпочело пре неколико дана, освећен је“. *Политика*, Јул 11, 1937, 13.

„Клиника за дечје болести прешла је у своју нову зграду“. *Политика*, Децембар 22, 1940, 12.

„Клиника Кнеза Павла за изучавање и лечење рака биће подигнута у Београду“. *Политика*, Јун 25, 1939, 21.

„Команда ваздухопловства прелази из Новог Сада у Земун првог маја“. *Политика*, Март 7, 1936, 16.

„Конкурс за београдско сајмиште“. *Време*, Јул 19, 1936, 9.

„Конкурс за израду идејне скице за нову зграду Болнице болесничког фонда за државно саобраћајно особље која се има подићи у Београду на Пашином брду“. *Политика*, Април 4, 1940, 24.

„Конкурс за израду идејних скица за Вакуфски дом „Ибни Пајко“ у Скопљу“. *Политика*, Март 16, 1937, 18.

„Конкурс за најлепшу фасаду у Београду“. *Политика*, Новембар 9, 1938, 15.

„Конкурс за три најбоље фасаде у Београду“. *Политика*, Септембар 1, 1935, 10.

„Конференција посвећена питању подизања Опере и других просветних зграда“. *Политика*, Мај 13, 1938, 6.

„Котор добија још један модеран хотел“. *Политика*, Јул 11, 1938, 11.

„Крагујевац је добио филијалу Народне банке“. *Политика*, Октобар 23, 1939, 10.

„Краљевски намесник г. др. Иво Перовић открио је јуче на Сушаку споменик Краљу Ујединитељу“. *Политика*, Новембар 18, 1935, 7.

„Кроз бановинску болницу и хируршки павиљон у Врању прошло је за годину дана око 5000 болесника“. *Политика*, Август 4, 1939, 8.

„Кроз који дан у Буковачкој Бањи биће завршени радови на изградњи великог хотела који располаже са 80 соба“. *Политика*, Јун 21, 1939, 11.

„Кроз три месеца Београд ће имати модерну Главну пошту“. *Политика*, Јул 27, 1938, 8.

Крстић, Милица „Изложба немачке архитектуре у Београду“. *Правда*, Октобар 16, 1940, 5.

Крстић, Милица. „Прва немачка изложба архитектуре у Минхену. Немачка гради огроман број монументалних зграда, стадиона, путева и мостова“. *Време*, Јун 4, 1938, 7.

„Крупан: довршена је велика болница“. *Време*, Август 7, 1936, 5.

„Крушево богато обдарено природом, добија сада излетнички дом усред природе“. *Политика*, Март 10, 1936, 12.

Л, В. „Дом културе, у гвожђу и стаклу, за Београд будућности“. *Политика*, Мај 6, 1935, 8.

Л, Д. „У недељу ће се осветити монументални Дом железничара“. *Правда*, Март 13, 1936, 8.

Лазиф, Светомир. „Послератна архитектура наше престонице“. *Уметнички преглед* III, бр.6-7 (1940): 213-215.

„Лицитације за силосе у Мостару, Нишу и Зајечару“. *Политика*, Мај 9, 1940, 26.

„Ловачки дом подиже кумановско Ловачко удружење код Пројевске Киселе Воде као споменик изгинулим ловцима у рату за ослобођење“. *Политика*, Септембар 10, 1938, 11.

Лопандић, Д. „Свечаном освећењу темеља рафинерије бакра у Бору присуствовао је председник владе г. др. Милан Стојадиновић“. *Политика*, Јул 27, 1936, 5.

Лопандић, Д. „У присуству председника владе г. др. Стојадиновића, пуштена су јуче у рад велика постројења хемијске индустрије „Зорка“ у Шапцу“. *Политика*, Новембар 9, 1938, 3-4.

Лукић, Ђорђе. „Грађевинска делатност београдске општине“. *Београдске општинске новине* LVIII, бр.11-12 (1940): 892-896.

М., „Народни дом у Малим Крчмарима“. *Политика*, Јун 21, 1935, 8.

М. „Освећење спомен-цркве у Мозгову“. *Гласник Српске православне патријаршије* 18 и 19 (1937): 619-621.

М., „Преко 10.000 црногораца одушевљено је поздравило долазак првог воза у Никшић“. *Политика*, Јул 13, 1938, 6.

М., „Село у коме нема ни једне кафане подигло Задружни и Културни дом“. *Политика*, Септембар 26, 1937, 14.

М, В. „Пруга Билећа-Никшић, биће на Петровдан пуштена у саобраћај“. *Политика*, Јул 4, 1938, 7.

М, Ж. „Освећење соколског дома у Сремским Карловцима извршиће се у недељу двадесет трећег јуна“. *Политика*, Јун 21, 1940, 9.

М, М. „Грађење модерног хотела на острву св. Николе код Будве“. *Политика*, Фебруар 5, 1935, 9.

М. М., „Удружење занатлија у Јагодини подигло дом“. *Правда*, Март 21, 1936, 8.

М, М. „Преуређењем Конгресног трга на коме се подиже споменик Краљу Александру, Љубљана ће решити свој највећи комунални проблем“. *Политика*, Јун 2, 1940, 23.

М, С. „Свечано освећење камена темељца београдског Сајмишта“. *Београдске општинске новине* LV, бр.4-6 (1937): 341-344.

„Мала варошица Дебрц“. *Политика*, Јануар 27, 1940, 11.

Маринковић, Бран. „Улазна врата у савременој архитектури“, *Уметнички преглед* I, бр.3 (1937): 90-91

Маринковић,Бран. „Нови стил у архитектури“. *Уметнички преглед* I, бр.8 (1938): 250.

Маринковић, Бран. „Савремени стан“, *Уметнички преглед* III, бр.3 (1940): 93-95.

Маркишић, А. „Муслимани и Срби у околини Маглаја подижу заједничке цркве и џамије“. *Политика*, Септембар 27, 1936, 15.

Милановић, М. „У присуству 20.000 грађана откривен је у Крагујевцу споменик Витешком Краљу Александру I Ујединитељу“. *Политика*, Јун 29, 1936, 8.

Милановић, М. „Отпочело је грађење летње резиденције краљевске породице на Бледу“. *Политика*, Јануар 22, 1940, 8.

„Министар г. Цветковић у Сарајеву“. *Политика*, Април 14, 1937, 6.

„Министар грађевина Д. Вуловић разгледао је радове на подизању Светосавског храма“. *Политика*, Јануар 29, 1941, 8.

„Министар пошта г. Јовановић присуствовао је јуче свечаном отварању нове Главне поште у Скопљу“. *Политика*, Јануар 2, 1939, 5.

„Министарство грађевина расписало је утакмицу за израду идејних модела од гипса за два војника који ће се поставити пред спомен-костурницом на острву Виду“. *Политика*, Март 26, 1939, 48.

Минић, М. С. „Нова црква Светог Апостола Марка у Београду“. *Време*, Март 25, 1932, 2.

Митровић, Ж. „Данашња Ковиљача, по својој лековитости и своме уређењу, заузима место међу нашим најбољим бањама“. *Политика*, Јул 27, 1936, 13.

Михајловић, Ј. „Подизање споменика краљу Петру I Великом Ослободиоцу и краљу Александру I Ујединитељу у Скопљу“. *Јужни преглед* 2 (1937): 73-81.

„Модеран и удобан хотел подићи ће Савез набављачких задруга државних службеника у Улцињу према овој идејној скици која је добила на конкурс наградѹ“. *Политика*, Децембар 7, 1936, 9.

„Модеран хотел решило је да подигне у Будви друштво „Будва““. *Политика*, Октобар 17, 1937, 13.

„Модерна амбуланта подигнута је у Јабуковцу“. *Политика*, Октобар 13, 1937, 10.

„Модерна зграда главне филијале државне хипотекарне банке на Цетињу већ је довршена“. *Политика*, Мај 21, 1936, 12.

„Монументална зграда соколског дома у Ужицу стоји још увек недовршена“. *Политика*, Јул 7, 1936, 10.

Н., „Око реновирања позоришта код Споменика. Садашњу позоришну зграду треба само прилагодити потребама посетилаца и глумаца“. *Политика*, Март 3, 1941, 9.

„На Авали је јуче постављен први гранитни камен за постамент у који ће се сахранити незнани јунак“. *Политика*, Август 20, 1935, 5.

„На Велику Госпојину осветиће се темељац спомен костурнице у Челебићима“. *Политика*, Август 26, 1937, 13.

„На веома свечан начин министар саобраћаја г. Бешлић јуче је предао саобраћају нову железничку станицу у Скопљу. Нову зграду скопске железничке станице, која је највећи и најлепши објекат ове врсте на Балкану, пројектовао је архитекта г. Веља Н. Гавриловић, виши саветник Генералне дирекције железница у Београду“. *Политика*, Децембар 2, 1940, 11.

„На дан Ћирила и Методија 24 маја, обавиће се на Бумбаревом Брду код Кнића, освећење темеља цркве која се подиже у спомен блаженопочившег патријарха Варнаве“. *Политика*, Мај 24, 1938, 11.

„На земљишту „Албаније“ почеће на пролеће подизање велике хипотекарне банке трговачког фонда“. *Политика*, Јануар 14, 1938, 13.

„На Иришком венцу подићи ће се нов павиљон за туберкулозне који ће имати четрдесет постеља. Подићи ће се и павиљон за туберкулозну децу“. *Политика*, Септембар 29, 1940, 12.

„На источном делу Пашиног брда подиже се спомен чесма“. *Политика*, Јул 9, 1935, 7.

„На конкурс за израду идејне скице за нову зграду Државне опере у Београду стигла су седамдесет и четири рада, од којих четрдесет и пет из иностранства“. *Политика*, Март 1, 1940, 14.

„На конкурс за споменик краљу Александру I у Нишу стигло 27 пројеката“. *Политика*, Јул 9, 1938, 10.

„На највишој тачки кумановског бојишта подигнута је спомен-костурница“. *Време*, Октобар 6, 1937, 7.

„На плацу хотела „Балкана“ биће подигнута једна монументална грађевина“. *Политика*, Март 12, 1938, 6.

„На светски дан штедње свечано су освећени темељи Општинске штедионице у Београду“. *Београдске општинске новине* LIII, бр.11-12 (1935): 711.

„На свечан начин јуче је освећен камен темељац храма Светог Саве у Сплиту“. *Политика*, Мај 11, 1939, 10.

„На свечан начин јуче је освећен нови бановински хотел и купатило у Буковичкој Бањи“. *Политика*, Јун 23, 1939, 8.

„На свечан начин јуче је освећена нова зграда филијале Народне банке у Крагујевцу“. *Политика*, Децембар 23, 1940, 10.

„На свечан начин јуче је освећена Нова палата Банске управе у Новом Саду“. *Политика*, Септембар 25, 1939, 11.

„На свечан начин јуче је у Нишу освећена нова зграда Берзе рада“. *Политика*, Децембар 27, 1937, 10.

„На свечан начин јуче је у Скопљу освећен дом берзе рада“. *Политика*, Октобар 9, 1939, 11.

„На свечан начин јуче су освећени темељи нове зграде филијале Државне хипотекарне банке у Панчеву“. *Политика*, Октобар 30, 1939, 10.

„На свечан начин у Битољу је јуче откривен споменик блаженопочившем краљу Александру и прослављена двадесетпетогодишњица ослобођења“. *Политика*, Новембар 20, 1937, 5.

„На свечан начин у Карловцу је освећена нова зграда филијале Народне банке“. *Политика*, Децембар 29, 1940, 6.

„На свечан начин у Прилепу је освећен камен темељац дуванског института“. *Политика*, Новембар 6, 1937, 10.

„На свечан начин у присуству великог броја званица и мноштва народа из околине освећена је јуче задужбина Теокаревића у Вучју“. *Политика*, Јул 8, 1938, 10.

„На свечан начин у присуству преко 15.000 диша освећена је јуче црква у шумадијском селу Десимировцу. Освећење су извршили митрополит г. Доситеј и епископи г. г. Николај и Симеон“. *Политика*, Септембар 20, 1937, 6.

„На Теразијама приступиће се подизању нове палате пензионог фонда чиновника и служитеља Народне банке“. *Политика*, Новембар 16, 1937, 17.

„На утакмици за зграду друштва „Призад“ од педесет осам учесника нико није добио прву награду“. *Политика*, Јануар 31, 1938, 8.

„Награђени радови нису дали ни основе ни архитектонске обраде које зодовољавају и које би се могле применити за уређење Теразија“. *Политика*, Јун 16, 1937, 7.

„Најзад је решено питање пројекта професора г. Плечника за споменик Краљу Александру у Љубљани“. *Политика*, Октобар 28, 1937, 7.

„Најлепша зграда у Ваљеву“. *Политика*, Август 10, 1938, 11.

„Најмодернија болница у Београду отпочела је рад“. *Политика*, Јул 5, 1940, 13.

„Најстарија пољопривредна организација српског народа осветила је јуче свој нови дом и прославила славу“. *Политика*, Новембар 13, 1938, 14.

„Народ у Босанској Крајини подиже храм на месту где су некад у цркви посечени сви срби из села“. *Политика*, Јул 2, 1939, 21.

„Натјечај-конкурс за израду идејне скице за уређење Врњачке Бање“. *Политика*, Септембар 23, 1938, 19.

„Наш павиљон на Међународном сајму у Пловдиву“. *Политика*, Мај 15, 1940, 11.

„Недовршени споменик ратницима изгинулим за ослобођење Пирота од Турака биће ускоро завршен, захваљујући пиротском пододбору Удружења резервних официра и ратника“. *Политика*, Август 30, 1938, 11.

„Немачки архитект г. Марх код министра г. Вуловића“. *Политика*, Октобар 5, 1940, 6.

Несторовић, Богдан. „Зграда народне банке у Дубровнику“. *Технички лист* 1 (1938): 1-4.

Нешовић, Сп. „У Врњачкој Бањи идуће сезоне биће отворена нова велика болница са клиником“, *Политика*, Јануар 5, 1941, 14.

„Нишки споменик“. *Правда*, Август 2, 1934, 10.

„Нова варошка болница на Булбулдеру јуче је освећена“. *Политика*, Септембар 16, 1935, 7.

„Нова зграда државне штампарије на Сењаку“. *Београдске општинске новине* LV, бр.11 (1937): 731.

„Нова зграда за финансијску контролу и хемијски лабораторијум“. *Политика*, Новембар 3, 1936, 7.

„Нова зграда Касарне жандармеријског пука у Нишу“. *Политика*, Август 25, 1939.

„Нова зграда општине свилајначке“. *Политика*, Октобар 18, 1937, 10.

„Нова зграда Општинске поликлинике за кожне и венеричне болести, у Џорџа Вашингтона улици, освећена је јуче на свечан начин“. *Политика*, Март 8, 1938, 7.

„Нова културна тековина Јужне Србије. У присуству изасланика Њ. В. Краља претседника владе г. Драгише Цветковића, министра г. г. Торбара и Пантића и претставника јавног живота Јужне Србије, јуче је на свечан начин освећена Радио-станица у Скопљу“. *Политика*, Јануар 28, 1941, 7.

„Нова палата Општинске штедионице на Зеленом Венцу“. *Време*, Октобар 30, 1936, 12.

„Нова палата Привилегованог извозног друштва освећена је јуче“. *Политика*, Новембар 27, 1939, 10.

„Нова Универзитетска дечја клиника примиће још ове јесени прве болеснике“. *Време*, Септембар 3, 1940, 7.

„Нова црква на Кисељаку код Сарајева“. *Политика*, Август 5, 1938, 11.

„Нова црква у Врбовцу“. *Политика*, Март 5, 1935, 15.

„Нова црква у селу Корбову“. *Политика*, Октобар 6, 1938, 11.

„Нова црква у Сопоту“. *Политика*, Август 28, 1936, 10.

„Нове перспективе Теразија“. *Политика*, Јун 25, 1937, 8.

„Нови дом В. К. „Београда“- прва спортска палата“. *Политика*, Мај 3, 1936, 17.

„Нови хотели на улцињској плажи“. *Политика*, Јун 16, 1939, 11.

„Новоизграђени Соколски дом у Инђији биће освећен на Духове“. *Политика*, Мај 23, 1939, 10.

„Нову цркву добило је село Опарић, код Рековца“. *Политика*, Јул 27, 1936, 8.

„Њ. В. Краљица Марија и Њ. Кр. Вис. Кнегиња Олга на свечаном освећењу Дома децје заштите Општине града Београда“. *Политика*, Април 11, 1938, 3.

„Њ. кр. Вис. кнегиња Олга присуствовала је јуче двома лепим свечаностима у Буковику“. *Политика*, Октобар 14, 1940, 5.

„Њ. св. патријарх Варнава осветио споменик стрељаним у селу Добановцима“. *Гласник Српске православне патријаршије* 30 и 31 (1936): 695-697.

„Њ. Св. Патријарх Варнава осветиће данас цркву у селу Лешку, код Тетова“. *Политика*, Септембар 21, 1936, 10.

„Њ. св. патријарх г. др. Гаврило осветио је јуче на Сушаку нову цркву“. *Политика*, Октобар 2, 1939, 7.

„Њ. Св. Патријарх осветио је јуче цркву св. архангела Гаврила, задужбину гђе и г. Милана Вукићевића“. *Политика*, Јун 5, 1939, 7.

„Њ. Св. Патријарх осветио је споменик једанаесторици сељака стрељаних у Добановцима“. *Политика*, Новембар 16, 1936, 8.

„Њ. Св. Патријарх председавао је скупу Друштва за подизање Светосавског храма“. *Политика*, Фебруар 19, 1940, 9.

„Његова Светост Патријарх Г. Варнава осветио је споменик бив. руском конзулу Ростковском у Битољу“. *Гласник Српске православне патријаршије* 30 и 31 (1936): 698-699.

„О двадесетпетогодишњици ослобођења Јужне Србије у Скопљу ће бити подигнути споменици Краљу Петру и Краљу Александру“. *Политика*, Фебруар 20, 1937, 10.

„О Духовима соколско друштво у Добоју на свечан начин осветиће нови соколски дом Краља Александра I“. *Политика*, Јун 8, 1937, 13.

„Ове године приступиће се подизању силоса у нашој држави“. *Политика*, Мај 3, 1936, 14.

„Ових дана завршавају се радови на згради Народне банке у Крагујевцу, која је са свим инсталацијама коштала преко 7.000.000 динара“. *Политика*, Октобар 15, 1940, 12.

„Овог пролећа почеће зидање палате Министарства грађевина“. *Политика*, Фебруар 10, 1939, 11.

„Од аустралиске вуне до југословенског штофа индустрија вунених тканина Владе Теокаровића и комп“. *Политика*, Септембар 18, 1938, 26.

„Око зидања велике Државне опере у Београду“. *Политика*, Мај 31, 1938, 8.

„Олимпијски стадион у средишту пажње наших инжењера и архитеката“. *Политика*, Децембар 25, 1940, 14.

„Општина подиже Амбуланту за кожне и венеричне болести“. *Политика*, Мај 19, 1937, 9.

„Освећен је Народни дом у Томиславцима најлепша зграда у целом том крају“. *Политика*, Септембар 16, 1935, 12.

„Освећен је нови Дом пензионог фонда адвокатске коморе“. *Политика*, Децембар 21, 1936, 9.

„Освећен је споменик погинулим ратницима у селу Долову“. *Политика*, Мај 25, 1938, 11.

„Освећен темељ спомен-цркве у Пецкој“. *Време*, Септембар 10, 1936, 5.

„Освећена је нова палата Моравске бановине и откривен споменик Краљу Александру“. *Политика*, Септембар 7, 1936, 10.

„Освећена је нова црква у селу Доњим Бранетићима, недалеко од Горњег Милановца“. *Политика*, Јул 18, 1936, 12.

„Освећена је нова црква у Љубији“. *Политика*, Октобар 18, 1938, 10.

„Освећена је нова црква у селу Негбини, у Срезу златиборском“. *Политика*, Јул 14, 1940, 23.

„Освећени су темељи задужбине Симе Игуманова, оснивача призренске богословије и народног добротова“. *Политика*, Септембар 7, 1937, 12.

„Освећено је градилиште нове палате Министарства грађевина“. *Политика*, Децембар 2, 1939, 10.

„Освећење Дечјег хранилишта у Горњем Милановцу“. *Политика*, Новембар 22, 1939, 10.

„Освећење дома јужносрбијанаца“. *Политика*, Октобар 19, 1935, 8.

„Освећење дома националних железничара“. *Политика*, Март 5, 1936, 12.

„Освећење Дома пензионог фонда чиновника Народне банке“. *Политика*, Октобар 3, 1938, 7.

„Освећење дома трговачке омладине у Крушевцу“. *Политика*, Октобар 24, 1938, 8.

„Освећење дома Удружења југословенских националних железничара и бродара“. *Политика*, Март 2, 1936, 19.

„Освећење железничарског дома“. *Политика*, Март 13, 1936, 15.

„Освећење Занатског дома у Крушевцу“. *Политика*, Мај 23, 1936, 8.

„Освећење заставе Задружне омладине и Дома житарске задруге“. *Политика*, Септем-

бар 14, 1936, 9.

„Освећење камена темељца филијале Државне хипотекарне банке у Ваљеву“, *Политика*, август 22, 1938, 17.

„Освећење Народног дома у Књажевцу“, *Политика*, Децембар 30, 1935, 7.

„Освећење нове Зграде оштинске штедионице“, *Време*, Октобар 31, 1936, 11.

„Освећење нове Пожарне централе“, *Београдске општинске новине* LIII, бр.7-8 (1935): 479-480.

„Освећење нове православне цркве у Бору“, *Политика*, Јул 22, 1940, 10.

„Освећење нове цркве са костурницом у селу Рогачи“, *Политика*, Октобар 21, 1935, 8.

„Освећење нове цркве у селу Глоговцу“, *Политика*, Септембар 22, 1935, 13.

„Освећење нове цркве у Доњем Видову“, *Политика*, Јул 31, 1939, 8.

„Освећење новог дома агенције Хипотекарне банке у Крагујевцу“, *Политика*, Април 15, 1935, 6.

„Освећење новог Занатског дома у Новом Саду“, *Политика*, Септембар 2, 1935, 5.

„Освећење православне цркве у селу Цетини“, *Политика*, Септембар 12, 1940, 12.

„Освећење Ратарског дома у Сремској Митровици“, *Политика*, Јануар 28, 1940, 19.

„Освећење спомен-капеле видовданским херојима“, *Политика*, Октобар 30, 1939, 11.

„Освећење спомен-цркве у Десимировцу“, *Политика*, Септембар 13, 1937, 10.

„Освећење спомен-цркве у Кијеву“, *Политика*, Јун 15, 1939, 11.

„Освећење спомен чесме Блаженопочившем Краљу Ујединитељу у Сопоту код Пирота“, *Правда*, Јул 15, 1938, 12.

„Освећење спомен-чесме извршено је у селу Страцину, у срезу Кратовачком“, *Политика*, Април 15, 1939, 11.

„Освећење спомен-чесме Св. Саве у Битољу“, *Гласник Српске православне патријаршије* 3 и 4 (1937): 90-92.

„Освећење споменика изгинулим борцима прошлих ратова у Наталинцима“, *Политика*, Септембар 20, 1937, 4.

„Освећење споменика у Мељаку“, *Правда*, Септембар 8, 1936.

„Освећење споменика „Херојима за слободу“ и подизање темеља згради гимназије у Требињу“, *Политика*, Август 27, 1938, 12.

„Освећење темеља Академске трпезе“, *Политика*, Јун 12, 1939, 5.

„Освећење темеља Берзе рада у Крушевцу“. *Политика*, Новембар 11, 1938, 8.

„Освећење темеља дома Занатлијског пензионог фонда“. *Време*, Јун 29, 1936, 8.

„Освећење темеља Државне штампарије“. *Политика*, Новембар 25, 1937, 22.

„Освећење темеља за нову пошту у Крушевцу“. *Политика*, Јул 18, 1938, 8.

„Освећење темеља за палату агенције Државне хипотекарне банке у Земуну“. *Политика*, Октобар 4, 1937, 6.

„Освећење темеља за споменик краљу Александру у Битољу“. *Политика*, Октобар 16, 1937, 8.

„Освећење темеља зграде Обласне Железничке дирекције у Нишу обавиће се 3 новембра“. *Политика*, Октобар 27, 1940, 21.

„Освећење темеља нове зграде Југословенског посланства у Софији“. *Политика*, Септембар 29, 1940, 21.

„Освећење темеља нове палате за Пореску управу и финансијску контролу“. *Политика*, Јул 5, 1937, 8.

„Освећење темеља нове цркве у Ковачевцу“. *Политика*, Октобар 22, 1940, 17.

„Освећење темеља палате Занатлијског пензионог фонда“. *Време*, Јун 28, 1936, 9.

„Освећење темеља споменика бившем руском конзулу у Битољу Александру Аркадијевићу Ростовском, мучки убијеном 26 јула 1903 године, извршено је у Битољу 17. новембра“. *Политика*, Новембар 21, 1935, 8.

„Освећење Туристичког дома у Крушеву“. *Време*, Јул 9, 1936, 13.

„Освећење храма у Булбулдеру, посвећене кнезу Лазару и косовским јунацима“. *Време*, Јун 26, 1936, 2.

„Освећење цркве костурнице у Врбовцу код Смедерева“. *Политика*, Мај 7, 1939, 16.

„Освећење цркве у Лапљем Селу на Косову“. *Политика*, Август 7, 1939, 8.

„Освећење цркве у Љубији-Исламу“. *Политика*, Октобар 22, 1938, 11.

„Освећење цркве у Устиколини“. *Политика*, Јун 25, 1937, 10.

„Освећење цркве у Устиколини“. *Гласник Српске православне патријаршије* 13-14 (1937): 425.

„Освећењу камена темеља нове рафинерије рудника бакра у Бору присуствовали су председник владе г. др. Милан Стојадиновић и петорица министара“. *Време*, Јул 27, 1936, 1.

„Основано је привилеговано друштво за грађење силоса „Силос“ а.д. са акциским ка-

питалом од две стотине двадесет милиона динара“. *Политика*, Август 16, 1938, 8.

„Отварање нашег павиљона на Светској изложби у Њујорку“. *Политика*, Мај 25, 1939, 4.

„Отворена је изложба пројеката за „Албанију““. *Политика*, Април 18, 1938, 12.

„Откривен је споменик блаженопочившем краљу Александру I Ујединитељу у селу Купиновцу, близу Беловара“. *Политика*, Новембар 29, 1936, 15.

„Отпочели су радови на подизању Румунског павиљона на Београдском сајму“. *Политика*, Јул 11, 1937, 12.

П, М. „Здравствена задруга у Ракинцу и њен здравствено-просветни рад“, *Политика*, Децембар 23, 1938, 10.

П, М. „Осамнаест југословенских сликара и четири архитекта излажу у Паризу“. *Политика*, Април 10, 1937, 7.

П, П. М. „Санаторијум за туберкулозне болеснике на Иришком Венцу треба што пре да се прошири и изгради“. *Политика*, Децембар 15, 1940, 11.

Павловић, Р. „Официри смучари сарајевског гарнизона подигли су свој дом и скакаоницу на планини Јахорини“. *Политика*, Јануар 21, 1937, 9.

„Палата Банске управе у Нишу која је јуче освећена стајала је преко осам милиона динара“. *Време*, Септембар 7, 1936, 4.

„Палата Претседништва владе, Управе државних монопола и катастра Министарства финансија. Ова монументална зграда биће једна од највећих у Средњој Европи“. *Политика*, Април 13, 1937, 7.

„Палата Призада биће ускоро под кровом“. *Политика*, Октобар 20, 1938, 13.

Пантовић, М. „Светска изложба 1939 године у Њујорку“. *Политика*, Јануар 15, 1939, 8.

Пауновић, С. „Промене у животу и изгледу града Земуна већ данас су толике да су му дале сасвим друго ново лице“. *Политика*, Март 3, 1936, 12.

Пауновић, С. „Њ. св. Патријарх др. Гаврило осветио је јуче у Тивту темеље православне цркве“. *Политика*, Септембар 23, 1940, 9.

Пауновић, Синиша. „У присуству 50.000 људи њ. св. Патријарх др. Гаврило осветио је јуче цркву у Новом Сарајеву“. *Политика*, Септембар 16, 1940, 7.

„Питање обнове Народног позоришта код Споменика“. *Политика*, Децембар 5, 1940, 9.

„Питање Олимписког стадиона и Државне опере у Београду“. *Политика*, Јул 15, 1939, 8.

„Планински Дом на Шар-Планини“. *Политика*, Октобар 22, 1937, 9.

„Планински дом под Дурмитором“. *Политика*, Новембар 25, 1938, 15.

„Планови за зидање зграде на месту некадашње „Албаније“ одобрени су“. *Политика*, Јул 27, 1938, 7.

„Подизање бановинског позоришта у Нишу“. *Политика*, Јун 12, 1937, 17.

„Подизање банске палате у Новом Саду“. *Политика*, Новембар 21, 1936, 10.

„Подизање великог санаторијума за туберкулозне испред Авале треба да почне још у току ове године“. *Политика*, Фебруар 10, 1937, 8.

„Подизање дома Јавне берзе рада у Скопљу“. *Политика*, Септембар 13, 1938, 24.

„Подизање другог крила Народног Спомен-дома Витешког Краља Александра Ујединитеља отпочеће ових дана“. *Дан*, Август 17, 1935, 12.

„Подизање здравствених станица у Дунавској бановини“. *Политика*, Август 20, 1940, 11.

„Подизање модерно уређене станице за лечење шуге у Кнеза Павла улици“. *Политика*, Март 3, 1940, 20.

„Подизање нове зграде дирекције Државних железница – Југ у Нишу“. *Политика*, Април 7, 1940, 20.

„Подизање нове зграде Државне штампарије у Београду“. *Време*, Јун 14, 1936, 4.

„Подизање нове станичне зграде у Скопљу“. *Политика*, Март 16, 1937, 17.

„Подизање силоса у Панчеву и Шапцу“. *Политика*, Март 18, 1939, 16.

„Подизање споменика краљу Александру у Љубљани“. *Политика*, Септембар 18, 1937, 6.

„Подизање станице за лечење шуге и амбуланте за кожне и венеричне болести. Општина даје олакшицу за предузимаче“. *Политика*, Мај 18, 1940, 10.

„Подизањем „Дома Ибни Пајко“ отпочело је формирање трга цара Душана у Скопљу“. *Политика*, Октобар 24, 1938, 11.

„Подизањем свог дома Занатлијски пензионери фонда постигао је најбоље укамаћење прикупљеног капитала“. *Политика*, Април 5, 1937, 10.

„Подигне се спомен-костурница поубијаним Поречанима у Поречју, близу манастира Свете Богородице“. *Политика*, Октобар 25, 1938, 11.

„Подићи ће се Ратарски дом у Сремској Митровици“. *Политика*, Јул 25, 1939, 11.

„Подринско вече у Београду. Подринци подижу Планински дом на Гучеву“. *Време*, Фебруар 12, 1939, 7.

„Помен видовданским херојима“. *Политика*, Фебруар 4, 1940, 14.

Поповић, Драгомир. „Нова немачка архитектура“. *Уметнички преглед* II, бр.10 (1939): 312-315.

Поповић, Драгомир М. „Изложба новог немачког грађевинарства“. *Уметнички преглед* III, бр.8 (1940): 249-252.

Поповић, Драгомир М. „Данашња београдска архитектура“. *Уметнички преглед* III, бр.9 (1940): 278-282.

„Поред нове модерне чесме, око манастира Студенице засађено је овог пролећа много племенитих воћака, а ових дана почела је оправка туристичког пута од Ушћа до манастира“. *Политика*, Август 11, 1938, 11.

„Поред станице у Дубровнику подижу се репрезентативне станичне палате у Сарајеву и Скопљу“. *Време*, Август 16, 1936, 6.

„Пореч подиже спомен-капелу изгинулим Поречанима“. *Време*, Август 14, 1938, 11.

„Порушен је дворца „Суворор“ на Бледу. На пролеће ће почети грађење новог Краљевог дворца у Алпском стилу“. *Политика*, Децембар 20, 1939, 12.

„После величанствене литије кроз престоницу, освећени су темељи светосавског храма“. *Политика*, Мај 11, 1939, 5-7.

„После дугих и тешких напора сељаци из села Блатнице у Срезу теслићском успели су да подигну врло лепу православну цркву“. *Политика*, Август 30, 1937, 11.

„После застоја од годину и по продужују се радови на монументалној цркви светог марка. Претседник општине г. Јеврем Томић посетио је грађевину и обећао да ће се ускоро приступити радовима на регулисању трга око цркве“. *Политика*, Септембар 6, 1940, 13.

„Почела је рад школска поликлиника у Сурдулици“. *Политика*, Децембар 24, 1937, 11.

„Почело је грађење Института кнеза Павла за проучавање рака“. *Политика*, Август 22, 1939, 15.

„Почело је грађење путничког пристаништа у Београду“. *Политика*, Септембар 10, 1939, 8.

„Почетак градње зграде Државне штампарије“. *Време*, Јул 10, 1936, 5.

„Почетак радова на Београдском сајмишту“. *Време*, Октобар 3, 1936, 3.

„Поштанска штедионица преселила се у своју нову зграду“. *Политика*, Октобар 10, 1938, 10.

„Први задружни дом у вучитрнском крају подиже набављачка задруга у селу Пантини“. *Политика*, Септембар 2, 1937, 10.

„Први Задружни дом у Метохији“. *Политика*, Октобар 1, 1940, 12.

„Први Народни дом у Метохији“. *Политика*, Јануар 28, 1940, 19.

„Први планински дом зида се на Дурмитору“. *Политика*, Март 17, 1935, 15.

„Прву награду за споменик Краљу Александру I у Нишу добио је г. А. Аугустинчић“. *Политика*, Јул 10, 1938, 14.

„Прву награду на конкурс за нову зграду државне хипотекарне банке у Новом Саду добила су два млада београдска архитекта“. *Политика*, јул 1, 1938, 12.

„Прекјуче је свечано отворен југословенски павиљон на париској међународној изложби“. *Политика*, Јун 23, 1937, 8.

„Председник владе г. Др. М. Стојадиновић и архитект г. Марх разледали су стадион у Љубљани“. *Политика*, Јул 13, 1938, 4.

„Претседник београдске општине г. Јеврем Томић за што бржу изградњу савског пристаништа“. *Београдске општинске новине* LVIII, бр.7-8 (1940): 699-700.

„Претседник владе г. др. Милан Стојадиновић присуствовао је јуче освећењу темеља нове гимназије и откривању споменика хероја у Требињу“. *Политика*, Септембар 11, 1938, 3.

„Претседник г. Рузвелт јуче је својим говором отворио Светску изложбу у Њујорку“. *Политика*, Мај 1, 1939, 4.

„Преуређење Берлина као пример градње у новој Немачкој“, *Политика*, Октобар 15, 1940, 6.

„Прилике су, најзад, дозволиле зидање палате за Главну пошту и Поштанску штедионицу“. *Политика*, Март 17, 1935, 18.

„Припрема за подизање споменика на Виду“. *Политика*, Септембар 18, 1938, 9.

„Припремање свечаности освећења темеља монументалног светосавског храма“. *Политика*, Новембар 3, 1938, 14.

„Припремни радови за изградњу Савског пристаништа отпочели“. *Политика*, Август 22, 1936, 9.

„Продужен рок предаје идејних скица интернационалног конкурса за нову зграду Државне опере у Београду“. *Политика*, Новембар 21, 1940, 18.

„Прослава двадесетогодишњице Кумановске битке и освећење споменика на Куманову-Зебрњаку“. *Политика*, Октобар 7, 1937, 6.

„Проширење и преуређење Народног позоришта код Споменика“. *Политика*, Септембар 20, 1940, 11.

Р. „Завршен је велелепни споменик незнаном јунаку на Авали која је потпуно преуређена“. *Политика*, Септембар 25, 1938, 9.

Р. „Која од престоничких зграда сазиданих за последње три године има најлепшу фасаду?“. *Политика*, Фебруар 4, 1939, 13.

Р. „У Будви, на најлепшој плажи Јужног Приморја, саграђен је велики модеран хотел са 100 соба“. *Политика*, Децембар 27, 1938, 7.

Р, М. „У Неготину у Крајини подиже се велики дом за малолетне преступнике“. *Политика*, Јануар 17, 1941, 14.

Раденковић, Јован. „Писмо из Америке. Светска изложба у Њујорку“. *Уметнички преглед* II, бр.7 (1939): 216-218.

Радић, Б. „Дом Гаврила Принципа у Босанском Грахову још није довршен“. *Политика*, Децембар 31, 1940, 17.

„Радове за Банску палату у Новом Саду добило је предузеће г. Секулића из Београда“. *Време*, Јул 14, 1936, 7.

„Радови на административној згради и већници банске палате у Новом Саду“. *Политика*, Јун 1, 1938, 20.

„Радови на грађењу пруге Никшић-Билеће извршени су досада за 60%“. *Политика*, Новембар 1, 1936, 15.

„Радови на изградњи железничке пруге Билећа--Никшић приводе се крају“. *Политика*, Децембар 22, 1937, 12.

„Радови на изградњи новог модерног хотела и купатила у Аранђеловачкој Бањи приводе се крају, тако да ће се свечано отварање ових објеката моћи обавити још идуће недеље“. *Политика*, Јун 7, 1939, 1.

„Радови на новој згради Министарства грађевина у Београду“. *Политика*, Јун 5, 1940, 10.

„Регулација околине око храма св. Саве утврђена је и одобрена“. *Политика*, Фебруар 26, 1940, 16.

„Резултат конкурса за израду идејних скица за уређење Врњачке Бање“. *Политика*, Мај 17, 1939, 9.

„Резултат конкурса за израду идејних скица за палату Привилегованог извозног друштва у Београду“. *Политика*, Јануар 30, 1938, 24.

„Резултат конкурса за монументалне споменике Краљу Петру и Краљу Александру у Скопљу“. *Политика*, Фебруар 16, 1937, 7.

„Резултат конкурса за скицу палате Београдске задруге“. *Политика*, Фебруар 10, 1937, 8.

„Резултат конкурса за споменик Краљу Александру у Крагујевцу“. *Политика*, Април 5, 1935, 4.

„Резултат конкурса идејне скице за нову зграду у Београду болнице Болесничког фонда за државно саобраћајно особље“. *Политика*, Јун 1, 1940, 27.

„Резултат утакмице за идејне скице Етнографског музеја у Београду“. *Политика*, Август 17, 1938, 19.

„Резултат утакмице за израду идејне скице за Дом јавне берзе рада“. *Политика*, Јануар 30, 1935, 11.

„Резултат утакмице за израду идејне скице за нову зграду Хипотекарне банке Трговачког фонда у Београду, на месту некадашње кафане „Албанија“ угао Кнез Михаилове и Коларчеве улице“. *Политика*, Април 7, 1938, 26.

„Резултат утакмице за израду идејне скице за палату која ће се подићи на месту некадашње „Албаније““. *Политика*, Април 12, 1938, 12.

„Резултати натечаја за израду идејних скица за наш павиљон на међународној изложби у Паризу“. *Политика*, Септембар 5, 1936, 8.

„Реч Њ. Св. Патријарха Варнаве при освећењу темеља Пошт. Штедионице у Београду“. *Гласник Српске Православне Патријаршије* 22-23 (1935): 408.

„Решено је једно необично важно архитектонско питање. Нови правилник о архитектонским конкурсима учиниће да изостану многе критике и незадовољства међу архитектама“. *Политика*, Новембар 22, 1938, 12.

„Решено је како ће бити регулисан позоришни трг и предложено је да се трг на Славији прошири“. *Политика*, Јул 21, 1938, 14.

С. „Данас почињу велике свечаности 25-огодишњице ослобођења Битоља и откривања споменика блаженопочившем краљу Александру I Ујединитељу“. *Политика*, Новембар 19, 1937, 5.

С. „У спомен-костурницу која се подиже у Врању биће сахрањене кости око 1000 наших, бугарских и руских ратника“. *Политика*, Јул 15, 1939, 11.

С, В. „У херцеговачком селу Брадини, где је генерал Поћорек обављао маневре, сељаци за три месеца подигли цркву у спомен краља Александра и палих жртава за ослобођење“. *Политика*, Децембар 8, 1938, 14.

С, Д. „Београдско сајмиште – према идејној скици г. Игњата Поповића који је добио прву награду“. *Време*, Април 18, 1936, 10.

С, Ј. „Нова пруга Приштина-Пећ јуче је свечано пуштена у саобраћај“. *Политика*, Јун 13, 1936, 5.

С, Л. „Данас се освећује темељ нове зграде клинике за женске болести“. *Политика*, Август 20, 1939, 22.

С, Р. „Апел одбора за подизање спомен-костурнице у Врању“. *Политика*, Август 3, 1939, 12.

С, Р. „Произвођачима дувана у Срезу пчињском исплатиће се десет милиона динара“. *Политика*, Децембар 30, 1939, 13.

С, С. „Завршена је нова позоришна зграда у Нишу“. *Политика*, Децембар 18, 1938, 22.

„Са свечаног освећења нове зграде скопске железничке станице“. *Политика*, Децембар 3, 1940, 7.

„Саграђена је спомен-пирамида на Бакарном Гумну“. *Политика*, Јун 1, 1938, 11.

„Свечано освећење болнице београдске трговачке омладине у Звечанској улици“. *Политика*, Мај 13, 1940, 13.

„Свечано освећење нове зграде Општинске штедионице“. *Београдске општинске новине* LIV, бр.10-11 (1936): 782-783.

„Свечано освећење нове Зграде престоничке пожарне команде“. *Правда*, Јул 10, 1935, 7.

„Свечано отварање Новинарског дома у Београду“. *Политика*, Март 15, 1935, 8.

„Свечано отварање прве Берзе рада обављено је у Тузли“. *Политика*, Октобар 24, 1938, 11.

„Свечано отварање соколског дома у Госпићу“. *Политика*, Јун 8, 1939, 14.

„Свечано постављање камена темељца споменику краљу Петру и краљу Александру“. *Политика*, Октобар 10, 1935, 4.

„Свечаности полагања темељца за велику Жељезару у Зеници“. *Време*, Јун 22, 1936, 5.

Seissel, Josip. „Jugoslovenski paviljon na Međunarodnoj izložbi u Parizu 1937“. *Građevinski vjesnik* 8 (1937): 125.

„Село Грделица добило је цркву на поклон“. *Политика*, Јун 23, 1937, 13.

„Село Равни, које је од Ужица удаљено преко 20 километара, подигло је Задружни дом, који ће ускоро бити освећен“. *Политика*, Септембар 29, 1936, 11.

„Сељаци Бумбаревог Брда подигли спомен-цркву патријарху Варнави“. *Политика*, Мај 26, 1938, 13.

„Сељаци села Гложана, недалеко од Свилајнца, осветили су своју нову цркву и костуницу, у присуству изасланика Њ. В. Краља, пуковника г. Ђоке Павловића, као и изасланика министра војске и морнарице“. *Политика*, Јун 16, 1940, 32.

„Сиротињски дом у Бањој Луци биће ускоро отворен“. *Политика*, Јануар 10, 1939, 11.

„Скопска радио-станица биће отворена на св.Саву“. *Политика*, Јануар 11, 1941, 8.

„Слава удружења за унапређење Пашиног брда. Удружење спрема подизање Спомен-чесме блаженопочившом краљу Александру“. *Политика*, Август 29, 1935, 9.

„Слава цркве и костурнице у Опарићу“. *Политика*, Јун 4, 1939, 20.

„Соколски дом Др. Лазе Поповића“. *Политика*, Октобар 20, 1937, 10.

„Соколски дом др. Лазе Поповића у Сремским Карловцима“. *Политика*, Мај 29, 1937, 12.

„Соколски дом најлепша зграда у Ћуприји“. *Политика*, Април 4, 1941, 15.

„Соколски дом у Високом код Сарајева“. *Време*, Јун 21, 1935, 8.

„Соколски дом у Добоју“. *Политика*, Март 26, 1935, 10.

„Соколски дом у Јагодини“. *Време*, Новембар 23, 1935, 6.

„Соколски дом у Косовској Митровици“. *Политика*, Септембар 17, 1938, 11.

„Соколско друштво у Инђији подигло је свој соколски дом“. *Политика*, Април 29, 1937, 13.

„Соколско друштво у Ћуприји после дугогодишњих припрема, почело је да зида свој дом, који ће бити једна од најлепших зграда у месту“. *Политика*, Септембар 25, 1937, 10.

Сотировић, В. „На дан пунолетства Њ. В. Краља Народно позориште у Београду почеће рад у проширеној репрезентативној згради“. *Време*, Септембар 20, 1940, 7.

„Списак лица којима су издате грађевинске дозволе за зидање нових зграда или одлуке претседника Општине града Београда за разне грађевинске радове у месецу јануару и то: од 1 до 31 јануара 1937 године и за обе половине месеца фебруара 1937 године т. ј. од 1 до 28 фебруара 1937“. *Општинске новине* 55, бр.9 (1937): 97.

„Списак лице којима су издате грађевинске дозволе за зидање нових зграда или одлуке претседника Општине града Београда за разне радове у месецу августу 1938 год.“. *Општинске новине* 56, бр.33-34 (1938): 377.

„Списак лица којима су издате грађевинске дозволе за зидање нових зграда или одлуке претседника Општине града Београда за разне радове у месецу аргусту 1938 год.“. *Општинске новине* 56, бр.39-40 (1938): 441-443.

„Спомен дом Гаврилу Принципу у Босанском Грахову доведен је под кров“. *Политика*, Децембар 13, 1939, 11.

„Спомен-капела Варнава“. *Политика*, Фебруар 13, 1938, 13.

„Спомен-капела изгинулим Поречанима“. *Политика*, Децембар 23, 1940, 19.

„Спомен костурница у Добоју у коју се сахрањене кости неколико хиљада интернираних срба, биће освећена 18 септембра“. *Политика*, Август 18, 1938, 8.

„Спомен пирамиду изгинулим ратницима из околине Гњилана подиже соколско друштву у Гњилану“. *Политика*, Јун 28, 1937, 10.

„Спомен црква краља Александра у селу Рогачи, под Космајем“. *Политика*, Октобар 13, 1935, 11.

„Спомен-црква у селу Челебићу“. *Гласник Српске православне патријаршије* 18 и 19 (1937): 615.

„Спомен цркву и костурницу у Добоју осветиће лично Њ.Св. Патријарх Гаврило“. *Политика*, Септембар 16, 1938, 7.

„Спомен-чесма краља Александра Ујединитеља на Дедињу“. *Политика*, Мај 4, 1936, 20.

„Спомен-чесма краљу Ујединитељу освећена је јуче на Дедињу“. *Политика*, Јул 6, 1936, 9.

„Спомен чесма у спомен покојног генерала Вукомана Арачића“. *Политика*, Новембар 8, 1937, 15.

„Споменик блаженопочившем краљу Александру у Битољу биће откривен 19 новембра“. *Политика*, Новембар 12, 1937, 5.

„Споменик Витешком Краљу, рад вајара г. М. Студине“. *Политика*, Април 8, 1935, 9.

„Споменик захвалности стрелјаним и обешеним сељацима од 1914 до 1916 године: Јанку Ивсаићу, Трифку Зупцу, Ђорђу Бартолу и Сими Црногорцу биће на свечан начин откривен 6 јуна ове године“. *Политика*, Мај 13, 1937, 10.

„Споменик краљу Петру и краљу Александру у Скопљу стајаће 900.000 динара“. *Политика*, Март 28, 1937, 5.

„Споменик краљу Ослободиоцу и краљу Ујединитељу“. *Политика*, Јануар 14, 1940, 19.

„Споменик Ослобођења града Ниша“. *Политика*, Август 12, 1936, 10.

„Споменик Ослобођења Ниша“. *Политика*, Мај 17, 1937, 7.

„Споменик палим ђацима откриће се у Скопљу 9 октобра ове године“. *Политика*, Мај 27, 1935, 10.

„Споменик палим ђацима-ратницима дар је у рад“. *Политика*, Мај 9, 1935, 8.

„Споменик палим јунацима на Космају“. *Политика*, Октобар 5, 1938, 7.

„Споменик седамнаесторици мученика за слободу, које су Шуцкори живе закопали 1914, биће освећен 14 јуна“. *Политика*, Јун 10, 1938, 11.

„Средином јуна осветиће се темељи проширене Жељезаре у Зеници“. *Време*, Јун 4, 1936, 8.

„Српско планинско друштво подигло је планинску кућу на Космају“. *Време*, Септембар 15, 1936, 10.

Ст., „Радови на завршавању велике цркве св. Марка кренули су напред“. *Политика*, Новембар 3, 1935, 18.

Ст, Ђ. „Мојковић у Рађевини подигао цркву“. *Правда*, Јун 4, 1936, 5.

Ст, Р. „Изградњом планинског дома Копаоник постаје наше најлепше летовалиште и смучарски центар“. *Политика*, Новембар 21, 1935, 15.

Ст, Р. „Између Министарства саобраћаја и београдске општине постигнут је споразум о питању грађења савског пристаништа и радови се настављају“. *Политика*, Фебруар 23, 1941, 11.

Ст, Р. „На Космају је саграђена живописна планинска кућа“. *Политика*, Децембар 21, 1936, 8.

Ст, Р. „Планинарство се за последњих неколико година код нас нагло раширило“.

Политика, Септембар 1, 1936, 8.

Ст, Р. „Поводом конкурса за најлепшу фасаду у Београду“. *Политика*, Фебруар 11, 1939, 13.

„Станичне зграде каквих нема ни на једној прузи“. *Политика*, Април 6, 1936, 10.

„Стање здравствених станица у Дунавској Бановини“. *Политика*, Август 11, 1940, 15.

Стефановић, Р. „Велелепни споменик незнаног јунака на врху Авале лагано се довршава“. *Политика*, Август 23, 1936, 9.

Стефановић, Р. „Преуређење нашег туристичког апарата треба изводити одмах“. *Политика*, Мај 25, 1940, 13.

Стојановић, Милорад Јов. „Како су пронађени посмртни остаци нашег незнаног јунака и како му је подигнут садашњи споменик на Авали“. *Политика*, Октобар 5, 1937, 14.

Стојиљковић, Р. П. „Хируршки павиљон у Врању задужбина Јована С. Јанковића-Лунге биће освећен 17 јула“. *Политика*, Јул 15, 1938, 10.

Стојиљковић, С. „На свечан начин јуче је у Нишу отворен нови хируршки павиљон и освећена нова зграда Народног позоришта“. *Политика*, Јануар 2, 1939, 5.

Стојиљковић, Ст. „У Нишу је јуче свечано откривен споменик Краљу Александру I Ујединитељу“. *Политика*, Децембар 18, 1939, 7-8.

Студин, М. „Да ли споменик у Крагујевцу има ишта заједничко са пројектом вајара г. Студина?“. *Политика*, Јун 20, 1936, 12.

„Супруга претседника владе г. др. Милана Стојадиновића ударила је камен темељац Дечјој клиници која ће бити завршена у мају идуће године“. *Време*, Октобар 5, 1936, 8.

„Сутра се освећује капела на Пашином брду“. *Политика*, Децембар 7, 1935, 5.

„Сутра се освећује Новинарски дом“. *Политика*, Април 6, 1935, 11.

„Сутра ће у Буковику код Аранђеловца бити освећен велики дечји павиљон „краљица Марија“. *Политика*, Октобар 12, 1940, 7.

„Сушак добија нову, велику и репрезентативну железничку станицу. Станица ће бити саграђена у нашем народном стилу“. *Политика*, Новембар 30, 1938, 10.

Сушић, В. „На најсвечанији начин у Мостару је откривен споменик захвалности стрељаним и обешеним Србима“. *Политика*, Јун 7, 1937, 9.

„Темеље свога дома осветило је Занатско удружење у Ћуприји“. *Политика*, Мај 21, 1939, 17.

„Теразије мењају изглед“. *Политика*, Октобар 20, 1937, 8.

„Теразије ће остати какве јесу, само ће се углови архитектонски обрадити“. *Политика*, Јул 4, 1937, 20.

Торнаго, И. „Подизање Соколског дома у Ћуприји“. *Политика*, Октобар 8, 1937, 17.

„Три прославе за један дан у једном мачванском селу“. *Политика*, Новембар 21, 1936, 10.

„Турска подиже павиљон на Београдском сајмишту“. *Политика*, Јул 30, 1938, 8.

„У Аранђеловцу је јуче освећена биста њ. в. краља Александра и Дом друштва за васпитање и заштиту деце“. *Политика*, Август 16, 1937, 5.

„У Београду се подиже зграда Друге пореске управе и финансијске контроле“. *Време*, Септембар 5, 1936, 8.

„У Ваљеву је јуче освећен темељ нове болнице“. *Политика*, Јул 4, 1938, 8.

„У величанствени гранитни храм на врху Авале положене су јуче кости незнаног јунака“. *Политика*, Јун 29, 1938, 5.

„У дворишту битолске богословије њ. св. Патријарх осветио је чесму подигнуту у спомен 700-годишњице од смрти св. Саве. Сем тога је освећена и нова звонара“. *Политика*, Новембар 9, 1936, 11.

„У Дебелачи је јуче освећен нов Општински дом“. *Политика*, Август 15, 1938, 8.

„У Демир Капији јуче је освећена нова црква и велика болница Југословенских железничара, које су подигнуте у спомен Блаженопочившем Краљу Александру“. *Политика*, Октобар 18, 1938, 6.

„У Добоју се подиже костурница у којој ће бити сахрањене кости 5.000 мученика помрлих за време светског рата“. *Политика*, Јул 20, 1938, 11.

„У Доњој Соколовици код Књажевца сељаци подижу чесму у спомен блаженопочившем краљу Александру I“. *Политика*, Септембар 15, 1940, 17.

„У Зајечару је јуче освећена зграда Државне хипотекарне банке“. *Политика*, Октобар 28, 1940, 12.

„У Зеници је јуче на свечан начин, у присуству изасланика Њ. В. Краља, отворена нова ваљаоница и изграђена прва шина нормалног колосека“. *Политика*, Октобар 4, 1937, 5.

„У име њ. В. Краља Петра II Краљевски Намесник г. др. Раденко Станковић прогласио је јуче у подне да је први Београдски сајам отпочео“. *Политика*, Септембар 12, 1937, 5.

„У Инжењерском дому одржава се изложба регулационих планова за уређење Врњачке Бање“. *Политика*, Јун 23, 1939, 12.

„У Јелен Долу подиже се спомен црква краљу Александру I“. *Политика*, Јул 11, 1938, 11.

„У Кнез-Селу, близу Ниша, јуче је освећен камен темељац санаторијума за грудоболне раднике“. *Политика*, Новембар 22, 1938, 12.

„У Косовској Митровици подигнут је велики дом Краља Александра Првог Ујединитеља“. *Политика*, Децембар 30, 1936, 11.

„У Марибору се подиже православна црква“. *Правда*, Август 6, 1934, 4.

„У Мељаку је откривен споменик Краљу Александру“. *Политика*, Септембар 8, 1936, 8.

„У Мостару се подиже први јавни споменик“. *Политика*, Новембар 29, 1936, 15.

„У нашој земљи има 2799 хотела, пансиона, свратишта и ресторана“. *Политика*, Април 11, 1937, 24.

„У недељу биће освећен камен темељац радничког санаторијума који се подиже код Ниша“. *Политика*, Новембар 17, 1938, 10.

„У недељу је освећење Новинарског дома“. *Политика*, Април 5, 1935, 8.

„У недељу, 8 септембра, у Новом Сарајеву, осветиће се нов храм св. Преображења“. *Политика*, Август 29, 1940, 10.

У Нишкој Бањи гради се нов модеран хотел“. *Политика*, Август 29, 1936, 13.

„У Нишкој Бањи свечано је откривен споменик краља Ујединитеља“. *Политика*, Јун 29, 1936, 9.

„У Нишу је отпочело рушење и рашчишћавање терена на коме ће се зидати зграда Железничке дирекције „Југ““. *Политика*, Јун 9, 1940, 23.

„У Нишу се подиже модерна зграда за хируршко одељење“. *Политика*, Август 30, 1936, 18.

„У Нишу ће ускоро почети грађење зграде железничке дирекције“. *Политика*, Јул 17, 1940, 12.

„У Новом Саду је освећен камен-темељац Ловачког дома и одржана главна скупштина савеза за Дунавску бановину“. *Политика*, Јун 26, 1939, 17.

„У Новом Саду јуче је освећен камен темељац нове зграде филијале Државне Хипотекарне банке“. *Политика*, Април 15, 1940, 10.

„У Охриду је свечано откривен споменик краљу Александру I“. *Политика*, Децембар 2, 1937, 10.

„У присуству Краљевог изасланика, министра војске и морнарице, министра правде, многобројних делегата из целе земље и гостију освећен је јуче нови део Ратничког дома“. *Политика*, Фебруар 5, 1940, 11.

„У присуству министра г. Милоја Рајаковића јуче је на свечан начин извршено освећење нове зграде Јавне берзе рада у Котору“. *Политика*, Мај 15, 1939, 5.

„У присуству њ. кр. вис. кнеза Намесника и књегиње Олге јуче је свечано отворена велика изложба нове немачке архитектуре“. *Политика*, Октобар 6, 1940, 5-6.

„У присуству претседника владе г. др. Милана Стојадиновића јуче су у Бору освећена постројења за електролизу бакра“. *Политика*, Јул 3, 1938, 5.

„У присуству претседника владе г. др. Стојадиновића положен је јуче камен темељац банске палате и освећена зграда Реалне женске гимназије у Скопљу“. *Политика*, Јул 4, 1938, 4.

„У Прњавору и Лешници јуче су освећени споменици невиним жртвама рата“. *Политика*, Јун 19, 1939, 9.

„У Санском Мосту у недељу ће бити освећен нови соколски дом“. *Политика*, Јун 24, 1939, 11.

„У своме атељеу у Сплиту г. Мештровић је изложио фрагменте монументалног споменика незнаном јунаку“. *Време*, Септембар 2, 1936, 2.

„У селу Брадини јуче је освећена нова црква, посвећена успомени блаженопочившег краља Александра“. *Политика*, Октобар 9, 1939, 12.

„У селу Брадини освећен је камен темељац нове православне цркве“. *Политика*, Јун 30, 1937, 12.

„У селу Радинцу, недалеко од Смедерева, освећена је нова црква“. *Политика*, Август 9, 1939, 10.
У селу Стопањи освећена је чесма коју је подигао претседник владе г. др. Стојадиновић“. *Политика*, Септембар 21, 1936, 4.

„У селу Челебићу, срез фочански, подиже се лепа православна црква, као спомен-костурница стрељаним Србима у доба окупације“. *Политика*, Јануар 14, 1938, 11.

„У Скопљу је освећен камен темељац нове железничке станице“. *Правда*, Октобар 11, 1937.

„У славу кумановских хероја подиже се на Зебрњаку споменик у виду обелиска висок 46 метара“. *Време*, Август 23, 1937, 1.

„У спомен патријарха Варнаве“. *Политика*, Новембар 24, 1937, 11.

„У Сталаћу је јуче освећена нова црква и костурница палим јунацима од 1912-1918 године“. *Политика*, Август 9, 1940, 11.

„У Ужицу је подигнут соколски дом“. *Правда*, Август 16, 1936, 14.

„У Чачку је јуче освећено Дечје хранилиште“. *Политика*, Август 31, 1936, 8.

„У Чачку је освећена зграда дечјег хранилишта“. *Политика*, Новембар 8, 1938, 16.

„У Чачку ће бити подигнут споменик Танаску Рајићу“. *Политика*, Октобар 9, 1940, 10.

„У Шапцу су отпочели радови на грађењу силоса“. *Политика*, Јануар 14, 1940, 19.

Угала, Драго. „Олимпијски стадион у Београду по замисли професора Вернера Марха“. *Време*, Октобар 10, 1940, 7.

„Ударен је камен темељац нове палате Јавне берзе рада у Петровграду“. *Политика*, Фебруар 2, 1939, 16.

„Уз учешће војске и грађанства из Прилепа и околине, Соколско друштво „Прилеп“ осветиће на Видовдан спомен пирамиду подигнуту на Бакарном Гумну“. *Политика*, Јун 24, 1938, 11.

„Украс Босанске Посавине биће нова православна црква“. *Политика*, Октобар 8, 1937, 9.

„Умро је творац споменика незнатом јунаку“. *Политика*, Мај 16, 1940, 11.

„Управа Држав. Монопола одржаће на дан 21 априла 1938 год. I оферталну лицитацију за израду грубих радова зграде нове Маркарнице у Београду“. *Политика*, Април 2, 1938, 27.

„Управа државних монопола откупиће за своју палату комплекс земљишта, који треба да се налази у ужем центру грађевинског реона града Београда“. *Политика*, Март 10, 1938, 26.

„Управа монопола подиже нову зграду“. *Време*, Јул 24, 1936, 7.

„Ускоро ће бити освећена спомен-костурница у Зеници“. *Политика*, Октобар 7, 1935, 7.

„Ускоро ће код Косовске Митровице бити довршен највећи димњак на Балкану други по величини у Средњој Европи“. *Политика*, Јул 16, 1939, 18.

„Ускоро ће се приступити подизању олимписког стадиона у Доњем Граду и соколског на Бањици“. *Политика*, Јун 27, 1938, 4.

„Усред Карловца подићи ће Народна банка своју филијалу“. *Политика*, Фебруар 26, 1938, 11.

„Утакмица за идејну скицу за нову зграду Етнографског музеја у Београду“. *Политика*, Мај 27, 1938, 21.

„Учешће Београдске задруге у нашој привреди“. *Политика*, Мај 1, 1938, 55.

Ф, М. „У колонији Путникову код Уздина освећена је јуче нова црква“. *Политика*, Јануар 2, 1939, 5.

„Фабрика „Зорка“ а. д. биће пренесена из Суботице у Шабац“. *Политика*, Децембар 22, 1936, 13.

„Фонд Симе Игуманова подиже велику палату“. *Правда*, Мај 7, 1937.

„Француски и наш министар пошта отворили су јуче свечано новоподигнуту телеграфску станицу у Игалу“. *Политика*, Март 1, 1937, 7.

„Хипотекарна банка гради палату за своју агенцију у Бањој Луци“. *Политика*, Јун 21, 1935, 8.

„Храм св. Саве на Врачару већ је озидан три и по метра изнад земље. Око храма биће велики трг који ће се завршавати са два реда arkada у виду потковица“. *Политика*, Децембар 12, 1937, 7.

Ц, П. „Награђени радови за уређење Трга пред Позориштем дали су боља решења ос- нове и слабија решења архитектонске обраде“. *Политика*, Јун 17, 1937, 7.

„Цео Одбор за подизање споменика у Крагујевцу изведен пред суд“. *Политика*, Јун 12, 1936, 10.

„Црвени крст подиже болницу у Београду са сто кревета“. *Политика*, Јануар 19, 1940, 13.

„Црква код Вучја, задужбина браће Теокаревић“. *Политика*, Јул 6, 1938, 10.

„Црква која стаје досада свега 23.000 динара“. *Политика*, Мај 25, 1938, 11.

„Црква св. Марка стоји недовршена, а њен савет, искључујући јавност, никад да се договори“. *Политика*, Јул 1, 1935, 5.

„Црква светог Марка чека да буде довршена“, *Политика*, Октобар 22, 1938, 8.

„Црквена општина у Тивту. Подизање нове цркве“. *Гласник Српске православне цркве* 11 (1940): 454.

„Црквено просветни дом у спомен патријарха Варнаве“. *Политика*, Фебруар 11, 1938, 11.

„Црна Гора подиже споменик Краљу Александру на Цетињу“. *Политика*, Јануар 21, 1935, 12.

Ч, Л. „У Ваљеву је подигнута нова болница али за њено довршење треба и доста времена и доста новаца“. *Политика*, Април 16, 1940, 12.

„Шта је све за шездесет година учинило друштво за васпитање и заштиту сироте деце“. *Политика*, Децембар 29, 1939, 12.

„Шта пружа Народна банка пољопривреди?“. *Политика*, Мај 1, 1938, 51.

„Шта треба подићи на месту Албаније“. *Време*, Октобар 25, 1936, 9.

„14.000 динара за недељу дана прикупио је фонд за подизање спомен-школе Блаженопочившем Краљу Александру и Патријарху Варнави у селу Чешљевој Бари, код Великог Градишта“. *Политика*, Август 11, 1938, 11.

Биографија аутора

Тадија Стефановић, рођен 23. априла 1984. године у Лазаревцу.

Дипломирао на Одељењу за Историју уметности Филозофског факултета у Београду 2009. године.

Објавио више радова и учествовао на стручним симпозијумима, са темама из историје српске архитектуре између два светска рата.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Тадија Стефановић _____

број уписа _____ 2009/01 _____

Изјављујем

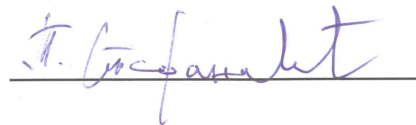
да је докторска дисертација под насловом

ТОКОВИ У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ (1935-1941)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

 _____

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Тадија Стефановић

Број уписа 2009/01

Студијски програм Докторске академске студије

Наслов рада ТОКОВИ У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ (1935-1941)

Ментор проф. др Александар Кадијевић

Потписани Тадија Стефановић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Т. Стефановић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ТОКОВИ У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ (1935-1941)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

☒ 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

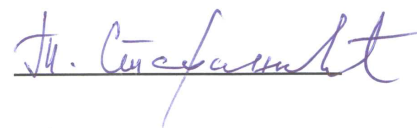
5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.